

ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ

ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ՆԱԽԱԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ
ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Հրատարակություն

ՀՏԴ 72.03
ԳՄԴ 85.113
Գ 886

**Հ.Բ.Ը. Միութեան ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ**

Գնահատիչ Յանձնախումբ **Գերապայծառ Լեւոն Արք. Զեքիեան**
(Պատուոյ Անդամ)
Վիգէն Լեւոն Աղդարեան
Արծուի Բախչինեան
Յովիկ Էօրտէքեան
Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեան

Համադրող **Յուլակ Ապտալեան**

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ
Գ 886 ՀԱՅ ԶՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ՆԱԽԱՋՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ /
Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեան.- Եր.:
Ալեքսանդր Թամանեանի անուան
ճարտարապետութեան ազգային
քանդարան-ինստիտուտ,
2023 - 440 էջ:

ՀՏԴ 72.03
ԳՄԴ 85.113

*Ներկայ աշխարասիրութիւնը կը վայելէ երաշխատրութիւնը Ալեքսանդր
Թամանեանի անուան ճարտարապետութեան ազգային քանդարան-
ինստիտուտի գիրական խորհուրդին*

Ashot Haykazun Grigoryan

**CHRISTIAN ARMENIAN ARCHITECTURE
AND
THE INFLUENCE OF THE PRE-CHRISTIAN CULTURE**

© **Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեան**

Ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին

Ոչ մէկ մասնակի կամ ամբողջական հրատարակութիւն
թոյլատրելի է առանց գրաւոր արտօնութեան

ISBN 978-9939-9162-4-8

ՀԱՅ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ
ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

2023

*Աշխարհը դեկավարում է ոչ թէ խօսքով
եւ օրէնքներով, այլ նշաններով
եւ խորհրդանշաններով:*

Կոնֆուցիոս
V-VI դդ. մ.թ.ա.

Գրքում քննութեան են առնում
հայ քրիստոնէական
ճարտարապետութեան
եւ նախաքրիստոնէական հայ
մշակոյթի ներգործութեան խնդիրները,
խորհրդանշանային մտածողութեան եւ
խորհրդակիր պատկերների ծագման,
զարգացման եւ կիրառման
համատեքստում, բնակելի,
պաշտամունքային, քաղաքաշինական,
յուշակոթողային կառոյցների եւ այլ
յօրինուածքների օրինակով:
Գիտական շրջանառութեան մէջ են
դրում աշխարհի քառակողմ եւ
եռաշերտ բաժանման համակարգերի եւ
այլ հաստատուն խորհրդակիր
պատկերների կիրառման փաստերը
հայ ճարտարապետութեան մէջ,
ցոյց տալով դրանց տեղն ու դերը
ճարտարուեստի նախաստեղծ
տարրերի եւ յօրինուածքների տարրեր
դրսետրումներում:

Հասցէագրուած է հայ
ճարտարապետութեան եւ մշակոյթի
պատմութեամբ հետաքրքրուողներին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	8
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	12
ՆԱԽԱԲԱՆ	16
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	21
Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները ճարտարապետությունում	21
1.1 Խորհրդանշան եւ պատկեր գրանշանները Հայկական Լեռնաշխարհում	25
1.2 Խորհրդանշանային մեկնությունների պատմությունից	34
1.3 Խորհրդանշանային մեկնությունները հայոց միջնադարում	40
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	59
Խորհրդանշանային մտածողությունը եւ բնակելի միջավայրը	59
2.1 Բնակելի միջավայրի կազմակերպման յօրինումաճքային նախատիպերը Հայկական Լեռնաշխարհում	61
2.2 Ձեռակերտ բնակելի միջավայրի զարգացման տիպաբանական առանձնայատկությունները	66
2.3 Բնակելի միջավայրի կազմակերպման զարգացումը Արարատեան թագաւորութեան շրջանում	76
2.4 «Գլխատուն» տարատեսակի զարգացման առանձնայատկությունները	78
2.5 Բնակելի տան եւ միջավայրի երկակի գործառնականությունը	85
2.6 Այրային բնակարանի համաչափական համակարգը	90
2.7 Ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետական նախաստեղծ տարրերի խորհրդանշանային մեկնությունները	96
2.8 Նոյեան Տապանի կառուցումաճքային յօրինումաճքը եւ աշխարհի քառակողմ ու եռաբաժան համակարգը	99

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	109
Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում	109
3.1 Բլուր-տաճար ճարտարապետական յօրինումների տիպաբանական առանձնայատկությունները	112
3.2 Մուսասիրի եւ Գառնիի տաճարների խորհրդաբանական ընդհանրությունները	122
3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագոյացումների խորհրդանշանային մեկնությունը	127
3.4 Անիի պաշտպանական կառույցների յօրինումների առանձնայատկությունները, գործառնականությունը եւ խորհուրդը	150
3.5 Անիի Հովուի եկեղեցու յօրինումների եւ խորհրդաբանական առանձնայատկությունները	160
3.6 Արագածոտնի միջնադարեան ճարտարապետական յօրինումները խորհրդանշանային մեկնության տեսանկյունից	169
3.7 Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական յօրինումների խորհրդանշանային մեկնությունը	173
3.8 Գանձասարի ճարտարապետական համալիրի խորհրդանշանային մեկնությունը	188
3.9 Սբ. Ստեփաննոս Նախավկայ եկեղեցու թմբուկ-վեղար յօրինումների խորհրդանշանային մեկնությունը	193
3.10 Յաղապատի վանական համալիրի յօրինումների առանձնայատկությունները խորհրդանշանային մտածողության տեսանկյունից	198
3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աստղի կիրառությունը, խորհուրդը եւ զուգահեռները	206
3.12 Գեղարդավանքի ժայռակոփ եւ ձեռակերտ յուշարձանների խորհրդաբանությունը	215
3.13 Խորհրդակիր տարրերի կիրառումը IV -VII դդ. հայկական պաշտամունքային կառույցների յօրինումներում	231
3.14 Հաւասարաթեւ խաչի յօրինումների տիպաբանության շուրջ	234
3.15 Կենաց Ծառի խորհուրդը հայ միջնադարեան ճարտարապետությունում	237
3.16 Կլոր, ուղղանկյուն, եռանկյուն յօրինումները եւ քառակողմ ու եռաբաժան համակարգերը հայ ճարտարապետությունում	242
3.17 Քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի գործածման ժամանակագրության մեկնության հարցը հայ ճարտարապետությունում	253
3.18 Միասրահ յօրինումներով եկեղեցիների տիպաբանական առանձնայատկությունները խորհրդանշանային մեկնության տեսանկյունից	258

3.19 Սրահից գմբեթին անցնելու օրինաչափությունները միջնադարեան ճարտարապետությունում	260
3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յօրինուածքների մեկնությունները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրությունների.	266
3.21 Երուանդունիների դամբարանաբլրի յօրինուածքային առանձնայատկությունները	284
3.22 Հաւասարակողմ եռանկյունիների յօրինուածքային առանձնայատկությունները	289
3.23 Խաչատակի աստիճանածէլ յօրինուածքների խորհրդաբանական ստուգաբանությունը, բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում	300
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ	307
Տարածքաշինական եւ քաղաքաշինական ընդհանրությունները հայկական լեռնաշխարհում	307
4.1 Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգը քաղաքաշինությունում . . .	315
4.2 Պետականութեան եւ տարածքաշինութեան փոխադարձաբանութեան խնդիրները Հայկական Լեռնաշխարհում	323
4.3 Տարածքաշինական յօրինուածքների նախատիպերը Հայկական Լեռնաշխարհում	328
4.4 Եռադասութեան դրսեւորումները Հայկական Լեռնաշխարհի քաղաքաշինական յօրինուածքներում	330
4.5 Երկիրն ամբողջութեամբ կառուցուած է երկնքի մէջտեղում [301]. . . .	334
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.	339
Հաստատուն խորհրդակիրները հայ ճարտարապետությունում	339
5.1 Մարդակենտրոն համաչափական համակարգը ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքներում	347
5.2 Աշխարհի պատկեր մոդել-մանրակերտի գաղափարը եւ դրա դրսեւորումները ճարտարապետութեան մէջ.	356
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ	370
ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐ	374
ՅԱՊԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՅԱՆԿ	400
ԲԱՌԱՐԱՆ	401
ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐԻ ՅԱՆԿ.	406
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԿ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	410
ԷԶԱՏԱԿ ՅՂՈՒՄՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԿ	423
ԳԾԱԳՐԵՐԻ ՅԱՆԿ	426

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ. 428

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ. 434

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ճարտարապետությունը հայ մշակույթի անբաժան մասն է: Այն ծագել է զարգացել է Հայկական Լեռնաշխարհում:

Ճարտարապետությունը մարդու գոյատևման համար անհրաժեշտ բնակելի միջավայր ստեղծելու, կառուցելու արուեստ է: Այն ստեղծում է մարդու կողմից երկիր-տիեզերքի օրինաչափությունների ճանաչման, գնահատման, իրացման գործընթացին զուգահեռաբար, որպես մարդու մտաւոր գործունէութեան արդիւնք:

Հայկական Լեռնաշխարհում յայտնի է մինչ օրս պահպանուած են մարդու կողմից իրականացուած բոլոր արհեստածին ճարտարապետական յօրինուածքները (*մենհիր, դղւմեն, կրումելս, բերդ, քաղաք, տուն, ամրոց, փողոց, հրապարակ, տաճար, եկեղեցի* եւ այլն):

Սերուելով քարի դարից, հայ ճարտարապետությունը իր յօրինուածքային լուծումներում կիրառել է մարդկութեանը յայտնի բոլոր երկրաչափական եւ ծաւալատարածական ձեւերն ու յօրինուածքները (կէտ, գիծ, խաչ, շրջանակ, ուղղանկիւն, քառակուսի, եռանկիւնի, գունդ, բուրգ, կոն, խորանարդ եւ այլն): Այս յօրինուածքների հնագոյն տեսակները Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպում են առնուազն Ք.Ա. VII հազարամեակից սկսած հազարաւոր ժայռապատկերներում, որոնք արդիւնք են մեր նախապապերի բնափիլիսոփայական մտածելակերպի եւ մասնաւորապէս մարդ-երկիր-երկինք-տիեզերք փոխկապուածութեան խորհրդանշանային ընկալումների, պատկերացումների եւ դրանցով համակարգուած յետագայ գործառոյթների:

Խորհրդանշանային մտածողութիւնը իր անժխտելի հետքն է թողել նաեւ ճարտարապետական յօրինուածքային ձեւագոյացումների վրայ: Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպող իւրաքանչիւր ճարտարապետական կառոյց իր վրայ կրում է խորհրդանշանային մտածողութեան դրոշմը: Դրանք հիմնականում դրսեւորում են աշխարհի քառակողմ բաժանման, մարդ-երկիր-երկինք եռամիասնութեամբ պայմանաւորուած աշխարհի եռաշերտ եւ եռադաս բաժանման համակարգերի, կենդանական եւ բուսական ծագում ունեցող խորհրդանշանների, արական եւ իգական եւ սրանով պայմանաւորուած կեանքի շարունակութեան եւ յաւերժի ձգտման, դրախտի եւ դրախտից սերուող չորս գետերի, կենաց եւ իմաստութեան ծառերի, Արեւի եւ Աստծոյ պաշտամունքի եւ այլ հասկացութիւնների, ճարտարապետական կառոյցի յատակագծային եւ ծաւալատարածական, ինչպէս նաեւ քաղաքաշինական լուծումների մէջ դրանց շարունակաբար կիրառմամբ:

Այս մօտեցումներով են կառուցուած հնագոյն, Արարատեան թագաւորութեան, մինչքրիստոնէական շրջանների հայկական բնակավայրերը, գիւղերն ու քաղաքները, բնակելի տներն ու տաճարները:

Մինչքրիստոնեական շրջանում յատկապէս զարգանում են կլոր եւ ուղղանկյուն յատկագծով բնակելի տների ճարտարապետությունը, որը հիմք է հանդիսանում մինչ օրս պահպանուած եւ յատկապէս հայ միջնադարում իր ծաղկմանը հասած այնպիսի բնակելի տան տիպի, ինչպիսին է չորս սեան վրայ հիմնուած «հազարաշէն» ծածկով գլխատուն տարատեսակը:

Արարատեան թագաւորութեան շրջանում է, որ առաջանում է քաղաքային ճարտարապետութիւնը, որի թւում եւ բազմաթիւ, տիպարային, քաղաքային կառուցապատումը (Վան, Էրեբունի, Թէյշեբաինի եւ այլն): Յատկապէս կարեւորում է երկրի պաշտպանական կառոյցների ճարտարապետութիւնը (բերդ, ամրոց, պարսպապատ քաղաքներ, բազմաճիւղ ճանապարհներ եւ այլն):

Հայկական միջնադարը փայլում է իր բազմատեսակ, բազմատիպ եւ տարաբնոյթ ճարտարապետական յորինուածքներով, որոնք իրենց իւրայատուկ կերպարային առանձնայատկութիւններով, իրենց ուրոյն եւ անսխալ տեղն են գտել համամարդկային ճարտարապետական գանձարանում:

IV-VII դդ. հայ ճարտարապետութիւնը բաժանում է երկու փուլի: Առաջինն ընդգրկում է IV-VI դդ. վերջը, որը բնութագրում է կոթողային ճարտարապետութեան հիմնական տիպերի կազմաւորմամբ:

Երկրորդ փուլը՝ VI դ. վերջ եւ VII դար, բնորոշում է հայկական ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութեան վերջնական կայացմամբ [237, էջ 8]:

Վաղմիջնադարեան պաշտամունքային կառոյցների հիմնական տիպերն են՝ միանաւ (Ագարակ, Լեռնակերտ, Տեղ, Զովունի՝ VI դ.), եռանաւ (Ապարան՝ VI դ., Եղվարդ՝ V դ., Աշտարակ՝ V դ., Երեւոյք՝ V դ., Ծիծեռնավանք՝ VI դ.), բազիլիկ, խաչաձեւ, կենտրոնագմբէթ (Էջմիածին՝ 301-303թթ., Ծովիզ՝ V-VI դդ., Արթիկ՝ V դ.), կլոր (Եղվարդ՝ 661-685թթ., Արագած՝ VI դ., Զուարթնոց՝ 643-652թթ.) յորինուածքները: Յատկագծային լուծումներում նրանք ուղղանկյուն, քառակուսի, կլոր եւ վերջիններով պայմանաւորուած՝ խառը գծագրուածք ունեն:

Զորրորդ դարում ծնւում եւ յետագայ կիրառութիւն են գտնում քառանկյուն, քառախորան, դէպի արեւելք ուղղուածութեամբ գմբէթաւոր կառոյցները, որոնց խաչաձեւ յորինուածքը հաստատուած չորս սիւներով իր վրայ է կրում երկնասլաց գմբէթը (Էջմիածին, Մայր տաճար IV-V դդ., Հռիփսիմէ V-VII դդ. եւ այլն): Այս տարատեսակին զուգահեռ զարգանում է արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող սրահաւոր տիպը, որպէս ինքնուրոյն պաշտամունքային կառոյցի յորինուածք (Բայբուրդ V դ. եւ այլն): Միասրահը տրոհւում է եռասրահի եւ յետագայում՝ սրահաւոր գմբէթ տարատեսակի, որոնք էլ աւելի են հարստացնում հայ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը (Պտղնի VI-VII դդ. եւ այլն): Կարեւոր է նաեւ այն հանգամանքը, որ ուղղանկյուն (սրահաւոր), քառակուսի, խաչաձեւ (Աշտարակ, Կարմրաւոր VII դ.) տարատեսակներին զուգահեռ առաջանում եւ զարգանում է կլոր (բազմանկյուն) յատկագծային լուծումով պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետութիւնը (Բանակ, Զուարթնոց VII դ. եւ այլն): Իւրաքանչիւր տարատեսակ իր հերթին տրոհւում է բազմաթիւ այլ ենթատեսակների (սրահ՝ կլոր կամ ուղղանկյուն խորանով, խորանը՝ հիմնական ծաւալից դուրս եւ ներս, սրահ՝ երկու սեան վրայ յենուող գմբէթով, սրահ՝ չորս սեան վրայ յենուող գմբէթով, սրահ եւ սիւնաշար լուծումներ, քառակուսի յատկագծի մէջ՝ ուղղանկյուն կամ կլորաւուն աւանդատներ, ճաճանչաւոր դասաւորութիւն, կլոր՝ չորս, վեց, ութ թեւերով շէշտըւած եւ այլն):

Ճարտարապետական այս յորինուածքները իրականացուել են առաւելապէս տեղական շինանիւթերի (քար, կաւ, փայտ) օգտագործմամբ, որոնց հիման վրայ ստեղծուել է այնպիսի շինարարական նորամոյժ հնարանք, ինչ-

պիսին է միդիս՝ (եռաշերտ հայկական պատ) շարուածքի յօրինուածքը: Այն իր դեկորատիւ (սրբատաշ թէ՛ ներսից եւ թէ՛ դրսից), ամրակայուն (կրող են բոլոր երեք շերտերը), սեյսմակայուն, երկարակեաց, հեշտ իրականացուելիք, տեղական հումքի վրայ հնարուած եւ այլ առանձնայատկութիւններով կիրառելի է հնագոյն շրջաններից մինչ օրս: Այս շինարարական հնարանքով են կառուցուած հայոց բոլոր քաղաքները եւ եկեղեցիները: Հայկական բազմերանգ տուֆի կիրառումը հնարաւորութիւն է տուել հայ շինարար վարպետներին եւ ճարտարապետներին համադրել քանդակագործութիւնը, դեկորատիւ կիրառական արուեստը եւ ճարտարապետութիւնը մէկտեղ, որի արդիւնքում հայ զարդարուեստը թէ՛ մենասիւնների, թէ՛ խաչքարերի եւ թէ՛ պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքներում կերտել է անկրկնելի արուեստի գործեր, որոնցով իրամամբ հարուստ է հայ ճարտարապետական ժառանգութիւնը: Իսկ որմնագրութեան եւ մասնաւորապէս որմնանկարչութեան արուեստը՝ հայ միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներին օժտել է քրիստոնէական հանրագիտարանային համահաւաք իմաստութեամբ (Ախթամարի Աբ. Խաչ եւ այլն):

Հայկական ճարտարապետութեան անբաժանելի մասն է քաղաքաշինութիւնը, որը (յատկապէս Տիգրան Մեծի գահակալութեան օրոք) յաճախ վեր է աճել տարածքաշինութեան՝ իր մէջ ներառելով ողջ Հայկական Լեռնաշխարհը: Հայկական քաղաքաշինութեան լաւագոյն օրինակներից են Դուինը, Արտաշատը, Վանը, Անին (իր եռաշերտ յօրինուածքներով), Սիսը, Կոռիկոսը (իր ծովագնացութեանը յատուկ եւ յարմար ամրոցներով), Վաղարշապատը, Երեւանը, Կարսը եւ այլն: Այս քաղաքներից իւրաքանչիւրը ունեցել է հզօր եւ անառիկ պարիսպներ, հոյաշէն տներ եւ տաճարներ: Հայկական ճարտարապետութիւնը իր լաւագոյն դրսեւորումներով իրականացուել է, թէ՛ հարթավայրերում, թէ՛ լեռնային շրջաններում՝ ներթափանցելով ժայռերի մէջ, դրանով իսկ ստեղծելով ժայռափոր կառոյցների ինքնատիպ նմուշներ (Գորիս, Խնձորեսկ, Գեղարդ, Կապադովկիայի ժայռափոր համալիրները «Միերի դուռ», ստորգետնեայ Անի եւ այլն):

Հայկական ճարտարապետութիւնը իր բազմաթիւ ձեռքբերումներով չի մնացել որպէս տեղական երեւոյթ: Հնագոյն ժամանակաշրջաններից սկսած այն արտահանուել է Միջագետք, հարեւան այլ երկրներ, իսկ միջնադարում հիմք հանդիսացել եւրոպական երկրներում տարածուած ռոմանական եւ գոթական ճարտարապետութեան շատ տարրերի ստեղծման եւ զարգացման համար:

Ներկայացուող հետազօտութեան շրջանակներում կը տրուեն տարատեսակ մեկնութիւններ, հայկական ճարտարարուեստի տարբեր տեսակների օրինակով, որտեղ խորհրդանշանային մտածողութեան տեսանկիւնից կը մեկնաբանուեն ճարտարապետական յօրինուածքները, դրանց նախատիպերը, քարի դարից գրեթէ մինչ օրերս պահպանուած խորհրդանշանների կիրառման վկայութիւններով: Տոյց կը տրուեն դրանց կիրառման ազդեցութիւնները քրիստոնէական ճարտարապետութեան վրայ:

Ներկայացուող մենագրութիւնը փաստօրէն լրամշակուած օրինակն է մեր կողմից 2005 թուականին հրատարակուած «Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութեան մէջ» գրքի: Ինչպէս այդ գրքում նշել էինք, չենք յաւակնել տալ շատ հարցերի վերջնական լուծումներ, քանզի թեմայի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնները, գոնէ մեր կողմից, շարունակուում էին: Այժմ էլ ստիպուած ենք խոստովանել, որ շարունակաբար ի յայտ են գալիս նոր փաստեր եւ գիտատեսական նոր մօտեցումներ, որոնք հիմք են տալիս եզրակացնել, որ այս երկրորդ հրատարակութիւնն էլ կ'ունենայ իր շարունակութիւնը յառաջիկայում:

Լուս. 1. Էջմիածին, Մայր Տաճար IV-V դդ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ճարտարապետական վերջնականոյցը յօրինուածքային բաղադրիչներով պայմանաւորուած համակարգ է: Յօրինուածքային բաղադրիչներն էլ իրենց հերթին գործառնականօրէն տրամաբանուած, մտային դրսեւորումների ձեւ ու ծաւալ ստացած համալիրներ են: Այս ամէնի հիմքը մարդու ձգտումն է՝ ճանաչելու եւ հաստատելու իր տեղն ու դերը Երկիր - Երկինք - Տիեզերք համակեցութիւնում:

Ճարտարապետական ձեւաստեղծ տարրերի յօրինուածքային առանձնայատկութիւնների նախաստեղծ յենքը եւ յետագայ ձեւագոյացումները կրում են դրանք կերտած ժողովրդի բնափիլիսոփայական հայեացքներով ստեղծուած գեղագիտական համակարգի անբաժան մասը կազմող՝ աշխարհի խորհրդանշանային ըմբռնման օրինաչափութիւնները:

Աշխարհընկալման այսպիսի մօտեցմամբ Հայկական Լեռնաշխարհում ստեղծուած ճարտարապետական համալիրները հայ մշակոյթի եւ արուեստի անբաժանելի ու էական մասը կազմելով հանդերձ, բազմակողմանի եւ ամբողջական կերպով ուսումնասիրուած չեն: Այս հայեցակէտից՝ ճարտարապետական յօրինուածքային տարրերի նախաստեղծ ձեւերում խորհրդանշանային մտածողութեան կիրառման եւ դրանց խորհրդաբանութեան համապարփակ հետազօտութիւնը, ազգային ճարտարապետական գանձարանում, տարրերի տեղի եւ դերի պարզաբանումը անյետաձգելիօրէն անհրաժեշտ են լրացնելու հայ ճարտարապետութեան պատմութեան եւ տեսութեան մէջ առկայ բացը՝ դրանով իսկ առաւել ամբողջական տեսքի բերելով հայ մշակութային ժառանգութիւնն ընդհանրապէս:

Ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքային տարրերի խորհրդանշանային մեկնութիւնների բացայայտումը, յայտնաբերումը եւ մեկնաբանութիւնը ճարտարապետական կառոյցների տիպաբանական շղթայի իւրաքանչիւր օղակում գալիս է ամրապնդելու՝ ճարտարապետութեան պատմութեան, տեսութեան, շէնքերի նախագծման, մեթոդաբանութեան, հայ ճարտարապետութեան եւ մշակոյթի ընդհանուր շարունակականութիւնը շաղկապող օղակների անքակտելի համակարգը:

Ուսումնասիրութեան նպատակն է.

Լուսաբանել ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքային տարրերի ձեւագոյացման գործընթացում խորհրդանշանային մտածողութեան ազդեցութեան գոյութեան փաստը եւ պատճառաբանել ու ներկայացնել այն փոխկապակցութիւնները, որ գոյութիւն ունեն խորհրդակիր տարրերի եւ դրանցով պայմանաւորուած քաղաքաշինական, պաշտամունքային կառոյցների եւ բնակելի միջավայրի ճարտարապետական յօրինուածքների միջեւ:

Ուսումնասիրութեան խնդիրն է հայկական պատմական ճարտարապետութեան մէջ բացայայտել՝

ա. Խորհրդանշանի կիրառման առանձնայատկութիւնները ճարտարապետական կառոյցների հորիզոնական եւ ուղղահայեաց առանցքներում, յատկազօային եւ ծաւալարարածական յորինուածքներում:

բ. Խորհրդանշանային ենթածեւերի (կլոր, ուղղանկիւն, եռանկիւն, խաչ) պատկերներում առկայ խորհուրդների նշանակութիւնը, մանրամասնելով դրանց տեղը եւ դերը ճարտարապետական յորինուածքների տիպաբանական շղթայում:

գ. Նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի հայկական մշակոյթում առկայ խորհրդանշանային մտածողութեան ներգործութիւնը հայ քրիստոնեական ճարտարապետութեան վրայ եւ այլ հարցեր:

դ. Խորհրդանշանային մտածողութեան դրսեւորումները բնակելի, պաշտամունքային ճարտարապետական համակառոյցներում եւ դրանցով կազմուած քաղաքաշինական համակարգերում:

Հայ մշակոյթն, ընդհանուր առմամբ, խորհրդանշանային մեկնութեան առումով կարօտ է հիմնարար եւ հետեւողական ուսումնասիրութեան: Առաւելապէս այս խնդիրը վերաբերում է ճարտարապետութեանը: Թէպէտ հայոց պատմութիւնը, մշակոյթը, ազգագրութիւնը, բանահիւսութիւնը, դիւցաբանութիւնը, կիրառական արուեստի բազմաթիւ եւ տարատեսակ նմուշները, ճարտարապետութիւնը, լեզուն եւ գրականութիւնը, կենցաղավարութիւնը եւ այլ ոլորտները լեցուն են խորհրդակիր հասկացողութիւններով եւ դրանց դրսեւորումներով, այնուամենայնիւ, ուղղակի հետազօտութիւնները (կամ դրանց պահպանուած նմուշները) շատ սուղ են եւ կցկտուր:

Բազմաթիւ, յաճախ անուղղակի, յիշատակութիւնների ենք հանդիպում հայ պատմիչներ ու մտածողներ Մովսէս Խորենացու [1], Անանիայ Շիրակացու [2], Ստեփաննոս Սիւնեցու [3], Ներսէս Շնորհալու [4], Վանական Վարդապետի [5], Գրիգոր Տաթեւացու [6], Ստեփաննոս Զիք Զուղայեցու [7], Պօղոս Րաբունապետի [8], Փաւստոս Բիւզանդի [9], Եզնիկ Կողբացու [10], Ղեւոնդ Ալիշանի [11] եւ այլոց աշխատութիւններում:

«Խորհուրդների» եւ խորհրդանշանների կիրառման փաստին առաւել ուղղակի անդրադարձել են XX դարից սկսեալ՝ Աս. Մնացականեանը [12], Ա. Զարեանը [13], Վ. Ղազարեանը [14], Ս. Պետրոսեանը [15], Աշ. Գրիգորեանը [16] եւ այլք:

Առաւել բազմազան են օտար հեղինակների հետազօտութիւնները եւ հրապարակումները խորհրդանշանի, խորհրդանշանային մտածողութեան եւ կիրառման վերաբերեալ, որոնց իմացութիւնը թոյլ է տուել մեզ համապատասխան գուգահեռներ տանել հայ եւ արտերկրի ճարտարապետական առնչութիւնների շուրջ: Առաւել հետաքրքրական են Ռ. Գենոնի [17], Դ. Հոլլի [18], Դ. Տրեսիդդերի [19], Դ. Ֆոլլիի [20], Ռ. Կոխի [21], Զ. Բլաքի եւ Գրիւնի [22], Վ. Անդրէյեայի, Վ. Կուկլեյովի եւ Ա. Ռոմբերի [23], Վ. Բաուերի, Ի. Դիւմոնի եւ Ս. Գոլովինի [24], Գ. Ֆերգիւսոնի [25] եւ այլոց հետազօտութիւնները նշանների եւ խորհրդանշանների ծագման եւ զարգացման, ձեւափոխութիւնների, ինչպէս նաեւ մշակոյթի տարբեր ոլորտներում կիրառման վերաբերեալ: Ուսումնասիրութեան ընթացքում յենուել ենք հետեւեալ հրապարակումների վրայ.

ա. Հայ ճարտարապետութեան պատմութեան եւ տեսութեան գիտական Թ. Թորամանեանի [26], Ի. Ստրժիգովսկու [27], Վ. Յարութիւնեանի [28], Հ. Ղալփախչեանի [29], Մ. Հասրաթեանի [30], Տ. Մարութեանի [31], Ս. Մնացականեանի [32], Ա. Սահիւնեանի [33], Կ. Ղաֆադարեանի [34], Գ. Շախկեանի [35], Ա. Թորամանեանի [36], Դ. Քերթմենջեանի [37], Ս. Վարդանեանի [38], Խ. Սամուէլեանի [39], Ռ. Աղաբաբեանի [40], Ն. Պապուհ-

եանի [41], Է. Յակոբեանի [42], Ն. Տոկարսկու [43], Բ. Պիոտրովսկու [44], Ա.Ա. Նովելլոյի [45], Պ. Կունէյոյի [46], Վ. Գրիգորեանի [47], Ս. Սաֆարեանի [48], Արծ. Գրիգորեանի եւ Մ. Թովմասեանի [49], Իւ. Բալտրուշայտիսի [50] եւ այլոց աշխատութիւնները:

բ. Տիպաբանութեան եւ մշակութաբանական հետազոտութիւններին նուիրուած Է. Մարգարեանի [51], Ս. Յարութիւնովի [51], Իւ. Մկրտումեանի [51], Է. Թէյլորի [52], Մ. Կրիկովի [53], Ա. Ռադուզինի [54], Մ. Կագանի [55], Ա. Կուլմարի [56] եւ այլոց աշխատանքները:

գ. Մշակութաբանութեանը, ճարտարապետութեան տարբեր խնդիրներին, ազգագրութեանը, հնագոյն պատմութեանը եւ յարակից այլ խնդիրներին նուիրուած Բ. Ռիբակովի [57], Ղ. Ալիշանի [58], Լէոյի [59], Երվ. Շահագիզի [60], Ն. Մառի [61], Կ. Արմէնի [62], Շ. Ազատեանի [63], Հ. Գաբրիէլ վրդ. Նահապետեանի [64], Է. Լալայեանի [65], Մ. Իլլինայի [66], Ս. Լիսիցեանի [67], Գ. Տիրացեանի [68] եւ այլոց աշխատութիւնները: Մեզ համար կարեւոր են եղել ազգագրութեան, հնագիտութեան, բանահիւսութեան, արուեստաբանութեան, դիւցաբանութեան եւ այլ հարցերին նուիրուած Յ. Մարտիրոսեանի [69], Ա. Քալանթարեանի [70], Բ. Առաքելեանի [71], Հ. Սիմոնեանի [72], Գ. Կարախանեանի եւ Պ. Սաֆեանի [73], Ս. Կրամերի [74], Վ. Եակոբսոնի [75], Ա. Լոսելի [76], Հր. Յակոբեանի [77], Օ. Գերնիի [78], Ս. Յարութիւնեանի [79], Վ. Բդոյեանի [80], Հ. Պետրոսեանի [81] եւ այլոց աշխատութիւնները: Հետազոտութեան ընթացքում ծանօթացել ենք նաեւ գիտահանրամատչելի հրապարակումներում թեմային առնչուող տարբեր նիւթերի ինչպիսիք են Ա. Վարպետեանի [82], Կ. Աւետիսեանի [83], Վ. Վասիլեանի [84], եւ այլոց աշխատանքները: Շարադրանքը գրելիս օգտուել ենք տարաբնոյթ եւ տարալեզու աղբիւրներից, բառարաններից, հանրագիտարաններից եւ այլ աշխատութիւններից: Աղբիւրներից առանձնանում են Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը», Քսենոփոնի «Անաբասիսը» [85], հայ բանահիւսութեան որոշ նմուշներ, «Սասնայ Ծռեր» [86] դիւցազնավէպը, հեքիաթները եւ այլն:

Ուսումնասիրութիւնը հայ ճարտարապետութեան նախաստեղծ տարրերի յորինուածքներում խորհրդակիր ենթաձեւերի կիրառման վերաբերեալ շարունակութիւնն է մեր նախորդ հրապարակումների եւ իր տեսակով ու մօտեցմամբ նորութիւն է հայկական ճարտարապետութեանը նուիրուած գիտահետազոտական իրականութիւնում, որտեղ համապարփակօրէն ներկայացւում են խորհրդանշանային մտածողութեան կիրառման անհրաժեշտութիւնը, դերն ու նշանակութիւնը, հայ ճարտարապետութեան տիպաբանական զարգացման գործընթացում: Առաջին անգամ լինելով՝

1. Վեր են հանում խորհրդանշանային մտածողութեան այն դրսեւորումները, որոնք այս կամ այն կերպ կարող էին կիրառուել եւ կիրառուել են Հայկական Լեռնաշխարհի ձեռակերտ յորինուածքների յատկազօծային, ծաւալատարածական եւ զարդարիկ լուծումներում:

2. Մեկնաբանում են բնակելի, պաշտամունքային, քաղաքաշինական, յուշակոթողային, ճարտարապետական յորինուածքների նախնական ձեւագոյացումներում կիրառուած խորհրդանշանային պատկերացումներն ու պատկերներն իրենց երկրաչափական, բուսական, կենդանական եւ այլ հնարածին նշաններով ու պատկերներով:

3. Փորձ է արւում վերականգնել ճարտարապետական յորինուածքներում նախաստեղծ Մայր դիւցի, նախաստեղծ Հայր դիւցի, երկրի, երկնքի, Արեգակի, Կենաց ծառի, երկրի քառակողմ բաժանման եւ եռադաս տրոհման գաղափար-պատկերացումների եւ այլ խորհրդակիր պատկերների (կլոր, քառակուսի, եռանկիւնի, խաչ) կիրառման փաստը, ժամանակը, տեղն ու նշանակութիւնը, իմաստն ու նկարագիրը:

4. Ընդհանուր կարեւորություն է տրուել ինչպէս ճարտարապետական կառոյցի եւ դրանում կիրառուած խորհրդաբանութեանը, այնպէս էլ ճարտարապետական յօրինուածքը ծնող պատմական, դաւանաբանական միջավայրին:

5. Առաջարկուել եւ հիմնաւորուել են ճարտարապետական կառոյցների յօրինուածքային յենքում կիրառուած եւ հայ ժողովրդի աշխարհընկալման հայեցակարգը բնութագրող մոդել-մանրակերտի կիրառման իրողությունը:

Գիտական շրջանառութեան մէջ են դրուել՝

ա. բնակելի միջավայրի, պաշտամունքային կառոյցների, քաղաքաշինական համալիրների, յուշակոթողային կառոյցների, տարածաշինական համակարգերի ձեւագոյացումներում խորհրդանշանային մտածողութեան եւ խորհրդակիր տարրերի եւ դրանց խորհրդաբանութեան կիրառման շարունակական փաստը եւ մեկնությունները,

բ. հաստատուն խորհրդակիրների գոյութեան փաստի լուսաբանումը հայ ճարտարապետությունում,

գ. աշխարհի մոդել-մանրակերտի գաղափարի եւ դրա դրսեւորումների կիրառումը հայ ճարտարապետութեան մէջ,

դ. մարդակենտրոն համաչափական համակարգի կիրառումը ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքներում,

ե. սրահաւոր պաշտամունքային կառոյցներից գմբեթաւոր տիպերին անցնելու գործընթացում խորհրդանշանային մտածողութեան դերի ու նշանակութեան խնդիրը,

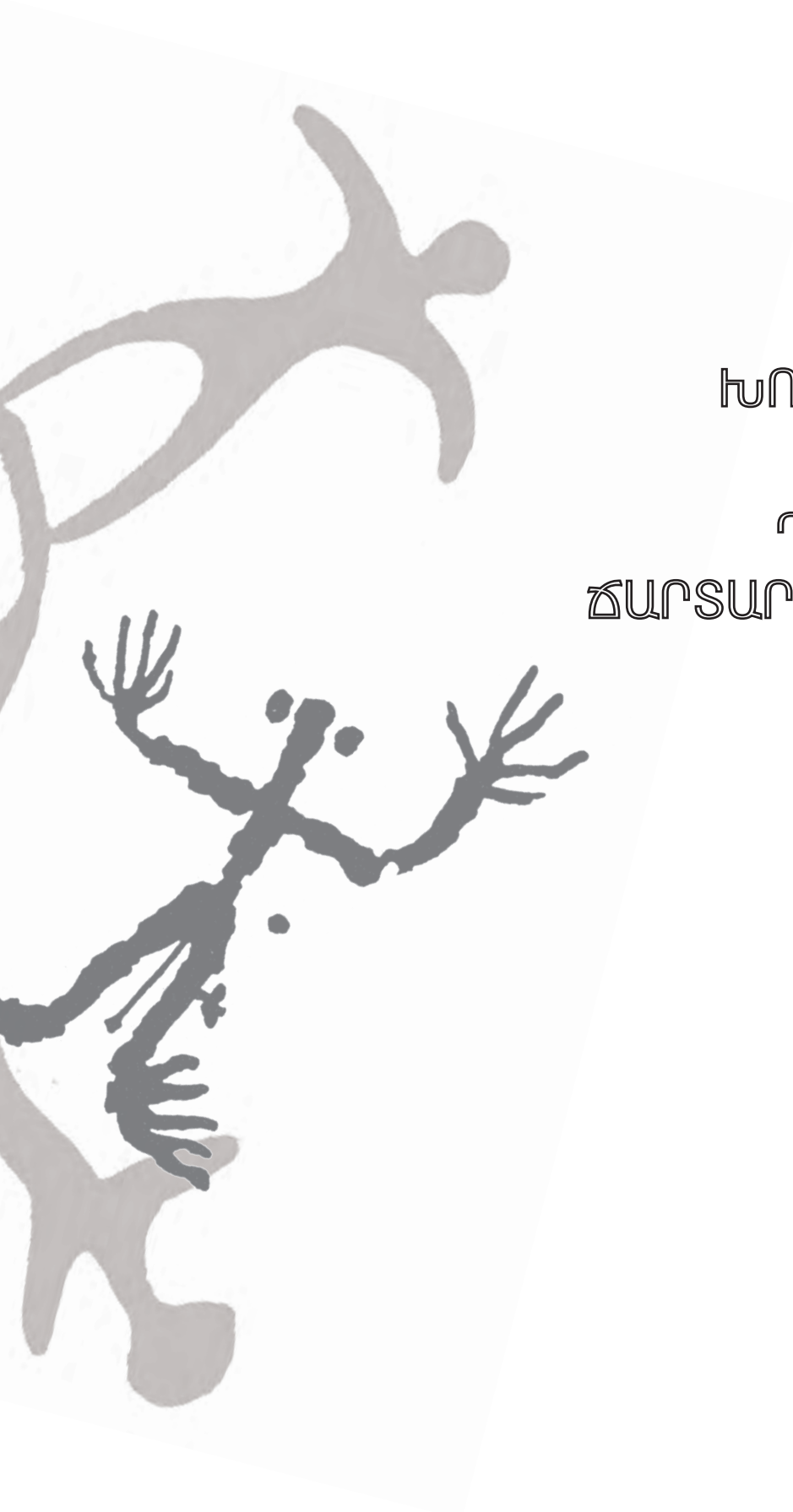
զ. գմբեթ-վեղար յօրինուածքների խորհրդաբանութեան խնդիրը,

է. քաղաքաշինական միջավայրի կազմակերպման գործընթացում կիրառուած, աշխարհի քառակողմ բաժանման եւ եռաշերտ ընկալման համակարգերի կիրառման փաստերը Հայկական Լեռնաշխարհի տասնեակ պատմաճարտարապետական յուշարձանների ընդհանրացուած օրինակներով:

Բնականաբար, որպէս նոր մօտեցում՝ աշխատանքում առաջարկուող մի շարք դրոյթներ կարիք ունեն յետագայ խորը, հետեւողական, համակարգուած եւ համակողմանի հետազօտութեան:

Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ նախաստեղծ յօրինուածքային տարրերը եւ դրանց խորհրդակիր պատկերները հայկական ճարտարապետութեան մէջ սկսուել են կիրառուել (ինչպէս կը տեսնենք ներկայացուող հետազօտությունում) հնագոյն ժամանակաշրջաններից մինչ ուշ միջնադար (իսկ շատերն էլ նոյնիսկ մեր օրերում) շարադրանքում ներկայացուած մի շարք եզրոյթներ ստիպուած ենք եղել յաճախակի կրկնել, առաւել շեշտելու համար խորհուրդների կիրառման փաստերը ներկայացուող կոնկրետ յուշարձաններում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱՅԻՆ
ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ
ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

արտարապետական ամեն մի յօրինուածք նպատակամղղուած է ապահովելու մարդու որեւէ գործառոյթ: Դրան հասնելու ամենապարզ ճանապարհը գործածելի շինանիւթով պատ, յատակ, ծածկ, տանիք եւ այլ բաղադրիչներ ստեղծելն է եւ սրանց տրամաբանուած համադրութեամբ բնակելի միջավայրի կազմակերպմանն անհրաժեշտ տիպաբանօրէն տարաբնոյթ եւ գործառնականօրէն յարմար յօրինուածքներ ստանալը: Ինչո՞րն այն է, թէ ինչպէս հասնել սրան: Եւ որոնք պէտք է լինէին այն մտային յենակետերը, որոնցով առաջնորդուելով՝ մարդը առաջին անգամ պէտք է հնարէր եւ կիրառէր ճարտարապետական վերջնակառոյցի բաղադրամասերը՝ նախնական յօրինուածքները:

Ճարտարապետական կառոյցը նախաստեղծ յօրինուածքների համակարգ է. այս աւարտուն տեսքը ենթադրում է այնպիսի համադրութիւնների հանրագումար, որի դէպքում ո՛չ մի նախաստեղծ տարր, բաղադրամաս իր ծնունդ եւ ծաւալով, նկարուածքով եւ պատկերով չի խթանում նախնական յօրինուածքի իմաստի բացայայտումն ինքնին, ինքն իր համար եւ չի կարող յարաբերակցուել միայն իր հետ: Նախաստեղծ տարրերը պատահականօրէն չեն ստեղծում, նրանք որոշակի մտայնութեան, աշխարհընկալման եւ պատկերացումների արդիւնք են եւ իրենց մէջ ամբարուած ունեն որոշակի խորհուրդներ [87, էջ 975-977]: Ամեն մի խորհուրդ ունենում է իր խորհրդանշանը՝ պատկերը: Ո՛չ մի խորհրդանշանային իմաստակիր, լինի պատկերային, թէ մտացածին, ճարտարապետականօրէն յօրինուած՝ գործառնական, կառուցաբանական որեւէ դեր չի կարող կատարել յօրինուածքային համակարգում, եթէ չի յարաբերակցում այլ խորհրդանշանային իմաստակիրների հետ: Մանաւանդ, որ միւսները նոյնքան ինքնանպատակ չեն որեւէ յօրինուածքում (պատ, տանիք, յատակ, պատուհան, բեմ, գմբեթ, խորան, միջավայր): Նշանակում է, որեւէ նախաստեղծ յօրինուածք, արդէն իսկ կրում է նախնական խորհուրդներ, որոնք ճարտարապետա-շինարարական, բնակլիմայական, սոցիալ-տնտեսական, կառավարչա-պաշտամունքային, բարոյագաղափարական եւ այլ բնական եւ մտացածին տիրոյթներից են ամբարուած:

Նախաստեղծ յօրինուածքները, որքան էլ ունենան իրենց բնական նմանակները, այնուամենայնիւ՝ հնարածին են: Նրանց արարողը մարդն է, որն այս ճանապարհով փորձում է գտնել իր տեղը երկիր-երկինք տարածութիւնում:

Այսպիսով, ճարտարապետական կառոյցը տարածութեան մէջ է՝ այն տարածութեան, որ մարդ արարածը սահմանել է նախ իր գիտակցութեան մէջ եւ ապա՝ իր ֆիզիկական գոյութեամբ եւ շահագործման հնարաւորութեամբ: Ճարտարապետական կառոյցն ունի նաեւ իր սահմանները՝ ներքին եւ արտաքին: Սահմանային համակարգի մէջ կառոյցն ամբողջանում է յատակ, տանիք, ծածկ, պատ, սին, թաղ, կամար, պատուհան եւ այլ բաղադրամասերով, որոնք ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքներ են՝ իրենց պատկերներով: Դրանց թում գերակշռում են կէտ, գիծ, ծաւալ, հորիզոնական, ուղղահայեաց, ուղղանկիւն, կլոր, եռանկիւն եւ այլ պատկերները:

Այս պատկերները խտացնում են խորհուրդներ, որոնք իրենց յօրինուածքային յենքում աղերսուած են մարդկային պատմութեան հնագոյն ժամանակաշրջաններին:

Այս խորհրդակիր պատկերները, փաստօրէն, խորհրդանշաններ են (սիմուլ) [88, էջ 36], որոնցում իւրովի իմաստաւորուած է որեւէ առարկայ, երեւոյթ կամ իմաստակիր, եւ որին վերագրում է ինչ-որ յատկութիւն կամ ուժ: Խորհրդանշաններն ունեն իրենց խորհրդապատկերները (էմբլեմը, էմբլեման)՝ որեւէ հասկացութեան կամ գաղափարի պատկերը: Խորհրդապատկերը խորհրդանշանից տարբերում է նրանով, որ այլաբանական իմաստը հաստատուած է եւ մեկնութեան կարիք չունի:

Լոսերը, կարելի էրելով խորհրդանշանային մտածողության դերը կերպարուեստում, առանձնացնում է խորհրդանշանի ընդհանրացնող, պատկերող, ներկայացնող, ցուցադրող, կարգավորող, արտայայտչական, կառուցուածքային, նշանային, իրական եւ այլ դրսեւորումները, ընդգծելով իւրաքանչիւրի դերն ու նշանակութիւնը վերջնականապէս ամփոփ համակարգում: Խորհրդակիր տարրերի գործառնականութիւնը դրսեւորում է մարդկային գործունէութեան բոլոր բնագաւառներում, օրինակ, քրիստոնէութեան պաշտամունքային ձեւերը, որոնք ըստ կրօնական պատկերացումների պարունակում են «սրբազան գաղտնիք», իրենց խորհուրդներով կապում են հաստացեալներին Աստուծոյ հետ [89, էջ 90]:

Խորհուրդներն ամբարուած են խորհրդանշաններում: Խորհրդանշանները եւ խորհրդապատկերները խտացնում են յիշողութիւնները պատկերանշանների մէջ, օգնում են վերականգնելու եւ հաստատելու իրական եւ անիրական պատկերներն ու պատկերացումները, ստեղծելով բնական միջավայրում երկինք-երկիր համակարգում մարդու բնակութեան համար անհրաժեշտ նոր միջավայրեր: Խորհրդանշանը միշտ թարմացրած է պահում հին համակարգերի մանրակերտը:

Տարբեր խորհրդակիր բաղադրիչներից հիստուած վերջնականապէս, ճարտարապետական յօրինուածքը, մեր կամօք թէ ոչ, իր մէջ փոխանցուած, տեսանելի կամ ծածուկ կրում է այս «տեղեկատուական» բեռը: Դրանով իսկ, ճարտարապետական յօրինուածքը կառուցում է խորհրդակիր տարրերի, նախաստեղծ յօրինուածքների տարբեր դրսեւորումների (Ժակ Դերիդայի բառերով՝ «յետք տեքստերի կերպարանափոխութեան ընթացքում... Ամենուր տարբերութիւններ են եւ յետքերի յետք» [90, էջ 170]), ենթապատկերների ձեւափոխութեան գործընթացում: Խորհրդակիր պատկերների եւ ճարտարապետական յօրինուածքների նախաստեղծ եւ փաստացի լուծումներում չկայ պարզ-ինքնանպատակ ներկայութիւն կամ բացակայութիւն: Այս փոխապայմանաւորուած ներկայութիւնը թելադրուած է մարդու գոյութեամբ, ցանկացած յօրինուածքի թէ՛ նախագծային (մտապատկերային), թէ՛ իրականացման գործընթացում: Այն իր հերթին ենթադրում է նաեւ մարդու՝ բնութեան մէջ գոյատեւման բնափոխութեան երկխօսութեան արդիւնքների ամփոփ գոյութիւնը:

Խորհրդանշանային մտածելակերպի, դրա խորհրդապատկեր դրսեւորումների եւ ճարտարապետական յօրինուածքային լուծումների մասին խօսելիս չի կարելի շրջանցել, անտեսել իմացագոյաբանական այն ընթացքը, որ անցել է մարդն իր գործունէութեան բոլոր փուլերում:

Հայկական Լեռնաշխարհում եւ յարակից տարածքներում ապրած մեր նախնիների՝ բնութեան մասին պատկերացումներն ու հասկացողութիւնները ներկայանում են իբրեւ նոյնական օրինաչափութիւնների համակարգ¹:

Դրանց մէջ նախնական, նախագոյ, նախաստեղծ տիեզերական տարրերն են ուժերը, էութիւնները, տիեզերք - արարաշխարհ - մարդ ընդհանրական փոխկապուածութիւնն ակնյայտ է: Այս հասկացողութիւնները զուգահեռում եւ նոյնանում են նախ՝ շնչող ապրող աստուածոգիների, երեւակայական հրէշների, թռչունների ու կենդանիների, բոյսերի, եւ ապա՝ մարդկանց (դիցուիի եւ աստուած) պատկերներում, իսկ յետագայում, միա-

1 - ... Կարդա՛ բնութեան գիրքը, որ կարելի չէ ո՛չ մէկ բանով գրել, ո՛չ մէկ ծայնով արձանագրել, ո՛չ մէկ գոյնով նկարել եւ ո՛չ մէկ գործիքով դրոշմել... Բնութեան երեւոյթներն անհաւանապէս յեղեղուկ են. այնտեղ կեանք կայ, որ չէ կարելի անկենդան տառերով ու ձայներով, գրիչներով ու բրիչներով, վրձիններով ու չափերով դրոշմել - պարփակել. սա նման է արշալոյսին, միշտ թարմ, միշտ նոր, միշտ կենդանի, միշտ կենսատու, միշտ մայր ու ծնող մտքի ու սրտի...: Կոմիտաս Վարդապետ, ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Բ, Սարգիս Խաչենց, Փրինթինթոն, Երեւան, 2007, 575 էջ, էջ 74:

հիսուելով մէկի մէջ, հիմք են դառնում միաստուածութեան: Համակարգն իր տարբեր դրսեւորումներով ներմուծում է մարդու բոլոր գործառոյթներ, այդ թում եւ՝ ճարտարապետա-շինարարական, խորը ազդեցութիւն թողնելով ճարտարապետական իւրաքանչիւր յօրինուածքի կայացման վրայ: Մարդը երկիր-երկինք միջավայրում իր գոյը հիմնաւորելու, իր տեղն ու դերը հասկանալու եւ հաստատելու միտումով ստեղծեց աշխարհի խորհրդանշանային ընկալման եւ պատկերացման համակարգը: Ճարտարապետութիւնն էլ դարձաւ այդ խորհրդանշուած համակարգ-միջավայրի անբաժան մասը եւ «հիմնուեց տարածութեան խորհրդանշանային ընկալման վրայ» [91, էջ 49]: Փաստօրէն, արարուեց մտային մոդել-մանրակերտ, որով եւ պայմանաւորուած՝ ստեղծուեցին գործառութային նախաստեղծ յօրինուածքները:

Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն մշակութային շերտերը հարուստ են այսպիսի յօրինուածքներով:

Գլուխ առաջին

խորհրդանշանային մտածողութեան դրսեւորումները
ճարտարապետութիւնում

Լուս. 2. Հալուած Ուխտասարի ժայռապարկերներից

1.1 Խորհրդանշան եւ պատկեր գրանշանները Հայկական Լեռնաշխարհում

Հայաստանում գտնուող եւ ուսումնասիրուած խորհրդակիր յուշարձաններից ամենահինը գտնուում է Գեղամայ լեռների Մեծ Պայտասար գագաթի ստորոտում: Հաւանական է, որ յուշարձանների այդ խումբը վերաբերում է վաղ նորքարեդարեան ժամանակներին (VII-V հազ.) [92, էջ 7]: Յուշարձանախումբը ներկայանում է որպէս քարաժայռերին գծագրուած բազմաթիւ եւ բազմաթեմայ ժայռապատկերների համակարգ: Այստեղ պատկերագրօրէն արտայայտուած են մեր նախնիների աշխարհընկալման եւ մտածողութեան տարբեր մեկնութիւններ (գծ. 1-3):

«Այս բոլոր պատկերները կապուած են արեւի, սեռական ընդգծուած յատկանիշի, երկրի, ծառի, պտղի, սերնդի, պտղաբերման սիմուլներ հանդիսացող կենդանատեսակների հետ եւ մարմնատրուում են պտղաբերման աստուածութեան գաղափարն ու պաշտամունքը» [93, էջ 12]: Այս ժայռապատկերներում հանդիպում են նաեւ երկնային լուսատուներ՝ Արեւ, լուսին, խաչ, թռչուն, ցուլ, մարդ, շրջանագիծ, եռանկիւն, երկիր, ջուր, տուն, աստղ, այծ, օձ, կայծակ, կեռիսաչ (սուսատիկայ), կէտ, խոյ, պարոյր, ծառ եւ այլ պատկեր-գաղափարագրեր:

Բացի Գեղամայ լեռներից, ժայռապատկերների այլ խոշոր կուտակումներ կան Սինեաց լեռներում (Ծղուկ լեռ, Ուղտասար, Զերմաջուր, Վարդենիսի լեռնաշղթայի հարաւային լանջեր, Եղէգիս, Արփա, Որոտան գետերի ակունքներին մերձակայ լեռնալանջեր, Արագածի լանջեր եւ այլն): Ժայռապատկերներ են յայտնաբերուած Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիւ այլ վայրերում (Արցախի լեռնային մասերում, Վանայ լճի հարաւային կողմերում, Արածանիի ակունքներում, Տղմուտ գետի մօտ, Կապուտան լճի արեւմուտքում, Հայոց Միջագետքում) [94, էջ 37, 39], (աղ. 1):

Այս տարածքի «հինաւորց քարէ մատեանի «տողերը», հազարամեակներով մեզանից բաժանող աշխարհից, վկայութիւն են հասցրել մեր ժամանակներին՝ Հայաստանի մ.թ.ա. V-II հազ. հնագոյն տոհմերի հոգեւոր եւ նիւթական կեանքի մասին» [95, էջ 6]: Ժայռապատկերներում այլաբանօրէն պատկերուած են տուեալ ժամանակաշրջանի մարդկանց՝ մեր նախապապերի աշխարհընկալումները: «Ժայռապատկերներում շատ են տիեզերական պատկերացումների, մանաւանդ արեւի հետ լծորդուող սիմուլիկ պատկերները: Արեւ խորհրդանշող պատկերները նկարուած են սուսատիկայի, շրջանի, ճառագայթաւոր շրջանի, բոլորակի մէջ առնուած խաչի, ինչպէս նաեւ պարզապէս խաչի ձեւով»² [96, էջ 35], (աղ. 2):

Հետաքրքրականն այն է, որ խորհրդանշան պատկերներ են կրում Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքում գտնուած հնագիտական հազարաւոր գտածոները (խեցեղէն, կիրառական արուեստի նմուշներ): Օրինակ, Արեւի պատկերի տարածումը V-IV հազարամեակում հաւաստում է Թեղուտում յայտնաբերուած խաչի նկարը [97, էջ 142]: Այսինքն, շրջակայ միջավայրի գնահատման բնափիլիսոփայական աշխարհընկալման դրսեւորումները տեղ են գտել ոչ միայն ժայռապատկերներում, այլեւ մարդու մշակութաստեղծ գործունէութեան այլ ոլորտներում. «կերպարուեստի ու կիրառական արուես-

Գծ. 1.

2 - Կ. Թոխաթյան, Հայստանի ժայռապատկերները, Երևան, ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2022, 480 էջ (223 աղիւսակ, 6 քարտէզ): Գրքում մանրամասն տրուած են ժայռապատկերների յայտնաբերման ու հետազօտման 135-ամեայ ընթացքը, բովանդակութիւնը, գործառոյթները եւ տեսակները, սահմանուած են «Ժայռապատկերաբանութիւն» գիտաճիւղի հիմունքները: Ժայռապատկերները ներկայացուած են որպէս պատմամշակութային սկզբնաղբիւր, դրանց առնչակցութիւնը հայ մշակույթի միւս ոլորտներին եւ այլն:

Աղիւսակ 1

տի ստեղծագործություններ (զարդանախշ, մանրանկար, գորգ, զենք, տարազ), փոխադրամիջոց, պար, մարտաձեւ, մարզաձեւ, թատրոն, քարտեզ, տոմար, գիր, բանահիւսութիւն, դիւցազնավէպեր, դիցաբանութիւն» [98, էջ 40]: Խորհրդանշանային մտածողութիւնը նշուած գործառնություններում ունի իր պատկերային գրանշանը, պատկերը: Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում դրանք բաժանուում են մի շարք խմբերի եւ պատկերների (աղ. 3):

Յատկապէս առանձնանում են կէտ, շրջանակ, խաչ, կեռխաչ (սուաստիկայ), յաւերժութեան նշան, խաչամիջուկ օղակ, ճառագայթաձեւ գծիկներով օղակ, եռանկիւն, թռչուն, առիւծ, այծ, խոյ, ցուլ, Կենաց ծառ, մարդ խորհրդակիրներ: Դրանց խորհրդանշանային իմաստները համապատասխանաբար հետեւեալն են՝ սկիզբ - աստղ, արեւ, տիեզերք, քառս, երկինք, չորս կողմ, յաւերժ - արեւ, յաւերժ - լոյս, կեանք, արեւ - ճառագայթ, թռչուն - երկինք, արեւ - աստուած, կայծակ - երկինք, երկիր - կեանք եւ մահ, յաւերժ, մարդ - աստուած (աղ. 3-8): Օրինակ, երկնքի եւ Արեւի հետ է աղերսւում Լճաշէնի բրոնզէ զարդարուն շերտի բռնակի ծայրին, շրջանի մէջ ներգծուած խաչը, որից վերեւ թռչուն է պատկերուած [99, էջ 24]: Ակներեաբար, շրջանակի մէջ առնուած խաչը խորհրդանշում է Արեւը, իսկ թռչունը՝ երկինքը: Այն, որ նման պատկերների ենք հանդիպում Հայկական Լեռնաշխարհի տարբեր վայրերի ժայռապատկերներում՝ հաստատում է մշակութային շերտերի նոյնութիւնը: Կամ, Իմիրիս Գորայի վաղ երկրագործական (V հազ.) բնակավայրի IV-VII հորիզոններում եղած քարէ գործիքների եւ խեցեղէնի շատ հարուստ համալիրում առկայ է կիսագնդաձեւ թասի մի բեկոր, որը զարդարուած է վերադիր ռելիեֆ մարդակերպ պատկերով: Այն պահպանուել է կիսով չափ, եւ նստուկից վերեւ իր նրբիրանով, ուղիղ մէջքով, գլխի ձեւով, ծալած արմուկներով, վեր պարզած բազուկներով չի տարբերւում Գեղամայ լեռների բնորոշ պատկերներից: Համեմատական նիւթ ընձեռող միւս յուշարձանը Եանիկ-թեփէն է (IV հազ.)՝ Կապուտան լճից ոչ հեռու: Այստեղ գտնուած խեցեղէն թասի մի բեկոր վերին մասում ունի մի խոշոր զիգագնների գօտի, ներքեւում՝ մարդակերպ մի պատկեր: Դրանից ձախ՝ վերեւից ներքեւ ալիքաձեւ մի զարդ էլ կայ, որն օձի իրան կամ կայծակի երեւոյթ է յիշեցնում, ինչը գրեթէ միշտ ուղեկցում է նաեւ Գեղամայ լեռների մարդակերպ էակներին [100, էջ 17]: Հետաքրքիր նոյնութիւններ են նկատուում նաեւ Չաթալ-հոյուքի (VII հազ.), Կիլիկիայի Մերսին բնակավայրի, Հիւսիսային Միջագետքի Թելիալաֆ հնավայրի (V հազ.), Անտիոքի դաշտի Ամուկեան շերտի նիւթերի, Ջարմոյի (VI հազ.), Չագրոս-միջագետքեան յուշարձանների՝ յատկապէս Սինջարի հովտի Եարիմթեփէ բնակավայրի եւ այլ յուշարձանների յօրինուածքային առանձին լուծումների եւ Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիւ ժայռապատկերների պատկերազարդային եւ յօրինուածքային լուծումներում:

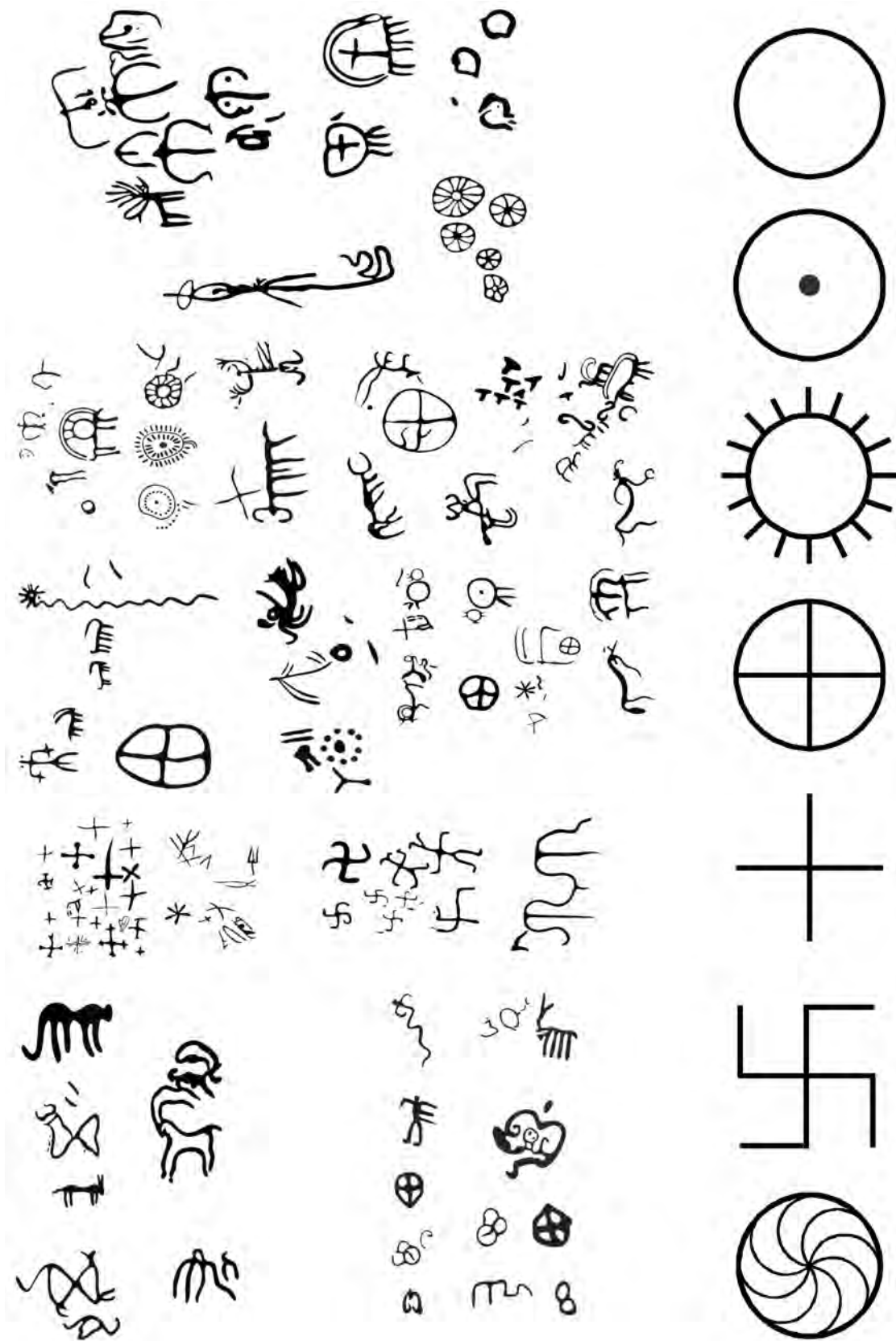
Համեմատական վերլուծութեան կիրառման պարագայում պէտք է հաշուի առնել, որ կենցաղային, պաշտամունքային իրերի, ճարտարապետական կառոյցների, որմնանկարչութեան մէջ եւ այլուր հանդիպող, ժայռապատկերներին նմանուող պատկերների առկայութիւնը, *միանշանակ պէտք է խօսի առաջինների աւելի վաղ շրջանին պատկանելու մի կողմից, եւ միւս կողմից, դրանք ստեղծած մարդկանց մտածողութեան մէջ կայացած բնափիլիսոփայական համակարգի աւելի վաղ առկայութեան մասին: Քանզի խեցեղէնը, պաշտամունքային կառոյցը կամ բնակարանը չէին կարող աւելի վաղ ստեղծուել, քան դրանց մասին պատկերացումներն ու դրանց կարիքը, այդ իսկ պարճառով դրանք մշակուած, հիմնաւորուած, պարճառաբանուած երկար ժամանակամիջոցում փորձուած, մշակույթի աւելի առաջադէմ փուլի արդիւնք են, մինչդեռ «իծագրերը» կարող էին ստեղծուել աւելի վաղ: Ուստի, եթէ բնակարանը թուագրւում է VI-III հազ., ապա ժայռապատկերների հնագոյն տե-*

Գծ. 2.

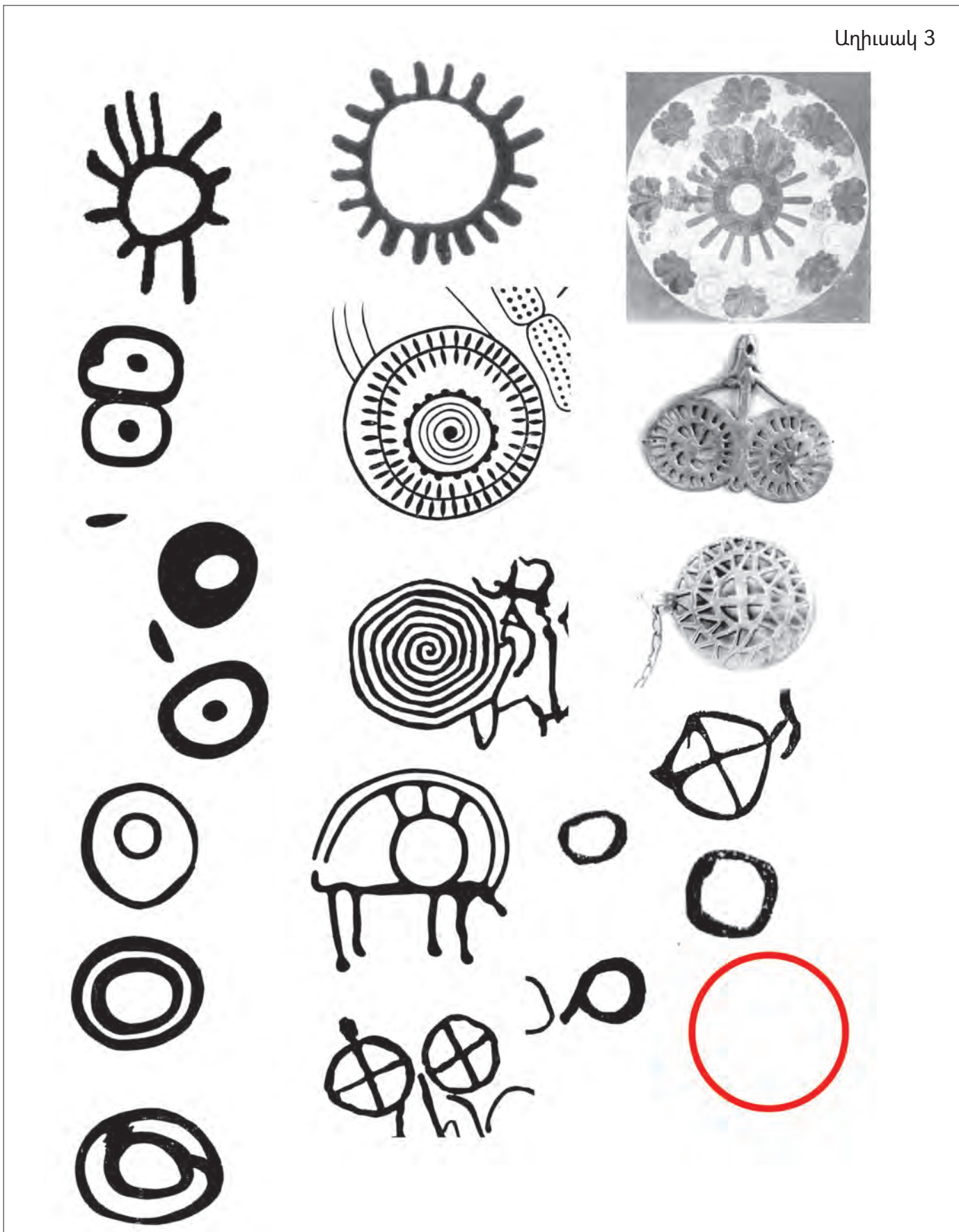
1.1 Խորհրդանշան եւ պատկեր գրանշանները
Հայկական Լեռնաշխարհում

Աղիասկ 2

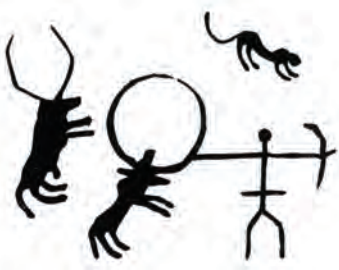

Արեւ, աստղ, յաւերժ, լոյս, երկինք, խաչ խորհրդանշանները Հայկական Լեոնաշխարհում
Ժայռապատկերներն ըստ Ս. Պեպրոսեանի

Աղիասկ 3

Ժայռապատկերների և դեկորատիվ կիրառական արուեստի գործերի խորհրդանշանային ընդհանրությունները: Կլոր, արեւ, աստղ, յաւերժ, չորս կողմ, խաչ:

ԳՖ. 3.

Լուս. 3.

Գլուխ առաջին

խորհրդանշանային մորաձողությունները
ճարտարապետությունում

սակները կամ դրանց պատկերացումները անելի վաղ պետք է լինեն:

Նշանակում է, Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպող խորհրդանշանային պատկերներն էլ անելի վաղ բնափիլիսոփայական երեւոյթներ են, քան աշխարհին յայտնի խորհրդանշաններն ընդհանրապէս:

Այսպիսով, սերուելով առնուազն XII հազարամեակից³ եւ քարերին դրոշմուելով որպէս «իծագիր» VII հազ., Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերային-խորհրդանշանային պատկերները հասնում են վաղ բրոնզիդար (III հազ.) եւ ապա, անցնելով վաղ երկաթի դարով (II հազ.), յետագայում իրենց վառ հետքն են թողել մշակութային բոլոր շերտերում՝ ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը:

Փաստօրէն, Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում յստակօրէն առանձնանում են՝

- Երկիրը երկնքից բեղմնատրող արեգակնային աստուածների կամ ոգիների պատկերները (այսինքն Երկիր՝ իգական, երկինք, արեւ՝ արական հասկացութիւնները, (աղ. 5, 6, 7):

- Եռանկին՝ այծապատկերը, այծ - կայծակ - երկինք - եռանկին (աղ. 8):

- Տուլ - երկիր - ջուր - վիշապաքար:

- Շրջանակ՝ երկնային մարմիններ, աստղեր, արեւ, շրջանակ՝ երկինք, շրջանագիծ՝ լոյս - արական եւ այլն:

- Անդրշիրիմեան աշխարհի եւ աստղազարդ երկնքի կապի՝ շրջանակ - կրոնիւն, հորիզոնական - երկիր, կլոր - երկինք, եւ անդրաշխարհ - երկիր - երկինք կապի՝ ուղղահայեաց համակարգերի դրսեւորումները:

- Մարդ-արեւ-աստուած, այծարեւ, օձկայծակ, խաչ-սուսաստիկայ պատկերները ուղեկցում են երկնականմար, երկինք հասկացութիւններին (էնէոլիթ - երկաթէ դար), (աղ. 7):

- Խաչ, կեռիսաչ, ներգծուած շրջանակներ, կէտ-շրջանագիծ, աստղածեւ պատկեր եւ այլն, որոնք լոյս, լուսատու հասկացութիւններ են:

- Մայր աստուածուհու ժայռանկարային պատկեր-հասկացութիւններ:

- Արեւ - բոյս - հող, երկիր - ծառ - արեւ, ուղղահայեաց առանցք, բեղմնատրման գործընթաց եւ կապ հասկացութիւններ եւ այլն (աղ. 2, 8):

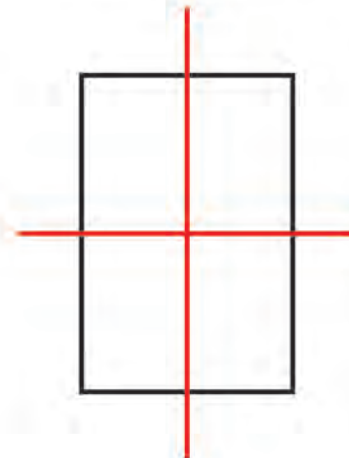
Այսինքն, խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնքում ծնուած խորհրդակիր պատկեր-նշաններ՝ կէտը, ուղղահայեացը, հորիզոնականը, խաչը, կեռիսաչը, կլորը, շրջանակը ներգծուած խաչով (չորս, վեց եւ ութ թեւանի), քառակուսին, ուղղանկիւնը, եռանկիւնը, Կենաց ծառը եւ բազմաթիւ այլ գծային, կենդանական, թռչնապատկեր եւ բուսական ծագում ունեցող «այծագրերը» Հայկական Լեռնաշխարհում յայտնի են, եթէ ոչ անելի վաղ ժամանակաշրջաններից, ապա առնուազն VII հազարամեակներից սկսած եւ պահպանուած են մինչեւ օրս (լուս. 3-5):

3 - Որոշ հեղինակներ ժայռապատկերները թուագրում են անելի վաղ ժամանակով, օրինակ, ըստ Համետ Մարտիրոսեանի, Սյունիքի ժայռապատկերները վանկա-գաղափարագիր գրային համակարգ է, որը ստեղծվել է վերին հին քարի դարում (40-14 հազար տարի առաջ): Տե՛ս՝ Հ. Մարտիրոսյան, Հայկական ժայռապատկերների եւ հին աշխարհի գրային համակարգերի ծագումնաբանական առնչությունները, Բազմավէպ, 2008, էջ 198-247, նոյնի՝ Հայոց հնագույն պատմության էջեր, Երեւան, 2011 էջ 106: Ըստ գերմանացի հետազոտող Կլաուս Շմիդթի, Պորտասարի (Պորտաքար) համալիրը կառուցուել է 12-10 հազար տարի առաջ: Տե՛ս՝ Documenta Praehistorica XXXVII (2010) Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs Klaus Schmidt Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Berlin, DE: Մեր կարծիքով, եթէ գերմանացի հնագէտ Կլաուս Շմիդտը, Պորտասարի յուշարձանախումբը թուագրում է ք. ա. XII հազարամեակով, ապա Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերները էլ անելի վաղ շրջանի ստեղծագործութիւններ պիտի լինեն:

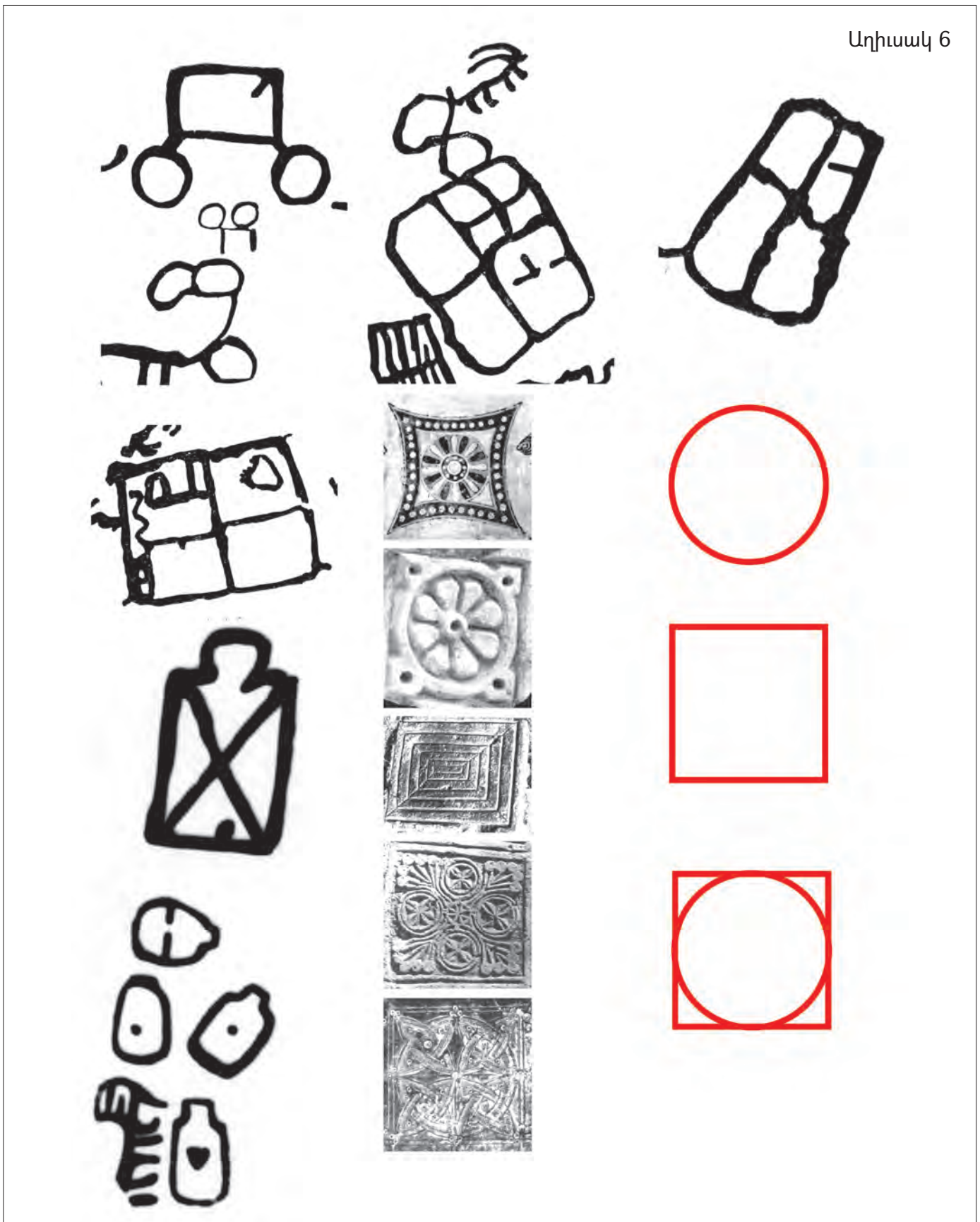
Ժայռապարկերների, զարդաքանդակների, դեկորատիվ կիրառական արուեստի գործերի եւ ճարտարապետության խորհրդանշանային ընդհանրությունները:
Կլոր, խաչ, յաւերժ, կեռիսաչ, չորս կողմ, աստղ:

Աղիասկ 5

Նախաստեղծ Մայր Աստվծոյ խորհրդակիր պատկերներէր՝ ժայռապատկերներում,
քանդակում, դեկորատիւ կիրառական արուեստի գործերում:
Ուղղանկիւն (քառակուսի, երկիր, իգական):

Աղիասկ 6

Քառակուսի (երկիր, Նախասյրեղծ Մայր Աստուած),
 և կլոր (երկինք, Նախասյրեղծ Հայր Աստուած)
 պատկերների խորհրդարանությունը:

1.2 Խորհրդանշանային մեկնութիւնների պատմութիւնից

Արտերկրի տարբեր հետազոտողներ են անդրադարձել խորհրդանշանային մտածողութեանը, խորհրդանշանների եւ տարրերի իմաստների բացայայտմանը: Մեկնութիւնները գրեթէ նոյնական են, նրանք բաժանում են մի շարք հիմնական խմբերի, կրօնադիցաբանական, աստղաբաշխական, ալքիմիական, կենդանական, բուսական, դիւցաբանական: Գիտնականները խորհրդանշանների կիրառումը բաժանում են ըստ հին ու նոր ազգերի եւ երկրների մշակութային ժառանգութեան, քարի դարից մինչեւ մեր օրերը: Փորձեր են արւում մեկնել, թէ՛ աւանդական եւ թէ՛ ցարդ կիրառելի եւ ժամանակակից խորհրդանշանները, դրանց իմաստն ու պատկերային ընթերցումը:

Շատ ազգերի եւ ժողովուրդների միջեւ խորհրդանշանային մեկնութիւնների նմանութիւն է նկատւում (երկիր-երկինք, արեւ-աստուած, յաւերժ, անսահման, Կենաց ծառ, աշխարհի պատկեր, դրախտ, ջրհեղեղ եւ այլն): Տարբեր երկրներում եւ տարբեր ժամանակներում խորհրդանշանային պատկերներից եւ իմաստներից շատերը համարւում են անորոշ եւ հնագոյն կամ արեւելեան, սակայն չի նշւում ո՛չ ժամանակը եւ ո՛չ էլ «արեւելքի» կոնկրետ տեղադրութիւնը կամ այդ եզրահանգման մեկնակէտը:

Այդուհանդերձ, շատ խորհրդակիր պատկեր-իմաստներ, որոնք առաւել յաճախ են հանդիպում մշակութային այս կամ այն յօրինուածքներում՝ մեկնւում են: Դրանցից հիմնականներն են.

Կէտը բոլոր նշաններն ընդգրկող, ներկրող պատկերն է: Բոլոր խորհրդանշանների *կուինտէսենցիան* [101, էջ 5]:

Հորիզոնական գիծը հնագոյն խորհրդանշան է: Այն խորհրդանշում է երկիր աշխարհը, որտեղ կեանքն ընթանում է հաւասար եւ մէկ հարթութեան մէջ [102, էջ 25]: Հորիզոնականն ընկալւում է որպէս երկրի, իգական սկզբի, պասիւի, «կանացի» վարքի, ընդունողի, երկրի հորիզոնի, մակերեսային եւ այլ խորհուրդների կրողը: Նրա գոյնը կապոյտն է:

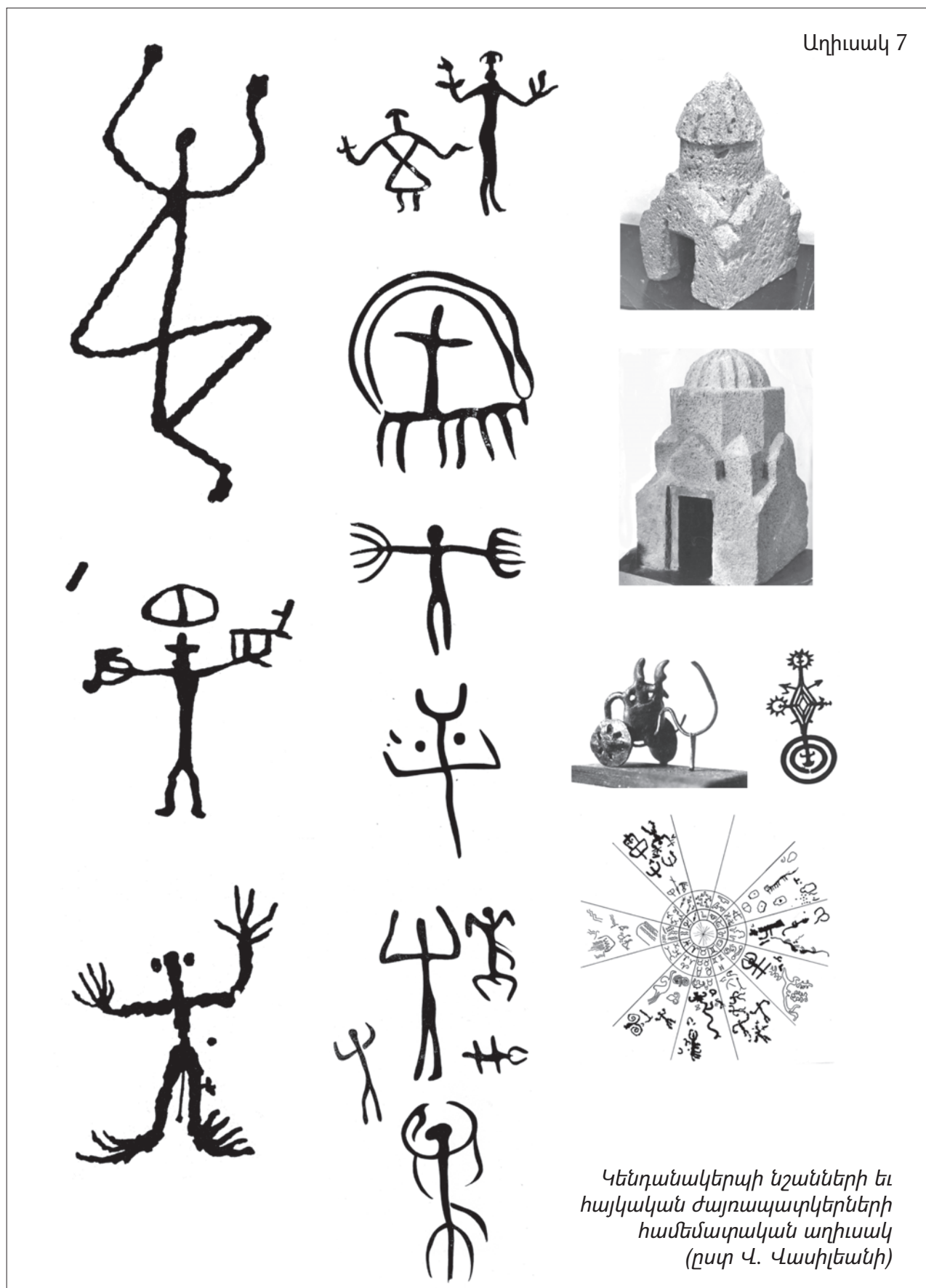
Ուղղահայեացի գաղափարն, ընդհանրապէս, հնագոյն խորհրդակիրներից մէկն է, այն հանդիպում է տարբեր ժողովուրդների մէջ եւ դրանց մեկնութիւններն իրենց տարբեր ներկայացմամբ հանդերձ՝ ունեն շատ ընդհանուր գծեր: Ըստ հնդկական պատկերացումների, ուղղահայեաց ճառագայթը Շիւայ աստծոյ նախնական կերպարն է, լոյսի ճառագայթը, որը ո՛չ սկիզբ ունի, ո՛չ վերջ [103, էջ 5]: Ուղղահայեացը պատկերացւում է նաեւ որպէս Աստղծոյ միակութիւն, ընդհանրապէս Աստուած, մարդու ծագումը վերելից, իսկ ուղղահայեացի դիտարկումը վարից վեր համեմատւում է մարդկութեան առ աստուած ձգտման հետ [104, էջ 23]: Ուղղահայեացը նաեւ խտացնում է արական յատկութիւնները: Ուղղահայեացը ճառագայթ է՝ մի գիծ, որը ուղղաձիգ է եւ խտացնում է վերելի եւ ներքելի (երկրի եւ երկնքի) կեանքերի կապի, դէպի վեր ձգտող կրակի, սեան եւ այլ խորհուրդներ:

Խաչապատկերը՝ փոխուղղահայեացներով պատկերուող նշանը, յաւակնում է ամենահին խորհրդանշաններից մէկը լինել: Այն խտացնում է Արեւի, յաւերժութեան, արեւանուի, կեանքի, չորս ուժերի, տարերքների, երկրի կողմերի, չորս տարրերի, շարժման, տարուայ եղանակների փոփոխութեան, հաւատարմութեան, պատուի, կենակցութեան, լոյսի, փրկութեան, անմահութեան, քրիստոնէական շրջանում՝ նաեւ չարչարանքի, կառավարչական եւ այլ իմաստներ: Խաչապատկերում խտացւած են նաեւ երկրային եւ երկնային, աստուածային եւ տիեզերական երրորդութեան գաղափարները մի կողմից, եւ միւս կողմից՝ անդրաշխարհի, երկրային, ներքին կեանքի, մահուան, 4-ի պատկերացումները: Գոյութիւն ունեն խաչի երկու կարեւոր տիպ. լատինական եւ յունական: Լատինական խաչը ներկայացնում է ձեռ-

Գծ. 4.

Աղիասակ 7

Նախասրեղծ Հայր Աստուած,
արեւ, արուսեակներ, արական

Արական, երկիր-երկինք կապ, ուղղահայեաց,
տիեզերական առանցք

Գծ. 5.

Լուս. 4.

Գլուխ առաջին

խորհրդանշանային մրաօճորդական դրսևորումները
ճարտարապետությունում

քերը պարզաձև մարդու կերպարը եւ հանդիսանում է Յիսուս Քրիստոսի տառապանքը մարմնաւորող ուղղակի կերպար-պատկերը:

Կլոր, շրջան, շրջանագիծը խտացնում է աշխարհ, Արեւ, յոյս, երջանկություն, երկինք, յաւերժ շարժում, տիեզերական յաւերժ ժամանակ (այս իմաստն է կրում նաեւ տիեզերական օձը, որի պատկերը նոյնպէս օղակ է՝ պոչը «կծող» օձը), աստծոյ բաց աչք, էութիւն առանց սկզբի եւ վերջի, անվերջ, աստծոյ նշան եւ այլ խորհուրդները (գծ. 4-6):

Քառակուսին, ի հակադրութիւն երկնքի՝ խորհրդանշում է երկիրը, կանացի պասիւ (ինչպէս ջուրը) էլեմենտն է, այն նոյնացում է Մայր աստուածութեանը: Երկրի խորհուրդը երկակի նշանակութիւն ունի՝ ելակէտ ամենայն սկզբի (ծնունդ) եւ հանգրուան ամեն ինչի վերջի (մահ), երկիրը մեծ մայրն է [105, էջ 5]:

Երկրի խորհրդակիր պատկերը քառակուսին է [106, էջ 23]: Քառակուսի պատկերը դիտում է նաեւ երկիր եւ բնութիւն իմաստով: Այն խտացնում է համայն երկրայինը՝ չորս տարր, երկնքի չորս կէտեր, չորս աւետարանիչներ, դրախտի չորս գետեր եւ այլ իմաստներ [107, էջ 143]: Երկրի խորհրդի թուային արժէքն է 4-ը [108, էջ 27]: Քառակուսին խորհրդանշում է նաեւ առարկայական աշխարհը, այն կազմուած է չորս տարերքից եւ աշխարհի չորս կողմերից [109, էջ 99-126]:

Եռանկեան խորհուրդը տարբերակում է ըստ սուր գագաթի դիրքի եւ համադրման, որոնց պատկերները կրում են մի շարք խորհուրդներ: Գագաթը վար եռանկիւնը խորհրդանշում է արական սկիզբը (*Ֆալոս*), Աստծոյ արարչագործ ուժը, կրակը, բոցը, լեզուն, տղամարդկային կրակը [110, էջ 23]: Գագաթը վեր եռանկիւնը խորհրդանշում է, իգականը, ներքեւից վերեւ պտղաբերականը, ջուրը: Իրար ագուցուած երկու եռանկիւնները՝ արարող եւ ծնող սկիզբը, աստուածների սիրոյ նշանը առ երկրայինը, ամեն ինչի ծնունդը, չորս ուժերից պահպանիչը:

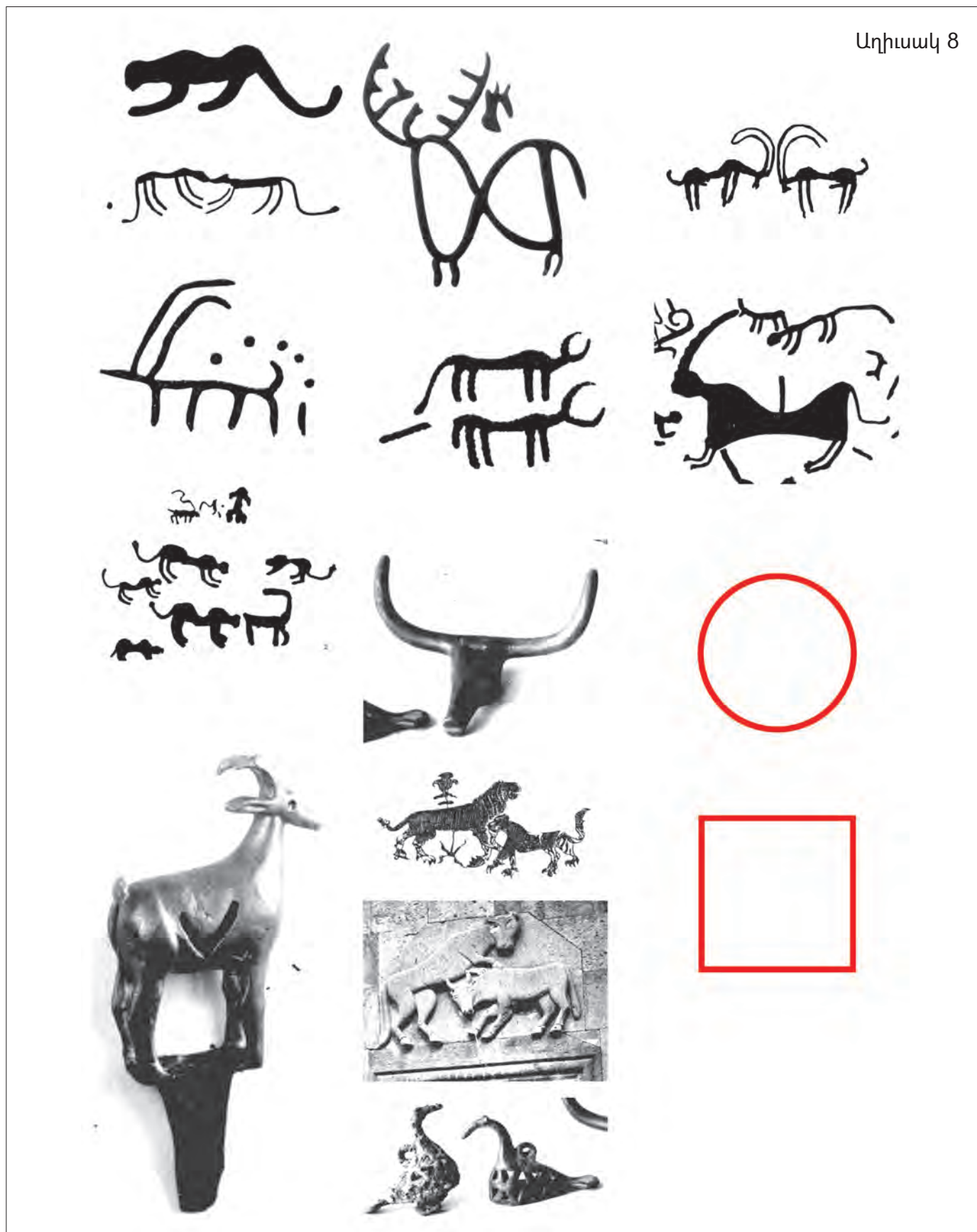
Այս նոյն պատկերը կենտրոնում կէտով՝ խորհրդանշում է արեւը իրեն շրջապատող վեց պատկերներով, Աստծոյ արարչագործական ուժը, արարման եօթ օրերը [111, էջ 43-51]:

Աստղ, աստղեր, աստղազարդ երկինք խորհրդանշանների ըմբռնումը նոյնպէս հնագոյններից է, այն խտացնում է յաւերժութեան, լոյսի, ամենատեսութեան, անվտանգութեան, պահպանի, պահպանիչի, կատարելաւի եւ կատարելութեան, արեւի եւ այլ իմաստներ: Այն պատկերում է որպէս կէտ, շրջանագիծ, խաչաթել (չորս թելանի), հնգաթել, վեց, եօթ, տասներկու թելանի (կատարելութեան նշան), 16 թելանի (Արեւի նշան) պատկեր: Արեւը եւ լուսինը որպէս լուսատուներ ունեն իրենց պատկերանշանները: Աստղ է նաեւ Քրիստոսը՝ առաւօտեան աստղ, որ երկնքի մէջ պայծառագոյնն է եւ կը տեսնուի ցորեկը [112, էջ 55]:

Ծառ, Կենաց ծառ՝ հաստաբուն, սաղարթախիտ, մեծաչափ գեղեցիկ, պտղաբեր ծառի, հին (տարեց) ծառի, Կենաց ծառի պաշտամունքը հնագոյններից է [113, էջ 42, 6, 22-38]: Այն խտացնում է տեսակի, տոհմի ղեկավարի, առաջնորդի, թագաւորի, յաւերժի, անմահութեան, պտղաբերութեան, ծննդի եւ մահուան, կեանքի, դրախտի, աշխարհի, աշխարհի երեք տիրոյթների (անդր, երկրային եւ երկնային աշխարհներ), չարի եւ բարու, ուժի եւ զօրութեան, հզօրութեան, տղամարդկութեան, առնականութեան), փառքի, ուժի երկարակեցութեան եւ այլ խորհուրդներ: Ծառ-կենաց ծառ խորհրդակիրը կիրառուել է հեթանոսական շրջանից (օրինակ՝ ծառերի պաշտամունք, ծառի մօտ զոհեր մատուցելը, զոհասեղան ու տաճար կառուցելը)⁴:

4 - Օրինակ, խօսելով Միջագետքեան, կամ Շումերական խորհրդանշանների մասին (որոնք ի դէպ աւելի կայացած մտայնութեան դրսևորումներ են քան, ասենք Հայաստանի

Աղիասկ 8

Խորհրդանշանային դրսևորումները՝ ժայռապարկերներում, դեկորատիվ կիրառական արուեստի գործերում և ճարտարապետությունում:
Առիծ, ցուլ, այծ, թռչուն, երկիր - երկինք կապ:

Աղիւսակ 9

Խորհրդանշաններին վերաբերող շատ մեկնություններում խօսվում է նաեւ ճարտարապետական յօրինումների տարբեր խորհրդակիրների մասին: Այսպէս՝ տաճարը ներկայացւում է որպէս կազմակերպուած տիեզերքի մանրակերտ, մէկի՝ բազմակի մէջ դրսեւորում: Նրանում կիրառւում են թւերի խորհուրդները, քրիստոնեական տաճարներում՝ երեք, բուրգերում՝ եօթ, աշտարակներում՝ ութ, որը կապող օղակ է 4՝ քառակուսու եւ 2՝ օղակի [114, էջ 265-68]:

Մեկնաբանւում են նաեւ հոգեւոր պաշտամունքային կառոյցների յօրինումաճալին բաղադրամասերը՝ ուղղահայեաց առանցքը, գմբեթը, սիւները, դռները, լուսամուտները, դամբարանները, որմնանկարները, հարթաքանդակները: Խորհրդանշանային մտածողութեան եւ խորհրդանշանների մեկնութեան բազմաթիւ փորձերը բաժանւում են երեք հիմնական խմբի՝ ըստ պատմական ժամանակաշրջանի՝ նախնադարեան, հեթանոսական եւ քրիստոնեական: Որոշ մեկնողներ էլ անդրադառնում են ժամանակակից խորհրդանշաններին (օրինակ՝ ապրանքային, կոմունիստական, ընդհանուր ճանաչողական):

Հետաքրքրականն այն է, որ գրեթէ ոչ ոք չի փորձել ստուգաբանել, բացայայտել այս կամ այն խորհրդակիր-պատկեր նշանի նախնական ծելը, տեղը, պատկանելութիւնը: Օրինակ, Լոսեւը մանրամասն եւ հանգամանալի անդրադարձել է խորհրդանշանի, նշանի եւ պատկերի՝ արուեստում կիրառութեան համեմատական վերլուծականներին ու փիլիսոփայական մեկնություններին եւ եզրահանգումներին: Սակայն նրա հետազոտութեան յենքը յունա-հռոմէական, լատինական, եւրոպական, ռուսական եւ մասամբ կովկասեան նիւթն է [115]: Կամ, որ ասելի տարածուած է՝ խորհրդանշանային մտածողութեան եւ դրանց դրսեւորումների կիրառութեան առաջնայնութիւնը տրւում է այսօրուայ պատմականօրէն ընդունելի՝ Հին Աշխարհի երկրների (Միջագետք, Եգիպտոս, Յունաստան, Հռոմ) մշակութային համակարգերում միայն (աղ. 9): Հարկ է նշել, որ եւրոպական, ամերիկեան, ռուսական գիտնականները ծանօթ չեն Հայկական Լեռնաշխարհում սփռուած հազարաւոր պատմաճարտարապետական, մշակութային յուշարձաններին եւ յատկապէս՝ դրանցում լայն կիրառում գտած խորհրդանշանային պատկերներին եւ մեկնություններին: Շատ հեղինակներ, խօսելով այս կամ այն խորհրդակիր պատկերի (շրջանակ, քառակուսի) մասին, նշում են նրանց հին լինելու կամ արեւելեան ծագում ունենալու վարկածը, անտեղեակ՝ որ Հայկական Լեռնաշխարհում եւ հայ մշակույթում (իհարկէ նաեւ ճարտարութեամբ) դրանցից շատ շատերն անընդմէջ կիրառութիւն ունեն առնուազն VII հազարամեակից: Ցաօք դրանցից շատերի ստեղծման ստույգ ժամանակը յայտնի չէ: Պարզ է, որ դրանք ժայռաքելորի վրայ փորագրուելուց առաջ հեղինակը պիտի իր մտքում եւ գիտակցութեան մէջ արդէն ունենար դրանց մասին իր վերջնական եւ համոզիչ պատկերացումները:

Գծ. 6.

Լուս. 5.

1.2 Խորհրդանշանային մեկնությունների պատմությունից

Գեղամայ, Սինիքի եւ Արագած լեռների ժայռապատկերների խորհրդանշանները) չեն յենում այն փաստերի վրայ, որ, օրինակ շումերները հարաւային Միջագետքի տարածքում ապրել եւ ստեղծագործել են ք.ա. 5-րդ հազարամեակի վերջից մինչեւ ք.ա. 2-րդ հազարամեակի սկիզբը եւ անհասկանալի կերպով անհետացել (Մովսիսեան Արտակ, Հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում Արատտա, (ք.ա. 28-27-րդ դարեր) Երեւան, 1992, 79 էջ, էջ 3) այն դէպքում, որ ինչպէս ասուեց Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերները սերում են առնուազն ք.ա. 7-րդ հազարամեակից:

1.3 Խորհրդանշանային մեկնութիւնները հայոց միջնադարում

Լուս. 6.

Ինչպէս նշուեց, աշխարհի ճանաչման եւ մեկնաբանման բնափիլիսոփայական խորհրդանշանային մտածողութեան դրսեւորումները Հայկական Լեռնաշխարհում եւ հայ մշակոյթում սերում են քարի դարից եւ ամենատարբեր յօրինուածքային ձեւերով՝ շարունակաբար իրենց հաստատուն տեղը գտնում լեռնաշխարհի յետագայ մշակութային շերտերում:

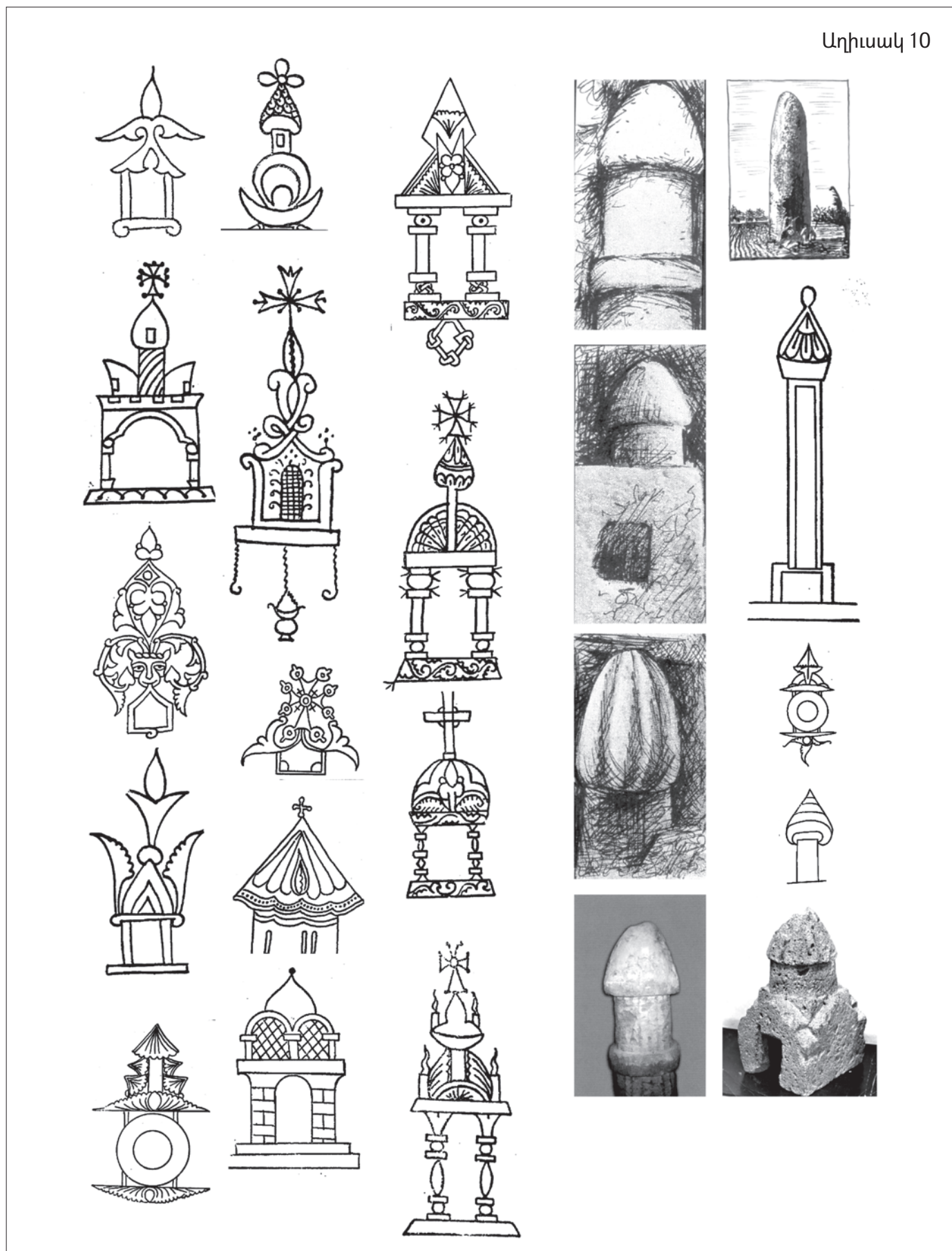
Քրիստոնէութիւնը շատ բան ժառանգեց հեթանոսութենից, ինչպէս բնական օրէնքները, որ տրուեցին նախնիներին, բանական օրէնքը, որ յաջորդեց առաջինին, իր հերթին աւելացրեց նոր բաներ, գրաւոր խօսքը եւ նոր (օրէնքն) եւ Աւետարանները [116, էջ 100-101]: Խորհրդանշանային մտածողութիւնը միջնադարում խիստ քրիստոնէացուեց: Այն ընդգրկեց մշակութային բոլոր շերտերը, բազմազան դրսեւորումներով հանդէս գալով ծէսերի, պատկերացումների, կենցաղի, դիւցաբանութեան, բանահիւսութեան, զարդարութեան, մանրանկարչութեան եւ ճարտարապետութեան ընդհանուր համակարգերում: Միջնադարեան քրիստոնէական ճարտարապետութիւնն էլ, իր հերթին, մինչքրիստոնէական ճարտարապետա-քաղաքաշինական խորհրդաբանութեան կրողը հանդիսացաւ:

Սակայն, խորհրդանշանային մտածողութիւնը շարունակեց մնալ իբրեւ հասարակութեան վերնախաւի մենաշնորհ եւ որպէս «ծածուկ գիտելիք»՝ փոխանցուեց սերնդէ-սերունդ, երբեմն կորցնելով նախնական իմաստը եւ վերաիմաստաւորուելով՝ մեկնուել նորովի: Նոյնիսկ այս դէպքում նկատելի են խորհրդանշանային մեկնութեան նախաստեղծ ելակէտերը: Ըստ Ա. Մնացականեանի եւ այլոց մեկնութեան, դրանք յատկապէս հայկական միջնադարեան արուեստում եւ կերպարուեստում շօշափելի եւ տեսանելի են: Դրանցից են՝

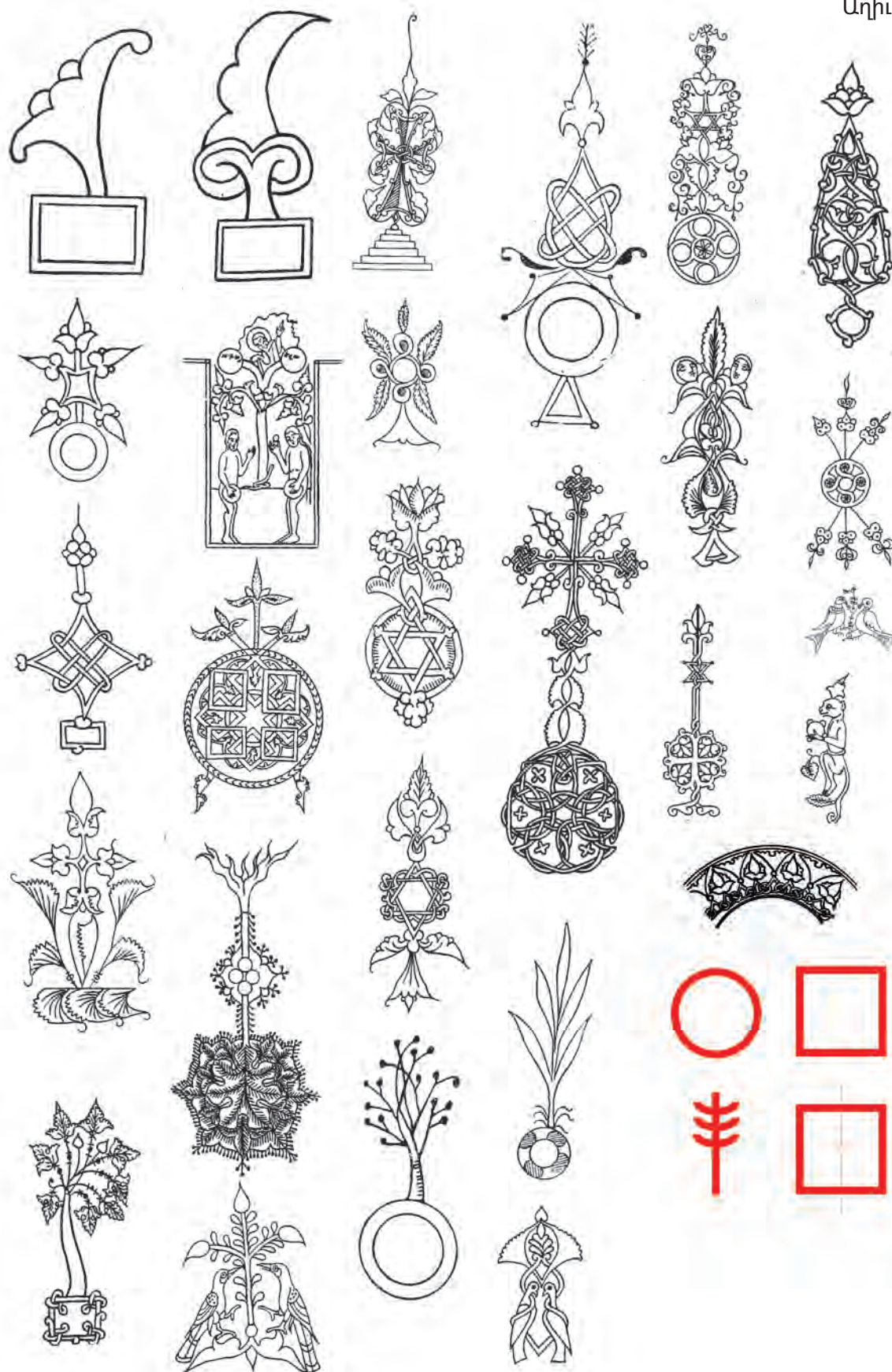
ա. ծաղիկների ու վարսանդա-պտղային օրգանների թեմաները: Դրանք պատկերացուել են որպէս կեանքի սկզբնաւորման եւ զարգացման կենսամիջավայր՝ իրենց խորհուրդներով:

Ճարտարապետութեան մէջ այս երեւոյթը նկատելի է, օրինակ, Զըւարթնոցի տաճարի զոյգ որմնասիւնների խոյակների քանդակային յօրինուածքներում, Ագարակի, Աղբաճմանի, Վանք-խարաբայի քարակոթողների յօրինուածքներում [117, էջ 18-27], Սեւանի փայտէ խոյակներում, որտեղ պտղաբերութեան բուսական խորհրդակիրների հարեւանութեամբ կիրառուած են նաեւ թռչնապատկերներ, պայմանաւորելով բուսա-կենդանական պտղաբերութեան խորհրդաբանութիւնը, նման պատկերների ենք հանդիպում ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետութեան մէջ (յատկապէս պատշգամբների յօրինուածքներում), պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքների աւարտամասում՝ գմբեթի ծայրին (աղ. 10): Օրինակ, Խլաթի դամբարաններից մէկի գմբեթի ծայրի կլոր հատիկ-գնդիկի վրայ տեղադրուած է վարսանդա-պտղային օրգանի սրածայր ծուածեւ խորհրդակիրը [118, էջ 55]: Բազմաթիւ են վարսանդա-պտղային խորհրդակիրները պաշտամունքային կառոյցների մուտքերի եւ «հայկական» խորշերի յօրինուածքներում, իսկ հայ միջնադարեան մանրանկարչութիւնում դրանց օրինակները հարիւրների են հասնում: Ճարտարապետական կառոյցը՝ եկեղեցին, այս տեսանկիւնից կրում է քրիստոնէական ճշմարտութեան, երկրային տան, դրախտի, Կենաց ծառի խորհուրդը, հանդէս գալիս որպէս ճշմարտութեան, ծննդի եւ շարունակութեան խորհրդակիր միջավայր եւ աւարտում գմբեթների ծայրերի յօրինուածքներով: Այդ յօրինուածքները քրիստոնէական շրջանում դրսեւորում են խաչապատկերներով: Քրիստոնէական պաշտօնական խորհրդանշան խաչը փոխարինելով վարսանդա-պտղային խորհրդանշանին, յաճախ երեւան է

Աղիաակ 10

Աղիւսակ 11

Ծիւ, ծաղիկ, Կենաց ծառ, երկիր, երկինք, աշխարհի չորս կողմ, ծնող զոյգեր եւ եռաշերտ

գալիս նրա հետ, միշտ նրան իրեն ենթարկելով: Երբեմն վարսանդին կամ պտղին փոխարինել են քրիստոնեական սրբերի պատկերները» [119, էջ 81]: Այս առումով հետաքրքրական է Զաքարիայ Սարկաւագի մեկնությունը. նա Յովհաննավանքի եկեղեցու վեղարի ծայրի խաչատակի գնդիկն անուանում է «խաչաթոռն նման չորից կերպիցն կենդանեաց, եւ ի վերայ նորա խաչն Աստուածընկալ ի փրկութիւն հոգւոց մերոց» [120, էջ 13]:

Ընդհանրապէս վարսանդա-պտղային օրգանների թեմաներով խորհրդակիրներն իրենց թէ բուսական, եւ թէ կենդանական յորինուածքային ելակէտերով սերում են, համապատասխանաբար, երկրագործութեան եւ անասնապահութեան ժամանակաշրջաններից եւ իրենց խորհուրդներով փոխկապում են մարդ-երկիր-երկինք եռամիասնութեանը:

Նրանք կրում են նաեւ մէկ, երկու, երեք, չորս՝ թուային, չորս կողմ, չորս տարր, արական եւ իգական, երկիր եւ երկինք, արեւ, խաչ, յաւերժ (սկիզբ եւ շարունակություն) եւ այլ շատ խորհրդակիր իմաստներ: Սրանց երկրաչափական պատկերն է շրջանագիծը, ծուածեւ, տերեւանման ելուստաւոր պատկերը:

բ. Հատիկա-սերմային թեմաները: Հատիկասերմային խորհրդակիրների շարքին են դասւում նաեւ որոշ պտուղներ՝ խնձորը, նուռը, խաղողը, ինչպէս նաեւ բուսակենդանական խորհրդակիրներ, թռչնածուերը, ձկնկիթները: Սրանց երկրաչափական պատկերներն են՝ շրջանակը, կլորը, գունդը: Դրանց խորհրդակիր իմաստներն առնչւում են հատիկ-սերմ, սկիզբ, արական-իգական, երկիր-երկինք, մեռնող-յարութիւն առնող մարդ-աստուածներ, հայր եւ որդի, արեւ, մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, տաս թուային եւ այլ խորհուրդների (աղ. 11):

Հատիկա-սերմային խորհրդակիրների ենք հանդիպում նաեւ ճարտարապետութեան մէջ. օրինակ, գմբեթի վրայ գտնուող խաչերի տակի «ոսկի խնձորներէ» յորինուածքները (աղ. 12): Այս խորհուրդը իր պատկերաւոր նկարագիրն է գտել միջնադարեան հայկական ժողովրդական հետեւեալ երգում.

Մեր վանուց գըլխուն վերայ,
Ոսկի գուպեթ կայ,
Ոսկի գուպեթ կայ,
Գուպեթին վերայ գլխոյն,
Ոսկի խընձոր կայ,
Ոսկի խընձոր կայ,
Խընձորին վերայ գլխուն,
Գռուզ խաչ մ'ալ կայ,
Գռուզ խաչ մ'ալ կայ... [121, էջ 133]:

Եթէ «ոսկի խնձոր» խաչը կապւում է եկեղեցու խորհրդի հետ, ապա յաճախ նուռը, նռան հատիկը կապւում է օջախի, ընտանիքի, գերդաստանի հիմքի եւ բնականաբար տան եւ տան հիմքի գաղափարի հետ: Օրինակ.

Խատիկ մի նռան խատի
Իմ խէրանց շեման տակն է... [122, էջ 115]:

Նռան խորհրդակիր պատկերն առաւել տարածուած արտայայտութիւն է գտել մանրանկարչութիւնում: Պատկերւում է չորս հատիկով, խտացնելով նաեւ չորս տարրերի (հող, ջուր, օդ, հուր), իսկ իրար մէկընդմէջ յաջորդող ութ ծաղիկները (պտղով եւ անպտուղ) արտայայտում են ծաղիկ-պտուղ-ծաղիկ-պտուղ... գաղափարը, կամ կեանքի յաւերժութեան իմաստը: 6292 ձեռագրի 3այ թերթում նռան պատկերը գտնւում է խորանի պատկեր-յորինուածքում [123, էջ 115] (աղ. 13, 14):

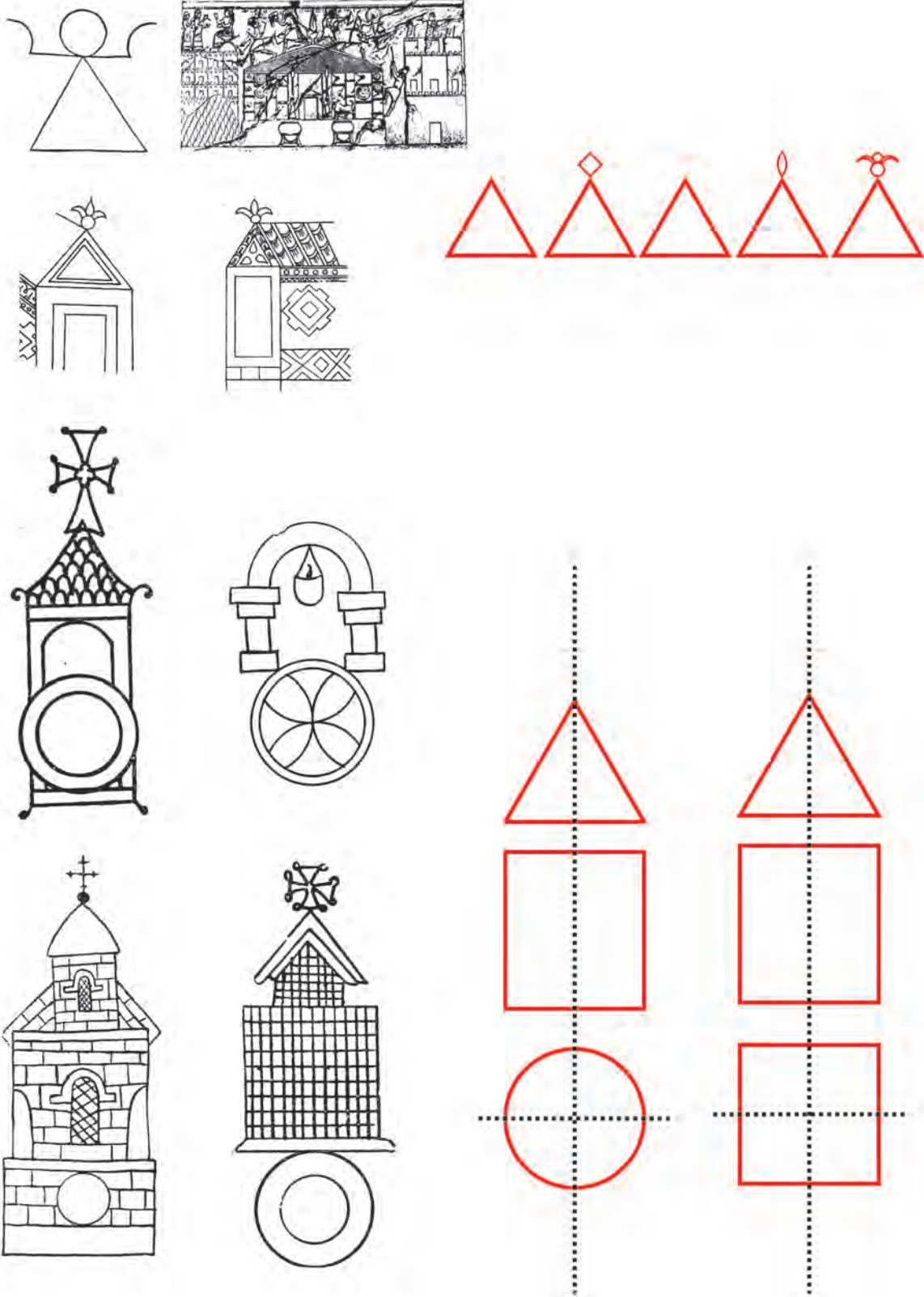
Խորանը, որպէս ճարտարապետական բաղադրամաս, հիմքում կրելով գաղափարական բովանդակութեամբ յագեցուած նռան խորհրդանշան, ար-

Գծ. 7.

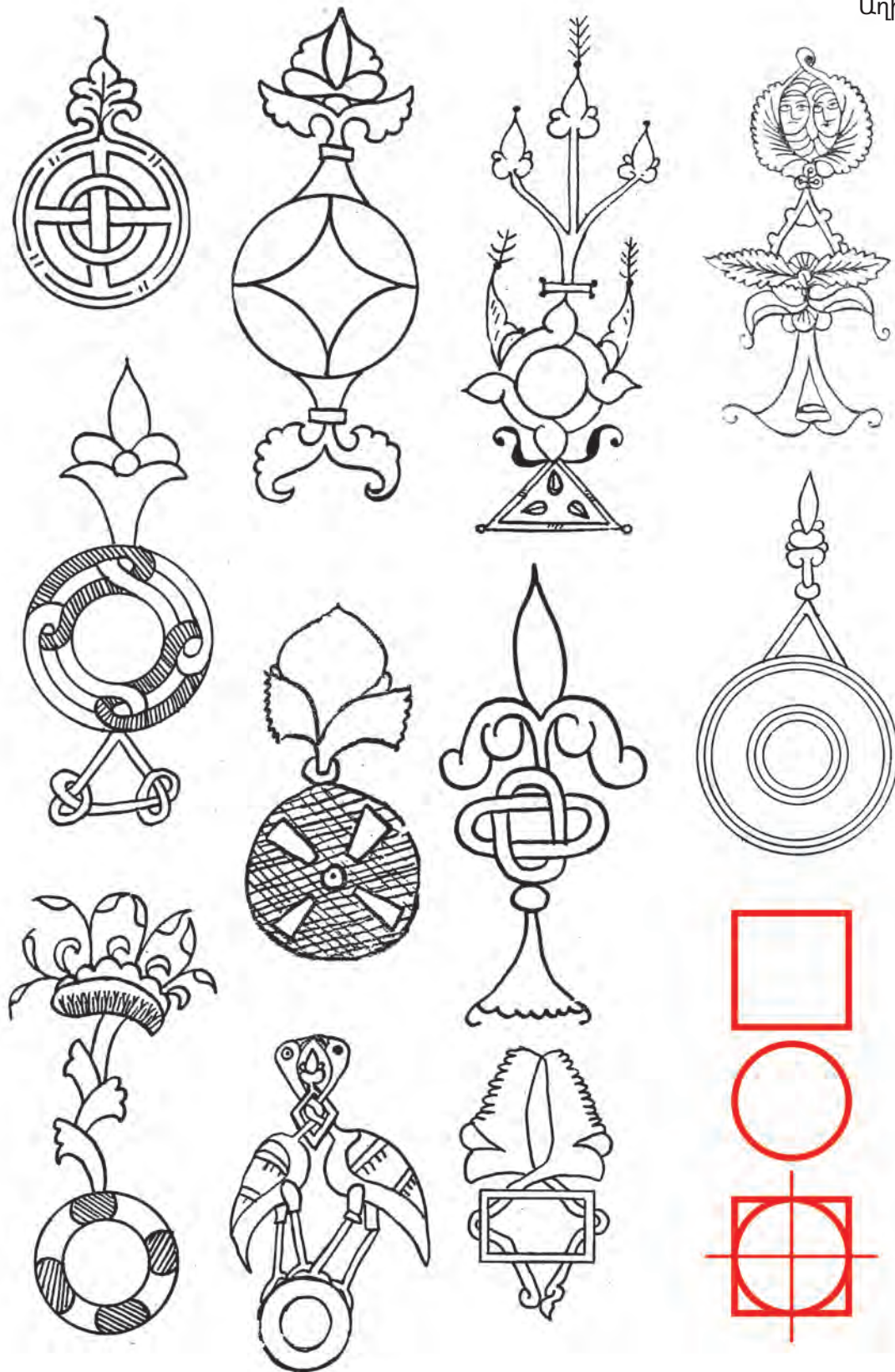
1.3 խորհրդանշանային մեկնությունները
հայոց միջնադարում

Աղիասկ 12

Եռանկյունի, երկինք, ծիլ, ծաղիկ, Կենսաց ծառ
չորս կողմ, կլոր, քառակուսի, եռանկյուն, երկիր, երկինք, խաչ, արեւ

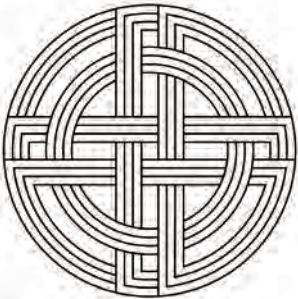
Աղիասկ 13

Կլոր, քառակուսի, չորս կողմ, եռաշերտ, ծիլ, ծաղիկ,
Կենաց ծառ, ծնող զոյգ

ԳՃ. 8.

ԳՃ. 9.

տայայտում է օջախի եւ ընտանիքի յաւերժութեան իմաստը: Շէնքն այստեղ կորցնելով իր քարեղէն լինելու եւ ճարտարապետական իմաստը՝ դիտում է որպէս մի գաղափարական հասկացութիւն, որն ամփոփում է ընտանեկան միաւորի՝ տոհմի, օջախի, գերդաստանի, անգամ՝ ազգի եւ ժողովրդի գաղափարը: Իսկ, ինչպէս յայտնի է, մայրիշխանութեան շրջանում տոհմի, օջախի հիմնադիրն այդ տոհմի նախամայրն էր, այն ենթադրեալ կինը, որից սերուած էր այդ տոհմը: Եւ այդ կնոջ յիշողութիւնն է, որ գտնում ենք վերը մէջբերուած երգում՝ ի դէմս շէնքի տակ գտնուող նոան հատ աղջկայ [124, էջ 117]: Ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, միջնադարեան այս մեկնութիւնը, ինչպէս նաեւ նախամօր հասկացութիւնը՝ ելակէտային չեն, նրանք փոխարինել են նախաստեղծ Մայր աստուածութեան խորհրդապաշտական հասկացութիւններին, որոնք առնչուելով մայր, երկիր, երկինք հասկացութիւններին՝ իրենց պատկերային մեկնութիւնն են դրոշմել Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռերին, նախաստեղծ Մայր աստծոյ ուղղանկիւն պատկերագրի տեսքով: Այս նոյն պատկերագիրն է յետագայում հանդիպում բնակելի տան (յատկապէս՝ գլխատան) ճարտարապետական յօրինուածքում:

Հատիկա-սերմային խորհրդակիրները, սերելով քարի դարից պահպանել են կենսունակութիւնը Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիւ յուշարձաններում, ներառեալ միջնադարը:

գ. Չորս տարրերի խորհուրդը: Վերը նշուած հատիկ-սերմի ծլման, աճման, զարգացման եւ պտղաբերութեան առաջնային պայմանը չորս տարրերից՝ հողի եւ ապա միւսների (օդ, ջուր, հուր-արեւ) գոյութիւնն է (աղ. 14):

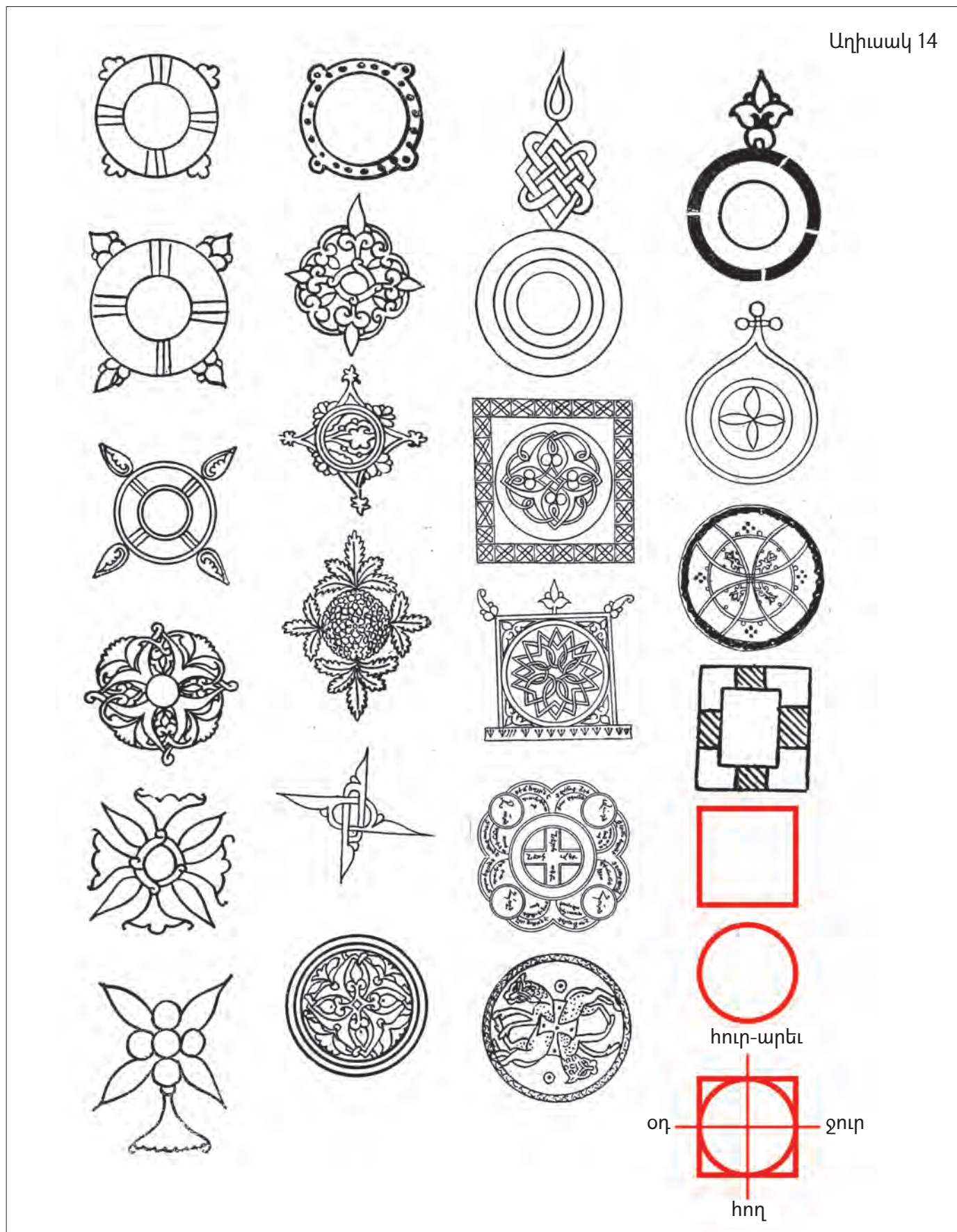
Այս նախապայմանը հաւասարապէս վերաբերում է թէ՛ բուսական, թէ՛ կենդանական աշխարհին, եւ թէ՛ մարդուն, մարդ-բնութիւն յարաբերակցութեանն ու մարդու պաշտամունքային պատկերացումների կայացմանը: Չորս տարրերի, 4-ի խորհուրդն առհասարակ՝ կապում է նաեւ քառակողմ աշխարհի հասկացութեան հետ: Օրինակ, 1254 ձեռագրի 120բ թերթում (հաւանաբար՝ ըստ Վարդան Այգեկցու) կարդում ենք. «Եւ քառակուսին զխաչն նշանակէ, ըստ որում պարգեւեցան ի վեր գչորս կողմն աշխարհի, դարձեալ զի եւ չորիւք առաքինութեամբ նուիրեմք զպատարագն, չորիւք մասամբ տարակն հիւթոց սրբութեամբ ընծայեմք զմեզ...» [125, էջ 166]: Ակնյայտօրէն, այստեղ խաչ եւ քառակուսի գաղափարները նոյնական են համարում:

Քառակուսու եւ խաչի գաղափարական նոյնութիւնն այնքան հանրայայտ է համարուել, որ Ներսէս Շնորհալին գրել է. «...ամենայն ձեւ քառակուսի երկրպագելի եղիցի» [126, էջ 167]: Չորսի խորհուրդը միջնադարում ունի նաեւ իր գունային մեկնութիւնը: «բնական որակ գունոց,- ասում է Գրիգոր Տաթեւացին (XIV դ.),- չորս են.

Երկիր սեւութիւնն,
Ջրոյն՝ սպիտակն,
Օդոյն կարմիրն,
Հրոյն դեղինն» [127, էջ 212]:

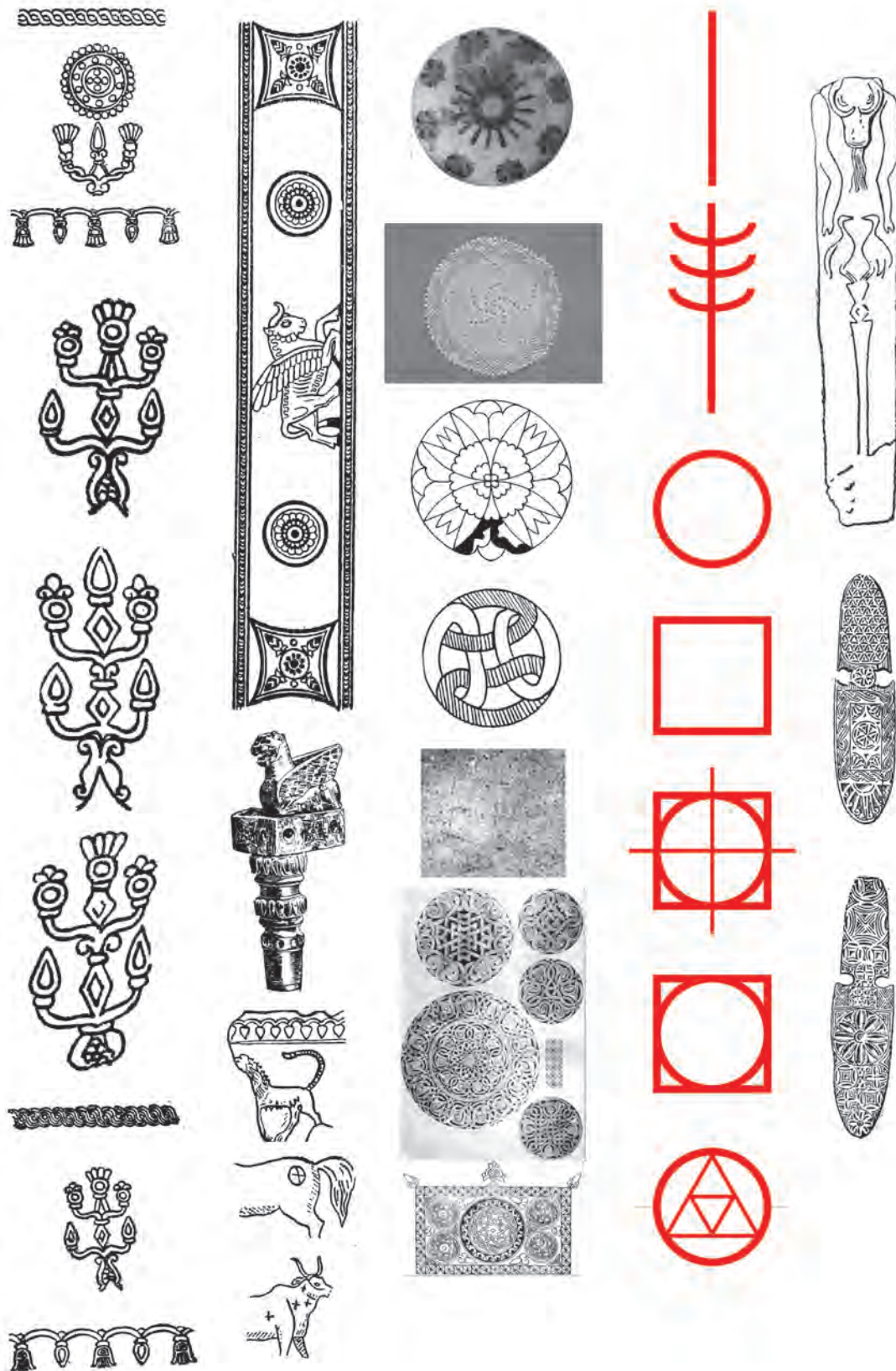
Չորսի խորհուրդը խտացնում է հատիկա-սերմային, չորս ուժերի (հող, ջուր, օդ, արեւ), աշխարհի չորս կողմերի, չորս հողմերի, չորս հոգիների, չորս տարրերի, չորս աւետարանների ու աւետարանիչների, քառապատկեր աթոռի, դրախտի չորս սիւների, դրախտից ակունքուող չորս գետերի, խաչի, արեւի գաղափարապատկերներ: Նրա երկրաչափական պատկերն է շրջանագիծը, քառակուսին, քառանկիւնը, չորս մասի բաժանուած գունդը, շեղանկիւնը, չորս օղակները, քառաթեւ պատկերները (աղ. 15):

Աղիաակ 14

Երկիր, երկինք, չորս կողմ, արեւ, առիւծ, հապիկ, ծիւ, չորս տարր
Կենաց ծառ, կլոր, քառակուսի, խաչ

Աղիւսակ 15

Երկիր, երկինք, գաւազան, ծիլ, ծաղիկ, սերմ, պտուղ, քառակողմ, եռաշերտ, ցուլ, առիւծ, նուռ, արեւ, յաւերժ, ջուր

դ. Ծնող զոյգի, զաւակի եւ Կենաց ծառի⁵ խորհուրդը կրում է երեք ուժերի միասնության գաղափարը եւ դրսեւորում Կենաց ծառի ընդհանուր խորհրդաբանությունը: Այստեղ խտացուած են երեքի, Սբ. Երրորդութեան, բնութեան տարերքների գաղափարների բուսական եւ կենդանական դրսեւորումները: Ծնող-զոյգ եւ զաւակ գաղափարը պատկերւում է եռանկեան տեսքով: Նման խորհրդաբանութեան եւ Կենաց ծառի պատկեր-դրսեւորումների ենք հանդիպում բանահիւսութեան, մանրանկարչութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ:

է. Տոհմա-ընտանեկան յարաբերությունների խորհուրդն արմատներով հասնում է քարի դար եւ գաղափարաբանութեամբ զուգահեռում կին-նախամայր (մայրիշխանութիւն) եւ տղամարդ-նախահայր (հայրիշխանութիւն) գաղափարներին: Այս պատկերացումներն դրսեւորում են գտել նաեւ քրիստոնեական շրջանում, ի դէմս բիբլիական նախամայրերի (Եւայ, Մարիամ) եւ նախահայրերի (Ադամ, Քրիստոս): Այս խորհուրդները լայնօրէն տարածուած են միջնադարեան ժողովրդական ծէսերում, բանահիւսութեան մէջ, զարդարուեստում եւ ճարտարապետութիւնում:

զ. Մուտք, խորան, սին, մատուռ, գմբեթ, աշտարակ, տաճար, գաւազան գաղափարակիրների խորհրդաբանութիւնը լայն կիրառութիւն ունի միջնադարեան մշակույթում: Մուտքը, որն ի սկզբանէ, ըստ էութեան՝ ճարտարապետական ելակէտ ունի, շատ է կիրառուում նաեւ մանրանկարչութեան մէջ: Մանրանկարչական խորանների մեկնութեան առաջին գրաւոր տեղեկութիւնը վերագրւում է Ստեփաննոս Սիւնեցուն (Է դարի վերջ - Ը դարի սկիզբ) [128, էջ 147]: Այստեղ հանդէս են գալիս Կենաց ծառ, ծնող զոյգեր եւ այլ գաղափարներ (աղ. 16):

Խորան՝ ըստ Հայկազեան բառարանի նշանակում է «վրան, տաղաւար, կազմուած ի կտաւոյ, կամ ի մորթոյ՝ կառուցեալ ի բացի՝ որպէս խուղ կամ տուն շարժական. որոյ մեծն եւ լաւն լինի գմբեթաւոր... իբր տաճար Աստուծոյ շարժական... եկեղեցի եւ տաճար... սեղանն կամ բեմն ի մէջ տաճարի... դիւան, գմբեթաւոր ատեան խորհրդոց. դահլիճ արքունի... խորշք տոմարական աղիւսակաց...» [129, էջ 972]: Գր. Տաթեւացին, խօսելով Բիբլիական խորանի մասին, որը պատրաստւում է, իբրեւ թէ, աստծու կամքով եւ Մովսէսի նախաձեռնութեամբ, գրում է. «սովոր էին զտաճարս կռոցն զարդարել, վասնորոյ առաւել քան զնոսայ զարդարէ զխորանն» [130, էջ 388]: Այս վկայութիւնը մի կողմից խորանային մշակույթը կապում է հեթանոսական սրբավայրերի հետ, իսկ միւս կողմից՝ ցոյց է տալիս առաջինների զարդարման արուեստի ազդեցութիւնը վերջինների վրայ [131, էջ 388]:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրւում տան կառուցումը՝ հիւսիսամերիկեան գրոյցում: Հերոսը Երկիր է իջնում արեւից: Նա արեւի զաւակն է, ամուսնանում է երկրային կնոջ հետ եւ տուն կառուցում: Առաջին եւ ետին սիւները նրա տան մէջ՝ տղամարդիկ են [132, էջ 390]: Այստեղ առկայ են երկինք-արեւ-արական-սին եւ երկիր-իգական-տուն գաղափարները, որոնք տան ճարտարապետական յորինուածքների հիմքն են կազմում: Կենդանապատկերներով եւ բուսապատկերներով բնակելի տան եւ հոգեւոր կառոյցների

Լուս. 7.

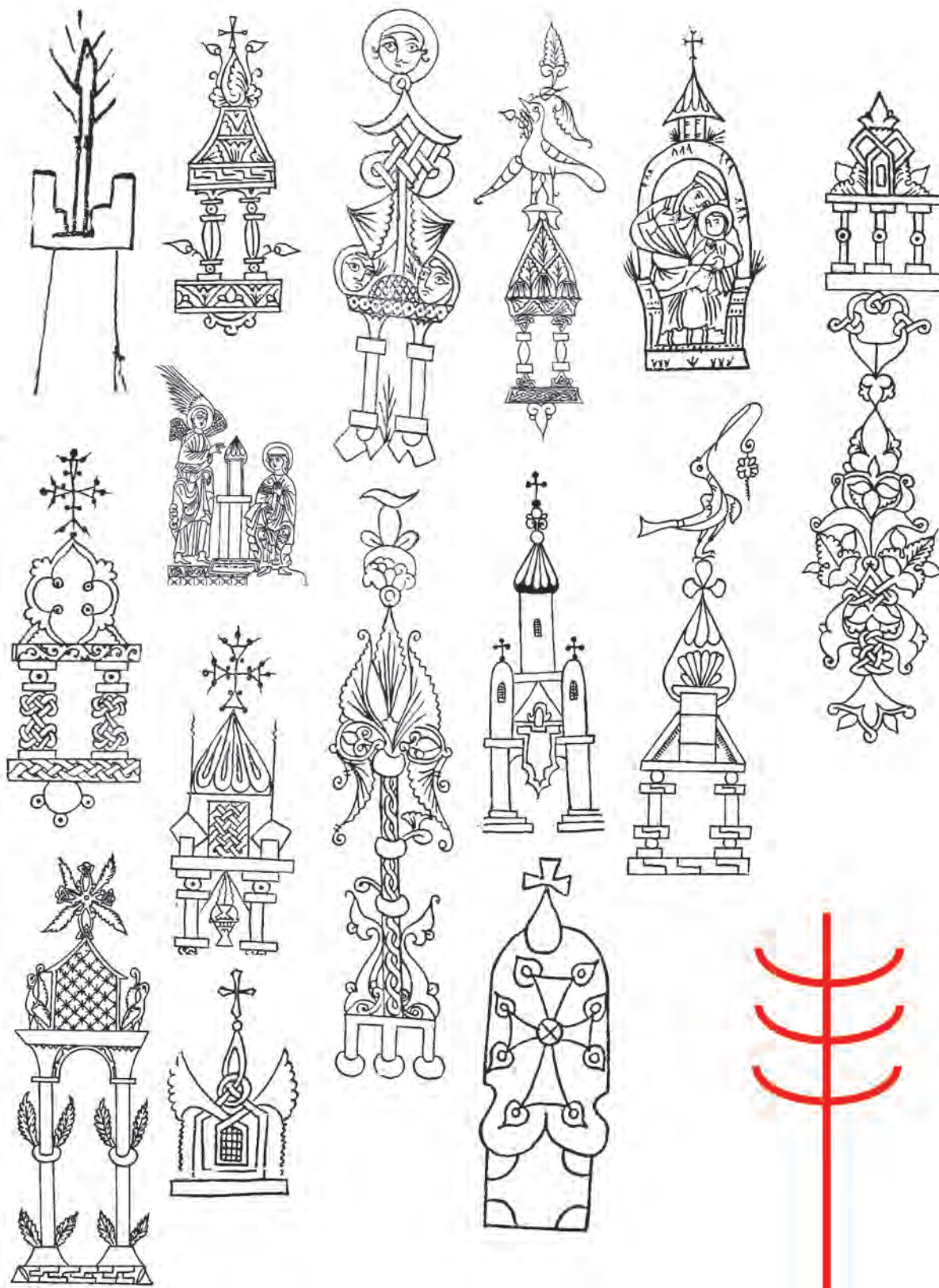

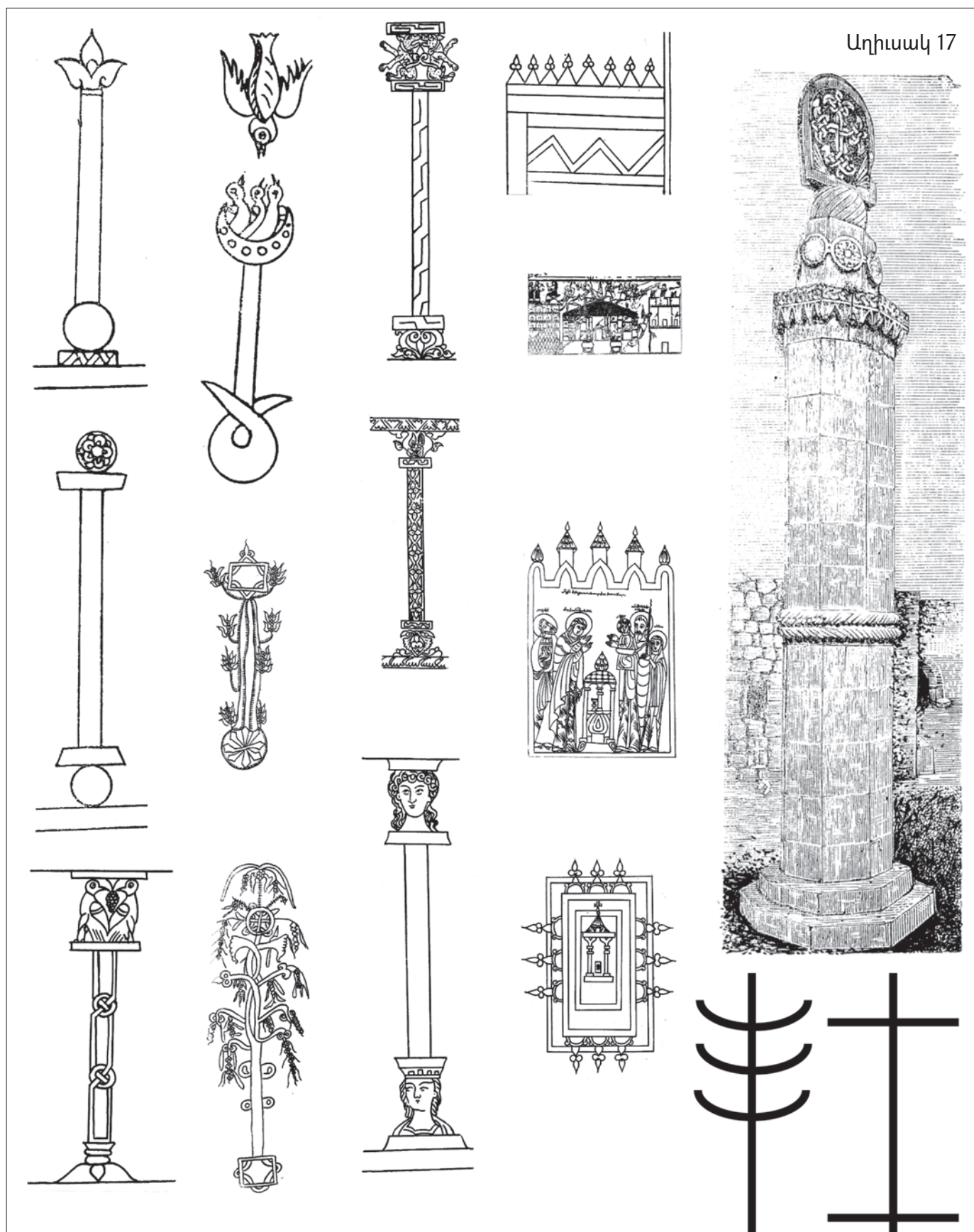
Լուս. 8.

1.3 խորհրդանշանային մեկնությունները
հայոց միջնադարում

5 - ... Աստուածաշնչեան ասանդութեան համաձայն՝ Աստուծոյ կողմից տիեզերքն ստեղծուեց վեց օրում եւ ասարտուեց մարդու արարմամբ, դրախտի կենտրոնում Կենաց եւ Իմաստութեան (բարու եւ չարի իմացութեան) ծառերի աճեցումով (Ծննդոց, 1, 1-2, 15): ... Դրախտի տեղորոշմանը ծառայող գլխաւոր փաստարկը՝ այստեղից չորս գետերի (Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն եւ Փիսոն) արտահոսելը, աներկբայօրէն ցոյց է տալիս, որ Աստուածաշնչում յիշուող դրախտը, հետեւաբար նաեւ նրա կենտրոնում բարձրացող Կենաց եւ Իմաստութեան ծառերը գտնուել են Հայկական Լեռնաշխարհում: Այլ կերպ ասած՝ արարչագործութեան կենտրոնը, ըստ Աստուածաշնչի, Հայստանի տարածքն է: Ա. Մովսիսեան՝ նշում աշխատութիւնը, էջ 6:

Աղիասկ 16

Միւն, Կենաց ծառ, հող՝ երկիր, սերմ, պտուղ, իգական, արեւ, խաչ, երկինք՝ արական, ծնող զոյգեր, փանիք, երկինք, Կենաց ծառ՝ ծլող, ծնող, վերին սահման, գագաթ, զլուխ, գմբեթ, մարդ, Աստուած, ժողովուրդ, եռաշերտ եւ քառակողմ բաժանում

ճարտարապետական համալիրները (այդ թւում՝ խորան, սիւն, մուտք հանգոյցները) «լրացնելու» մօտեցումները տեղ են գտել նաեւ միջնադարեան հայ մանրանկարչութիւնում:

Սիւների յօրինուածքները յաճախ հանդիպում են խորանների հետ միաժամանակ: Սեան յօրինուածքում առկայ են Կենաց ծառի յօրինուածքային մոտիւնները (աղ. 17):

Ուշագրաւ են նաեւ Կենաց ծառ - սիւն - մատուռ - գմբեթ յօրինուածքային անցումները: Այստեղ նկատելի են Կենաց ծառի պտղակիր եւ ծաղկակիր (բողբոջ) պատկերների եւ *ֆալլիկ* պաշտամունքի կապը, որպէս երկնային ուղղահայեացի գաղափարակրի: «...եւ տեսանէի ի մէջ քաղաքիս... խարիսխ ոսկի..., եւ ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչեւ յոյժ, եւ ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա» [133, էջ 416]: Լոյսի, խաչի եւ սեան կապը երկրային եւ երկնային արեւի ճառագայթ՝ առանցքային ուղղահայեացի եւ միեւնոյն ժամանակ՝ արական սկզբի, իր դրսեւորումն է գտել նաեւ այլ օրինակներում: Այն պարունակում է եւ սարի գաղափարում, ինչը նկատել է դեռ Թ. Թորամանեանը. «ընդհանրապէս կարծիք կայ, որ Հայաստանի գմբեթաշինութեան այդ ոճի մէջ Հայոց նախաքրիստոնէական հին պաշտամունքների մի աւանդական սովորութիւնը կայ թաքնուած, որը եթէ ի սկզբանէ պաշտամունքի հետ էր կապուած, սակայն յետոյ, քրիստոնէական շրջանում փոխուեց մի խորհրդանշանի: Արդարեւ, Հայաստանի կենտրոնի վրայ վեհափառօրէն բազմած Արարատից ավելի յարմարագոյն խորհրդանշան չէր կարող լինել: Ուստի հաւանականութիւնից բնաւ հեռու չէ, որ հայկական գմբեթների ձեւը վաղեմի պաշտման առարկայ եղող Արարատին նման ցուցանէին՝ դէպի վեր սլացող գագաթով» [134, էջ 88]:

Գմբեթների եւ Կենաց ծառերի առնչութեան մասին վկայութիւններ են պահպանուել նաեւ գմբեթների վրայի մակագրութիւններում. օրինակ, Ղրիմի հայկական «սուրբ խաչի Վանուց ի վերայ գումբեթի երկաթագիրն այս է.

Փառաց տաճար աստուածային,
Երկրի դըրախտ կենաց փայտին,
Որ է պատկեր երկնից վեր [ին],
Եւ եռանձեանը կայանին» [135, էջ 418]:

Գմբեթների եւ Կենաց ծառերի եւ վարսանդա-պտղային գաղափարների ծագումնաբանական ընդհանրութիւնը չի ընդհատում երկնային ուղղահայեացի արականի երկնային, արեւ-խաչի եւ այլ գաղափարների հետ: Ուշագրաւ է նաեւ, որ գմբեթը կարող է խտացնել տոհմի, ազգի, ցեղի իմաստը նոյնպէս: Օրինակ, Իսրայէլի ցեղերի դասաւորութիւնը անապատում՝ մովսիսական Սուրբ խորանի շուրջը: Ընդ որում, իրաքանչիւր գմբեթ դրսեւորում է այդ ցեղերից մէկի իմաստը (աղ. 17):

Յետագայում այս իմաստները խտանում են հիմնականում Երրորդութեան գաղափարում, ինչպէս որ հատկաւ-սերմային խորհրդակիրը փոխարինուել է խնձորակ խաչով: Յիշենք նաեւ այն փաստը, որ Կենաց ծառի եւ պտղաբերութեան նախնական իմաստների մէջ դրսեւորուած է եղել նաեւ նախամօր գաղափարը: Այնպէս որ գմբեթի վրայի վարսանդա-պտղային պատկերի տակ գտնուող եռանկիւնաձեւ բարձունքը կիսուած երկու մասից, խորհրդանշում է նախապապ եւ նախամամ հասկացութիւնները [136, էջ 427]: Այսինքն, եռանկիւնը, որպէս ծնող զոյգի եւ զաւակի իմաստ, եւ վարսանդա-պտղայինը՝ Կենաց ծառ, փոխարինում է գմբեթի վեղարով (կրելով նաեւ Երրորդութեան գաղափարը), իսկ վարսանդա-պտղային նշանը՝ խնձոր խաչով (կրում է նաեւ Կենաց ծառի գաղափարը): Ըստ Ա. Մնացականեանի, Կենաց ծառի գաղափարն է նաեւ Մուսասիրի տաճարի գմբեթի սլաքաձեւ յօրինուածքի, ինչպէս նաեւ Արարատեան թագաւորութեան այլ յուշարձանների, կիրառական արուեստի նմուշների յօրինուածքների հիմքում: Այսպիսով,

Լուս. 9.

Լուս. 10.

միջնադարեան աղբիւրները վկայում են տան եւ եկեղեցու յորինուածքային նախահիմքում նախաստեղծ Մայր աստծոյ՝ յետագայում նրան փոխարինած Մարիամի գաղափարակիր խորհրդանշանային իմաստը, որպէս կեանքի եւ հաւատքի ստեղծող եւ պտղաբերող եւ զարգացնող նախահիմքի խորհրդակիր: Միւս կողմից, նոյն յորինուածքներում ներմուծուած են Կենաց ծառի, վարսանդա-պտղային, ծնող զոյգի եւ զաւակի, յետագայում՝ Երրորդութեան եւ խաչի գաղափարները: Ըստ այդմ, եկեղեցին դիտուում է որպէս երկրային դրախտում աճած եւ դէպի երկնային դրախտ ձգտող Կենաց ծառ, հիմքում ունենալով նախամօր (նաեւ՝ Եւայ-Մարիամի) պատկեր-գաղափարագիրը, թագի եւ նշուած այլ խորհուրդներ:

Սիւն - գաւազան - Կենաց ծառ խորհուրդն ըստ մեր միջնադարեան մեկնիչների՝ «իւրաքանչիւր սրբազան սիւն ինքնին Կենաց ծառ է» արտայայտութիւններից մէկն է եւ ըստ էութեան կարող էր նաեւ գաւազան կոչուել: Տարբերութիւնն այդ սիւնների նման աշտարակների եւ գաւազանների միջեւ կապուած է եղել հիմնականում նրանց չափերի հետ: Այս առումով կարելի էր վկայութիւններ կան Մաշտոցներում: 4997 ձեռագրում, երբ խօսուում է թագաւոր օծելու ծէսի մասին, նշուում է, թէ ինչպէս նրան գաւազան են տալիս եւ ասում. «անդ գաւազան զօրութեան եւ արդարութեան», եւ կամ «զաջ ձեռն խաչ ի վերաց խնձորոյ եւ ի ձախ ձեռն գաւազան եւ ծայրն ծաղիկ» [137, էջ 438]: Սիւն - գաւազան - Կենաց ծառի լաւագոյն նկարագրութիւնն է պահպանուել 610 ձեռագրի 249ա - 250ա թղթերում ներկայացուած գաւազանաերգում. գաւազանը համեմատուում է դրախտում աստուածատունկ եւ ծաղկած ծառի հետ, որը հողից չի ծնուել եւ հողէլէն մարդ չի տնկել եւ այլն: Այն մարդկային ազգի փրկութեան նշանն է, Սողոմոնի տաճարն է շինուել նրանով, այն խաչածեւ է, խաչագլուխ, գագաթը ոսկեզօծ:

Բացի այդ.

Ի վերայ խաչին բազմեալ հաւ սիրամարգ,
Եւ ոսկի կուտն ի կտուց սիրամարգին,
Ի թելէ-թել շուք ունէր հաւ սիրամարգ,
Եւ ոսկի թագն ի գլուխն սիրամարգին,
Ի յահէն սիրամարգին սարսեն դժողք,
Եւ ի ձայնէ թագաւորին ցնծան երկինք [138, էջ 440]:

Այսպիսով, սեան յորինուածքը նոյնպէս ներծծուած է խորհուրդներով:

Միջնադարեան մեկնութիւններում մեծ տեղ է յատկացուում խորանների բացատրութիւններին, որոնց մեծապէս նպաստում են ճարտարապետական յորինուածքների ճշգրիտ ըմբռնմանը:

«Եւ խորանք ասի,- կարդում ենք 1254 ձեռագրում առկայ մի ընդարձակ մեկնութեան մէջ,- քանզի խորհրդականք են ամենեքեան եւ խորհուրդն ոչ է ամենեցուն յայտնի, այլ սակաւուց եւ բովանդակն - Աստուծոյ միայն», կամ, ըստ 349 ձեռագրում գտնուող մեկնութեան կանոնիկ տասը խորաններից առաջինը՝ «զանսպառ եւ զանվախճան թագաւորութիւն Աստուծոյ ցուցանէ», երկրորդ խորանը՝ «հրեշտակաց», նոյնպէս եւ երրորդը, չորրորդ խորանը՝ «զդրախտն Ադամայ», հինգերորդը եւ վեցերորդը նուիրուած են Նոյին եւ Աբրահամին, եօթերորդը եւ ութերորդը՝ Մովսէսին, իններորդը՝ Սողոմոնին, իսկ «տասներորդ՝ եկեղեցի՝ պայծառ, զարդարուն եւ կամարով, խաչ ի վերայ սեղանոյն» [139, էջ 447-448]:

Ինչպէս նշուեց, խորանների մեկնութիւններին անդրադարձել են Ստեփաննոս Սիւնեցին, Ներսէս Շնորհալին, Վանական Վարդապետը, Գրիգոր Տաթեւացին, Պօղոս Ռաբունապետը, Ստեփաննոս Զիք Զուղայեցին եւ շատ այլ հեղինակներ: Բոլորն էլ փորձել են մեկնել խորանների յորինուածքներում ամբարուած «խորին խորհուրդները»: Օրինակ, Տաթեւացին, հաւանաբար, ելնելով ԺԱ-ԺԴ դդ. խորանների պատկերման փորձից (խորանների գլխա-

Լուս. 11.

1.3 խորհրդանշանային մեկնութիւնները
հայոց միջնադարում

Լուս. 12.

զարդերը վերածում են ուղղանկյունաձև գորգադաշտի, երբեմն ներառելով նաև կամարի պատկերը), տիեզերքի եւ երկնքի խորհուրդ է նրանց վերագրում: «Իսկ ձեւն կամար եւ չորք անկյունի՝ զերկնից եւ զկողմաց աշխարհիս ունի զնմանութիւն» [140]: Խորանների մեկնություններում յստակօրէն ներկայացուած են.

Չորս գոյները՝ կարմիր, կանաչ, սեւ եւ կապոյտ, չորս կողմերը աշխարհի, չորս տարրերը (օդ, հուր, հող, ջուր):

Սեւը՝ իբրեւ «իսկական գոյութիւն» (Քրիստոսի), իբրեւ աստուածաբանական խորհուրդ, կարմիրը սեւի վրայ՝ իբրեւ պատարագի զոհերի արեան խորհուրդ, համակ ծիրանին՝ ամենակալ Աստծու, Սուրբ Երրորդութեան գոյնն է եւ խորհրդանշում է «անսպառ եւ անվախճան», «ամենակալ թագաւորութիւն»: Սեւ եւ կապոյտը խորհրդանշում են երկրային դրախտը, չորս պատերը, սգոյ խորհուրդը (Ադամի եւ Նրա որդիների դրախտից արտաքսման խորհուրդը): Ոսկեգոյնը՝ երկնքի խորհուրդն է արտայայտում, սիրամարգը՝ հաւքերը կամարների վրայ՝ Հին Օրէնքի (կտակարանի) Մարգարէական եւ ընտրողական խորհուրդը, նոնենիներն իբրեւ մարգարէների խօսքը, արմաւենին իբրեւ Դաւթի սաղմոսի խօսքը՝ «Եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւն յերկնից երեւեցաւ» (կամ որպէս հաւատքի տունկ):

Հաւքերը, որոնց պարանոցները միմեանց են ոլորուած, ներկայացնում են Հին եւ Նոր Կտակարանների միասնութիւնը: Ըստ «խորանների մեկնութեան», բոլորակը շրջանն է կամ կամարը, որն սկսած Պիթագորեաններից՝ ամենակատարեալ երկրաչափական պատկեր է համարում՝ անվերջութեան շնորհիւ: Եւ խաղողի որթը ճշմարիտ որթ Քրիստոսն է՝ ըստ Տիրոջ խօսքի:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում թուերի խորհուրդը (աղ. 18): Թէպէտ ճարտարապետութեան մէջ դրանք ուղղակի կիրառութիւն ունեն, այս խնդրի մեկնութիւնը թողնում ենք յետագային:

Այսպիսով, ըստ միջնադարեան պատկերացումների՝ մուտքերն ու խորանները ճարտարապետութեան մէջ արտացոլում են անցեալի իրականութեան եւ ըմբռնումների համակարգերը: Նրանցում խտացուած են տոհմի, ցեղի, ցեղախմբի, պետութեան, ժողովրդի, ընտանիքի գաղափարները: Նոյնը նկատելի է նաեւ աշտարակների, մատուռների, գմբէթների, շքասիւների, գաւազանների յօրինուածքներում (լուս. 6-12, գծ. 7-10):

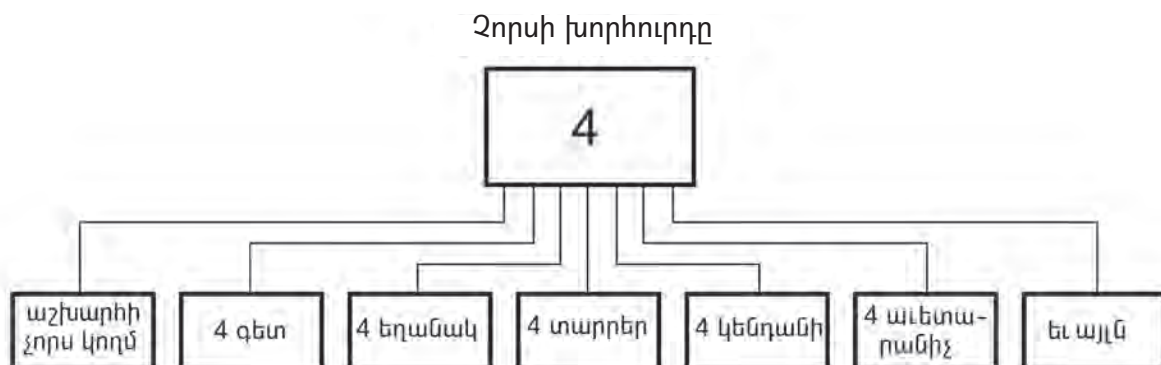
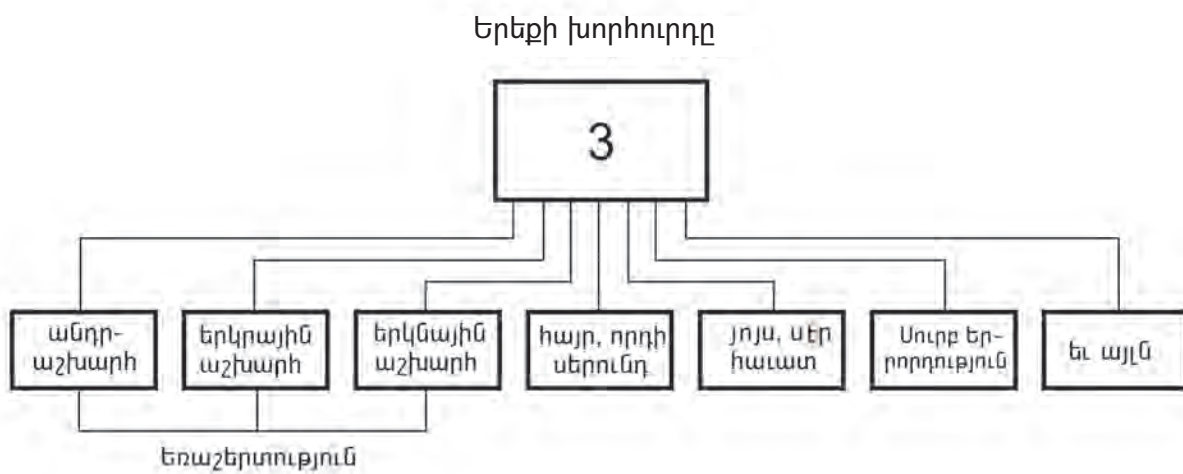
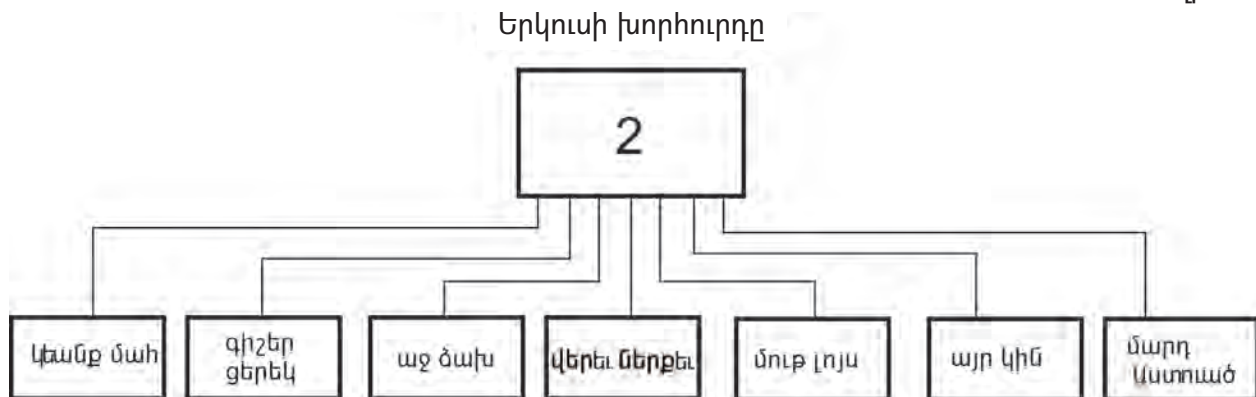
Այստեղ ընդհանուր առմամբ խտացուած են նախամօր եւ նախահօր, չորս տարրերի, աշխարհի չորս կողմերի, սերմ-հատիկ-կէտի, աստղ-արեւի, երկիր-երկնքի, Կենաց ծառի, ծնող-գոյգերի, գաւակների, յաւերժական շարքերի, նախնիների, տոհմա-ընտանեկան յարաբերութիւնների, կեանքի ծաղկի եւ այլ շատ գաղափար-խորհուրդներ:

Միջնադարեան մատեաններում յաճախ են եկեղեցիների⁶, գաւիթների, մատուռների եւ այլ կառոյցների նկարագրութիւնները, որոնցում առկայ են եւ խորհրդաբանական ելակէտեր: Օրինակ, նկարագրելով Յովհաննավանքի ճարտարապետական յօրինուածքը, Զաքարեայ Սարկաւագը առանձնա-

6 - Սուրբ Հոգու շնորհներով համալրուած եկեղեցին իր հիմնադրի՝ Տէր Յիսուս Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած յարաբերութիւնների բնոյթով չորս էական նշաններ ունի. միութիւն, սրբութիւն, ընդհանրականութիւն, առաքելականութիւն: Հայկական «եկեղեցին առաքելական է, քանզի հիմնադրուած է Քրիստոսի առաքելների կողմից, որոնք Սուրբ Հոգով լցուած Քրիստոսի լոյսը բերեցին ազգերին, ժողովուրդներին: Նրանք որպէս սիւներ հիմնուած են Քրիստոսի որպէս ամրամուր վէմի վրայ: Առաքելները Սուրբ Հոգու աւանդութեան կրողներն ու հաղորդիչներն են»: Հոգետր եկեղեցին ունի իր նիւթական կերպարանքը, որ եկեղեցում կիրառուող սրբազան պատկերները, առարկաներն ու եկեղեցական ճարտարապետութիւնն է իր համաքրիստոնէական խորհրդանշաններով: (Քեսեյեան Հ., Դրուագներ հայ միջնադարեան արուեստի աստուածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995, 299 էջ, էջ 228-229):

Այսինքն եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ ինչ-որ կերպ տեղ պիտի գտնեն հոգետր եկեղեցու բոլոր խորհրդանշանները, որոնց մենք կ'անդրադառնանք յաջորդ էջերում:

Աղիաակ 18

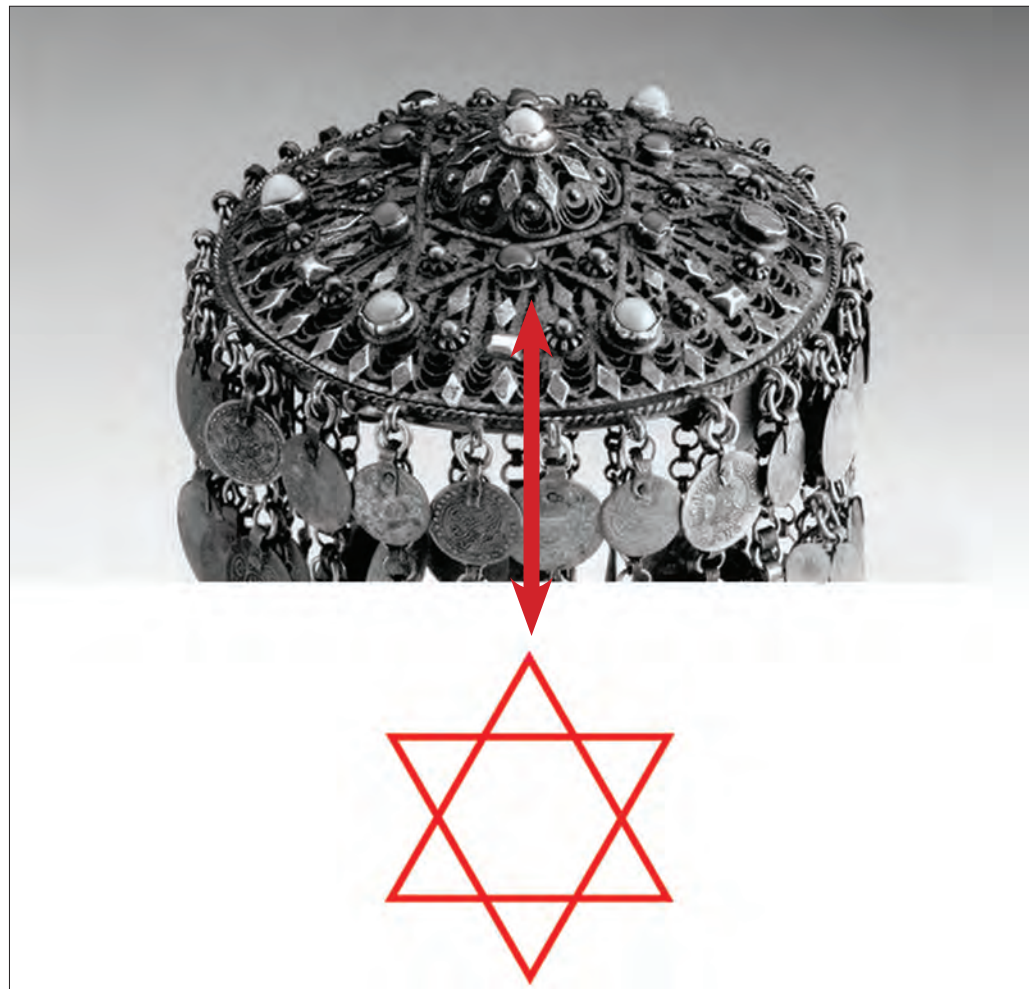

Գծ. 10.

ցնում է որմ, լուսանցօք (խաչաձեւ, հորիզոնական առանցք), թեւք, գրաբեմք, գաւիթ, սալաթոռ, շուրթ, բերան, սրունք, տափակ, պարանոց, լուսամուտ, սիւն, ելեւէջ, գդակ, խաչաթոռ, «աստուածաընկալ խաչ ի փրկութիւն մեր հոգիների», մարդաչափ խաչ, գլուխ, դոնք բոլոր, հոյակոք, գլուխ աւագ խորանի, առաստաղ, սիրտ բեմի, կամարք [141, էջ 13-14] եւ այլ բառեր: Այստեղ նկատելի են երկիր-երկինք, ուղղահայեաց, արեւ, չորս կողմ, մարդու մարմնի մասեր, աստղագարդ երկինք, Կենաց ծառ հասկացութիւնների խտացուած գաղափար-խորհուրդների կուտակումները:

Այսպիսով, երկիր-երկինք համակարգում մարդու ինքնահաստատման գործընթացում առաջացած բնափիլիսոփայութեան մեկնութիւնների տիրոյթում խորհրդաբանական մօտեցումները դրսեւորուել են Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիւ յուշարձաններում, այդ թւում՝ բնակելի եւ յատկապէս հայկական միջնադարեան, պաշտամունքային եւ այլ ճարտարապետական յորինուածքներում:

Լուս. 13.

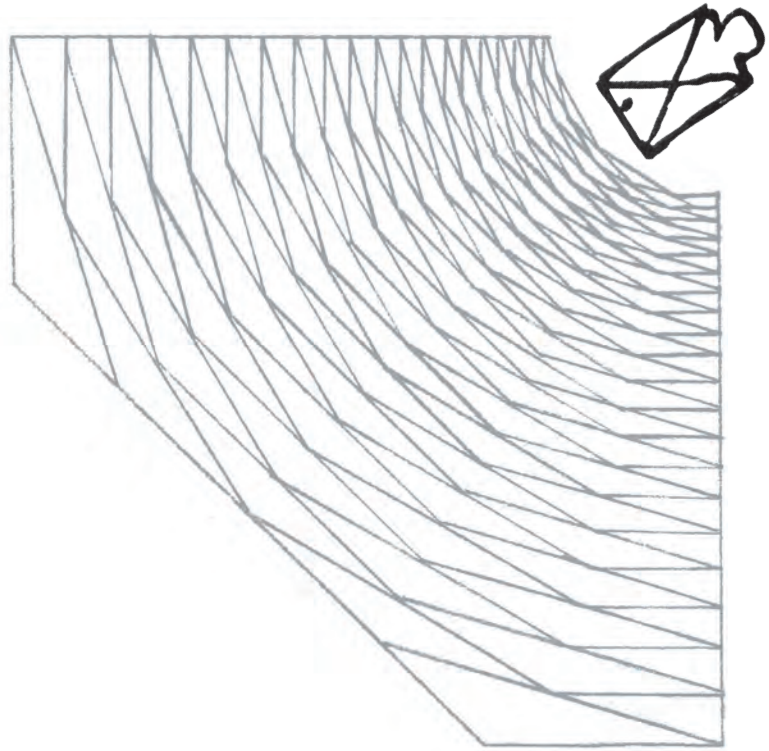
Լուս. 14.

1.3 Խորհրդանշանային մեկնությունները
հայոց միջնադարում

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱՅԻՆ
ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԲՆԱԿԵԼԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Տնունդ, կեանք եւ մահ բնական շարունակական շղթայի տիրոջ մարդու գոյապահպանման համար, բոլոր գործառնությունների իրականացման ճանապարհին առաջնային դեր եւ նշանակություն ունի բնակելի միջավայրը: Բնակելի միջավայրում առաջնայինն է տուն-բնակարանը:

Տուն-բնակարանը այն տարածքն է, որտեղ պահպանում եւ շարունակում է սերնդափոխության գործընթացը: Տունը մարդ-ընտանիքի կացարանն է: Իր յօրինումով այն կոչում է ապահովելու մարդու կենցաղավարման բոլոր գործառնությունները:

Ճարտարապետական բոլոր յօրինումներից տան համակարգն է, թերեւս, որ ամենահինը լինելով՝ պէտք է կրի մարդուն յատուկ բոլոր դրսևորումների կնիքը:

Այս առումով հետաքրքիր է դիտարկել տուն-բնակարան-կացարան (բնական եւ արհեստական) կառուցումների տիպաբանական զարգացման պատմությունը, փորձելով գտնել եւ վեր հանել այն դրդապատճառները, որոնք կանխորոշիչ պիտի լինէին բնակելի տան եւ միջավայրի նախաստեղծ յօրինումների խորհրդաբանական յենքի կազմակերպման համար:

Լուս. 15.

Լուս. 16.

Լուս. 17.

2.1 Բնակելի միջավայրի կազմակերպման յորինումաճքային նախատիպերը Հայկական Լեռնաշխարհում

Ճարտարապետական որեւէ գործառական միջավայր պատահականորեն կամ տարերայնորեն չի ծագում: Հարկավոր է դարերի, յաճախ նաեւ՝ հազարամեակների փորձ, որոշակի սոցիալ-տնտեսական միջավայր, միջավայրը կերտողի կողմից բնութեան ճանաչման, գնահատման, որոշակի եզրահանգումներից կայացած կենցաղակերպ, հոգեւոր պահանջմունքներով ձեւաւորուած մշակութաբանական համապատասխան մթնոլորտ⁷: Այս ամէնի համատեղ շարունակականութեամբ է պայմանաւորուած նաեւ բնակելի միջավայրն ամբողջացնող այս կամ այն տիպի ծնունդը: Նշանակում է, ճարտարապետական տիպի կայացման ուղին շատ բարդ է եւ երկարաժամկետ, պայմանաւորուած նախ եւ առաջ մարդու գոյութեամբ, ապրելատեղի եւ ապրելակերպի պատմութեամբ:

Հայկական Լեռնաշխարհում (առհասարակ՝ Երկրագնդում) մարդը յայտնուել է մօտ երեք միլիոն տարի առաջ [142]: Նշանակում է, այս ժամանակաշրջաններից է, որ պէտք է աստիճանաբար կազմաւորուէին այն պատկերացումները եւ դրանցով պայմանաւորուած նիւթեղէն, առարկայական նախաձեւերը, որոնցով յետագայում պէտք է կազմաւորուէր նաեւ ճարտարապետական բնակելի միջավայրի նախատիպը:

Նախնադարեան մարդու համար նման միջավայր առաջին հերթին պէտք է հանդիսանար երկիր-երկինք իրողութիւնը, որոնց տիրոյթում էր ինքը, եւ ապա՝ բնական այրը, որտեղ, որ մարդը պէտք է պատսպարուէր եւ քարանձաւը յարմարացնէր որպէս ապաստարան, բնակատեղ:

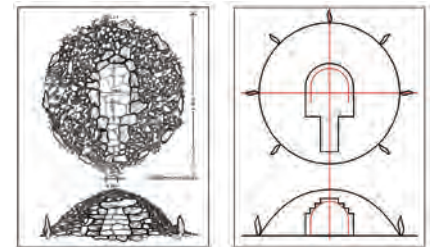
Այստեղ է, որ պիտի կազմաւորուէին ապագայ արհեստական բնակելի միջավայրի նախաստեղծ ձեւերն ու յորինումաճքները: Յօրինումաճքներ, որոնք ուղեկցում են մարդուն, քաղաքակրթութեան բոլոր փուլերում:

Մարդկային քաղաքակրթութեան փուլերի մասին պատկերացումները տարբեր են (աղ. 19, 20), սակայն, հիմք ընդունելով շրջանառութեան մէջ եղածները, կարելի է համեմատական եւ ընդհանրական վերլուծութիւն անել, փորձելով վերագտնել բնակելի միջավայրի զարգացման փուլերը՝ ըստ միջավայրը կազմակերպող նախաստեղծ յորինումաճքային ձեւերի:

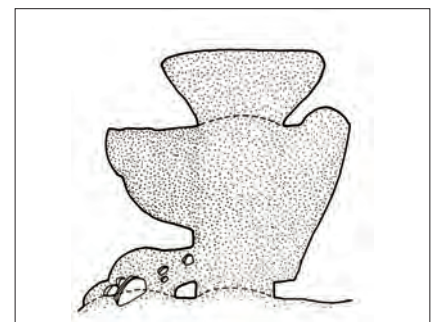
Ինչպէս տեսնում ենք՝ ժամանակաշրջանների թուագրումը, բաժանումը, մեկնաբանութիւնը տարբեր են [143, էջ 84]: Թողնելով մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացման փուլերի ժամանակագրութեան ստուգաբանութիւնն ու ճշգրտումները համապատասխան մասնագէտներին, փաստենք, որ Հայկական Լեռնաշխարհը կրում է այս բոլոր յայտնի շերտերի մշակութային ժառանգութիւնը: Հէնց այս ժառանգութեան ընձեռած հնարաւորութեամբ էլ կը փորձենք վեր հանել բնակելի միջավայրը կազմակերպող, պայմանաւորող յորինումաճքային նախատիպերի եւ տիպերի առանձնայատկութիւնները եւ ձեւերը:

Քարայրաբնակութիւնը Հայկական Լեռնաշխարհում վկայում է առնչւած վաղ աշելեան (հին բառեզրով՝ շելեան) ժամանակներից սկսած [144, էջ 14]:

Դա են հաստատում Արցախի Ազոխի (Որուան) քարանձաւի հարուստ մշակութային շերտերը: Աւելին. անձաւում պեղուած VI մշակութային շերտն

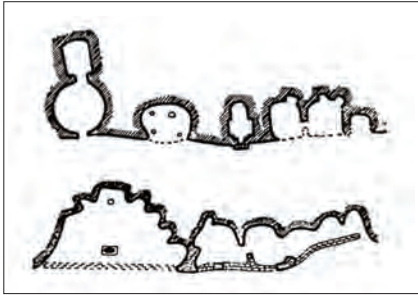

Գծ. 11.

Գծ. 12.

7 - Հետեւէ բնութեան դպրոցին. միտքդ բաց ու կարդա՛ անոր ծով միտքը, որու մի կաթիլ է քո մէջ Արարչի շնորհուած ձիրքը. սիրտդ բաց եւ թող արձագանքէ՛ հոն նորա խորհրդաւոր ու գաղտնի ձայները, զի քո սիրտն այլ անոր անեզր ծորի մէկ փոքրիկ ծորեկն է, որ շնորհել է քեզ երկինքը՝ հոն պաշտելու ազնիւ ազնիւ զգացումներ: Կոմիտաս Վարդապետ, ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Բ, Սարգիս Խաչենց, Փրինթինֆո, Երեւան, 2007, 575 էջ, էջ 74:

Գծ. 13.

աւելի հին է, ըստ հնդիկ գիտնական Գուփթանի՝ այն մինչաշելեան մշակոյթին է պատկանում: Այստեղ է գտնուել, ըստ յայտնաբերման հերթականութեան, հինգերորդ նէանդերթալցու ծնօտոսկրը՝ Սիդի Աբդուռահման (Մարոկկոյ), Շտէյնհէյմ (Գերմանիայ), Սպանոկոմբէ (Անգլիայ), Սեդիադել Պիաբոլոնէ (Իտալիայ) [145, էջ 93]: Կը նշանակի, Հայկական Լեռնաշխարհում քարանձաւի իւրացումը, որպէս ապաստարան, վերագրում է առնուազն 300-600 հազար տարուայ ժամանակաշրջաններին (անձաւաքնակութեան հնագոյն օրինակ է «Երեւան-1» քարանձաւը) (գծ. 11-33, լուս. 14-17):

Այրաքնակութիւնը, փաստօրէն մարդու առաջին փորձն է բնական միջավայրն իր կարիքներին յարմարեցնելու, որպէս ապաստարան, բուն, տուն եւ վերջապէս՝ որպէս բնակելի միջավայրի նախաձեռն:

Քարայրերով հարուստ են Մեծ Հայքի բոլոր աշխարհները՝ Արզնու շրջակայքը, Սեւանի ժայռոտ եզերքները, Հրազդանի եւ Դեբեդի կիրճերը, Ախուրեանի ակունքների մի մասը, Սանահինի մօտակայ ժայռերը, Վայոց ձորը, Գեղարդաձորը, Զանգեզուրում՝ Գորիսի եւ Խնձորեսկ, Տեղ, Քարաշէն գիւղերի շրջակայքը, Անիի եւ Արթիկի տուֆասարերը, Բազարանից Մրեն տանող ճանապարհի եզերքը, Ճորոխի աւազանը: Նշանաւոր են Վանի արհեստական քարայրները, Հին Բայազետի, Շիրակի, Մշոյ դաշտի, Սասունի, Խարբերդի, Բալուի, Մանազկերտի, Քղիի եւ Գամիրքի քարայրերը: Շատ յայտնի են եղել Տիգրիսի Բոհտան-սու վտակի ափին գտնուող Հասանքէֆի հազարաւոր բնական ու արհեստական քարայր-բնակարանները, Վարձիայի, Անթալիայի, Ամասիայի քարայր բնակավայրերը [146, էջ 11-13]: «Տիգրանակերտից մինչեւ Սղերդ, երբեմն եղել է քարայրաբնակ մի ժողովրդի կենտրոնը» [147, էջ 333]:

Բնական այրերի տարածքի իւրացմանը զուգահեռ սկսուել է նաեւ բնակելի արհեստական (ձեռակերտ) միջավայրի կազմակերպումը (աղ. 21): Դեռեւս վաղ պալէոլիթեան դարաշրջանին է պատկանում Երեւան-1 քարայրի մուտքի մօտ, ծածկից դուրս յայտնաբերուած արհեստական բնակելի միջավայրին պատկանող գտածոների խումբը: Ռադիոածխածնային թուագրմամբ, այդ հիւղակը գոյութիւն է ունեցել 48 հազար տարի առաջ [148, էջ 5]: Ձեռակերտ շինութիւնների զարգացման մէջ կարեւորագոյն փուլ է անցումը որսորդական-հաւաքչական՝ իւրացնող տնտեսութիւնից, երկրագործութեան եւ անասնապահութեան միջոցով սննդամթերքի արտադրութեանը, որը «նէոլիթեան յեղափոխութիւն» է կոչուել [149, էջ 15]: Կարելոր էր նաեւ հում աղիւսի արտադրութիւնն ու կիրառումը արհեստական շինութիւններում եւ կաւի օգտագործումը որպէս կապակցող նիւթ: Այս յայտնագործութիւնը յեղաշրջում էր ճարտարապետական կառոյցի յօրինուածքի ձեւաւորման գործընթացում, խթանելով տիպաբանական նոր որոնումներ Հայկական Լեռնաշխարհի ողջ տարածքում:

Համադրելով հնագիտական հարուստ նիւթերը, համոզում ենք, որ Հայկական Լեռնաշխարհում բնակելի միջավայրը պայմանաւորող ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինուածքները սկսել են կազմաւորուել բնական քարայրին հարող տարածքի եւ ապա՝ աւելի հեռու գտնուող միջավայրի իւրացումով, նոր՝ ձեռակերտ կացարաններ պատրաստելով: Որպէս շինանիւթ օգտագործուել են քարը (անկանոն եւ անշաղախ հիմքի, պատնէշի, պատի շինանիւթ), հում աղիւսը (պատի, միջնորմի, պարսպի շինանիւթ), կաւը (դրսոյթի եւ ներսոյթի յարդարման համար), տանիքների կառուցման համար՝ փայտը:

Այս փուլում է, որ քարայրային անկանոն յատակագծային յօրինուածքին զուգահեռ ի յայտ են գալիս ծուածեւ եւ կլոր յօրինուածքով յատակագծային լուծումները: Նման լուծումներով բնակելի տների յօրինուածքներ հանդիպում են թէ՛ առանձին (միաբջիջ), թէ՛ խմբաւորուած (բազմաբջիջ) ձեւերով, եւ որ-

Աղիսակ 19

Մարդու հիմնական գործառնությունների ժամանակացույցը [159]

հիմնական գործառնություն	դարաշրջան	ժամանակաշրջան (տարի)
Մարդու յայտնուելը երկրի վրայ - 3 000 000		
կրակի գիւտը	Օլդուվաեան	3 000 000 - 700 000
	Աշէլեան	700 000 - 100 000
	Մուստերեան	100 000 - 35 000
homo sapiens	վերին (ուշ) պալէոլիթ	35 000 - 10 000
հաւաքչութիւն	մեզոլիթ	10 000 - 6 000
հողագործութիւն	նեոլիթ	6 000 - 4 000
Մայրիշխանութիւն	էնեոլիթ	4 000 - 3 000
աշխատանքի տարանջատում		
անասնապահութիւն	բրոնզի	3 000 - 2 000
հողագործութիւն	երկաթի	2 000 - 1 000
Հայրիշխանութիւն		

Աղիսակ 20

Մարդու հիմնական մշակութաբանական ժամանակացույցը [160]

Դարաշրջան	ժամանակաշրջան (տարի)
Վաղ պալէոլիթ	600 000 - 250 000
Միջին պալէոլիթ	250 000 - 40 000
Ուշ պալէոլիթ	40 000 - 12 000
Մեզոլիթ	12 000 - 10 000
Մինչկերամիկական նեոլիթ	10 000 - 5 000
Խալկոլիթ	5 000 - 3 000
Վաղ բրոնզ	3 000 - 2 300

Աղիւսակ 21

Բնակելի միջավայրի կազմակերպման նախաձեռնումները

Ժամանակաշրջանը	անուանումը	բնակարանի տեսակը
(հազար տարի)		
3 000 000 - 700 000	վաղ Աշէլ (Շէլ)	Ազդիս՝ քարայր-բնակարան
700 000 - 100 000	վաղ պալէոլիթ	
—	—	Երեւան-1 նեքսում դրսում
	Մուստերեան շրջան	քարայր
100 000 - 35 000	պալէոլիթ	քարայրի մուտքին յարող կացարան
35 000 - 20 000	վերին (ուշ) պալէոլիթ	առանձին կանգնած կացարան
20 000 - 10 000	էպիպալէոլիթ	քարանձաւաբնակութեան եւ արհեստական բնակելի միջավայրերի զուգորդութիւն
10 000 - 6.000*	մեզոլիթ	//
6 000 - 4 000	նէոլիթ	//
4 000 - 3 000	էնէոլիթ	//
3 000 - 2 000	վաղ եւ ուշ բրոնզ	//
2 000 - 1 000	վաղ եւ ուշ երկաթ	Ախուրեանի, Հրազդանի կիրճեր
1 000 - 0	Արարատեան	Վան-տուշպայ
IV-XVIII դդ.	վաղ եւ ուշ միջնադար	Ռ //
IX-XX դդ.	XX դարի սկիզբ	Անի, Խնձորեսկ, Շինահայր

* Այս շրջանում արդէն տեսնում ենք ազատ կանգնած պատի գաղափարը, կիսագեր-նափորի հարեւանութեամբ յայտնում են վերգերներայ կացարանները, պատը՝ որպէս ծածկի յենարան, որպէս բակի անջափիչ եւ պաշտպանիչ զօրի շրջակայ միջավայրից:

պէս այդպիսիք, փաստօրէն, հիմք են հանդիսացել յետագայ առանձին կանգնած տան, համալիր տան, բնակավայրի, քաղաքաշինական տիպ-տարատեսակների առաջացման եւ զարգացման համար: Ընդամին, բջի տրոհումը սկսում է նախ ներսից՝ տարածությունը միջնորմներով ըստ գործառական անհրաժեշտութեան բաժանելու, եւ ապա՝ դրսից, իրաքանչիւր, գործառականօրէն անհրաժեշտ տարածութեանը մէկ բջիջ տրամադրելու միջոցով:

Այսկերպ է ձեւաւորում եւ ապագայ համալիրը, ըստ հորիզոնական հարթութեան մէջ զարգացման հնարաւորութեան: Յետագայում, այս գործընթացը կրկնուեց նաեւ ըստ ուղղահայեացի, հիմք դնելով բնակելի միջավայրի յարկայնութեան առաջացմանը:

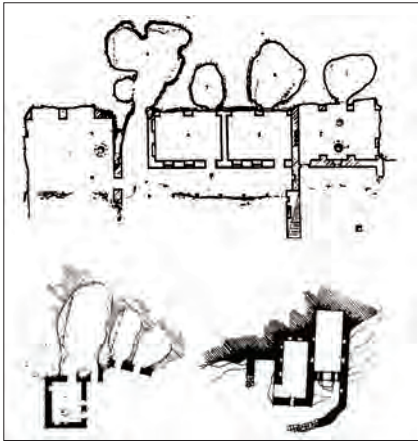
Հայկական Լեռնաշխարհում, փաստօրէն, բնական քարանձաւներն էին այն միջավայրը, որտեղ առաջացան եւ զարգացան բնակելի միջավայր, բնակելի տուն բնափիլիսոփայական պատկերացումները եւ մարդ-բնութիւն համակցութեան մանրակերտը, ինչպէս նաեւ՝ բնակելի միջավայր եւ բնակելի տուն արհեստական յորինուածքների ձեւերն ու տիպերը, կառուցողական հնարանքներն ու նիւթը: Սրանց համադրութիւնն էր, որ դարձաւ Լեռնաշխարհի բնակելի միջավայր-տուն ընդհանուր համակարգի հիմքը:

Քարայրային ապաստանը նախ հանդէս է գալիս որպէս ապաստարան եւ ապա՝ որպէս բնակարան, որպէս կազմակերպուած միկրոկոսմ՝ ընդդէմ արտաքին աշխարհի քաոսի [150, էջ 14]:

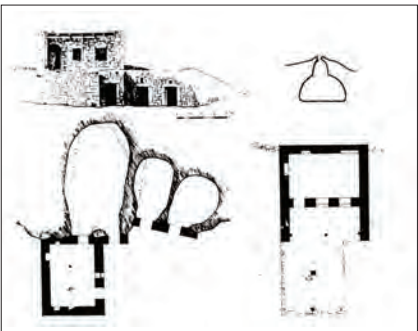

Լուս. 18.

2.2 Ձեռակերտ բնակելի միջավայրի զարգացման տիպաբանական առանձնայատկութիւնները

Գծ. 14.

Գծ. 15.

Հայկական Լեռնաշխարհում ցայսօր պեղուած հնագոյն կառոյցները վերագրուում են նախակերամիկական նէոլիթի երկրորդ փուլին: Սակայն դրանց ձեւերի ու շինարարական տեխնիկայի զարգացման աստիճանը յուշում են այդ ճարտարապետութեան նախապատմութեան գոյութիւնը, որը, թերեւս, կարող է վերագրել մեզոլիթի եւ պրոտոնէոլիթի ժամանակաշրջաններին [151, էջ 19]: Նէոլիթ-էնէոլիթեան դարաշրջանում Հայկական Լեռնաշխարհում զարգացած ճարտարապետական կառոյցներով յայտնի են մի շարք հնավայրեր. Պորտասար (Գոբեքլիթէփէ)՝ IX հազարամեակ, Չայոնութէփէսի եւ Թեյլէ սուլթան՝ VIII հազարամեակ, Չաթալիոյոք, Երիքով, Մերսին, Թեյլմագզալիայ եւ Թեփէ Գուրա՝ VII հազարամեակ, Հաշի Ֆիրուզ եւ Եանիք-թեփէ՝ VI հազարամեակ, Շուլաւերիս-գորայ, Իմիրիս-գորայ, Թոյրէ-թեփէ՝ VI-V հազարամեակ, Տիւլին-թեփէ, Քիւլ-թեփէ-1, Թեղուտ՝ V հազարամեակ, Եանիք-թեփէ, Տիւլին-թեփէ, Մասիսի բլուր՝ V-IV հազարամեակ: Այս շրջանում են սկսում ձեւաւորուել ձուածել, կլոր եւ յետագայում՝ քառանկիւն յատակագրձային լուծումներով բնակելի տների յորինուածքները: Այս ժամանակ է բնակարանաշինութեան մէջ կլոր յատակագիծը խաչաձեւուել ուղղանկիւն յատակագրձի աւանդոյթի հետ [152, էջ 30] (աղ. 22): Հայկական Լեռնաշխարհի նէոլիթեան եւ էնէոլիթեան դարաշրջանների վաղ երկրագործական առայժմ յայտնի բնակավայրերը պարսպապատ չէին: Դրանք հանդէս են գալիս արհեստական բլուր-բնակատեղիների ձեւով եւ յայտնի են միմիայն դաշտավայրային շրջաններում [153, էջ 32]: Հայոց նէոլիթ-էնէոլիթեան բնակելի տները կարելի է բաժանել հետեւեալ տարատեսակների:

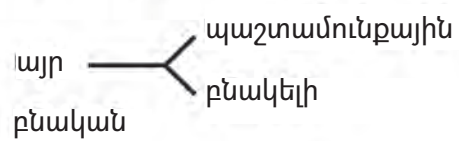
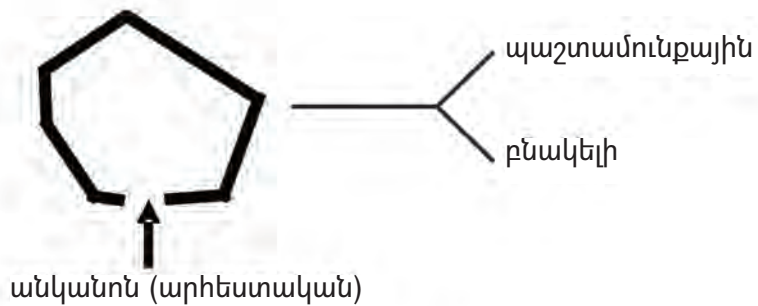
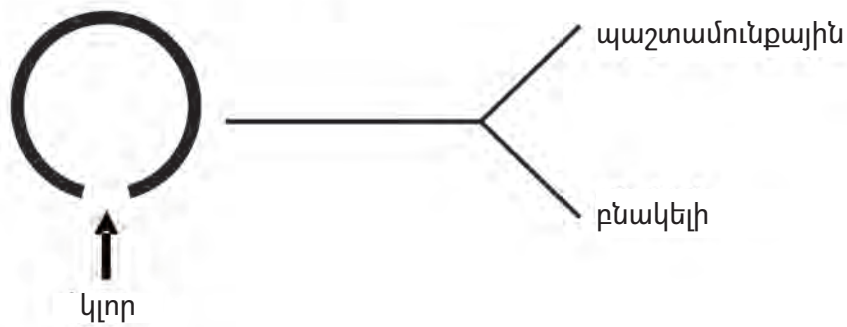
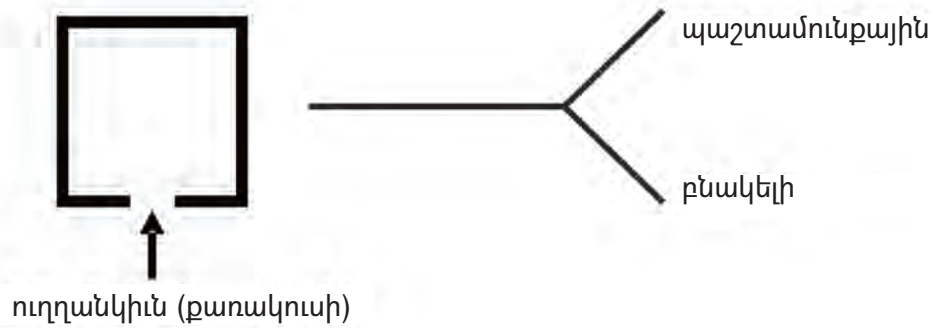
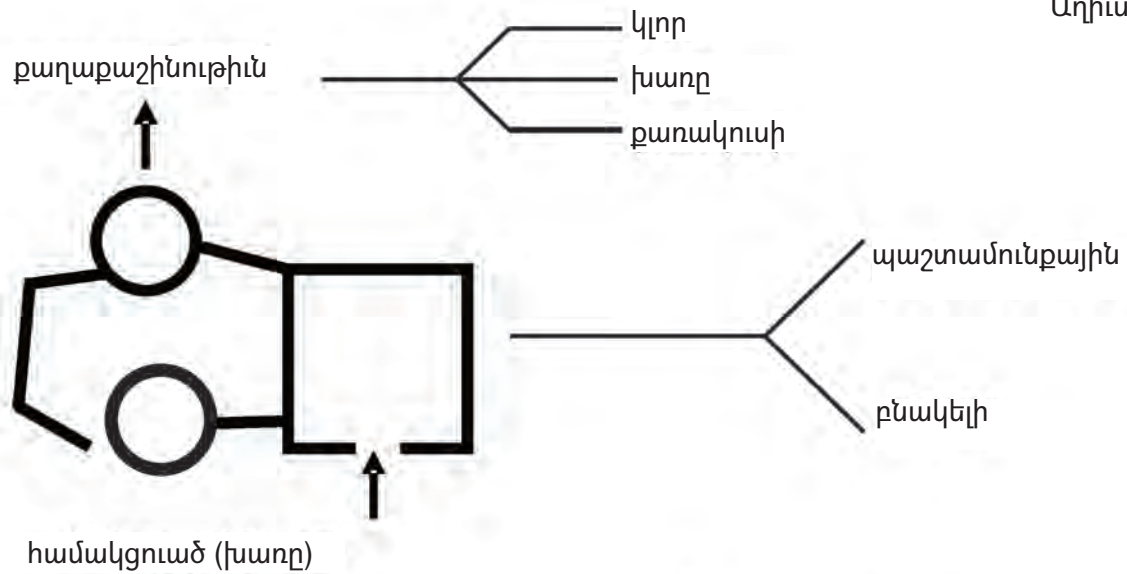
- ա. ըստ յատակագծային յորինուածքների
 - ձուածիր
 - կլոր
 - ուղղանկիւն
 - կլորի եւ ուղղանկիւնի զուգակցութեամբ (աղ. 23)
- բ. ըստ ծաւալատարածական յորինուածքների
 - կլոր, տանձածել տանիքով (երդիկաւոր եւ առանց)
 - գլանածել հարթ տանիքով (երդիկաւոր)
 - գլանածել կոր կամ կլոր տանիքաւոր (երդիկաւոր)
 - զուգահեռանիստ հարթ տանիքով (երդիկաւոր)
 - զուգահեռանիստ բրգածել (կոնածել) տանիքով (երդիկաւոր)
 - գլանածել եւ զուգահեռանիստ համակցուած
- գ. ըստ կառուցողական լուծումների եւ շինանիւթի կիրառման
 - կրող պատեր (աղիւս, կաւ, տանիքում՝ փայտ, կաւ)
 - կրող սիւներ (փայտ)
 - կրող որմնասիւներ (փայտից կամ հում աղիւսից)
 - շինանիւթի խառը կիրառմամբ (հիմքում անկանոն քարեր, հում աղիւս, փայտ, կաւ)
- դ. ըստ քաղաքաշինական յորինուածքների
 - ազատ վերգետնեայ
 - ազատ վերգետնեայ պարսպապատ
 - կիսագետնափոր
 - բլրածել
 - ջրի խրամատներով
 - բակերով
 - հրապարակների շուրջ համախմբուած
 - ներսոյթում պաշտամունքային կառոյցներով:

Աղիւսակ 22

Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթեան դարաշրջանների բնակելի տների եւ բնակավայրերի տիպերը (ըստ հնագիտական նիւթերի)

Ժամանակաշրջանը (հազար ամեակ)	բնակավայրը	յատակագծային լուծումը	բնակավայրի ձեւը	տեսքը
VIII	Չայոնու-թեփեսի Թելլ-Էս-Սուլթան	4 տիպի ուղղանկյուն յատակագծով տներ, 2 կաւէ մանրակերտ	պարսպապատ	 հարթ տանիք
VII	Չաթալ-Յույուք	ուղղանկյուն	բնակավայրն ունի պաշտամունքային սենեակներ (տարբեր որմնակարգերով), (ցուլ, եղջերու), մերսում՝ արծանիկներ	հարթ տանիք, երդիկ մուտքը տանիքից
VI	Յաջի Ֆիրուզ, Եանիք-թեփե	ուղղանկյուն յատակը կարմիր գոյնի մաւել կարմիր պատեր		
VI-V	Շուլավերիս-գորա, Իմիրիս-գորա, Արուխլո I, Խրամիս Դիդի-գորա, Շոմու-թեփե, Թոյրե-թեփե, Գոռզաւար-թեփեսի,	կլոր կամ ծուածիր, կլոր եւ ուղղանկյուն յատակագծեր		կեղծ գմբեթ հարթ տանիք,
V	Շամիրամալթի, Տիւլին- թեփե, Քիւլ-թեփե I, Թեղուտ, Իւանի-թեփե, Բաբա-Դերուիշ, Ալիկեմեկ-թեփեսի	քառանկյուն եւ կլոր կիսագետնափոր	հարթ բնակավայրեր	կոնաձեւ տանիք, փայտի կիրառումը տանիքի կառուց- ուածքում
V-IV	Եանիք-թեփե, Գեօյ-թեփե, Ալիկեմեկ-թեփեսի	քառանկյուն, կլոր եւ կից քառակուսի մասերով, կարմիր մերկած պատեր	կիսագետնափոր	
IV	Տյուլին-թեփե Նորշուն-թեփե	ուղղանկյուն		

Աղիասկ 23

Այրային (բնական) անկանոն
յափակագծային լուծումներից անցում
արհեստական՝
անկանոն, կլոր, ուղղանկին եւ
համակցում փոփոխ

Այս ժամանակաշրջանում է, որ ձեւաւորւում են բնակելի միջավայրում գոյնի, հարդարանքի, պարզագոյն յարմարաւետութեան ապահովման նախանշանները (օրինակ, յատակը եւ պատերը ներկւում են կարմիր ներկով, պատերին յայտնւում են որմնանկարներ, յատակի եւ պատի անկիւնում կաւէ նստարան, յատակին օջախ, խորը առանձնացուած քարերով):

Հնագիտական նիւթը ցոյց է տալիս, որ բնակելի արհեստական բնակարանների վերոնշեալ նախնական տարատեսակները եղել են անձաւային անկանոն, կլոր եւ ուղղանկիւն յատակագծով տները (աղ. 24): Ինչպէս բնական, այնպէս էլ ձեռակերտ քարաշէն կամ քարայրային նախնական բնակարաններն անկանոն յատակագծային լուծում ունեն: Նման տների յատակագծերն, անկասկած, անցումային դեր են ունեցել բնական քարայր-կացարանների ու ճիշտ կլոր եւ ուղղանկիւն յատակագծով բնակարանների միջեւ (աղ. 25): Կլոր կացարանները, սակայն, երկար կեանք չեն ունեցել (գծ. 14-15):

Կլոր (բոլորաձեւ) յատակագծերով կացարաններ են յայտնաբերել Մեծ Հայքի շատ վայրերում (աղ. 26): Նման բնակարաններով կառուցապատուած X հազարամեակ բնակատեղիներ են յայտնաբերուել Տաւրոս եւ Չագրոս լեռնաշղթաների միջեւ, Ջրահովտում, քարիդարեան բազմաթիւ այլ հնավայրերում: Աւելի շատ են ուղղանկիւն յատակագծով տան տարատեսակները: VIII հազարամեակից Աղձնիքում Չահոնու Թեփեսիում պահպանուել է հարթ կտուրով, ուղղանկիւն շինութիւններով մի ամփոփ բնակատեղի: VII հազարամեակից պահպանուել են դարձեալ ուղղանկիւն բաժանմունքներով բնակատեղիներ, Չաթալ-հոյուքի երկու բլուրներում (Կոնիայի դաշտ): Ի դէպ, սրանց հնագոյն շերտերում առկայ են կտուրից շարժական սանդուղքով մուտք ունեցող հարթածածկ այնպիսի բնակարաններ, որոնց նմանները տեսել է Քսենոփոնն Աղձնիքում (գծ. 16):

VI հազարամեակ ուշագրաւ բնակարաններ են պահպանուել Ուրմիայ լճի շրջակայքում (Եանիք-թեփէ), նոյն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Արարատեան դաշտում յայտնաբերուածները (Մաշտոցի եւ Կղզեակ բլուրներ): Նմանատիպ նիւթերով հարուստ են V-IV հազարամեակները, օրինակ՝ Եանիք-թեփէ, Գէոյ-թեփէ, Հաջիլար (Բուրդար), Տիւլին-թեփէ (Էլէագիկ):

IV հազ. Փոքր Ասիայի կենտրոնում երեւան են եկել պարզ, հայկական միջնադարին բնորոշ տիպի տներ: Այդ շրջանի ուղղանկիւն շէնքերով կառուցապատուած բնակատեղիներ կան Քոի միջին եւ ստորին հոսանքներում (այստեղ, ի դէպ, եղել են նաեւ բոլորաձեւ կացարաններ՝ Արախլոյ, Բաբադերուիշ):

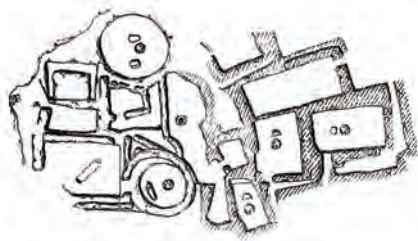
Ուղղանկիւն կառուցապատման առանձին օջախներ են յայտնաբերուել նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի խորքերում (Կարարզը՝ Էրզրումի մօտ): Պեղուել են վերգետնեայ, երբեմն նաեւ գետնափոր, բոլորաձեւ յատակագծով, մեծ մասամբ կոնագմբեթածեւ քարէ, երբեմն նաեւ՝ փայտի կիրառմամբ բնակարաններ (օրինակ, Տէրտէրի ձոր, Թեղուտ, Ջրառատ՝ Արարատեան դաշտում, Քիլթափայ՝ Նախճաւանում, Շամիրամալթի՝ Վանայ լճի մօտ): Թուարկումն, ինչ խօսք, կարելի է շարունակել:

Նիւթերի առատութիւնը թոյլ է տալիս հաստատել, որ սկսած XII հազ., անընդհատ, առանց հիմնական ձեւափոխութեան, նշուած տների տարատեսակները գոյատեւել են՝ կրելով իւրաքանչիւր դարաշրջանին բնորոշ ազդեցութիւնները: Եթէ մարդկային շինարարական գործունէութեան ընթացքում առաջացած տան սկզբնական յատակագծային տարբերակը համարենք անկանոն կամ կլոր ձեւը, ապա հեշտ է նկատել դրանցից ուղղանկիւնաձեւին անցնելու ուղին:

Օրինակ, Թէյշեբաինի բրոնզիդարեան շերտում արդէն հանդիպում են աւարտուն գլխատան տարբերակներ, իսկ առանձին վայրերում, ուղղանկիւն գլխատների հարեանութեամբ կառուցել են բոլորաձեւ գլխատներ (Աշտա-

Լուս. 19.

Գծ. 16.

րակ, Սուլդայ՝ Ջաւախք, Հաջիարբադ՝ Իրան, Բերդ՝ Շամշադին, Խանաբաջ՝ Արցախ, որոնցից մի մասը պահպանում էր մինչեւ վերջերս: Ի դէպ, գլխատան եւ բոլորածեւ տան ծագումնաբանական կապն է հաստատում նաեւ Արցախի բնակչութեան մէջ հաստատուած «բոլորատուն» բառեզրը՝ գլխատան իմաստով (լուս. 18):

Շէնգաւիթեան հնագիտական մշակոյթի գոյութեան ժամանակաշրջանը (IV-III հազ.), շրջադարձային էր Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն պատմութեան մէջ [154, էջ 33]: Այս փուլում է, որ դաշտավայրային բնակարանաշինութեան կողքին հանդէս են գալիս նաեւ լեռնային շրջաններում կառուցուած բնակավայրեր (աղ. 27):

Սկսում են ձեւաւորուել քաղաքային մշակոյթը (Շէնգաւիթեան շրջան՝ վաղ բրոնզի դար), ամրաշինութիւնը, պաշտամունքային եւ բնակելի ճարտարապետութիւնը: Օրինակ, Մոխրաբլուրում (IV հազ.) յայտնաբերուել է կլոր յատակագծով, հարթ տանիքով, ապակենտրոն սին ունեցող բնակելի տուն:

Քիւլ-թեփում (III հազ.) կլորի հետ հանդիպում են ուղղանկիւն յատակագծով տներ, որոնցով բնակելի բազմասենեակ համալիրների հիմքն է դրում. դրանց առաջացումը, թերեւս, պայմանաւորուած էր հայրիշխանական չքաժանուած մեծ ընտանիքի ձեւաւորմամբ: Այս շրջանում է, որ սկսում է ձեւաւորուել փողոց հասկացութիւնը: Արդէն Ջրահովտի բլուր-բնակավայրում երեւում է փողոց - բակ, կլոր յատակագծով տան լուծում՝ բակի եւ փողոցի արանքում բաժանարար պատի գոյութեամբ: Առաջանում են փողոցի երկայնքով հոծ կառուցապատումներ: Սկսում է անցումը կլորից՝ քառակուսի յատակագծային լուծումների: Դրա լաւագոյն վկայութիւնն է Շէնգաւիթ բլուր-բնակավայրը (2800-2500թթ.), որտեղ կլոր յատակագիծը եւ ուղղանկիւնը զուգորդում են, ընդ որում, կլորները երդիկաւոր ծածկով, իսկ քառակուսիները՝ հարթ ծածկային յօրինուածքներ են:

Շէնգաւիթի կլոր յատակագծով շինութիւններն արտաքուստ գլանածեւ ծաւալային լուծում ունեն, իսկ տանիքը, եզրերում հարթ լինելով, կենտրոնում որոշ բրգաձեւութիւն է ունեցել: Վերջինս կարող է դիտուել իբրեւ գլխատան կառուցուածքի նախատիպերից մէկը [155, էջ 43] (աղ. 27, գծ. 16, 17):

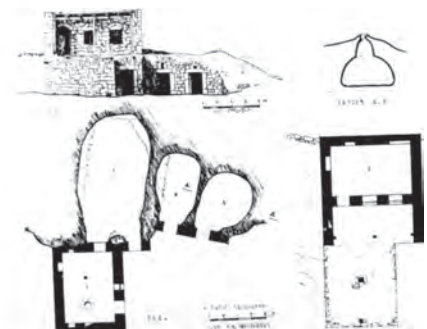
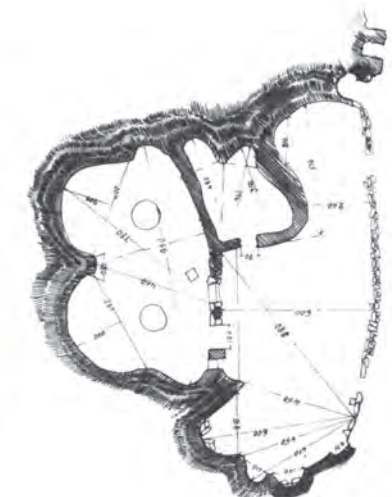
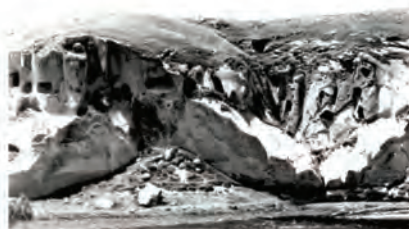
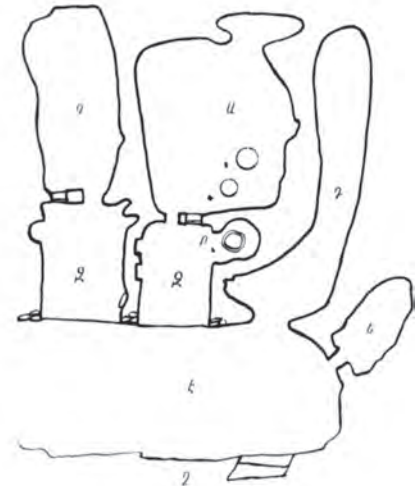
Շէնգաւիթի կլոր գլանածեւ, ինչպէս եւ քառակուսի (կենտրոնում՝ օջախ) շինութիւնները նաեւ պաշտամունքային նշանակութիւն են ունեցել (լուս. 19):

Շէնգաւիթեան մշակոյթին են պատկանում Արգեւան, Լճափ, Ոսկեբլուր, Կամարիս, Ախթամիր, Ղարաքէօփէկ-թեփէ, Գիւնէշ-թեփէ, Եանիք-թեփէ, Գէօյ-թեփէ, Հաւատաւան-թեփէ, Նորշուն-թեփէ, Տիւլին-թեփէ, Խանիբրահիմ Շահ, Սաքեօլ-փուլուր, Շիրակաւան, Կառնուտ, Յառիճ, Կարարզ հնավայրերը: Եանիքի վաղբրոնզիդարեան երկրորդ փուլը Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքում երկարակնի տան առայժմ ստուգապէս յայտնի հնագոյն օրինակն է [156, էջ 44-49]:

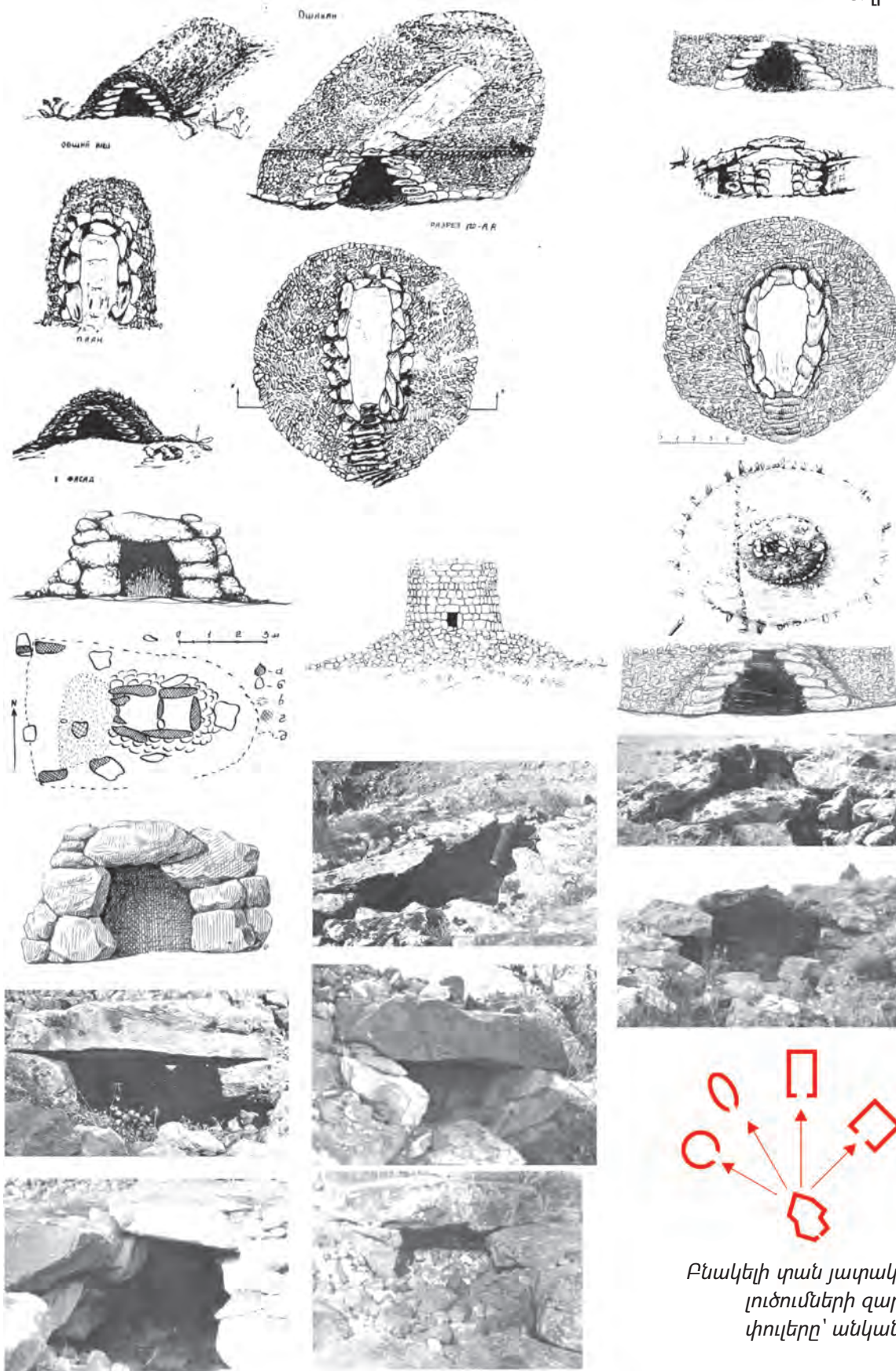
Այսպիսով, զարգանալով Առաջաւոր Ասիայի վաղ երկրագործական տարբեր մշակոյթներում, ներկայացնելով Հայկական Լեռնաշխարհի մի քանի հազարամեակների ճարտարապետական աւանդոյթները՝ կլոր յատակագծով բնակելի կառոյցների տիպաբանական խումբը վերանում է Շէնգաւիթեան մշակոյթի զարգացած փուլի վերջում [157, էջ 59]:

Արդէն III հազ. հանդիպում են քառանկիւն տներ (Շէնգաւիթ, Գառնի, Էլառ, Իմիրիս Գորայ), ընդ որում, նրանցից մի մասը մի կողմով լանջի մէջ խրուած տարբերակով են: Զուգահեռաբար կիրառում են նաեւ կլոր յատակագծով տան տիպերը: Այս շրջանում է սկսում կառուցապատման տարածքի, մասնաւորապէս՝ լանջերի արհեստական փոփոխումը, սկզբնաւորում դարաւանդածեւ կառուցապատում: Կլոր եւ քառանկիւն տների համակցումով թաղամասերի առաջացման սկիզբն է դրում: Սկսում է կիրառուել կաւածեփ քարէ պատերի համակարգը: Հիմք են դրում այնպիսի կառուցապատման

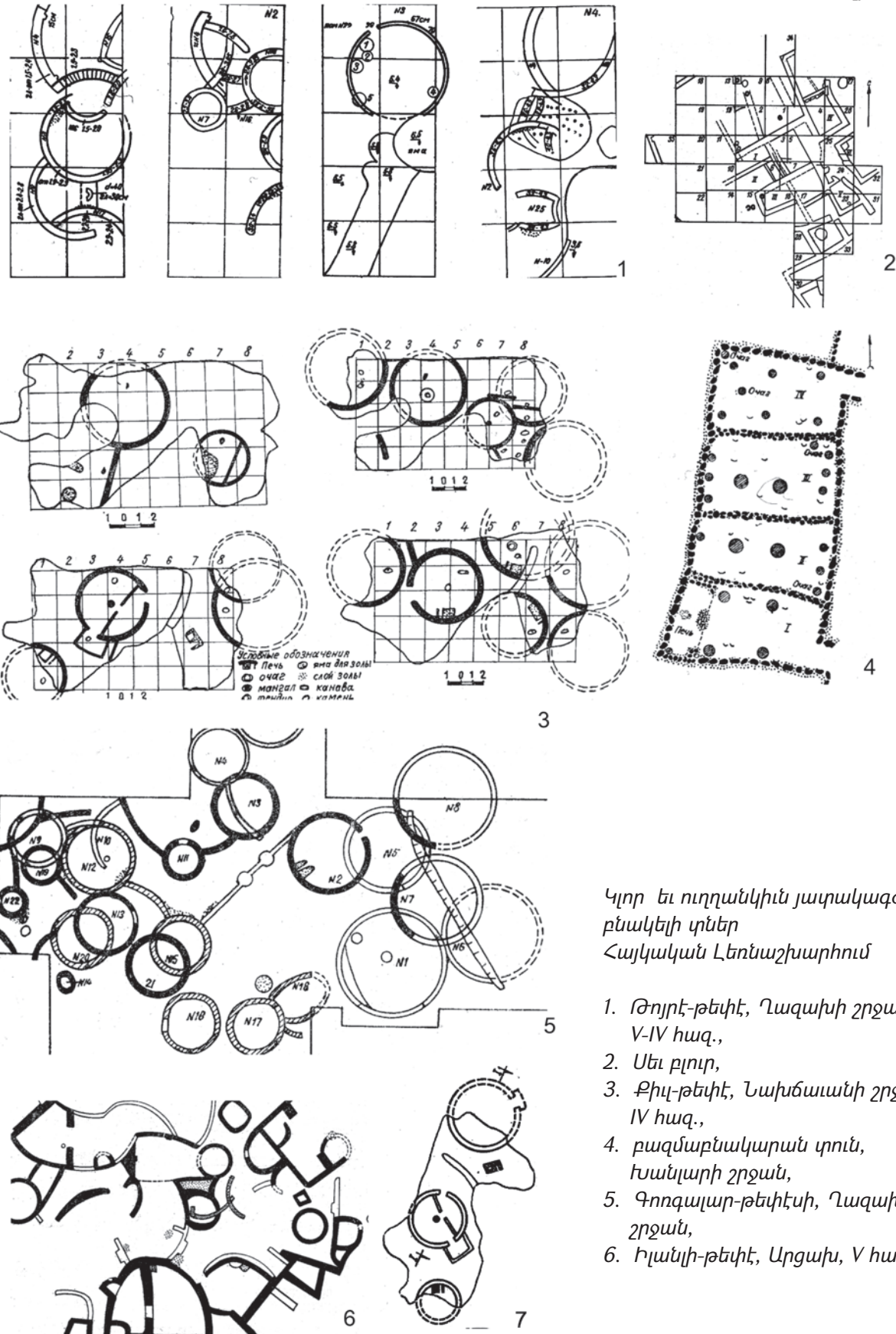
Աղիւսակ 24

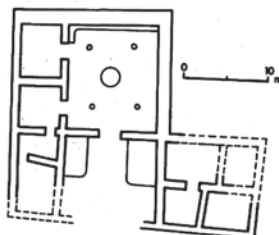
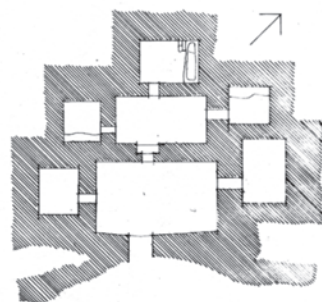
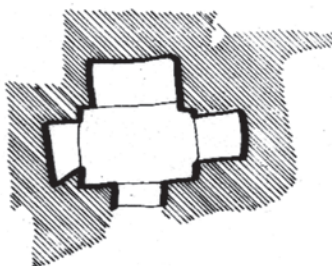
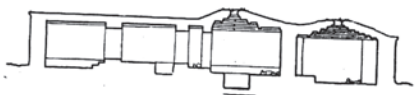
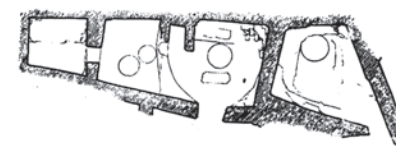
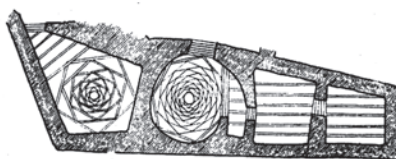
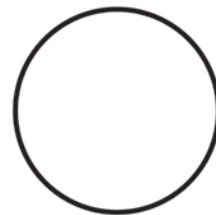
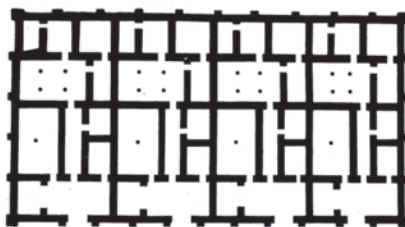
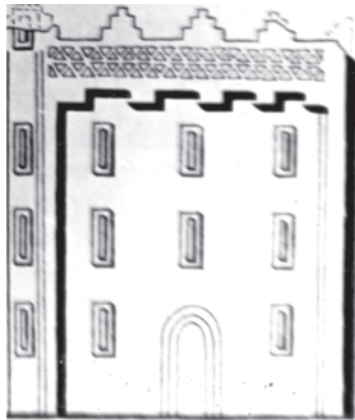
Աղիւսակ 25

Աղիւսակ 26

Աղիասկ 27

Արարապեան թագաւորութեան շրջան՝ գմբեթ -գլխաւորն, կլոր, ուղղանկիւն յաւակագծային լուծումներ, քաղաքային տիպերի զարգացում

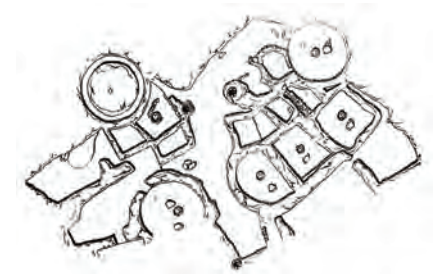
սկզբունքների, ինչպիսիք են՝

ա. բնական թեքության արհեստական դարաւանդաւորման սկզբունքը,
բ. բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումն ըստ
դարաւանդների,

գ. տան յետին կողմը լանջի մէջ մխրճելը:

Օրինակ, Էլառում փորձ է արուած հարթավայրային տան տիպը տեղափոխել նախալեռնային գօտի, եւ մասամբ տան հետեւի պատը մխրճել լանջի մէջ: Այս հնարանքն էր, որ նախատիպը դարձաւ այն կառուցապատման, երբ մի տան տանիքը որպէս բակ է ծառայում միւս տան համար: Բացի այս, նկատուում է նաեւ միայարկ տան տիպից անցումը երկյարկանի:

Անկախ տան յարկայնութիւնից, յատկազօային լուծումում հանդիպող կլոր եւ ուղղանկիւն յօրինուածքներն իրենց խորհուրդներով սերում են, համապատասխանաբար, երկինք՝ արական եւ երկիր՝ իգական բնափիլիսոփայական հասկացութիւններից, ինչի դրսեւորումների մասին նշեցինք Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերների խորհուրդների քննարկման ընթացքում:

Գծ. 17.

Լուս. 20.

2.3 Բնակելի միջավայրի կազմակերպման զարգացումը Արարատեան թագաւորութեան շրջանում

Լուս. 21.

Լուս. 22.

Արարատեան թագաւորութեան շրջանի բնակելի տան հիմնական տարատեսակը Հայկական Լեռնաշխարհում, ուղղանկյուն յատակագծով բնակելի տան եւ համալիրի յորինուածքներն են: Նման բնակելի տների յատակագծային յորինուածքները խարսխուում էին ճարտարապետութեան բնագաւառում առաջացող նոր, այն է՝ «տիպային» լուծումների սկզբունքների վրայ, իսկ դրա հետ մէկտեղ առաջ էին գալիս նաեւ բազմամաս ու բազմայարկ, բոլոր առումներով իսկական քաղաքատիպ բնակելի շէնքերը [158, էջ 126] (լուս. 21-23, 25):

Արարատեան թագաւորութեան ժամանակաշրջանի (Վան-տուշայ), բնակելի տնաշինութեան մասին Մովսէս Խորենացին նշում է բազմաթիւ երկու եւ երեք յարկանի շէնքերի գոյութեան փաստը, որոնք զարդարում էին բաւականին մեծ, բարեկարգ անառիկ բերդաքաղաքը [159, էջ 27-126]: Պեղումներով հաստատուած նման եւ այլ տիպի բնակելի տները ուղղանկյուն յատակագծեր ունեն, որոնք միմեանց հետ կապուած գործառնական անհրաժեշտութիւն ներկայացնող սենեակներից կազմուած համալիրներ են՝ բաղկացած մէկ-երեք յարկանի, սինաշար կամ միաբջիջ, հարթ տանիքով յորինուածքներից: Այսպիսի տների ենք հանդիպում Արգիշտիխինիլիում, Բաստամում, Զերնակի-թեփէում, Թէյշեբաինիում, Արագածում: Բաղդատելով այս բնակավայրերում հանդիպող բնակելի տների ճարտարապետական յորինուածքները, կարելի է անել հետեւեալ դասակարգումը՝

ա. մենատներ

բ. բնակելի տներ խմբային կառուցապատումներով

գ. մէկ եւ բազմայարկ *սեկցիոն* տներ) [160, էջ 128] (գծ. 18):

Այս տարատեսակների յորինուածքային առանձնայատկութիւններում կարելի է արդէն յայտնի միաբջիջ, միասրահ, սինաւոր կամ անսին յորինուածքների առկայութիւնը, որոնց շարքում հանդիպում ենք բոլորովին նոր տիպի *սեկցիոն* եւ անտաւոր (մեգարոն) տների: Թէյշեբաինիի բնակելի տրնների յատակագծային յորինուածքներում յստակ նկատելի է միաբջիջ կլոր եւ ապա քառակուսի լուծումներով տներից անցումը քառակուսի 4 սինանի եւ անտաւոր տիպի տների [161]: Այս տիպի տների մեծ սենեակի դահլիճի կառուցուածքի էական մասը 4 սիւներով պահուող հարթ ծածկի կենտրոնական հատուածն էր, որտեղ պէտք է որ գտնուէր երդիկը [162, էջ 129-37]:

Փաստօրէն, երդիկաւոր տան այս տիպն իր յորինուածքային աւելի հին աղերսներով հաստատում է նման կառոյցների տեղական նախատիպի եւ նրա շարունակական կիրառութեան եւ զարգացման փաստը, որպէս Հայկական Լեռնաշխարհով մէկ գոյացած եւ կիրառուած տեղական նախատիպ յորինուածքի (աղ. 27):

Այս շրջանում էլ աւելի է տարածում ճարտարապետական յորինուածքներում խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք տարատեսակ խորհրդակիրների կիրառումը, որպէս յորինուածքակերտ բաղադրամասերի (լուս.24):

Ք.ա. VI - Ք.հ. III դդ. ճարտարապետութիւնում բնակելի տների յորինուածքները շարունակում են մնալ ուղղանկյուն յատակագծային միաւորներից կազմուած բնակելի համալիր տները, որոնց միմիանց կից խմբերը կազմաւորում են բնակելի թաղեր եւ ընդհանուր կառուցապատում: Փաստօրէն, Արարատեան թագաւորութեան շրջանի բնակելի տների ճարտարապետական յորինուածքները տիպաբանական այն օղակի անքակտելի մասն էին, որի վրայ պիտի կազմաւորուէր միջնադարեան հայկական տան տիպը:

Արարատեան թագաւորութեան շրջանում բնակելի միջավայրում արդէն կազմաւորուած էին պաշտամունքային գործառնական գօտիները, թէ՛

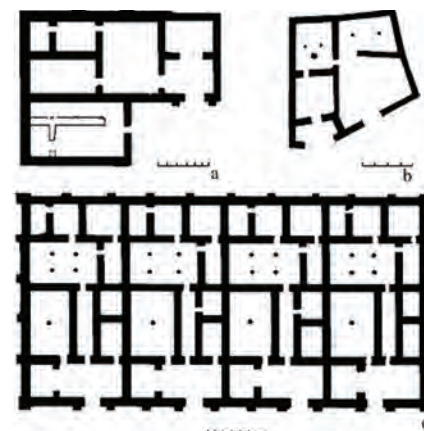
բնակելի տան մէջ, եւ թէ՛ հրապարակներում (օրինակ՝ կրակարան, զոհասեղան, տաճար, պաշտպանական կառույցներ):

Լուս. 23.

Լուս. 25.

Գծ. 18.

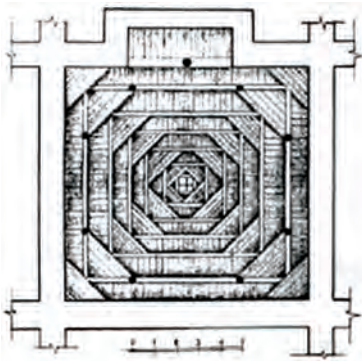
Լուս. 24.

2.3 Բնակելի միջավայրի կազմակերպման զարգացումը
Արարատեան թագաւորութեան շրջանում

2.4 «Գլխատուն» տարատեսակի զարգացման առանձնայատկությունները

Լուս. 26.

ԳՃ. 19.

Լուս. 27.

Գլխի երկրորդ
խորհրդանշանային մոտիվայրը
եւ բնակելի միջավայրը

Հայկական Լեռնաշխարհի բնակելի տների մասին առաջին գրաւոր տեղեկութիւնները պատկանում են յոյն պատմիչներ Քսենոփոնին, Քուինտ Կարդիանոսին, Ադրիանոսին:

Սակայն, ըստ շումերական, աքադական, հիթիթական գրաւոր տեղեկութիւնների, վերն ասուածն արժէ վերանայել, բայց դա այլ հետազոտութեան խնդիր է: Օրինակ, XXIV-XXIII դդ. Աքքադական պետութեան հիմնադիր Սարգոն I-ի արձանագրութիւններում էբլայ քաղաքի հետ միասին խօսուում է եւ Հայկական Արման / Արմանում / Արմի քաղաքի մասին, որից անուղակիօրէն կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքը առանց բնակելի տների չէր կարող լինել:

Եւ այսպէս, Քսենոփոնը «Նահանջ բիրին»-ում (Անաբասիս) նկարագրելով հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի տարածքով յունաց տասնհազարանոց զօրքի նահանջի պատմութիւնը, տալիս է նաեւ հանդիպած հայկական բնակելի տների եւ բնակավայրերի նկարագրութիւնը: Այս նկարագրութիւնից կարելի է պատկերացում կազմել Ք.ա. VI-IV դդ. հայկական բնակավայրերի կառուցապատման, տների ընդհանուր յօրինուածքների մասին:

Ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանում կային մեծ ու փոքր պարսպապատ գիւղեր տեղապահի (սատրապ) ապարանքներով: Գիւղերից մէկը նկարագրելիս, նա գրում է. «այն գիւղը, որ նրանք հասան, մեծ էր եւ ունէր ապարանք սատրապի համար, իսկ տների մեծագոյն մասի վրայ կային աշտարակներ...» [163, էջ 93]:

Այստեղ խօսքն Արեւմտեան Հայաստանի սահմանամերձ գիւղերի մասին է, եւ, ինչպէս նկատել է հեղինակը, գիւղերում մի քանի տեսակ տներ կային, որոնց մեծ մասը աշտարակաձէ էր: Յետագայում Հայաստանի խորքում նրանք տեսնում են մի այլ նկարագրի տուն, որը ոչ միայն աշտարակ չունէր, այլ նոյնիսկ՝ գետնափոր էր. «տներն այստեղ գետնափոր են, մուտքն որպէս ջրհորի բերան, իսկ ներքեւի մասն ընդարձակ» [164, էջ 93]:

Ըստ «Նահանջ բիրին»-ի Ք.ա. VI-IV դդ. Հայաստանում գոյութիւն ունէին առնուազն երեք տեսակ բնակելի տուն՝ աշտարակաւոր, գետնափոր եւ ապարանք: Սակայն, պարզ է, որ այդ երեք տեսակները վերափոխումների երկար ու ձիգ ուղի են անցել:

Այսպիսով, եթէ գրաւոր տեղեկութիւնները եւ պատմահնագիտական հարուստ նիւթը մէկտեղել հետազոտութեան արդիւնքների հետ, ապա Քսենոփոնի նկարագրած աշտարակաձէ, գետնափոր եւ ապարանք տարատեսակները, միայն փոքր մասը կը հանդիսանան տիպաբանական այն հարուստ համալիրի, որն առկայ էր Հայկական Լեռնաշխարհում: Կարելի էր այն է, որ թէ քարանձաւային բնական, եւ թէ ձեռակերտ բնակելի տան բազմաթիւ տիպեր, ծագելով եւ զարգանալով Հայկական Լեռնաշխարհում՝ տարածուեցին այլ երկրներ եւս: Օրինակ, վերը նշուեց անտաւոր տների մասին. Կ. Լեհմանհաւապտը անտաւոր կառուցուածքների առաջնահերթութիւնը տալիս է արմէններին, որտեղից դրանք զարգացել ու քաղաքակրթութեան ընդհանուր ճանապարհով տարածուել են այլ երկրներ:

Ինչպէս ասուեց, տունը մարդու երկրային կեանքի, գոյատեւման, սերնդափոխութեան գործընթացի ապահովման կարեւոր օղակներից մէկն է: Այն հնագոյններից է մարդու ձեռակերտ յօրինուածքների համալիրում: Ուստի եւ, պատահական չէ, որ քարի դարից մինչեւ միջնադար անընդհատ զարգանալով եւ պահպանուելով, բնակելի տան շատ յօրինուածքներ հասան միջնադար:

Միջնադարում Հայկական Լեոնաշխարհում տարածուած բնակելի տան հիմնական տիպը գլխատունն է՝ յատակագծում ուղղանկեան տեսքով (աղ. 28, 29, 30): Մուտքը առաւելապէս արեւմտեան կողմից է (հանդիպում են եւ հարաւային կողմից): Արեւմտեան մուտքի դիմաց յաճախ մի այլ, աւելի փոքրիկ սենեակ է (դարձեալ ուղղանկիւն յատակագծով), որի յատակի նիշը բարձր է նախորդից: Այս սենեակը կոչւում է վերնատուն, վերին տուն կամ գլխատուն: «գլխատուն» ընդհանուր յօրինուածքի հաստատուն մասն է նրա յատակագծային երկրաչափական կենտրոնում, գետնի մէջ տեղադրուած թոնիրը: Թոնրի «դիմաց»՝ նրա վերելում առաստաղի մէջ (յաճախ՝ կենտրոնում) բացւում է երդիկը, որը տան ողջ յօրինուածքում լոյսի միակ աղբիւրն է: Միաժամանակ, երդիկն իր վրայ է վերցնում թոնրից ծխի հեռացման գործառոյթը: Յօրինուածքն աւարտւում է հազարաշէն ծածկ տանիքով՝ դէպի վեր բրգակոնաձեւ կառուցուածքով: Այն կարող է յենուել թէ գլխատան համակարգի չորս պատերին⁸, թէ համակարգի ներսում գտնուող մէկ, երկու, չորս եւ աւելի սիւներին: Առաւել տարածուած տեսակ է չորս սիւներին յենուած հազարաշէն ծածկով գլխատան համակարգը: Ըստ այդմ, կարելու է առկայ երկու համակարգերի գոյութիւնը. առաջին, երբ հազարաշէն ծածկը պատերն են կրում, եւ երկրորդ՝ սիւները (աղ. 31):

Յատակագծային եւ ծաւալատարածական այսպիսի յօրինուածքը կայացած համակարգ է, որում յստակ է ձեւի եւ բովանդակութեան համադրելի ամբողջականութիւնը: Այն իր հերթին ակնարկում է մարդու կողմից բնակելի միջավայրի ոչ միայն գործառնական՝ տնտեսութեան մէջ եւ կենցաղում պիտանի տարածքների տրամաբանօրէն փոխկապակցուած միջավայր, այլ եւ երկրա-երկնային տիրոյթում մարդու գոյի գիտակցման, կեանքի ու մահուան, տեսակի շարունակականութեան եւ այլ բնափիլիսոփայական մտածելաձեւերից կայացած մանրակերտի մարմնացում:

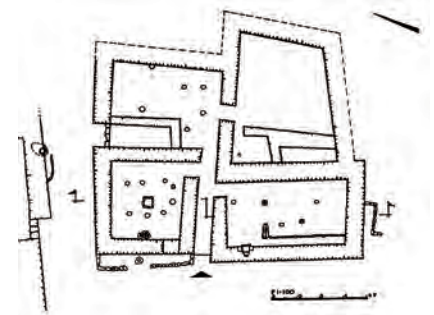
Արագածոտնում յայտնի կամ պահպանուած բնակելի տների յօրինուածքները կրկնում են Հայկական Լեոնաշխարհի բնակելի տների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքները: Դրանք հիմնականում կլոր եւ ուղղանկիւն յատակագծային լուծումներ ունեն հորիզոնական առանցքում, իսկ ծաւալատարածականօրէն աւարտւում են հարթ եւ գմբեթաւոր (գլխատուն, հազարաշէն ծածկ) յօրինուածքով (լուս. 26-28):

Այս տիպերը միաբջիջ գործառնական կառոյցից զարգանալով հասել են բազմաբջիջ համալիր լուծման, ինչպիսիք են Աշտարակի, Օշականի, Ոսկեվազի տները: Հին Աշտարակի տներն, ըստ պահպանուած նմուշների, շինուած են եղել խոշոր, անտաշ որձաքարերից ու ցեխից եւ ծածկուած են եղել հաստաբետոն, ամուր, թակագլուխ նեցուկ սիւների վերայ յենուած գերաններով եւ հողի հաստ շերտով [165, էջ 206]: Այս պարզ նկարագրութեան հիմքում ուղղանկիւն յատակագծով, հարթ կամ գմբեթաւոր ծածկով գլխատան յօրինուածքն է, որի յենքում խորհրդանշանային մեկնութեան կուռ համակարգն է (գծ. 19-20):

Սա համակարգ է, որն իր յատակագծային հորիզոնական առանցքում ներփակ ունի նախաստեղծ Մայր աստծոյ խորհրդանշանային պատկերը, ուղղահայեաց առանցքում արական սկիզբ սին-սիւները, դէպի երկինք բացուող երդիկով: Այսպիսի բնակելի միջավայրն ունեցել է բազմաթիւ խորհրդակիր բաղադրիչներ, որոնք իրենց հերթին սրբացուել են: Մեծ տունը ընտանիքի համար ապրելու եւ նիստուկացի գլխաւոր սենեակն ու տունն է եղել, դրա պատերից մէկի մէջ է եղել սրբատաշ քարից կամարակապ օջախը, որը

Լուս. 28.

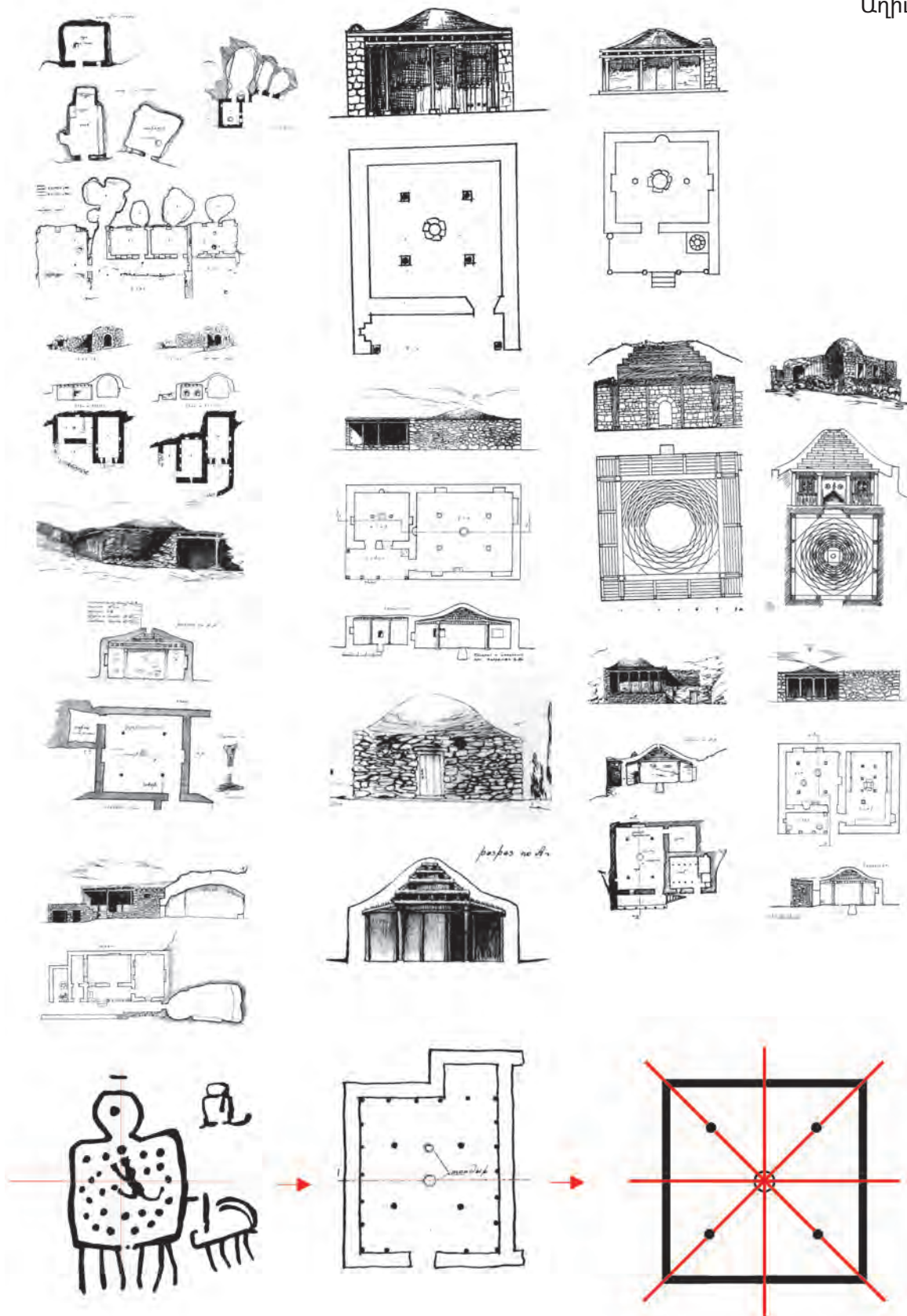

Գծ. 20.

2.4 «Գլխատուն» տարատեսակի զարգացման
առանձնայատկութիւնները

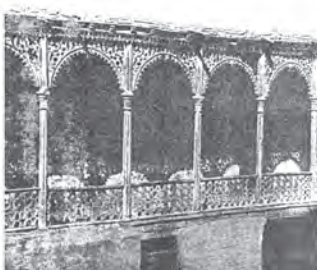
8 - Ժողովրդական առածն ասում է «մարդը դրսու պատն է, կինը՝ ներսի», տե՛ս, Սամուէլեան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, երրորդ հատոր, բրոնզէ եւ վաղագոյն երկաթէ դար, սոցիալական կուլտուրա, ԱՐՄՖԱՆ-ի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1941, 360 էջ, էջ 79:

Աղիւսակ 28

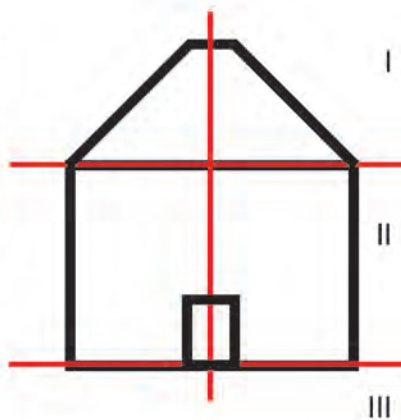

Նախաստեղծ Մայր Աստուած - երկիր - իգական - միկրոկոսմ - օջախ - 4 սիւն - 4 կողմ- երկինք - երկիր - գլխաստիճ - քարանձաւ

Աղիասկ 30

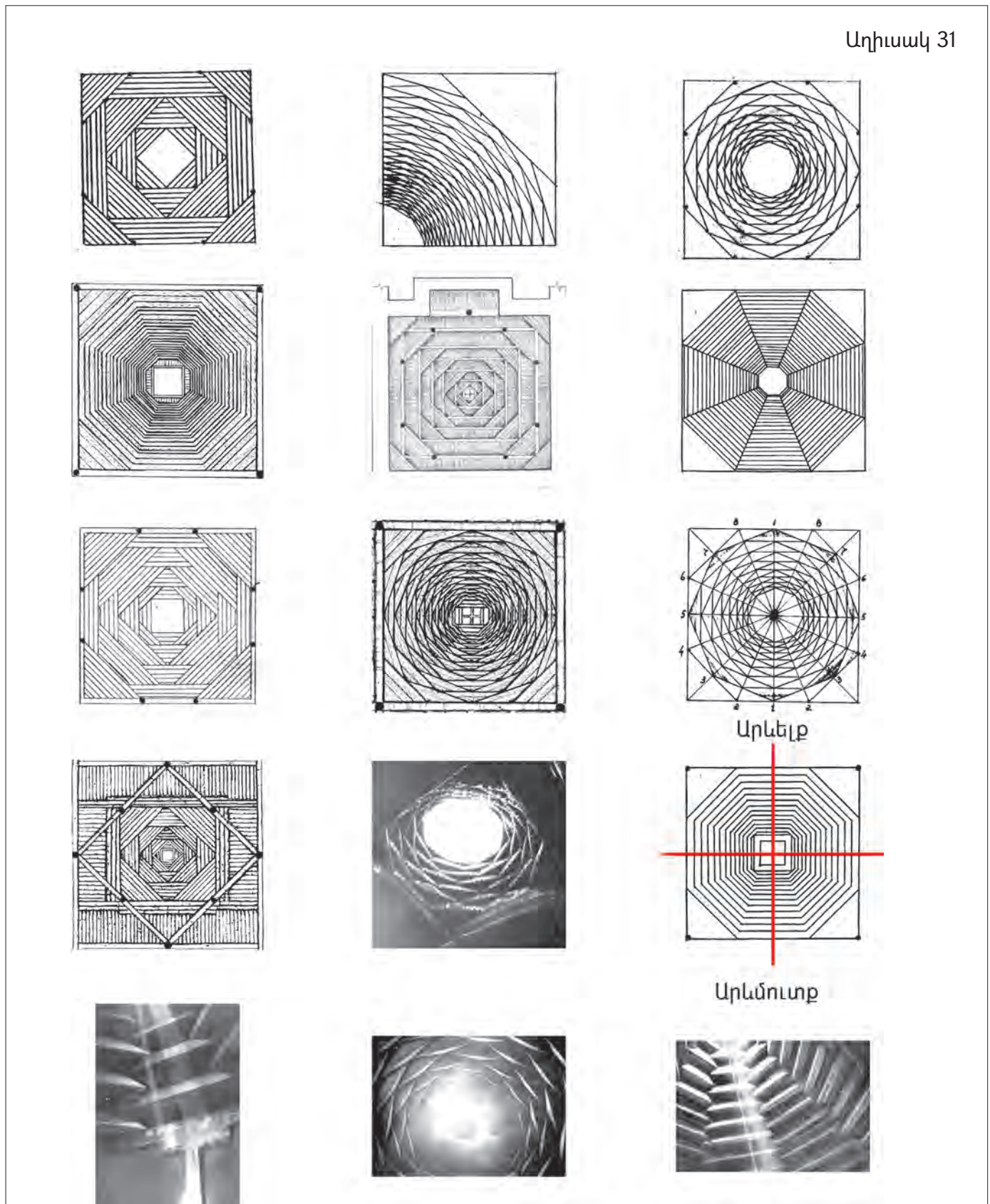

Սիւն - արական - երկիր -
երկինք - ուղղահայեաց -
Կենաց ծառ

Բնակելի տան եռաշերտ բաժանման
համակարգը՝
I- երկնային սահման,
II- երկրային սահման,
III- անդրաշխարհի սահման

Աղիւսակ 31

Առաստաղ հազարաշենի յօրինուածքային խորհուրդը
 Երկնային սահման, կլոր - քառակուսի - յաւերժ,
 Երդիկ - աստղազարդ երկինք - հազարաշեն - առաստաղ - յաւերժ, երկրային սահմանից անցում երկնային
 սահմանին, երկրային միկրոկոսմոս երկնային միկրոկոսմոս, 4 և 8 կողմեր, խաչ արեւ, երդիկ

Լուս. 29.

Լուս. 30.

հին հայի ամենապաշտելի սրբութիւնն է եղել՝ ոչ միայն հեթանոս, այլեւ քրիստոնեայ հայի: Օջախն ինքը ընտանիքն է եղել, նրա կենդանութիւնը, յարատեւութիւնը: Եթէ օջախը հանգչէր, ընտանիքը սպառուած կը լինէր [166, էջ 207]: Անկախ այն բանից, օջախ-կրակը (բնակելի, երկրային միկրոկոսմոս) թոնիրն է, թէ բուխարին, այն իր իմաստ-խորհրդով եւ յօրինուածքային ձեւտեսակով, խտացնում է Արեւ-աստուած, արական, յաւերժութեան գաղափարներ: Այնպէս, ինչպէս տան ծառայային յօրինուածքում «երեք պատերով երեսաբացը» խտացնում է մարդ-տիեզերք համեմատական խորհուրդները:

Հայաստանի միջնադարեան տան տեսակների եւ յատկապէս գլխատան յօրինուածքների մասին շատ է խօսուել (Է. Յակոբեան, Ս. Վարդանեան, Ն. Պապուխեան, Աշ. Գրիգորեան եւ այլք): Սակայն մինչեւ «գլխատան» համակարգի խորհրդանշանային մեկնութեանն անցնելը, քննենք բնակելի տան մէկ այլ՝ բնակելի տան գործառութային երկակիութեան խնդիրը (լուս. 29-31):

Լուս. 31.

2.5 Բնակելի տան եւ միջավայրի երկակի գործառնականությունը

Հայկական Լեռնաշխարհի բնակելի տների յօրինումաճքային առանձնայատկություններից է նաեւ բնակելի միջավայրի երկակի գործառնականությունը: Առաջինը ապրելակերպի կազմակերպման յարմարաւետութեան ապահովումն է (գործառնական կապեր եւ դրանցով պայմանաւորուած տարածութիւններ), երկրորդը՝ բնակելի միջավայրի անվտանգութեան ապահովումը:

Առաջինը պայմանաւորուած է ընդհանուր, արտաքին՝ բնակավայր, փողոց, բակ, տուն, եւ մասնակի, ներքին՝ մուտք, միջանցք, հացատուն, մառան, ամբար, գոմ, ձիանոց, մարագ եւ այլ՝ գործառնականօրէն անհրաժեշտ տարածութիւնների փոխկապակցուած համակարգի առկայութեամբ (աղ. 32):

Երկրորդը պայմանաւորուած է բնական եւ արհեստական բաղադրիչների զուգորդմամբ: Բնական բաղադրիչն իր հերթին կախուած է բնակելի միջավայրի ընդհանուր տարածք-տեղանքի ընտրութիւնից: Այն պէտք է ապահովուած լինի բնական պաշտպանիչ պատնէշով (գաղիվայր, բլրակ, ժայռ), ջրա-ծորակային մէկ կամ երկկողմանի միջավայրով (գետակ, գետ, ձորակ), խմելու ջրով (աղբիւր, գետ), հողագործութեան եւ անասնապահութեան համար պիտանի յարակից տարածութիւններով (աղ. 33, 34):

Այս երկակի համակարգուած սահմանումը կանխորոշում է բնակելի միջավայրի թէ՛ քաղաքաշինական, եւ թէ՛ բնակելի տան եւ բնակավայրի ճարտարապետական յօրինումաճքային առանձնայատկութիւնները:

Բնակելի տունն ընկալում է որպէս ներփակ համակարգ: Այսպիսի մէկ համակարգ-բջիջը (յատկապէս Հայաստանի լեռնային շրջաններում), որպէս մէկ *միկրոկոսմ* ելակետային է դառնում, որին շրջապատում, միակըցում են այլ բջիջներ՝ ամբողջացնելով բնակավայրը: Իւրաքանչիւր բջիջից ականատեսների միջոցով կապ է հաստատուում միւսների հետ, որով ապահովում է բնակավայրի ընդհանուր պաշտպանութեան նպատակով (գաղտնի, աչքից հեռու) հաղորդակցութեան ապահովման ներքին համակարգը:

Տուն-բջիջների նման դասաւորութեամբ ստեղծում է տների տանիքների փոխադարձ շարունակման համակարգ.

ա. ըստ ուղղահայեացի, ստեղծում է լանջն ի վեր բարձրացող, բնական պաշտպանիչ գօտով (ժայռ, սար եւ այլն) աւարտուող հարթակների աստիճանական համակարգ, (մէկի տանիքը միւսի՝ վերին տան բակ եւ այլն) (լուս. 32),

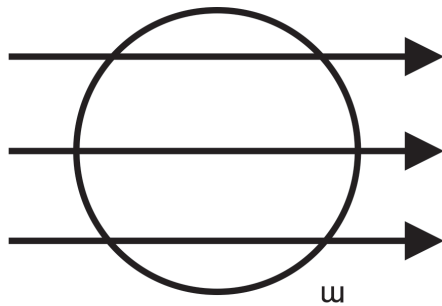
բ. ըստ բնական *ռելիէֆի* հորիզոնականների՝ փողոցների, որպէս արտաքին հաղորդակցութեան միջոցների համակարգ:

Դրա վառ օրինակներ են Նարեկը, Բագնայրը, Բագարանը, Գորիսը: Այսպիսով, բնակավայրն ամբողջանում է այս երկու համակարգերի միջոցով:

Հարթավայրերում այս խնդրին հասնում են արհեստական պատերի, հողէ պարսպի միջոցով: «Ետին» պատը սահմանայինում աւելի հեռու է, «հորիզոնի գծին» հասնող (օրինակ, Արարատեան դաշտի պարագայում՝ Արարատ, Հայկական Պար) (աղ. 35):

Յաճախ բնակավայրի արտաքին պատերն էլ կարող են չլինել, քանզի կայ մեծ սահմանը՝ ասենք Արարատ, Արագած կամ այլ բնական պատնէշ: Արտաքին սահմանի (փոքր սահման) գործառնայրը կարող է կրել գետը, առուն, անտառը, դաշտը, հանդը, «գիգիքարը», մինչեւ յաջորդ գիւղ բնա-

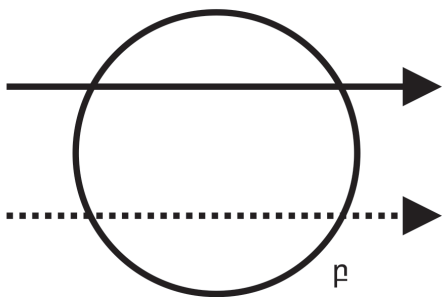
Աղիւսակ 32

արտաքին հաղորդակցութիւն (տարածական,
ընկալողական)

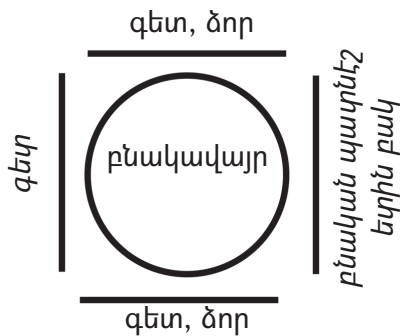
«քաղաքային» հաղորդակցութիւն (փողոց, տանիք,
տուն, բակ, եկեղեցի)

ներքին հաղորդակցութիւն (ականատներ)

բնակավայրի «յետին պատի» բնական
պաշտպանութիւն

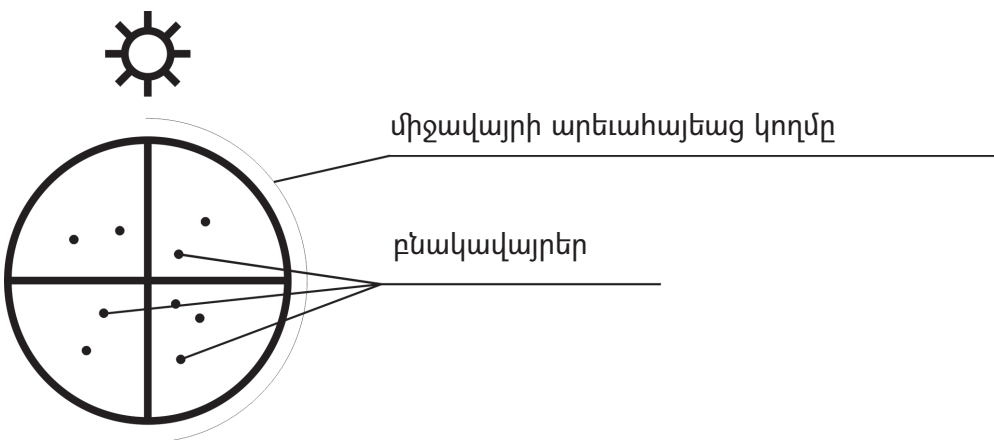
տուն-բակ համակարգով չորս կողմից
«փակուածութիւն», եւ բնակավայրի
սահմանափակում բոլոր կողմերից

սահմանների բնական երկակիութիւն
հորիզոնական եւ ուղղահայեաց
առանցքներում

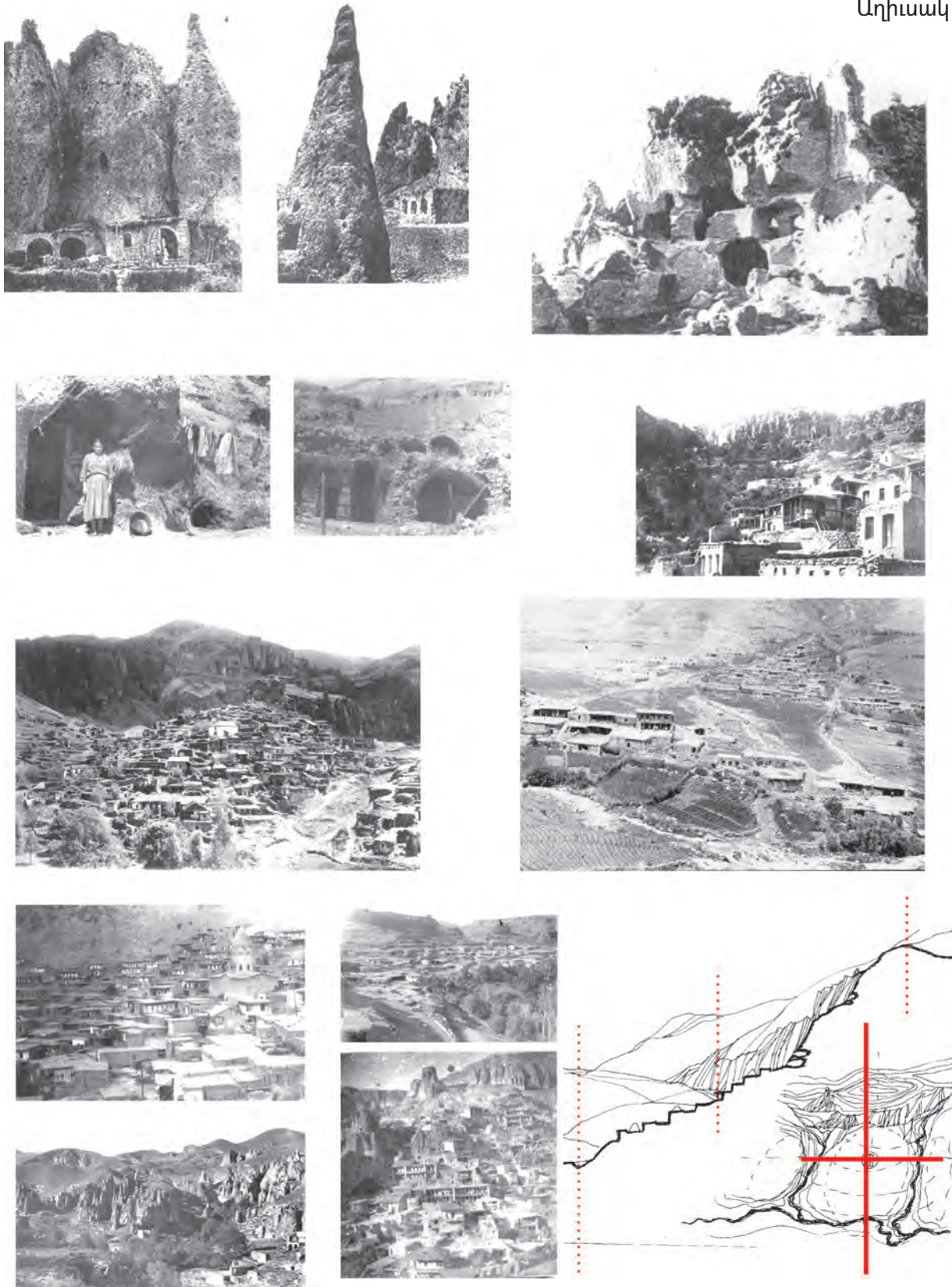
Տուն-բնակավայր համալիրի կազմակերպման օրինաչափութիւնները

Աղիւսակ 33

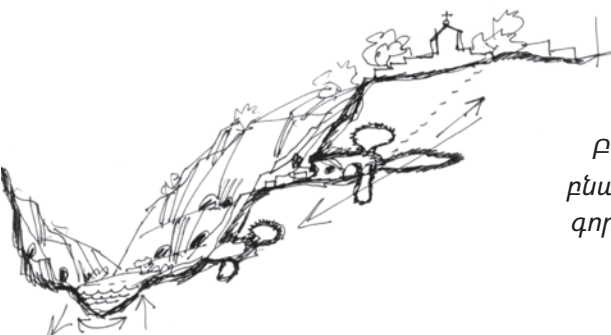
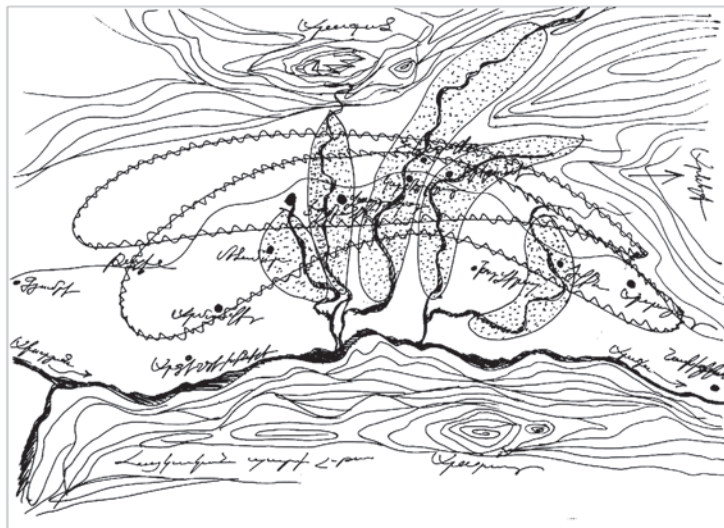
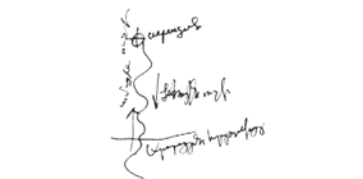
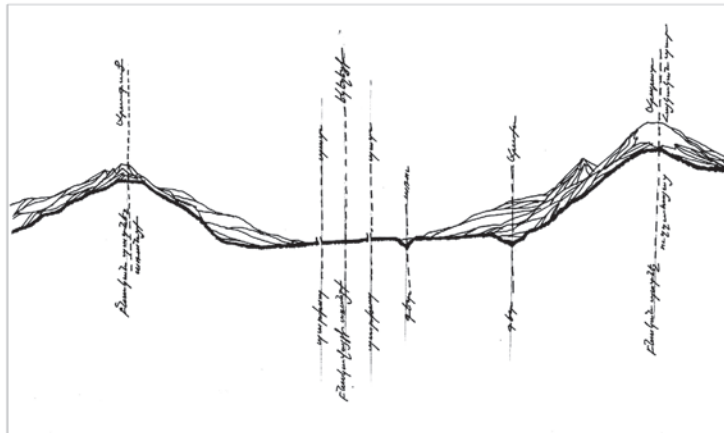
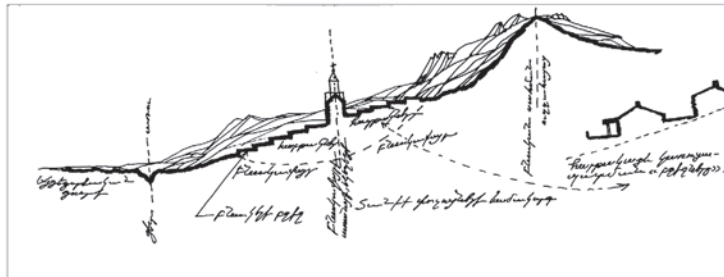
Միջավայրի հոգեբանօրէն ընկալելի մեծ սահմանը

Աղիւսակ 34

Բնակավայրի բնական պահպանության խորհուրդը
սար-ուղղահայեաց, չորս կողմ, ջուր, բնական պարնէշ, ուղղահայեաց առանցք,
երկիր - երկինք, կենտրոն, ակնապ

Աղիւսակ 35

Բնակավայրերի քաղաքաշինական յօրինուածքներում
բնական պաշտպանութեան, ուղղահայեացի, սարի
գործառնութեան, ըստ՝ տարուայ եղանակների, ռելիեֆի,
կիրճերի, տեղանքի բարձրութեան, աշխարհի չորս
կողմերի խորհուրդների կիրառումը:

կավայրի նման փոքր սահմանները, որոնք միասին, միեւնոյն է՝ գտնուելու են մեծ (նահանգ, երկիր, պետություն) սահմանի մէջ, որն աւելի մեծ է, քան Արագած, Արարատ տեսանելի եւ հոգեբանական ընկալելի մեծ սահմանը, այն է՝ արեւելք-արեւմուտք եւ հիւսիս-հարաւ սահման-համակարգը (դրունքներ):

Հասկանալի է, որ այս խնդիրը նաեւ տարածաշինական եւ քաղաքաշինական երեւոյթ է, սակայն հաշուի առնելով դրա նախաստեղծ «մերժությունը» բնակելի միջավայրի հետ, նպատակայարմար է դրան անդրադառնալ նախ այս հատուածում եւ յետոյ, առաւել հանգամանալի՝ «քաղաքաշինական» բաժնում:

Բնակելի տարածքի խորհրդանշանային մեկնությունները, նախաստեղծ յօրինուածքները, դրանց չափերն ու ձեւերը, գոյնը եւ կիրառելիութեան գործառնական պահանջները, անշուշտ պէտք է ծնուէին, հիմնաւորուէին եւ զարգանային բնակելի միջավայրի նախնական տեսակներում:

Ինչպէս ասուեց, դրանք բնական եւ ձեռակերտ յօրինուածքներն են եղել եւ առաջին հերթին՝ այրը:

Լուս. 32.

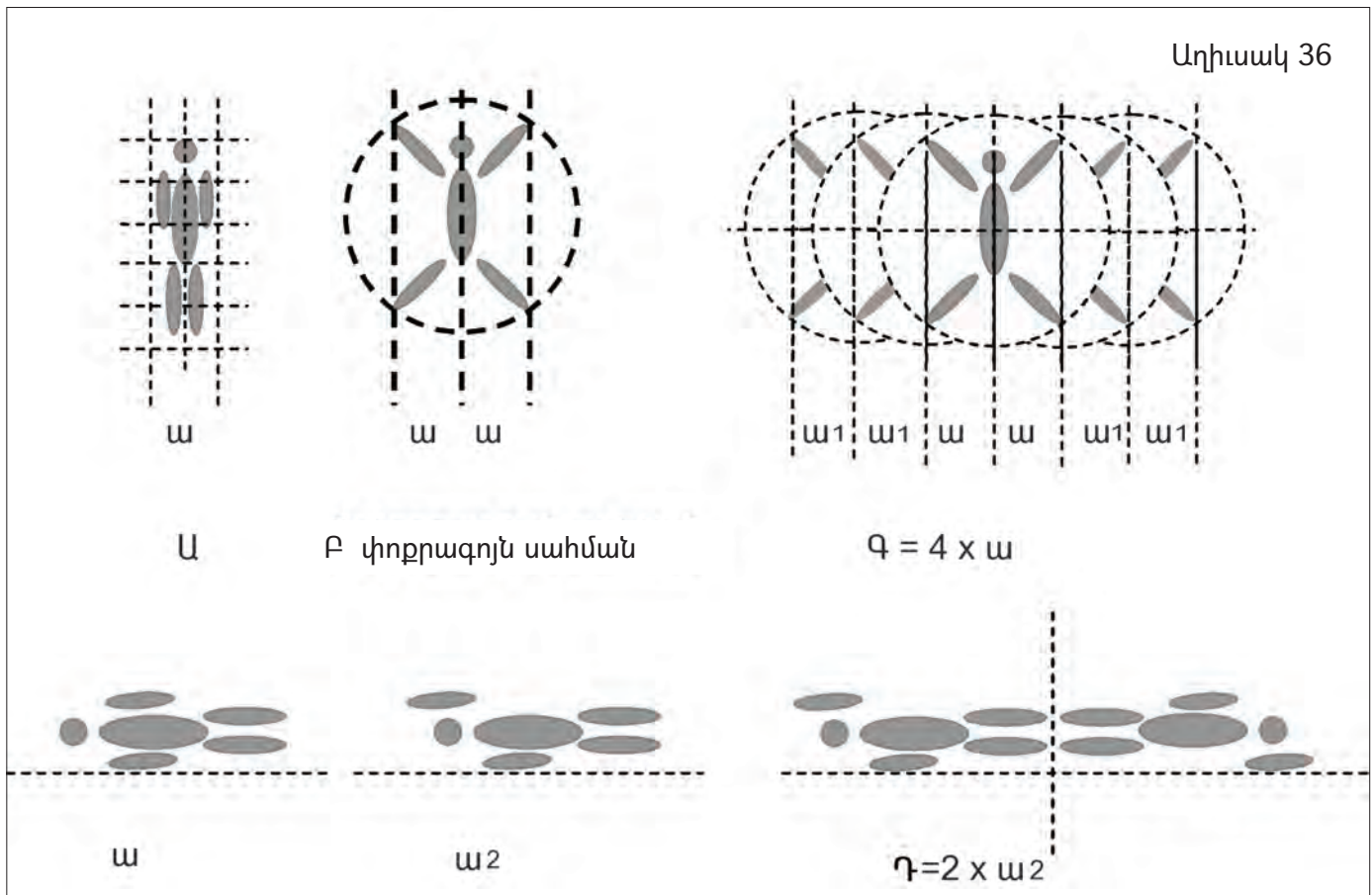
2.6 Այրային բնական համաչափական համակարգը

Այրային բնական միջավայրերում են գոյացել եւ ձեւաւորուել բնակելի տան եւ միջավայրի հորիզոնական եւ ուղղահայեաց, ծաւալատարածական եւ գործառնական տարածքները կազմաւորող եւ ապահովող չափերն ու համաչափութիւնները, միջավայրերն եւ յօրինուածքները, տարածութեան գեղագիտական եւ յօրինուածքային ընկալման եւ գնահատման օրինաչափութիւններն ու համակարգերը:

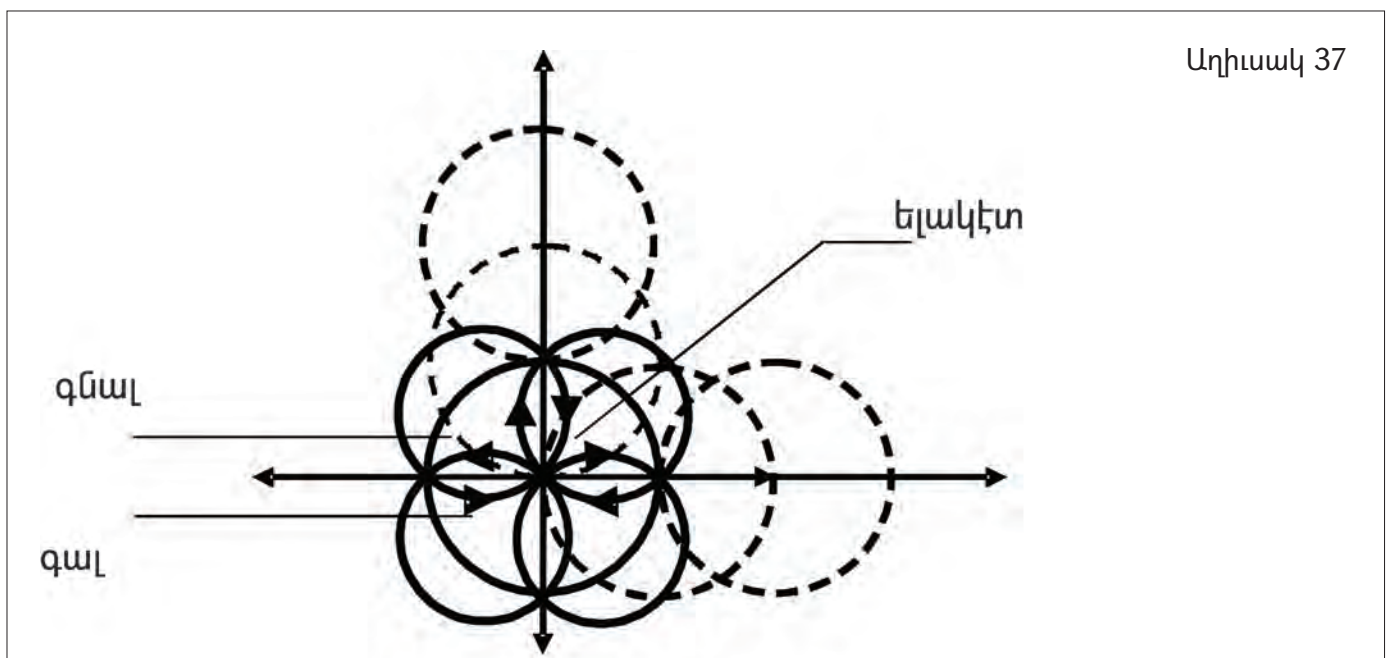
Առաջին հերթին այն բնորոշում է մարդու մարմնի չափերով պայմանաւորուած տարածութեան իւրացման եւ այդ միջավայրի հոգեբանական ընկալմամբ, որակուելով ուղղակիօրէն, որպէս բնակատեղի: Մարմնի բնական դիրքային ձեւերից մէկը կծկուած վիճակն է, սակայն բնակատեղի կանխորոշման համար այն կարող է գոյատեւման սոսկ փոքրագոյն պայմանը բաւարարել, բայց ոչ կանխորոշիչ դառնալ բնակատեղի յօրինման եւ կազմակերպման համար: Յօգուտ այս խնդրի լուծման, համաչափական յենակետային միաւոր կարելի է ընդունել կանգնած եւ պառկած մարդու համաչափական միաւորները, նկատի ունենալով նաեւ ձեռքերն ու ոտքերը պարզած վիճակները: Հէնց այս՝ մարդու մարմնի ֆիզիկական չափերից բխող պայմանական տարածութիւնը պէտք է ելակետային համարել: Իսկ բնակելի միջավայրի աւելի յարմարաւետ իրավիճակի համար ելման կէտից (կանգնած մարդը) մէկ քայլ աջ, ձախ, առաջ, ետ, ինչպէս նաեւ ձեռքերը եւ ոտքերը պարզած (պառկած մարդ) վիճակը, որը պայմանականօրէն անուանենք «բարեկեցիկ» նախապայման ըստ հորիզոնական չափման, իսկ ուղղահայեացի պարագային՝ երկու կամ մէկ մարդահասակ, ու մէկ դէպի վեր թռիչք չափը:

Այսպիսով, ապրելամիջավայրի տարածական ընդունելի բնակելի միջավայրը, միաբջիջ բնակարանը մէկ-երկու մարդու համար չի կարող փոքր լինել, քան Գ+Բ համադրութիւնը (աղ. 36): Այսպիսի բնական կամ արհեստական (այդ թւում՝ ժայռափոր) բնակելի միջավայրը կարելի է բնորոշել որպէս բնակելի միջավայր, որը կը բաւարարի ոչ միայն մարդու գոյը, այլեւ կը նպաստի մտաւոր աճի դրսեւորմանը: Այս պարագայում է ձեւաւորուում բնակելի միջավայրի եւ ապրելակերպի յօրինուածքային համակարգի պահանջը, ինչը ժամանակի մէջ վեր է ածում կենցաղավարման եւ բնակելի միջավայրի կազմակերպման աւանդոյթի: Միւս պարագաներում «բնակելի» փչակը, փոսը, այրը աւելի յարմար է կոչել բուն, ապաստարան, այլ ոչ՝ բնակարան:

Հայկական Լեռնաշխարհը հարուստ է այսպիսի բնակելի այրերով, իսկ բնական ապարները թոյլ են տալիս ոչ մեծ ճիգ գործադրելով ստեղծել բնակելի միջավայր կամ եղածը յարմարեցնել: Մեծ այրերի դէպքում իւրացումը կատարում է ինչպէս բնութեան իւրացումը. այս դէպքում հոգեբանական ընկալման եւ «տիրելու» բարոյափոխական գործընթացը զուգահրում է տարածական եւ համաչափական (մատ-մատնաչափ, թիգ, ոտնաչափ, քայլ) իւրացման ձեւով: Ընդ որում, ցերեկային ժամանակահատուածում (արեւածագ-արեւամուտ) իւրացուող տարածքը (եթէ բնակատեղը համարենք իւրացման սկիզբ եւ կենտրոն) ընկալում է «մարդաչափ» ընդունելի կամ «ամենօրեայ տարածք». այս դէպքում պէտք է նկատի ունենալ, որ տարածութիւնը պէտք է սահմանուի գնալ-գալ ժամանակի մէկ օրուայ տեւողութեան մէջ (աղ. 37): Այնուհետեւ, մէկ գիշեր, երկու գիշեր, երեք եւ աւելի, կամ ամիս կամ «լուսին» կամ «աստղ» եւ այլ բաժանումներն ընկալում են որպէս աւելի հեռու տարածքներ, իսկ հորիզոնը աշխարհի ծայր, հորիզոնից անդինը, գերբընական-տիեզերական, աստուածային (ոչ մարդկային) տարածք: Այսինքն երկիր-երկինք-տիեզերք տիրոյթում մարդու բնակելի միջավայրի ընկալման եւ կազմակերպման համաչափական ելակէտը նախ մարդու մարմնի համա-

Մարդու մարմնի համաչափական սահմանումը՝ բնակելի միջավայրում

Անցում մէկ օր, շաբաթ, ամիս եւ այլ ժամանակահատուածներում «իւրացուող» տարածքային սահմանների ցերեկային ժամերի ընթացքում «իւրացուող» տարածքների սահմանման սխեմա

չափութիւնն է, թէ՛ անշարժ, եւ թէ՛ շարժուն վիճակներում:

Երկիր աշխարհի այսպիսի տարածական «խրացումը» այրաբնակի գիւտն է՝ միջավայրի յարմարեցումն իր ապրելակերպին: Այս դէպքում այրի տարածքային բնական «սահմանափակման երեւոյթը» լրացում է մարդու նախ գիտակցական, ապա նրա ցերեկային ժամերի տարածական «գրաման» զգացողութիւններով, որոնցով պայմանաւորուած տարածական մանրակերտը ձեռք է բերում «ապրելակերպի տիրոյթ» հասկացութիւնը, դառնում այն սահմանը, որով պայմանաւորում է նաեւ մարդու ապրելակերպի ապահովման խնդիրը (սերնդափոխութիւն, ընտանիք, որսորդութիւն, անասնապահութիւն, հողագործութիւն):

Ինչ վերաբերում է բուն այրին՝ կիրառական առումով աւելի արդիւնաւետ է համարում, երբ իր տարածքային բաւարարութեամբ ապահովում է նուազագոյնը՝ մէկ ընտանիքի, մեծագոյնը՝ մէկ ցեղախմբի ապրելակերպը, իսկ եթէ տեղանքը թոյլ է տալիս նման մի շարք բնակատեղիների, մէկից աւելի բնակելի այրերի գոյութիւնը՝ արդէն խօսքը գնում է բնակավայրի մասին: Այրի ներսում բնական գործընթացների տարածքները նոյնպէս առանձնացում են, մասնաւորապէս, երբ հնարաւոր է դառնում «կրակի պահելը» այրում: Այս դէպքում կրակ-օջախի, թոնրի շուրջ նոյնպէս սկսում է տարածքային բաժանման գործընթացը, որը չի պարտադրում պատի կամ այլ պատնէշների (բնական թէ արհեստական) ուղղակի առկայութիւնը (գոնէ բնակելի միջավայրի նախնական տիպերում):

Այրը դառնում է այն տեղը, որտեղ, նախ ձեւաւորում եւ հիմնաւորում են մարդ - երկիր - երկինք, մարդ - բնութիւն, ներս-դուրս, վերեւ-ներքեւ, աջ եւ ձախ, սար-բարձունք, յատակ-անդրաշխարհի հասկացութիւնները եւ այլն: Միւս կողմից, այրն է այն տեղը, որտեղ, եւ որի նմանութեամբ ձեւաւորում է ապագայ արհեստական բնակելի միջավայրի կազմակերպման յորինուածքային մտացածին համալիր համակարգի մանրակերտը եւ պատահական չէ, որ նախնական արհեստական բնակելի տները կրկնում են այրի յորինուածքային առանձնայատկութիւնները:

Այրափոր բնակելի միջավայրից անցումը դէպի արհեստական՝ երկարատեւ գործընթաց է ունեցել: Աստիճանաբար բնակելի միջավայր են մտնում անկանոն պատերը, ուղղանկիւն կամ կորագիծ յորինուածքները (յատակագրւում եւ ծաւալում), հարթ կամ թաղաձաձկ առաստաղները: Երդիկի գիւտը եւ կիրառումն այս պարագայում պէտք է մեծ յաղթանակ համարել արհեստական բնակելի միջավայրի ստեղծման ճանապարհին: Երկրորդ յաղթանակն, անշուշտ՝ սեան միջոցով բնակելի միջավայրի տարածքային մեծացման եւ ծածկի պահպանման խնդրի լուծումն է, որը իր գազաթնակէտին հասաւ չորս սեան յորինուածքային տարբերակով, ինչը պահպանուեց մինչեւ մեր օրերը, իսկ բազմասիւն տարբերակն արդէն համարուեց պալատական-աստուածային կառոյցների յորինուածքաձեւ: Սակայն, չմոռանանք, որ արհեստական բնակելի միջավայրի ստեղծման հիմքը բնական այրային կացարանն է:

Այս ելակէտային միջավայրում են նախագծուել նաեւ արհեստական բնակելի միջավայրերը: Առհասարակ, Հայկական Լեռնաշխարհում տարածուած բնակելի տները կարող են ստորաբաժանուել հետեւեալ տարատեսակների՝

1. ըստ յատակագծային լուծումների՝ քարանձաւային (բնական), քարանձավային (արհեստական), բազմանկիւն, կլոր յատակագծով, միաբջիջ եւ բազմաբջիջ, համալիր տներ:

2. ըստ կառուցուածքային յորինուածքի՝ ժայռափոր, գետնափոր, կիսագետնափոր, քարեղէն վերերկրեայ յորինուածքով (լուս. 33):

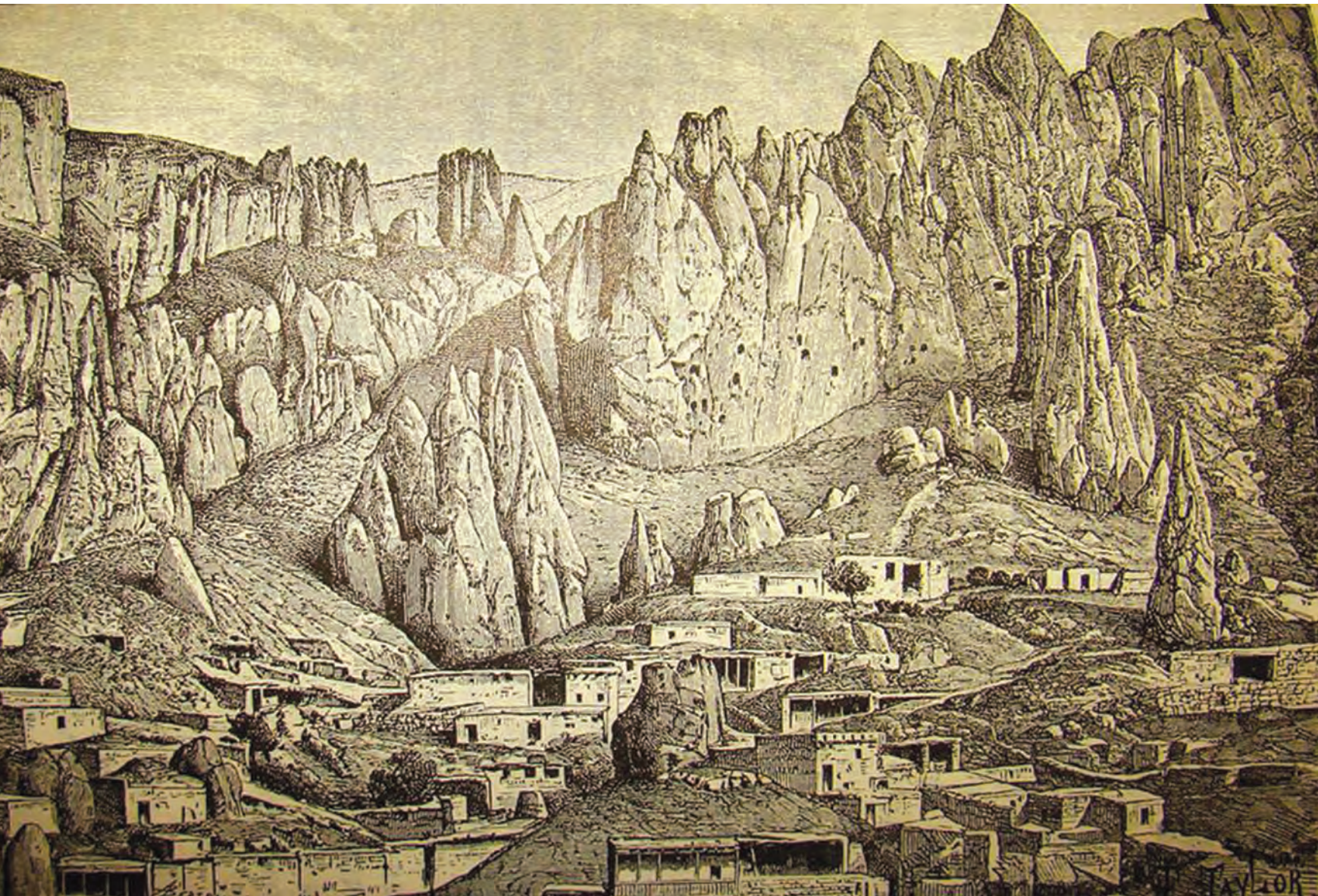
Այրային բնակավայրերի անընդմէջ զարգացումը յանգեցրեց նրան, որ միջնադարում ստեղծուեցին խոշոր այրային բնակավայրեր (Անի, Կապա-

Լուս. 33.

Լուս. 34. Վիմափոր կառույցներով հարուստ են Անին շրջապատող Ախուրեանի, Բազնայրի, Գայլաձորի, Իգաձորի, Ծաղկոցաձորի ձորերն եւ իհարկե ստորգետնյա Անին

Լուս. 35. Վիմափոր բնակավայրեր կան Հայաստանի տարբեր վայրերում (Գեղասար XII-XIII, Աղիփու-3, Սիսիանի շրջան, Խնձորեսկ, Շինուհայր եւ այլն, Գորիսի շրջան): Ի դեպ Աղիփու-3 քարայրը բանական մարդու տարածման եւ բնակության կարեւոր օջախներից մեկն է Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջաններից սկսած, (Ք. ա. 40000-14000 տարի): Լուսանկարում՝ Գորիսի համայնապատկերը ըստ Թեյլորի, 1876 թ.

դովկիայ, Գորիս բնակավայր-քաղաքներ): Դրանցում զուգորդում են տարբեր հարթությունների կիրառումը՝ արդեն քաղաքաշինական սկզբունքներով, հորիզոնական եւ ուղղահայեաց հաղորդակցության համակցմամբ ապահովում են բնակելի, արդիւնագործական, պաշտամունքային, կենսապահովման գործառնական տարածքների, պահեստաւորման, ռազմական, կապի (աղանատուն), անասնապահական գործառնական այրային գոտիները, իսկ բնակելի միջավայրի ներսում, այրային սենեակների գոյութեամբ, բաժանում են բնակելի, տնտեսական, անասնապահական եւ կենցաղավարութիւնը ապահովող գոտիները (լուս. 34, 35):

Այրային ճարտարապետութիւնը զարգանում է նոյն սկզբունքային պահանջներով, ինչ ոչ այրայինը, ձեռք բերելով ներքին տարածութիւնում յարդարման այնպիսի օրինաչափութիւններ (հարթ պատեր, զարդանախշ, գոյնի կիրառում), որոնք յատուկ են արհեստական վերգետնեայ կառոյցներին (նստարան, պատուհան, պատրիան, ակնատ, թոնիր, օջախ): Արտաքին յարդարանքը կամ ճարտարապետութիւնը համահունչ է բնական իրավիճակին եւ պարտադրում «իմ տունը բնութեան մասնիկն ու շարունակութիւնն է» [167, էջ 21-33] կարգախօսով, որը պատահական, հնարածին չէ, այլ ապրելակերպի՝ արդեն ձեւաւորում բնափիլիսոփայական մտածողութեան արդիւնք:

Բնական այրային բնակելի միջավայրը պահպանում է արտաքին, բնահարազատութեան «անձեռնամխելիութեան սկզբունքով», որը նախ համոզմունքային «հողն է մարդու ծնող մայրը», իմաստն ունի եւ ապա՝ ստրատեգիական պաշտպանական, «աննկատելիութեան» ու յանկարծակիութեան նախապայման է պարտադրում, ինչը դառնում է բնակավայրի քաղաքաշինական եւ տարածաշինական յօրինուածքի իրականացման պայման: Յատկապէս, որպէս կանոն, այրային բնակավայրի մօտ կամ հորիզոնում միշտ կարելի է գտնել լեռնագագաթ, որը մարդ - երկիր - երկինք - տիեզերք կապի, ուղղահայեացի, դէպի վեր ձգտման եւ ճանաչման միտումով հարում է բնակելի միջավայրի աստուածային հովանու գաղափարին:

Այրային միջավայրի ներքին կապերի բնականոն ապահովման աւանդոյթը փոխանցուեց միջնադարեան բնակավայր, որտեղ գլխատնից գլխատուն, գիւղի մի ծայրից միւսը ներքին գաղտնուղի (ակնատ) կար, բնակավայր, որտեղ մի տան պատը նաեւ միւսինն էր, բնակարան, որի մի կէտը թաքնուած կամ մխրճուած էր բնական սարալանջի մէջ, բնակելի միջավայր, որտեղ մի տան տանիքը՝ միւսի բակն էր, որը ներքին կապերով, գետնուղիներով կապուած էր ջուր-աղբիւր-գետի հետ, բնակավայր, որտեղ բնականն ու արհեստականը համալիր էին՝ մէկտեղ եւ միահիւսուած:

Այս համալիր մօտեցումը յատուկ էր թէ՛ գիւղին եւ թէ՛ քաղաքին, թէ՛ բերդամրոցին եւ թէ՛ պալատական կառոյցին, թէ՛ պաշտամունքային եկեղեցի-տաճարին կամ համալիրին:

2.7 Ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետական նախաստեղծ տարրերի խորհրդանշանային մեկնությունները

Լուս. 36.

Լուս. 37.

Ինչպես նշուեց, բնակելի տունը մարդու կենցաղային համակարգի նիւթեղէն արտայայտութիւնն է՝ մարդու աշխարհընկալման, բնական երեւոյթների նկատմամբ նրա վերաբերմունքի, գնահատման, ճանաչողութեան, հոգեբանական ընկալման, մտածելաձեւի հետ աղերսուած:

Եթէ հազարամեակներ շարունակ հայկական բնակելի տան միասնական յօրինուածքը (այրային՝ բնական ու արհեստական, կլոր եւ ուղղանկյուն յատակագծային լուծումներով, միաբջիջ-բազմաբջիջ, գլխատուն) գրեթէ անփոփոխ է մնացել, կը նշանակի այն որոշակի բնափիլիսոփայական մտածողութեան արդիւնք է, որի ձեւաւորման ակունքները պէտք է փնտրել պատմական հնագոյն ժամանակներում:

Հայկական բնակելի տան հիմնական նախաստեղծ ձեւը, ինչպէս նշուեց, գլխատունն է՝ յատակագծում ուղղանկյուն տեսքով: Գլխատան կարելի է մասնաւորապէս յատակագծային կենտրոնում տեղադրուած թոնիրը եւ ծաւալատարածական յօրինուածքի առանցքի վերին մասում գտնուող երդիկը:

Յատակագծային լուծման սկզբունքով սա արդէն որոշակի համակարգ է, որտեղ ձեւի եւ բովանդակութեան համադրութիւնն ակնյայտ է: Նման յատակագծային լուծումով բնակարան կարող էր ստեղծուել միայն այն ժամանակ, երբ ձեւաւորուել էր բնակելի միջավայրի նկատմամբ որոշակի պահանջ, երբ տունը ոչ միայն բնութեան արհաւիրքներից պատսպարուելու միջոց էր, այլեւ որոշակի մտածելաձեւերի՝ կեանքի ու մահուան բնափիլիսոփայական ընկալման, բնութեան մէջ մարդու դերի ու նշանակութեան յստակ գիտակցման արդիւնք:

Գլխատան նախնական տարատեսակի ծաւալատարածական եւ յատակագծային յօրինուածքը հէնց նման մտածելաձեւի արդիւնք է: Այն բազմաթիւ խորհրդանշանների համակցութիւն է, որտեղ պատ, սիւն, առաստաղ, երդիկ, թոնիր, խոյակ եւ այլ բաղադրամասերը որոշակի իմաստ ունեն եւ հանդիսանում են նախնեաց բնափիլիսոփայական ընկալումների խորհրդակիրը: Մասնաւորապէս՝ գլխատան յատակագծային յօրինուածքի ձեւաստեղծ եւ որոշիչ մասն է նրա ուղղանկյուն յատակագծային յօրինուածքում կիրառուած նախաստեղծ Մայր աստծոյ (նախամօր)՝ արդէն խորհրդանշան դարձած պատկերը (աղ. 28, 29):

Նախամօր խորհրդանշան պատկերները Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում ուղղանկյուն տեսք ունեն, որոշակի սահմանային բաժանումներով եւ անուանումներով՝ մուտք, պորտ, գլուխ:

Ըստ նախամօր խորհրդանշան պատկերի մեկնութեան, սա այն միջավայրն է (տիեզերական Մայր Աստծոյ), որտեղ սերում եւ ծնունդ է ամեն ինչ:

Մարդկային իւրաքանչիւր համայնքում կեանքի ու սերնդի շարունակութեան հիմքն ընտանիքն է: Այստեղից՝ եթէ համայնքի գոյատեւման ձեւը ընտանիքն է (ընտանիքի մայրը), իսկ համայն աշխարհին՝ նախամայրը, այսինքն՝ նրա խորհրդանշան-պատկեր հասկացութիւնը, ապա հասկանալի է եւ տրամաբանական՝ որոշակի նախապայմանների դէպքում այս երկուսի խորհրդանշանային մերձեցումը: Ընտանիքի գոյատեւման համար հարկաւոր է բնակելի միջավայր, եւ եթէ այդ միջավայրը ստեղծուի «ըստ պատկերի եւ նմանութեան» նախամօր խորհրդանշան-պատկերի, ապա, նախնեաց պատկերացումներով, նախամօր յաւիտենական հովանաւորութիւնը կը լինի երկրային, մարդկային, բնակելի տան միջավայրի վրայ: Իսկ երբ բնակելի տան այդ միջավայրի ստեղծումը զուգորդուի է ողջ երկրի ու երկնքի, տիեզերքի, արեւի ու լոյսի, աստղերի խորհրդանշաններով, ապա կարող ենք ասել, որ գործ ունենք բնակելի միջավայրի խորհրդանշանային համակարգի հետ:

Այսպէս.

1. Եւ բնակելի տան յատակագծային եւ ծաւալատարածական, եւ ժայռապատկերների նկարումը նախաստեղծ հիմքերում ընկած են խորհրդրդանշանային աշխարհընկալման սկզբունքները:

2. Բացի պատկերային նմանություններից, առկայ են բնակելի տան շատ բաղադրամասերի ու նախամօր խորհրդանշիչ պատկերի եւ նրա բաղադրիչների իմաստային, անուանական բազմաթիւ ընդհանրություններ (մուտք - մուտք, պորտ - տան պորտ - թոնիր, գլուխ - վերնատուն, գլխատուն, արեւի ամառային նշանագիր՝ առիւծ եւ աստղազարդ երկինք, առաստաղ - առաստղ, տան վերին սահման):

3. Եթէ նախամօր պատկեր-խորհրդանշին իր արտայայտությունն է գտել բնակելի միջավայրի յատակագծային լուծումներում, ապա մեր ժայռապատկերներում հանդիպող բազմաթիւ այլ տիեզերածնական ու բնափիլիսոփայական խորհրդանշներն արտացոլուել են բնակելի միջավայրի ողջ ծաւալատարածական համակարգում:

4. Այս խորհրդանշանային զուգորդումները պահպանուել են հազարամեակներ եւ ընթացքում կրել բազում փոփոխություններ, բնակելի միջավայրից անցել հոգեւոր եւ այլ կառույցների ձեւաստեղծ համակարգեր, դարձել ազգային մտածողութիւն, հոգեբանութիւն: Յաճախ որոշ խորհրդանշիչ-պատկերներ վերիմաստաւորուել են կամ ընկալուել ու ներկայացուել նոր պահանջներին համապատասխան, հարստացուելով իմաստային նոր խորհրդանշներով: Շատ խորհրդանշներ, անշուշտ, մոռացուել են, սակայն զարգացման ու պատմական ընթացքի բարդ իրավիճակներում պահպանման ճկուն միջոցներ ձեռք բերելով պահպանել են մեր նախնիների աշխարհընկալման խորհրդանշային կոռ համակարգը (լուս. 36-39):

Հայկական բնակելի տան միջավայրի ճարտարապետական մեկնությունը խորհրդանշական աշխարհընկալման արդիւնք է՝ յօրինումը բազմաթիւ խորհրդանշների խտացումը համաձուլումով: Նրա համակարգի անբաժան մասն են հատակագծում՝ (թէ՛ նախնական, թէ՛ միաբջիջ) նախամայրը, ներսոյթում՝ սինը, որպէս տիեզերապահպան գաւազան, որպէս արական սկիզբ (տան տղամարդը՝ տան սինն է, կինը՝ տունը) խոյակը՝ որպէս խոյի (կոտորները) եւ ընդհանրապէս խոյի պաշտամունքը ցուցող համաստեղութիւն (խոյակի վրայ կան եւ այլ խորհրդանշներ՝ խոյ, անսահման, անվերջ, Արեգակ, վեցաթեւ աստղ, ծաղիկ (օրինակ շուշան) արուսեակ), առաստաղը՝ որպէս աստղազարդ երկնքի՝ մարդու միկրոաշխարհում բեկումն պատկեր, բուխարին՝ որպէս արեւի երկրային տուն եւ տան գոյապահպան տարր, իր արուսեակներով (աղ. 31):

Բացի այս, յայտնի է, որ հայկական բնակելի տան, մասնաւորապէս՝ գլխատան տարատեսակն իր կառուցողական հնարանքով երկու ձեւ ունի՝

ա. երբ պատերն են կրում ծածկի ծանրութիւնը

բ. երբ պատերն ազատ են եւ ծածկը պահում են սինները:

Երկրորդ դէպքում սինների դերը կառուցողական առումով արդարացում է, իսկ առաջին դէպքում այն զուտ խորհրդանշանային դեր է կատարում:

Եթէ ըստ նախնեաց մեկնութեան աշխարհը չորս կէտերով, տարրերով կամ համաստեղութիւններով էր կանգուն, ապա գլխատան համակարգը որպէս միկրոտիեզերքի երկրային մանրակերտ՝ կանգուն է չորս սիններով: Թէ՛ եւ, երկրորդ դէպքում էլ, երբ սիններն են կրում առաստաղը եւ ըստ այդմ՝ կառուցիկ դեր են ստանձնում, նրանց խորհրդանշանային իմաստը չի կորչում: Այդ դէպքում նրանք նոր խորհրդանշային իմաստ են ձեռք բերում՝ զոյգ եւ կենտ թուային զուգակցութիւններին առնչում:

Բացի այդ, ինչպէս ասացինք, տնային համակարգի հազարաշէն ծածկը երկնքի «պատկերն է» երկրային բնակելի միջավայրում:

Լուս. 38.

Լուս. 39.

2.7 Ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետական նախաստեղծ տարրերի խորհրդանշանային մեկնությունները

Գծ. 21.

Գլխատունն իր ուղղանկյուն յատակագծային յօրինումներով «կրկնում» է նախաստեղծ Մայր աստծոյ պատկերը, ինչպէս նաեւ միկրոաշխարհի համակարգի գործառնոյթը: Վերջինիս հիմքում երկրային մարդն է իր բնում: Սակայն բնութեան մէջ մարդը քանակութիւն է կազմում, իրենց տուն-բներով, ինչը պայմանաւորում է ընդհանուր համակարգի երկրորդ շերտը՝ մեզոհամակարգը (բնակավայր, գիւղ, քաղաք) եւ էկզոհամակարգը (համայնք, պետութիւն, երկիր):

Ընդհանուր համակարգի երրորդ շերտը մակրոյ համակարգն է (երկիր, երկինք, տիեզերք, երկնային կեանք, աստուածային տիրոյթ):

Սա այն եռաշերտ համակարգն է, ուր նախաստեղծ երկրային եւ երկնային Մայր եւ Հայր աստուածների տիրոյթում գոյատեւում է երկրային կեանքը (մարդու կեանքը՝ իր բուն-տնով): Սա մի համակարգ է, որը ելման կէտ է նաեւ բնակելի տների ճարտարապետական յօրինումների կայացման համար:

Այսպիսով, VIII-III հազարամեակներից յայտնի շատ խորհրդանիշ-գաղափարագրեր, որպէս ինքնատիպ մտածողութեան արդիւնք գոյատեւելով մինչեւ քրիստոնէական շրջան, հարստանալով քրիստոնէական աշխարհընկալման դրոյթներով, հասել են մինչեւ մեր օրերը (գծ. 21, լուս. 40):

Այդ պատկերացումները պահպանուել են բանահիւսութեան մէջ՝ բնակելի տան առթիւ բազմաթիւ ասացումներում, հեքիաթներում, զրոյցներում, առակներում: Նրանց արձագանքը կարելի է նշմարել բնակելի միջավայրին առնչուող *դեկորատիւ*-կիրառական արուեստների՝ խեցեգործութեան, կարպետագործութեան, գորգագործութեան նմուշներում (աղաման, գորգ, խուրջին):

Այս ամենի համակցուած կուռ համակարգը մեր նախնիների ապրելակերպի, սովորութիւնների, բառ ու բանի, երազանքների ու իրականի անքակտելի մասն էր:

Որով եւ պայմանաւորուած՝

1. Հայկական բնակելի տան միջավայրի ողջ համակարգը մարդու որոշակի բնապաշտական պատկերացումների արդիւնք է եւ հանդէս է գալիս որպէս խորհրդանշանային մեկնութիւնների համակարգ:

2. Հայկական «գլխատուն» տարատեսակի յատակագծային հիմքում ընկած է տիեզերական նախամօր խորհրդանիշ-պատկերը, որը խտացնում է՝ երկիր իգական ուղղանկյուն (քառակուսի) խորհուրդները, իսկ ծաւալատարածական համակարգն անմիջականօրէն առնչում է բնութեան ամենատարբեր երեւոյթները մեկնաբանող խորհրդանիշների պատկերային նիւթակա-նացուած աշխարհընկալմանը (*միկրոկոսմ*, աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգ, երկիր - երկինք կապ, հազարաշէն-կոն՝ արական սկիզբ, երկինք, արեւ, երկնային առանցք) (աղ. 30):

Լուս. 40.

Լուս. 41.

2.8 Նոյեան Տապանի կառուցուածքային յօրինուածքը եւ աշխարհի քառակողմ ու եռաբաժան համակարգը

Ջրհեղեղի, որպէս Աստծոյ կողմից մարդկանց մեղքերի համար սահմանուած պատժաձեւի եւ Նոյեան տապանի, որպէս մարդկութեան փրկութեան եւ վերածննդի, նկարագրութիւնները շատ են բազմատեսակ եւ հանդիպում են աշխարհի գրեթէ բոլոր հին ազգերի եւ ժողովուրդների ասանդապատումներում (խալդեան, արամեական, բաբելական, յունական, աստուածաշնչեան եւ այլն):

Տարբեր են ջրհեղեղի ենթարկուած երկրները, ջրերի հեռանալուց յետոյ Տապանի՝ գետնին (սարին) հանգրուանելու տեղը, անուանումը, ձեւը, չափը, կառուցուածքը, Նոյի, նրա որդիների, սերունդների եւ աստուածների անունները եւ այլն: Սակայն կան մի շարք ընդհանուր գծեր բոլոր պատումներում: Դրանք են. Երկրի՝ ջրերով ծածկուելը երկնային ջրերից (պատժամիջոց, մարդկանց մեղքերի համար), Տապանի պատրաստումը եւ ջրից վեր՝ բարձր տեղում կանգ առնելը (փրկուելու միջոց ընտրեալ բարեպաշտների համար), ջրերի ետ քաշուելը, Տապանում ապաստանած մարդկանց եւ կենդանիների վերադարձը Երկիր, նոր օրէնքներով նոր կեանքի սկսելը եւ այլն:

Մեր օրերում Ջրհեղեղի, Նոյի եւ Տապանի ամենատարածուած նկարագրութիւնը «Աստուածաշունչ մատեան»-ում է. «Արդ արա դու քեզ տապանի չորեքկուսի փայտից. խորշս գործեսցես զտապանն, եւ նաւթի ծեփեսցես զնայ ներքոյ եւ արտաքոյ:

Գլ. 2-15 Եւ այսպէս արասցես զտապանն. երեք հարեւր կանգնոյ զերկայնութիւն տապանին, եւ ի յիսուն կանգնոյ զլայնութիւնն, եւ յերեսուն կանգնոյ զբարձրութիւնն:

Գլ. 2-16 Քաղելով գործեսցես զտապանն» եւ ի մի կանգուն կատարեսցես զնայ ի վերուստ, եւ զդուրս տապանին ի կողմանէ արասցես. ներքնատունս եւ միջնատունս եւ վերնատունս գործեսցես ի նմա»⁹:

2.8 Նոյեան Տապանի կառուցուածքային յօրինուածքը եւ աշխարհի քառակողմ ու եռաբաժան համակարգը

9 - Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան

Լուս. 42.

Տեղին է յիշել նաեւ, յունական առասպելաբանութենէն Պերսեւսի մասին որուն մայրը Տանաէն էր եւ որ բեղմնաւորուած էր Ջեւսի անձրեային կերպարանափոխութեամբ եւ որ իր մօր հետ տեղաւորուեցաւ արկղ-տապանի մէջ եւ թողուած ծովուն վրայ:

Գլուխ երկրորդ
Խորհրդանշանային մարմնավորում
եւ բնակէի միջավայրը

Այսպիսով Նոյին՝ Ադամի եւ Եւայի յետնորդին եւ Քրիստոսի նախատիպար¹⁰, Աստծոյ կողմից պատուիրում է կառուցել տապան նշուած պայմաններով: Ընդհանրապէս տապանը ընկալում է, որպէս նոր ծնունդի խորհրդանշան, մինչդեռ ջրհեղեղը՝ որպէս մկրտութեան: Հին Յունաստանում եւ Եգիպտոսում նկատելի է մահացածների ճանփորդութիւնը նաւով (նաւ--տապան) այլ, ուրիշ աշխարհ: Ընդ որում, միջին դարերում նաւը՝ ինքը քրիստոնէական եկեղեցին է, նաւավարը՝ հոգեւոր առաջնորդը: Տապանի հնագոյն պատկերները (Հռոմի կատակոմբեր եւ այլ) արկղաձեւ են, միջնադարում՝ լող տուող տան նման, վերածննդի շրջանում՝ նաւի տեսքով (Գիլգամեշում՝ Էա-իմաստութեան աստուածը պատուիրում է իր տանից՝ նաւ պատրաստել), պարսկական ասանդութիւնում՝ տապանը քառակուսի այգի է, յունականում՝ արկղ-սունդուկ (ընդ որում ջրհեղեղը առաջացել է տղամարդկային (որ թափում է երկնքից) եւ կանացի (որ բարձրանում են երկրից) ջրերի հանդիպումից): Տապանը արկղ է (նեղունափակ նաւն Նոյի¹¹), նաւ (տապանաւ¹²), եկեղեցի (շինեցայ տապան զեկեղեցի¹³), շիրիմ, գերեզման (ընդունարան մարմնոյ, վախճանելոյն¹⁴) եւ այլն:

Ըստ «Աստուածաշունչ մատեան»-ի տապանը ունի յստակ համաչափութիւն (300x50x30, կանգուն, այսինքն 1:6 յարաբերութիւն (այստեղ մէկ թիւը՝ Աստծոյ թիւն է, իսկ վեցը՝ մարդու)): Այս համաչափական համակարգը յայտնի է հին աշխարհի, ինչպէս նաեւ Հին Հայաստանի ճարտարապետութիւնում: Նման համաչափութեամբ յօրինուածք (նաւ, թէ շինութիւն) կառուցելու ամենատրամաբանական, դիւրին եւ պարզ տարբերակը երեք հարիւր կանգունը ըստ տապանի երկարութեան վեց հաւասար մասերի բաժանելը պիտի լինէր, այս դէպքում տապանի տրուած յիսուն կանգուն լայնութեան եւ երեսուն կանգուն բարձրութեան չափերը կը մնան անփոփոխ: Այսինքն, տապանը կազմուած կը լինէր իրար միացուած միեւնոյն մոդուլ ենթակառոցներից (50x50x30 կանգուն վեց բաժիններից): Պայման էր նաեւ ունենալ երեք բաժին՝ (մաս, տուն), ստորինտուն, միջնատուն եւ վերնատուն, ընդ որում յստակ չէ, ենթակառոցների կամ տապանի ըստ հորիզոնական, թէ ըստ ուղղահայեաց հատուածների բաժանումով: Եթէ փորձենք ենթադրել, որ ընտրելի էր ըստ հորիզոնականի բաժանումը, ապա կը ստանանք ըստ յատակագծի մի քառակուսի՝ (50x50 կանգուն) բաժանուած 15x20x15 կանգուն նպատակայարմար բաժանումներով, այդ դէպքում յօրինուածքի երդիկ լուսանցքը, բնականաբար համընկնում է մասերից կենտրոնականի (20x20 կանգուն) վերին մասին: Եթէ փորձենք յօրինուածքը բաժանել ըստ ուղղահայեաց առանցքի, ապա կը ստանանք 10x10x10 կանգուն տրամաբանական բաժինները, սակայն այս դէպքում անհասկանալի կը լինի, թէ ինչպէս կը լուսաւորուեն վերին երթիկից ներքնատունն ու միջնատունը (Այս դէպքում վերին լուսանցքի եւ միջարկային բաժանումների չափը կը ստացուի ոչ ցանկալի 10x10 կանգուն համաչափութեամբ): Նշանակում է գոնէ ներքնատան առաստաղի (նոյն է, թէ միջնատան յատակի եւ առաստաղի կենտրոնական 20x20 կանգուն հատուածները պիտի բաց լինէին, այս դէպքում լուսանցքի չափը, որի միայն բարձրութեան չափն է տրուած՝ 1 կանգուն, կարող էր լինել 10x20 կանգուն) (պատկեր 1):

Նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական եւ յունական բնագրաց, Կ.Պոլիս, 1895, 2-14: 10 - Д. Холл. словарь сюжетов и символов в искусстве, М.1996, 656стр.: (Իրականում Ադամը եւ Եւան Նոյի յետնորդները չեն):

11 - Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հ.2, Եր., 1981, էջ 846:

12 - Նոյն տեղը:

13 - Նոյն տեղը:

14 - Նոյն տեղը:

Դժուար չէ նկատել, որ նկարագրուած յորինուածքը հար եւ նման է Հայկական Լեռնաշխարհում լայն տարածում գտած բնակելի միջավայր՝ գլխատան տեսակին: Եթէ տապանի յորինուածքի *կոնստրուկտի* հնարանքին անդրադառնանք՝ կառույցի ամրութեան տեսանկիւնից, ապա Նոյի համար, որպէս շինարար, շատ դիրին կը լինէր եռամաս յորինուածքը չորս սիւներով ամրացնել, 15x20x15 եւ 10x10x10 համաչափական համակարգի առանցքային հատման կէտերում: Նման դէպքում, մենք աւելի ենք մօտենում գլխատան յորինուածքային տարատեսակին:

Այսպիսի յորինուածքային կառուցուածք ունեն նաեւ մեր հնագոյն պաշտամունքային կառույցները, որոնք մէկ սրահ տեսակից զարգանալով վերածուեցին *բազիլիկ* (եռանաւ) եւ ապա կենտրոնագմբեթ համակառուցների տեսակների (պատկեր 2):

Այսինքն տապանի յորինուածքի մէկ բջիջը, կրկնում է գլխատան համակարգը, իսկ ողջ յորինուածքը եռանաւ *բազիլիկի*:

Խորհրդաբանական առումով, տապանի շինութեամբ փրկում կամ վերարտադրում, պահպանում է մարդկային տեսակը, այնպէս, ինչպէս այն տեղի է ունենում բնակելի միկրոաշխարհում, հետեւաբար պատահական չի կարելի համարել տապանի նմանութիւնը բնակելի տան յորինուածքին, այնպէս ինչպէս տաճար եկեղեցիների (որպէս հոգիների փրկութեան արդէն յայտնի եւ վստահելի յորինուածքային ձեւերի):

Թերեւս սա էլ մի բանալի է, պարզաբանելու համար, թէ ինչպէս տարբեր ժամանակների նկարիչներ եւ մեկնողներ, տապանի յորինուածքը կերտելիս, նրա մէջ տեսել են արկղ, արկղ-նաւ, նաւ, նաւ-տուն-տաճար, նաւ-եռամաս (Զուարթնոցատիպ տաճար) (պատկեր 3, 4):

Պակաս կարելոր չէ նաեւ տապանի հանգրուանատեղը՝ «Ի լերինս Արարատայ»: Գլ. Ը-4 եւ նստաւ տապանն յեթներորդում ամսեանն ի քսան եւ յեթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ»¹⁵, (պատկեր 5):

Արարատը կամ Արարատները Հայկական Լեռնաշխարհում են, այն տարածքում, որտեղ գտնուել է Արատտա երկիրը¹⁶, Աստուածների երկիրը, Բարեպաշտ աստուածների երկիրը, Աստուածային սուրբ օրինաց երկիրը, Եղեմական այգին, դրախտի չորս գետերը, Ադամն ու Եւան: Արարատը վերջապէս (ըստ Սարգիս Պետրոսեանի¹⁷) հացագործ ժողովուրդների երկրի սարն էր, այն սարը, կամ այն լեռնաշխարհը, որտեղ կային լեռան տներ կամ տաճարներ եւ այլն:

Յստակօրէն նկարագրում է այն աշխարհագրական տարածքը որտեղ եղել է ջրհեղեղը, գտնուում է փրկութեան սարը՝ տապանի հանգրուանատեղը, Հայկական Լեռնաշխարհը: Այս փաստը շեշտում է նաեւ միջնադարեան Եւրոպայում գրառուած բազմաթիւ քարտէսներում որտեղ Արարատը, դրախտը, եղեմական այգին (*պարադիզ*), դրախտի չորս գետերը, դրախտի կենտրոնում գտնուող կենաց, իմաստութեան, բարու եւ չարի ծառը աշխարհագրական նոյն տարածքում են՝ Հայկական Լեռնաշխարհում¹⁸ (լուս. 42-48):

Այսինքն ջրհեղեղից փրկուածները նոր կեանքը նոր օրէնքներով պիտի սկսէին այն վայրում, ուր արդէն իրենք ծնուել էին եւ մէկ անգամ յարատեւել,

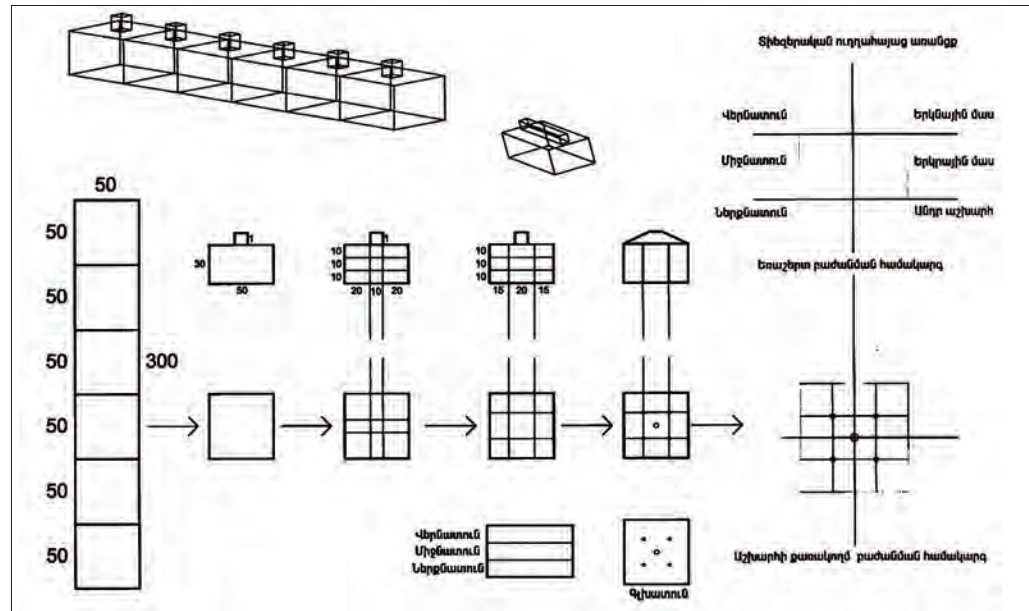
Լուս. 43.

15 - Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական եւ յունական բնագրաց, Կ.Պոլիս, 1895, 2-14:

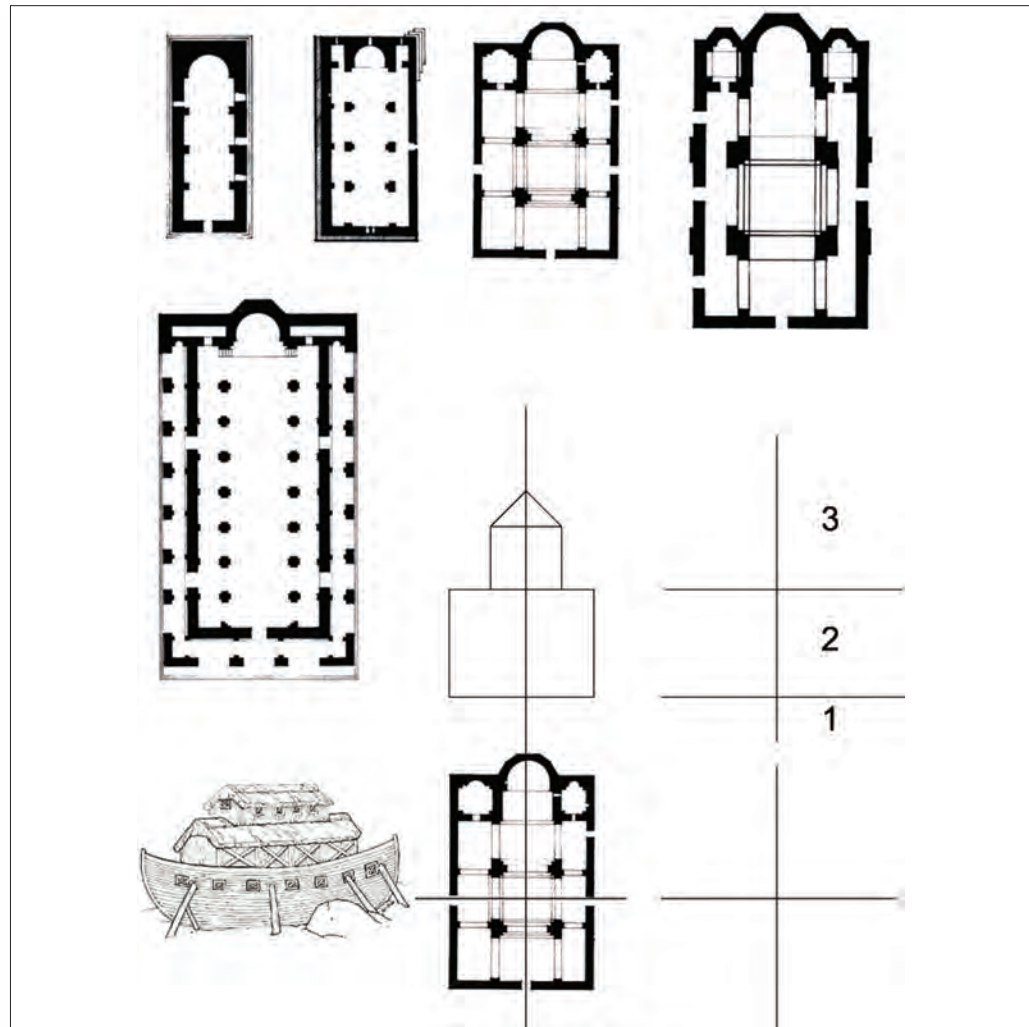
16 - Ա. Մովսիսյան, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., 2005, էջ 16-32, 176 էջ

17 - Ս. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին և վաղ միջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, «Հաղիճավանք», 2001

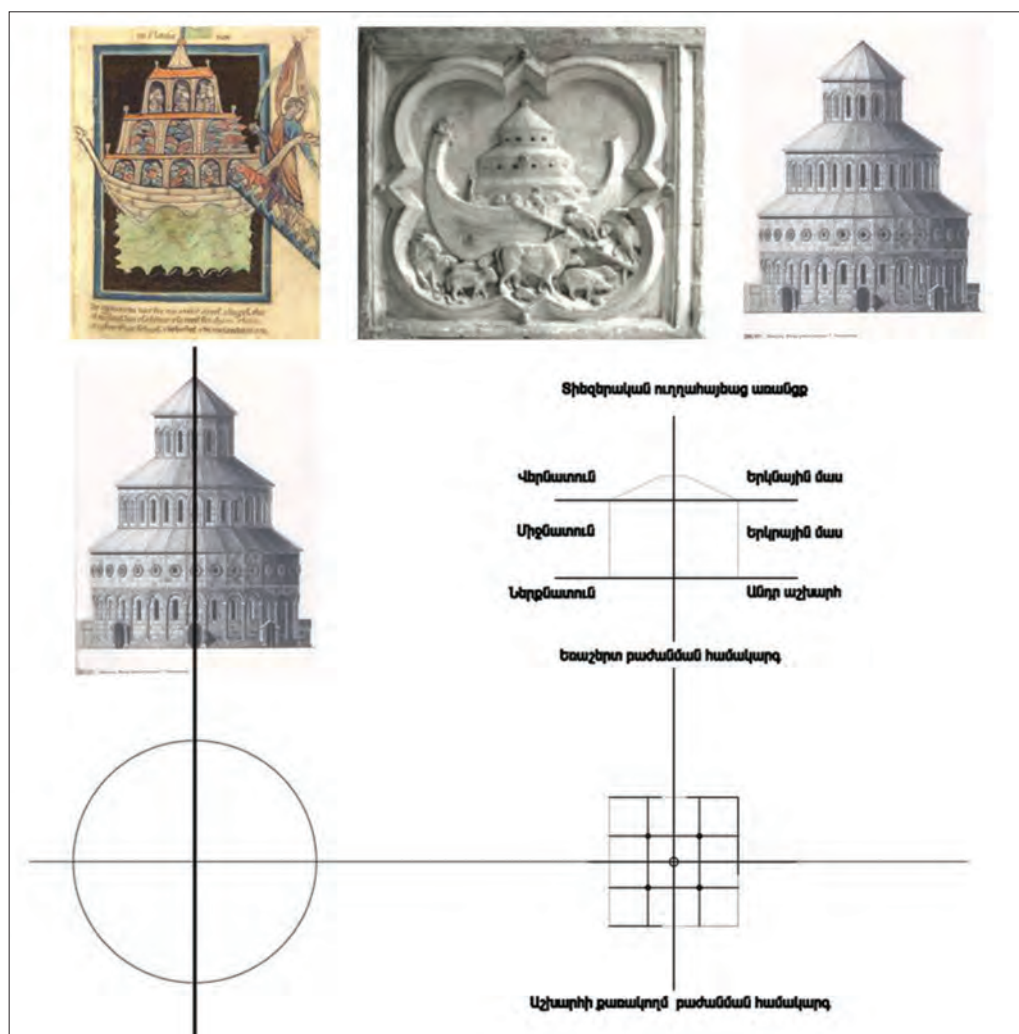
18 - Р. Атоян, Земля Эдема, журнал Аниэ, 2 (2010), стр. 41-55.:

Պատկեր 1. Տապանի համչափական համակարգը՝ աշխարհի քառակուսի և եռաշերտ բաժանման համակարգերում:

Պատկեր 2. Տապանի և պաշտամունքային կառույցի յօրինումաձևերում աշխարհի քառակուսի և եռաշերտ բաժանման համակարգերի կիրառման զուգահեռները

Պատկեր 3. Տապանի և Ջուարթնոցափյա կառույցների խորհրդարանական զուգահեռները

Լուս. 44.

2.8 Նոյեան Տապանի կառուցումը քրիստոնեական և աշխարհի քառակրկն ու եռաբաժան համակարգը

Լուս. 45.

Գլուխ երկրորդ
Խորհրդանշանային մտածողությունը
և բնական միջավայրը

իսկ փրկության նաւ տապանն էլ բնականաբար պիտի կառուցուէր արդէն երկիր տիեզերք տիրոյթում ապրելու եւ գոյատեւելու կենսափորձի աստուածահաճոյ սկզբունքներով՝ այն է աշխարհի քառակողմ եւ եռամաս բաժանման համակարգերին¹⁹ համահունչ:

Արարչագործութեան եւ կործանման հաւասարակշռութիւնը այս համակարգով պիտի պահպանէր իր անսասանութիւնը, բնականաբար հիմք հանդիսանալով տապանի յօրինուածքի համար:

Տապանը իր խորհրդով եղեմական այգու նաեւ կենաց նոր ծառն է իր խաղողի շիւղ (ծիթենու տերեւ), Արարատեան դաշտ Նախիջեւանով, Նոյի զոհասեղան դամբարանով եւ այլն:

Կարելոր է նաեւ, որ տապանի համակարգում նշմարոււմ է նոր հասարակութեան (ջրհեղեղից փրկուածների) նոր օրէնքի տարրերը:

Ընդհանրապէս ջրհեղեղը, տապանաշինութիւնը, Նոյը ընկալոււմ են որպէս նշան, խորհուրդ նոր կեանքի (Նոյ-նա ինքն նախանշանակեալ անձն, ... եւ Նոյեան խաչանշանն...)²⁰: Զուրը ընկալոււմ է որպէս կեանքի, ծնունդի, վերածնութեան, երկրորդ ծնունդի, ծնունդի եւ մահուան, կեանքի, մաքրող եւ վերածնող, կենդանացնող եւ այլ նմանատիպ խորհուրդներ պարունակող երեւոյթ:

Ըստ այդմ ջրհեղեղի եւ տապանաշինութեան նկարագրութիւնների մէջ նկատելի են մինչ ջրհեղեղեան երկրի վրայ գոյութիւն ունեցող ապրելակարգերի փոփոխութեան խորհուրդը, որը պիտի փոխուէր ջրհեղեղից յետոյ:

Տապանի համաչափական կառուցուածքում նկատելի եռաշերտ բաժանման գոյութիւնը յուշում է, որ ջրհեղեղից յետոյ հասարակութիւնը պիտի կազմուած լինի նման բաժանումներով եւ ապրի նոր կարգով:

Մարդիկ մնալու էին երկրի վրայ իրենց երկրային բնական տեղում, մահուանից յետոյ նրանց մարմինը հողին էր յանձնուելու, իսկ հոգին դէպի երկինք, տիեզերական, աստուածային տիրոյթ պիտի ձգտէր:

Ջրհեղեղից Նոյի տապանով փրկուածները, փաստօրէն երկրորդ փորձութիւնը կրողներն են (Ադամից եւ Եւայից յետոյ), որոնք պիտի ապրեն նոր օրէնքներով՝ աշխարհի քառակողմ եւ եռամաս, ինչպէս նաեւ հասարակութեան եռադաս համակարգերում:

Եռաշերտը՝ կառուցուածքային օրինաչափութիւն է, հոգեւոր փիլիսոփայական պատկերացումների համար, իսկ եռադասը նոր հասարակութեան կառավարման եւ կայացման օրէնսդրական կառուցուածք է: Այստեղ աղերս ենք նկատում նստակեաց կեանքի անցման, հասարակութիւնը ըստ դասերի բաժանելու, պետական դասային կառավարման ձեւ տեսակի յանձնարարական պահանջի կայացման գործընթացի սաղմերի առաջացման եւ յետագայ ամրապնդման տեսանկիւնից: Կարծես, խօսքը գնում է Հայկական Լեռնաշխարհում քարի դարի եւ Արարատեան թագաւորութեան միջշրջանի աշխարհի եւ հասարակութեան կառուցուածքային համակարգի մասին:

Այստեղ փրկութեան ճանապարհը աշխարհի եւ հասարակութեան եռաշերտ եւ եռադաս բաժանման մէջ է, տիեզերական առանցքի շուրջ, երկրից առ երկինք, երկրային-մարդկայինից դէպի երկնային աստուածային անսահմանը, բարու, ճշմարիտի բացարձակ աշխարհը: Այս ձգտումով է կառուցուում տունը, տաճարը, այս «բանալիով» եւ այս կերպ է ընկալոււմ մարդկային փրկութեան ճանապարհը այսուիետ ապրելու եւ բացարձակին ձգտելու երազը աշխարհի քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի միութեան մէջ:

Երկնայինը Նոյին փրկութեան ուղի է ցոյց տուել նախ բանականութեան

19 - Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողությունը հայ ճարտարապետությունում, Եր., «Ալաս», 2005, 178 էջ, 106 աղյուսակ:

20 - Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հ.2, Եր., 1981, էջ 846:

ճանապարհով եւ ապա նոր տապանաշինության ֆիզիկական համակառուցով:

Ջրհեղեղի, Նոյի կողմից տապանի շինության, փրկության եւ Նոյի որդիների ու սերունդների մասին նկարագրությունների համեմատական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրահանգել՝

ա - Նոյեան տապանի երկարության, լայնության, բարձրության, երդիկ - լուսանցք - լուսամուտի, եռամաս կառուցուածքի եւ ընդհանուր յօրինուծքի համակարգը համընկնում է Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետական յօրինուածքներում մշտապէս կիրառուած բնակելի տան (գլխատուն) եւ պաշտամունքային կառուցների (բազիլիկ) համակարգերին:

բ - այդ համապատասխանությունը յենուած է աշխարհի քառակողմ բաժանման, մարդ-երկիր-երկինք եռակայուն կիրառուող եռաշերտ բաժանման համակարգերի, ինչպէս նաեւ տիեզերական ուղղահայեաց առանցք, Կենաց ծառ, մեռնող եւ յառնող աստուածներ, ծնունդ եւ մահ, յարութիւն եւ այլ հասկացությունների եւ ընդհանրապէս մեր նախնիների բնափիլիսոփայական, խորհրդաբանական պատկերացումների հետ:

գ - Տապանի կառուցման նկարագրությունների մէջ հանդիպող բառեր-հասկացությունները՝ լուսամուտ, «տապանի դուռը կողմիցը դնես», ներքնատուն, միջնատուն, վերնատուն, ծեփել, նաւ, տաճար եւ այլն, նոյն անուամբ եւ իմաստաբանութեամբ առկայ են բնակելի տների եւ պաշտամունքային կառուցների յօրինուածքներում:

դ - Նոյեան տապանը ներկայանում է որպէս (1:6 յարաբերութեան պայմաններում) վեց քառակուսիներով ամբողջացող համակառույց եռաշերտ յօրինուածքով, երդիկով, ընդ որում, այս յօրինուածքը կարելի է ընկալել կառույցի թէ ուղղահայեաց եւ թէ հորիզոնական կտրուածքներում կամ մէկտեղ, ինչն արդէն իսկ իր նմանակն ունի ճարտարապետական յօրինուածքներում:

ե - Նոյեան տապան, Ջրհեղեղ պատկերող արուեստի գործերում Տապանը ներկայացում է որպէս արկղ²¹, նաւ, արկղ - նաւ, տաճար եւ եկեղեցի տարբերակներով, իսկ Փարիզի Սեն-Շապել եկեղեցու յայտնի մեդալիոններում՝ նոյնիսկ «Ձուարթնոցատիպ» կառույցի տեսքով (նորից եռաբաժան, եռայարկ յօրինուածք), ինչը յուշում է, որ նաւ, տապան, տաճար յօրինուածքներում հարկաւոր է տեսնել նաեւ բնապաշտական, խորհրդաբանական պատկերացումներ (լուս. 45-48):

զ - Տապան-նաւը փրկութեան, վերածննդի խորհուրդ ունի²²: Նաւը «Սարն ի վեր բարձրանալով» փորձում է հասնել երկնային (եռաշերտի վերին սահման) տիրոյթներ, ձգտելով վերգտնել եւ ստանալ աստուածային ճշմարտութեան գաղտնիքները (Դրախտի իմաստնութեան ծառը) մի բան, որ մարդիկ, նախապէս աստուածային պարգէւ ստացած լինելով, կորցրել էին իրենց երկրային կեանքում (օգտուելով դրախտի արգելուած պտուղից): Այս աստուածային ճշմարտութեան տիրոյթում էր կառուցուած լինելու երկրային կեանքում մարդկային տեսակի պահպանութեան եւ վերարտադրութեան ապաստան միկրոաշխարհը՝ բնակելի տունը եւ Աստծոյ երկրային տունը՝ պաշտամունքային կառույց տաճարն ու եկեղեցին:

է - Տապան-նաւը հասարակութեան մէկ կացութեան մէկ այլ (նոր օրէնքներով) կացութեան, այն է՝ երկիր-պետութիւն-հասարակութիւն տիրոյթում (թէ հասարակական եւ թէ հոգեւոր մշակութային կեանքի ոլորտներում) եռադասութեան, հասարակութիւնը դասերի (քրմական, զինուորական, արտադրողների, ինչպէս նաեւ բնակավայրերը եռեակ քաղաքների տրոհելու) բաժանելու խորհուրդը ունի:

Լուս. 46.

2.8 Նոյեան Տապանի կառուցուածքային յօրինուածքը եւ աշխարհի քառակողմ ու եռաբաժան համակարգը

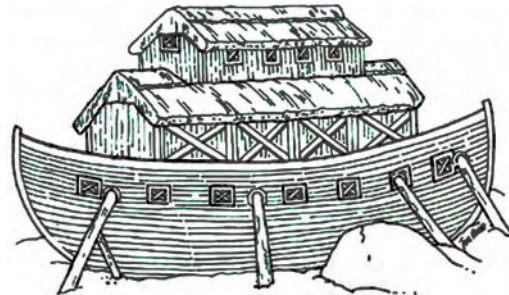
21 - Նոր Բաղդիթ Հայկազեան Լեզուի, հ. 2, Եր., 1981, էջ 405-439, 846 891:

22 - Холл Д., Словарь сюжетов и символов в искусстве, М., 1996, 656 стр.

Կարող ենք փաստել, որ Ջրիեղեղի, Նոյեան տապանի, Ջրիեղեղից յետոյ նոր կեանքի, նոր օրէնքների եւ այլ նկարագրութիւնների համակողմանի ուսումնասիրութիւնը կ'օգնի հասկանալ պարզաբանել մինչքրիստոնէական եւ քրիստոնէական մի շարք պատկերացումներ՝ երկրային եւ երկնային կեանքի, ծննդի, մահուան եւ վերածնութեան, յարատեւման գաղտնիքների խորհրդաբանական ընկալման համատեքստում: Ինչպէս նաեւ պատկերացում ունենալ մինչարարատեան թագաւորութեան շրջանի Հայկական Լեռնաշխարհի հասարակական կեանքի եւ պետական վաղ գոյածեւերի, եռադաս համակարգի մասին:

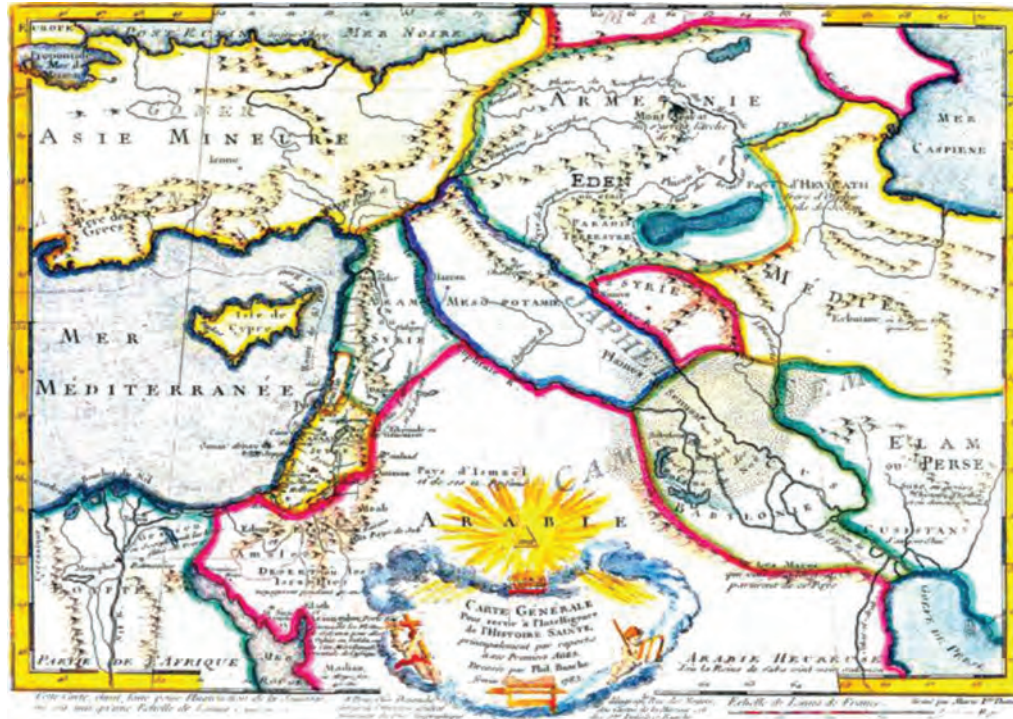
Լուս. 47.

Պատկեր 4. Տապանի միայրակ, երկյարկ եւ եռայարկ ներկայացման օրինակներ

Լուս. 48.

Պատկեր 5. Եդեմական այգու տեղադրությունը ըստ միջնադարեան քարտեզների:

2.8 Նոյեան Տապանի կառուցումը քայլի յորի նուաճելը եւ աշխարհի քառակողմ ու եռաբաժան համակարգը

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱՅԻՆ
ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ
ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ
ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

աշտամունքային կառոյցներն, առաւել քան բնակելի համալիրները եւ այլ տիպի արհեստական կառոյցները, իրենց յօրինուածքային բաղադրամասերում պահպանել են խորհրդանշանային մտածողութեան դրսեւորումները:

Կենցաղավարութեան յարաճուն պահանջներն իրենց գործառնական նորանոր փոփոխականութեամբ առաւել զօրեղ են՝ ետին պլան մղելու բնակելի միջավայրի կազմակերպման խորհրդանշանային մեկնութիւնները: Այնինչ, մարդու հոգեւոր աշխարհն այս առումով առաւել «պահպանողական» է: Երկրի, մարդու, պետութեան, տնտեսական, իրաւական, պետական, պաշտամունքային փոփոխութիւններն առաջին հերթին ազդում են բնակելի միջավայրի ձեւագոյացումների վրայ, իսկ պաշտամունքային կառոյցները, նոյնիսկ արտաքին ձեւափոխման պարագայում՝ առաւել ունակ են պահպանելու հնագոյն խորհրդակիր տարրերը, յաճախ նոյնիսկ վերիմաստաւորելով դրանք: Հետաքրքրական է Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման պատմութեանը հետեւելը, քանզի քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցների առաջացումն ու զարգացումը դրանով՝ քրիստոնէական դաւանաբանութեամբ, հաւատքով է պայմանաւորուած: Հայաստանում քրիստոնէութիւնը տարածել են Քրիստոսի 12 աշակերտներից երկուսը՝ Բարդուղիմէոսը եւ Թադէոսը: Նրանք ապրել են մինչեւ 66 եւ 46թ. Ք.ե. (համապատասխանաբար), եւ միայն IV դարում է, որ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել է որպէս պետական կրօն:

Նշանակում է, հայ քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցի կայացման սկզբնական տեւողութիւնն էլ պէտք է ընդունել առնուազն չորս հարիւր տարի: Այս շրջանում, փաստօրէն, զուգահեռ պէտք է գոյատեւէին հին ու նոր պատկերացումները մարդ-բնութիւն, մարդ-աստուած հասկացութիւնների մասին: Եթէ հաշուի առնենք, որ նոյնիսկ X դարում էլ քրիստոնէաների կողքին դեռ ապրում էին հին հաւատքին յարող հայեր, ապա հին ու նոր աշխարհընկալումների զուգահեռ գոյատեւման փաստն էլ աւելի պիտի ամրապնդի քրիստոնէական աշխարհընկալման մէջ մինչքրիստոնէականի գոյութեան եւ ժառանգականութեան հարցը:

Միջնադարեան ճարտարապետական յօրինուածքները դասակարգուած են ըստ կառոյցների տիպերի ու տեսակների, դրանց կառուցողական առանձնայատկութիւնների եւ ժամանակաշրջանների, դրանց համեմատական վերլուծութիւնների ճանապարհով (ինչի մասին հակիրճ ներկայացրեցինք այս գրքի առաջաբանում): Ուստի այդ, համեմատաբար հետազօտուած խնդիրներին չենք անդրադառնալ: Կը փորձենք արդէն յայտնի եւ նկարագրուած պաշտամունքային յօրինուածքների օրինակներով վեր հանել դրանցում տեղ գտած խորհրդանշանային մեկնութիւնները եւ կատարել դրանցում կիրառուած նախաստեղծ տարրերի եւ խորհրդակիրների դասակարգումը:

Քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցը (ուղղանկիւն, բազմանկիւն, կլոր կամ խաչաձեւ յատակագծային լուծումներով) իր յատակագծային առանցքով արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշում ունի, որովհետեւ արեւելքից ենք սպասում Արեւի ծագմանը, որը խորհրդանշում է եւ ցոյց տալիս, որ Քրիստոսի երկրորդ գալուստն այդ կողմից է լինելու: Պաշտամունքային կառոյցն աւարտում է գմբեթ-կաթողիկէով, ծայրին ամրացուած Քրիստոսի սուրբ խաչը, որը խորհրդանշում է քրիստոնէութեան յաղթանակը հեթանոսութեան դէմ: Կառոյցը հիմնականում բաժանուած է հետեւեալ մասերի՝ գաւիթ, իսկական տաճար կամ ատեան, բեմ կամ ամբիոն: Աւագ խորանի կենտրոնում տեղադրուած է սեղանը, որ ներկայացնում է Գողգոթայ լեռան խորհուրդը, որտեղ խաչուեց Քրիստոսը, նաեւ այն այրի խորհուրդը, ուր թաղուեց Քրիստոսը: Թէ՛ այս հիմնական մասերը եւ թէ՛ պաշտամունքային կա-

ռոյցի ողջ համալիրը լեցուն են խորհրդակիրներով:

Փորձենք դրանք մեկնել այն յուշարձանների օրինակներով, որոնցում խորհրդաբանական դրսևորումները աւելի ցայտուն են արտայայտուած:

Լուս. 49.

Լուս. 50.

3.1 Բլուր-տաճար ճարտարապետական յօրինաձքի տիպաբանական առանձնայատկությունները

Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը Հայկազունիներից առաջ, նրանց տիրապետության շրջանում եւ դրանից յետոյ առաջացել, զարգացել եւ յաջորդաբար գոյատեւել է, որպէս մէկ ընդհանուր բնաճանաչողական, բնապաշտական մտածողութեան արդիւնքում ստեղծուած եւ շարունակաբար վերաիմաստաւորուած ճարտարապետական տիպ-տեսակների փոխկապակցուած եւ մէկը միւսի տրամաբանական շարունակութիւնը կազմող ընդհանրութիւն:

Բնական ապաստարանից մինչեւ արհեստական միաբջիջ, ապա բազմաբջիջ եւ համալիր-բնակելի տների տեսակների համադրութեամբ առաջացել են փողոցների եւ նրբանցքների շուրջ համախմբուած բնակելի թաղամասեր, վերջիններիս «կրկնութեամբ» բնակելի միջավայրի աւելի ընդարձակ միաւորներ՝ բնակավայրեր, (գիւղ, ավան, քաղաք համալիրներ): Հետաքրքրական է այն փաստը, որ մեր նախապապերը իրենց բնապաշտական հատաւիքներին ձօնուած բնական սրբատեղիները, վայրերը եւ արհեստական կուռքերն ու զոհասեղանները, վայրերը (սար, լեռ, քարաժայռ, ջուր, ծառ եւ այլն), առանձնացրել եւ տեղադրել են նախ բնութեան գրկում, ապա տեղափոխել բնակելի միջավայր, տուն, բակ, հրապարակ, ապա առանձնացրել նպատակային, արհեստական կառոյցների տեսքով (արձան, տաճար եւ այլն): Ք.Ճ.ա. IV հազարամեակից առաջ եւ ընթացքում ինչպէս նաեւ Ք. Ճ. ա. III հազարամեակի սկզբներին Հայկական Լեռնաշխարհում արդէն կային ինքնատիպ (կլոր եւ քառանկին յատակագծային լուծումներով բնակելի տներից եւ համալիրներից բաղկացած) բնակավայրեր (ինչպէս բնական միջավայրում կառուցուած, այնպէս էլ արհեստական բլուրների վրայ տեղադրուած): Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն բնակավայրերից են՝ Չայունու Թեփէսի արհեստական բլուր-բնակավայրը, ուղղանկին յատակագծով եւ հարթ տանիքով տներով (VIII հազարամեակ մ. թ. ա., Դիարբեքի շրջան), Չաթալ-հոյուքը (VII հազարամեակ մ. թ. ա.), Եանիք Թեփէն (VI հազարամեակ մ. թ. ա.), Քուռ գետի աջ ափի, Վանի աւազանի, Արաքսի միջին հոսանքի, բազմաթիւ բլուր-բնակավայրեր կլոր եւ ուղղանկին յատակագծով կացարաններով (VI-V հազարամեակ մ. թ. ա.)²³ եւ այլն:

Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետութիւնը այնքան էր զարգացել եւ նրա համբաւը այնքան էր տարածուել շրջակայ երկրներ, որ նոյնիսկ պահանջ էր առաջացել արտահանելու ճարտարապետա-շինարարական միտքն ու հմտութիւնը, շինանիւթն ու վարպետաց գիտելիքները: Ճարտարապետա-շինարարական մտքի, հմտութեան եւ գիտելիքների արտահանման տարածաշրջաններից մէկը Միջագետքն էր: Միջագետք անցած մեր նախնիները եղել են քաղաքակրթութեան առնուազն հինգ (այդ թւում եւ ճարտարապետութեան) ոլորտների կրողները ու տարածողները²⁴: Այս իրողութիւնը փաստում են Շումէրները «... Ուրուկի տաճարները հնացել ու ճաքճքել էին, որովհետեւ արատտացիները «... նաւարկութիւն չեն կատարում, ... քարեր, բրոնզ, կապար, լազուրիտի կտորներ ... չեն բերում իրենց լեռներից»²⁵: Իսկ Շումէրների ինչին էր հարկաւոր Հայկական Լեռնաշխարհի քար-շինանիւթը՝ հաւանաբար այն պատճառով, որ տեղում քար չկար եւ անկասկած հաւա-

23 - Տես՝, Հայկական ճարտարապետութեան պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, 298 էջ:

24 - Տես՝ Ա. Մովսիսյան, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, էջ 102:

25 - Ա. Մովսիսյան, 2005, էջ 17, Kramer, 1952, էջ 6-7, Канева 1944, N 4, էջ 205, Cohen, 1973, էջ 112, ETCSL, 1.8.2.3, տող 16-20:

նում, ընդունում եւ կիրառում էին արատաացի շինարար ճարտարապետների գիտելիքներն ու փորձը²⁶:

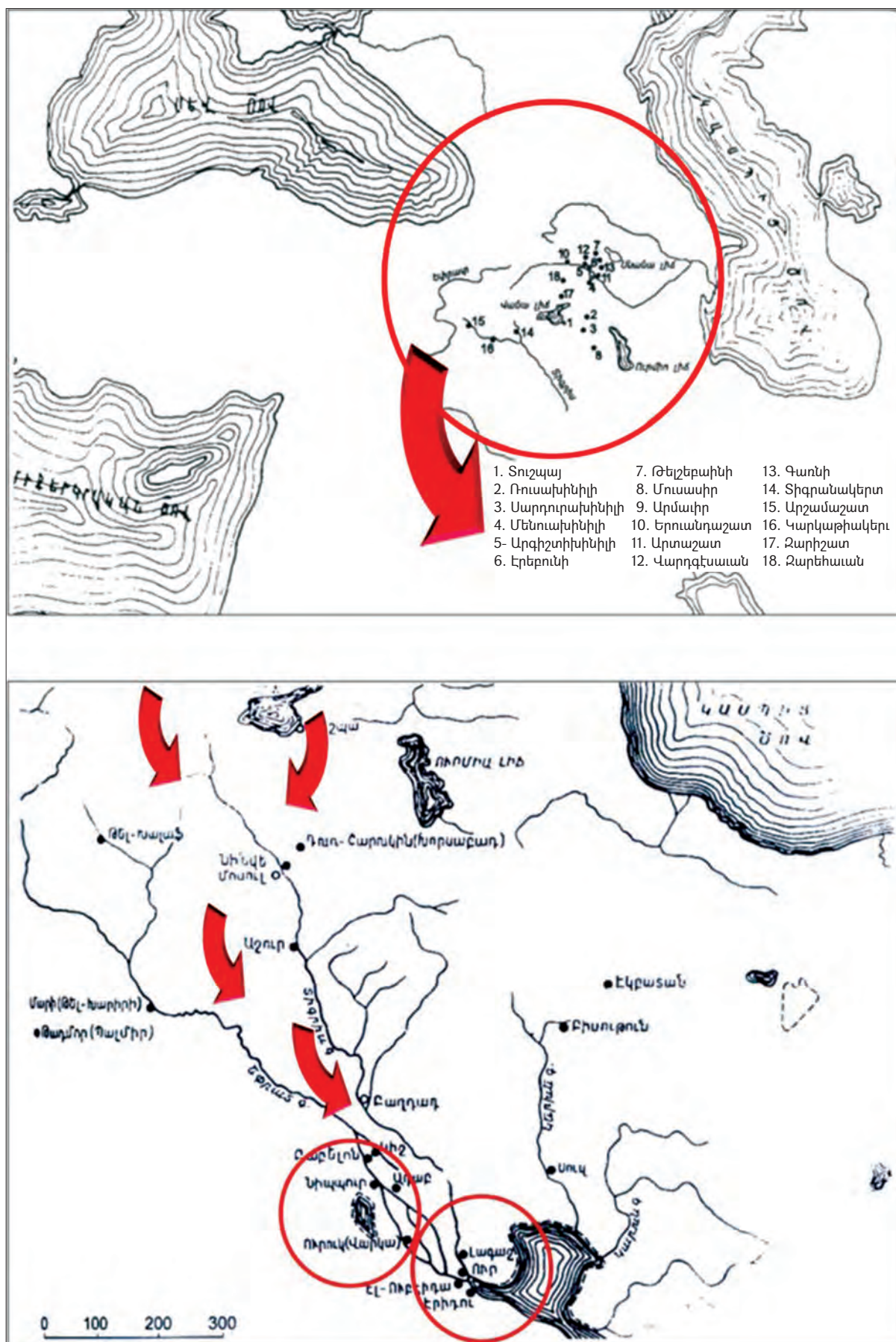
Արատաացի վարպետները Շումերում կառուցել են ճարտարապետական կառույցներ, որոնցից էր Ուրուկի հռչակաւոր էաննայի տաճարը (որի անունով երբեմն կոչուել է Ուրուկ քաղաքը)²⁷: Այստեղ իհարկէ, հարց է առաջանում, իսկ ինչ տիպի տաճար են կառուցել Հայկական Լեռնաշխարհի վարպետները Շումերում²⁸ եւ արդեօք, դրանք բոլորովին նոր տիպի կառույցներ էին, թէ դրանց նախատիպերը պիտի լինէին Արատաացի երկրում: Ամէն դէպքում, փաստ է, որ մեր նախապապ վարպետ-ճարտարապետները իմացել են տաճար կառուցելու (հետեւաբար նաեւ նախագծելու) գաղտնիքները, ունեցել են բաւարար փորձ, գիտելիքներ եւ հմտութիւն: Այնքան վարպետօրէն են դա կատարել, որ հրաւիրուել են Շումեր՝ տեղում կառուցելու (նաեւ վերակառուցելու) տաճարներ եւ ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ այլ տիպի կառույցներ: Ուրուկը գտնուում է Միջագետքի հարաւում: Սա նշանակում է, որ Հայկական Լեռնաշխարհի շինարար-ճարտարապետները «նաւարկելով» կարող էին անցնել նաեւ այլ միջագետքեան քաղաքներ (Նինուէ, Մոսուլ, Դուռ-շարուկին, Աշուր, Բաբելոն, Էրիդու, Ուր եւ այլն) կառուցել նաեւ այդ քաղաքներում եւ այլ բնակավայրերում (պատկեր 6):

Միջագետքեան ճարտարապետութեան ձեռքբերումները յայտնի են գրականութիւնում: Դրանք հիմանականում քաղաքներ են, տաճարներ, զիկկուրատներ (պատկեր 7): Միջագետքեան պաշտամունքային ամենատարածուած կառույցը զիկկուրատն է: Այն իրենից ներկայացնում է աստիճանաձեւ բուրգ (աղիւսաշէն), որի գագաթի հարթ հատուածում տաճարն է: Դէպի տաճար են տանում աստիճան-հարթակները՝ իրար կապող թեքուղի սանդուղքները: Շումերա-աքքադական մշակույթի վաղագոյն կառույցներից են՝ մ. թ. ա. IV հազարամեակի կէսով թուագրուող Թեփէ-հաւրայի, Էրիդուի եւ Ուրուկի աղիւսաշէն տաճարները (որոնք կենտրոնում ունեն դահլիճ, զոհասեղան, կողքերից օժանդակ սենեակներ) ուղուած երկրի չորս կողմերը: Իսկ

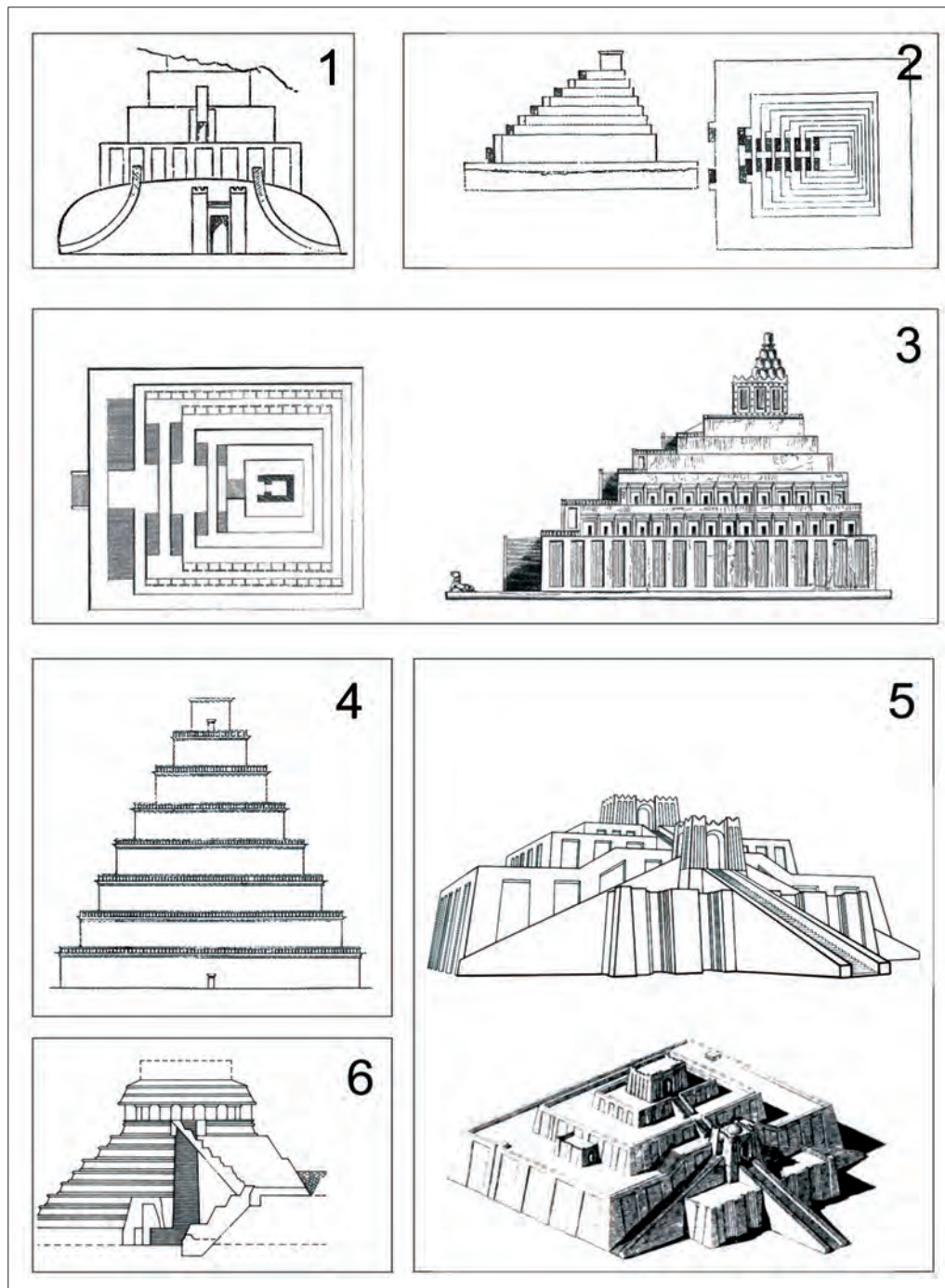
26 - Միջագետքում տարածուած հաւատալիքների համաձայն՝ Հայա-էնկի աստծոյ գլխաւոր կացարանում էին բնակում եօթ իմաստունները, որոնց նա ուղարկում էր քաղաքակրթութիւն տարածելու մարդկանց մէջ: Նրանցից յատկապէս յայտնի է Օաննէսի պատմութիւնը, որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բաբելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտութիւններ, շինարարութիւն, երկրագործութիւն եւ այլն (Schnabel, 1923, էջ 253-256., MM, էջ 182-183, MHM, т. 2, էջ 234 (В. К. Афанасева «Оаннес»)): Սա Հայաստանից քաղաքակրթական արժէքների տարածման մասին դիւցաբանութեան լեզուով արձանագրուած տեղեկութիւն է: Շումերական բնագրերից մէկում նոյն միտքն ասում է առանց դիցաբանական երանգաւորման՝ «Իմաստութիւնն ու արուեստը ցած բերուեց Արատաացից»: (Berlin, 1983, p. 22 (յղում է Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975, p. 128, n 32): Շումերական բնագրերի համաձայն՝ Ք.ա. 28-27-րդ դարերում Արատաացից Շումեր էին գնում ճարտարապետներ՝ այնտեղ մեծ շինութիւններ կառուցելու նպատակով: Ք.ա. 26-25-րդ դարերով թուագրուող բնագրերում Միջագետքում բնակութիւն հաստատած սութարեցիները յիշատակում են որպէս դպիրներ, դպրապետեր, հացթուխներ, հացթուխապետեր, դարբիններ, այգեպաններ եւ այլն (Gelb, 1944, էջ 31-32): Եթէ ամփոփենք ասուածը, կը ստանանք, որ Ք.ա. 28-25-րդ դարերում Հայաստանից Միջագետք են գնացել ճարտարապետութեան, դպրութեան, հացագործութեան, մետաղամշակութեան եւ այգեգործութեան բնագաւառների մասնագէտներ, ինչը մէկ անգամ եւս ընդգծում է Հայաստանի՝ որպէս քաղաքակրթական արժէքներ տարածողի դերը Հին Արեւելքում: Արտակ Մովսիսյան, Հայոց ազգաձագումը: Gelb I., Hurrians and Sabarians, Chicago, 1944. Berlin A., Enmerkar and Ensuhkesdanna, Philadelphia. Schnabel P., Berosos und die Babylonisch-hellenistische Literatur. Leipzig-Berlin, 1923. MHM – Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2 М., 1991-1992.

27 - Ա. Մովսիսյան, 2005, էջ 101, Kramer, 1952, էջ 8-9, 14-15, 28-29, Канева 1964, N 4, էջ 205, 208, 214, Cohen, 1973, էջ 113, 118, ETCSL, 1.8.2.3, տող 31-32, 130-133, 374-377:

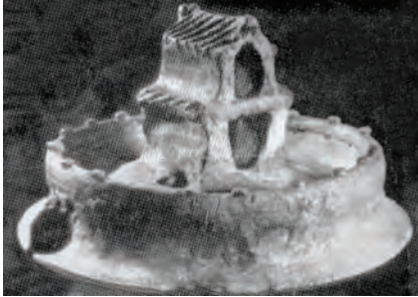
28 - Շումերացին՝ ցայսօր չափազանցած ծագումով մի ժողովուրդ է, որը ստեղծեց իւրօրինակ մի քաղաքակրթութիւն (այդ թւում՝ հիմք դրեց սեպագրութեանը) եւ Ք.ա. II հազարամեակի սկզբներին հեռացաւ պատմութեան թատերաբեմից: Ա. Մովսիսեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 6:

Պատկեր 6. Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Միջագետքի քարտեզը

Պատկեր 7. 1. Կույունջիկ, աստիճանաձեւ տաճարի հարթաքանդակ, 2. Բաբելոն, Եգիպտի տաճարը, ճակատ եւ յարակագիծ, 2000 թ., մ.թ.ա., 3. Նեմրուծի տաճարը, յարակագիծ եւ ճակատ, 7 հարթակներ՝ ներքեւից-վերեւ, Սապուրն, Իւպիլներ, Մարս, Արեւ, Վենեռայ, Մերկուրի, Լուսին, 4. Նեմրուծի զիկկուրապը, 5. Ուրի զիկկուրապը, վերակազմություն, 6. Մեքսիկա, մայանների մշակույթ, Փալենքի խաչի տաճարը՝ աստիճանաձեւ բուրգի վրայ:

Լուս. 51.

երկրի չորս կողմերի մասին հասկացությունները եւ պատկերացումները Հայկական Լեռնաշխարհում ձեւատրուել էին աւելի վաղ եւ հաստատուել ժայռապատկերներում²⁹: Հետաքրքրական է նաեւ, որ Շումէրա-աքքադական (13-12-րդ դդ. մ. թ. ա.) ճարտարապետական կառույցների տանիքները սովորաբար ծածկում էին տեղական արմաւենու, իսկ կարեւոր կառույցներում՝ լեռներից բերուող սոճու կամ մայրիի գերաններով: Հասկանալի է, որ միջագետքի համար լեռները գտնուելու էին Տիգրիս եւ Եփրատ գետերի ակունքներում, այսինքն Հայկական Լեռնաշխարհում (յայտնի է, որ լիբանանեան եւ Կիլիկիոյ մայրու անտառներն էլ գտնուում են Հայկական Լեռնաշխարհի եւ դրան յարող ու հարեւան տարածքներում)³⁰:

Ճարտարապետագեղագիտական առումով սրանք աւարտուն յորինումաձևեր են, որոնց նախատիպերը Միջագետքում չեն հանդիպում: Ուշագրաւ է նաեւ՝ բուրգ-բլուր, դէպի վեր երկինք ձգտման եւ տաճար (պաշտամունքային վայր) կառուցելու մտաւնդնումային (ելակէտի առաջացման խնդիրը) մանաւանդ հարթավայրային Միջագետքում:

Արդեօք այս մօտեցումը ներմուծովի չէ, եւ չէր կարող ներմուծուել հէնց արատտացի վարպետ-շինարարների կողմից: Եթէ այդպէս է, նշանակում է Հայկական Լեռնաշխարհում պիտի լինէին զիկկուրատային յորինումաձևերի նախատիպերը:

Հայ ճարտարապետութեան եւ քաղաքաշինութեան պատմա-տեսական գրականութիւնում, կարծես, բացակայում են ք.ժ.ա. V-III հազարամեակների տաճարաշինութեան մասին հիմնարար նիւթերը: Յաւօք, մեզանում անուշադրութեան է մատնուել հայ ճարտարապետութեան պատմութեան համար շատ կարեւոր այս շրջանը: Այն դէպքում, երբ հետաքրքիր տեղեկութիւնների կարելի է հանդիպել Թ. Թորամանեանի³¹, Ս. Սարգսեանի³², Ա. Քալանթարի³³, Խ. Սամուէլեանի³⁴ եւ այլոց մօտ: Ըստ այդ տեղեկութիւնների մինչ Արարատեան թագաւորութեան շրջանը Հայկական Լեռնաշխարհում գոյութիւն են ունեցել բլուր-տաճար պայմանական անուանումով ճարտարապետական պաշտամունքային կառույցներ: Դրանցից շատերի աւերակները պահպանուել են մինչեւ օրերս, որոշ մասը մասնակի պեղուել եւ նկարագրուել է: Զարմանալիօրէն դրանց ճարտարապետաքաղաքաշինական, տիպաբանական վերլուծութիւնը, վերականգնումը, վերակազմութիւնը չի արուել եւ դրանք հայ ճարտարապետական տիպաբանական տարատեսակ շղթայում իրենց տեղը չեն գտել: Բլուր-տաճարների եւ բլրագագաթների վրայ կառուցուած ամրոցների նկարագրութիւնը ինքնին հետաքրքիր է: Ընդ որում հարկ է նշել, որ Թ. Թորամանեանը եւ այլք մի շարք բլուր-տաճարներ նկարագրելիս նրանց անուանում են ամրոցներ, հաւանաբար պարսպապատերի բազմաշերտութիւնը նկատի ունենալով: «Այդ ամրոցների պարիսպները, որոնք իրարից այնքան էլ մեծ տարբերութիւններ չունեն կառուցուած են ըստ կարելոյն դժուարամերձ բլուրների վրայ եւ ներկայացնում են միաշար կամ երկշար անտաշ, կոպիտ քարեր, որոնք մեծ մասամբ վիթխարի ծաւալի են հասնում, ունենալով մինչեւ 4 մետր երկարութիւն, մէկ մետրից աւելի լայնութիւն

29 - Տես՝ Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, 2005:

30 - Մայրիների բուն անտառը կոչուել է Տմօրիկ (գտնուել է պատմական Հայաստանի հարաւային սահմաններում)

31 - Թ. Թորամանեան, նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Երեւան, 1942, էջ 14-18:

32 - Ս. Սարգսեան, Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Երեւան, 2004, էջ 443:

33 - Ա. Քալանթար, Հայաստանը քարէ դարից միջնադար, Երեւան, 2007, էջ 198-206:

34 - Նոյն տեղը, էջ 143-145:

ու բարձրություն եւ շարուած են առանց որեւէ շաղախի, որմի ամբողջ լայնությունը շատ անգամ հասնում է 5-7 մետրի»³⁵: Կամ «Ապարաժի կտորները միանգամայն, բնականօրէն, ինքնաբերաբար պայթած վիճակի մէջ դասաւորուած են պատերուն մէջ, եթէ նոյնիսկ կարելի լինի շարք անուանել, քան թէ շարուած»³⁶: Այս կարքի ամրոցները բաղկացած են լինում մի քանի շարք, 3-4-5, համակենտրոն պարիսպներից, որոնք շրջապատում են բլրի լանջերը եւ ապա գագաթի վրայ վերջաւորում են միջնաբերդով: Բացի այդ՝ յիշեալ ամրությունների առանձնայատուկ գիծը, որ անշուշտ ծառայում է ստրատեգիական նպատակների, այն շառաւիղաձեւ պատաշարերն են, որոնք ձգւում են գագաթից լանջն ի վար դէպի բլրի ստորոտները³⁷: Կարելի է այն հանգամանքը, որ այս «Ամրոց բլուրների» տարածքում պեղումների ընթացքում ոչ մի *արտիֆակտ* չի յայտնաբերուել, որոնք ապացուցէին դրանց բանակելի կամ ռազմական կառոյց-տարածք լինելու հանգամանքը: Թերեւս սա է հիմք հանդիսացել Ս. Սարգսեանին ենթադրելու, որ այս յորինուածքները բլուր-տաճարներ են³⁸: Ս. Սարգսեանը բլուր-տաճարներ է համարում՝ Արդար Դաւթի, Ծիծեռնակաբերդի, Գառնիի, Ծաղկահովտի, Լեռնակերտի, Դաշտադէմի, Բագնայրի, Թահմազ-թափայի եւ այլ պաշտամունքային կառոյցները: Այս ենթադրութեան օգտին է խօսում նաեւ այն հանգամանքը, որ այս բլուրների ստորոտներին, նրանց հարեանութեամբ յայտնաբերուել են յաճախ պարսպապատեր չունեցող բնակավայրեր:

Բլուր-տաճարի յորինուածքը յաջորդել է բլուր-բնակավայր յորինուածքին պայմանաւորուած հասարակութեան մէջ դասերի բաժանման համակարգի առաջացումով: Բլուր-տաճար յորինուածքի լաւագոյն օրինակներից է Արդար Դաւթի բլուրի պաշտամունքի տաճարը (էջմիածնից Օշական գնացող ճանապարհի ձախ կողմում): Բլուրը ստորոտից մինչեւ գագաթը շրջապատուած է 4-7 կարգ զուգահեռ, խոշոր քարերից շարուած հորիզոնական պարիսպներով: Բլրի գագաթի վրայ կա կլոր կառոյց (պաշտամունքի տաճար)³⁹: Այսպիսի յորինուածքը պատահական չէր կարող լինել (պատկեր 8,9): Բլրի գագաթի կլոր յատակագծով պաշտամունքային կառոյցի նախատիպերը անշուշտ եղել են ք.Ճ.ա. 8-6-րդ հազարամեակներում արարատեան դաշտում տարածուած բլուր-բնակատեղիների ծուածիր յատակագծով, ապա «Շէնգաւիթեան» (5-3-րդ հազարամեակների) կլոր յատակագծով բնակարանները: Իզուր չէ, որ Լանգի եւ Բարենէյի բնութագրմամբ Հայաստանը բլուր-բնակավայրերի երկիր է⁴⁰ համարուել:

Բնական սարերը, լեռները, բարձունքները, խառնարարները, բլուրների գագաթները (որպէս առ Աստուած եւ երկնքին մօտ հոգեւոր կապի միջնորդ) կարող էին նախատիպ հանդիսանալ Հայկական Լեռնաշխարհի բնակիչների համար, նրանց բնափիլիսոփայական հաւատալիքների եւ պատկերացումների շրջանակում հիմք դառնալով բլուր-տաճար պաշտամունքային տարածքի, զոհասեղանի եւ ապա տաճարական կառոյցի համար: Այսպիսի յենքի վրայ կարող էին, մի կողմից բնական բլուրները, ժայռաքերծերը եւ այլն որպէս պաշտամունքային վայրեր, միւս դէպքում դրանց վրայ կարող էին կառուցուել պաշտամունքային նշանակութեան շինություններ (զոհասեղան, տաճար եւ այլն) կամ ուղղակի արհեստական աստիճանաձեւ

35 - Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 3, Երեւան, 1941, էջ 35-36:

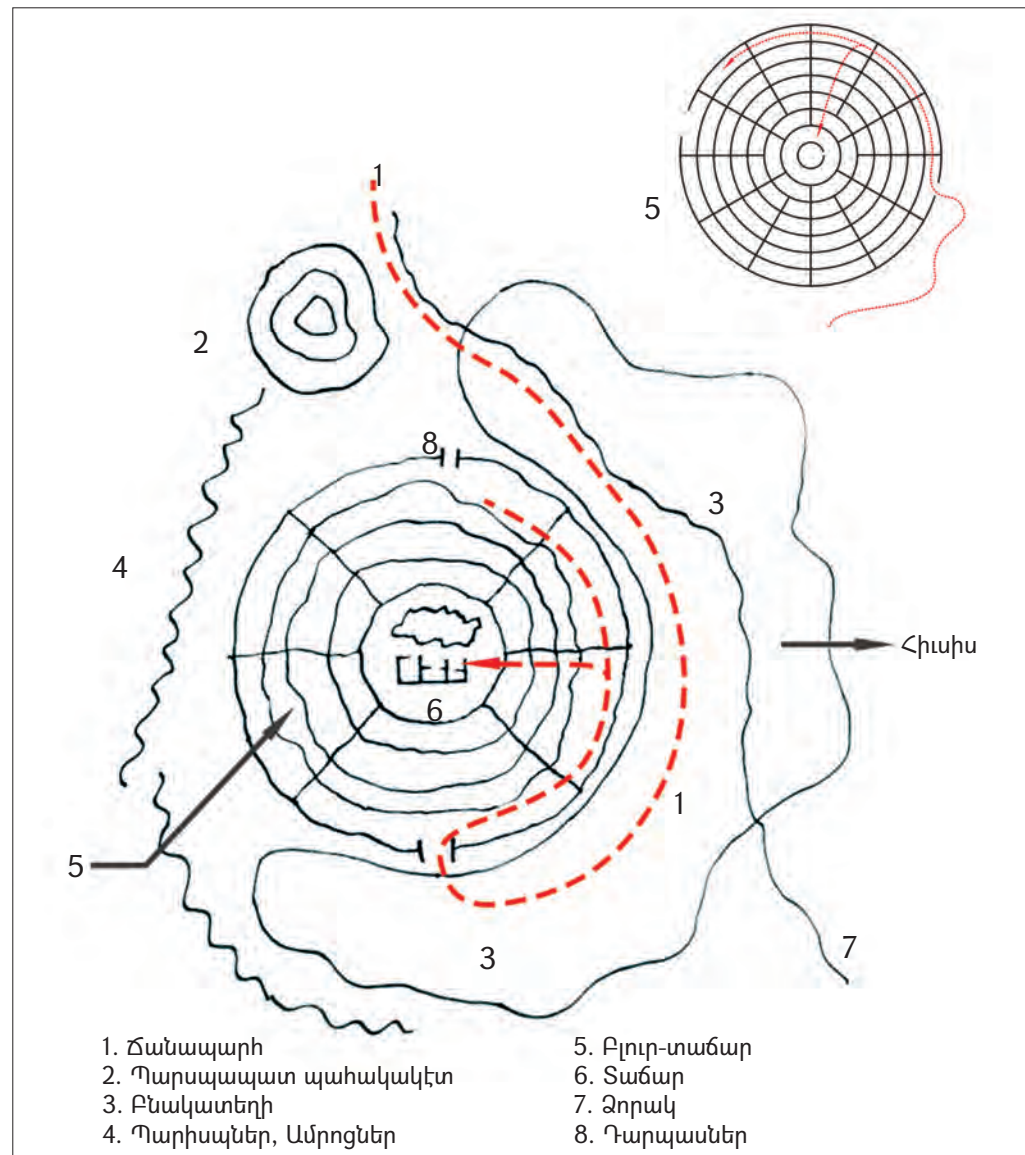
36 - Թ. Թորամանեան, Նախաքրիստոնեական հայ ճարտարապետությունը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», Գիրք Ա եւ Բ, 1921-22թթ., էջ 207-225:

37 - Տես՝ Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 3, Երեւան, 1941, էջ 35-36:

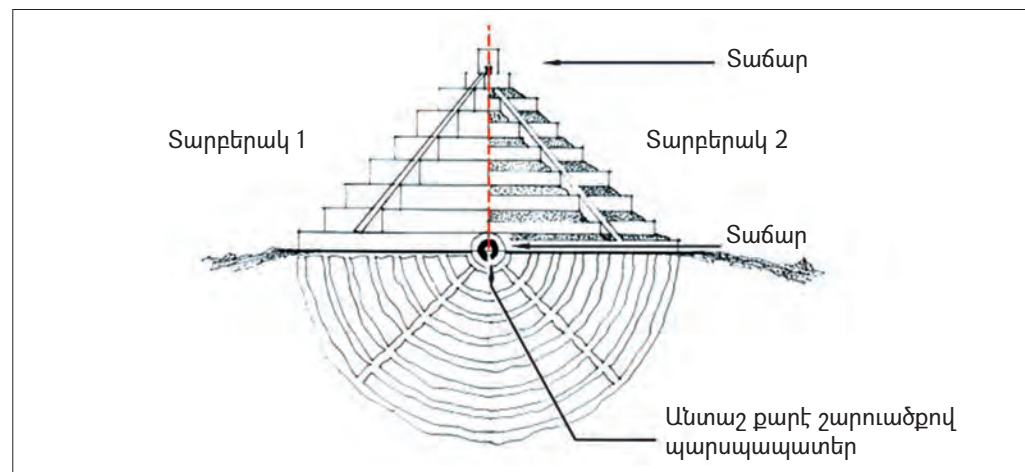
38 - Ս. Սարգսեան, Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Երեւան, 2004, էջ 442-445:

39 - Տես՝ Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, էջ 143-145:

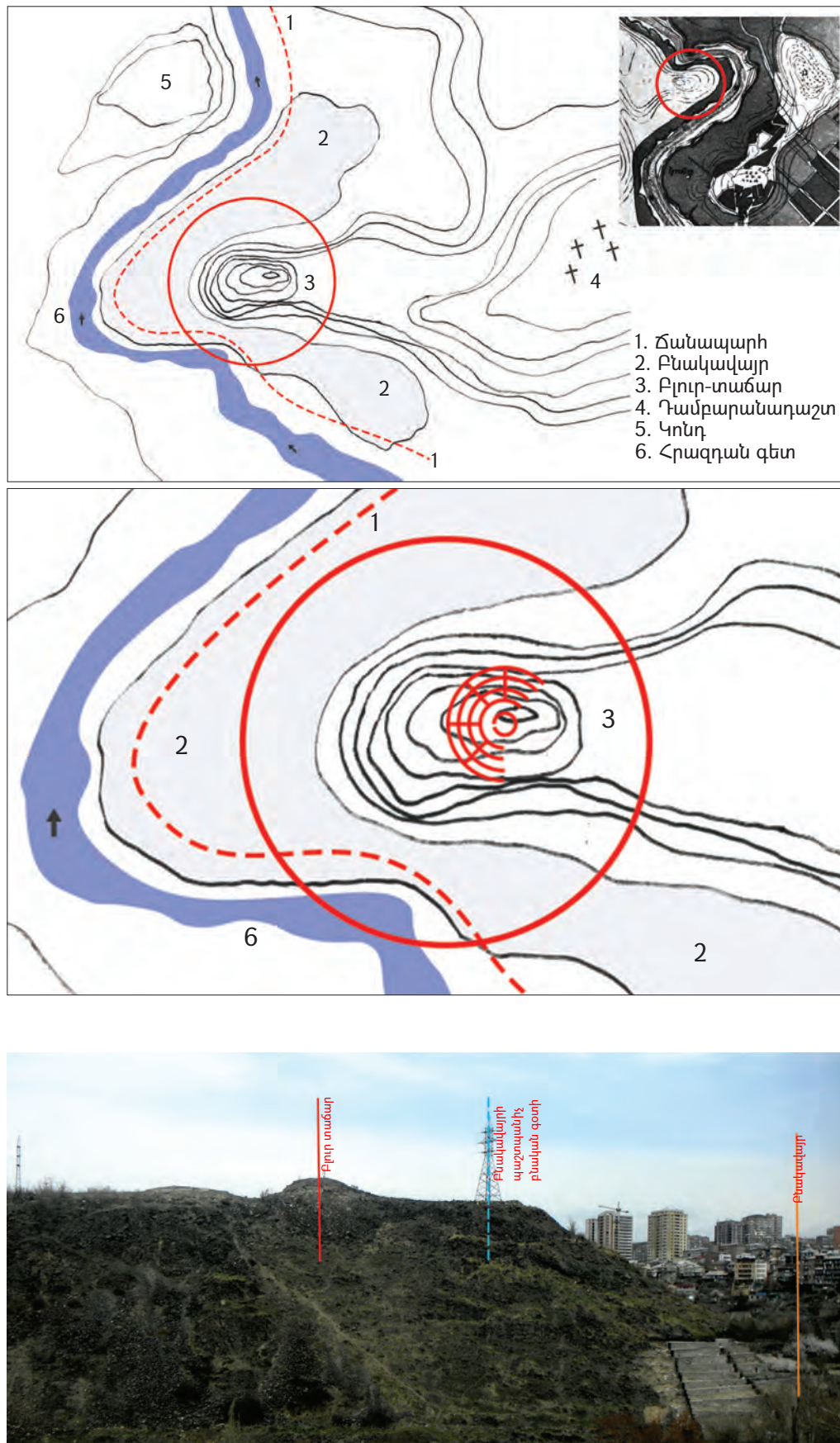
40 - Ս. Սարգսեան, Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Երեւան, 2004թ., էջ 2:

Պատկեր 8. Ծաղկահովտի (Ապարանի շրջան) պաշտամունքային բլուր-տաճարի եւ բնակատեղիի սխեմատիկ վերակազմութիւնը՝ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.

Պատկեր 9. Արդար Դաւիթ պաշտամունքային բլուր-տաճարի սխեմատիկ վերակազմութիւնը՝ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.

Պատկեր 10. Ծիծեռնակաբերդի քրուր-տաճարի և բնակավայրի սխեմայի վերակազմությունը՝ ըստ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.

3.1 Քրուր-տաճար ճարտարապետական յօրինաձքի տիպաբանական առանձնայատկությունները

դէպի կենտրոն փոքրացող շրջանաձեւ պարիսպների միջոցով վերաշինուել բլուր-զոհասեղանների կամ բլուր-տաճարների (լուս. 51):

Յետագայում այս յօրինուածքները կարող էին նաեւ շրջապատուել բնակելի կառուցապատումներով կամ պաշտպանական ամրութիւններով, վերածելով միջնաբերդերի, ամրոցների, տաճարների եւ այլն: Այսպիսի յօրինուածքներ Հայկական Լեռնաշխարհում շատ կան (Բագառիճ, Մանագ-կերտ, Բերդասար, Վերի բերդ, Միերի դուռ, Աղջկաբերդ, Մժնկերտ, Բջնակի Քարէ տունը եւ այլն):

Հնագոյն բլուր-բնակավայրերում առանձին պաշտամունքային կառույցներ չեն եղել: Դրանք աւելի ուշ յօրինուածքներ են, որոնց սոցիալական պահանջ-հիմքը հասարակութեան դասերի բաժանումն պէտք է լինէր, որի արդիւնքում հիմնական բնակավայրերից նախ անջատուում են պաշտամունքային եւ ապա առաջնորդի (թագաւորի) կառավարման գործառոյթները ապահովող տարածքները: Ծիծեռնակաբերդի օրինակում, Հրազդան գետի աջ ափից լանջն ի վեր ձգուող բնակավայրը իր քաղաքաշինական յօրինուածքում արդէն ունէր բլուր-տաճար կառույցը եւ դամբարանադաշտը, որոնք բոլորը մէկտեղ արդէն պարսպով պաշտպանուած քաղաք-բնակավայրի նախատիպ են հանդիսանում (պատկեր 10):

Բնակավայրերի ներսում, նրանից դուրս կամ հարեւանութեամբ պաշտամունքային վայր, տարածք, զոհասեղան, տաճար եւ այլն ունենալու համար նախ հարկաւոր պիտի լինէր առանձնացնել (ընտրել) այդ տարածքը, որպէս սահմանազատուած, սահմանագծուած տարածք, հատուած, սրբազան տարածք (Օրինակ՝ Բագ-ել-բագ-ին, բագինն արդէն որպէս սրբազան տարածք՝ 1. տաճար, 2. զոհասեղան ընկալումով): Ծիծեռնակաբերդի օրինակում Հրազդան գետի աջ ափի հատուածը ընտրուել է որպէս յարմար բնակատեղի (ջուր, այրեր, գետի հունով դէպի վեր եւ վար այլ բնակավայրերի հետ կապ եւ այլն), ապա մօտակայ բնական բլուրը ընտրուելով առանձնացուել է որպէս սրբազան տաճարի տարածք դիմացում ունենալով Արարատների համայնապատկերը (Երեւանում եղել են նաեւ այլ բլուրներ՝ գագաթներին հին կառույցներով՝ Ծիծեռնակաբերդ, Կարմիր բերդ, Արին բերդ, Ձորաբերդ եւ Շէնգաւիթ)⁴¹:

Նմանատիպ բլուր-տաճարներ են յայտնաբերուել Գառնիում, Լեռնակերտում, Ծաղկահովտում, Դաշտադէմում, Բագնայրում (Կարսի շրջան), Ալաջայում (Արջոռառիճ), Թամագ-թափայում (Կարսի շրջան), Ագարակում, Փարպիում, Աղցքում, Քարաշամբում, Այգեշատի մօտ, մեծ եւ փոքր Արտինների վրայ եւ այլուր: Ընդ որում հանդիպում են կոնաձեւ, դէպի կենտրոն եւ գագաթ բարձրացող եւ աստիճանաձեւ փոքրացող, օղակաձեւ պարիսպներով բլուրներ՝ ա. գագաթում կլոր եւ բ. գագաթում քառանկիւն յատակագծով տաճարներով: Կան նաեւ բլուր տաճարներ որտեղ օղակաձեւ պատերը լրիւ շրջան չեն կազմում տեղի ռելիեֆի պատճառով: Ամենայն հաւանականութեամբ տաճարների տանիքների յօրինուածքները (հիմքում ունենալով բնակելի տների արդէն գոյութիւն ունեցող ձեւերը) պէտք է լինէին կոնաձեւ, հարթ կամ երկթեք լուծումներով: Տարատեսակների եւ յօրինուածքների այսպիսի բազմազանութիւնը, քանակը եւ տարիքը թոյլ են տալիս եզրակացնել, որ հէնց այս բլուր-տաճար կառույցները կարող էին նախատիպ հանդիսանալ միջագետքեան զիկկուրատների համար: Այս են վկայում մեր կողմից արուած Արդար Դաւթի, Ծիծեռնակաբերդի եւ Ծաղկահովտի բլուր-տաճարների վերակառուցման նախագծերը (պատկեր 8-10): Հայկական Լեռնաշխարհի վարպետ-ճարտարապետները, օգտագործելով միջագետքեան տեղական հումքը՝ կաւը, կարողացել են տեղայնացնել իրենց ծանօթ տա-

41 - Ե. Շահագիզ, Հին Յերեւան, Յերեւան, 1930, 258 էջ:

ճարի տիպերը արդեն Միջագետքում, կառուցելով աղիսաշէն բլուր-գիկկուրատներ, վերին հարթակում տեղադրելով տաճարներ: Հակառակ պարագայում Հայկական Լեռնաշխարհից Միջագետք հրաւիրուած վարպետների եւ շինանիւթի ներմուծումը անհասկանալի է դառնում: Արատտացի շինարար ճարտարապետները ամենայն հաւանականութեամբ Միջագետք են տարել նաեւ շինարարական տերմիններ եւ հասկացութիւններ: Ըստ Փենսիլուանիայի համալսարանի շումէրագիտական կայքի տուեալների Արմէն Դաւթեանը եզրակացնում է, որ դու-ել-«կուտել» եւ դու-ին-«բլուր» բառ աշխարհում չունի ոչ ոք՝ բացառութեամբ հայերէնի եւ շումէրերէնի: Շումէրերէնում բլուրը նաեւ կարելի է կիրառել իբրեւ թումբ, գերեզմանաթումբ, գերեզմանաբլուր, աստուածաբանութեան համար նախատեսուած գահի հարթակ (պլատֆորմ), պաշտամունքային եւ տիեզերական տարածք եւ այլն: Ակնյայտ է, որ Արատտայից հրաւիրուած շինարար-ճարտարապետները ծանօթ պիտի լինէին այս բառ-հասկացութիւններին, իսկ աւելի տրամաբանական է, որ իրենք էլ բերած լինէին այս տերմինները, քանզի առանց այս բառ հասկացութիւնների հնարաւոր չէր լինի կառուցել բլուր-տաճար-գիկկուրատները: Զիկկուրատ-բլրի գագաթի հարթակի պաշտամունքային տաճարի պարագայում, յայտնի է նաեւ տաճար-տուն-կուր-կռատուն նոյնական զուգահեռները: Ուշագրաւ է նաեւ այն հանգամանքը, որ բլուր-գագաթ-երկիր-երկինք ուղղահայեաց առանցքի եւ ընդհանրապէս դէպի երկինք կապի դրսեւորումներ ենք տեսնում Եգիպտոսի, Հնդկաստանի, նախակոլումբոսեան Ամերիկայի եւ այլ երկրների (յատկապէս հնդեւրոպական լեզուախմբի կրող) պաշտամունքային կառոյցներում, որոնք աւելի ուշ շրջանի (բացառութեամբ եգիպտականի, օրինակ Ջոսէյի բուրգային համալիրը Սաքարայում (2780թ. մ. թ. ա.) իրենից ներկայացնում է 7 աստիճաններից կազմուած գիկկուրատաձեւ յօրինուածք կամ դէպի վեր ձգտման գագաթի դրսեւորումները Աբուսիդի Ռայի (արեւի ճառագայթ) տաճարի, Դէյբ-էլ-բահադիի Հաթշեփսուտ թագուհու կամ Մենտուհոտեպների տաճարա-բուրգային համալիրներում եւ այլն) կառոյցներ լինելով հանդերձ, կարծես իրենց մէջ խտացրած պահպանում են բլուր-տաճարի, գիկկուրատի, բուրգի, կոնի, նախատիպ յօրինուածքները: Հետեւաբար՝ բնական այր կացարանից, խորհրդապաշտական մտածողութեան արդիւնքում ստեղծուած արհեստական բնակարան, տուն, բակ, փողոց, հրապարակ, բնակատեղի, արհեստական բլուր-բնակավայրեր, պարսպապատ քաղաք, բլուր-տաճար, ամրոց, բերդ, միջնաբերդ, տաճար, պալատ, եռեակ քաղաքների համակարգ (ըստ Արմէն Զարեանի)⁴², եռադաս քաղաքների համակարգ (ըստ Ս. Պետրոսեանի)⁴³, Քաղաքաշինական լայնածաւալ գործունէութիւն Տիգրան Մեծի⁴⁴ շրջանում (դրունքներ, վարչական եւ հոգեւոր պաշտամունքային մայրաքաղաքների ստեղծում, արքունի ճանապարհ եւ այլն) եւ ճարտարապետաքաղաքաշինական համակարգուած գործընթաց միջնադարում, շղթայի գոյութիւնը ընդամենը վկայում են Հայկազունիներից առաջ, նրանց տիրապետութեան ընթացքում եւ յետոյ հայ ճարտարապետական մտքի տեղական բնոյթը, հարեւան երկրներ թափանցելու, արտահանելու եւ կիրառուելու, փաստը եւ գործընթացի անընդհատութիւնը:

42 - Ս. Զարեան, Ակնարկներ հին և միջնադարեան Հայաստանի քաղաքաշինութեան պատմութեան, Երեւան, 1986, 223 էջ:

43 - Ս. Պետրոսեան, Դասերը և եռադասութեան դրսեւորումները հին ու վաղմիջնադարեան Հայաստանում, Գիւմրի, 2001, 61 էջ:

44 - Տես՝ Ա. Գրիգորեան, Քաղաքաշինական և տարածաշինական համակարգերը Արտաշէսեանների շրջանում, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2011, էջ 212-220:

3.2 Մուսասիրի եւ Գառնիի տաճարների խորհրդաբանական ընդհանրությունները

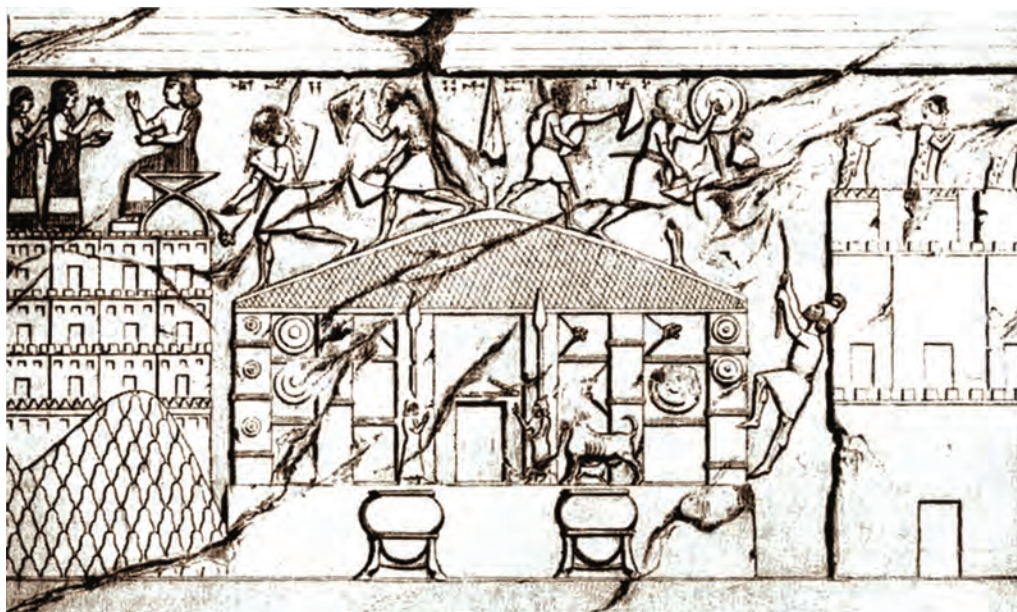
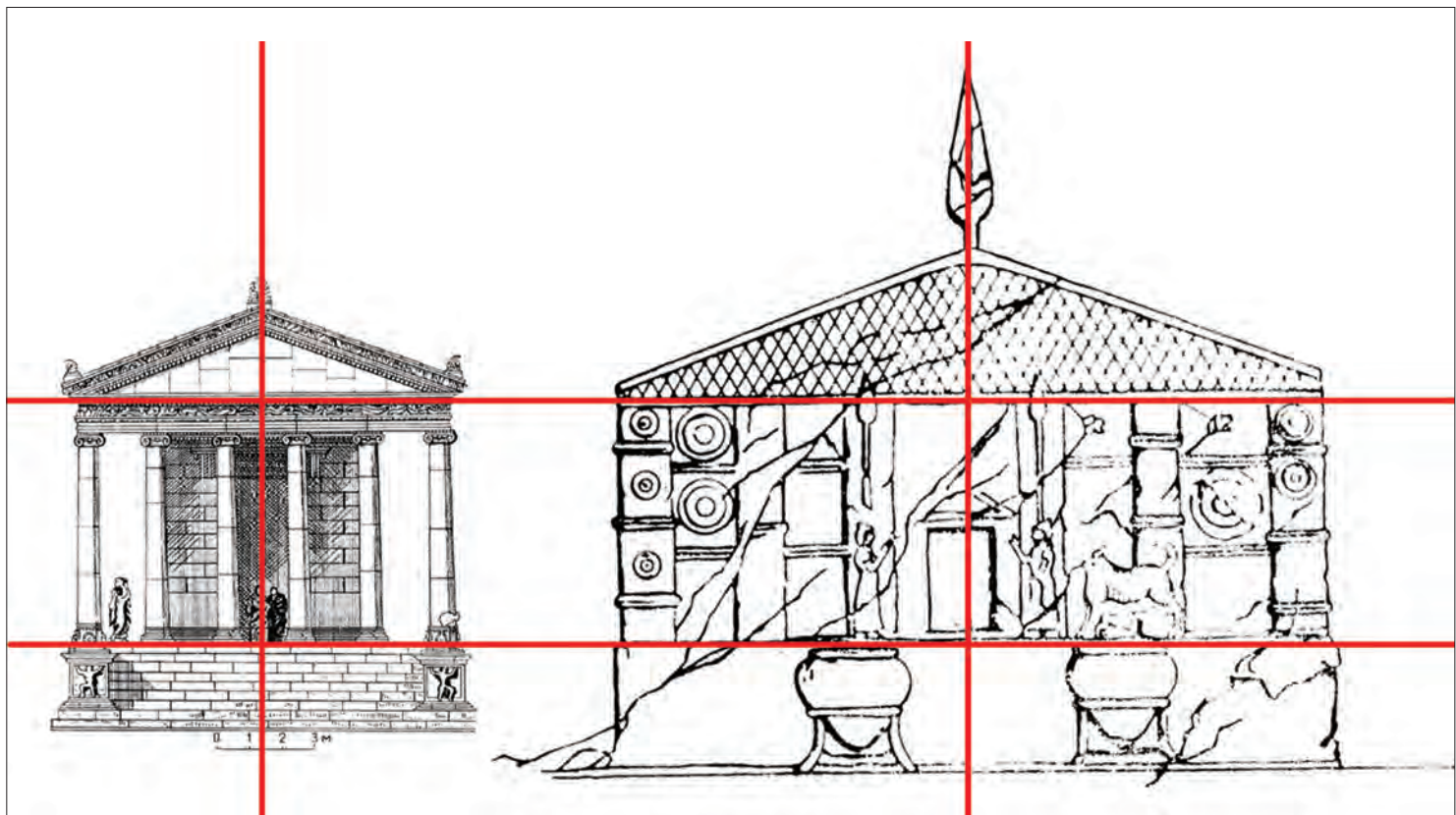
Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետության մէջ կան երկու (պահպանուած) ինքնատիպ յուշարձաններ, որոնք կառուցուած լինելով պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեն շատ ընդհանրութիւններ: Երկու յուշարձաններում առկայ են խորհրդաբանական մեկնութիւնների արդիւնքում ձեւաւորուած խորհրդանշաններ, որոնք կառուցների տարբեր հատուածներում գտնուելով, լրացնում են կառուցների յօինուածքային տըրամաբանութիւնները եւ ընդգծում դրանց պատկանելիութիւնը պաշտամունքային կառուցների տիպին: Դրանք Մուսասիրի եւ Գառնիի տաճարներն են:

Մուսասիրի տաճարը, աւելի ճիշտ նրա պատկերը (պատկեր 11), պահպանուել է Խորասաբաղի պալատի քանդակներից մէկի վրայ, ուր ցոյց է տրուած Ասորեստանի թագաւոր Սարգոնի 714 թուականի (մ.թ.ա.) արշաւանքների ժամանակ տուեալ տաճարի կողոպտումը: Ըստ այդ հարթաքանդակի, տաճարը կառուցուած է եղել բարձր պատուանդանի վրայ եւ պսակուած՝ ճակտոնով: Գլխաւոր ճակատի ուղղաձիգ առանցքի վրայ. բացուած մուտքի երկու կողմում գտնուում են երեքական սիւներ:

Մուսասիրի կառուցման ճշգրիտ ժամանակը յայտնի չէ: Միայն Լուվրեան տեքստերից իմացում է, որ նա ք. ա. IX դարի վերջին կամ ք. ա. VIII դարի սկզբին արդէն գոյութիւն ունէր: Պրոֆէսոր Պիոտրովսկին ցոյց է տալիս, որ «շատ հաւանական է՝ կառուցուել է, Մենուայի կողմից ք. ա. IX դարի վերջին»⁴⁵:

Եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ յունական դասական սինահեծանային ճարտարապետութեան նախատիպերը Յունաստանի պատմական տարածքներում յայտնի չեն, ապա Մուսասիրի տաճարի յօինուածքը կարող ենք համարել տուեալ տիպի յայտնի վաղագոյն օրինակը: Կարելի է նաեւ (եւ առանձին հետազոտութեան նիւթ), որ յունական սինահեծանային ճարտարապետութեան մէջ լայն կիրառում գտած Յոնիական օրդերը, ստեղծուել եւ տարածուել է Յոնիայում, իսկ Յոնիան փոքր Ասիայի Արեւմտեան մասում էր գտնուում եւ հարեւան էր Հայկական Լեռնաշխարհին եւ բնականաբար նաեւ նրա մշակութային աշխարհին: Պատահական չէ նաեւ, յունական առասպելաբանութեան մէջ «Ոսկէ Գեղմի» տեղավայրի մասին պատկերացումները, որոնց արմատներին հետեւելով դժուար չէ հասնել Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքում յայտնի ժայռապատկերներում տեղ գտած խոյերի, այծերի հարիւրաւոր պատկերներին:

Ինչ վերաբերում է Գառնիի տաճարին, ապա այն հելլենիստական շրջանի ճարտարապետութեանը բնորոշ *պերիպտեր* տիպի կառույց է (պերիպտեր՝ չորս կողմից սինաշարերով եզերուած աղօթասրահ): Կանգնած է բարձր պատուանդանի վրայ, որը գլխաւոր մուտքի առաջ ունի ինն աստիճանից բաղկացած քարէ սանդուղք: Եռանկիւն ճակտոնը (հիւսիսային ճակատ) եզերուած է ատամնաշարի եւ բուսական ու երկրաչափական քանդակների հարուստ համադրութեամբ: Տաճարը կառուցել է Տրդատ Ա թագաւորը իր թագաւորութեան 11-րդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. 77 թուականին, նուիրուած է եղել դիւց Միհրին: Միհրը, իբրեւ լոյսի, ճշմարտութեան խորհրդանիշ, յաճախակի պատկերուել է ցլի (խաւարի) դէմ մենամարտելիս: Այս առիթով Ա. Կ. Տրեւերը գրում է, «... Գառնու հեթանոսական տաճարը նուիրուած է եղել Արեւի աստծու պաշտամունքին, հնարաւոր է, որ այդ աստուածութիւնը ժողովրդի մէջ դեռեւս կրում էր Արեգ անունը, իսկ Արշակունիների թագաւորական առօրեայ կենցաղում կոչւում էր Միհր, այսինքն՝ Միթրայ»:

3.2 Մուսասիրի և Գառնիի տաճարների խորհրդաբանական ընդհանրությունները

Պատկեր 11. Գառնի-Մուսասիր տաճարների խորհրդաբանական զուգահեռները

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետութիւնում

Լուս. 52. Գառնի, Միհրի տաճարը մ.թ. 77 թ.

Ալեքսանդր Սահինեանն այն կարծիքին է, որ Գառնու տաճարը յունահռոմեական, ընդհանուր հելլենիստական ու տեղում գոյություն ունեցող ճարտարապետական-կառուցողական արուեստի իւրայատուկ մի համադրություն է, որ այն հայկական-հելլենիստական մշակույթի յուշարձան է⁴⁶:

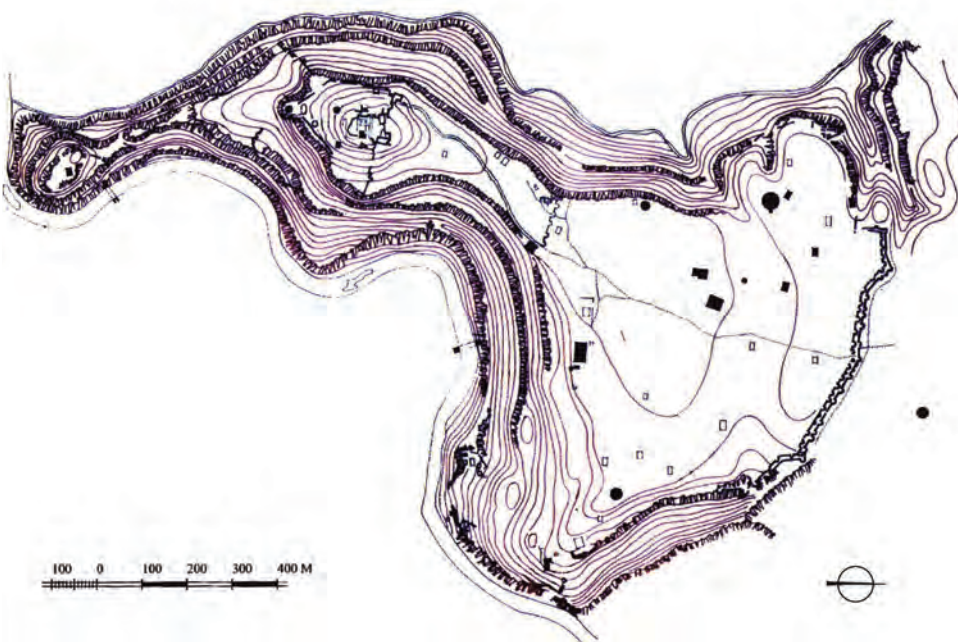
Ըստ Նիկողայոս Մառի, հայը այլ ժողովուրդներից կրած ազդեցություններն էլ այնպես է իւրացրել, որ այդ ստացածի վրայ դրոշմել է իր սեփական ազգային կնիքը: Ն. Տոկարսկին բարձր է գնահատում կառուցում որձաքարի տաշի եւ քանդակման նուրբ տեխնիկան, որին, ըստ նրա, ի վիճակի էին հասնել միայն տեղական վարպետները, քան դիւրամշակ մարմարի հետ գործ ունեցող դրսից եկած հռոմեացիները: Այսինքն նշուած եւ այլ հեղինակներ չեն անտեսում այս յուշարձանների յորինուածքներում տեղական եւ հայկական ազդեցությունների փաստը: Փաստօրէն այս երկու տաճարները կառուցուած են բարձր պատուանդանի վրայ, ճակատային մասում սիւնաշար են, աւարտում են ճակտոններով: Բացի ճարտարապետական այս ընդհանրություններից, երկու կառույցներում առկայ են բնապաշտական աշխարհընկալման արդիւնքում ստեղծուած խորհրդաբանական պատկերացումների նիւթեղէն արտայայտություններ:

Այսպէս, երկու տաճարներում էլ յստակ նկատելի է մարդ-երկիր-երկինք եռաշերտութեան գաղափարը: Եթէ մտովի տաճարների ճակտոնների գագաթից ուղղահայեաց «կանգնեցնենք» առ երկիր, ապա հեշտ է նկատել, որ տաճարների յորինուածքը բաժանուած է, ըստ ուղղահայեաց առանցքի երեք մասի (լուս. 52) պատուանդան, սիւնաշար, երկթեք տանիք (ճակտոն): Այստեղ աստիճանաձեւ պատուանդանը խորհրդանշում է եռաշերտի անդրաշխարհ, անդրերկրային (օձ, վիշապների) շերտը, սիւնաշարերը՝ երկրից առ երկինք վեր բարձրացող (սիւնը խորհրդանշում է նաեւ երկնքից առ երկիր կապը, լոյսի ճառագայթը) կենաց ծառերն են, որ պատկերում են եռաշերտի երկնային մասը (ընդ որում այստեղ, երկրի վրայ է գտնուած հէնց տաճարը՝ ուղղանկիւն լուծումով, որի մէջ պիտի լինէր նաեւ պաշտօնողի արձանը) եւ սրանից վերեւ ճակտոնով (երկինք, թռչուն խորհրդանշանի կիրառմամբ) երկնային մասը, այն երկնքի որտեղ բնակուած են Աստուածները:

Ի դէպ Մուսասիրի տաճարի ճակտոնը աւարտուած է «Ծիլ» խորհրդանշանակ հանգոյցով, որը խորհրդանշում է երկրի վրայ կեանքի ծլարձակման գաղափարը, երկնային ուժերից բեղմնաւորուած: Այսպիսի լուծում կարելի է տեսնել Արարատեան թագաւորութեան ժամանակաշրջանի բազմաթիւ կոթողների, *դեկորատիւ* կիրառական արուեստի գործերի վրա, իսկ Գառնիի տաճարի ճակտոնի լանջերը աւարտուած են առիւծի քանդակներով, որը Արեւի (Միհրի) կենդանակերպ խորհրդանշանն է:

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ թէ՛ Մուսասիրի, եւ թէ՛ Գառնիի տաճարների յորինուածքներում տեղ են գտել այնպիսի խորհրդանշանային պատկերներ, ինչպիսիք են՝ հորիզոնական եւ ուղղահայեաց գծերը, թռչուն-երկինք պատկերը, սիւն-կենաց ծառ, երկիր-երկինք, աշխարհի եռաշերտ բաժանման եւ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգեր եւ այլն, հանգամանք, որ յստակ է եւ բնորոշ հայկական պատմաճարտարապետական յուշարձաններին ընդհանրապէս:

46 - Տե՛ս՝ Սահինեան Ալեքսանդր (1979): «Գառնիի անտիկ տաճարի կառուցման ժամանակը»: Պատմաբանասիրական հանդէս (3): 165–181: Սահինեան Ալեքսանդր (1979): «Գառնիի անտիկ տաճարի վերակազմութեան գիտական հիմունքները»: Patma-Banasirakan Handes (4): 135–155: Արխիւացուած է օրիգինալից 2016 թ. նոյեմբերի 10-ին: Վերցուած է 2015 թ. Սեպտեմբերի 11: Սահինեան Ալեքսանդր (1979): «Գառնիի անտիկ տաճարի վերականգնումը»: Լրաբեր հասարակական գիտությունների (10): 59–74: ISSN 0320-8117: Արխիւացուած է օրիգինալից 2016 թ. Մարտի 4-ին: Վերցուած է 2015 թ. Սեպտեմբերի 11

Պատկեր 12. Անիի
համայնապատկերը՝
ըստ Արարակ Ղուլեանի
եւ Արմէն Աբրոյեանի,
ինչպէս նաեւ Անիի
գլխաւոր յարակագիծը

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեագոյացումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Ճարտարապետական իւրաքանչիւր յորինումածք, իր ձեագոյացման հիմքում ունի նախաստեղծ ձեագոյացնող տարրեր եւ բաղադրիչներ:

Յորինումածքային բաղադրիչ տարրերը ձեւով պարզ են, սակայն խրտացնում են տուեալ ժամանակաշրջանի եւ նախորդ պատմական հզօր շերտի կոնկրետ բնափիլիսոփայական, բնակլիմայական, պետական, հասարակական, կրօնապաշտամունքային, սոցիալ-կենցաղային, ազգային-աւանդական, բարոյագեղագիտական, տնտեսական պահանջներից պարտադրուած գոյացումներ:

Յորինումածքային բաղադրիչներն, այսպիսով, ձեռք են բերում խորհուրդներ, որով եւ պայմանաւորում է վերջնականոյցի ընդհանուր խորհուրդը: Այն կարող է լինել տեսանելի, բացայայտ, բայց հիմնականում անտեսանելի է: Սակայն ամեն մի խորհուրդ, որն ունի իր խորհրդանշանը, պատկերը, գիրը եւ այլն՝ որոշակի մշակութային շերտի ներկայացուցիչ է եւ ներկայացնող: Այս իսկ պատճառով այն հնարաւոր է մեկնել: Բնականաբար, ճարտարապետական որեւէ յորինումածքի յատակագծային ծաւալատարածական կառուցումածքի մասին խօսելիս, առաջին հերթին հարկաւոր է հնարաւորինս գտնել նրա նախաստեղծ յորինումածքային բաղադրիչների խորհրդանշանային իմաստները, մեկնման համակարգը, ձեւը, ասելիքի համեմատական կապերը եւ այլն: Քանզի «դրանք իրենց մէջ ունեն խորին խորհուրդներ եւ անյայտ իմաստներ եւ ծածուկ գիտելիքներ, որոնք չպէտք է զանց առնել վայրիվերոյ կերպով» [168, էջ 47]:

Այստեղից հետեւում է, որ առանց այս կարեւոր վերլուծականի, որեւէ յորինումածքի քննութիւն ձեռք կը բերի պատմանկարագրական ներկայացման կերպ, ինչը բնականօրէն՝ չի կարող տալ ընդհանուր պատկերի ամբողջութիւնը:

Այս մօտեցմամբ փորձենք քննել Անիի ճարտարապետական յորինումածքները [169, էջ 60]:

Անին եւ յարակից շրջանները Հայաստանի հնագոյն ժամանակներից բնակեցուած տարածքներից մէկն են՝ հարուստ պատմամշակութային բազմատիպ յուշարձաններով (*դռմէն, մենհիր, կիկլոպեան* կառոյց, «քարտուն», բնակավայր, գերեզմանոց, մեհեան, Անահիտ աստուածուհուն նուիրուած տաճար, բերդ, ամրոց, քաղաք):

Բուն Անիի տարածքում դրանք նոյնպէս շատ են եղել, սակայն մեզ հետաքրքրողը, Անիի քրիստոնեական շրջանին վերաբերուող յուշարձաններն են (պատկեր 12):

Հնագոյններից է Գրիգոր Լուսաւորչի անմիջական մասնակցութեամբ քրիստոնեական եկեղեցու⁴⁷ վերածուած Աղջկաբերդի հեթանոսական տա-

Լուս. 53.

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների
ձեագոյացումների խորհրդանշանային մեկնությունը

47 - Հայ եւ ոչ միայն հայ միջնադարի եկեղեցաբանութեան մէջ եկեղեցու ճարտարապետական մանրամասների լայնօրէն յայտնի խարհրդանշական մեկնաբանութիւններից են Ներսէս Շնորհալու հետեւեալ տողերը.

Եղեալ ի հիմունս քո քարինք պատուականք կասպիս, կակեհան,

Ջդասս առաքելոցն եւ մարգարէից.

Քաղաք Աստուծոյ ուրախացեալ գընացիք գետոց, ով սուրբ եկեղեցի:

Սինս եալթն կանգնեալ ի քեզ ճարտարապետն,

Ձեալթնարփեալ շնորհս պէսպէս պարգեւաք Հոգւոյն բաժանմամբ,

Տուն իմաստութեան, յորում խառնի գինին ուրախաբաց, եւ սուրբ եկեղեցի:

Ի նոյն պարիսպ քո շինեալ աշտարակ ոսկեղէնս,

Պատուար արծաթի, դրունք երկոտասան մի մի մարգարտեան.

Մայրաքաղաք վերին Երուսաղէմ, իվ սուրբ եկեղեցի:

(Ներսէս Շնորհալի, տաղեր եւ գանձեր, էջ 173):

Ըստ Յովիան Մայրագոմեցու եկեղեցին ոչ թե «ճշմարտութեան սոսկական օրինակ է» այլ՝ իսկական «սրբազանն ու բնակարանն Աստծոյ», եկեղեցին «որ երկիր լինել, այլ՝ Երկինք... ոչ

Լուս. 54.

ճարը [170, էջ 9]: Միայն այս փաստը բաական է հետեւեցնելու, որ քրիստոնէական շրջանի պատուիրատուները եւ կառուցողները քաջատեղեակ էին մինչքրիստոնէական մշակոյթին եւ դեռեւս կրողներն էին այդ հարուստ հեթանոսական ասանդների եւ կառուցողական գիտելիքների (անկախ այն հանգամանքից՝ ուզում էին, թէ ոչ, կարելի էր, թէ ոչ): Նրանք ծանօթ էին կառոյց-յօրինուածքների տիպաբանական, գեղագիտական, շինարարա-կառուցողական հնարքներին եւ առանձնայատկութիւններին:

Այսինքն, քրիստոնէական շրջանի յուշարձաններում, դրանց յօրինուածքային ելակէտերում չէին կարող չկիրառուել աւելի վաղ ժամանակաշրջանում լայն տարածում եւ գործածութիւն գտած աշխարհընկալման, ապրելակերպի, պաշտամունքային, կառուցողական, մշակութա-գեղագիտական, սոցիալ-կենցաղային եւ այլ՝ արդէն կազմաւորուած ըմբռնումները [171, էջ 60]:

Հետազօտութիւններով հաստատում է, որ Անիի քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետական յուշարձանները կրում են Անիի եւ Հայաստանի մինչքրիստոնէական աշխարհընկալման ըմբռնումային բազմաթիւ ազդեցութիւններ [172, էջ 346-74]: Դրանցից շատերը կիրառուել են ուղղակիօրէն, միւսները կրել քրիստոնէական ազդեցութիւններ, վերափոխուել եւ վերամաստաւորուել, բայց միշտ պահել ինչ-որ մասը նախնական համակարգերի:

Դրանցից են.

- Մարդ - երկիր - երկինք - տիեզերք եւ այլ խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք հանդիսացող խորհուրդների համալիր համակարգերը:

- Արեւելք ուղղուածութեան պահպանումը պաշտամունքային կառոյցների հատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքներում:

- Ուղղանկիւն եւ կլոր պատկերների կիրառումը յօրինուածքների յատակագծային լուծումներում:

- Քառակողմ եւ եռաբաժան (եռադաս) համակարգերի կիրառումը յատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքային լուծումներում:

- Զարդարիկ տարրերի, նիւթի, գոյնի եւ այլ բաղադրիչների յօրինուածքներում խորհրդանշանային իմաստների կիրառումը:

- Խորհրդանշանային մտածողութեան կիրառումը ճարտարապետական «փոքր» յօրինուածքներում, *դեկորատիւ* կիրառական արուեստում եւ մանրանկարչութիւնում:

- Աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Անիի քաղաքաշինական յօրինուածքում:

Անիի քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետական յօրինուածքներն, ըստ յատակագծային լուծումների, հիմնականում բաժանուում են երկու խմբի՝ կլոր եւ ուղղանկիւն (աղ. 38):

Ուղղանկիւն յատակագծային լուծումներով յօրինուածքներ են՝ Պալատի եկեղեցին, Մայր տաճարը, Սբ. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց), Սբ. Առաքելոց:

Կլոր յատակագծային լուծումներ ունեն՝ Սբ. Փրկիչ, Սբ. Գրիգոր (Գագկաշէն), Սբ. Գրիգոր (Աբուղամբենց), Հովուի եկեղեցիները:

Երկրային տաճար, այլ երկնային առագաստ»: Եկեղեցին պետք է ոչ միայն խորհրդանշէր, այլ գոյաբանօրէն ընկալուէր իբրեւ երկինք, «երկրաւոր երկինք (Գերմանոս)», իբրեւ «տիեզերքի տիեզերք» (Որգինես), տիեզերքի մանրակերտ ու խորհրդանշան, երկինք կամ երկնքի մանրակերտ ընկալուելոյց հայ եւ առհասարակ արեւելաքրիստոնէական ճարտարուեստի տեսութեան մէջ, հակառակ վաղ քրիստոնէական «պատկերամարտութեան»*, եկեղեցին ըմբռնում ու համապատասխանօրէն մեկնում էր որպէս «բնակարանն Աստուծոյ» կամ «աստուածային բնակարան»**:

* - R.W. Thomson, Architectural symbolism in Classical Armenian Literature, "The journal of Theological studies", New series, v.XXX, 1979, p. 104.

** - B.B. Бычков, Эстетика поздней античности. II-III века, М., 1981 с. 124.

Սակայն եկեղեցին պետք է ոչ միայն գոյաբանօրէն ընկալուէր եւ լինէր երկինք կամ «բնակարանն Աստուծոյ», այլեւ պետք է խորհրդանշէր այն: Քյոսեյան Հ., Դրվարգներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995, 299 էջ, էջ 47-48, 231:

Անիի քրիստոնեական շրջանի ամենահին կառույցներից է **Միջնաբերդի պալատական** եկեղեցին: Այն միանաւ սրահ է, որի թաղակապ ծածկը յանգում է զոյգ որմնամոյթերին: Յօրինուածքը յատակագծում ուղղանկյուն է, խորանն ուղղուած դէպի արեւելք: Եկեղեցու մուտքն արեւմուտքից է:

Այս պարզ յօրինուածքում անգամ արդէն իսկ նկատելի են մեզ հետաքրքրող աշխարհի քառակողմ բաժանման եւ երկիր - երկինք կապի՝ եռաշերտ բաժանման եւ ընկալման սկզբունքային համակարգերի կիրառումը: Յօրինուածքի հորիզոնական առանցքը ներկայացնում է ներսից եւ դրսից ուղղանկյուն պատկեր, որը իր հերթին՝ խորանի կիսաշրջանաձեւ նկարուածքով «կրկնում» է նախաստեղծ Մայր աստծոյ խորհրդանշ պատկերը [173], միաժամանակ խորհրդանշելով երկիր հորիզոնական առանցքը, մայր երկիր, Աստծոյ երկրային տուն եւ այլ խորհուրդներ:

Եկեղեցու ներքին տարածքի երեք մասերի բաժանումը կատարում է որմնամոյթերի օգնութեամբ, ինչը խորհրդանշում է մի կողմից երկրային կեանքի եռադասութիւնը [174], միւս կողմից Աստծոյ աթոռի եւ տիեզերական հաստատութեան հատուածի (խորան), գոյութեան խորհուրդները: Եռաշերտ բաժանման համակարգի կիրառման արդիւնք է նաեւ եկեղեցու ծաւալային յօրինուածքը (պատկեր 13, գծ. 22, 23, լուս. 56-58):

Այսպէս, գետնախարսխային հատուածով «սկսւում է» եռաշերտի անդրաշխարհի հատուածը, եկեղեցու ուղղանկյուն խորանարդ հատուածը՝ (Աստծոյ երկրային տուն) եռաշերտ համակարգի կենտրոնական, երկրային մասն է, որը իր յօրինուածքի վերին մասում վեր է ածում թաղ՝ երկնքի, որը յենւում է զոյգ որմնասիւներով ամբողջացող կիսակամար-երկնականարների վրայ, աւետելով դէպի վերին շերտ, երկնային հատուած անցումը: Եռաշերտ հատուածի երկնային մասն արտաքինից աւարտում է երկթեք տանիքով, որի խորհուրդը թաքնուած է թռչուն - երկինք - տիեզերք խորհրդանշանային պատկերի խորհրդում: Սակայն Պալատի եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը սրանով չի աւարտում. յօրինուածքի արեւմտեան պատի պատուհանի (լուսամուտ) կամարակապ վերնամասը պսակւում է երկնային կշեռք պատկերող քիով, որի կենտրոնում խաչապատկեր է եւ կրում է աստղ, արեւ, յաւերժ, նաեւ՝ լոյս խորհուրդները:

Ուղղանկյուն յատակագծային լուծումով յօրինուածքներից է «աստուածապահ» **Անիի Մայր Տաճարը**՝ Անիի Կաթողիկէ Սբ. Աստուածածին եկեղեցին [175, էջ 61]: Այն խորհրդանշել է վերածնուած հայկական պետութեան հզօրութիւնը [176, էջ 63]: Եկեղեցին քառամոյթ, գմբեթաւոր կառույց է, որի աւագ խորանն ուղղուած է դէպի արեւելք, ունի երեք դուռ՝ հարաւից, արեւմուտքից եւ հիւսիսից: Բացի արեւմտեան ճակատից, միւս ճակատներում կան երկուական «հայկական խորշեր» [177, էջ 63]: Աւագ խորանը զարդարուել է «Քրիստոսը գահի վրայ» պատկերագրութեամբ (լուս. 59):

Խորհրդանշանային մեկնութեան տեսանկյունից Մայր Տաճարի յօրինուածքի խորհուրդը հետեւեալն է՝

- Ուղղանկյուն յատակագծային լուծում (երկրի խորհրդապատկեր, իգական սկիզբ), (խորան «գլուխ») - ընդգծուած նախաստեղծ Մայր աստծոյ պատկեր (ինչպէս ժայռապատկերներում), նոյն լուծումով նաեւ՝ աւագ խորանից աջ եւ ձախ գտնուող ամանդատները:

- Յատակագծային ուղղուածութիւնը դէպի արեւելք, եւ դռների տեղադրութիւնը՝ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի դրսեւորում:

- Չորս մոյթ, չորս տարր, դրախտից սկսուող չորս գետ, Կենաց ծառ, երկինք - տիեզերքը պահպանող սիւն, Աստծոյ տունը եւ հաստատութիւնը պահպանող չորս աւետարանիչներ (չորս կենդանապատկերներ, որոնք են՝ մարդ, առիւծ, ցուլ, արծիւ՝ Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս) [178, էջ 99]:

Լուս. 55.

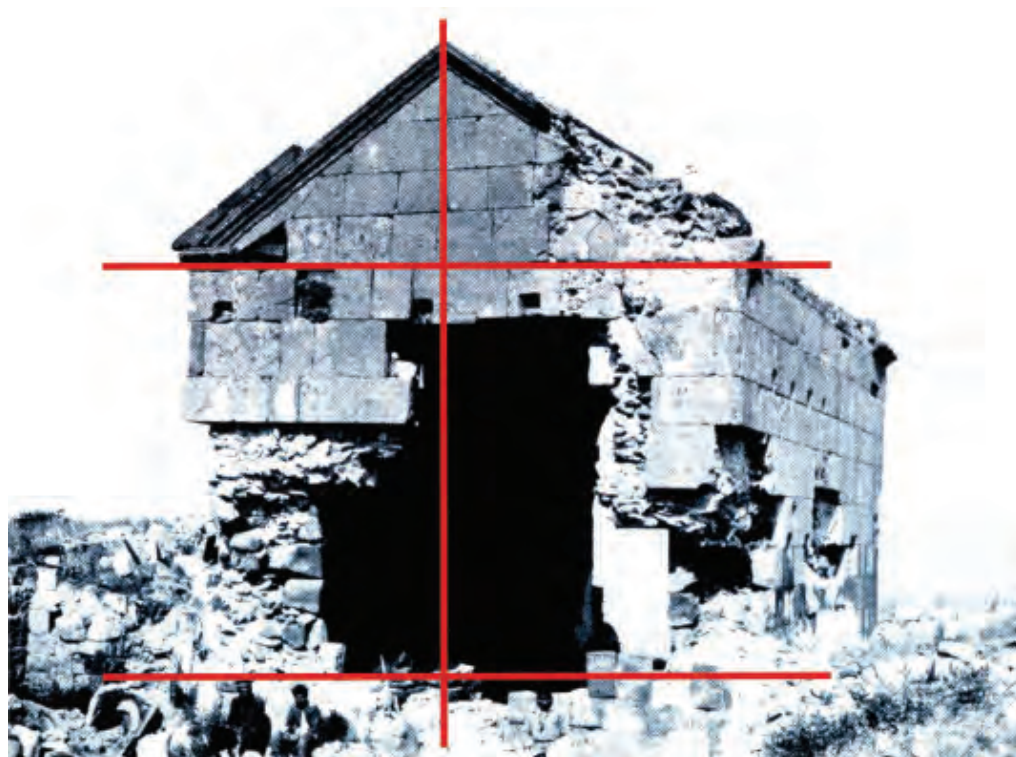
Լուս. 56.

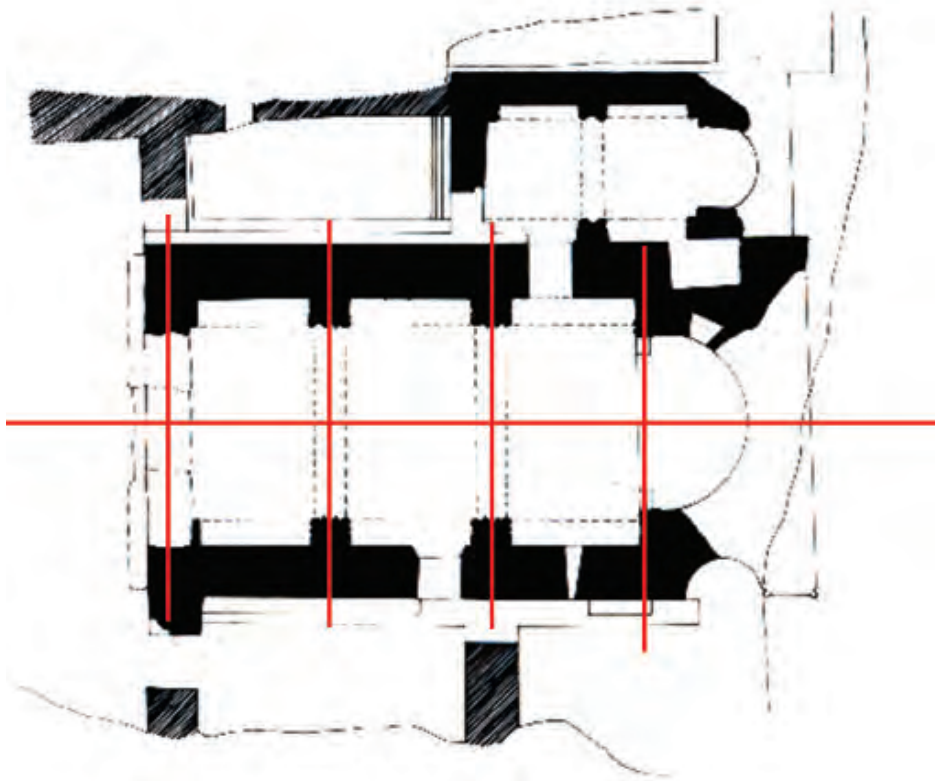
Լուս. 57.

Գլուխ երրորդ

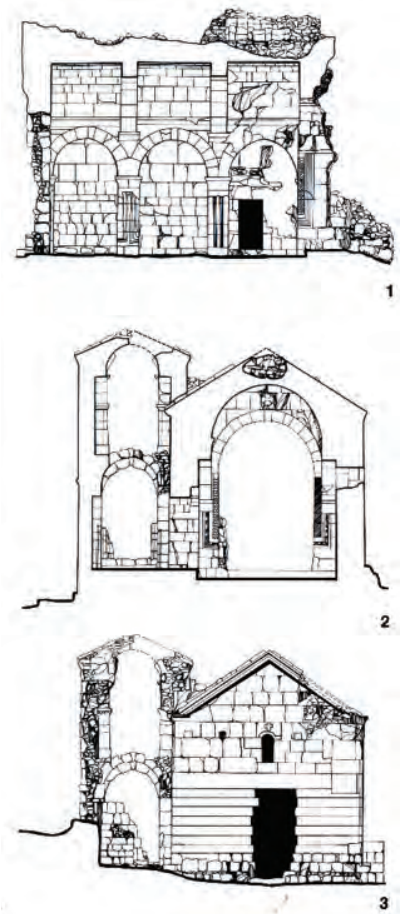
Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետութիւնում

Պատկեր 13. Արքունի եկեղեցու արեւմտեան ճակարի եռամաս բաժանումը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

Գծ. 22.

Գծ. 23.

Լուս. 58.

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների
ձեւագրացումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 60.

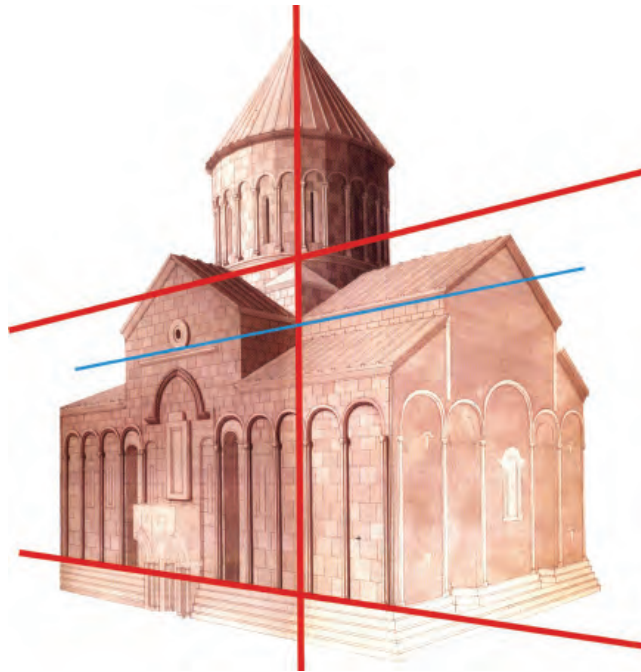

Գլուխ երրորդ

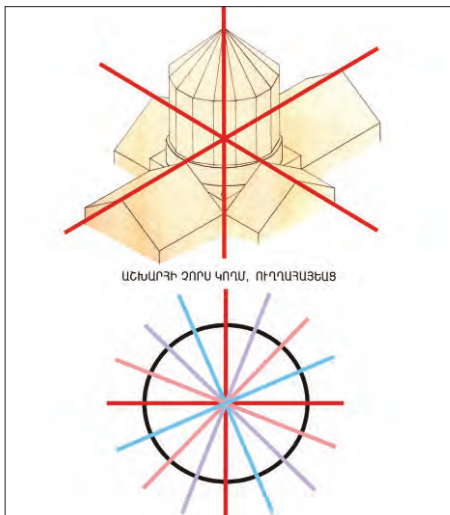
խորհրդանշանային սրբաձորության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

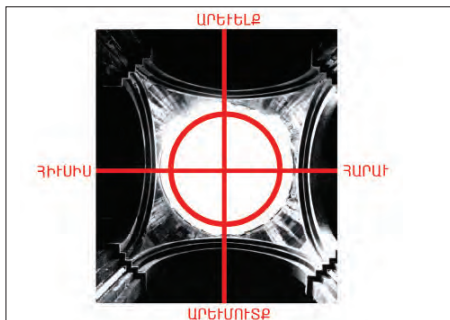
Պատկեր 14. Աշխարհաճանաչողության խորհրդանշանների կիրառումը Անիի Մայր տաճարի յափակագծային եւ ծառայարարածական լուծումներում

Երկիր երկինք փոխկապուածութեան եռամաս բաժանման համակարգ, անդրաշխարհ, Աստծոյ երկրային տուն, երկինք-երկնային դրախտ

Թմբուկ վեղարի բաժանումը 16 մասի, արեւի թուային խորհուրդ

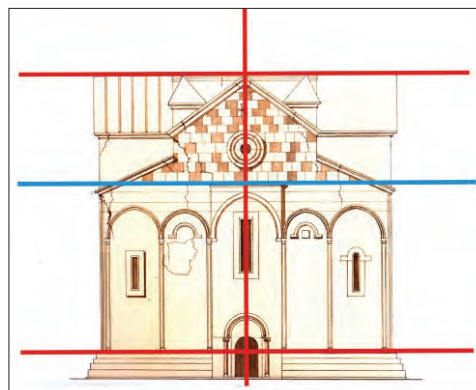

Աշխարհի չորս կողմ, չորս աւելարանիչներ

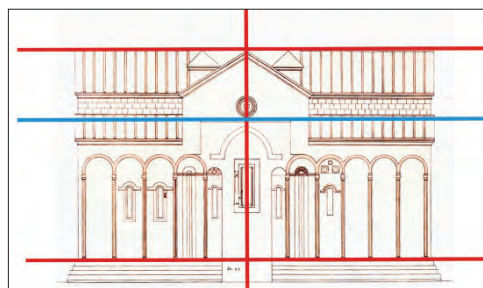
Պատկեր 15. Աշխարհաճանաչողութեան խորհրդանշանների կիրառումը Անիի Մայր տաճարի յաբակագծային և ծաւալադարձական լուծումներում

Լուս. 61.

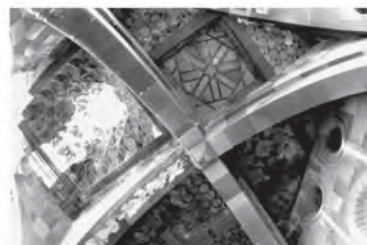
Երկիր երկինք փոխկապուածութեան եռամաս բաժանման համակարգ

Երկիր երկինք փոխկապուածութեան եռամաս բաժանման համակարգ անդրաշխարհ, Աստծոյ երկրային տուն

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագոյացումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Աղիասկ 38

Թոշուն, եռանկին, ուղղանկին, կլոր, չորս կողմեր, կամար-
երկնակամար, լուսամուտ, հայկական խորշ,
խորհրդանշանային մեկնությունները Անիի
ճարտարապետական յօրինումաձևերում
Լուսանկարները Զ. Սարգսեանի

- Չորս մոյթ կամարների վրայ յենուած եւ բարձրացող թմբուկ-գմբեթ-կլոր յատակագծով-արական սկիզբ, նախաստեղծ Հայր Աստծոյ խորհրդանիշ-երկնային սահման (արական սկիզբ):

- Ընդհանուր գունային լուծումը՝ դեղնաւուն (ծիրանի) քարով՝ Արեւ-աստուած, Աստուածածին եւ այլն:

- Ուղղահայեաց առանցքում եռամաս բաժանման համակարգ, որից առաջին հատուածը (երկնային մաս)՝ կլոր թմբուկ եւ գմբեթ, ծայրին հանգչող «մարդահասակ արծաթէ խաչը», արեւ - արական սկիզբ - արեւ - Աստուած, երկրորդ հատուածը (երկնային մաս)՝ Աստծոյ տուն - եկեղեցի, ուղղանկյուն յորինուածք՝ երկիրը, իգական սկիզբ, երրորդ հատուածը (անդրաշխարհ)՝ ընդգծուած գետնախարսխային մաս մուտքի մօտ՝ եօթ աստիճանով, պատերի երկայնքով հինգ աստիճանով (պատկեր 14, 15):

- Յատակագծում երեք մաս, ըստ լայնութեան, եւ երեք մաս ըստ երկարութեան, երեք դասեր, եռադասութեան համակարգ [179, էջ 103]:

Նմանատիպ լուծումներ ունեն ճակատները, թմբուկը, գմբեթը եւ մանրամասները, որտեղ խորհրդանշանների կիրառումը կասկած չի յարուցում: Օրինակ, ճակատներում առկայ «հայկական խորշերը»: Նրանք խորհրդանշում են վերից վար տիեզերական (աստուածային) լոյսը, ծագող եւ մայր մտնող Արեգակի ճառագայթները [180, էջ 22-55] (լուս. 53-55, 60, 61):

Այսպիսով, Մայր Տաճարի ծաւալային (ճակատային) եւ յատակագրծային լուծումներում առկայ է քառաբաժան եւ եռաշերտ (եռադաս) համակարգի կիրառումը: Ողջ յորինուածքը բարձրացուած է հողի մակերեսոյթից (III շերտ), որի վրայ ամբողջանում է երկնային մասը՝ Աստծոյ երկնային տունը (II շերտ): Այս հատուածի պատերի հարթութիւնների վրայ որմնասին-կամարներով լուծումները՝ Կենաց ծառ - սիւներն են, որոնց խորհրդով մայր հողից կեանքի առաջացումն ձգտում է դէպի երկնային հաստատութեան իմաստութեան-անմահութեան սահմանները: «Եւ քանզի այստեղ վարից վեր բուսած արմաւենին է, որը մեզ բացայայտում է Դաւթի խօսքը՝ ճշմարտութիւնը երկրից բուսաւ, արդարութիւնը երկնքից երեւաց» [181, էջ 55]:

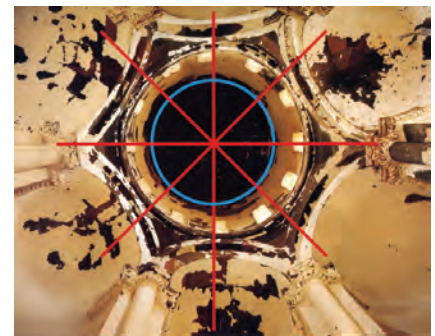
Մայր Տաճարի հարաւային պատի պատուհանների ընդհանուր յորինուածքները նոյնպէս խորհուրդ ունեն. զարդանախշ քիւ՝ կշեռքից ներքեւ, պատուհանի աջ եւ ձախ կողմերում 12-ական քառակուսի յորինուածքներ կան, որոնց ներսում հաւասարաթեւ խաչեր են: Պատուհանի ներքեւի մասում, քառակուսի եւ խաչի պատկերները միահիւսուած են զարդանախշով եւ մէկ ամբողջութիւն են կազմում (աղ. 38): Քիւր երկշերտ է, ներքեւում կայ իրար միահիւսուած բուսական թեմայով զարդանախշ: Այս յորինուածքի խորհուրդը հետեւեալն է՝

- աջ եւ ձախ 12 քառակուսիները խորհրդանշում են տարուայ 12 ամիսները,

- ներքեւի չորս քառակուսիների թուային խորհուրդն ամբարում է աշխարհի չորս կողմերը, որոնց վրայ յենուած են վերեւի աջ եւ ձախ 12 պատկերների իմաստները: Այսինքն՝ տարին ունի տասներկու ամիս եւ երկրի վրայ (քառակուսի) շարունակ տիրում է Լոյսը (լոյսի աղբիւր, արեւ, խաչ) եւ Աստծոյ (Քրիստոսի) ճշմարիտ խօսքը: Եւ այս ամէնը հաւասարապէս բաժանուած է ըստ աշխարհի չորս կողմերի (ներքեւի չորս քառակուսիները): Քիւր՝ յաւերժ, հաստատ ու կշռելի արեւի (լուսամուտի վերեւում, վերին տիեզերական սահմանում) խորհուրդ ունի (միահիւսուած կլորակներ, աստղ-արեւներ եւ նրա վերեւում յաւերժ, հաստատ լոյս ճառագայթը, կեանքի, բուսականութեան եւ Կենաց Ծառի խորհուրդով պատկերը): Այս ամէնը լուսամուտի շուրջբոլորն են, այսինքն Լոյսի մուտքն են ցուցանում, այն Լոյսի, որ տիեզերքում է՝ Արեգակից, Աստծոյ իմաստութիւնից, եւ վերեւից պէտք է մուտք գործի ներս, դէպի Աստծոյ երկրային տունը: Պատուհանը վերեւում «զարդարուած» է կշեռք

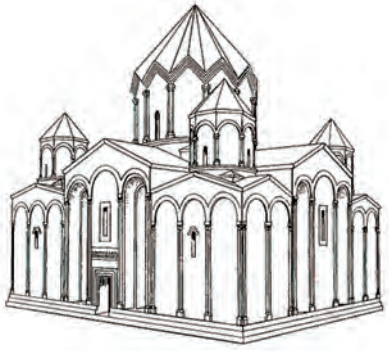

Լուս. 62.

Լուս. 63.

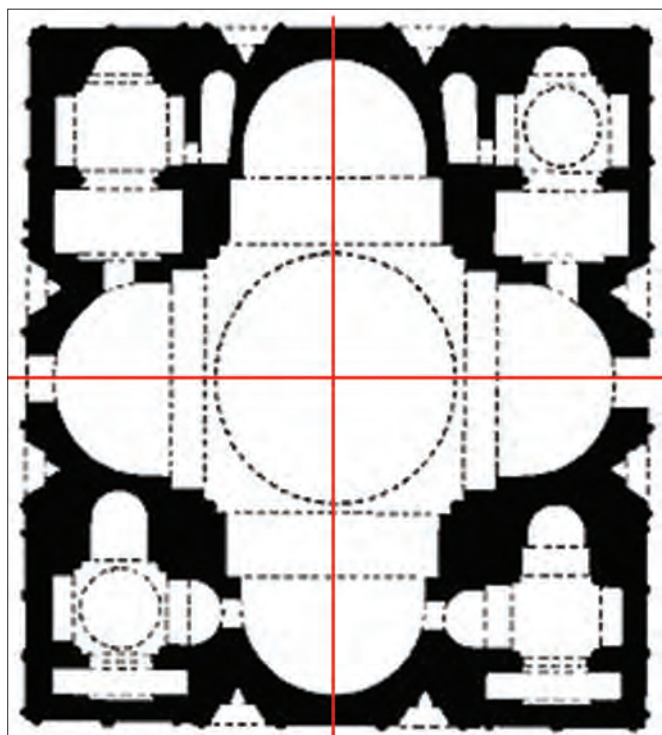
3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագոյացումների խորհրդանշանային մեմոֆիւնը

Գծ. 24.

Լուս. 64.

Պատկեր 16. Չորս Աւետարանիչների եւ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Սբ. Առաքելոց եկեղեցում (վերակազմումը՝ Պ. Ֆրանկեանի)

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշական սրածորութեան դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետութիւնում

Լուս. 65.

Լուս. 66.

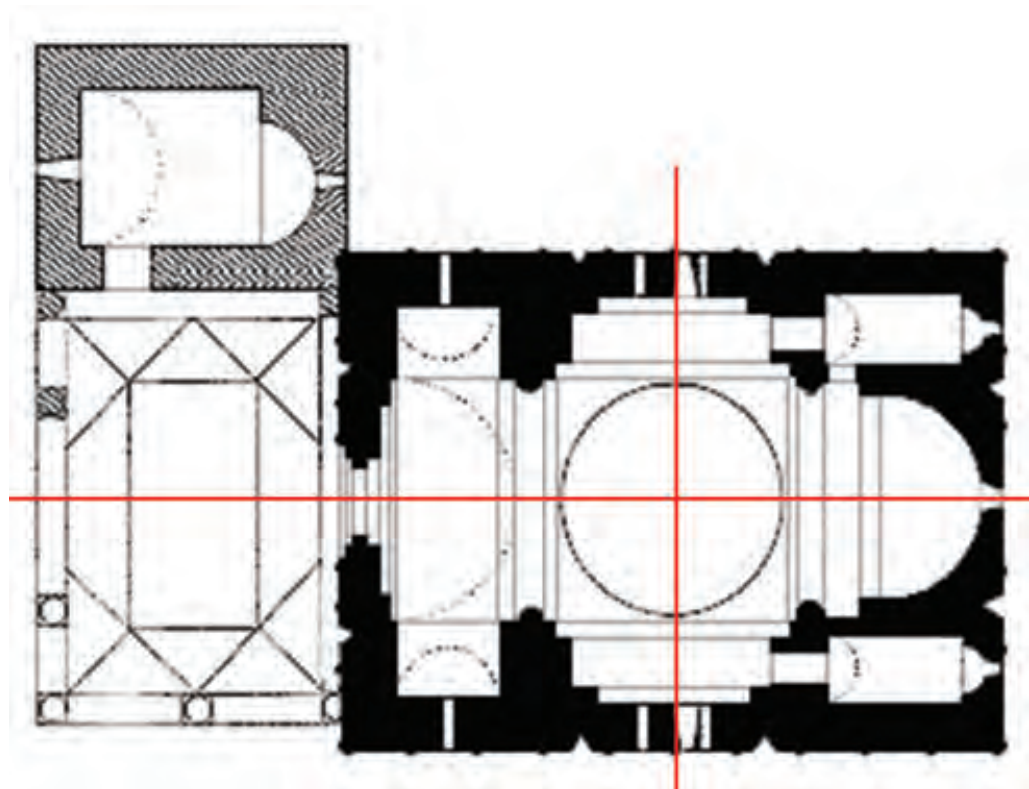
3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների
ձեւագլուցումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 67.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրաճողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Գծ. 25.

Լուս. 68.

Լուս. 70.

Լուս. 69.

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների
ձեռագրագումաների խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 71.

խորհրդանշանային պատկերով, որ անտում է աշխարհի չորս ծագերին հաասար եւ յաւերժ Լոյս-կեանքի ապահովման ճշմարտացի խորհուրդը [182]:

Խորհրդայի են նաեւ տաճարի միւս պատուհանները, զարդարիկ տարրերը, թէ՛ ներքին, թէ՛ արտաքին յարդարանքներում:

Երկթեք տանիք՝ թռչուն-երկինք, կամար-երկնակամար, կլոր՝ արեւաստուած, յաւերժ, ուղղանկիւն՝ երկիր, արծիւ՝ արեւի թռչնապատկեր (նաեւ թռչուն-հոգի) եւ այլ յորինուածքները, դրանց կիրառումը կառոյցի ներքին եւ արտաքին հարթութիւններում, ծաւալներում, միջավայրի կազմակերպման ողջ գործընթացում, հաստատում են խորհրդանշանային մտածողութեան դրսևորումների կիրառումը Անիի «ծիրանածաղիկ ոսկեղէն» Մայր Տաճարի ընդհանուր ճարտարապետական համակարգում (պատկեր 14,15):

Սբ. Առաքելոց եկեղեցին ներսից քառախորան է, չորս անկիւններում՝ մատուռ ասանդատներով, արտաքուստ քառակուսի յատակագծով կենտրոնագմբեթ կառոյց է: Ճակատները մասնատուած են երկուական «հայկական խորշերով»: Աւանի տաճարից յետոյ երկրորդ հնգագագաթ եկեղեցին է: XII դ. հարաւից կցել են գաւիթ, որի ծածկը խաչուող կամարների կիրառման վաղ օրինակներից է: Հարթ առաստաղը կազմուած է սեւ ու կապոյտ ներկուած քարերից (պատկեր 16, լուս. 64-66, գծ. 24):

Խորհրդանշային մեկնութեան տեսանկիւնից, Սբ. Առաքելոց եկեղեցու յորինուածքը հետեւեալ խորհուրդն է պարփակում.

- յատակագծում ուղղանկիւն (քառակուսի) յորինուածքը՝ երկիր (մինչքրիստոնէական իմաստով նաեւ իգական սկիզբ - նախաստեղծ Մայր Աստուած):

- քառակուսին իր չորս անկիւններում մատուռ ասանդատները՝ չորս առաքեալներ:

- կենտրոնագմբեթը՝ չորս առաքեալները համախմբուած երկնային Աստծոյ իմաստութեան շուրջ:

- աւագ խորանի ուղղութիւնը դէպի արեւելք. այստեղից երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը:

- չորս թուի խորհուրդները (չորս կողմ, ութ կողմ):

- հինգ թուի խորհուրդները (ամենակալ Աստուած, աստուածային հաստատութիւն եւ չորս անետարանիչ, 1+4):

- խաչածէ կենտրոնագմբեթը՝ խաչ-արեւ, երկինք - տիեզերք - Աստծոյ հաստատութիւն, որի կենտրոնում (երկնային տան յատակագծում) արտապատկերում է երկինք-տիեզերքի պատկերը, թմբուկ գմբեթը՝ յորինուածքի երկնային հատուածը:

- ծաւալատարածական յորինուածքում «հայկական խորշերը» եւ եռաշերտ (եռադաս) բաժանման համակարգը:

- Գաւթում, առաստաղի խաչուող (չորս) կամարները (կամար - երկնակամար, երկնային սահման, երկինք):

Գաւթում կիրառուած են սեւ եւ կապոյտ գոյներ: Սեւը՝ «խորհրդանշում է երկիրը եւ երկնային Քրիստոսին, Աստծոյ անհասանելիութիւնը, Ադամի մուշտակը եւ Աստծոյ խորհուրդը, որ ծածկուեց նրանից, կապոյտը՝ խորհրդանշում է օդը, երկինքը, Աստծոյ կայծը, որ մեզ մօտ է, իսկ սեւը, կարմիրը, կանաչը, կապուտակը խորհրդանշում են աշխարհի չորեքնութեան խորհուրդը» [183, էջ 90-93]:

Գագկաշէն Սբ. Գրիգոր եկեղեցին, եռաստիճան, դէպի վեր նուազող գլանածէ (արտաքուստ բազմանիստ) ծաւալներով կենտրոնագմբեթ կառոյց է, որի առաջին յարկը շրջանց սրահի մէջ ներառուած քառախորան է՝ անկիւններում չորս հզօր մոյթերով: Արտաքին ճակատները զարդարուած են զոյգ կիսասիւնիկների վրայ հանգչող կամարաշարով [184, էջ 187]:

Եկեղեցին խորհրդանշանային նկարագրով նման է կլոր յատակագծա-

յին լուծում ունեցող այլ կառույցներին: Գագիկ թագաւորի կառուցած եւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած յորինուածքը յատակագծային յենքում ունի տիեզերական, աստուածային լոյսի, արական սկզբի խորհրդանշանային պատկեր-բոլորակը (կլոր, բոլորածել, անվախճան), որի խորհուրդը պարունակում է յաւերժ լոյս, յաւերժ, երկինք, տիեզերք, սկիզբ, անվախճան իմաստները (լուս. 71,72, պատկեր 17):

Ինչպէս ասուեց, յատակագծային շրջանակը ներառում է հաւասարաթեւ խաչը (քառակուսի), չորս մոյթերը (4-ի խորհուրդը) եւ ամփոփում է երկրի քառաբաժան համակարգով: Ծաւալատարածական յորինուածքում ակնառու է եռաբաժան (եռադաս) համակարգի կիրառումը (աղ. 38):

Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին (Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ) գտնւում է Անիի արեւելեան կողմում: Մէկ զոյգ մոյթերով գմբեթաւոր դահլիճ է՝ շքեղ յարդարուած արտաքին ճակատներով ու վերծիգ բազմանիստ թմբուկով գմբեթով, որոնք մշակուած են զոյգ որմնասիւններին հանգչող նրբագեղ կամարաշարով, թռչունների եւ կենդանիների բարձրարուեստ հարթաքանդակներով, բուսական եւ հիւսածոյ զարդաքանդակներով [185, էջ 1014]:

Յորինուածքի ներքին հարթութիւնները զարդարուած են *թեմադրիկ* որմնանկարներով: Եկեղեցու գմբեթին պատկերուած է «համբարձման» տեսարանը, թմբուկի երկու շարքով՝ հրեշտակներն ու առաքեալները (վերելում) եւ մարգարէները (ներքելում), առագաստներին՝ չորս աւետարանիչները: Խորանի գմբեթին՝ «բարեխօսութեան» եւ նրանցից ցած՝ «հաղորդութեան» տեսարաններն են ու երկու շարքով սրբերի պատկերները: Խորանի կամարին առաքեալների դիմանկարներն են (որմնանկարի հիմնական գոյներն են կապուտակը, կարմիրը, սպիտակը եւ դեղինը, մասամբ էլ սեւը) [186, էջ 20-29] (լուս. 67-70, գծ. 25):

Ընդհանրապէս Անիի ճարտարապետական յորինուածքներում, բացի հիմնական եւ յաճախ հանդիպող կլոր եւ ուղղանկիւն (քառակուսի) լուծումներից եւ մասնաւորապէս՝ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու մանրամասներում յաճախ են հանդիպում այլ խորհրդանշանային պատկերներ: Դրանցից են՝

ա) բուսական ծագման՝ նոնենիներ եւ նոներ, խաղող, Կենաց Ծառ, ծաղիկ, բողբոջ, սերմ, պտուղ եւ այլն,

բ) կենդանական ծագման՝ առիւծ, յովազ, շուն, արծիւ, բազէ, թռչուն, ցուլ, այծ, խոյ, մարդ եւ այլն,

գ) երկրաչափական՝ ուղղանկիւն, քառակուսի, կլոր, եռանկիւն եւ այլն [187]:

Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու յորինուածքային համակարգի հիմքում նոյնպէս խորհրդանշային մեկնութիւններ են, ինչպէս վերոնշեալ օրինակներում: Կրկնելով ասենք, որ նմանատիպ մօտեցումներ են կիրառուել Հովուի եկեղեցում (որին առանձին կ'անդրադառնանք), Աբուղամբենց եկեղեցում, Անիի պաշտպանական կառոյց համալիրներում (դուռ, դարպաս, մուտք, զարդարիկ տարրեր, կեռխաչ, խաչ), ստորգետնեայ Անիի յորինուածքում, պալատական եւ հասարակական այլ բնոյթի շէնքերում, համալիրներում:

Իրաքանչիւր յորինուածք կարելի է աւելի մանրամասնել եւ պարզել ձեւագոյացուցիչ բաղադրամասերի խորհուրդները: Այս կերպ կը հանդիպենք երկրի չորս կողմի, աջ եւ ձախ, վերեւ եւ ներքեւ, տարուայ չորս եղանակ, 12 ամիս, արեւ, 16 եւ այլ թուային, իմաստային, պատկերային, գեղագիտական հին ու նոր, պարզ եւ բարդ այլ խորհուրդներ պարունակող տարրերի (գծ. 24):

Ասուածից չի հետեւում, թէ ճարտարապետական յորինուածքային խորհրդանշանային մեկնութիւնները ամբողջութեամբ արուած են, քանզի «բովանդակ խորհուրդն միայն Աստծուն է յայտնի»: Նկատի ունենալով այն, որ վերը նշուած յուշարձանները դեռեւս ստեղծման օրերին պարունակում էին խորհուրդներ, որ «ամենքին չէր յայտնի, այլ քչերին», ուստի կարելոր

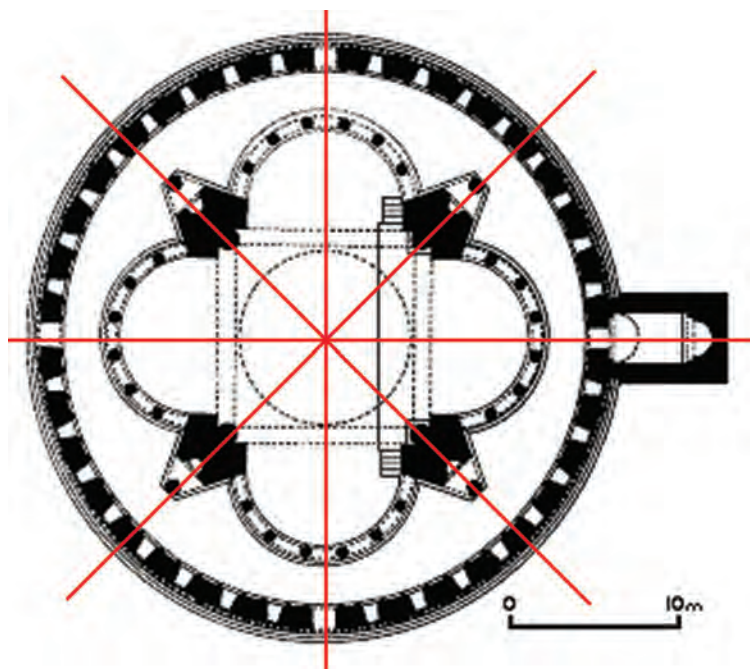

Լուս. 72.

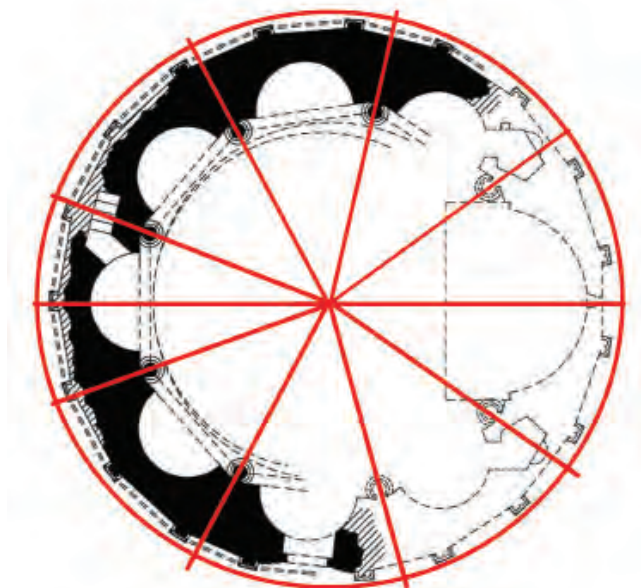
3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագոյացումների խորհրդանշանային մեկնութիւնը

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Պատկեր 17. Գագկաշէն Սբ. Գրիգոր եկեղեցու եռաչափ մոդելատրմամբ վերակազմությունը (հեղ.՝ Պ. Ֆրանկեան, 2011 թ.) եւ յատկագիծը

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագլուցումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 73.

մեկնութիւնները դեռ ստուգաբանութեան կարօտ են (լուս. 61-63, 73,74):

Այս ամենն ընդգրկում է պատմական եւ ժամանակագրական հզօր շերտ, աշխարհագրական ընդարձակ տարածք եւ շատ դէպքերում ծածկուած է անյայտութեան փոշով, ինչը բարդացնում է որեւէ ստուգաբանութեան բնական գործընթացը: Սակայն, ինչքան էլ որ եկեղեցական յորինուածքային լուծումներում դժուար, անընթեռնելի են նախաստեղծ տարրերի գոյութիւնն ու խորհուրդը, միեւնոյն է «աներեւոյթը ճանաչում է երեւացող բաներով» եւ մեկնուելի է նրանց «ծածուկ» խորհուրդը [188, էջ 96-97] (պատկեր 18):

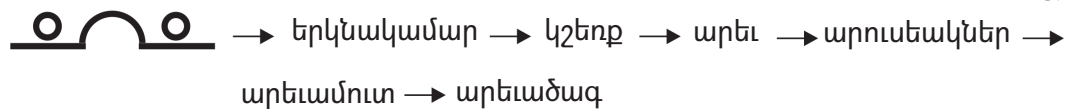
Եկեղեցիները որպէս Աստուծոյ երկրային տուն, պէտք է կառուցուէին երկնային տան նմանութեամբ, այսինքն «ինչպէս հաստատութիւնը, որը երկրնքի արտաքին գաւիթն է, եւ սրահը զարդարուած է լուսատուներով, որպէսզի իմանանք, թէ առաւել գերազանց է եւ պայծառ վերին բնակավայրը», եւ լինէին նրա նման «գերազանց եւ պայծառ»: Սա արդէն պահանջ է, հրահանգ եւ՝ մեկնութեան բանալի: Այնպէս ինչպէս եկեղեցու պատուհաններն ու մուտքերը զարդարում են պարզ յորինուածքներով, «որպէսզի կամեցողները հեշտութեամբ մտնեն այստեղ» [189, էջ 96-97]: Եկեղեցին, ինչպէս խորանները «ամբողջ աշխարհի պատկերը» պէտք է լինէին՝ մէկտեղ ամբարէին երկնքի եւ երկրի, հողի եւ բոյսերի եւ կենդանիների գոյը, ինչը ցոյց կը տար այն կարգախօսը ու կը հաստատէր, որ եկեղեցին «փրկութիւն է մարդկանց եւ նորոգում աշխարհի», ճշմարտութիւնը [190]: Ասուածից հետեւում է, որ ճարտարապետական յորինուածքների հիմքում տուեալ ժամանակաշրջանի աշխարհընկալումն է իր ողջ համակարգով, այն իր հերթին խտացրած պահպանում է աւելի վաղ պատկերացումները: Օրէնքները եւ խորհուրդները իրենց հերթին ունեն իրենց պատկերները, որոնք էլ որպէս նախաստեղծ ձեւագոյացուցիչներ ընկած են ճարտարապետական յորինուածքների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յենքի հիստուածքի բաղադրիչների մէջ (աղ. 39):

Գլուխ երրորդ
Խորհրդանշանային մրաձորութեան որսէտորումները պաշտամունքային
կառուցների ճարտարապետութիւնում

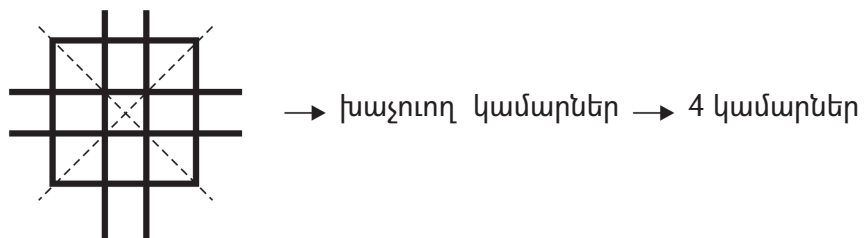
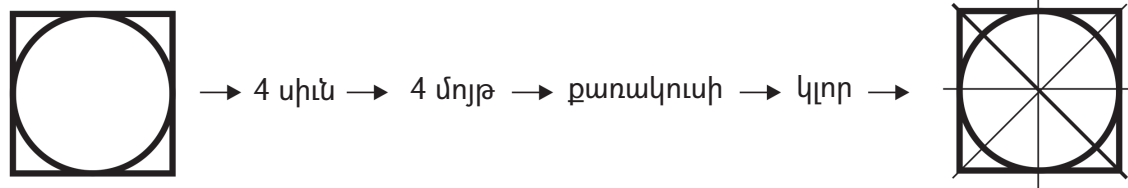
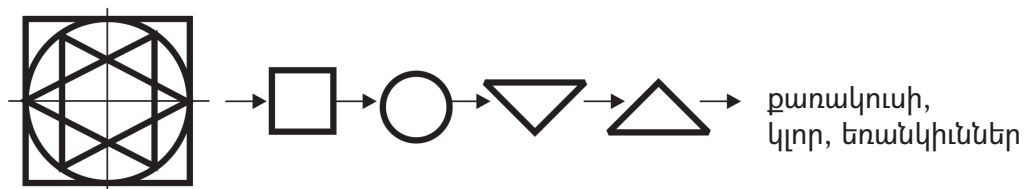
Լուս. 74.

Աղիւսակ 39

- արելամուտ
 - արելաճագ
- | սիրամարգ, տառուներ

- ցուլ → երկիր → երկրային կեանք → երկրային ճշմարտութիւն
- արծիւ | → երկինք → արեւ → աստուած → երկնային, աստուածային
առիւծ ճշմարտութիւն

Հուսամուրի, հայկական խորշերի, երկրաչափական ձեւերի
խորհուրդների կիրառումը ճարտարապետությունում

Լուս. 75. Անի, Սմբատեան պարիսպների ընդհանուր տեսքը

Գծ. 26. Սմբատեան
պարիսպների հատակագիծը

3.3 Անիի ճարտարապետական յուշարձանների ձեւագրացումների խորհրդանշանային մեկնությունը

3.4 Անիի պաշտպանական կառույցների յօրինումաճրային առանձնայատկությունները, գործառնականությունը եւ խորհուրդը

Լուս. 76.

Անիի պաշտպանական կառույցները բազմաթիւ են եւ բազմանշանակ: Դրանք հիմնականում բաժանուում են 8 խմբի՝ Աղջկայ բերդի եւ միջնաբերդի ամրություններ, Աշոտեան եւ Սմբատեան պարիսպներ, պաշտպանական խրամատ, Ծաղկոցաձորի, Գլիձորի, եւ Ախուրեանի կիրճերի ուղղութեամբ կառուցուած լրացուցիչ պարիսպներ, արուարձանների պարիսպներ եւ մայրաքաղաքի մատուցների ամրացուած կէտեր⁴⁸ (լուս. 75, գծ. 26):

Դրանց մէջ առանձնանում են քաղաքի պարիսպները իրենց բուրգերով, աշտարակներով, դռներով: Անիի պաշտպանական պարիսպներից Աշոտեանը եւ Սմբատեանը համապատասխանաբար անուանուել են ներքին կամ փոքր եւ մեծ կամ արտաքին: Սրանք ժամանակի ընթացքում կրել են բազմաթիւ փոփոխություններ, քանդուել են, վերակառուցուել, փոխել իրենց տեսքն ու գործառնականությունը: Ղ.Ալիշանը նշում է Անիի պարիսպների տարբեր հատուածների երկու-երեք նորոգումների մասին⁴⁹, իսկ Լէոն գրում է, որ Անիի պարիսպները շատ անգամ են վերանորոգուել, կարկատուել..., այդ են վկայում պարիսպների վրայ մնացած խաչերն ու արձանագրությունները⁵⁰:

Անիի պաշտպանական համալիրի հեղինակները Բագրատունիներն են, սակայն քիչ գործ չեն արել նաեւ Զաքարեանները: Նրանց ժամանակ կառուցուել են հսկայ բուրգեր ու աշտարակներ: Ականատեսների ու մասնագէտների կարծիքով, օրինակ, Զաքարեանների օրօք՝ (1208թ). Սմբատեան պարսպի Գայլաձոր-Իգաձոր հատուածը դարձուել է կրկնաշարք⁵¹: Թ. Յակոբեանի կարծիքով այս փոփոխությունները տեղի են ունեցել 1206թ-ին⁵²: Ինքը՝ Զաքար սպասալարը աթոռանիստ Անիի պարիսպներում կառուցել է տուել մի քանի բուրգ, իսկ միւս՝ ստուար թիւ կազմող բուրգերն ու աշտարակները կառուցուել են այլ անձնաւորությունների կողմից⁵³: Փաստօրէն Զաքարեանների օրօք քաղաքի պարսպապատերը ունեցել են 80 աշտարակ ըստ ոմանց՝ նոյնիսկ 90, որոնցից 55-ը դասաւորուած են երկու շարքով, 11 դարպաս կամ դուռ եւ 3 դռնակ⁵⁴ (լուս. 76-80, 85, գծ. 27, 28):

Յաւօք Անիի պարսպապատերը մեզ են հասել աւերուած եւ թալանուած վիճակում: Սակայն նոյնիսկ բզկտուած էլ նրանք պահպանում են իրենց «գրահաւոր», «ահարկու», «հզօր», «հաստահեղիւս», «ահաւորատես», «բեւեռապինդ», «անմերձենալի», երբեմնի տեսքն ու խորհուրդը: Այսօր բազմաթիւ այլ հարցերին զուգահեռ կարելոր է հասկանալ եւ պարզաբանել Անիի պարիսպների տարբեր հատուածների գործառնականությունն ու խորհուրդը:

Աւանդաբար հասկանալի է, որ քաղաքային պարիսպների առաջնահերթ գործառնականությունը պէտք է լինէր քաղաքը պաշտպանելը: Սակայն Անիի պարիսպներից, յատկապէս Սմբատեանի յօրինումաճրային առանձնայատկությունների ուսումնասիրությունը թոյլ է տալիս հետեւել, որ նրանք ունեցել են նաեւ այլ գործառոյթներ (լուս.1): Նման դատողութեան համար հիմք են հանդիսանում ա) բուրգերի եւ աշտարակների (յատկապէս դրանց վերին

48 - Տէս՝ Վ. Յարութիւնեան, Անի քաղաքը, Երեւան 1964, էջ 39

49 - Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 44

50 - Լէո, Անի, էջ 189-190

51 - Տէս՝ Н.Я. Март, Ани, столица древней Армении, стр. 214, А.Л.Якобсон. Очерки истории Зодчества Армении V-XVII веков, стр. 103-104:

52 - Թ. Խ. Յակոբեան, Անիի պատմությունը, Երեւան 1982, էջ 209, Տէս՝, Թ. Խ. Յակոբեան, Անիի պատմություն, Երեւան 1980:

53 - Նոյն տեղը. էջ 204.

54 - Տէս՝ Н. Я. Март - նշուած աշխատությունը:

յարկերի) ներքին տարածքների սրբատաշ, կամարակապ, թաղակապ, գունազարդ լինելը: բ) բուրգերի, աշտարակների, պարիսպների (նոյնիսկ առաջին եւ երկրորդ շարքերի արանքային միջանցքների եւ բակերի), ներքաղաքային եւ անկիւնային հատուածների, (երբեմն անտեսանելի եւ «երկրորդական» թուացող) հարթությունների սրբատաշ եւ գեղագիտական բարձրորակ լուծուած իրողությունը, գ) բուրգերի, աշտարակների, պարիսպների եւ դռների զարդարիկ գեղագիտական եւ տեղեկատուական յօրինուածքը եւ այլն:

Անիի պարիսպների յօրինուածքային տարատեսակները ըստ գործառնական առանձնայատկությունների կարելի է բաժանել՝ պաշտպանական, տնտեսական, հաղորդակցական, սահմանային-անցումային, հասարակական եւ այլ խմբերի: Սրանցից իւրաքանչիւրն իր հերթին բաժանուած է մի շարք ենթախմբերի (օրինակ՝ ռազմականը՝ զօրանոց, զինամթերքի պահեստ, զինանոց, արհեստանոց, ախոռ, կրակակէտ, եւ այլն, կամ հասարակականը՝ զինուորական, սպայական եւ արքայական դասի աշխատանոց, խորհրդասենեակ, հանգստի գօտի, դիտանոց եւ այլն): Այն, որ քաղաքային պարիսպները ունեցել են բազմաթիւ գործառնականութիւն բնորոշ է ոչ միայն Անիին, այսպիսիք են եղել Ախթամարի, Ամբերդի, Տիգնիսի, Կիլիկիայի, եւ Հայկական Լեռնաշխարհի այլ բազմաթիւ ամրացուած բնակավայրերի եւ ամրոցների պարիսպները:

«...Նրա վրա նա շուրջանակի կառուցեց լարածգութեամբ պարիսպը մօտ հինգ ասպարէզ տարածութեամբ եւ պարիսպներ հրաշակերտ, ահեղակերպ, զարդարուած էր բարձրաբերձ լայնանիստ բուրգերով ու բարձր աշտարակներով եւ ունէր իր մէջ անկիւնաւոր, խորանանման, տախտակաձեւ հանգստանալու գահոյքներ, ուր իր որդիների ու ազատակոյտ զօրքերի հետ միշտ ուրախանում էր արքան...»⁵⁵:

Քննելով Անիի բուրգերն ու աշտարակները կարելի է կարծել թէ այս նկարագրութիւնն հէնց իրենց է վերաբերում: Անիի պարիսպները, բուրգերի եւ աշտարակների վերնայարկերի սենեակները հէնց այսպիսի տպաւորութիւն են թողնում: Նրանք իրենց սրբատաշ, կամարակապ յօրինուածքով «կրկնում» են Անիի պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետութիւնը, իրենց յարդարման նրբագեղութեամբ եւ գունային լուծումով մօտենում Անիի մաքսատան համակառոյցի ճարտարապետութեանը: Իսկ բուրգերի եւ աշտարակների առաջին եւ երկրորդ յարկերի յօրինուածքները, իրենց գործառնականութեամբ շատ նման են Թովմա Արծրունու մէկ այլ նկարագրութեանը: «Անմերձեակի ամրութիւններով թագաւորը պարսպել էր նաեւ ամրոցի ծայրերը եւ շինել էր նրա մէջ մեծամեծ շտեմարաններ եւ համբարանոցներ, նմանապէս եւ գանձատներ եւ անհուն ու բազմաքանակ զէնքերի ու ձիւ զարդերի համար պահեստներ»⁵⁶: Եթէ նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Անիի պաշտպանական պարիսպները, մեծ, հզօր, երկար, ու երկշերտ էին եւ ընդգրկում էին աւելի մեծ տարածք քան Ախթամարինը, ապա կարելի է զուգահեռել եւ կռահել նմանատիպ գործառնական տարածքների գոյութիւնը, քանակն ու որակը եւ տեսականին այստեղ:

Անիի պարիսպների միջպատային գաղտնուղիները եւ անցումները, դրանք իրար կապող ուղիղ եւ բոլորաձեւ սրբատաշ աստիճանները, հարթ, թաղակապ, քարաշէն առաստաղներն ու յատակը, նոյնպէս կառուցուած են մեծ վարպետութեամբ: Կարծես, դրանք զօրքի (յատկապէս ռազմական իրավիճակների դէպքում) արագ եւ գաղտնի տեղաշարժման համար չեն նա-

Լուս. 77.

3.4 Անիի պաշտպանական կառոյցների յօրինուածքային առանձնայատկութիւնները, գործառնականութիւնը եւ խորհուրդը

55 - «Թովմայի Վարդապետի Արծրունոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ 1887, IV, գլ. է, էջ 293 - 294, Տէս՝ Հ. Մանանդեան, Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում, Երեւան, 1940, էջ 15-16.

56 - Նոյն տեղը, էջ 18:

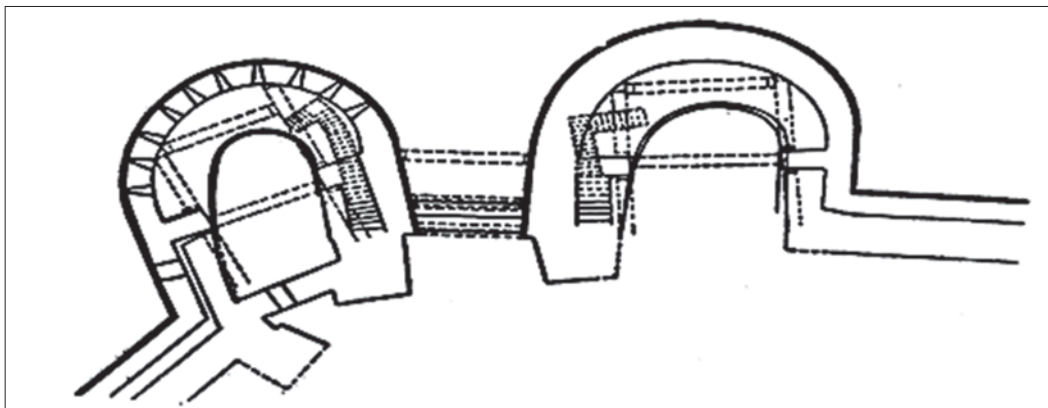
Լուս. 78. Խաչապարկեր աշտարակը

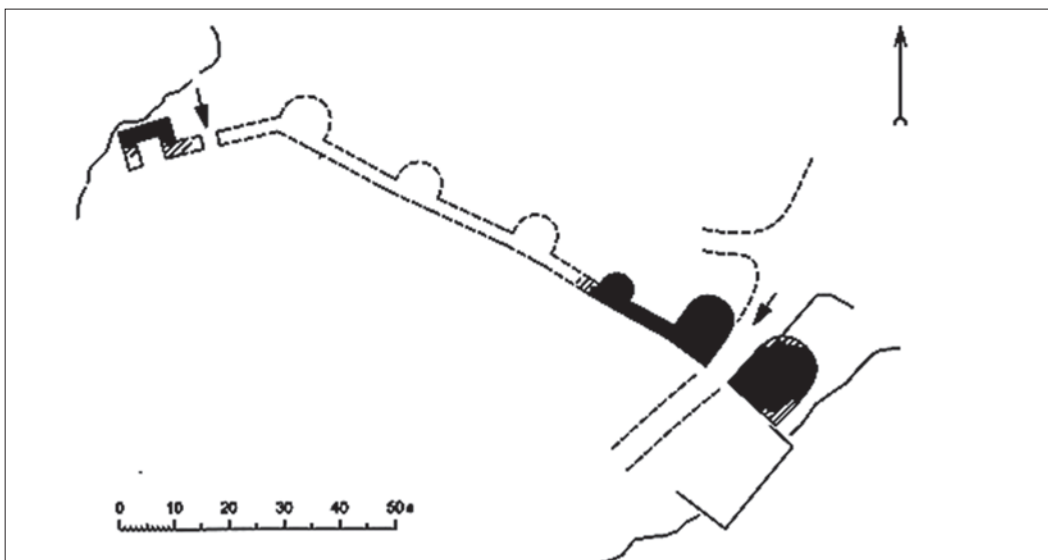
Լուս. 79. Սմբատեան երկշերտ պարիսպները աշտարակներով

Լուս. 80. Կարուց (Կարսի) դուռը, 989 թ.

Գծ. 27. Կարուց (Կարսի) դռան յափակագիծը

Գծ. 28. Աշոտեան պարիսպների յափակագիծը

3.4 Անիի պաշտպանական կառույցների յորինումաձևային առանձնայատկությունները, գործառնականությունը և խորհուրդը

Լուս. 81.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մրաձորության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

խատեսուած, այլ հանգիստ եւ հանդիսաւոր ճեմելու: Այսինքն ռազմական նշանակութեան կառուցապատման նկատմամբ նոյնքան պահանջկոտ, հետեւողական եւ գեղագիտականօրէն փնտրուած պահանջ է դրուել, ինչպէս, Անիի իւրաքանչիւր հոգեւոր պաշտամունքային, բնակելի, պալատական, հասարակական շէնքերի ճարտարապետա-քաղաքաշինական յօրինուածքների նկատմամբ: Սա Անիի ճարտարապետական դպրոցը բնորոշող շատ կարեւոր հանգամանք է: Ամեն ինչ նախագծուել եւ կառուցուել է հիմնարար, նախապէս ծրագրած, մտացածին նախագծով եւ գործվանքով: Ըստ Օրբելու՝ Անիի պարիսպները կառուցուել են «ընդհանուր նախագծի» հիման վրայ եւ ոչ պատահական անուանուել նախագիծը գնհատող եւ շինարարութիւնը հովանաւորող Անեցիներ՝ Սարգսի, Զաքարէի, Մխիթարիչի, Սեմէօնի, Շուշանի, Մամախաթունի, Սարգիս Գերանիցու, Եղբայրիկի, Մխիթարի եւ այլոց անուններով: Թերեւս այս միացեալ նախագծով եւ կարգաւորմամբ էր, որ կառուցուեց «Չափաւոր ճաշակ գեղեցիկին» ոչ միայն շինեաց վայելչացոյց զԱնի -, գրում է Ղ.Ալիշանը, այլեւ վայելչասէրս գեղեցիկին յարդարեաց զԱնիս եւ իբր գանձ իմն ցանկալի, իբրեւ ամուր ապաստանի, իբրեւ կերտուած չքնաղ եւ գեղեցկափայլ երանգ ակնահաճոյ վիմօքն իսկ, եւ իբրեւ սրբազան եւ ազնիւ քան զամենայն հայաբնակ քաղաքս ժամանակին, պահելի եւ պաշտելի քաղաք...»⁵⁷:

Պակաս հետաքրքիր չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ Աշոտեան պարիսպների աշտարակների վրայ մատուռներ են կառուցուած եղել եւ այս ասանդոյթը անցել է նաեւ Սմբատեան պարիսպներին: Այսինքն պարիսպների բազմաբնոյթ գործառնականութեան ցանկը աւելանում է եւս մէկ գործառոյթով, պաշտամունքայինով: Աշոտեան պարիսպների մասին Աշոտ Ողորմածը յայտնում է «...զամենայն բուրգունս եկեղեցիս յօրինեաց», որի հիման վրայ Վ. Յարութիւնեանը եզրակացնում է, որ մատուռների յարմարեցումը պարիսպների բուրգերում՝ երբեմն ընդունուած կարգ է եղել (յիշատակելով նաեւ Լոռէ քաղաքի բերդապարիսպի աշտարակը մատուռներով պսակուած լինելու օրինակը)⁵⁸:

Այսպիսով Անիի պարիսպների բուրգերն ու աշտարակները, ներպարիսպեան անցումներն ու գաղտնուղիները ունեցել են բազմանշանակ գործառնականութիւն: Դրանք ստորաբաժանում են հետեւեալ գործառոյթների՝ շտեմարաններ, համբարանոցներ, գանձատներ, զինանոցներ, պահեստներ, ձիանոցներ, արհեստանոցներ, սպայական եւ արքայական դասի սենեակներ, մատուռներ, դիտանոցներ, կրակակէտեր, գաղտնուղիներ, անցումներ, միջանցքներ, շուաքներ եւ այլն: Այս տարածքները ունեցել են ուղղանկիւն, քառակուսի, կիսաշրջան, յատակագծային լուծումներ, եւ տեղաբաշխուած են եղել մէկ, երկու, երեք յարկանի ծաւալներում: Ներքին յարդարանքում ունեցել են սրբատաշ, կամարաթաղակապ, խաչուող թաղապահ կամարագօտիներով յօրինուածք, դեղին, կարմիր, սեւ եւ սպիտակ քարերով զարդարուած պատեր, սրբատաշ աստիճաններ (այդ թւում պատին մի մասով յենուած եւ կախուած, ինչպէս Ախթալայի պարսպի աշտարակներում), կամարակապ դարպասներ, դռներ, մուտքեր, լուսամուտներ եւ այլն: Սմբատեան պարիսպներից հետաքրքիր լուծումներ ունեն Աւագ, Գրիգորի, Ծաղկոցաձորի, Կարուց (Կարսի) եւ Դուինի (կամ Երեւանի) դռները: Աւագ (հիւսիս - արեւելեան) դուռը աջ եւ ձախ կողմերից եռայարկ աշտարակներ ունի, այսպիսին է նաեւ Կարսի (հիւսիսային) դուռը: Մեր կարծիքով առանձնայատուկ գործառոյթ պէտք է ունենար Կարուց դուռը (լուս.2): Այն երկու կողմից ունի երկնասլաց բուրգեր, որոնք իրենց վերնամասում իրար են միանում հսկայ կամարով:

57 - Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 110:

58 - Տէս՝ Վ. Յարութիւնեան, Անի քաղաքը, Երեւան, 1946, էջ 40:

Այս կամարային բացուածքի ներքին հատուածում է գտնուում դիտահարթակ - շուաքը, որը բաց անցումով կապ ունի աջ եւ ձախ կիսաշրջանային աշտարակների ներքին բարձրաճաշակ յարդարուած, հաւանաբար դիտանոցի եւ սպայա-արքայական (չի բացառուում եւ հոգեւոր դասի) նշանակութեան գործառնական սենեակների հետ, որոնցից ներքին աստիճանները տանում են դէպի աշտարակների վերնամասի մարտա-պաշտպանական անցումներն ու հրակէտերը: Իր գործառոյթով այս լուծումը նախատիպ չունի եւ հաւանաբար օգտագործուել է ոչ միայն ռազմական գործողութիւնների ժամանակ այլ նաեւ խաղաղ շրջանում տարբեր հոգեւոր եւ պետական հանդիսութիւնների նշման նպատակով (լուս. 81-84, 86-88):

Անիի պարսպապատերի յորինուածքային առանձնայատկութիւններից է նրա զարդարիկ եւ խորհրդակիր բաղադրամասերի գոյութիւնը: Պարիսպների, բուրգերի, աշտարակների, դարպասների, դռների ներքին եւ արտաքին հարթութիւնները զարդարուած են բազմաթիւ ճարտարապետական փոքր ձեւերով, ատամնաշարերով, խճանկար, շախմատաձեւ շարուածքներով, խաչքարերով, բարձրաքանդակներով, արձանագրութիւններով, խաչապատկերներով, կեռիսաչերով, կենդանապատկեր ժապաւէնաձեւ քանդակներով ու գօտիներով: Պարսպի տարբեր հատուածներում, իբրեւ զարդարանք, տեղադրուած էին քարակերտ զանազան կենդանիների պատկերներ եւ տարբեր բարձրաքանդակներ⁵⁹: Կենդանապատկերների մէջ առանձնանում են ցուլի, առիւծի, մարդու, արծուի, օձ-վիշապի, գառնուկի պատկերները: Հետաքրքիր է, որ առիւծի (ըստ որոշ հեղինակների յովազի) պատկերներով զինանշան, հաւանաբար երկու հատ է եղել: Մէկը խաչապսակ գնդակը բերանում (չի պահպանուել), միւսը գնդաձեւ (հաւանաբար գունաւոր ճենապակուց) յորինուածքը կռնակից վեր: Ըստ Օրբելու «Քաղաքի գլխաւոր դրան մօտ գտնուած վազող տիգրի ուռուցիկ քանդակը, խաչապսակ գնդակը բերանին, որը թերեւս Անիի զինադրօշն էր (ԺԳ դարում)»⁶⁰: Քաղաքի զինանշանը իրենից ներկայացնում է վերնամասում աւելի փոքր երկու ուղղանկիւնների համադրուած պատկեր շրջանակ (Նախաստեղծ Մայր դիւցի պատկերի եւ գլխատան յատակագծային լուծման նմանութեան), որի մէջ քանդակուած է վազող առիւծ (Առիւծ դիւցի, (Արեւի կենդանապատկերի), Թագաւոր (երկրային), խորհրդնշանային կապ): Այս շրջանակի տակով պատի հարթութեան վրայ, նրա մէջ ագուցուած է Կենաց Ծառ խաչ պատկերը սեւ քարից, որը ներքեւի մասում «յենուած» է աստիճանաձեւ քառակուսիների վրայ:

Իսկ «Բարձր, մի ժամանակ ահարկու» քաղաքային պարիսպների վրայ «պահպանուել են ուռուցիկ զարդեր, որ ներկայացնում են արծիւ, վիշապ, ցլի գլուխ եւ մինչեւ անգամ ապակեայ ու յախճապակեայ կիսագնդիկների մնացորդներ, որոնք հագցուած են առանձին քարերի մէջ»⁶¹:

Դեռեւս XIX դարում Աբբաթը եւ այլք Անիի պարիսպների վրայ տեսել են «մի մարդու, ենթադրաբար Սմբատ 2-րդ թագաւորի քանդակը, ձեռքին մի ինչ որ կառուցուածքի մոդել»⁶²: Այս խորհրդակիր բաղադրիչների առատութիւնը չէր կարող միայն զարդարիկ նշանակութիւն ունենալ, մանաւանդ, որ Անիի պաշտամունքային կառոյցները «լեցուն» են խորհրդակիր պատկերներով, որոնց խորհուրդները յայտնի են⁶³: Օրինակ պարիսպների կիսաշրջանաձեւ երկու աշտարակները դրսի կողմից ունեն վիշապագօտիներ: Այս

Լուս. 82.

3.4 Անիի պաշտպանական կառոյցների յորինուածքային առանձնայատկութիւնները, գործառնականութիւնը եւ խորհուրդը

59 - Խ. Յ. Մաքք, նշուած աշխատութիւնը:

60 - Յ. Օրբելի, Անիոյ աւերակները, Վաղարշապատ, 1911, էջ 24 - 30:

61 - Նոյն տեղը:

62 - Տէս՝ Վ. Յարութիւնեան, Անի քաղաքը, Երեւան, 1964թ., էջ 43:

63 - Տէս՝ Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողութիւնը Հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, 2005թ. 178 էջ, 106 աղիւսակ:

Լուս. 83.

Լուս. 84. Աւագ դուռը քաղաքի կողմից կենդանի պահպանելով (վերելում) եւ Մխիթարիչի աշտարակը

Գլխի երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառուցների ճարտարապետությունում

Լուս. 86.

Լուս. 85. Աւագ դուռը քանդուած պարիսպները եւ Կարուց դուռը

3.4 Անիի պաշտպանական կառույցների յորինումաճքային առանձնայատկությունները, գործառնականությունը եւ խորհուրդը

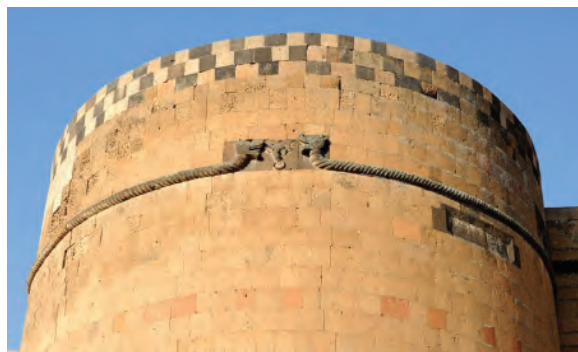

Լուս. 87.

Վիշապագօտիները իրենցից ներկայացնում են երկուական իրար դէմ դիմաց «կանգնած» վիշապներ որոնց գլուխների արանքում ցլապատկերներ են, մէկի բերանում շրջանակ: Վիշապագօտիները կառուցուած են սեւ քարից: Վիշապների եւ ցուլերի խորհուրդները յայտնի են՝ Վիշապ - Օձը խորհրդանշան է եւ «...վկայ ապաշխարութեան եւ հաւատոյ ժողովրդեան»⁶⁴: Յուլը խորհրդանշում է երկրայինը, ինչպէս նաեւ երկիր, հաստատութիւն, քաջութիւն, իշխանութիւն, երկրային ուժ, գիշեր թէ ցերեկ արթմնի հսկողութիւն, հակամարտութիւնում յաղթանակ (օձ-վիշապների պարագայում) եւ այլն: Իսկ պարսպի ուրիշ հատուածներում հանդիպող արծիւը՝ երկնային հոգեւոր իշխանութիւն, աստուածային հովանի, հզօրութիւն, յաղթանակ, հաւատ, քաջութիւն եւ այլն, Առիծը՝ թագաւորութեան խորհուրդ, իշխանութիւն, արեւ, կրակ, եւ այլն, Դարպասները՝ յաղթանակով եւ պատուով անցում քաղաքից դուրս եւ ներս (որի ընթացքում պարիսպների վրայ միշտ տեսանելի եւ ոգեւորող են թագաւորը, հոգեւոր առաջնորդը, սպայակոյտը, համաքաղաքացիների գոյութեան եւ ակնկալիքների, հաւատքի եւ պետականութեան խորհուրդները հաստատող նշաններ եւ այլն):

Հետաքրքիր է նաեւ Աւագ դռան ծախ աշտարակի ներքաղաքային հարթ պատի վերնամասում պատկերուած 64 քառակուսիներով (սեւ եւ դեղին) ամբողջացող կեռխաչի պատկերը՝ «յենուած» սուր ծայրը վեր եռանկեան (սեւ) գագաթին (նշմարելի է եռանկեան, քառակուսու եւ կեռխաչ-յաւերժի խորհուրդը): Իսկ Կարուց դռան խաչը տասը սեւ քառակուսիներից *ռոմբաձե* դասաւորուած յօրինուածք է, որոնց մէջ ագուցուած են եղել յախճապակէ գնդեր (գունդ-շրջանակ, քառակուսի, Կենաց Ծառ, խաչի խորհուրդ): Այսինքն հզօրատես պարիսպները պահպանում են այն երկիրը որի ժողովուրդը ունի հաստատ հաւատ եւ իր քաղաքը պարսպապատել է, զրահաւոր հաւատով եւ ապաշխարութեամբ: Որպէս հաւատի նշան պարիսպները գօտեւորում են հաւասարաթեւ խաչերը, իսկ անկիւնային բուրգերի վրայ հսկայ խաչ Կենաց Ծառերն են: Այստեղ ամփոփուած են պահպանութեան, հզօրութեան, անառիկութեան, յաւերժ հաւատքի, ամրութեան, կայունութեան եւ այլ խորհուրդները:

Անիի պարիսպները Անեցիների համար զուտ պաշտպանական նշանակութիւն չեն ունեցել, նրանք շատ խորհուրդներ են պահում իրենց ծալքերում: Անեցիները գիտէին այդ եւ պարսպապատերին հպարտութեամբ եւ հաւատով արձանագրել են «Տէր Աստուած տուր զքո խաղաղութիւնդ ամենայն աշխարհի...»: Իսկ «Գագիկ Ա, լուսամիտ արքան, որ իր թագաւորութեան երկար ու խաղաղ տարիները նուիրեց իր երկրին առեւտրական եւ մշակութային աճման, բացառիկ ուշադրութեան առարկայ ըրած էր իր մայրաքաղաք, ու վերածնեալ Դուինի, Մրենի եւ Բագարանի պէս հայկական մեծ քաղաքներու փայլը ...»⁶⁵: Այս փայլը շլացնում եւ պարտաւորեցնում է բոլորիս:

Լուս. 88.

64 - Բառարան Սուրբ գրոց, Երեւան, էջ 1992, 584, 639 էջ:

65 - Փառլոյ Քունէո, Անի քաղաքի ճարտարապետութիւնը, ՀՃՎ, N12, Անի, էջ 96:

3.4 Անիի պաշտպանական կառույցների յորինումաճքային առանձնայատկությունները, գործառնականությունը եւ խորհուրդը

3.5 Անիի Հովուի եկեղեցու յորինուածքային եւ խորհրդաբանական առանձնայատկութիւնները

Ճարտարապետական յորինուածքային բազմատիպ կառոյցներով յայտնի Անիի մշակոյթում առանձնանում է գողտրիկ մի շինութիւն՝ Հովուի եկեղեցին (պատկեր 19, լուս. 89):

Հայ ճարտարապետութեան գիտակ, հետազօտող եւ վերլուծաբան Թ. Թորամանեանը այն անուանել է «Ճարտարապետական գոհար», «Անիի ճարտարապետութեան պսակ»⁶⁶:

Հովուի եկեղեցին կառուցուել է XI դարում, պատկանում է սինաձեւ եկեղեցիների թուին, արտաքինից եռայարկ, իսկ ներսից երկյարկ է: Առաջին յարկն ունի աստղաձեւ յատակագիծ, որի վրայ բարձրանում են աւելի քիչ մասնատուած երկրորդ եւ երրորդ յարկերը: Առաջին յարկի պատերի արտաքին մասը մասնատուած է եղել 12 եռանկիւն եւ 6 կիսաշրջան որմնախորշերով: Երկրորդ յարկի պատերն ունեցել են 6 որմնախորշեր, իսկ երրորդ յարկը ունեցել է աւելի պարզ (գլանաձեւ) կառուցուածք: Գլանաձեւ թմբուկը ունեցել է աշխարհի չորս կողմերին ուղղուած պատուհաններ:

Թ. Թորամանեանի բնորոշմամբ, Հովուի եկեղեցին իր բազմաթիւ իւրայատկութիւններով հանդերձ «Իր մէջ հրաշալի կերպով մարմնացնում է թէ խաչաձեւող կամարներ, թէ կամարաջիւղեր եւ թէ սինախորձեր»⁶⁷: Ճարտարապետական առումով հրաշք են համարում մանաւանդ եկեղեցու առանց յենասիւնների թուով վեց կախուած աղեղները, որոնց «մէկ ծայրը հանգչած որմասիւններու վրայ, միւս ծայրերը հաւաքուած դէպի կենդրոն, հրաշքով կախ եկած են ձեր գլխուն վերեւ»⁶⁸, «իր եռայարկ ձեւով Հովուի եկեղեցին Զուարթնոցի եւ Անիի Ս. Գրիգորի մանրակերտն է. ներքին կողմէն, որմասիւններէն մեկնող վեց աղեղներու ծայրերը առանց յենարանի կախ մնացած կախարդական երեւոյթը, գաղափարով եւ շինարարական ճարպկութիւնով մի մեծագործութիւն արժէ»⁶⁹:

Թորամանեանին զարմացրել է յատկապէս եկեղեցու յատակագծային ձեւը. «յատակագծի ձեւը եւ արտաքին ակնահաճոյ տեսքը մէկ հատիկ օրինակ կը թուի ինծի ամբողջ պատմական ճարտարապետութեան մէջ»⁷⁰ (Յատակագծային յորինուածքը յիշեցնում է «Կեանքի ծաղիկ» խորհրդաբանական նկարուածքը):

Թորամանեանին յաջողուել է տեսնել կիսաւեր եկեղեցին (այժմ նրանից գրեթէ ոչինչ չի պահպանուել), չափագրել այն, կազմել եկեղեցու համոզիչ վերակառուցման նախագիծը: Նա նպատակադրուել էր առանձին ուսումնասիրութիւն նուիրել Հովուի եկեղեցուն «Ես կը յուսամ, որ ի մօտոյ բախտ կ'ունենամ հրապարակ հանելու այս զարմանալի կազմութեան մանրամասն դէտալները», «մտադիր եմ առանձին հատորիկով մը ի լոյս ընծայել այդ ճարտարապետական չնաշխարհիկ մարգարիտը»⁷¹:

Յաւօք, նրան չի յաջողուել իրականացնել իր այս մտայղացումը:

66 - Թ. Յակոբեան, Անիի պատմութիւն, Երեւան, 1980թ., էջ 326:

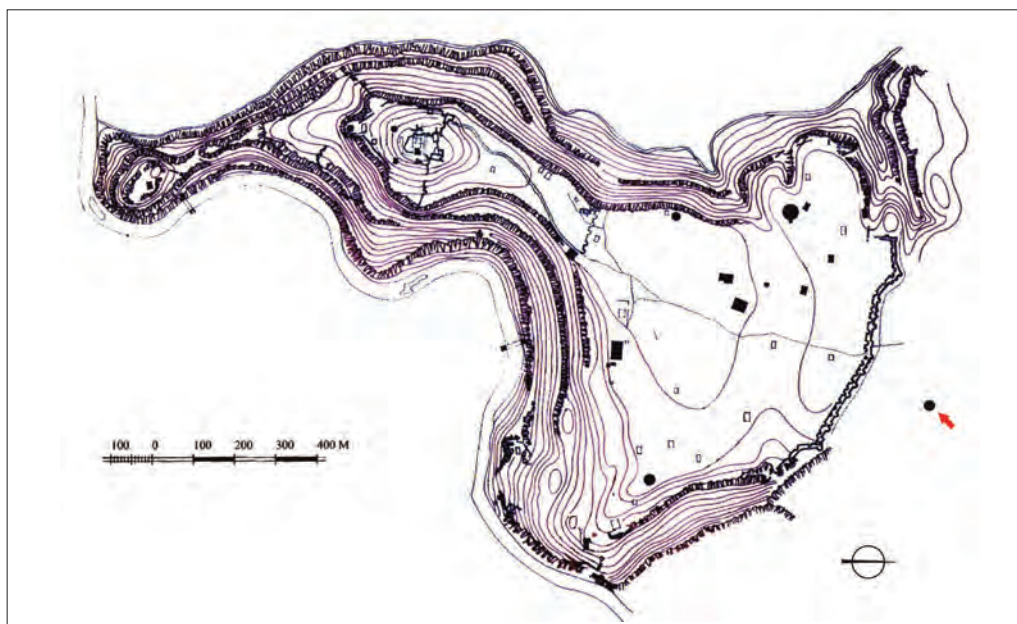
67 - Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, աշխատութիւնների ժողովածու, Երեւան, 1942թ., էջ 94:

68 - Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, աշխատութիւնների երկրորդ ժողովածու, Երեւան, 1948թ., էջ 106:

69 - Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, աշխատութիւնների ժողովածու, Երեւան, 1942թ., էջ 338:

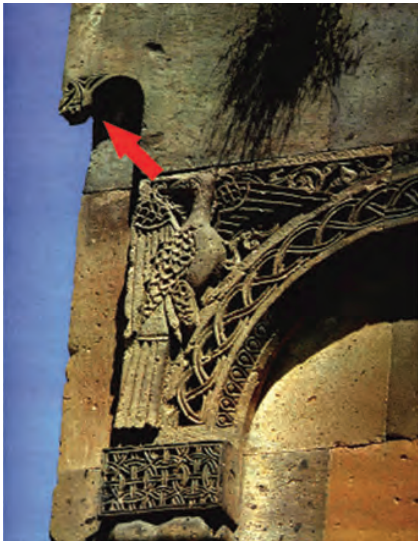
70 - Նոյն տեղում, էջ 338:

71 - Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, աշխատութիւնների ժողովածու, Երեւան, 1942թ., էջ 320:

3.5 Անիի Հովուի եկեղեցու յորինումաճրային եւ խորհրդաբանական առանձնայատկությունները

Պատկեր 19. Անիի Հովուի եկեղեցու փեղադրությունը:
Լուսանկարները եւ վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանեանի

Լուս. 90. Տիգրան Հոնենց եկեղեցու թռչնաքանդակը եւ կաթոց մանանան

Գլուխ երրորդ

հորհորդանշանային մրաճորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Սակայն ինչն է Հովուի եկեղեցու ընդհանուր յորինումաճքում այդքան հետաքրքրել եւ զարմացրել Թ. Թորամանեանին:

Իսկապէս այս ոչ մեծ չափերի կառոյցը իր մէջ շատ «գաղտնիքներ» ունի ամբարած: Նրա յատակագծային, ծաւալատարածական, զարդարիկ յորինումաճքները տարբերում են հայ ճարտարապետութեան մէջ լայն տարածում գտած պաշտամունքային կառոյցներին յայտնի եւ բնորոշ ձեւերից, ինչպէս նաեւ յայտնի դամբարաններից (եթէ սա իրօք դամբարան է):

Այս կառոյցը, եթէ եկեղեցի է, ապա ոչ առաջին եւ ոչ էլ երկրորդ յարկերում չունի ասանդական՝ դէպի արեւելք ուղղուած ասագ խորան (նոյնիսկ խորան): Արեւելեան կողմում ընդհանրապէս չունի լուսամուտ (առաջին յարկում), այդ հատուածը խուլ է: Առաջին յարկում՝ արեւելքը «փակ» է նշանակում է առաջին յարկը եկեղեցի չէ (պատկեր 20-22):

Երկրորդ յարկում դռան բացուածք է թողնուած, սակայն ոչ առաջին յարկից եւ ոչ էլ մէկ այլ տեղից անհնար է բարձրանալ երկրորդ յարկ եւ այդ դռնից ներս մտնել, յայտնի չէ նաեւ երկրորդ յարկի գործառոյթը, այստեղից հետեւում է, որ երկրորդ յարկի եկեղեցին՝ աղօթատեղ չէ, այստեղ էլ ասագ խորան չկայ (միայն (պատարագի) սեղան է):

Առաջին յարկում (ներսոյթում) վեց որմնասիւններ կան, որոնցից «մեկնոդ» վեց աղեղների ծայրերը հաւաքում են դէպի կենտրոն եւ միանում մէկ կէտում: Այսպիսի լուծում հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ նոյնիսկ մէկ այլ տեղում չի հանդիպում (ի դէպ խաչուող կամարների հատման կէտում շէտուած «գնդիկի» հանդիպում ենք միայն Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գաւիթի յորինումում):

Այնինչ դրանք ասանդական եղանակով կառուցելու դէպքում, շատ անելի դիրին կարող էին կառուցուել՝ որպէս երեք խաչուող կամարներ: Այնինչ դրանք կարծես մտացածին բարդեցուած են եւ դրանց մէկ կէտում հաւաքուած լինելը պատահական չէ:

Պակաս առեղծուածային չէ եկեղեցու Հովուի կամ Նախրճու ժամ անանումը եւ դրա հետ կապուած ժողովրդական ասանդութիւնը⁷²:

Հաւանաբար Թորամանեանը կռահել էր, որ «սա եկեղեցի չէ եւ ոչ ալ Հովուի մը շինած»: Սակայն ինքն էլ տուրք տալով ժողովրդական ասանդութեանը գրել է, որ Հովուի եկեղեցին «մի փոքրիկ շիրիմ»⁷³ է, «միջին յարկի վրայ պատարագի սեղանով մը»⁷⁴: Յայտնի չէ, թէ որեւէ մէկը պեղել է այդ ենթադրեալ շիրիմը: Միգուցէ այն շիրիմ չէ, այլ անելի խորին խորհուրդ պարունակող կառոյց, յիշեցում, պատգամ...:

72 - Գագկաշէն Ս. Գրիգորի եռայարկ տաճարի ամպածրար կաթուղիկէն, երբ հսկայ պարիսպներէն եռապատիկ անելի բարձրացաւ, դուրսը, դաշտին մէջ իր ոչխարները արածող հովիւին սիրտը ուրախութեամբ լեցուեցաւ, ռամիկ հոգւոյն բոլոր պարզութեամբ դարձաւ իւր կնոջ եւ հրամայեց աղօթելու գնալ նորակառոյց արքայական տաճարի մէջ, կեանք եւ ողորմութիւն խնդրելու երկնաւորէն առաքինի եւ մեծագործ թագաւորին համար, որ պարծանք մը եւս անելցուց հայ գեղարուեստի պատմութեան: Սակայն երկար չտեսցէ այդ ուրախութիւնը, օր մը, երբ իր բարեպաշտ կիներ այդ արքայական փառաշուք տաճարին մէջ աղօթելու անարժան համարուելով դուրս շարտուեց, հովիւը վրէժխնդրութեամբ լեցուած, աչքերը դարձուց դէպի արքայական պալատները եւ առիծի մոնչիւնով գոռաց. «Արքայ հօր, ես, խեղճ հովիւս, պիտի խորտակեմ քու ամբարտաւանութիւնդ: Դու հարստութիւնով, մեծութիւնով ու զօրութիւնով կը հպարտանաս, ես չնաշխարհիկ ճաշակովս պիտի կանգնեմ մի տաճար քո դիմաց, թէեւ փոքրիկ, բայց բոլոր փառքովդ պիտի նախանձիս անոր վրայ. մարդիկ քու կանգնած վիթխարի զանգուածին առջեւ պիտի ապշին ու տուկան, իսկ իմ տաճարիս առջեւ հոգեկան քաղցր զմայլումով պիտի համակուին. քուկինիդ խրոխտ գլուխը շուտով պիտի խոնարհի եւ սիրտդ ու հոգիդ պիտի թաղէ իր փլատակներու տակ, սակայն իմ չնաշխարհիկ հանճարիս համեստ կոթողը մշտավառ աստղի մը պէս դարուցի դարս պիտի փայլի գեղարուեստական աշխարհի հորիզոնին վրայ»: Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան աշխատութիւնների երկրորդ ժողովածու, Երեւան 1948թ., էջ 319:

73 - Նոյն տեղը, էջ 319:

74 - Նոյն տեղը, էջ 319:

Ժողովրդական ասանդությունում շեշտում է, որ «Գագկաշեն ս. Գրիգորի եռայարկ տաճարի ամպածրար կաթողիկէն» Անիի պարիսպներից «եռապատիկ անելի է բարձրացել»: Այս յիշեցումը հազիւ թէ պատահական լինի, ինչպէս միւս նկարագրությունները: Արդեօք սա չի յուշում, որ Գագիկ թագաւորը «փորձել» էր «ձեռնոց նետել» հոգեւոր դասին, ցոյց տալու համար, որ ինքը (ինչպէս ընդունուած էր շատ թագաւորների մօտ) երկնքի եւ երկրի թագաւորն է: Նման մօտեցում նկատուում է յատկապէս այն ժամանակ, երբ հասարակութեան որեւէ դաս անելի ակտիւ գործընթաց է ստանձնում, ըստեղծելով միւս դասերը, որի արդիւնքում միշտ պայքարի կամ հակադրութեան միտում է նկատուում:

Ի դէպ ասանդությունում նշում է, որ եկեղեցու շինարարությունը, ուրախութեամբ է ընդունել նաեւ «դուրսը, դաշտին մէջ իր ոչխարները արածացնող հովիւր»: Սակայն երբ նրա կինը եկեղեցուց իբրեւ թէ «դուրս շարտուեց» (ի դէպ հարկ է նշել, որ այս միջադէպը ընդհանրապէս խորթ է հայ եկեղեցուն), հովիւր (մեր պատկերացմամբ ժողովուրդը, այլ դասի ներկայացուցիչը, որը հաւանաբար այս դեպքում հանդէս է գալիս նաեւ հոգեւոր դասի անունից) «վրէժխնդրութեամբ է լցւում» դէպի արքան: Յետագայում նա (հովիւր) պարտաւորուում է մի տաճար կառուցել սակայն ոչ թէ սովորական, այլ այնպիսին, որ «մարդիկ քու կանգնած վիթխարի զանգուածին առջեւ պիտի ապշին ու սոսկան, իսկ իմ տաճարիս առջեւ հոգեկան քաղցր զմայլումով պիտի համակուին»: Աւելին հովուի շինած «չնաշխարհիկ հանճարիս համեստ կոթողը մշտավառ աստղի մը պէս դարուց ի դարս պիտի փայլի»: Այստեղ է, որ կարծես անելի է շեշտում հոգեւոր դասի առաջատարի դիրք գրաւելու միտումը, կառավարող դասի նկատմամբ: Քրիստոնեական խորհրդաբանությունից յատնի է, որ անմար, մշտավառ աստղը Աստուածն է եւ նրա որդի Յիսուս Քրիստոսը: Վերը նշուած պատմությունից արուած մէջբերումներից չի հետեւում արդեօք, որ գործ ունենք հասարակութեան եռադաս բաժանման համակարգում⁷⁵ միշտ առկայ դասային պայքարի մի ինքնատիպ նկարագրութեան եւ դրա արդիւնքում կառուցուած շինութեան հետ, որը «ինքնին մեծածախ շինութիւն մը»⁷⁶ չլինելով իր «գաղափարի եզական յղացումով կարելի է ըսել, կը գերազանցէ Անիի բոլոր մեծ ու փոքր յիշատակարանները»⁷⁷:

Համեմատելով եկեղեցու յատկագծային, ծաւալատարածական եւ զարդարիկ յորինուածքային լուծումները միջնադարեան Հայաստանի այլ պաշտամունքային կառոյցների հետ. յանգում ենք այն եզրակացութեան, որ այս գողտրիկ կառոյցի մեկնաբանությունը պէտք է փնտրել պաշտամունքային կառոյցներին վերապահուող կրօնադաւանաբանական, խորհրդաբանական մտածելակերպի, խորհրդանշանային մտածողութեան ազդեցությունների եւ խորհրդակիր յորինուածքների կիրառութեան եւ վերլուծութեան մէջ:

Այսպէս՝ նախ անուանումը: Կասկած չի յարուցում, որ Հովուի, յատկապէս Նախրճի անուանումը կառոյցին տրուած ժողովրդական ձեւն է: Հովիւր ոչ թէ Նախրճին պիտի լինէր, այլ «Հովուի առաջնորդը, լոյս՝ որ զհովուօքն փայլեաց, զթագաւորսն եւ զքահանայս կոչէ հովիւ, Հովիւք որ էին յայլ եկեղեցիս»⁷⁸, Յիսուս Քրիստոսը, որպէս Արդար Արեգակ, առաւօտեան աստղ, որպէս հովուապետ-թագաւոր, հովիւ, լոյս եւ այլն: Հայկազեան բառարանում այլ մեկնություններ եւս կան, հովիւր նաեւ հովուական գաւազանի խորհուրդ

Լուս. 91. «Մանանայ կաթոցների» տեղերը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

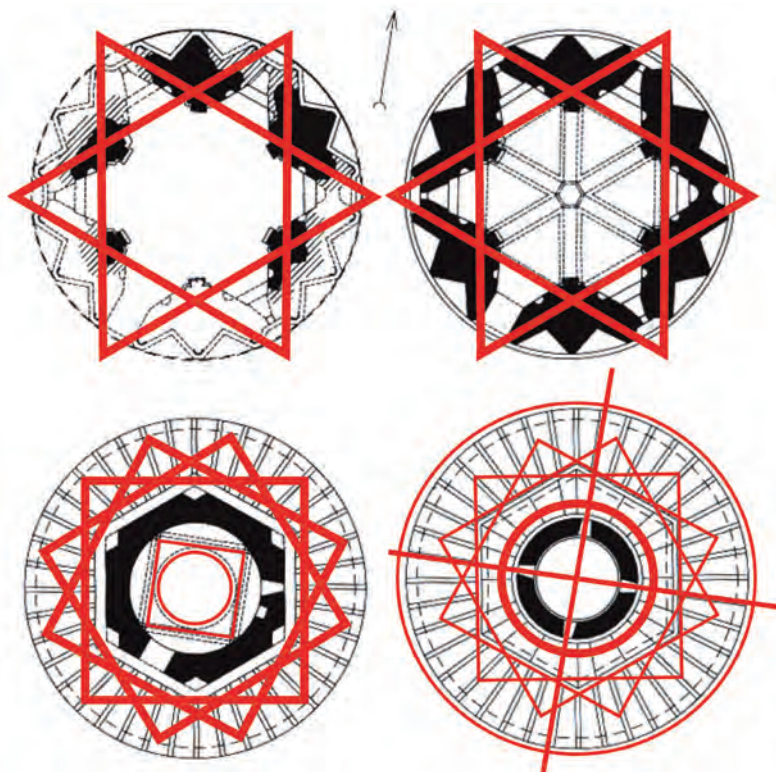
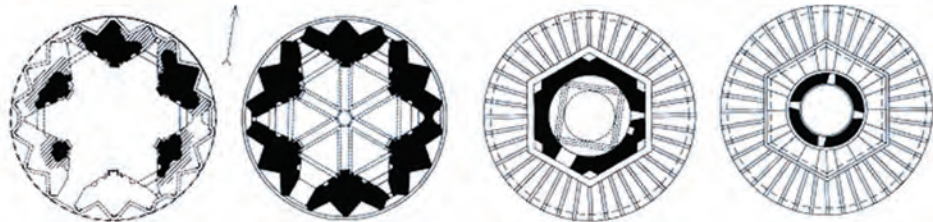
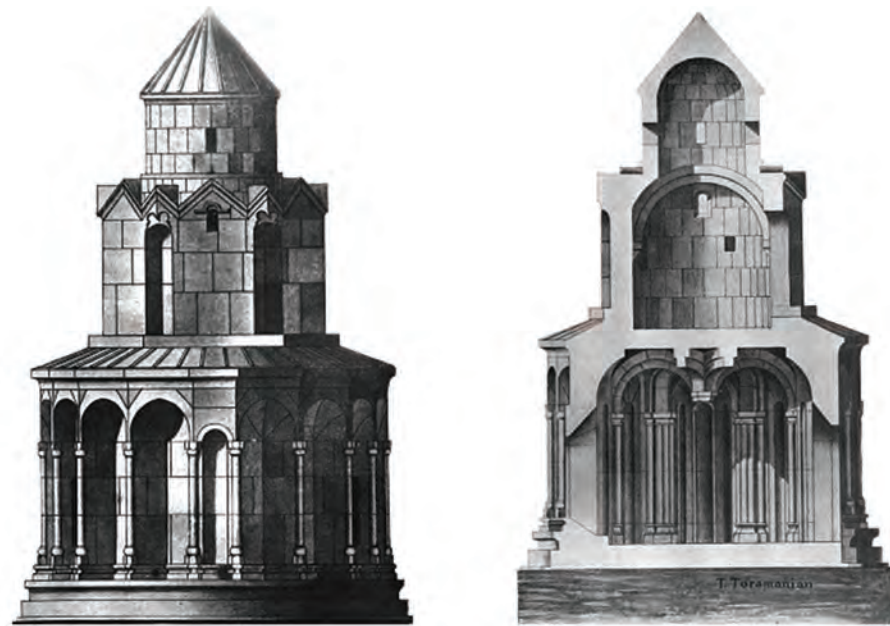
3.5 Անիի Հովուի եկեղեցու յորինուածքային եւ խորհրդաբանական առանձնայատկութիւնները

75 - Տեն՝ Ս. Պետրոսեան, Դասերը եւ եռադասութեան դրսեւորումները հին ու վաղմիջնադարեան Հայաստանում, Գիւմրի, 2001թ.:

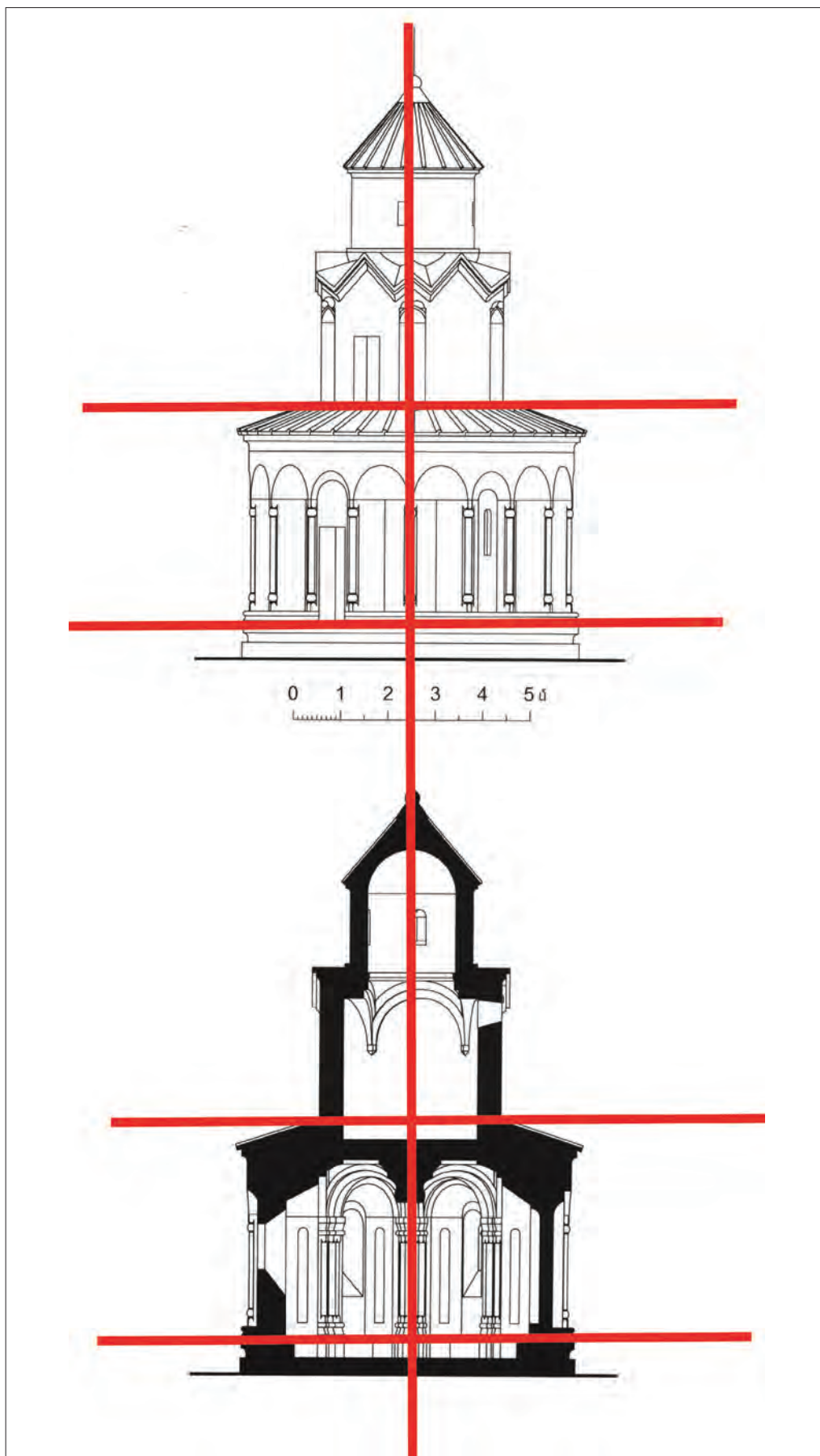
76 - Թ. Թորամանեան, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան աշխատությունների ժողովածու, Երեւան 1942թ., էջ 319:

77 - Նոյն տեղը, էջ 319:

78 - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837 (Երեւան 1981թ.), էջ 122:

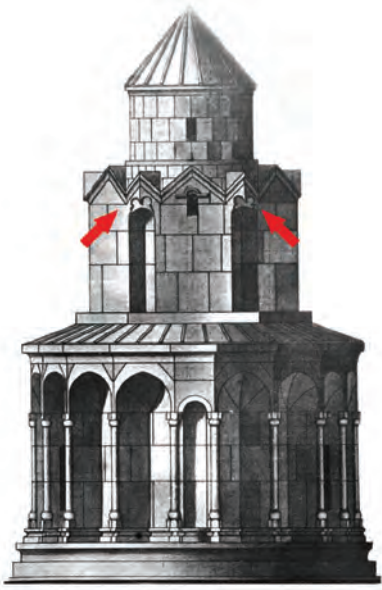

Պատկեր 20. Անիի Հովուի եկեղեցու յափակագիծը, վերակազմութիւնը եւ կտրուածքը՝ ըստ Թ. Թորամանեանի, առաջին եւ երկրորդ յարկերի յափակագիծերը՝ ըստ Ա. Յակոբեանի, խորհրդանշանային վերլուծութիւնը՝ Ա. Հայկազունու

3.5 Անիի Հոլոի եկեղեցու յորինումաճբային եւ խորհրդաբանական առանձնայատկությունները

Պատկեր 21. Խորհրդանշանային վերլուծությունը՝ Ա. Հայկազունու

Պատկեր 22. «Մանանայ կաթոցների» տեղերը՝ ըստ Ա. Հայկազունու, վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանեանի

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Էլ ունի, նաեւ եկեղեցին էլ որպէս կառոյց կարող է հովիւ առաջնորդների հաւաքատեղի լինել, ինչպէս նաեւ Յիսուս Քրիստոսը բոլորի առաջնորդ, որպէս՝ հովուապետ: Ասյտեղից չի հետեւում արդեօք, որ Անիի Հովուի եկեղեցու ճարտարապետական համակառոյցի յորինումը առկայ են Յիսուս Քրիստոսը որպէս հովուապետ, թագաւոր, լոյս, արեւ, առաջնորդող սին, գաւազան եւ այլ խորհուրդները կառոյցի ինչպէս յատակագծային, ծաւալատարածական, այնպէս էլ զարդարիկ լուծումներում: Ուստի Հովուի (առաջնորդի) եկեղեցին առաջնորդողի, ուղորդողի յուշարար եւ ուղեցոյց խորհուրդն ունի եւ ոչ միայն որեւէ յայտնի անհատի կամ անյայտ անհատի, այլ ընդհանրապէս բոլոր հաւատացեալների, եւ նաեւ մայրաքաղաք մտնող իւրաքանչիւրի համար:

Ինչպէս մենք արդէն նշել ենք, հայ միջնադարեան եկեղեցիները աւանդաբար իրենց յատակագծում քառանկիւն եւ շրջանակաձեւ են լինում⁷⁹ եւ դրանք էլ ունեն իրենց խորին խորհուրդները: Հովուի եկեղեցին իր յատակագծային լուծումով մօտ է շրջանակին եւ իր նկարումների հիմքում կազմուած է իրար ագուցուած, միահիւսուած երկու հաւասարակողմ եռանկիւններից, որոնք խորհրդանշում են հաւատաւոր ժողովրդի եւ ամենատես Հայր Աստծոյ հաւատով ոգեկոչուած ներդաշնակ միջավայր՝ երկրի եւ երկնքի կապը եւ գոյութիւնը: Յատակագծային լուծումը շրջանագծայինին մօտ է (բազմանկիւն), քանզի խօսքը ոչ թէ Հայր Աստծոյ, այլ նրա որդու Հովի՝ Յիսուս Քրիստոսի մասին է: Եւ նա է, որ ինչպէս Արծիւը, որ մոլորուած արեւ գառին տանում է դէպի երկինք, արեւածագ որ չմոլորուի, այնպէս էլ Յիսուս Քրիստոսն է Հայր Աստծոյ կամքով իր 12 առաքեալների եւ 4 աւետարանիչների ուղեկցութեամբ առաջնորդում իր գառներին, հաւատաւոր անեցիներին դէպի հաւատքի ճշմարիտ յաւիտենութիւն, որի իմաստի գիտութեամբ էր կառուցուած հազար ու մէկ եկեղեցիների քաղաք Անին: Խորհրդաքանական այս մօտեցմամբ է կառուցուած Հովուի եկեղեցու առաջին յարկի յատակագծային յորինումը իր 12 եռանկիւնաձեւ եւ 6 կիսաշրջան խորշերով (պատկեր 36-37, գծ. 38):

Առաջին յարկի յորինումը կարծես յուշում է, որ մարդը նախ ինքն իր մէջ պիտի փնտռի հաւատի եւ ապաշխարանքի պահանջն ու ուղին եւ Քրիստոսի 12 առաքեալների, 4 աւետարանիչների, նոր կտակարանի 4 գրքերի (աւետարանը՝ որպէս հոգեւոր դրախտ եւ այլն) եւ միաւորուած Յիսուս Քրիստոսի եւ Աստծոյ ճշմարիտ հաւատքի շուրջ՝ քայլի դէպի երկնային դրախտը:

Այս խորհրդով էլ ներշնչուած կառուցուել են նաեւ առաջին յարկի ներքին տարածքի 6 որմնասիւններն ու նրանցով շարունակուող 6 աղեղ-կիսակամարները (4 աւետարանիչներ, հաւատաւոր ժողովուրդ եւ Յիսուս Քրիստոս), ինչը խորհրդանշում է, որ մարդիկ ինչպէս սին-կամարները համախմբուելով, հաւաքուելով, միաւորուելով մէկ կէտում (Առ Աստուած), որպէս Աստծոյ պատգամի հետեւորդներ, պիտի հետեւէին հաւատքի ուժին, ապրէին այնպէս, որ երկնայինից (Հովուից) ստանային մեղքերի թողութիւնը եւ արժանանային երկնային դրախտին: Կառոյցի ներքին այսպիսի խորհրդակիր յորինումը «պահպանուած» է արտաքին լուծումներում՝ 12 խորշերով, քանզի Յիսուս Քրիստոսի կողմից ուղարկուած 12 առաքեալներն էին, որ որպէս պատգամաւոր ընտրուեցին քարոզելու համար Աստծոյ թագաւորութեան հաստատումը երկրի վրայ: Յիսուս Քրիստոսը տուեց առաքեալներին «իշխանութիւն պիղծ դեւերի վրայ» (Մատթ. 10.1): Այս իշխանութեամբ է, որ հաւատաւոր ժողովուրդը պիտի համախմբուէր նրանց եւ Յիսուս Քրիստոսի շուրջ, մեր պարագայում «ստանալով» մէկ կէտում հաւաքուած սինների տեսք: Ասուածից հետեւում է, որ Հովուի եկեղեցու համակառոյցի առաջին յարկը մի «Յուշարար մատեան» է, որ խորհուրդ է տալիս նախ հաւատալ, ապա միաւորուել

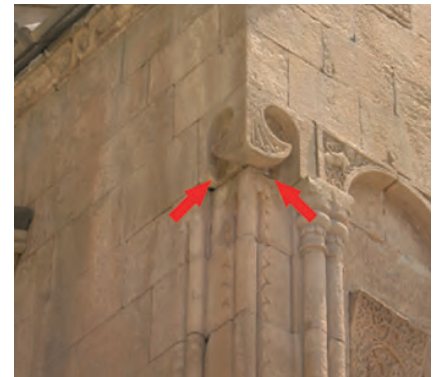
79 - Ա. Հայկազուն, «Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութեան մէջ», Երեւան 2005թ.:

Յիսուս Քրիստոսի 12 առաքելների եւ ապա 4 աւետարանիչների շուրջ եւ նրանց գիտութեամբ եւ խորհրդով համախմբուած քայլել լուսաւոր ուղով առ Աստուած:

Այդ «փոքրիկ» եկեղեցին այլ ինքնատիպ եւ նմանը չունեցող յորինուածքային առանձնայատկութիւններ էլի ունի: Օրինակ՝ ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Թ. Թորամանեանը՝ «Առեղծուած է վերնայարկ բարձրանալու սանդուխը, ոչ մի տեղ հետք ու նշան չկայ սանդուխ եղած ըլլալուն: Վերնայարկի մօտից դուռն ալ բացուած է հարաւային կողմը ճիշտ գետնայարկի դռան ուղղութեամբ, նշմարելի է առջեւի մի փոքրիկ քառակուսի՝ պլաթֆորմ եւ ուրիշ ոչինչ»⁸⁰: Այսինքն կառոյցը երկյարկ է, սակայն երկրորդ յարկ անհնար է ֆիզիկապէս բարձրանալ: Հետեւաբար ինչ գործառոյթ պիտի ունենար երկրորդ յարկի բաց դուռը (դրախտի դուռն է):

Ինչ վերաբերում է Հովուի եկեղեցու երկրորդ յարկի բաց դռանը (թէ երկրորդ, եւ թէ առաջին յարկերի դռները ուղղուած են հարաւ-արեւմուտք), ապա հաւանաբար այստեղ գործ ունենք այն խորհրդանշական պատկերացումների հետ, որ Աստծոյ երկրային տունը, եկեղեցին, տաճարը, միշտ բաց պիտի լինի բոլոր նրանց համար, ովքեր ապաշխարել են, ընդունել Աստծոյ ճշմարիտ խօսքը եւ հաւատում են նրան եւ փակ մնացեալի համար (անկախ նրանց ֆիզիկական առկայ վիճակից Աստծոյ երկրային տանը, անկախ այն բանից նրանք ներսում են, թէ դրսում, կարող են եւ իրաւունք ունեն ներս մտնելու թէ ոչ): Այնպէս, ինչպէս սեւ ու կարմիր գոյնի քարերով կառուցուած, ասենք Անիի մայր տաճարի գունային ներդաշնակութիւնը, որ ցոյց է տալիս աւետարանի փակուածութիւնը անհաւատներին եւ բաց, հիւրընկալ վիճակը հաւատացեալների համար: Այնպէս որ, եթէ որեւէ մէկը ընդունել է Հովուի եկեղեցու առաջին յարկի խորհուրդը, ուրեմն երկրորդ յարկը նրա համար միշտ բաց կը լինի:

Հովուի եկեղեցու առեղծուածային լուծումներից են նաեւ նրա երկրորդ յարկի (առաջին հատուածի) արտաքին մասերում անկիւններից (փոքր նիստերի խորշերի վերնամասում) «կախուած» յորինուածքները, որոնք բազմանիստ խորշաւոր լուծման հարթութիւնների անցման հատուածում թւում է կարող էին կառուցուածքային այլ լինք, աւելի պարզ լուծում ունենալ, բայց անհասկանալի ձեւով բարդացուած են (քանդակուած): Մեր կարծիքով դրանք ցոյց են տալիս Աստծոյ երկրային տան որոշակի չափ, կանոնակարգով, կառուցուած լինելը ու յորինուածքի՝ այդ հատուածի դէպի երկնային դրախտ, անցման սահմանը: Դրանք ամենայն հաւանականութեամբ խորհրդանշում են երկնային մանանայի (ման-չափ, կարգ, կանոն, «ի նորահրաշ տեսիլ երկնատեղաց....»)⁸¹ առ երկրի փոխանցման հաւասարակշռելիութիւնն ու տեղը կառոյցում (դրանք $6 \times 2 = 12$ «հատիկ գնդիկներ են, միայն՝ ի մանանայն են աչք մեր»⁸² են, «կախուած» հայկական խորշերի⁸³ վերնամասում, ինչպէս երկնատես աչքեր): Աչքեր, որոնք յուշում են, որ «Երկնքից են թափում երկնային

Լուս. 92.

3.5 Անիի Հովուի եկեղեցու յորինուածքային եւ խորհրդաբանական առանձնայատկութիւնները

80 - Նոյն տեղը:

81 - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837 (Երեւան 1981թ.), էջ 202:

82 - Նոյն տեղը, էջ 202:

83 - «Հայկական խորշ» են կոչում եկեղեցիների արեւելեան, յաճախ էլ բոլոր ճակատների վրայ արուած խորշերը, որոնք յատկազօնւմ եռանկիւնի են եւ ուղղագիծ ձգուելով խարիսխից մինչեւ ընդիւս պիւի հարթութիւն կիսաշրջան հովհարածեւ աւարտ են ունենում: Խորշերի վերին մասը ներկայացում է որպէս ոսկեփետուր-սիրամարգ-հրեշտակների առաւօտեան ճաճանչում եւ խորհրդանշում են արդարութեան առաւօտը մօտենալու հետ անճառելի լոյսի երեւումը (խաւարին): Այլ կերպ ասած դրանք արեւածագի եւ արեւամուտի խորհուրդ ունեն եւ իրենց ուղղահայեաց լուծումով (ճակատների ողջ բարձրութեամբ վարից վեր) խորհրդանշում են եւ հաստատում, որ ճշմարտութիւնը երկրից բուսաւ, արդարութիւնը երկնքից երեւաց: (Տես՝ Ա. Հայկազուն, «Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութեան մէջ», Երեւան 2005թ.):

ճշմարիտի եւ արդարի կանոնակարգուած սնուցաբեր մանանան», ինչպէս որ «ճշմարտութիւնը երկրից ծնուեց, իսկ արդարութիւնը երկնքից տրուեց»:

Այսպիսի լուծումներ կան Բարձրաքաշում, Մարմաշէնում, Տիգրան Հոնենցում եւ այլուր: Դրանց մենք անուանում ենք կաթոցներ՝ երկնային մանանայի կաթելու, առ երկիր թափուելու տեղեր (Հովուի եկեղեցու պարագայում՝ 6 անկիւններում) (պատկեր 22, լուս. 90-92):

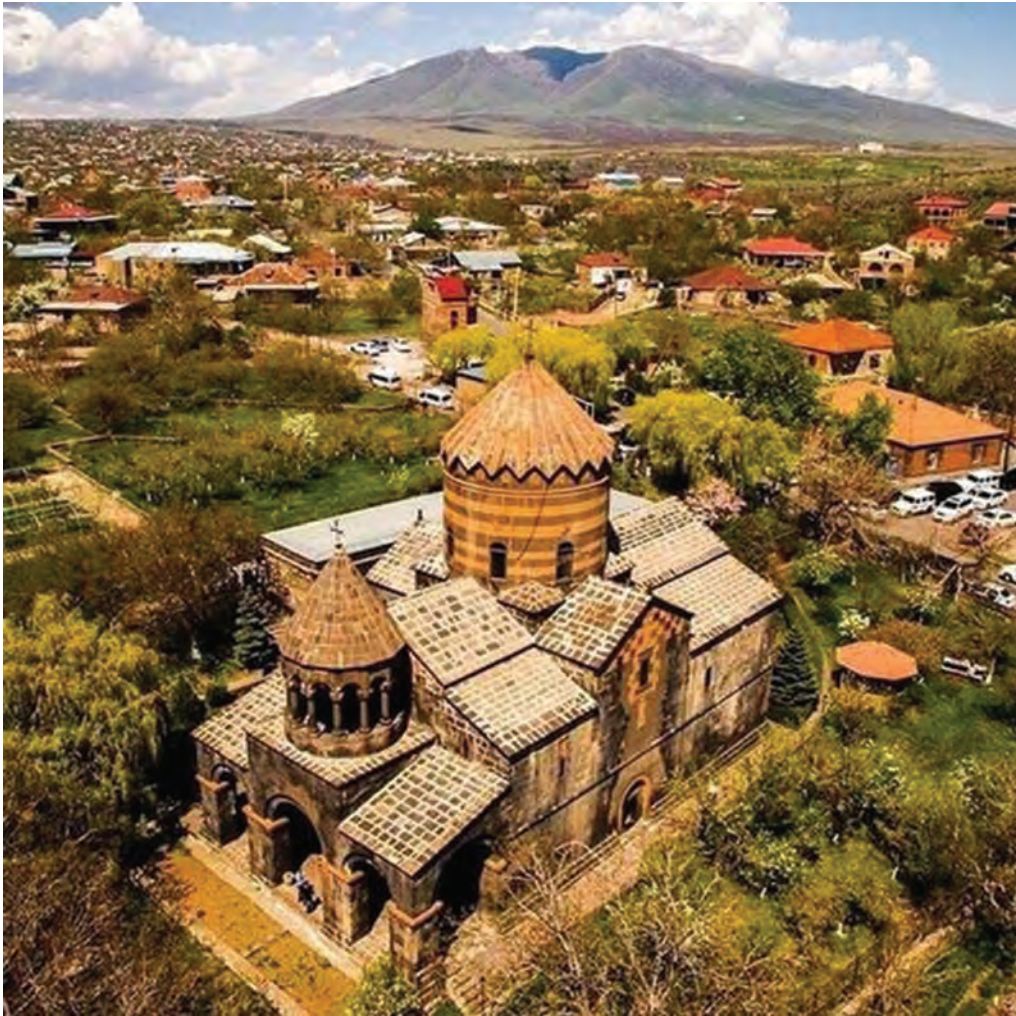
Եթէ անդրադառնանք եկեղեցու խորհրդակիր բաղադրամասերի թուային դրսեւորումներին, ապա նոյնիսկ անգէն աչքով նկատելի են 1,2,3,4,5,6,12 եւ այլ թուային խորհուրդները: Խորհրդակիր պատկերների առումով նկատելի են աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգ, շրջանակ (երկինք), եռանկիւնի (երկիր եւ երկինք հոգեւոր կապ) երկրայինների պատրաստակամութիւնը ընդունելու երկնային ճշմարտութիւնը (եռանկիւն՝ սուր գագաթը դէպի վեր) եւ երկնային ճշմարտութիւնը առ երկիր (եռանկիւնի սուր գագաթը դէպի ներքեւ) երկրաչափական պատկերները եւ դրանց միմիանց ագուցուած պատկերը, որպէս չափաւոր հաւասարակշիռ վիճակ, աշխարհի չորս կողմեր, կոն (եռանկիւնի), աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգ, կէտ սկիզբ, աստղ-խաչ, քառակուսի (երկիր)⁸⁴ եւ այլն:

Այսպիսով Հովուի եկեղեցին մեր առջեւ յառնում է, որպէս մի կանոնակարգուած կառոյց, որը մեզ յուշում է հասարակութեան եռադաս կառուցուածքի գոյութեան, դասերի միջեւ ցանկալի հաւասարութեան պահպանութեան, առ Աստուած հաւատքի շուրջ համախումբ ապրելակերպի կենարար ուժի պահպանման անհրաժեշտութեան մասին: Ուժ որով կանգուն էր Անի մայրաքաղաքը, անեցին (լուս. 93):

Մեծավաստակ Թորամանեանը չհասցրեց ամարտել եւ թղթին յանձնել Հովուի եկեղեցու մասին իր ուսումնասիրութիւնները, ինչը կ'օգնէր մեր օրերում աւելի խորը հետազոտութիւն կատարել: Փաստ է սակայն, Հովուի եկեղեցին «նախընտրու ժամ» չէ, այն կառուցուել է գիտութեամբ, խորհրդով, ինչպէս Զուարթնոցի տաճարը, Ախթամարի Սբ. Իսաչը, Անիի մայր տաճարը եւ այլ միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ, որոնք իրենց մէջ ամփոփում են հայ մտաւոր ժառանգութեան հզօր հիմքը, գիտելիքն ու իմաստութիւնը: Կառուցուել է այնպէս, որ սերունդները յիշեն, որ «եկեղեցին աշխարհի պատկերն է», «փրկութիւն է մարդկանց եւ նորոգում աշխարհի»:

Լուս. 93.

Լուս. 94.

3.6 Արագածոտնի միջնադարեան ճարտարապետական յորինուածքները խորհրդանշանային մեկնութեան տեսանկիւնից

Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառը հարուստ է ճարտարապետական բազմաթիւ յուշարձաններով: Նէոլիթից մինչեւ ուշ միջնադար ներփակող ժամանակահատուածում դրանք սփռուած են ողջ գաւառով (Շամիրամ, Ոսկեվազ, Օշական, Ագարակ, Բիւրական, Օրգով): Առաւել պահպանուած է միջնադարեան պատմաճարտարապետական շէրտը:

Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Արագածոտնի ճարտարապետական յորինուածքների նախաստեղծ ձեւերում առկայ են խորհրդանշանային մտածողութեան բազմաթիւ դրսեւորումներ:

Համեմատելով միանաւ (Ագարակ, Աւան, Եղվարդ, Փարպի՝ V-VI դ.), խաչածեւ գմբեթաւոր (Աշտարակի Կարմրաւոր, Բիւրականի Արտավազիկ, Փարպիի Թարգմանչաց, Օշականի Մանկանոց, Արտաշաւանի Ամենափրկիչ, Քարաշամբի եւ Սասունիկի եկեղեցիները՝ VII դ.), բազմաբսիղ (Եղվարդի Զորաւոր՝ VII դ.), Արուճի Կաթողիկէ եւ Պալատական շէնքերը՝ VII դ., ինչպէս նաեւ աւելի ուշ շրջանի՝ X-XIV դդ. եկեղեցիների եւ եկեղեցական համալիրների (Բիւրականի Սբ. Յովհաննէս՝ X դ. Յովհաննավանք՝ V-XIII դդ.). Ուշիի Սբ. Սարգիս՝ X-XIII դդ., Սաղմոսավանք՝ XIII դ., Ամբերդ՝ X-XIII դ., Մուղնիի Սբ. Գէորգ՝ XVII, Օշական՝ V-XII-XIX դդ.) ճարտարապետական յորինուածքների

Լուս. 95.

յատակագծային, ծառալատարածական, համալիր եւ քաղաքաշինական (Աշտարակ, Ամբերդ, Արուճ, Մուղնի) մանրամասները, ձեւերն ու լուծումները, կարելի է եզրահանգել (լուս. 94-97).

- Յատակագծային լուծումներում յստակ են նախաստեղծ Մայր Աստծոյ պատկեր յորինուածքները (ուղղանկյուն պատկերներ):

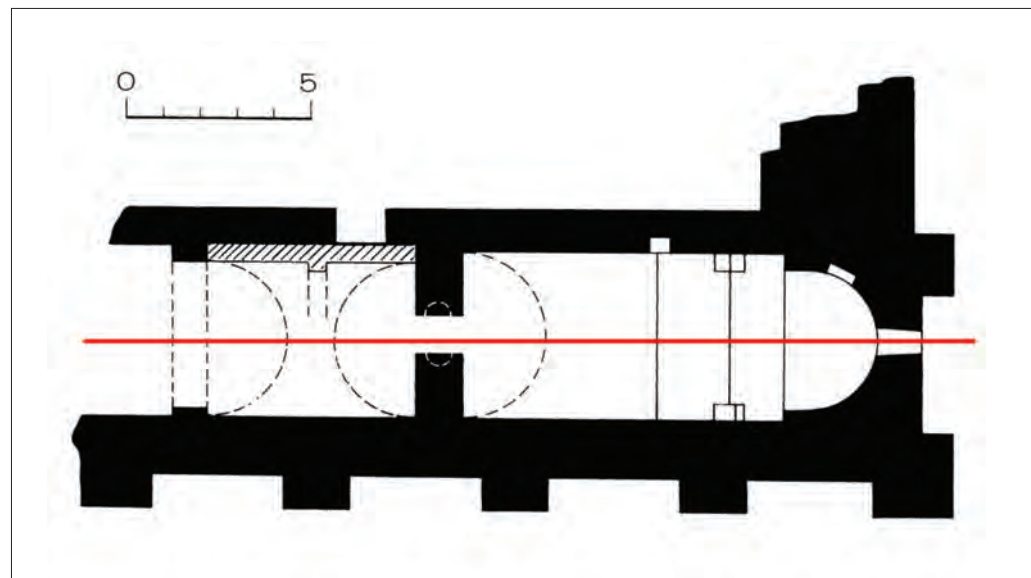
- Յատակագծային եւ ծառալատարածական յորինուածքներն ուղղուած են դէպի արեւելք եւ իրենց յենքում սերում են երկրի քառակողմ բաժանման համակարգից (գծ. 29):

- Յորինուածքների ծառալատարածական լուծումներում առկայ են եռաշերտ, եռադաս բաժանման սկզբունքները (պատկեր 23, 24):

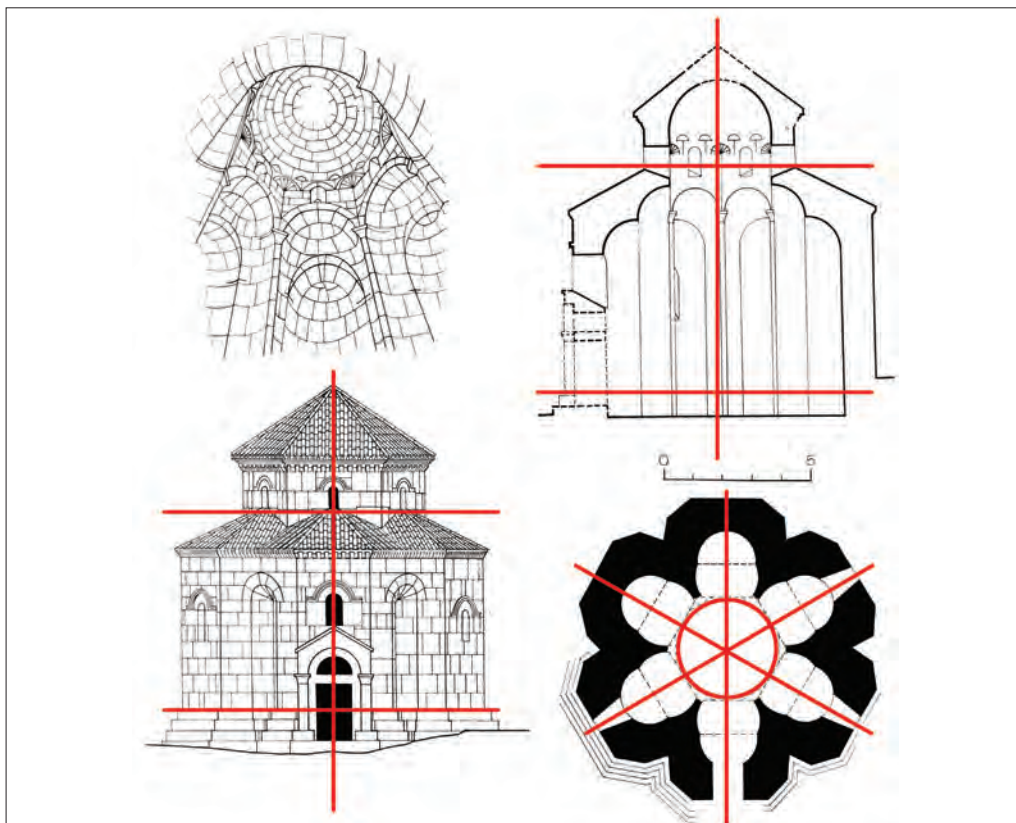
- Քաղաքաշինական յորինուածքներում նկատելի են քառակողմ բաժանման, ջուր - աղբիւր - Կենաց Ծառ, արեւահայեաց տարածքների կառուցապատման, եռադասութեան (միջնաբերդ, շահաստան, արուարձան), պարսպապատմամբ տարածքների կարգաւորման («մաքրման», սրբացման) խորհուրդներ:

- Շատ կառոյցներում էլ պահպանուել են շինարար վարպետների կողմից թողնուած խորհրդանիշ գծագրեր, պատկերներ, յորինուածքներ (Ուշի, Սաղմոսավանք):

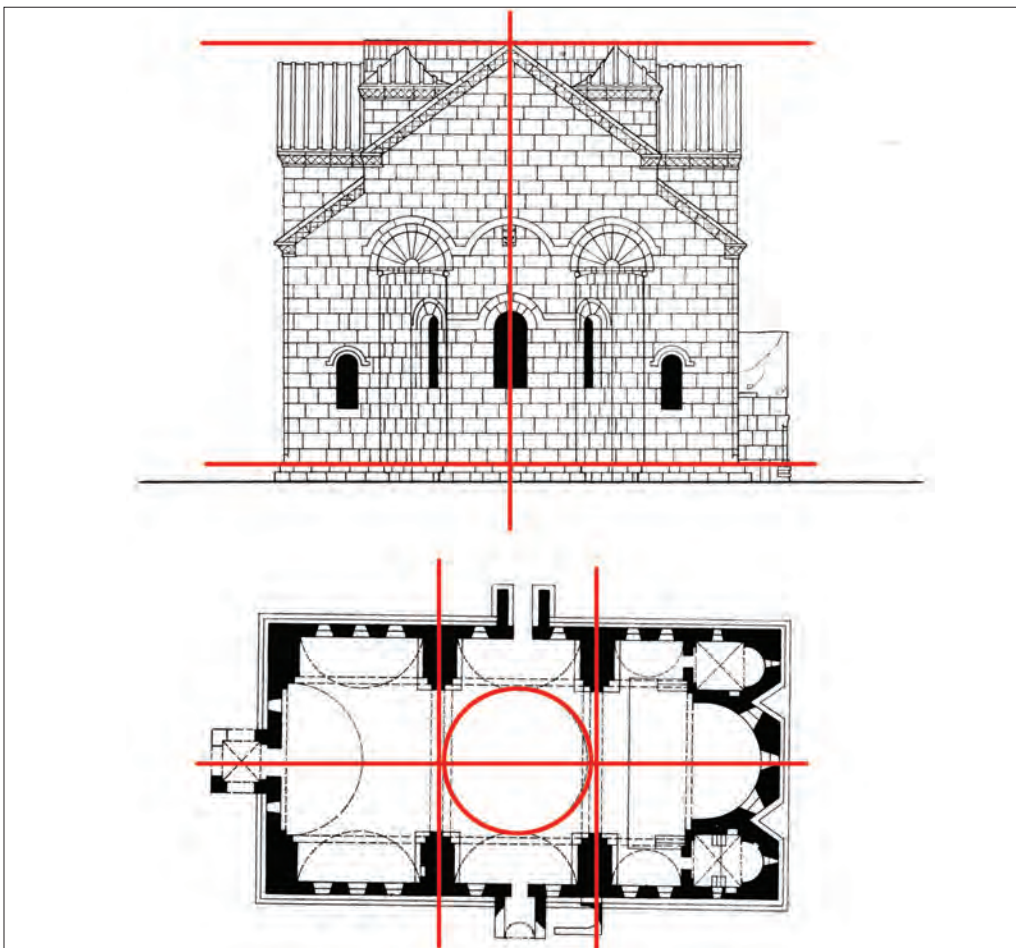
Օրինակ, Տրապիզոնի Աւետարանի «ամենակալ Քրիստոսը» մանրանրկարում (Վենետիկ, Սբ. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. 1400) պատկերուած է քառակուսու մէջ ներգծուած շրջանակ, կենտրոնում ոսկեգոյն դաշտի վրայ Քրիստոսի պատկերն է: Քառակուսու դաշտը կապոյտ է, անկիւններում բուսական զարդանախշերով եւ վերելի կողի կենտրոնում ծիլ ծաղիկ Կենաց Ծառերն են, ինչը խորհրդանշանային մեկնութեամբ պարունակում է քառակուսի՝ երկիր - նախաստեղծ Մայր Աստուած - երկրային դրախտ - Կենաց Ծառ խորհուրդը՝ մի կողմից, եւ շրջանակ - Երկնային սահման - Նախաստեղծ Հայր Աստուած - Արեգակ - Քրիստոս, Աստուածային ճշմարտութեան ուղեկից - Կենաց Ծառ - Երկնային կեանքի խորհուրդը՝ միւս կողմից: Նոյն իմաստն ենք նկատում նաեւ «Եզեկիէլի տեսիլքը» 1498թ. մանրանկարում (Երեւանի մատենադարան, ձեռ. 4955): Թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ մանրանկարներում ակնյայտ են քառակուսի, կլոր, չորս կողմ, չորս կենդանակերպ, չորս Առաքեալներ եւ 4-ի խորհուրդներ:

Գծ. 29.

Լուս. 96.

3.6 Արագածոտնի միջնադարեան ճարտարապետական
յօրինումաճքները խորհրդանշանային մեկնութեան տեսանկյունից

Պատկեր 23. Արագածոտնի տարածաշրջանը հարուստ է պաշտամունքային կառույցների զանազան տիպերով

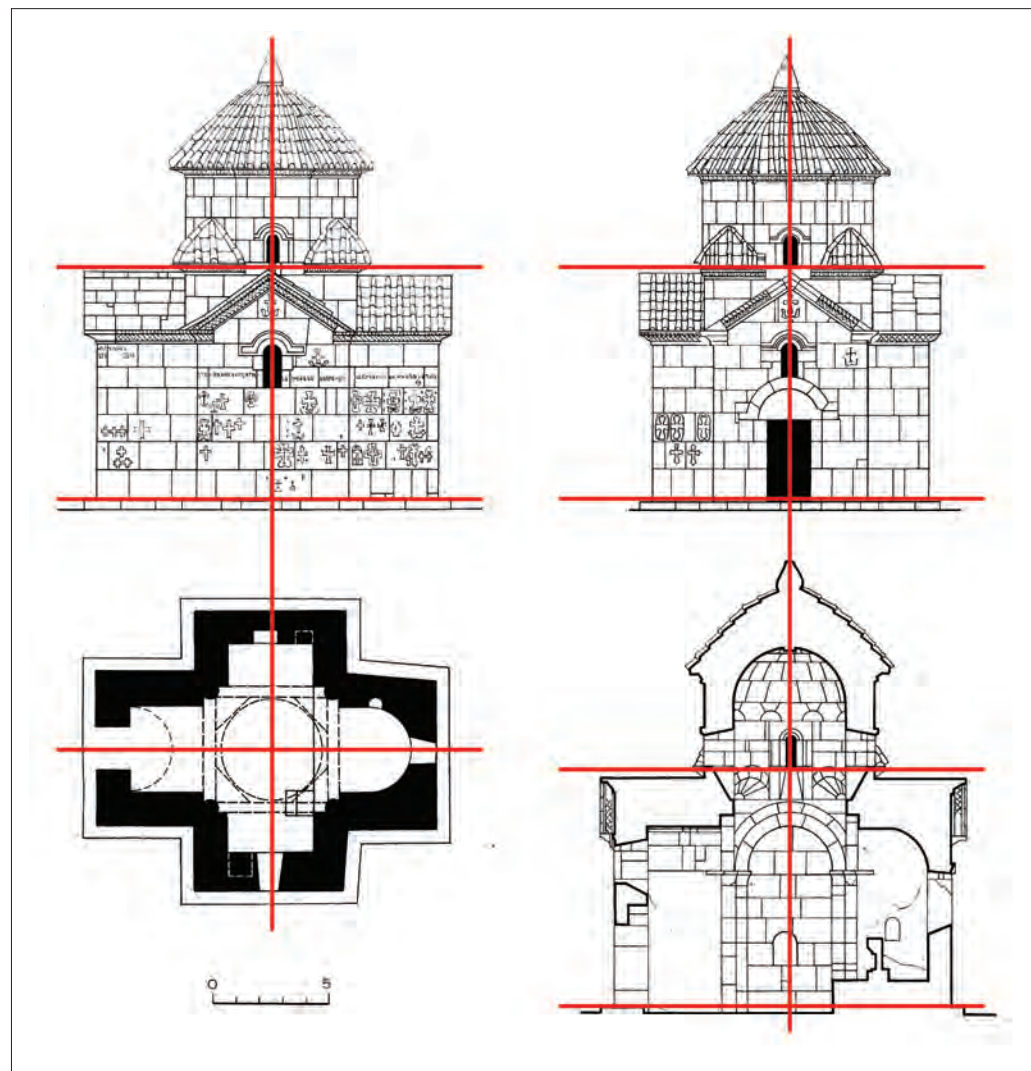

Լուս. 97.

Ուշիի Սբ. Սարգիս վանքի (V-XVII դդ.) գլխավոր եկեղեցու բեմառաջի յորինումը (յիշենք նաեւ Վանքի Կաթողիկէի (XII դ.) բեմառաջը), արեւմտեան մուտքի աջ հատուածում հանդիպում ենք նոյն քառակուսու, կլորի, 4-ի խորհուրդներ, եռանկիւններ, թռչնապատկերներ պարունակող պատկերներ, որոնց կիրառումը ինքնըստինքեան հաստատում է վերն ասուածը: Ուղղանկեան եւ խաչաթել յատակագծային յորինումքների խորհրդանշանային մեկնութեան օգտին են նաեւ «յայտնութիւն» մանրանկարների (1368 եւ 1660թ. պատկերագարդուած Աստուածաշնչերից, Երեւանի Մատենադարան, ձեռ. 2705) յորինումքների խորհուրդները (մարդ, արծիւ, ցուլ, առիծ, Կենաց Ծառ, Քրիստոս Աստուած մոլորեալ (արարուած) Գառը գրկին, երկիր քառակուսի, Աշխարհի չորս կողմ, քառաթել յորինումք):

Այսինքն՝ ճարտարապետական յորինումքի յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում հանդիպող կլորը, քառակուսին, խաչը, եւ եռանկիւնին այստեղ էլ ինչպէս Հայկական Լեռնաշխարհի այլ քրիստոնէական կառոյցներում պատահական չեն, ունեն իրենց խորհուրդները եւ տեղը ճարտարապետական կառոյցում (լուս. 76-79, պատկեր 38, 39):

Գլուխ երրորդ
խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային
կառոյցների ճարտարապետութիւնում

Պատկեր 24. Աշտարակի Կարմրաւոր եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

Լուս. 98.

3.7 Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական յորինուածքի խորհրդանշանային մեկնությունը

Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցին կառուցուել է 915-21թթ. ճարտարապետ Մանուէլի կողմից, Գագիկ Արծրունի թագաւորի պատուէրով, որպէս պալատական եկեղեցի, Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան հոգեւոր կենտրոն (լուս. 98-102):

Եկեղեցին, որ քառախորան, խորանամերձ անկիւններում երեք քառորդ խորշերով, խաչաձեւ գմբէթաւոր յորինուածք է, կառուցուածքային առանձնայատկութիւններով «կրկնում է Արծրունեաց տան տոհմական տապանատուն Զօրադիրի Սբ. Էջմիածին եկեղեցու ճարտարապետութիւնը» [191, էջ 37]: Սբ. Խաչ եկեղեցու յատկագծային յորինուածքը ներկայացնում է «կոմպոզիցիոն այն տիպը, որը, որոշ տարբերութիւններով, օգտագործում էր Հայաստանում VII դարից եւ նոյնիսկ աւելի վաղ ժամանակներից» [192, էջ 75] (աղ. 40):

Յատկագծային խաչաձեւ յորինուածքն ուղղահայեաց առանցքով դէպի վեր, աւարտում է չորս առագաստներին յենուած թմբուկով: Թմբուկը 16 նիստերից է, որից 8-ի վրայ կան լուսամուտներ (զծ. 30, պատկեր 25-27):

Յատկագծային խաչապատկերը յորինուածքով նման է ճաճանչաւոր խաչերին, որով պայմանաւորուած եկեղեցու յենախորշաճառագայթային յատկագիծը հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան տարածուած ձեւերից է [193, էջ 77]:

Եկեղեցին, թէ՛ ներսից եւ թէ՛ դրսից զարդարուած իրեն յատուկ «զարդաքանդակներով եզակի օրինակ է ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ ամբողջ քրիստոնեական աշխարհի համար» [194, էջ 78]:

3.7 Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական յորինուածքի խորհրդանշանային մեկնությունը

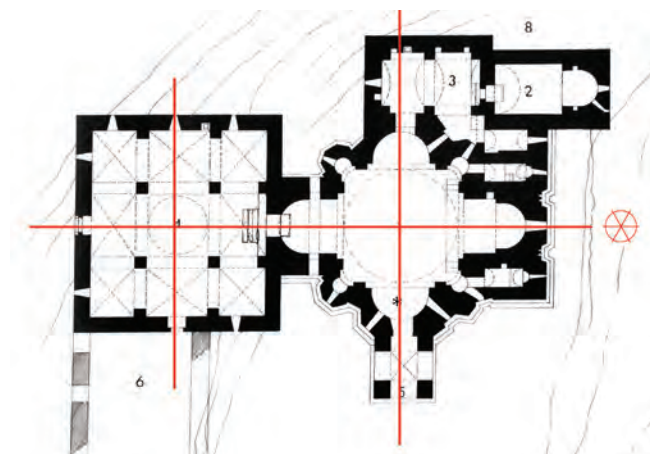
Լուս. 99.

Եկեղեցու արտաքին յօինուածքում կարելի է տեսնել կենդանական, բուսական մոտիւներով պատկերներ, Հին եւ Նոր Կտակարաններից եւ աշխարհիկ թեմաներով պատկերներ, որոնք ողջ յօինուածքի ծաւալատարածական համալիրում տեղաբաշխուած են տրամաբանուած յաջորդականութեամբ, թէ երկրի կողմերի, թէ պատերի հարթութիւնների եւ թէ յօինուածքի ուղղահայեաց առանցքի ուղղութիւններով (լուս.103, 104):

Եկեղեցու աւագ խորանն ուղղուած է արեւելք եւ արեւելեան ճակատի վերնամասում պատկերուած է Սբ. Յովհաննէս աւետարանիչը: Եկեղեցու արեւմտեան ճակատի վերնամասում պատկերուած է Սբ. Մաթեոս աւետարանիչը Աստուածաշունչը ձեռքին: Հիւսիսային ճակատի վերնամասում հասակով մէկ պատկերուած է Սբ. Մարկոսը, իսկ հարաւային ճակատին՝ Սբ. Ղուկասը: Ինչպէս արդէն անդրադարձել ենք այլ օրինակներում, այստեղ էլ պարզորոշ նկատելի է Եկեղեցու յօինուածքի աշխարհի չորս կողմերին ուղղուած ճակատային հարթութիւնների վրայ պատկերուած չորս աւետարանիչ-

Լուս. 100.

Գծ. 30.

3.7 Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցու ճարտարապետական
յօրինումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 101.

ների խորհուրդը: Այս խորհուրդը համակարգուելով եկեղեցու ողջ յօրինումաժքում առկայ Հին Կտակարանի, Եդեմական պարտեզի, Նոր Կտակարանի, աշխարհիկ պատկերների եւ այլ խորհուրդների հետ հաստատում են, որ՝

ա. Աբ. Խաչ եկեղեցու յատակագծային յօրինումաժքի հիմքում երկրի քառակողմ բաժանման համակարգն է, որը յատակագծից անցնում է յօրինումաժքի ծաւալատարածական համակարգ, հաստատում խաչաձեւ ծաւալային յօրինումաժքով, որի չորս ճակատներին պատկերուած չորս աւետարանիչները խորհրդանշում են «աշխարհի չորս ծագերում» (աղ. 41) աւետարանի ճշմարտութեան տարածման գաղափարը, իրականացուած Հայաստանում Գրիգոր Լուսաւորչի շնորհիւ, Վասպուրականի իշխանական տան (Արծրունիների) անժխտելի մասնակցութեամբ:

բ. Եկեղեցու ուղղահայեաց առանցքի շուրջ համակարգուած ծաւալատարածական յօրինումաժքի հիմքում աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգն է: Այստեղ, եկեղեցու «երկրային հատուածում» միահիւսուած շրջանակներով եւ արմաւենու տերեւներով հիւսուած գօտու (իւրաքանչիւր շրջանակի մէջ խաղողի ողկոյզ) յօրինումաժքից վերեւ պատկերուած Հին եւ Նոր Կտակարանների եւ աշխարհիկ թեմաների միասնական համալիր պատկերները, կարծես նկարագարդ գիրք՝ պատմում եւ հաստատում են, որ Աստծոյ երկրային տունը՝ «եկեղեցին, դրախտի պատկերն է» [195, էջ 87-89]: Սակայն ոչ Ադամական, այլ այն, որ «նորից ձեռք կը բերուի Քրիստոսի մարդեղացման միջոցով», քանզի «Քրիստոսը «նոր Ադամն է», իսկ Մարիամը՝ մարմնացման միջոցը, «երկրորդ Եւան է» [196, էջ 89]: Այսպիսով, եռաշերտ բաժանման երկրային հատուածում, Աստծոյ երկրային տունն է, յենուած եռաշերտ «անդրաշխարհ» շերտին եւ իր ուղղահայեաց առանցքով դէպի վեր տարածում է երկնային՝ Աստուածային սահմանները:

Այստեղ «եկեղեցին Դրախտի արտապատկերն է, իսկ պատկերաքանդակները բացայայտում են Փրկութեան գաղափարը, որն իրականացուել է Քրիստոսի մարմնացման միջոցով եւ քրիստոնէական աշխարհի հիմնադրմամբ» [197, էջ 89]:

գ. Եկեղեցու յօրինումաժքում կիրառուած են նաեւ աշխարհիկ թեմաներ: «Այստեղ Գագիկն ուզում էր ցոյց տալ ոչ միայն կրօնական ծրագրով շէտըւած իր նախնիների եւ դիմային մեծ քանդակով արտայայտուած իր դերը, որպէս քրիստոնէական հաւատքի ճշմարիտ պաշտպանների, այլեւ ցանկանում էր երեւալ նաեւ խաղաղութեան հաճոյքը վայելողի եւ ժողովրդի համար հողի առատութիւն ստեղծողի իր աշխարհիկ դերում» [198, էջ 95]:

Այսպիսով, Աբ. Խաչ եկեղեցու յօրինումաժքը ներկայացնում է խորհրդապաշտական մի ամբողջութիւն, «Աստծոյ կողմից պատրաստուած դրախտ... որտեղ չարը չի կարող մտնել, որովհետեւ դրախտից մենք վտարուեցինք օձի նենգութեան պատճառով, բայց եկեղեցի ենք մտնում Քրիստոսի շնորհիւ... Այն դրախտում տնկուած էր Կենաց Ծառը, որի պտուղն արգելուած էր առաջին ծնունդի համար, մինչդեռ այստեղ նոյն տնկարարը կանգնեցրել է կեանքի խաչը, որը արմատ է գցել ու ծաղկել նրա կենսատու արեան շնորհիւ» [199, էջ 109]:

Եկեղեցու յօրինումաժքում մարդ - երկիր - երկինք բնափիլիսոփայական կապուածութեան արդիւնք եռաշերտ բաժանման համակարգը նկատելի է նաեւ նրա ներքին յարդարման, որմնանկարների յօրինումաժքում: Այստեղ խտացուած են գրեթէ նոյն պատկերներն ու սիւժէները, ինչը կարելի է տեսնել եկեղեցու արտաքին յարդարանքում: Այստեղ մօտեցումները նոյնն են, ինչ որ հայ մշակոյթում (գրականութիւն, մանրանկարչութիւն) ընդհանրապէս: Ամեն տեղ նկատելի է աշխարհի մոդել-մանրակերտի գաղափարը, այն պատկերացումները, որ ծնուել են Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունումից շատ դարեր առաջ: Եկեղեցու յօրինումաժքում կարծես պատկերուած է

աշխարհի կառուցումը, այն յատկապես տեսանելի է եկեղեցու «հարաւային դռան վերելում, թագաւորի վերնատնից անմիջապէս ցած տեղադրում» որմնանկարում, որի պատկերային մոտիւին հար եւ նման մեկնութիւն ենք տեսնում VI դ. այլ յօրինումաւքում [200, էջ 113]: Այս նմուշի մէջ դիմապատկերները պարփակուած են ուղղանկիւն շրջանակում, որի վերին մասը կլորացուած է: Ամենաբարձր մասում գահին նստած է Քրիստոսը՝ օրհնելիս: Նրանից ներքեւ, երեք գօտիներում, նախ այն հրեշտակներն են, որոնք բնակւում են երկնքի բարձրագոյն շերտի եւ երկրի միջեւ ընկած տարածութեան մէջ, ապա մարդիկ, որոնք ապրում են երկրի վրայ, եւ, վերջապէս, վերակենդանացնող մեռելաւների կիսանդրիները [201, էջ 114]: Եւ այս համեմատութիւնը պատահական չէ, քանզի եկեղեցու ողջ յօրինումաւքում նկատելի են ինչպէս մինչքրիստոնեական, այնպէս էլ «վաղքրիստոնեական տիպարների յարատեւումը» [202, էջ 115], իսկ միջնադարեան քրիստոնեական պատկերացումները եւ դրանց պետական հովանաւորչութեան եւ ընդունման իրողութիւնն անվիճելի է:

Թէ ընդհանուր լուծումներում, եւ թէ մանրամասներում հանդիպող խորհրդակիր պատկերները (մարդ, առիծ, աղուէս, շուն, նապաստակ, ձի, եգ, յովագ, քարայծ, փիղ, օձ, արջ, արծիւ, աղանի, խաղող, նուռ, արմաւենի, կլոր, քառակուսի, խաչ, եռանկիւնի, առասպելական պատկերներ եւ այլն) կրում են թէ ծածուկ, եւ թէ բացայայտ խորհուրդներ, որոնք մինչքրիստոնեական խորհրդապաշտական հասկացութիւններին աղերսներ ունենալով հանդերձ՝ կրում են քրիստոնեական գաղափարախօսութեան եւ աշխարհընկալման ուղղակի խորհուրդները: Դրանց կիրառութիւնը, համադրուած Աստուած, Քրիստոս, առաքեալներ, աւետարանիչներ, սրբեր, Մարիամ, Հին ու Նոր Կտակարանների պատկեր-մոտիւներ, Դրախտ, Ադամ, Եւայ, օձ, Կենաց Ծառ, ինչպէս նաեւ աշխարհիկ թեմաներից սերուած, թագաւոր, խաղողաքաղ, բերքահավաք, որսի տեսարաններ եւ այլն պատկեր-հասկացութիւնների հետ, ողջ համալիրը դարձնում են հանրագիտարանային համապարփակ ամբողջութեան: Այնպէս, ինչպէս պատկերացրել էր Գագիկ թագաւորը այս (Անիի Գագկաշէն՝ - Ա.Հ.) եկեղեցին կառուցելուց առաջ, որը նուիրում է Քրիստոսին «հպարտ հաւատքով», ձեռքին բռնելով այն՝ «որպէս ոսկեգօծ անօթ լցուած մանանայով եւ որպէս ոսկեգօծ տուփ բոյրերով լցուած» [203, էջ 88]:

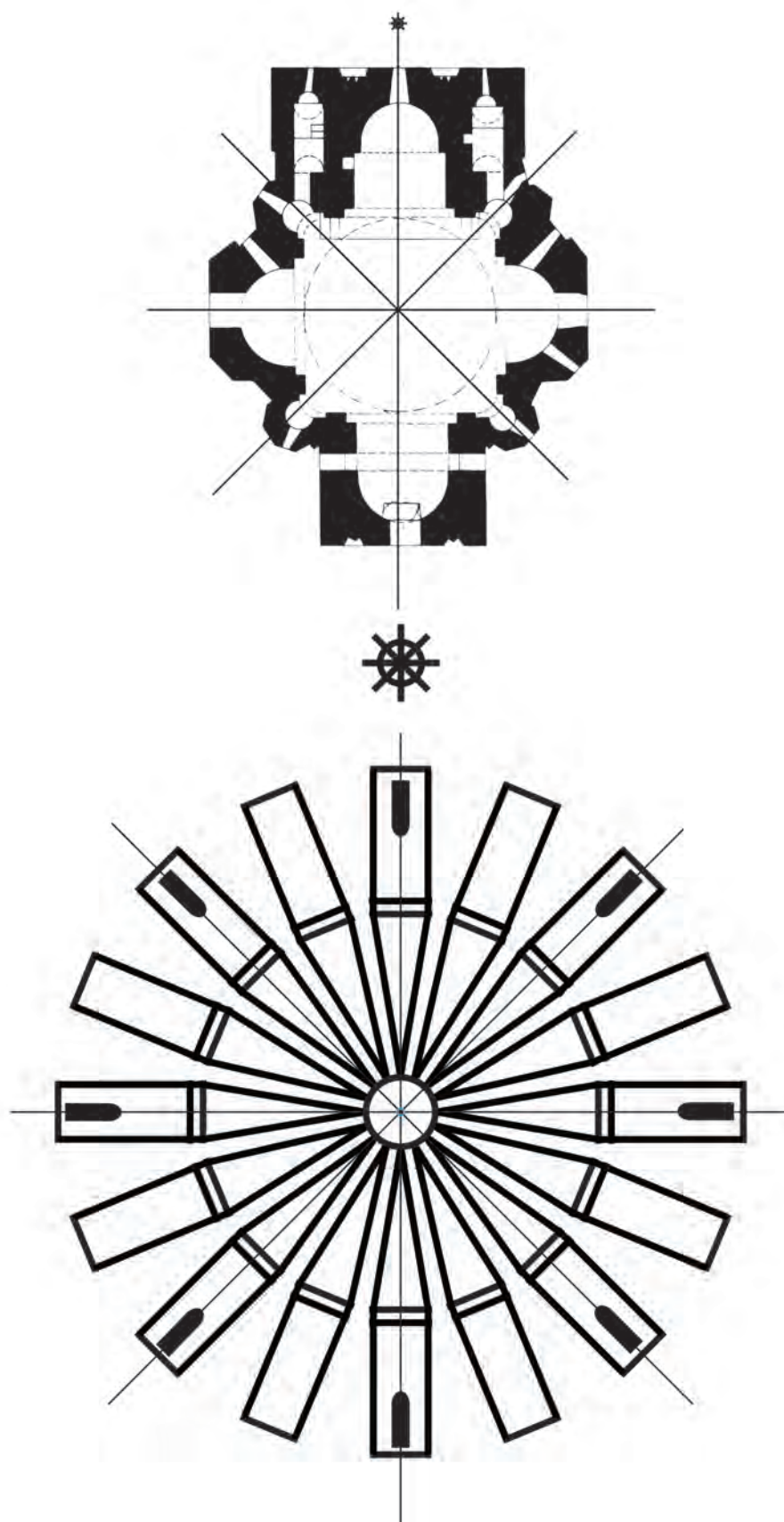
Եկեղեցու յօրինումաւքի երկնային մասը՝ գմբեթը, իր թմբուկ-վեղար յօրինումաւքով [204], ինչպէս ասուեց՝ 16 նիստանի գլան է (նմանատիպ թմբուկ վեղարների խորհրդանշանային մեկնութիւնների մասին կը խօսուի նաեւ Սբ. Ստեփանոս Նախավկայ եւ Գանձասարի եկեղեցիների օրինակներով): Այստեղ հետաքրքրականը թմբուկի ներքին տեսքն է, որտեղ ութ լուսամուտների հարեանութեամբ տեղադրուած են նոյնպէս ութ կամարակապ պատրիաններ, որոնք թմբուկի ընդհանուր որմնանկարչական յօրինումաւքով առանձնանում են միջնադարեան այլ եկեղեցիների գմբեթների ներքին տեսքերի յօրինումաւքային լուծումներից: Պատրիան որմնախորշերի կոնքերը ծածկուած են թռչուններով, ծաղկային ու երկրաչափական գծագրերով: Թմբուկի վերին կէտը զբաղեցնում են դիմապատկերները, որոնք երբեմն տարածուած են դէպի որմնախորշերի եւ պատուհանների միջեւ եղած տարածութիւնը [205, էջ 103]: Փաստօրէն, թմբուկի վրայ Ադամի եւ Եւայի պատմութիւնն է նկարուած: Այսինքն, եկեղեցու յօրինումաւքի երկնային հատուածը սկսւում է Ադամի եւ Եւայի պատմութիւնից, որը ինքնըստինքեան հետաքրքիր երեւոյթ է եւ թէպէտ թեման աստուածաշնչեան է՝ խտացրած է պահպանում է մինչքրիստոնեական խորհուրդներ եւ այս իսկ պատճառով՝ զուգահեռում այլ թմբուկ-վեղար յօրինումաւքների խորհրդանշանային մեկնութիւններին:

Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցու յօրինումաւքը եւս մէկ առանձնայատկութիւն ունի. նրա յօրինումաւքների երկրային հատուածն իր հերթին բաժա-

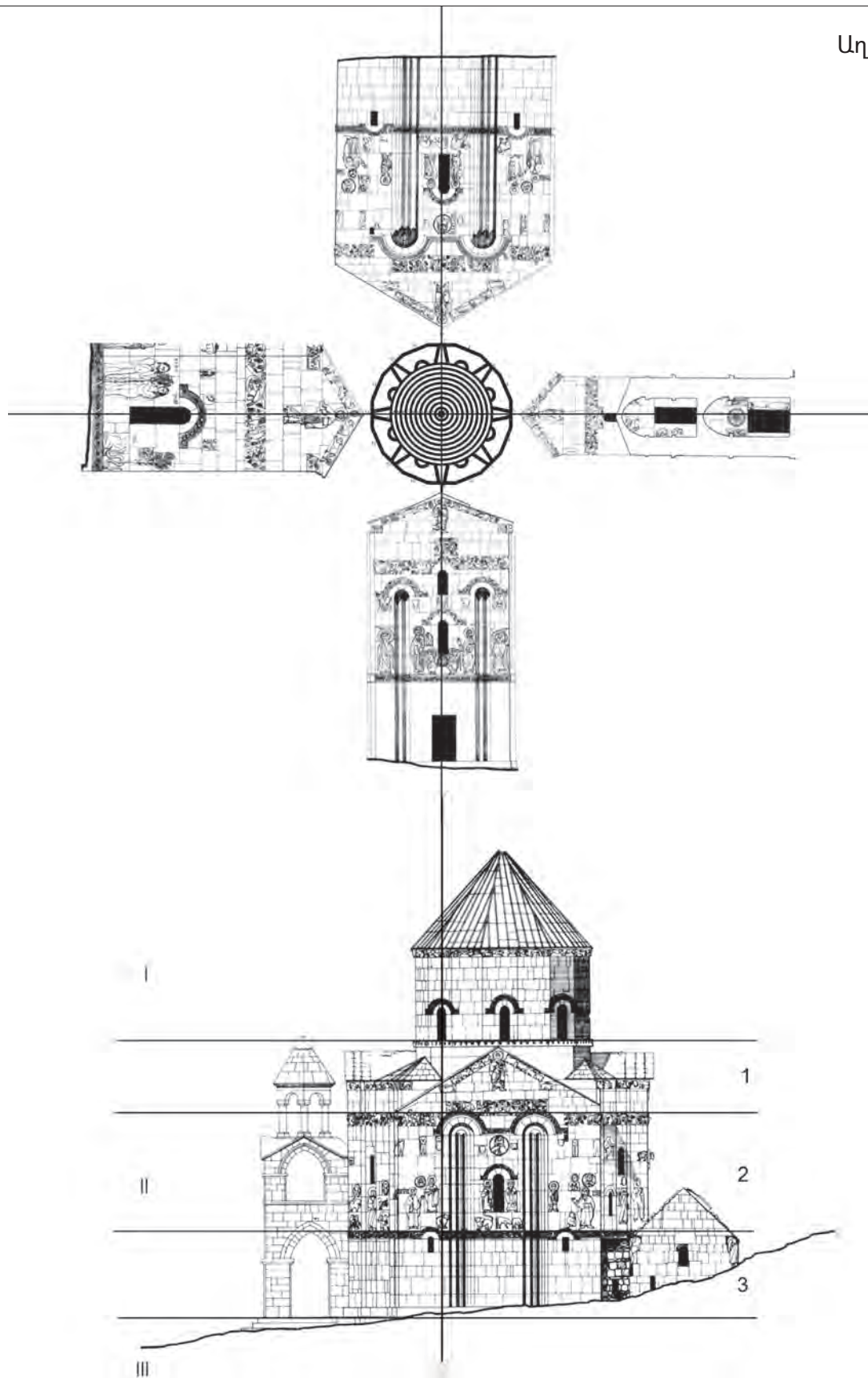
Լուս. 102.

Աղիասկ 40

Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցու յապրակագիծը երկրի քառակողմ բաժանման համակարգով
եւ թմբուկ-վեղարի փռուածքը՝ 16-ի խորհրդով

Աղիասկ 41

Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու զարդաքանդակուած պատերի փոռածքը՝ ըստ չորս Աւետարանիչների խորհրդի և աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգի դրսևորումը եկեղեցու ճակատի յօրինածքում

Լուս. 103.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մկրտությունները որսնորոշումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Նուած է երեք շերտի (աղ. 41): Այստեղ եռաշերտի առաջին հատուածը հարթ է, միայն գետնահաս հատուածում են նկատելի գետնախարսխային երկշարք ելուստները (բացառութիւն է նաեւ արեւմտեան մուտքի յօրինուածքն իր կենտրոնական խաչ-վարդեակով): Այս շերտը վերելից աւարտում է հիւսկէն գօտիով, որից վերեւ երկրորդ շերտն է իր «հանրագիտարանային» տեղեկատուութեամբ: Այս շերտն աւարտում է որթագալար պատկերային յօրինուածքով, որից վերեւ նոյնպէս հարթ է եւ միայն չորս աւետարանիչների պատկերներն են եւ քանդակազարդ քիւր, որով եւ աւարտում է եկեղեցու ընդհանուր յօրինուածքի երկրային մասը: Այսպիսի յօրինուածքի ենք հանդիպում նաեւ Սբ. Թադէի վանքի ճակատային լուծումներում (թէեւ վերջինիս աղբրսները Սբ. Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի յօրինուածքային լուծումներին աւելի ակնառու է):

Եթէ Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ծառայատարածական յօրինուածքում յստակ է մարդ-երկիր-երկինք, երկրային, երկնային եւ անդրաշխարհի հասկացութիւններով պայմանաւորուած եռաշերտ բաժանման համակարգը, ապա նրա երկրային շերտի արտաքին պատերի յարդարանքում նկատելի է նաեւ երկրային շերտի եռադասութեան գաղափարը: Սրանով է պայմանաւորուած աշխարհիկ թեմաների եւ անձանց պատկերումը, նրանց մերձեցումը աստուածային երեւոյթներին, իշխող զինուորական, աշխատաւոր, հոգեւոր դասերի ներկայացուցիչների այս կամ այն գործընթացը պատկերող եւ մեկնաբանող յօրինուածքների մէկտեղ ներկայացումը:

Եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը կարելի է կատարել առանձին հետազօտութեամբ: Այս կարծիքն է յայտնել իր ժամանակին նաեւ Օրբելին: Նա գրում է. «Երբ խօսքը վերաբերում է Աղթամարի տաճարին, կառուցուած այնպիսի միջավայրում, որն անքակտելի կերպով կապուած էր սերնդից սերունդ աւանդուող եւ հազարամեակներ ապրող հնագոյն առասպելների հետ, որոնք ստեղծուել էին դեռեւս այն ժամանակներում, երբ չէր կազմաւորուել ոչ միայն հայ, այլեւ որեւէ այլ ժողովուրդ առհասարակ: Ահա թէ ինչու ինձ թւում է, որ Ախթամարի պատկերաքանդակները, որոնք առնչուած են աստուածաշնչական թեմատիկայի հետ, անհրաժեշտ է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեկնաբանման համար պէտք է ելնել Աստուածաշնչի հաղորդած աւանդոյթների տեղեկութիւններից, իսկ երկրորդ խմբի մեկնաբանման համար առաջին հերթին պէտք է հաշուի առնել տեղական ժողովրդական, նախաքրիստոնէական հայկական աւանդոյթները» [206, էջ 103]: Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցին ընկալուել է որպէս՝ «երկնքի պէս բարձր, ոսկեզարդ եւ լուսաճաճանչ զմբեթով կառոյց, որը «օդի մէջ կախուած գազաթ...» [207, էջ 7] ունի եւ ձգտում է դէպի երկրային ճշմարիտի տիրոյթը:

Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցին իր յատակագծային լուծումներով Աւանի (591-602թ.), Հռիփսիմէի (618թ.), Զօրադիրի (VII դ.) եւ այլ յօրինուածքների հետ առանձնանում է իր իւրայատուկ ուղղանկիւն (քառակուսի) տարատեսակից դէպի կլորի անցման խորհրդով: Այն, կարծես, ձգտում է դէպի զուարթնոցային տիպը: Ակնյայտ է Զուարթնոցի ազդեցութիւնը: Երբ կառուցում էր Ախթամարը, Զուարթնոցը ամբողջովին կանգուն էր, եւ նրա շքեղազարդ հորիզոնական զարդագօտին աննախադէպ երեւոյթ էր հայկական ճարտարապետութեան մէջ առհասարակ:

«Յօրինեց նաեւ մարգարէների եւ առաքեալների դասերը զարմանալի տեսքով, ըստ իւրաքանչիւրի դիրքի: Եկեղեցու շինուածքի շարքում ստեղծագործեց, շարակարգեց երէների խումբը եւ թոչունների երամները, ինչպէս նաեւ գազանների, խոզերի, առիւծների, ցուլերի ու արջերի խմբերը, քանդակազարդուած միմեանց, դէմ-դիմաց, յիշեցնելով ապրելու համար նրանց կռիւը, ինչը ըղձալի է իմաստուններին:

Եկեղեցու իրանը գօտեւորեց կտրուածքներով, վրան նկարեց խաղողի որթեր, այգեգործների, գազանների ու սողունների հետ միասին, նրանց

կերպարանքը այլեւայլ զանազանությամբ ամեն մի մասում նմանում է իր տեսակին: Չորս կողմերից, սուրբ խորանների վերեւում, ճշգրտորէն նկարեց չորս աւետարանիչների պատկերները, որոնք արժանապէս սուրբ եկեղեցու ուրախութեան պսակն են եւ աւելի բարձր են, քան բոլոր սրբերը» [208, էջ 11]:

Հարաւային եւ հիւսիսային ճակատները լուծուած են համանման, եւ այստեղ տեսնում ենք կտակարանային ամբողջական բազմաֆիգուր թեմաներ:

Արեւմտեան եւ արեւելեան ճակատները սկզբունքորէն տարբեր են թէ՛ սեմանտիկայի, թէ՛ պատկերաքանդակների տեղաբաշխման տեսակետից, թէ՛ երկու դէպքում էլ հիմնական *սիւժէ*ները առնչւում են Արծրունեաց իշխանական տան փառաբանման միտումի հետ:

Արեւմտեան խաչաթելում Գագիկ արքայի կտիտորական կոմպոզիցիան է, Արծրունեաց տան մեծ աստուածասիրութիւնը, որի այլաբանութիւններն են աստուածաշնչային հանրայայտ սիւժէները եւ Քրիստոսի բարձր, սլացիկ ֆիգուրներով հանդերձ [209, էջ 16]:

Հարաւում Յովնանի պատմութիւնն է, Հիւսիսում՝ Դանիէլը առիւծների գբում եւ Երեք Մանկունքը՝ հնոցում:

Կտիտորական յորինուածքի երկու կողմերում են գտնւում առիւծի եւ ցուլի գլուխներով պահպանիչ ելուստաւոր քանդակները, որոնք խորհրդանշում են Գագիկ արքային երկնային՝ արեւ-առիւծ եւ երկրային՝ ցուլ տիրոյթների թագաւոր լինելը, իսկ նոյն տարածքում գտնուող երեք խաչքարերը խորհրդանշում են Գագիկ արքայի քրիստոնէասէր լինելը եւ Սբ. Երրորդութիւնը: Գագիկ Արծրունու լուսապսակը խորհրդանշում է երկրային թագաւորի նաեւ երկնային լինելու ձգտումը:

Այս հաստուածում են նաեւ Արքայի հօր, եղբօր, մօր եւ կնոջ դիմաքանդակները, որոնք բոլորը մէկտեղ խորհրդանշում են Արծրունեաց տոհմի հաւատի ու փրկութեան ձգտումը:

Հարաւային ճակատի քանդակային թեման խորհրդանշում է թագաւորական հանդիսաւոր մուտքը դէպի Աստուծոյ տուն, դէպի դրախտ:

Հիւսիսային ճակատի հարթաքանդակային թեման խորհրդանշում է բուն դրախտը, Ադամին եւ Եւային:

Հաւատի եւ փրկութեան թեմային նուիրուած քանդակաշարը աւարտւում է աւետարանական թեմաներով: Դրանք Քրիստոսի եւ Աստուածամօր քանդակներն են, տեղաւորուած հարաւային ճակատի կենտրոնական խաչաթելի արեւմտեան նիստերի վրայ: Պարփակելով քանդակաշարը, նրանք միաժամանակ խիստ մօտ են տաճար տանող արքայական հանդիսաւոր աստիճաններին, եւ ամէն անգամ տաճար մտնելիս (որի ներքին հարթութիւնները ծածկող որմնանկարները ամբողջովին նուիրուած են աւետարանական թեմաներին), Գագիկ արքան պէտք է անցնէր երկնային տիրակալների պատկերների մօտից եւ նոր մտնէր եկեղեցի:

Հարաւային պատի ճակատի կենտրոնական ելուստին Քրիստոսի եւ Աստուածամօր կերպարներն են:

Հիւսիսային ճակատի կենտրոնական ելուստին տեղադրուած են նժոյգներին նստած զինուորները, որոնք նիզակահարում են չար ուժերին:

«Արեւմտեան խաչաթելում իր դրսեւորումն է գտել Արծրունեաց իշխանական տան փառաբանման մի իւրովի պատկերագրական սիւստեմ», ինչպէս նաեւ «նոյն Արծրունիների մեծ հաւատն ու փրկութեան տենչը արտայայտող խորհրդանշանների» կուռ համակարգերը:

Եկեղեցու արեւելեան խաչաթելում մէկ տեղ են համախմբուած մի կողմից Արծրունիների պայքարը քրիստոնէութեան ընդունման եւ տարածման գործում, եւ միւս կողմից պայքարն օտար զաւթիչների դէմ թեմաներն ամփոփող *սիւժէ*ային այս պատկերները:

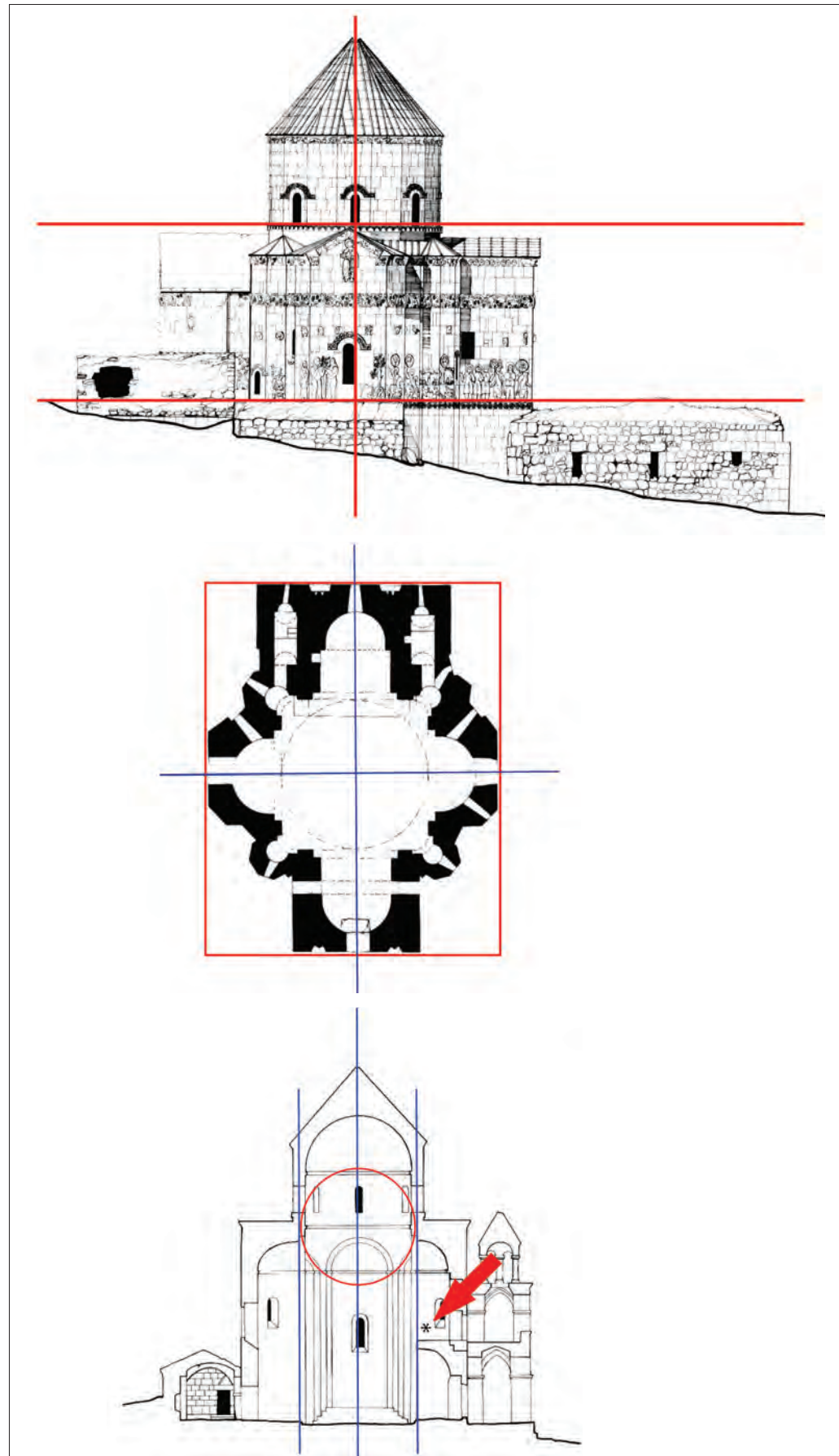
Լուս. 104.

3.7 Այսթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական յորինուածքի խորհրդանշանային մեկնութիւնը

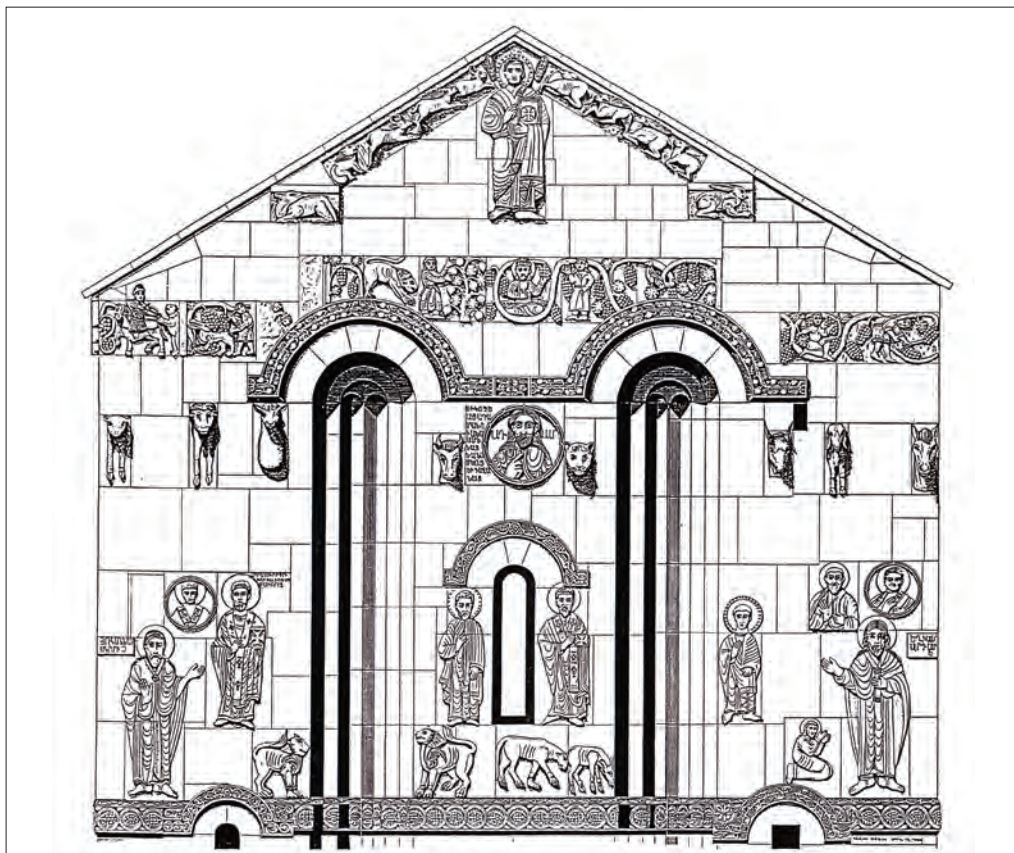

Գլուխ երրորդ

խորհրդանշական անբաժնորթեան դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Պատկեր 25. Սբ. Խաչ եկեղեցու խորհրդաբանական վերլուծությունը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

3.7 Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցու ճարտարապետական յորինումների խորհրդանշանային մեկնությունը

Փյուն երրորդ

Խորհրդանշանային մորաճորդության դրսևորումները պաշտամունքային կատոյցների ճարտարապետությունում

Արեւելեան ճակատի կենտրոնում, մեծ մեղալիոնի մէջ պատկերուած է Արծրունեաց տոհմի նահապետը, իսկ աւելի ցած, գլխաւոր գօտու սահմաններում՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալների հսկայ *ֆիգուրները* եւ նոյն գօտու մէջ՝ Արծրունեաց տան աշխարհիկ եւ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչները, որոնք առաջին քրիստոնեաները եղան հայոց երկրում [210, էջ 24]:

Արեւելեան ճակատում պէտք է, որ պատկերուած լինեն Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալները, քանզի այն արեւելեան կողմն է, իսկ ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը երկնքից իջաւ...

Այն, որ յօրինուածքային համակարգում կարող էր եւ կան մինչքրիստոնէական աղերսներ, ինչպէս նշուեց նկատել է նաեւ Օրբելին. «Վանականը, եպիսկոպոսը, կաթողիկոսը չէին կարող չվարանել, տաճարի պատերին տեսնելով ակնյայտ հեթանոսական ֆանտաստիկ էակներ, որոնք տեղ չունեն ոչ միայն քրիստոնէական խորհրդանշանների շարքում, այլեւ սրբագործուած չէին ոչ աստուածաշնչական առասպելներով, ոչ էլ առասպելներով, ոչ էլ քրիստոնէական ասանդոյթներով» [211, էջ 25]:

Եկեղեցում նկատելի են աւելի ուշ շրջանի մակագրութիւններ, որոնք փորձում են անուանակոչել, վերնագրել այս կամ այն յօրինուածքը, սա այն վառ ապացոյցներից է, որ երբ խորհրդանշանը կորցնում է իր նախնական իմաստը կամ մոռացութեան մատնուում, ապա խորհրդակիր տարրին փորձում են նոր որակ տալ, նոր իմաստ, նոր անուանում, որը սակայն՝ ծպտեալ պահում է իր նախնական գաղափարը:

Օրինակ առիւծամարդի տեսարաններում, նշմարելի է Միհրի կերպարը՝ «առիւծածէ Միերը»...

Նման խորհրդանշական քանդակների ակունքները գալիս են դարերի խորքից, առնչում դեռեւս բրոնզէդարեան հաւատալիքների, բրոնզէայ գօտիների եւ առարկաների վրայ պատկերուած խորհրդանշանների հետ [212, էջ 34]:

Ախթամարի խորհրդանշական բնոյթի քանդակները ոչ թէ ինչ-որ օտար ձեւերի ընդօրինակում են, այլ հայկական արուեստի ասանդական ձեւերի զարգացման արգասիք [213, էջ 35]:

Դեռեւս հեթանոսական արմատներ ունեցող (թէեւ թոյլատրուած քրիստոնէական եկեղեցու կողմից) խորհրդանշաններին զուգահեռ լայնօրէն օգտագործել է (աւելի շուտ ինքն է մշակել, որուհետեւ այլուր նրանք չեն հանդիպում) մեղալիոնների մէջ պատկերուած սրբաքանդակներով քրիստոնէական խորհրդանշանները [214, էջ 35]:

Եկեղեցու հետաքրքիր յօրինուածքներից է «պահպանիչ խորհրդանշանների գօտին» [215, էջ 35]:

Կտիտորական ճակտին երկուսն են՝ առիւծ-ցուլ մեղալիոնի արեւելեան կողմում (որում քանդակուած է Արծրունեաց տոհմի նահապետը), աջ եւ ձախ կողմում առիւծ-ցուլ:

Այդ պահպանիչ խորհրդանշանների ակունքները հասնում են մինչեւ նախնադարեան հասարակարգ, տեղ գտնում Վանի Արարատեան թագաւորութեան, հին ասորական եւ իրանական պալատների մուտքերը պահպանող ֆանտաստիկ էակների, ցուլերի, առիւծների քանդակներում: Անցնում են դարեր, փոխում են կրօնները, սակայն ասանդական այդ հասկացողութիւնները չեն մոռացւում եւ նոյնիսկ հաշտ ու հանգիստ տեղ են գտնում քրիստոնէական դամբարանների, տաճարների պատերին, նոր կրօնի խորհրդանշանների՝ խաչերի հետ մէկտեղ: Ահա այս ճանապարհով են Աղցքի Արշակունեաց թագաւորների կիսագետնափոր մասի մուտքի երկու կողմերում (IV դ.) հանդէս եկել առիւծն ու քարայծը, Զրվէժում՝ (V դ.) եկեղեցու *սփիլոբարի* վրայի գալարուն օձերը, Երեւոյքի տաճարի (V դ.) մուտքի բարաւորի վրայ, խաչերի հետ մէկտեղ՝ քարայծներն ու խոյերը, Զուարթնոցում՝ (VII դ.) հսկայ թեւատա-

րած արձիւները: Չեն մոռացում դրանք նաեւ XI-XIII դդ., եւ ցույի ծաւալային քանդակները: Այդ պահպանիչ խորհրդանշանները հանդէս են գալիս նաեւ կոտորակային կոմպոզիցիաներում, ինչպէս, օրինակ, նոյն Ախթամարում, արեւելեան ճակատում Գագիկին եւ իր որդիներին են պաշտպանում առիւծն ու արձիւն:

Հակառակ Քրիստոնեական գաղափարախօսութեան յաղթանակի եւ եկեղեցու գերիշխանութեանը, հեթանոսական ժամանակներից եկող ժողովրդական պատկերացումները դեռեւս կենդանի էին եւ ստանալով նոր բովանդակութիւն եւ նոր իմաստ, հանդէս էին գալիս աւատատիրական հասարակարգին բնորոշ աշխարհայեցողութեան, նոր մտածելակերպին համահինչին կերպարների ձեւով: Այս համընդհանուր գործընթացի դրսեւորումն է խորհրդանշանների մի մասի աստիճանական վերածումը աւատատիրական *հերալդիկային* բնորոշ կերպարներով՝ տոհմանշանների, զինանշանների, որոնք տեղ են գտնում թէ՛ աշխարհիկ շէնքերի եւ թէ՛ պաշտամունքային կառոյցների պատերի վրայ: Այս բոլորի իւրայատուկ դրսեւորումն են Ախթամարի պահպանիչ խորհրդանշանների գօտին եւ այն կերպարները, որոնք անջատում են Արծրունեաց տոհմին պատկանող պատկերաքանդակները աստուածաշնչական աշխարհիկ կերպարներից [216, էջ 37-38]:

Մոնումենտալ որթատունկը ամբողջապէս խորհրդանշական է, եւ այդ *սիմուլիկայի* ու իրական կեանքի տեսարանների զուգակցումն էլ առաջ է բերել նման անկրկնելի յօդինուածք [217, էջ 40-44]: VII դ. քիւերի վրայ տեղ են գտնում պատկերաքանդակներ (աւետարանիչների կիսանդրիները Սիսաւանում, խաչի, երկրպագութեան տեսարանը Ջրվէժում եւ այլն) [218, էջ 44-46]:

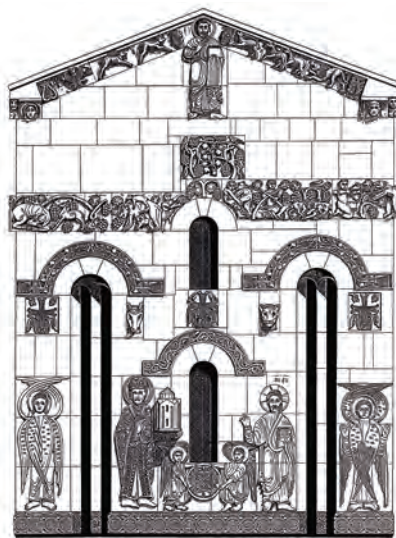
Տաճարը մշակուել է որպէս ծաւալային մի կոթող, որտեղ ամեն մի մանրամասն, ամեն մի գօտի իր որոշակի տեղն ունէր ամեն ինչ մշակուած եւ տրամաբանական էր ոչ միայն տուեալ գօտու տարածքում, այլեւ գօտիներն իրենք համահինչին ու ներդաշնակ էին տաճարի ամբողջ *դեկորատիւ* սիստեմին ընդհանրապէս [219, էջ 44-45]:

Թագաւորական գահաւորակի բազրիկի վրայ (բաղկացած հինգ կամարից) քանդակուած են երկու ցույի, երկու քարայծի, փղի եւ առիւծի պահպանիչ գլուխները: Տաճարի ներսոյթ միւս հանգոյցը գմբեթն էր, որտեղ պատկերուած է Աստուածաշնչի Ծննդոց գրքի դրախտը, Ադամի եւ Եւայի հետ միասին, տեսարաններ, որոնք գրաւել են թմբուկի ամբողջ տարածքը: Այստեղ պատկերուած է Ադամի մուտքը դրախտ, Եւայի ստեղծումը, ապա նրանց արտաքսումը դրախտից [220, էջ 45-48]:

3.7 Ախթամարի Աբ. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական յօդինուածքի խորհրդանշանային մեկնությունը

Պատկեր 27.
Գագիկ թագաւորը՝
Աբ. Խաչ եկեղեցու
մանրակերպը ձեռքին

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Լուս. 105. Գանձասարի վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը, 1216-1238 թթ.

3.8 Գանձասարի ճարտարապետական համալիրի խորհրդանշանային մեկնութիւնը

Լուս. 106.

Գլուխ երրորդ

խորհրդանշանային մկրտութեան դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետութիւնում

Գանձասարի համալիրը՝ Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին (1216-38թթ.) եւ գաւիթը, միջնադարեան այն յուշարձաններից են, որոնց ճարտարապետական ողջ յօրինուածքը լի է խորհրդանշանային պատկերներով եւ իւրաքանչիւրն իր խորհրդակիր յօրինուածքով լրացնում է համալիրի, որպէս ճարտարապետական կառոյցի համակարգը, այն դարձնելով կոռ. ամբողջութիւն: Եկեղեցին յատակագծում ուղղանկիւն է, ներսից խաչաձեւ յօրինուածքով, չորս ասանդատներով (երկուական՝ առաջին եւ երկրորդ յարկամասերում), ասագ խորանի առանցքային ուղղուածութիւնն արեւելք է, չորս մոյթերն ասարտում են գմբեթով (լուս. 105):

Սա կենտրոնագմբեթ յուշարձանների խմբի լաւագոյն օրինակներից է, որտեղ՝

ա. խորհրդանշանային համակարգը յստակ տեսանելի է թէ յատակագծային (հորիզոնական), թէ ծաւալատարածական (ուղղահայեաց), թէ ճարտարապետական մանրամասների եւ յարդարանքի, եւ թէ համալիրի քաղաքաշինական լուծումներում:

բ. Եկեղեցու հորիզոնական հարթութեան ուղղանկիւն յօրինուածքը երկիր մոլորակում մարդու կողմնորոշման քառակողմ (դէպի արեւելք մեկնակէտով) բաժանման համակարգն է, որն իր հերթին խտացնում է նախաստեղծ Մայր աստծոյ խորհրդանշանային պատկեր ուղղանկիւնը (քառակուսի), որպէս երկրի խորհրդանշան [221, էջ 44-46]:

գ. Եկեղեցու ուղղահայեաց առանցքով համակարգուող, նրա ծաւալատարածական յօրինուածքում խտացուած է մարդ - երկիր - երկինք փոխկապուածութեան եռաշերտ ընկալման համակարգը՝ երկնային աշխարհ, երկրային աշխարհ, անդրաշխարհ: Առաջին հատուածը (երկնային մաս)՝ կլոր թմբուկ եւ գմբեթ, ծայրին հանգչող խաչ-արեւ, արական սկիզբ՝ արեգակ, Աստուած, երկնային Հայր Աստուած խորհրդակիր խորհուրդներն են: Երկրորդ հատուածը (երկրային մաս)՝ աստծոյ երկրային տուն - եկեղեցի, ուղղանկիւն յօրինուածք (ծաւալում՝ խորանարդ)՝ երկիր, իգական սկիզբ խորհուրդներն են՝ երրորդ շերտ՝ անդրաշխարհ, ընդգծուած գետնախարսխային մասով, արեւելեան կողմում հինգ աստիճան եւ այլն:

դ. Եկեղեցու գմբեթը կրում են չորս մոյթեր, որոնք խորհրդանշում են երկրի չորս կողմերը, չորս տարրերը, դրախտից սկսուող չորս գետերը, Աստծոյ տունը եւ հաստատութիւնը պահպանող չորս անտարանիչները իրենց կենդանակերպ խորհրդանշան պատկերներով (մարդը, առիծը, ցուլը, արծիւը համապատասխանաբար՝ Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս) [222, էջ 99], Կենաց Ծառերը, երկինք-տիեզերքը պահպանող սիւները:

է. Թմբուկն առանձին վերցրած մի խորհրդանշանային համակարգ է, որտեղ «թմբուկի նիստերին կան Հին եւ Նոր կտակարանների թեմաներով պատկերաքանդակներ, կենդանակերպ, երկրաչափական եւ բուսական մոտիւններով զարդաքանդակներ» [223, էջ 192], գմբեթի վեղարը խաչատակ «խնձորակից» վար ալիքանիստ է (ջուր խորհրդանշան), որի նիստերի եւ թմբուկի նիստերի հատման տեղում առաջանում են գագաթները դէպի վեր 16 եռանկիւններ (16-ը Արեգակի, Աստուածային ճշմարտութեան թուային խորհրդակիրներից է): Եռանկիւնն ընդհանրապէս հաստատուն խորհրդակիր պատկերներից մէկն է եւ խտացնում է մի շարք խորհուրդներ (Սբ. Երրորդութիւն, Հայր, Որդի եւ Սբ. Հոգի, Հայր Աստուած, Մայր Աստուած եւ Որդի Աստուած եռամիութիւնը [224, էջ 96], գագաթը դէպի վեր՝ երկնային ճշմարտութիւնն առ երկիր, արական-աստուածային հաւասարակշռութիւն, եղեմական այգու նախագաղափար): Մեր պարագայում յստակ է, որ երկրի

Աղիւսակ 42

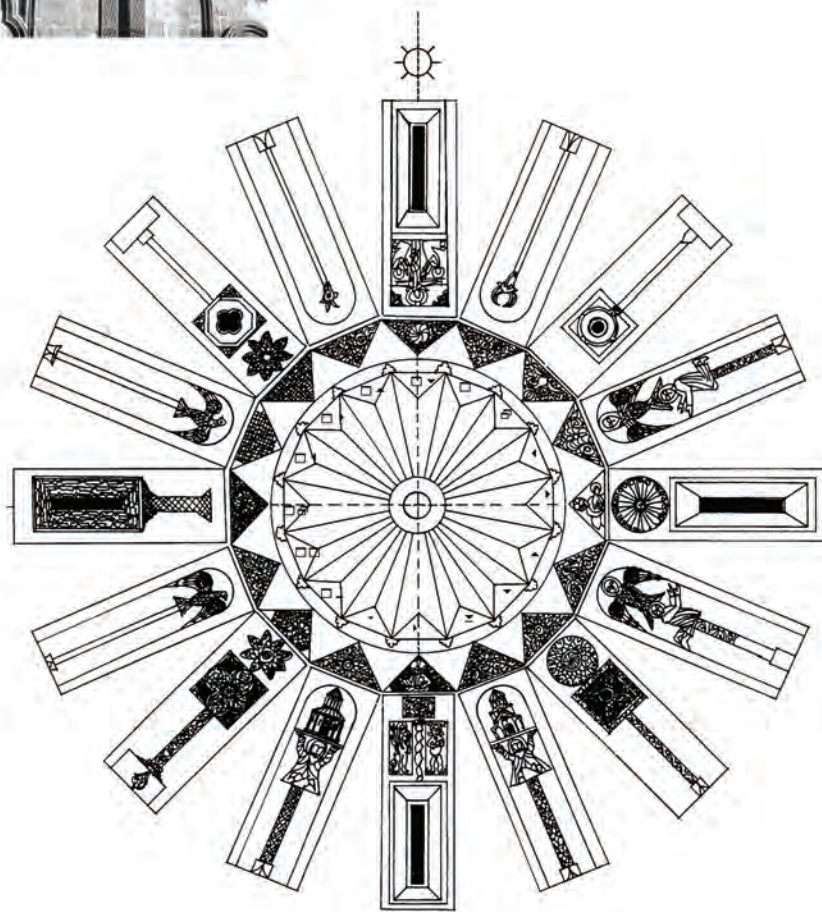

Արեւելք

Հիւսիս

Հարավ

Արեւմուտք

Գանձասարի Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկ-վեղարի փռուածքը, սին, Կենաց Ծառ, եռանկին, կլոր, ուղղանկին, երկիր, երկինք, յաւերժ, արեւ, 4, 8, 12, 16 խորհրդակիրներով

Լուս. 107.

Գլուխ երրորդ

խորհրդանշանային մորաճորդության դրսևորումները պաշտամունքային կատյոնների ճարտարապետությունում

չորս կողմերը նշող եկեղեցու ընդհանուր յօրինումաճքի առանցքային արեւելք-արեւմուտք ուղղուածութիւնը, եռանկիւնների գոյութեամբ, վերահաստատում են համալիրի ընդհանուր խորհրդաբանական գաղափարը, նրանց թեմատիկ հարթաքանդակներով կամ զարդանախշ յօրինումաճքներով: Այսպէս՝ արեւելեան նիստի եռանկիւնու մէջ պատկերուած է յաւերժութեան նշանը, նրանից ներքեւ Քրիստոսի խաչելութեան պատկերն է, երկուսը միասին խորհրդանշում են Քրիստոսի Աստուածային ճշմարտութեան յաւերժութեան գաղափարը եւ որպէս դրա արդիւնք երկնային լոյսի գաղափար՝ նաեւ այս նիստի վրայ է գտնուում թմբուկի չորս պատուհաններից՝ արեւելեանը (չորս պատուհան - լուսամուտ - երկրի չորս կողմ): Հարաւային նիստի եռանկեան մէջ պատկերուած է յաջորդ երկնային իմաստութիւնը, որ առ երկիր առաքուեց Աստծոյ կողմից, երբ Սբ. Մարիամը ծնեց Քրիստոսին, այս պատկերից ներքեւ մեծադիր յաւերժանիւ յօրինումաճքն է եւ չորս պատուհաններից հարաւայինը: Արեւմտեան նիստի եռանկեան մէջ «Տէր Աստուած» խորհրդանշանային հարթաքանդակն է, նրանից ներքեւ Ադամին եւ Եւային դրախտից արտաքսման խորհրդանշանային պատկերն է, որոնք բոլորը մէկտեղ խորհրդանշում են երկնային ճշմարտութեան, Աստծոյ խորհրդին չիտետեղների ճակատագիրը (նրանց արեւմուտք): Հիւսիսային նիստի եռանկեան մէջ է յաւերժ գաղափարագրի մէկ այլ պատկեր, որից ներքեւ նիստի վրայ Կենաց Ծառի խորհրդանշանային (ուղղահայեացի խորհուրդ) պատկերն է, հասկանալի խորհրդով եւ այլն: Ընդհանրապէս թմբուկի յօրինումաճքում (աղ. 42) հանդիպող ցուլ, այծ, թռչուն, արծիւ, կլոր, քառակուսի, աստղ, Կենաց Ծառ եւ այլ խորհրդակիր պատկերներն ունեն իրենց յայտնի բացատրութիւնը, որոնցից շատերը սերուելով մինչքրիստոնէական հայ մշակոյթից, պահպանելով բազում խորհուրդներ, վերիմաստաւորուել, քրիստոնէացուել են միջնադարում:

գ. Յօրինումաճքի ծաւալային հարթութիւնների (պատեր) յարդարանքը նոյնպէս խորհրդակիր է, այստեղ նուրբ որմնասիւններով կազմաւորուող կամարաշարերի արանքում վեր սլացող «հայկական խորշերը» (իւրաքանչիւր պատին երկու հատ) խորհրդանշում են արեւածագ եւ արեւամուտ շարունակականութեան խորհուրդը՝ մի կողմից, եւ վերից վար տիեզերական (Աստուածային) լոյսը, ծագող եւ մայր մտնող Արեւի ճառագայթները [225, էջ 92-93] միւս կողմից: Պատի հարթութիւնների վրայ հանդիպում ենք նաեւ լուսամուտների, խաչերի, յաւերժանշանների, խաչելութեան պատկերների, որոնցից իւրաքանչիւրն, ինչ խօսք, նոյնպէս մեկնելի են խորհրդանշանային մտածողութեան տեսանկիւնից: Այնպէս, ինչպէս աներեւոյթը ճանաչում է երեւացող բաներով եւ մեկնելի է նրանց «ծածուկ» խորհուրդը [226, էջ 97]:

Գանձասարի գաւթի ճարտարապետութիւնը նոյնպէս հարուստ է խորհրդակիր տարրերով: Այն քառակուսի յատակագծով յօրինումաճք է, որտեղ երկու սիւնների եւ չորս որմնասիւնների վրայ խոյանում է կոնաձեւ ծածկը՝ երդիկաւոր կենտրոնական բացումաճքով: Այստեղ նոյնպէս տեսանելի են քառակուսի, կլոր, եռանկիւն, մէկ, երկու, երեք, չորս եւ այլ թուերի, բուսական եւ կենդանակերպ պատկերների խորհրդանշանային բաղադրիչները:

- Իսաչուող կամարներով առաստաղի *ստրալակտիդային* համակարգը, խորհրդանշում է երկնային աստղազարդ սահմանը, որտեղից աստուածային լոյս-ճշմարտութիւնը պէտք է ներթափանցի առ երկիր (լուս. 106-110):

- Հետաքրքրական է, որ թէ գաւթի, եւ թէ եկեղեցու յօրինումաճքում (օրինակ, աւագ խորանի կամարի կենտրոնական վերին մասում, թմբուկի վրայ) հանդիպում են իրար ագուցուած երկու եռանկիւնների պատկեր (վեցաթեւ յօրինումաճք): Այս պատկերը մեկնելուց առաջ հարկաւոր է նախ իրարից տարանջատել երկու եռանկիւնները: Այսպէս, եռանկիւնը գագաթը վերել՝ խորհրդանշում է մարդկային ճանաչողութեան ձգտումը երկրայինից առ երկինք, առ Աստուած, մարդու հայեացքը վեր, եռանկիւնը գագաթը ներ-

Լուս. 108.

Պատկեր 28. Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթը և մանրամասներ թմբուկից

3.8 Գանձասարի ճարտարապետական համալիրի
խորհրդանշանային մեկնությունը

Լուս. 109.

քեւ խորհրդանշում է Աստուածային ճշմարտութեան անմնացորդ նուիրումը առ երկիր, երկնային լոյս, հուր, հայեացք եւ այլն: Իրար ագուցուած եռանկիւնները՝ խորհրդանշում են երկրային եւ երկնային ճշմարտութիւնների, ձգտումների, ճանաչողութեան, փոխընկալման հաւասարակշիռ յաւերժութեան առ երկիր եւ առ երկինս, *միկրո* եւ *մակրո*-աշխարհների միասնութեան եւ այլն խորհուրդները⁸⁵: Երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիների պատկերի խորհուրդը, զուգահեռում է նաեւ երկու քառակուսիներով ագուցուած պատկերի խորհրդին, որը օդ-երկինք-երկնային խորհրդակիրն է Կենաց Ծառի համակարգում եւ չորս տարրերում (ջուր, հող, օդ, հուր): Նկատելի է նաեւ, որ քառակուսին ինքը տրոհում է եռանկիւնների: Ընդ որում, գագաթների տեղափոխութիւնից ընդհանուր իմաստը չի փոխում, քանզի, ինչպէս նշեցինք յայտնի է, որ «ճշմարտութիւնը երկրից բուսաւ, արդարութիւնը՝ երկնքից երեւաց» [227, էջ 57] (պատկեր 28):

Նման խորհրդաբանութեամբ են արարուած Աբ.Ստեփաննոս Նախակայ, Յառիճի եւ այլ սրահաւոր, կենտրոնագմբեթ եւ այլ տիպերի հազարաւոր յուշարձաններ, որոնք ամբողջացնում են միջնադարեան հայ ճարտարապետութիւնը: Խորհուրդներ են ամբարում նաեւ այս յուշարձաններում կիրառուած զարդարկ տարրերը եւ յօրինուածքները (դուռ, լուսամուտ, պատ, խորշ, թմբուկ, վեղար, խաչ, Կենաց Ծառ):

Լուս. 110.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մրաձորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետութիւնում

85 - Երկու իրար ագուցուած հաւասարաթեւ եռանկիւնիների խորհրդաբանութիւնը կը ներկայացնենք առանձին (էջ 289-299):

3.9 Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկայ եկեղեցու թմբուկ-վեղար յորինուածքի խորհրդանշանային մեկնությունը

Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկայ (Դարաշամբ՝ Մաղարդում) վանքը հայ միջնադարեան վանքային համալիրների մէջ, իր յորինուածքային առանձնայատկութիւններով առանձնանում է (թէեւ Հայաստանում Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկային նուիրուած վանքերն ու մատուռները շատ են՝ Զուղայի Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկայ, Աստապատի Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկայ եւ այլն):

Համալիրի ամենախոշոր կառոյցը Սրբ. Ստեփաննոս եկեղեցին է, հիմնադրուած 1643թ.: Ներքուստ եռախորան է, ներփակուած արտաքին ուղղանկյուն յորինուածքով (յորինուածքով նման է Թալինի Մեծ, Դուինի Սրբ. Գրիգոր եկեղեցիներին): Արեւելեան խորանն անկյուն խորն է եւ բաղկացած եօթ նիստերից, աջ եւ ձախ կողմերում են գտնուում կրկնայարկ ասանդատները: Գմբեթը վեր է խոյանում յենուած չորս հզօր որմնամոյթերին: Թմբուկը 16 նիստանի է, վեղարը՝ հովհարածեւ (ծալքաւոր), ինչը իւրաքանչիւր նիստին (վերին մասում) առաջացնում է եռանկյունի ճակտոններ, որոնց գագաթները, վեղարի ալիքների ծայրերում ընդգրկուած են թեւաւոր խաչեր ունեցող *անփեփք*ներով (յառաջակարկառներով) [228, էջ 423]:

Թմբուկի իւրաքանչիւր նիստի երկու անկյունների ոլորահիւս որմնասիւնները (որոնք, բացի երկուսից, ասարտուում են երկգլխանի վիշապախոյակ յորինուածքներով) իրար են միահիւսուում սլաքածեւ որմնակամարներով (նման լուծում կայ նաեւ Էջմիածնի Մայր Տաճարի թմբուկի յորինուածքում): «Այս սիւնները հետզհետէ կը նրբանան խոյակին ուղղութեամբ՝ որ երկգլխանի վիշապի մը ձեւն ունի եւ իբր յենարան կը ծառայէ թեքող կորութեամբ կամարաշարերուն, որոնք զարդարուած են եռամասն հիւսկէնածեւ զարդագօտիով մը» [229, էջ 68]:

Որմնակամարներից վերեւ, եռանկյունի ճակտոնների կենտրոնում պատկերուած են շրջանակուած խաչապատկերներ, որոնց վերեւի մասում նկատելի են աղանու հարթաքանդակներ, իսկ շրջանակի աջ եւ ձախ կողմերում մէկական վարդեակներ են: Որմնակամարից ներքեւ, առանցքային կենտրոնում անկյուն մեծ վարդեակներ են՝ իւրաքանչիւր նիստին մէկ հատ:

Վիշապ-խոյակներից վերեւ նիստերի հատման անկյուններում պատկերուած են սերովքների բարձրաքանդակները (լուս. 112-114):

Թմբուկի նիստի վրայ բացում է ութ պատուհան, որոնցից վերեւ տեղադրուած են 16 շրջանակների մէջ փորագրուած առաքելների եւ սրբերի պատկերները: «Հովանոցածեւ գմբեթին եւ պատուհանաւոր թմբուկին միջեւ հաստ շրջանակ մը կը գտնուի՝ որուն ջրթողքէն կենդանիներու եւ մարդկային էակներու գլուխներ կը ցցուին: Ուրիշ չորս կենդանիներ կը գտնուին գմբեթի քառակուսի խարիսխին իւրաքանչիւր անկյունին վրայ: Գագաթը ժամանակին, կը գտնուէին զարդարուած խաչքարեր, որոնք հիմա անհետացած են, մինչդեռ կը մնան տակաւին հիւսիսային ճակատօնին եւ գմբեթի ծածկին վրայինները: Միշտ ճակատօնին վրայ՝ կը նշմարուին այլեւս մաշած երկու քարէ կերպարներ, ծնրադիր վիճակի մէջ, որոնք կը ծառայեն իբր անկյունի գագաթնակենդանիներ (*ակրոթերիոն*)» [230, էջ 66-69]:

Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկայ եկեղեցու թմբուկ-վեղար յորինուածքն իր շատ առանձնայատկութիւններով չի կրկնում հայ միջնադարեան որեւէ յուշարձանի յորինուածք, չնայած շատ ընդհանրութիւններ ունի 16 նիստանի այլ թմբուկ-վեղար յորինուածքների հետ (Ախթամար, Յառիճ, Գանձասար): Յորինուածքն ամբողջութեամբ խորհրդապատկերների խտացուած համակարգ է, որտեղ բացայայտ թէ ծածուկ վեր են հանում, նկարագրում եւ ներկայացում աստուածաշնչեան եւ մինչքրիստոնեական շատ խորհուրդ-

Լուս. 111.

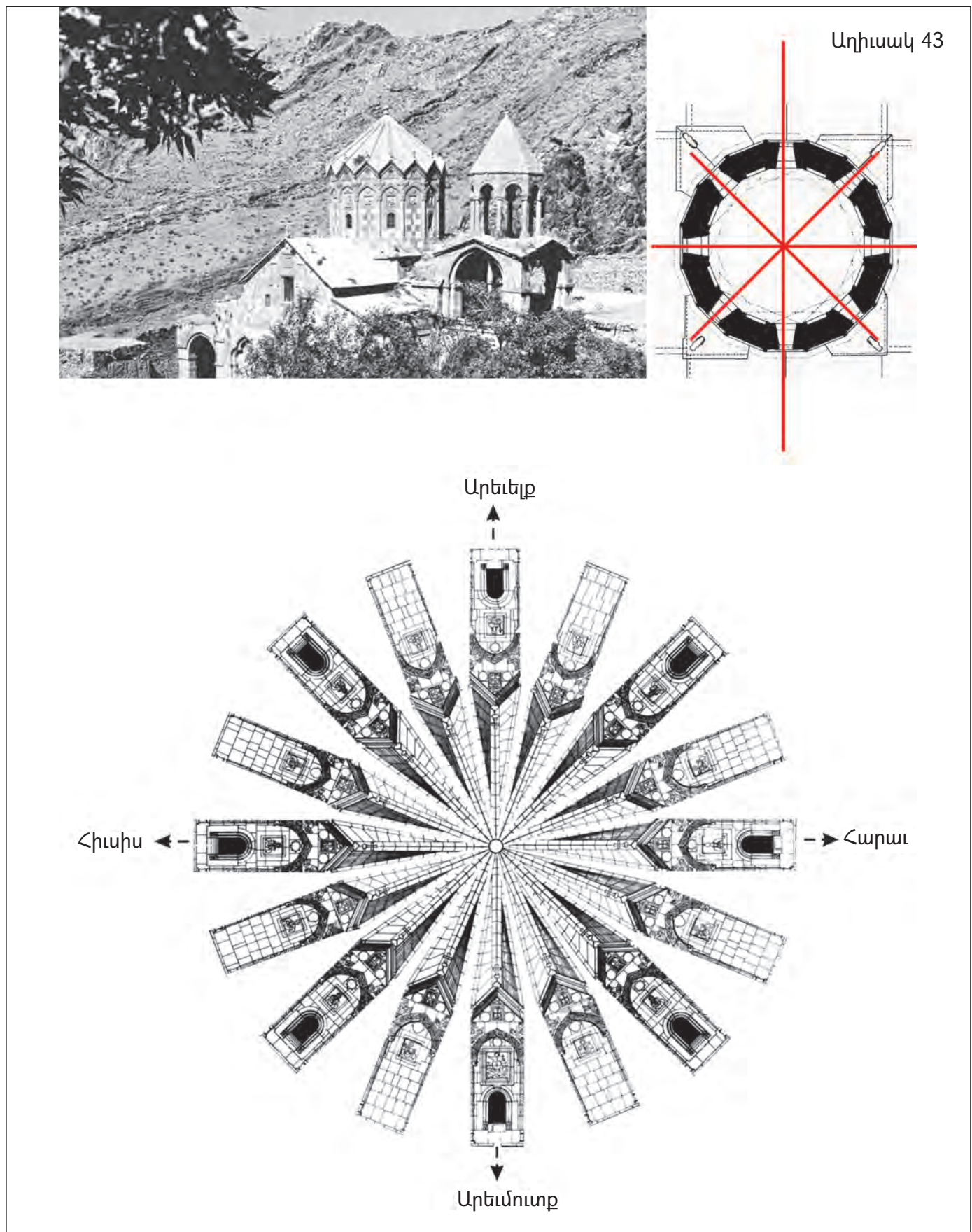

Լուս. 112.

Գլուխ երրորդ
Խորհրդանշանային սրբաձորության դրսևորումները պաշտամունքային
կառույցների ճարտարապետությամբ

Լուս. 113.

Սր. Սրեփաննոս Նախավկայ (Դարաշամբ) եկեղեցու թմբուկ-վեղար յորինուածքի փռուածքը

Լուս. 114.

ներ: Յօրինուածքի խորհրդապաշտական մեկնութիւնները կարելի է ստորաբաժանել հետեւեալ խմբերի.

ա. Եկեղեցու ուղղանկիւն յատակագծային յօրինուածքում նկատելի են երկրի քառակողմ ընկալման դէպի արեւելք ուղղուածութեան համակարգը, Սուրբ Երրորդութեան գաղափարը եռախորան ներքին տարածութիւնում, երկիր՝ իգական սկիզբը, նախաստեղծ Մայր Աստծոյ պատկեր-խորհուրդը, զուգորդուած Կենաց Ծառով ու խաչով, հորիզոնական՝ երկրային յօրինուածքի հետ: Նրա կենտրոնի շուրջ չորս մոյթերի վրայ (չորս կէտ, չորս տարր, չորս գետ, չորս առաքեալ եւ այլն) վեր է խոյանում գմբեթը:

բ. Եկեղեցու ծաւալատարածական յօրինուածքում նկատելի է երկիր - երկինք - մարդ եռամիասնութեան արդիւնք՝ եռաշերտ ընկալման համակարգը, որի երկրային սահմանում, «Աստծոյ երկրային տան» յօրինուածքի պատերի հարթութիւնները «խօսում» են խորհրդանշանային տարբեր մեկնութիւններով: Այսպէս. արեւելեան ճակատը զարդարուն է, պատի գագաթում, երկթեք տանիքի ճակտոնի եռանկեան վերնագագաթում թեւատարած արծիւն է՝ ճանկերում գառնուկը, ծագող եւ մայր մտնող (արարած գառնուկ, արծիւ-հոգի) Արեւի խորհրդանշանը, որի աջ եւ ձախ կողմերում են երկու խաչասկաւառակները (արուսեակներ): Դրանցից ներքեւ, նոյնպէս յօրինուածքային ուղղահայեաց առանցքից աջ եւ ձախ, յաւերժութեան խորհրդանիշ վարդեակներն են, որոնցից առանցքով ներքեւ փորագրուած քառակուսու մէջ (երկրային սահման) Սբ. Ստեփաննոսի քարկոծման իրապաշտական պատկերն է: Սբ. Ստեփաննոսն անդրանիկ վկան էր, որն իր արինը թափեց՝ Յիսուս Քրիստոսին Աստծոյ Որդի վկայելով: Դրա համար նրան քարկոծելով սպաննել են Երուսաղէմի շրջակայքում, երբ նա բացականչել է «ահա՛ տեսնում եմ երկինքը բացուած եւ մարդու Որդուն, որ կանգնած է Աստծոյ աջ կողմը» (Գործք 7, 55) [231, էջ 926-927]: Այս պատկերից ներքեւ, դարձեալ ուղղանկիւն հիսակէն նկարակալի մէջ են դրախտ-այգու խաչ-Կենաց Ծառը՝ խաչ-լուսամուտը, որը եւ խորանը լուսաւորող միակ բացուածքն է արեւելեան պատին: Շրջանակուած թեւաւոր խաչ-լուսամուտ յօրինուածքային դաշտում են նաեւ ձկների, օձի, առիւծի, թռչունի եւ այլ պատկերները (լուս. 111-114):

Այլ լուծում ունի յօրինուածքի հարաւային պատի հարթութիւնը, որին հալած է զանգակատան յօրինուածքը: Այստեղ նկատելի է մէկ այլ շրջանակ, ներսում՝ քանդակուած է Մարիամ Աստուածածինը մանկան հետ պատկերը: Նոյն հարթութեան ուղղահայեաց առանցքով վեր, թմբուկի հարաւային նիստի ուղղանկիւն շրջանակի մէջ պատկերուած է Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը:

Յօրինուածքի արեւմտեան ճակտոնում, Յիսուսի խաչելութեան պատկերն է (համեմատման համար յիշենք, որ նոյնանման թեմայ Գանձասարի համալիրի արեւմտեան պատի հարթութեան վրայ էլ կայ) [232, էջ 216-219]: Իսկ թմբուկի արեւմտեան նիստին, դարձեալ շրջանակի մէջ, պատկերուած է Արարիչ Աստուածը:

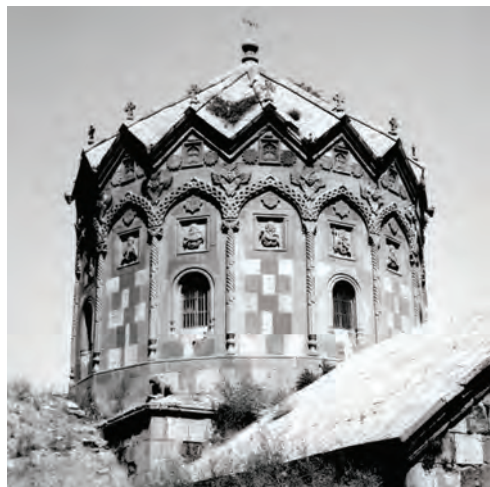
Իր տեսակի մէջ ինքնատիպ են յօրինուածքի հիւսիսային ճակտոնի եռանկեան գագաթի խաչը եւ եռանկեան աջ եւ ձախ անկիւնների վրայ ծնկաչոք «աղօթողների» քանդակները, որ խորհրդանշում են երկնային ճշմարտութեան գալստեան եւ երկրպագութեան տեսարանը, Կենաց Ծառի-խաչի տիրոյթում:

գ. Թմբուկ-վեղար յօրինուածքն ամբողջութեամբ խորհրդապատկեր յօրինուածք է: Այստեղ նշմարելի են 16՝ Արեւի թուային խորհուրդը, 8՝ պատուհան - երկրի կողմեր խորհուրդը, թմբուկ-վեղար անցումային մասում 16 եռանկիւնները՝ երկնային ճշմարտութեան առ երկիր տարածման խորհուրդը, թեւաւոր խաչեր-Կենաց Ծառեր խորհուրդը, ալիքածեւ վեղար-երկնային ջուր-տարերք-խորհուրդը, մարդ առիւծ, այծ ցուլ, թռչուն եւ այլ բուսա-կենդանական խորհուրդներ:

Այսուամենայնիւ, ողջ յուշարձանն իր այլեւայլ զարդարանքներով, մի ամբողջական «գրուցարան» է, ուր խորհրդանշանային պատկերներով, խորհրդակիր յորինուածքներով, վեր են հանում եւ ներկայացնում եկեղեցին որպէս Աստծոյ երկրային բնակարան, դրախտ, Կենաց Ծառ, Աստուածային ճշմարտութեան Տաճար, Սբ. Երրորդութեան հաստատութիւն, Տիրամօր, Արարչի, առաքեալների եւ աւետարանիչների, սրբերի եւ սերովբէների, խաչարեւի եւ ճշմարտութեան, յանուն Որդու քարկոծուելու եւ շատ այլ քրիստոնեական հաւատամքներ, որոնք իրենց հերթին բացայայտ թէ ծպտեալ պահպանում եւ ներկայացնում են նաեւ մինչքրիստոնեական աշխարհընկալման տարբեր դրսեւորումներ, երկրի չորս կողմերը, չորս տարրերը, երկիր-երկինք կապը, դրախտից բխող չորս գետերը, լուսատուները, կենդանակերպ խորհրդակիրները:

Վանքի ուշ շրջանին պատկանելն էլ (1643-1665թթ.) իր հերթին, այն հիմնական պատճառներից է, որ ստիպել է հիմնադիրներին մի քիչ «շատախօսել», զարդարել կառոյցը այս կամ այն խորհրդակիր յորինուածքներով, մոռացուած խորհրդակիր պատկերները վեր հանելով թարմացնել եւ ամրապնդել քրիստոնեական գաղափարախօսութիւնը:

Յիսուս Քրիստոսի Աստծոյ աջ (գլխաւոր) կողմում կանգնած լինելու տեսիլքը, կարծես, այն բանալին է, որ խօսում է հեթանոսական տաճարից քրիստոնեականին անցնելու փուլային գործընթացի մասին: Եթէ քրիստոնեական կառոյցների նախնական տարբերակներում դեռ պահպանում է յորինուածքի դէպի արեւածագ-արեւելք ուղղուածութեան գաղափարը երկրի քառակողմ բաժանման համակարգում եւ այստեղից էլ՝ յորինուածքի հիւսիսային պատը գրեթէ անձեռնմխելի է մնում որեւէ զարդեղէն յորինուածքի համար, ապա յետագայում նկատելի է այս մօտեցման փոփոխումը: Եթէ առաջներում մարդակենտրոն ելակէտով էր որոշում աշխարհի չորս կողմերի ուղղութեան գաղափարը, ապա այժմ եկեղեցականը, որպէս Աստծոյ երկրային խօսնակ՝ կանգնում է աւագ խորանում, դէմքով դէպի հաւատացեալները եւ իր աջ կողմն է համարում եկեղեցու աջը, որտեղ էլ տեղաւորում է, օրինակ, մկրտարանի աւագանը, որն ըստ հին հաւատքի կը գտնուէր ծախ կողմում, հիւսիսային պատի մէջ եւ կը նշանակէր չար ուժերից պահպանուածութեան խորհրդակիր: Այսինքն, նշմարում է մինչքրիստոնեական բնափիլիսոփայական խորհրդապաշտական աւանդներից աստիճանաբար անցում կամ դրանց վերափոխում քրիստոնեական մէկ Աստուածութեան եւ Սբ. Երրորդութեան գաղափարախօսութեանը, որի յստակ պատկերացում օրինաչափութիւնները նկատելի են Սբ. Ստեփաննոս Նախավկայ եկեղեցու ողջ յորինուածքում եւ յատկապէս նրա թմբուկ-վեղար յորինուածքում (աղ. 43):

Լուս. 115.

Լուս. 116.

3.10 Յառիճի վանական համալիրի յորինուածքային առանձնայատկութիւնները խորհրդանշանային մտածողութեան տեսանկիւնից

Յառիճավանքը կառուցուել է VII-XIII դդ.: Համալիրի հնագոյն կառոյցը կենտրոնագմբէթ խաչաձեւ Սբ. Գրիգոր եկեղեցին է [233, էջ 567]: Համալիրի ամենամեծ կառոյցը Սբ. Աստուածածին եկեղեցին է: Այն ուղղանկիւն յատակագծով, գմբէթաւոր դահլիճ տիպի եկեղեցի է, որի արեւմտեան կողմի երկրորդ յարկի աւանդատները փոխարինուած են հայկական ճարտարապետութեան եզակի եռակամար բացուածքներով սիւնազարդ օթեակներով [234, էջ 567]:

Ինչպէս Սբ. Գրիգոր, այնպէս էլ Սբ. Աստուածածին եկեղեցիների յորինուածքները հարուստ են խորհրդակիր յորինուածքային տարրերով:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին իր յորինուածքում (ինչպիսիք են Աշտարակի Կարմրաւոր, Լմբատավանքը, Թալինի փոքր եկեղեցին) ներփակում է խաչ-Կենաց Ծառ, աշխարհի չորս կողմ, դէպի արեւելք կողմնորոշում, չորս գետ, չորս տարր, չորս աւետարանիչներ, Սբ. Երրորդութիւն, աշխարհի քառակողմ եւ եռադաս կամ եռամաս բաժանման համակարգով յորինուածքներ, այլ խորհրդակիր տարրեր ու խորհրդանշաններ (լուս. 116-118):

Փաստօրէն, Յառիճի Սբ. Գրիգոր եկեղեցու յորինուածքում առկայ են այն խորհրդանշանային մեկնութիւնները, ինչը յատուկ է հայ ճարտարապետութեան բոլոր խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ եւ այլ տիպերի եկեղեցիների յորինուածքներին:

Աւելի «տեսանելի» են Սբ. Աստուածածին եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնները: Ըստ կառոյցի ծաւալատարածական յորինուածքի, դրանք առանձնանում են եկեղեցու երկրային (ճակատներ) եւ երկնային (թմբուկ-վեղար) մասերի, որոնց համատեղ խորհրդանշանային ընթերցումն ամբողջա-

ցնում է յորինուածքի խորհուրդը: Այսպէս օրինակ, եկեղեցու արեւելեան ճակատը բաժանուած է երկու մասի (ինչպէս Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցու յորինուածքում): Առաջին ստորին մասը, որ մօտ է եկեղեցու գետնախարսխին, շէշտում է ընդհանուր յորինուածքի եռամասնութեան շղթայի անդրաշխարհային մասը, նրան «միացնելով» յորինուածքի երկրային մասի մի հատուածը, որի մակերեսը զերծ է որեւէ զարդարանքից: Միայն երկու հայկական խորշերն են, որ «կտրում» են ճակատը ըստ ուղղահայեացի, փաստօրէն այն ընդլայնական ուղղութեամբ բաժանելով երեք մասի: Ընդհանրապէս, եկեղեցու արեւելեան ճակատում յստակ տեսանելի են 1, 2, 3 թուերի, ուղղանկեան, քառակուսու, կլորի, խաչի, յաւերժի, չորսի, երկնային եւ երկրային ուժերի եւ այլ խորհրդակիր յորինուածքները: ճակատի վերնամասն ամբողջացնում է հաւասարաթէւ խաչի պատկերը, որը խորհրդանշում է Աստծոյ երկրային տան ձգտումը երկնային հաստատութիւն՝ որտեղ խաչ-Քրիստոսն է, Հայր Աստծոյ եւ Սբ. Երրորդութեան հետ: Այս յորինուածքից ներքեւ քառակուսի շրջանակի մէջ (երկիր խորհրդանշանային պատկեր) պատկերուած են Զաքարէ եւ Իւանէ Զաքարեան իշխանների կտիտորական քանդակները, որոնք (ինչպէս Ախթամարի Սբ. Իսաչ եկեղեցում Գագիկ Արքայի կտիտորական բարձրաքանդակում) եկեղեցին նուիրաբերում են խաչ-Քրիստոսին, երկնային հաստատութեանը ի նշան Զաքարեանների իշխանական քրիստոնէամէտ գերդաստանի:

Արեւելեան ճակատի լայնքով երեք լուսամուտ կայ, որոնք լուսաւորում են եկեղեցու ներսի տարածքը, իսկ նրանցից կենտրոնականը՝ խորանը, որի վերնամասում յաւերժ Արեւ - Երկնային լոյս պատկերն է, իսկ աջ եւ ձախ աւելի փոքրիկ լուսամուտների հարեւանութեամբ յաւերժութեան եւ լոյսի աշխարհի չորս կողմերը լինելու խորհուրդները պատկերող՝ սկաւառակներն են: Վերջիններս միաժամանակ գտնուելով հայկական խորշերի վերնամասում, միանում են նրանց խորհուրդներին, հաստատելով, արեւածագի եւ արեւամուտի շարունակականութիւնը, որով եւ պայմանաւորուած է երկնային հաստատութիւնից առ երկիր յաւերժ լոյսի եւ ճշմարտութեան խորհուրդը, քանզի, ըստ Դաւթի սաղմոսի խօսքի՝ «եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւնը յերկնից երեւեցաւ» [235, էջ 28]:

Հիւսիսային ճակատը ելուստ գօտիով բաժանուած է (Հայկական խորշերի կամարների նիշից) երկու մասի: Կենտրոնական առանցքի երկարութեամբ, գօտուց սկսում է ուղղաձիգ լուսամուտի յորինուածքը, որը յենուած է վարդեակի վրայ: Լուսամուտի բացումից աջ եւ ձախ կողմերում եւս մէկական վարդեակներ են, իսկ վերելում՝ թռչնապատկերներ: Լուսամուտը եզերուած է երկսիւն գօտիով, որն իր հերթին ներառուած է եկեղեցու ելուստ գօտու ներքին ուղղորդի մէջ, որը իր հերթին խաչապատկեր է առաջացնում լուսամուտի շուրջ բոլորը, գրկելով թէ՛ աջ եւ ձախ վարդեակները՝ իր խաչաթելերով, եւ թէ՛ վերին հատուածում չորրորդ վարդեակը (այս պատկերի), որը գծապատկերի առանցքում ունի հիւսիսային լուսամուտը, իսկ վերին հատուածում այլ թռչնապատկերներ է: Այս յորինուածքն իր հերթին ներառուած է ելուստ գօտու ընդհանուր յորինուածքում, որը եկեղեցու ճակատի սուր անկեան տակ աւարտում է խաչապատկերով, որից վեր քիւի սուր անկիւնի կենտրոնում գնդիկ է պատկերուած, իսկ քիւի ստորոտներում՝ մէկական աջ եւ ձախ թռչնաքանդակներ: Հայկական խորշի «սիրամարգերը» ունեն 22 եւ 20 ճառագայթ, իսկ վարդեակները համապատասխանաբար 12 եւ 8, 8 եւ 10 թելիկներ: Ձախ սիրամարգը աջից եւ ձախից թռչնապատկեր ունի: Եկեղեցու միւս ճակատները նոյնպէս հարուստ են խորհրդակիր պատկերներով:

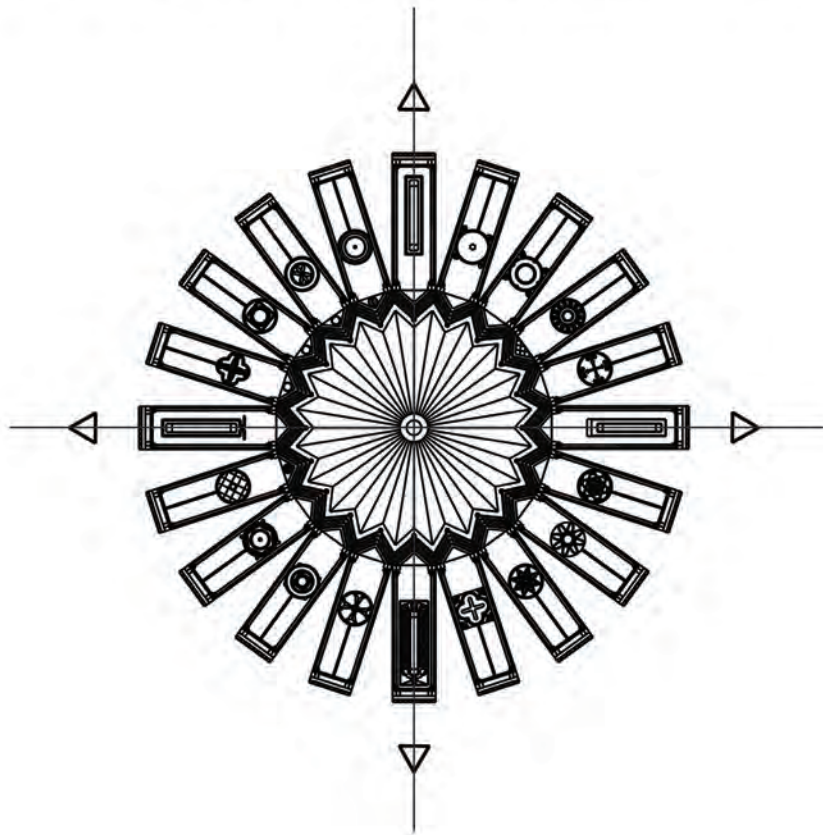
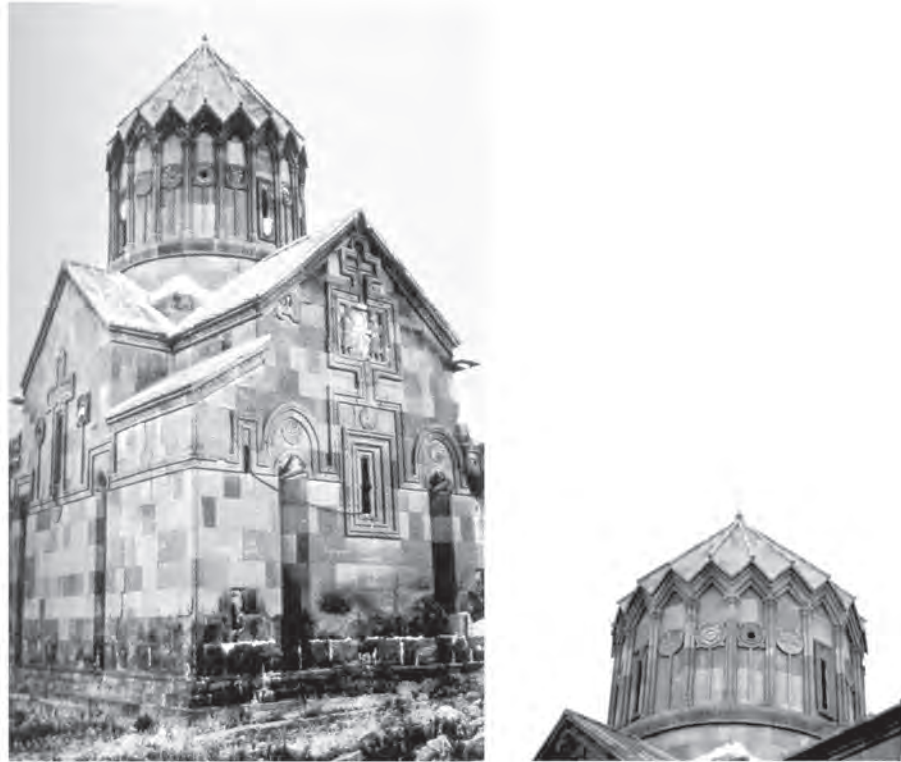
Եկեղեցու ինքնատիպ խորհրդակիր յորինուածքներից է գմբեթը, որի թմբուկը բաժանում է եռեակ որմնասիւններով, վերելում եռանկիւն սղոցատամ լուծումով 20 հարթութիւնների (ինչպէս Մակարաւանքում): Թմբուկը լուսամուտներ ունի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերից, որոնք խորհրդա-

Լուս. 117.

3.10 Յաղիճի վանական համալիրի յորինուածքային առանձնայատկութիւնները
խորհրդանշանային մտածողութեան տեսանկիւնից

Աղիասկ 44

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշական անդամորդեան որսելորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Յաղիճի Սր. Աստուածածին եկեղեցու թմբուկ-վեղարի փռուածքը

նըշում են արեւածագն ու արեւամուտը, իսկ հիւսիսային եւ հարաւային լուսամուտները՝ Աստուածային լոյսի՝ աշխարհի չորս դին տարածումը:

Թմբուկի արեւմտեան կողմի պատուհանի բացուածքը երիզուած է իրար ագուցուած 20 շրջանակներով, որոնք 18 քառանկիւնների հետ մի ամբողջութիւն են կազմում: Թմբուկի այս նիստի վերին հատուածի վեղարին հարող եռանկեան մէջ պատկերուած է հաւասարաթեւ խաչը, արեւմտեան ճակատի սուր անկիւն քիւի հատուածում թռչնաքանդակ է: Այս համադրութեամբ շարունակում է խորհրդանշանային շղթան, որի անբաժան մասն է եկեղեցու մանրակերտը, իր արեւմտեան ճակատի յորինուածքով: Այստեղ կոտորների յորինուածքից ներքեւ ծաղկած Կենաց Ծառն է, իսկ կոտորները ձեռքում բռնած ունեն մանրակերտը, մարդակերպ յորինուածքի ներսում, այս ամենը խորհրդանշում է կոտորների աստուածապաշտութիւնը, եւ եկեղեցու նուիրաբերումը Քրիստոս - խաչի - Կենաց ծառի ճշմարտութեան գաղափարին, որն իր հերթին Սբ. Երրորդութեան խորհուրդն ունի: Թմբուկի արեւմտեան նիստի դէպի հիւսիս հատուածում, նիստերի վրայ յաջորդաբար պատկերուած են՝ կլոր սկաւառակի ներսում, հաւասարաթեւ հիւսկէն խաչը, կլոր սկաւառակի չորս ճաճանչի յորինուածքի ներսում՝ երկրորդ շրջանակը եւ երկու ներգծուած քառակուսիները, յաջորդ նիստին, կլոր սկաւառակի չորս ճաճանչների ներսում՝ վեցթեւանի պատկեր, որի ներսում է կլոր շրջանակը:

Բոլոր նիստերի վերին եռանկիւնաձեւ վերջաւորութիւնները, սուր գագաթներով դէպի վեր, հիւսկէն զարդանախշուած են:

Հարկ է նշել, որ թմբուկից վեղարին անցման հատուածում, իրականում իրար են ագուցուած երկու եռանկիւնատեսք շղթաները, ներքեւինը եռանկիւնիները սուր գագաթներով դէպի վեր, իսկ վերեւինը՝ եռանկեան սուր գագաթներով դէպի վար, որոնք եւ յենում են 16 (երեքական փնջով) որմնասիւների վրայ (աղ. 44):

Այսինքն, խորհրդանշանային մեկնութեան տեսանկիւնից, ըստ Սբ. Երրորդութեան խորհրդի, եռափունջ սիւները պահպանում են երկնային սահմանը՝ վերին գմբեթը, որտեղ գտնուում է առ Աստուած եւ աստուածային ճշմարտութեան առ երկիր փոխկապը՝ նախշազարդ եռանկիւնները խորհրդանշում են աստղազարդ երկինքը, իսկ թմբուկի չորս լուսամուտները, երկնային ճշմարտութեան աշխարհի չորս կողմեր տարածումը եւ դրանց ներթափանցումը Աստուծոյ երկրային տուն: Միւս չորս կլոր բացուածքները, ճաճանչաւոր ենթալուսամուտներն են, որոնք նոյն իմաստն ունեն եւ թմբուկն ամբողջովին ներկայացնում են որպէս աստուածային կեանքով լեցուն եւ յարատեւող երկնային դրախտ, որ սերում է երկրային դրախտից:

Թմբուկի յորինուածքի հիւսիսային լուսամուտը գօտեւորուած է օձ-վիշապներով, որից աջ կրկնակի խաչ է՝ ութթեւանի աստղապատկեր, շրջանակի մէջ, իսկ ձախ կողմում շեշտուած հաւասարաթեւ խաչ՝ նոյնպէս չորսթեւանի, շրջանակի մէջ: Այս երեք նիստերն էլ են աւարտում եռանկիւն պատկերներով, վեղարի տակ, որոնց մէջ պատկերուած են աստղ-խաչի վերելում, շրջանակի մէջ՝ խաչը, ելուստաւոր խաչի վերելում, վիշապներից վերել՝ զարդանախշեր, որոնք մէկտեղ խորհրդանշում են երկրային դրախտը, Կենաց Ծառերով, եւ օձը, որ յուշում է երկրային դրախտի խորհուրդը: Թմբուկի նիստի յորինուածքը դէպի արեւելք շարունակում է շրջանակի մէջ առնուած քառակուսի պատկերով, որի ներսում կլոր պատուհանն է, իսկ վերելի եռանկեան մէջ՝ շրջանակ-աստղը, աշխարհի կողմերի առանցքային շեշտումներով: Յաջորդ նիստին պատկերուած է ափսէանման շրջանակի մէջ ներգծուած վեցթեւանի յորինուածք:

Թմբուկի միւս նիստերի կենտրոններում փոքրիկ սիւն-գաւազանների վրայ յենուած խոյանում են Կենաց Ծառ պահպանիչ յորինուածքները, որոնք աւարտում են շրջանակաձեւ, իրար չկրկնող հարթաքանդակներով: Վեր-

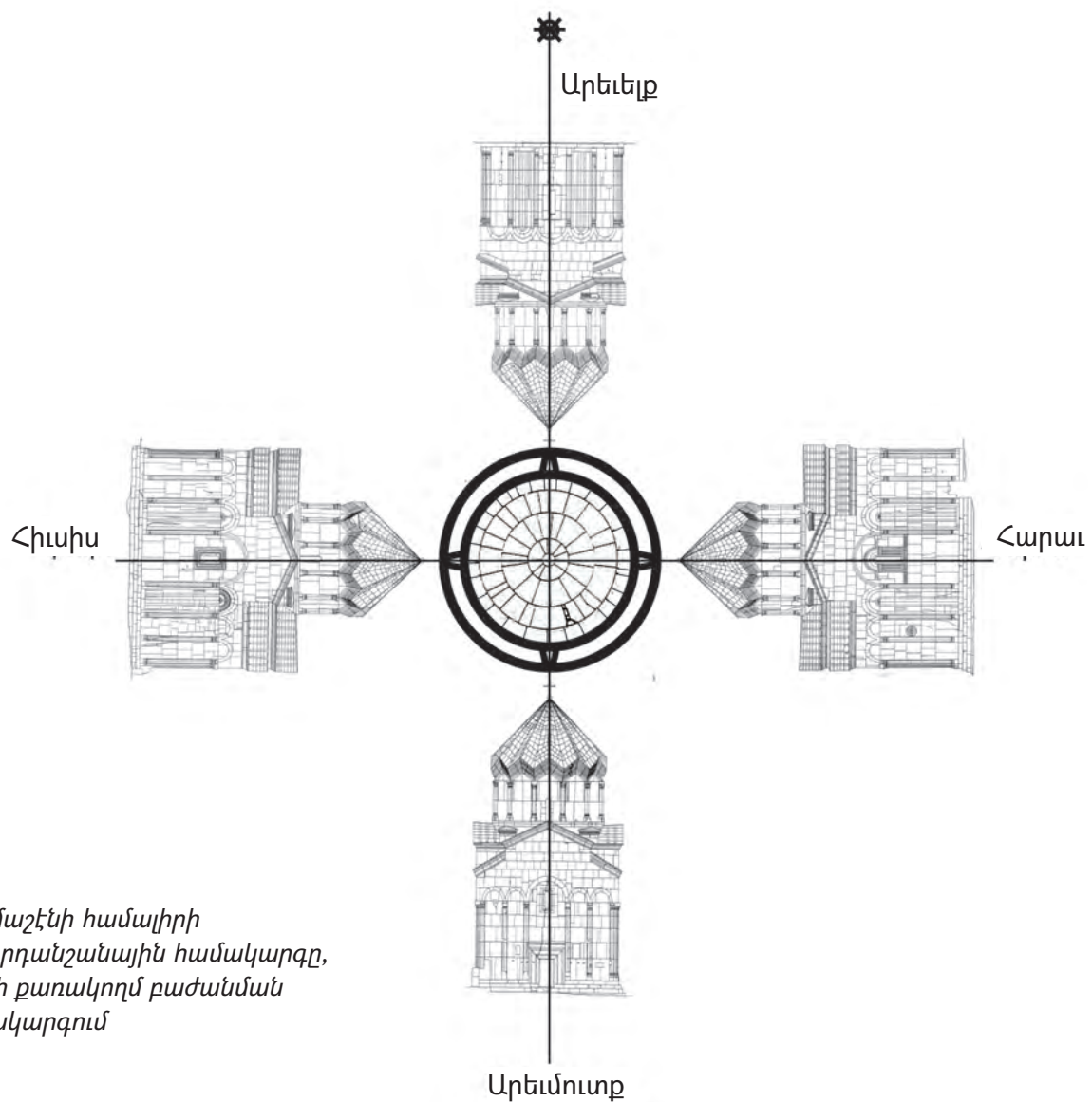
ջիններիս մէջ նշմարելի են խաչ, աստղ, կլորի մէջ ներգծուած քառակուսի, ծաղիկ, յաւերժ, ճաճանչ եւ խորհրդակիր այլ պատկերներ, որոնցից վերեւ, գագաթները դէպի վեր եռանկիւնի հարթութիւնները զարդաքանդակուած են: Ողջ թմբուկի խորհրդանշանային յորինուածքը պատկերում է երկնային դրախտ-հաստատութիւնը, ուր եւ ձգտում է հասնել մարդու երեւակայութիւնը:

Թմբուկի յորինուածքն աղբրւում է դրախտ-Ադամ, այգի-խնձորենի-Կենաց Ծառ հասկացութիւններին, որոնք ամբողջացնում են «իմանալի դրախտ - Սուրբ Եկեղեցի - Սուրբ Խաչ» պատկերացումները: Թմբուկը շրջապատուած է որմնասիւններով, որոնք խոյակների վրայ կրում են սուր անկիւնը դէպի վեր եռանկիւնների սղոցաշարը: Ինչպէս մեկնաբանուած է, սիւները ներկայացնում են խարիսխ՝ ժողովուրդ, սիւն՝ իշխաններ եւ խոյակ՝ քահանաներ ենթամասերը [236, էջ 95]: Այստեղ նկատելի է նաեւ աղբրս երկրային տիրոյթի եռադաս բաժանման համակարգի հետ:

Պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յորինուածքներում երկրի քառակողմ բաժանման եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման սկզբունքների, չորս կողմի, չորս աւետարանիչների, խաչի, յաւերժի, առիծի, արծուի եւ այլ խորհուրդների կիրառումը չի սահմանափակում վերը նշուած Ախթամարի, Գանձասարի, Սբ. Ստեփաննոսի, Յառիճի վանքային համալիրի վերլուծութեամբ: Պաշտամունքային կառոյցներում (անկախ տիպից) վերը նշուած եւ այլ խորհուրդները համընդհանուր կիրառութիւն ունեն (ինչպէս ստորեւ ներկայացուող Մարմաշէնի համալիրում, աղ. 45):

Լուս. 118.

3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աստղի կիրառութիւնը, խորհուրդը եւ զուգահեռները

XIII դարի հայկական պաշտամունքային կառույցների շարքում իր ինքնատիպութեամբ առանձնանում է Խորակերտի վանքը: Այն կառուցել է Իշխան Ստեփաննոսը 1252 թուականին (լուս. 119):

Եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձեւ, անկյուններում աւանդատներով, արեւելեան ճակատին զուգահեռ «հայկական խորշերով» յորինուածք ունի: Բացառիկ է գմբեթը (հայկական ճարտարապետութեան նմանատիպ եզակի օրինակը), որի տաս նիստանի սլացիք թմբուկի ստորին մասը կազմուած է 30 վեց նիստանի սիւներից (բարձրութիւնը 2 մ), որոնց խարիսխները եւ խոյակները քանդակազարդ են (պատկեր 29, լուս. 120): Գմբեթի ծածկը հիմնուած է 6 փոխհատուող կամարներից կազմուած վեցաթեւ աստղաձեւ հիմնակմախքի վրայ, կենտրոնում աւարտուած է շթաքարով ձեւաւորուած աւելի փոքր գմբեթաձեւով⁸⁶:

Եկեղեցու ընդհանուր յորինուածքում պահպանուած են մեզ արդէն ծանօթ քառանկյուն, խաչաձեւ, դէպի արեւելք ուղղուածութեամբ աւագ խորան, չորսի, քառանկյունից շրջանակաձեւի անցում եւ այլ պատկերներ եւ հասկացութիւններ, որոնց խորհրդաբանութեանը մենք արդէն անդրադարձել ենք եւ դեռ կ'անրադառնանք յընթացս:

Այստեղ շատ ուշագրաւ է եկեղեցու գմբեթի (թմբուկ-վեղար) ընդհանուր յորինուածքը: Այն փաստօրէն արտաքուստ բաժանուած է երեք մասերի՝ վեղար, աւանդական նիստերով (տաս նիստանի) եւ գագաթին խաչաթոռ խաչով եւ իսկապէս իր նմանը չունեցող երկմաս թմբուկից: Թմբուկի վերին մասը տաս նիստանի հարթապատ լուծում ունի, իսկ առաջին շերտը սիւնաշար է (այսպիսի լուծումներ են ունենում աւանդաբար եկեղեցիների զանգակատները): Հետաքրքրականն այն է, որ թմբուկի սիւնաշարի յորինուածքը ամբողջանում է վեց թուային ելակէտով: Այսպէս՝ սեան կտրուածքը վեցանիստ լուծում ունի: Այսպիսին են նաեւ սեան խարիսխն ու խոյակը, սակայն սրանց վրայ աւելանում են նույապէս վեցական գնդիկներ: Առաւել բարդ է գմբեթի ներքի լուծումը: Այստեղ, ինչպէս ասուեց, գմբեթի ծածկը հիմնուած է վեց փոխհատուող կամարներից կազմուած վեցաթեւ աստղաձեւ հիմնակմախքի վրայ: Իսկ վեցաթեւ աստղը, ինչպէս արդէն գիտենք, կազմուած է երկու իրար ագուցուած հաւասարաթեւ եռանկյունիներից: Այստեղ վեցաթեւ աստղերը իրենց շիթաձեւ քարեղէն լուծումներով կրկնում են երեք անգամ (դէպի վեր փոքրանալով, գմբեթարդին տալով ինքնատիպ լուծում): Նշանակում է այստեղ գործ ունենք նաեւ երեք թուի խորհրդաբանութեան հետ: Միւս կողմից գմբեթի յորինուածքում սիւնաշարից տաս նիստերին անցումը (գմբեթի դրսում) եւ գմբեթարդին անցումը (գմբեթի ներսում) ուղեկցում են երեք եւ չորս թերթանի ծաղկաթերթիկային լուծումներով, որոնք առանձին նրբութիւն եւ շքեղութիւն են հաղորդում գմբեթին ընդհանրապէս: Ստացում է, որ Խորակերտի եկեղեցու գմբեթի յորինուածքում մենք գործ ունենք կէտ, խաչ, հաւասարակողմ եռանկյունի, 3, 4, 6, 10, 30, շրջանակ խորհրդանշանային դրսեւորումների հետ (պատկեր 30, լուս. 120):

Հետաքրքրականը այն է, որ հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ վեցաթեւ աստղի կիրառմանը հանդիպում ենք նաեւ այլ կառույցների յորինուածքներում: Դրանք մեզ են ներկայանում երկու ձեւով, տեսանելի եւ անտես (կամ շեշտուած եւ չշեշտուած ձեւերով): Առաջին տեսակի վեցաթեւ աստղերի ենք հանդիպում Անիի Հովութի (XI-XII դդ.), Մակարավան-

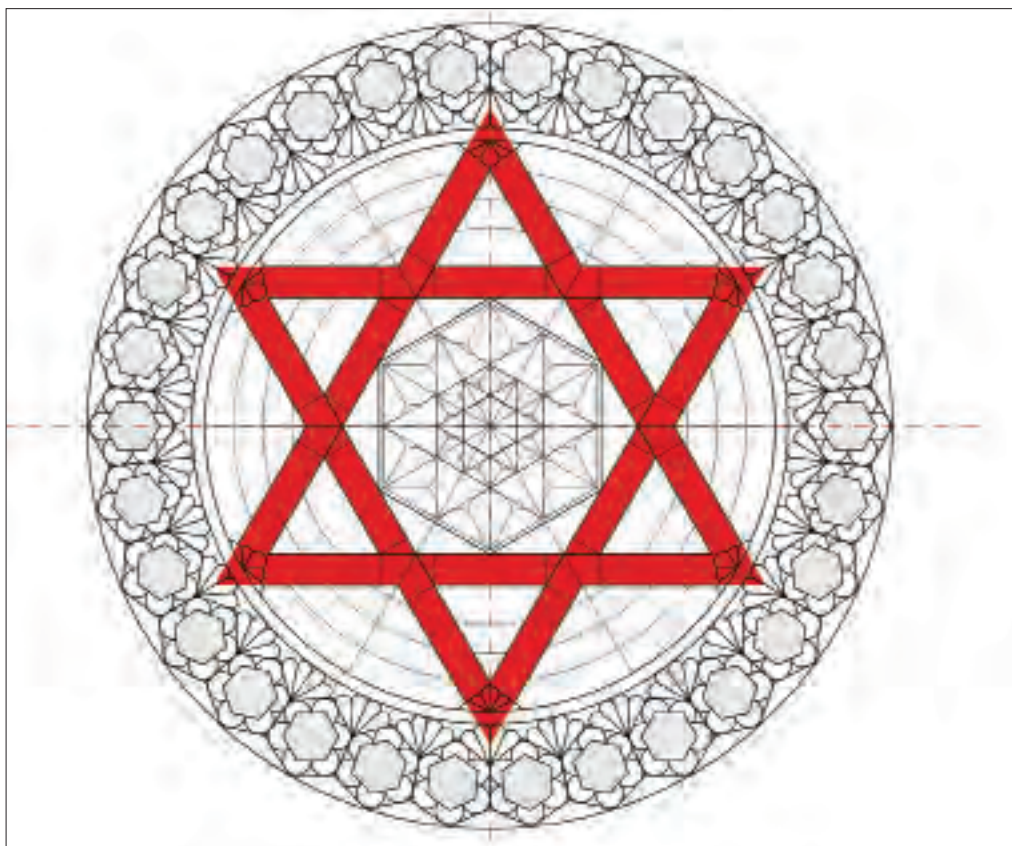

Պատկեր 29. Գմբեթի ներքին տեսքը եւ վեցանիստ սիւնաշարի կտրուածքը

86 - Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 2002, 1070 էջ, էջ 440-441:

Լուս. 120.

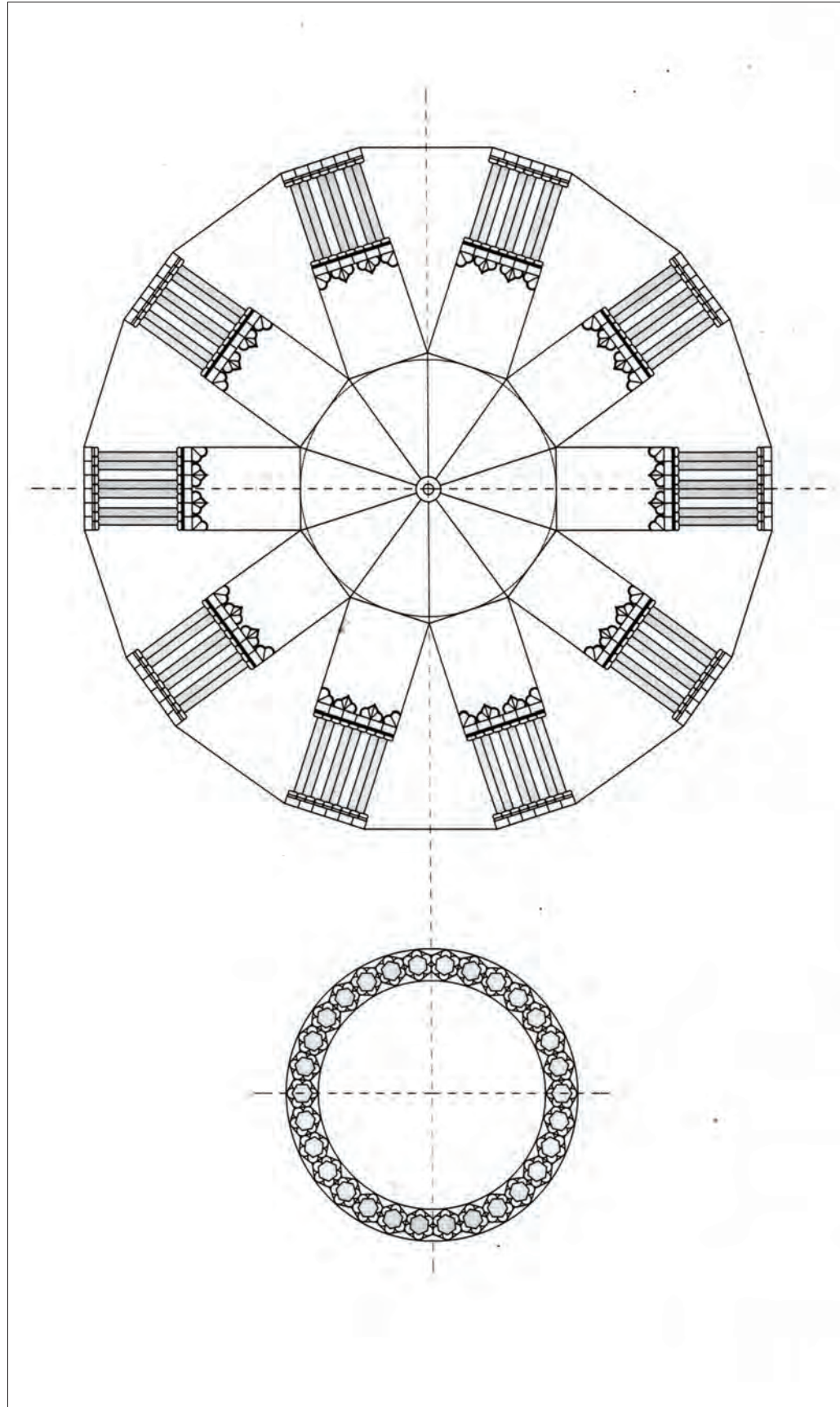
3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աստղի կիրառությունը,
խորհուրդը և գուգահեռները

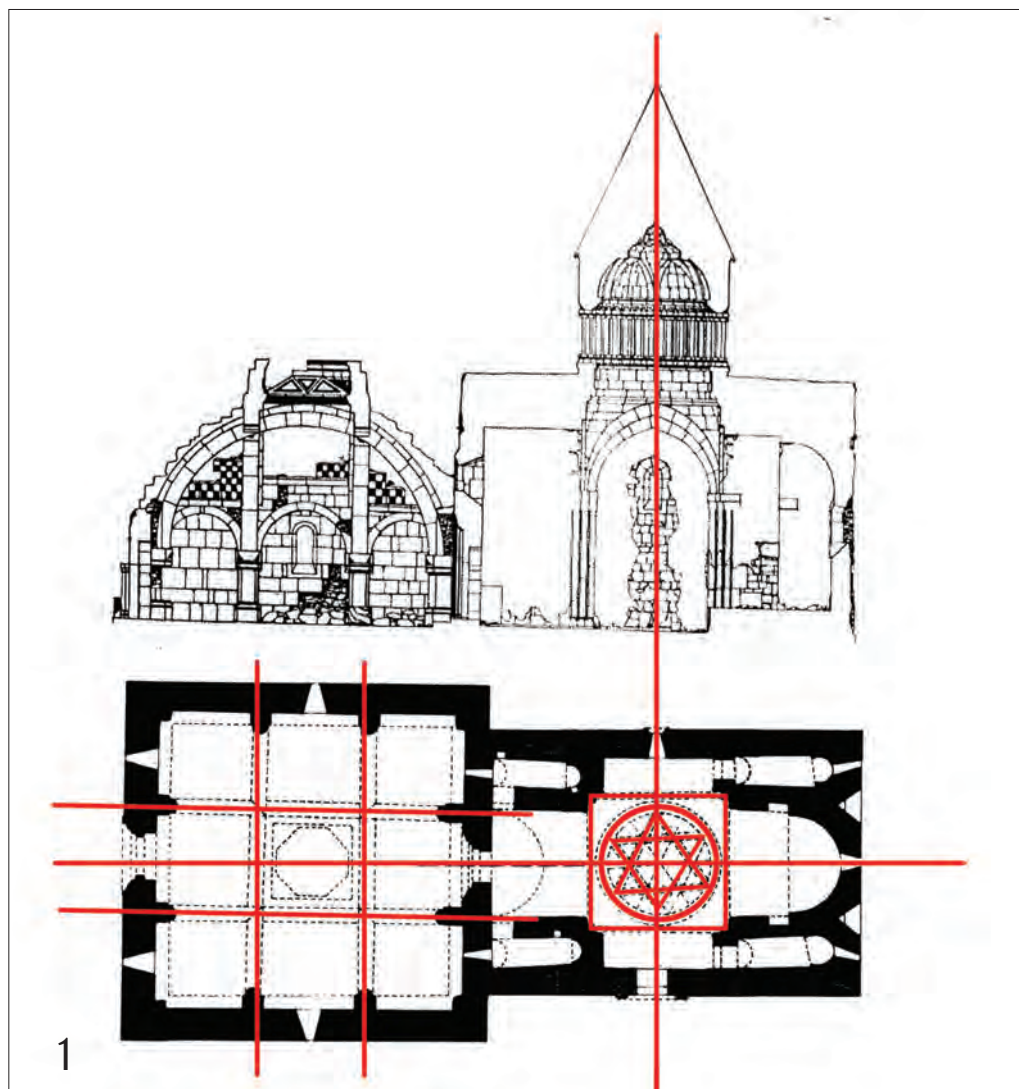
Լուս. 121.

Գլուխ երրորդ

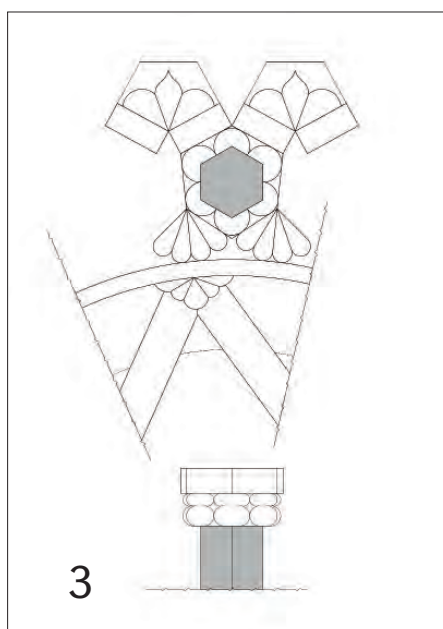
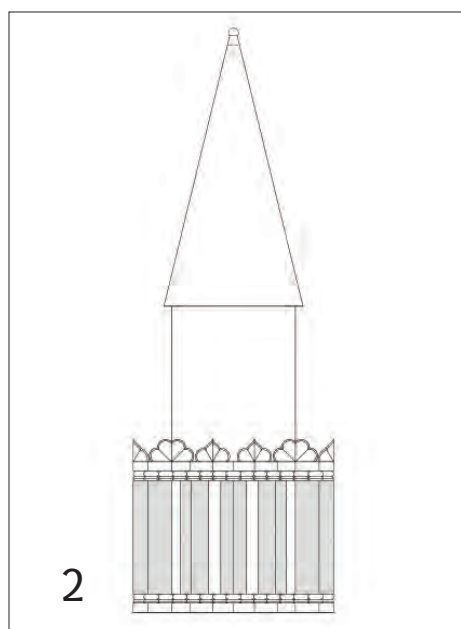
Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Պատկեր 31. Խորակերպի վանքի թմբուկի եւ վեղարի փռուածքը, սինաշարային հատուածի կտրուածքը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

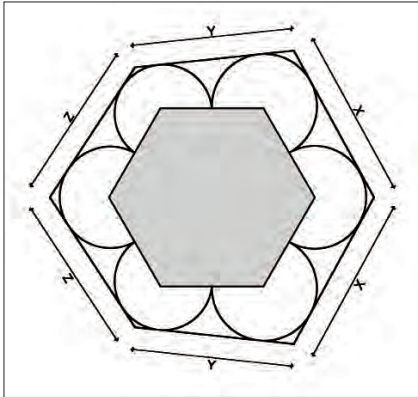

Լուս. 122.

Պատկեր 32. 1. Խորակերտի վանքի արեւելք-արեւմուտք առանցքով կտրուածքը և յայտակագիծը, 2. թմբուկ վեղարի մէկ հատուածի գծագիրը, 3. սեան խոյակի և խոյակից թմբուկին անցման լուծումների փոռածքը՝ ըստ Ա. Հայկազունու

3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աատի կիտառությունը, խորհուրդը և զուգահեռները

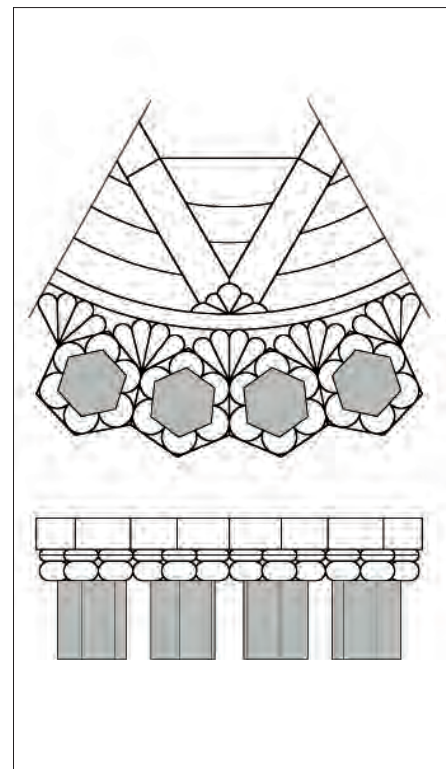
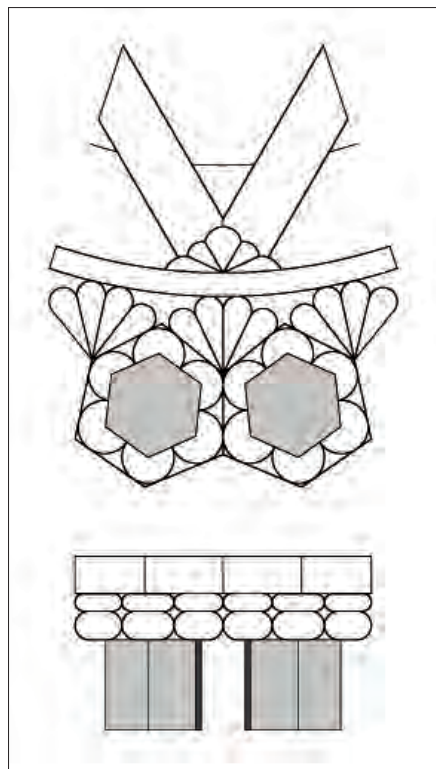

Պատկեր 33. Խորակերպի թմբուկի սեան կտրուածքը

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետութիւնում

Պատկեր 34. Մինաշարից թմբուկի նիստերին անցման հանգույցների լուծումները՝ ըստ Ա. Հայկազունու

քի (IX-XIII դդ.), Խորանաշատի (XIII դ), Հոռոմոսի (XIII դ), իսկ չեշտուած տեսակին Անիի Ս. Գրիգոր Աբուղամրենց (X դ), Կուսանաց (XII-XIII դդ.), Բագարանի Ս. Շուշանիկ (IX-X դդ.) կառույցների յօրինումաճքներում:

Յատկանշական է նաեւ, որ վեց թեւանի աստղերի (այսինքն երկու իրար ագուցուած հաւասարաթեւ եռանկյունիների) ենք հանդիպում հայ մշակույթի ամենատարբեր դրսեւորումներում (դեկորատիւ կիրառական արուեստ, մանրանկարչութիւն, խաչքարեր, ժայռապատկերներ եւ այլն) քարի դարից մինչ ուշ միջնադար (լուս. 120-125):

Ինչ վերաբերում է ճարտարապետական կառույցներում դրանց կիրառմանը, ապա հաւասարաթեւ եռանկյունիների կամ դրանցով կառուցուած վեցաթեւ աստղերի ենք հանդիպում ինչպէս բնակելի, այնպէս էլ հասարակական եւ պաշտամունքային կառույցների յօրինումաճքներում, յուշադրական յուշարձաններում, տապանաքարերում, մատուռ-դամբարաններում⁸⁷ եւ այլուր: Դրանք հիմնականում հանդէս են գալիս զարդանախշերի ձեւով, լայն տարածում ունենալով կառույցների շքամուտքերի, խոյակների եւ այլ հատաճների յօրինումաճքներում:

Մենք արդէն անդրադարձել ենք հաւասարաթեւ եռանկեան խորհրդաբանական վերլուծութեանը: Ըստ այդմ Խորակերտի գմբեթի յօրինումաճքում առկայ վեցաթեւ աստղի, աւելի ճիշտ նրա երկու բաղադրամասերի խորհրդաբանութիւնը կազմուած է երկու խորհրդակիր մասերից: Այստեղ հաւասարաթեւ եռանկյունիներից մէկը խորհրդանշում է երկրի վրայ մարդկային տեսակի պահպանութեան եւ վերարտադրողականութեան ապահովման խորհուրդը (մինչ քրիստոնեական պատկերացումներով՝ հայր, մայր, զաւակ) այսինքն երկրային նիւթական կեանքի շարունակականութեան խորհուրդը: Միւս եռանկյունին, ըստ քրիստոնեական դաւանաբանութեան խորհրդանշում է Հայր, Որդի եւ Սուրբ Հոգի եռամիասնութեան, Սուրբ երրորդութեան, քրիստոնեական հաւատքի պահպանութեան, շարունակականութեան, երկնային ճշմարտութեան եւ արդարութեան խորհուրդները, ինչպէս նաեւ առ երկիր այդ պատկերացումների, հաւատացեալ ժողովրդին փոխանցման կարեւորութեան խորհուրդները: Հետեւաբար երկու իրար ագուցուած հաւասարաթեւ եռանկյունիներով կազմուած վեցաթեւ աստղն էլ իր հերթին նշուած խորհուրդներով ամբողջացնելու, միաւորելու է երկնային (հոգեւոր) եւ երկրային (նիւթական) կեանքերի համահունչ, իրար լրացնող, մէկը միւսով պայմանաւորուած, հաւասարազօր եւ շարունակ պահպանող, երկրայինների կողմից ձգտելի, խորհրդաբանութիւնների ընդհանրութիւնը: Այս ընդհանրական տրամաբանութեան մէջ են նաեւ երկրային եւ եկնային տուն, քաղաք, դրախտ, մեծ եւ փոքր տիեզերքներ (*միկրո* եւ *մակրո* աշխարհներ) եւ այլ հասկացութիւնները (պատկեր 31-36, լուս. 123):

Բացի երկրաչափական պատկեր եւ թուային խորհրդակիրների վարպետ կիրառութիւններից, Խորակերտի յօրինումաճքում առկայ է նաեւ շինարարա-կառուցողական հմուտ վարպետութեան դրսեւորումներ: Ինչպէս ասուեց թմբուկի շրջանակաձեւ հիմքից վեր են բարձրանում երեսուն հատ վեցանիստ կտրուածքով սիւներ, որոնց խարիսխները եւ խոյակները նոյնպէս վեցանիստ լուծում ունեն: Խարիսխի եւ խոյակի վեցանիստ յօրինումաճքը ենթադրում է, որ վեցանիստները իրար հաւասար պիտի լինեն, ինչպէս, որ հաւասար կողեր ունեն երկու իրար ագուցուած եռանկյունիները: Նշանակում է, որ շրջանակաձեւ հիմքի վրայ տեսականօրէն պիտի յաջորդաբար

Պատկեր 35. Երկու իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանական պատկերներով հարուստ է Անիի ճարտարապետութիւնը

3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աստղի կիրառութիւնը, խորհուրդը եւ զուգահեռները

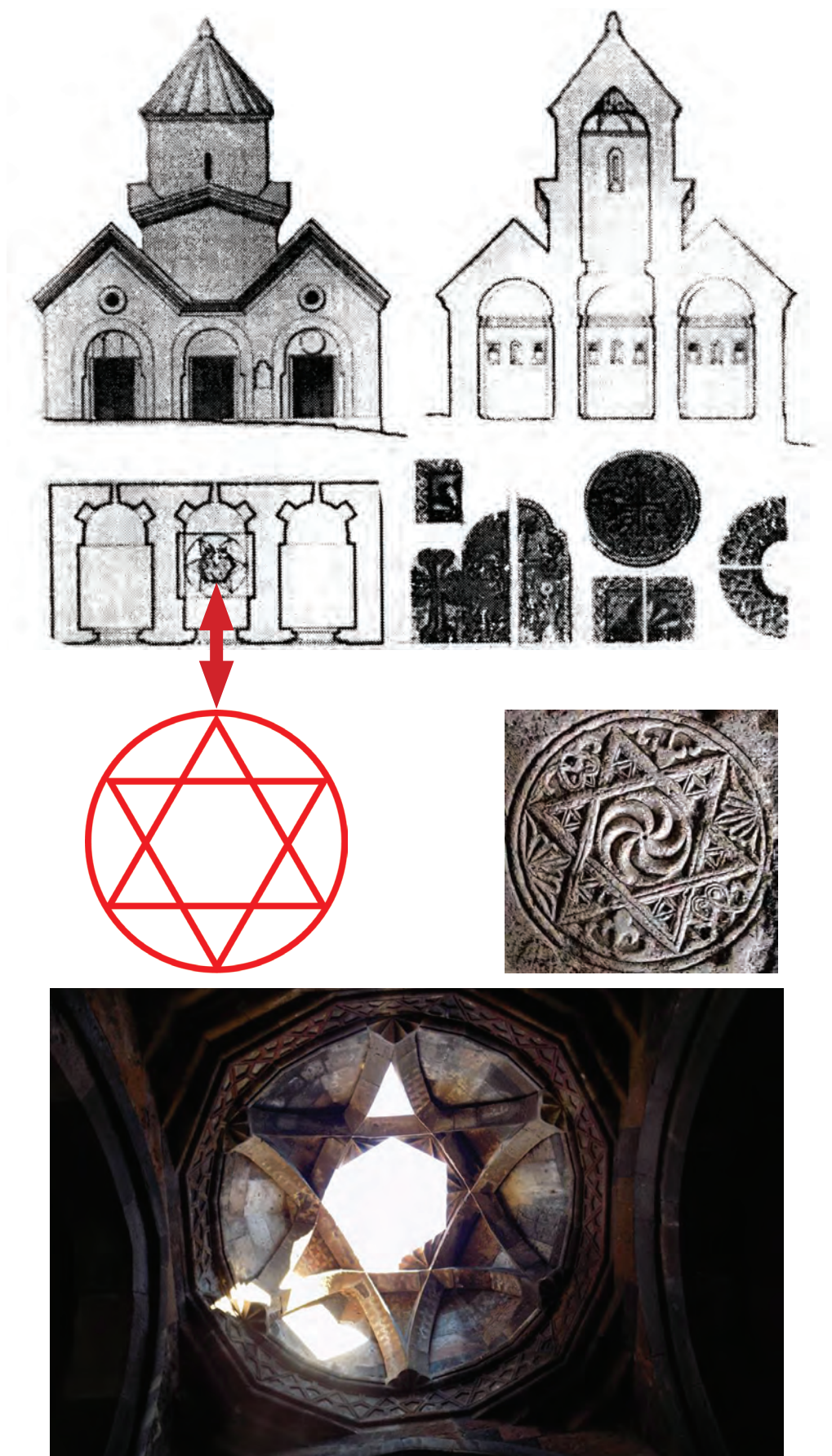
87 - Հոռոմոսի վանական համալիրում Ս. Յովհաննէս եկեղեցու հարաւային պատին կից 1215 թուականին իշխանուհի Խութլուխաթունը մօր՝ Ռուզուքանի համար երկյարկ դամբարան է կառուցել, որի երկրորդ յարկը կազմուած է միմեանց կից երեք մատուռներից, որից կենտրոնականը գմբեթաւոր է: Այդ գմբեթաւորի գմբեթարդը կառուցուած է վեցաթեւ աստղի յենքի վրայ: Նոյն տեղը՝ էջ 603:

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մրաձողությունն որսնետղումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Լուս. 123. Հռոմոս, իշխանուհի Խութուխաթունի մօր՝ Ռուզուբանի երկյարկ դամբարանը

3.11 Խորակերտի վանքում վեցաթեւ աատղի կիրառությունը, խորհուրդը և զուգահեռները

Պատկեր 36. Երկու իրար ագուցուած եռանկյունիների պարկերներ Հոռոմոսի, Խորանաշարի և Գանձասարի գաւթի տապանաքարի օրինակներով

Լուս. 124.

տեղադրուեն երեսուն հատ վեցաթեւ խարիսխներ: Սակայն դա իրականում գործնականօրէն հնարաւոր չէ իրականացնել քանզի վեցանկեան նիստերից որեւէ մէկ կողմը դէպի շրջանագծի կենտրոն ուղղելու դէպքում (ինչը տրամաբանակ է) կը ստանանք իրար հատուող (իրար վրայ դրուող) ոչ զուգահեռ, իրար խոչնդոտող իրավիճակ, ինչը իր հերթին անհրականալի կը դարձնի շինարարութեան կազմակերպումը: Խորակերտը կառուցող վարպետները նկատել են այս անհամապատասխանութիւնը եւ գտել են շատ ինքնատիպ, մեծ վարպետութիւն (քարի հնարաւորութիւնների տիրապետելու հմտութեան վրայ յենուած) պահանջող լուծում: Նրանք խարիսխի եւ խոյակի վեցնիստանի հատուածի նիստերի չափերը փոփոխել են, (ամենայն հաւանականութեամբ նմուշ օրինակի օգտագործմամբ) իւրաքանչիւր երկուական նիստերին (հետեւաբար նաեւ գնդիկներին) տալով այլ չափեր (նկ.): Արդիւնքում սիւնաշարը հաւասարապէս տեղադրուել է շրջանակի վրայ:

Վարպետութեան բարձրագոյն աստիճան է նաեւ գմբեթարդի շթածել դէպի վեր փոքրացող եւ երեքական վեցաթեւ աստղերով կառուցուած յօրինուածքը:

Այսպիսով Խորակերտի եկեղեցին մեզ է ներկայանում քրիստոնէական դաւանաբանութեանը յարիր խորհրդաբանական ընկալումների եւ միջնադարեան վարպետների հմտութեամբ շաղկապուած բարձրարժէք յօրինուածքի տեսքով:

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանալին մղածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքալիւ կառուցների ճարտարապետութիւնում

Լուս. 125.

3.12 Գեղարդավանքի ժայռակոփ եւ ձեռակերտ յուշարձանների խորհրդաբանությունը

Գեղարդի վանքը իր ճարտարապետական յորինումաճքով համարում է միջնադարեան Հայաստանի պաշտամունքային կառույցներից ինքնատիպը եւ իւրայատուկը (լուս. 126):

Գեղարդի առաւել կարեւոր յուշարձաններից են գլխաւոր եկեղեցին, յետագայում դրան կցուած ժամատունը, ժայռակոփ երկու եկեղեցիները, ժայռակոփ դամբարանը եւ ժայռակոփ փոքրիկ խուցերը: Այդ ամենը հիւսիսային կողմից շրջապատուած են բնական բարձր ժայռերով, իսկ միւս կողմերից՝ սրբատաշ քարերից կառուցուած պարիսպներով (լուս.127, գծ. 31):

Գեղարդի վանքը հնում կոչուել է Այրիվանք՝ նոյն տեղում գոյութիւն ունեցած քարայրային կառուցուածքների պատճառով, իսկ XIII դարից՝ վանքում պահպանուած Գեղարդի անունով «Գեղարդ»: Հայ մատենագրութեան մէջ պահպանուած աւանդութեան համաձայն այն հիմնադրուել է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն հռչակելու սկզբնական շրջանում՝ առնուազն 4-րդ դարի սկզբներին⁸⁸:

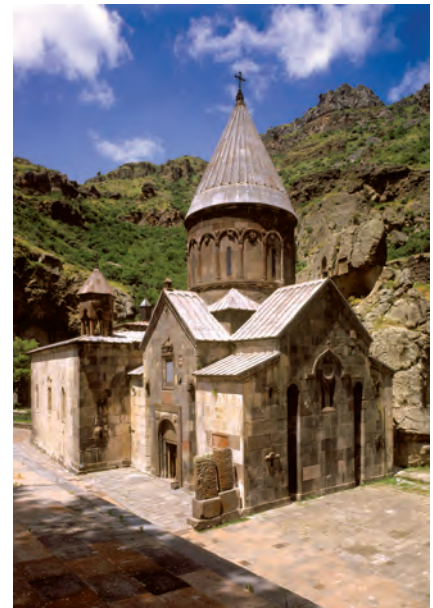
Սակայն հասկանալի է, որ այրերը դրանց օգտագործումը կենցաղային կամ պաշտամունքային նպատակներով շատ աւելի վաղ ժամանակներից պիտի սկիզբ ունենային: Քանզի սարերի, ժայռերի, այրերի (բնական, թէ ձեռակերտ) պաշտամունքը սերում է քարի դարից: Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի՝ Անձեւացեաճ գաւառում (որ արդէն իսկ նշանակում է դարափոր երկիր), քրիստոնէութեան դարասկզբում՝ Ս. Բարդուղիմէոսի առաքելութեան ժամանակ, յիշատակուած, Կանգվառ եւ Ագռաւի Քար կոչուած լեռների միջեւ առկայ տարածքը, որտեղ կայ մի յատուկ քար կամ քարայր, ըստ աւանդողի՝ «Դեւք բազումք (ասենք եւ դիւախաբները - Ղ. Ա. բնակեալ էին ի Քարն յայն...)»: Սրան շատ նման էր նաեւ քիչ հեռու գտնուող Բուֆ կոչուած լեռնակողը, ուր պաշտում էին թէ՛ կրակ, թէ՛ ջուր, թէ՛ կուռք, ու կային վիշապաբնակ քարայրեր⁸⁹:

Յիշատակներից յատկապէս գուշակելի է, որ լեռներից մասնակի պաշտամունք կամ պատկառանք էր տարածուել քարայրերի եւ քարի նկատմամբ, վերջինների մեծութեան կամ այլանդակ ձեւերի պատճառով: Ս. Լուսաւորիչը նորադարձ հայերին վարդապետելիս, ըստ Ագաթանգեղոսի պատմութեան, նրանց հայրերին կոչում էր քարապաշտ⁹⁰:

Կասկածից վեր է, որ Գեղարդավանքի տարածքը իր ժայռերի, աղբիւրների, գետի գոյութեամբ մեր նախնիների համար պիտի լինէր պաշտելի եւ սրբագործուած մեհեան:

Հայկական Լեռնաշխարհում վիմափոր կառույցներ հանդէս են գալիս դեռեւս Արարատեան թագաւորութիւն ժամանակաշրջանից (Վանայ ժայռի Խորխորեան այրերը եւ միւս կառույցները, հին Բայազետի խումբը եւ այլն):

Յետագայ ժամանակաշրջանի կառույցներից ուշագրաւ են Անի քաղաքի (Ախուրեանի վրայ) վիմափոր թաղամասերը, Վայոց ձորի Մարտիրոս գիւղի մօտերքի եւ Վեդիի շրջանի վիմափոր եկեղեցիները եւ այլն⁹¹ (պատկեր 58): Վիմափոր եկեղեցիները, բնակելի, արտադրական շինութիւններ կան

Լուս. 126.

3.12 Գեղարդավանքի ժայռակոփ եւ ձեռակերտ յուշարձանների խորհրդաբանությունը

88 - Սահինեան Ա. Ա., Գառնի Գեղարդ, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, 52 էջ, 46 պատկեր, էջ 17:

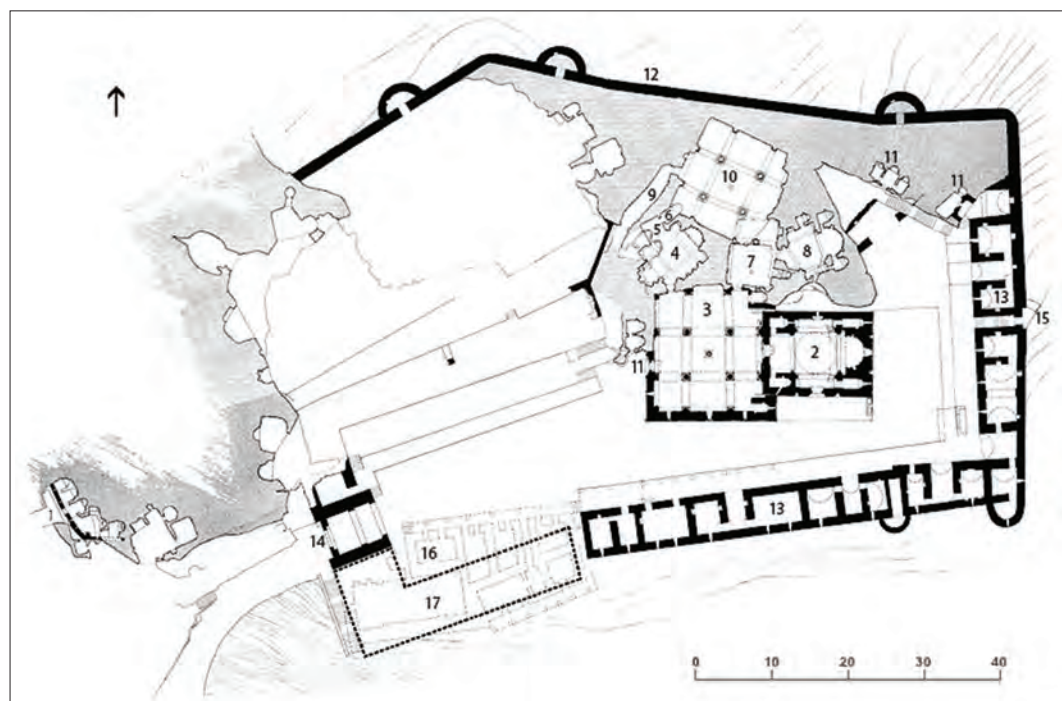
89 - Ալիշան Ղ., Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, «Հրազդան» ՍՊԸ, Երեւան 2002թ., 29 էջ, էջ 27:

90 - Նոյն տեղը, էջ 28:

91 - Սահինեան Ա. Ա., Գառնի Գեղարդ, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978թ., 52 էջ, 46 պատկեր, էջ 19:

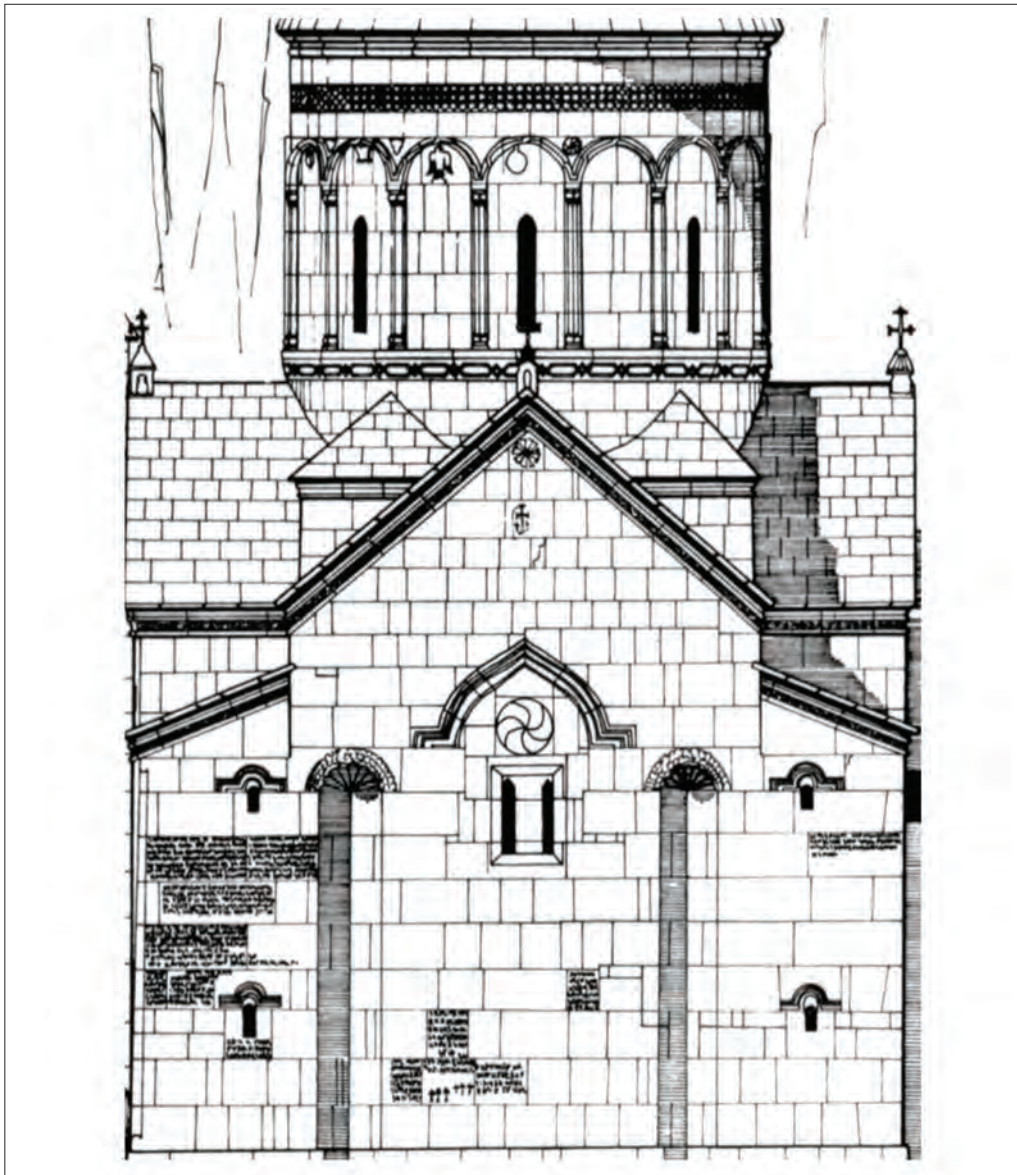
Լուս. 127.

Գծ. 31.

Լուս. 128.

Գծ. 32.

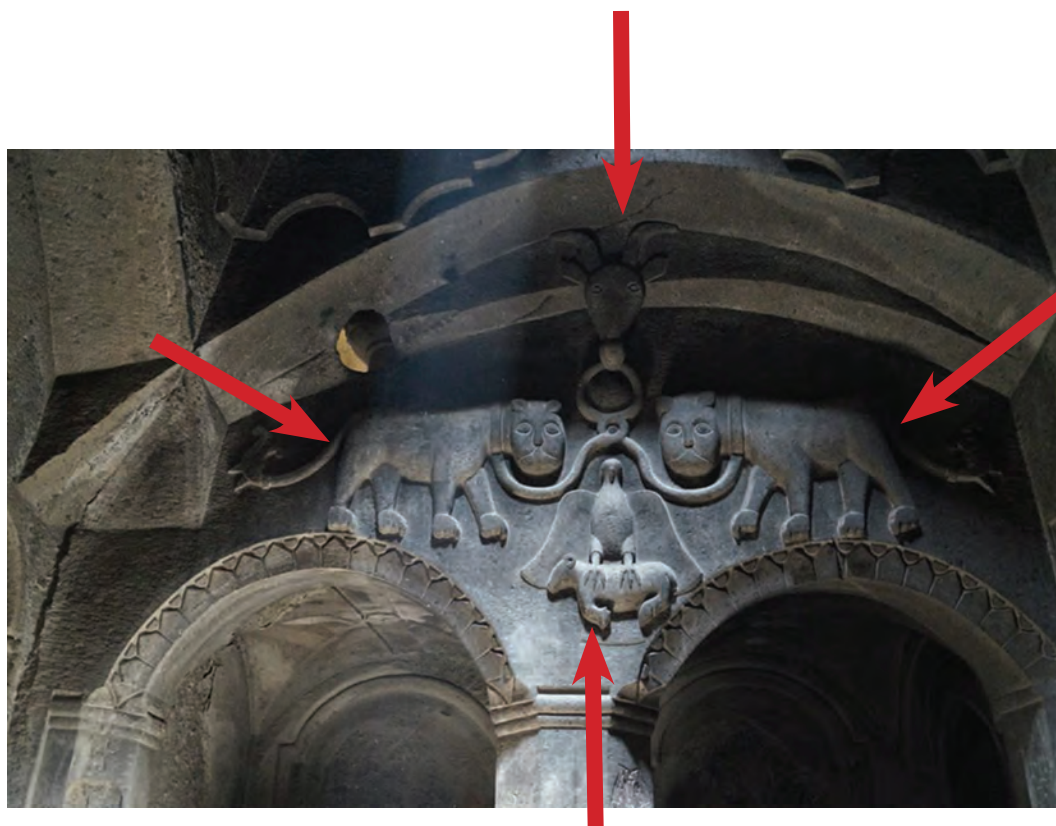
3.12 Գեղարդավանքի ժայռակոյի եւ ձեռակերտ յուշարձանների
խորհրդաբանությունը

Գծ. 33.

Լուս. 129.

Լուս. 130.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի այլ վայրերում (ի դէպ Գերղարդավանքի տարածքի այրերի թիւը անցնում է երեսունից) (պատկեր 39):

Գերղարդի վանական համալիրի գլխաւոր եկեղեցու հիւսիսային կողմի ժայռի տարբեր բարձրութիւնների վրայ փորուել է ճարտարապետական նոյն ձեւերով ու արտայայտչական միջոցներով, ստեղծուած վերերկրեայ կառուցուածքների արուեստին համարժէք պաշտամունքի յուշակառուցուածքների մի ամբողջ խումբ: Ներքեւում երկու գողտրիկ եկեղեցիներ են մի գաւիթով, վերեւում՝ մի հոյաշէն դամբարան⁹² (լուս. 134, 135, գծ. 34):

Խորհրդաբանական մեկնութեան տեսանկիւնից երկու եկեղեցիներն էլ ինքնատիպ են: Առաջին եկեղեցին ամենայն հաւանականութեամբ փորուել է հնագոյն շրջաններից պահպանուած ջրի պաշտամունքի վրայ (որպէս մեհեան): Այստեղ եկեղեցու մէջ, ժայռի տակից բխում է մի սառնորակ աղբիւր, որը ըստ երեւոյթի խոր անցեալում եղել է պաշտամունքի առարկայ⁹³:

Ժայռափոր եկեղեցին, ինչպէս «Աւետարանագիրքը համեմատելով դրախտի եւ Տիրոջ տանից բխող կենաց ջրի հետ»⁹⁴:

Երկրորդ վիմափոր եկեղեցու գմբէթարդը բաժանուած է ըստ երկրի կողմերի եւ տարուայ 12 ամիսների, 12 մասի: Այս յօրինուածքը բաղկացած է երկու շերտից, առաջին շերտը՝ երկուական որմնասիւններով, 12 կամարաշար է, որի վերեւը, երկրորդ շարքում 12-ական Կենաց Ծառեր, նոնենիներ են քանդակուած: Որոնք խորհրդանշում են երկնային դրախտը:

Հարկ է նշել, որ երկու եկեղեցիների յատակագծային լուծումներում յստակ նկատելի են աւագ խորանի դէպի արեւելք ուղղուածութիւնը, աշխարհի չորս կողմերի նկատմամբ դիրքորոշումը, ուղղահայեաց առանցքի առկայութիւնը եւ այլն: Ժայռակոփ կառոյցներից առաւել ինքնատիպ է գաւիթը, որտեղ գտնուում են Պռօշեանների զինանշանը ու դամբարանը: Պռօշեանների իշխանական դամբարանը ուղղանկիւն յատակագծով ոչ մեծ տարածք է, իրականում երկու եկեղեցիների գաւիթը: Գաւիթի մուտքի առանցքի ուղղութեամբ փորուած է լայն խորշ (հաւանաբար *սարկոֆագի* տեղ), որի առջեւում ստեղծուած զոյգ կամարների անտրոլորտում զետեղուած է ուշագրաւ քանդակ: Այստեղ պատկերուած է եզան գլուխ, որը «պահում» է շղթայակապ երկու առիւծների: Առիւծների պատկերից փոքր ինչ ներքեւ՝ թեւերը պարզած արծիւ է քանդակուած, ճիրաններում գառ: Ենթադրուում է, որ ներկայացուած է Պռօշեանների տոհմական զինանշանը⁹⁵ (լուս. 129, 130):

Ի տարբերութիւն Սահինեանի, Հ. Դիմոյեանը Պռօշեանների զինանշանում նկատում է, ոչ թէ գառ կամ եզ, այլ խոյ եւ ցուլ: «Զինանշանի կենտրոնում ցուլի գլուխ է, որի շուրթից կախուած է օղակով շղթայուած դէմ յանդիման կանգնած եւ դէմքով դիտողին դարձած առիւծների բարձրաքանդակներ, որոնց պոչերի ծայրերն աւարտում են վիշապի գլուխներով: Առիւծների մէջտեղում, շղթայից ներքեւ պատկերուած է դիմահայեաց, թեւերը կիսաբացած արծիւ, որը մագիլներով բռնել է խոյի ողնաշարից: Այս բարձրաքանդակների կոմպոզիցիան անկասկած Պռօշեան իշխանատան զինանշանն է»⁹⁶:

Այս յօրինուածքում խտացուաւ են մինչքրիստոնեական եւ քրիստոնեական ժամանակների բնափիլիսոփայական եւ խորհրդաբանական ըն-

Պատկեր 37.

Առիւծապաւրկերներ հայկական ժայռապաւրկերներից

3.12 Գերղարդավանքի ժայռակոփ եւ ձեռակերտ յուշարձանների խորհրդաբանությունը

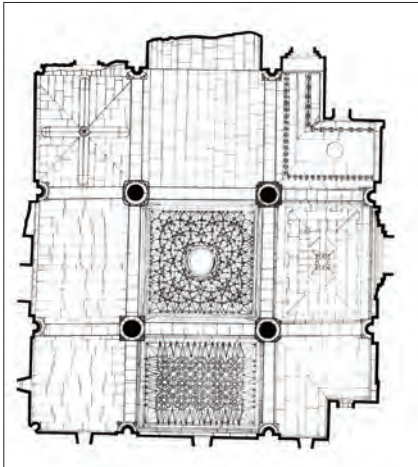
92 - Նոյն տեղը՝ էջ 19:

93 - Նոյն տեղը՝ էջ 19:

94 - Խորանների մեկնություններ, Աշխատասիրեց՝ Վ. Ղազարեան, Սարգիս Խաչենց, ԱՅԲԵՆ-ԳԻՄ հրատ., 1995, Երեւան, 191 էջ, էջ 9:

95 - Սահինեան, էջ 19:

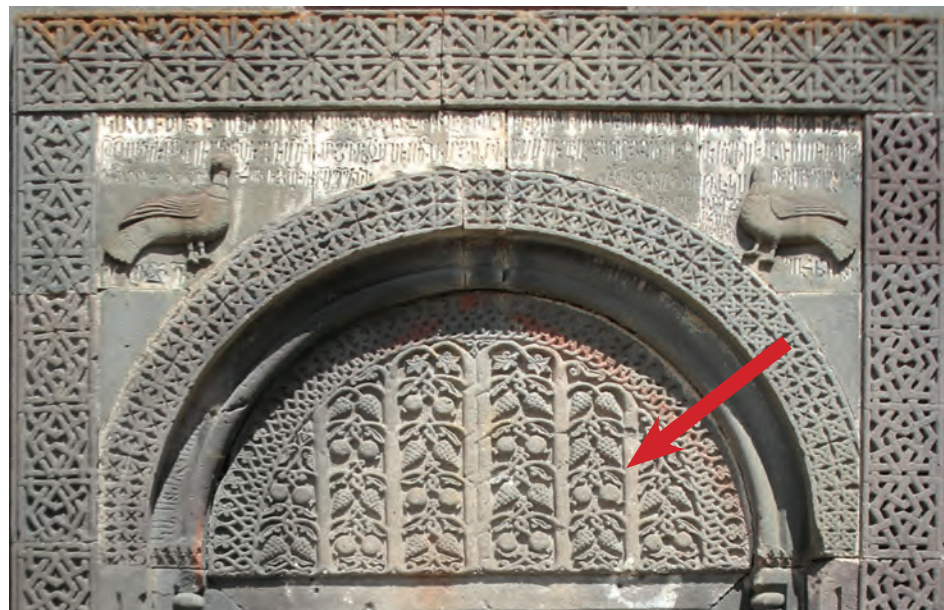
96 - Դեմոեան Հ., Հայկական ազգային խորհրդանշաններ, զինանշաններ, դրօշներ, պարգեւներ, հեղ. հրատարակութիւն, Երեւան, 2012, 468 էջ, էջ 142:

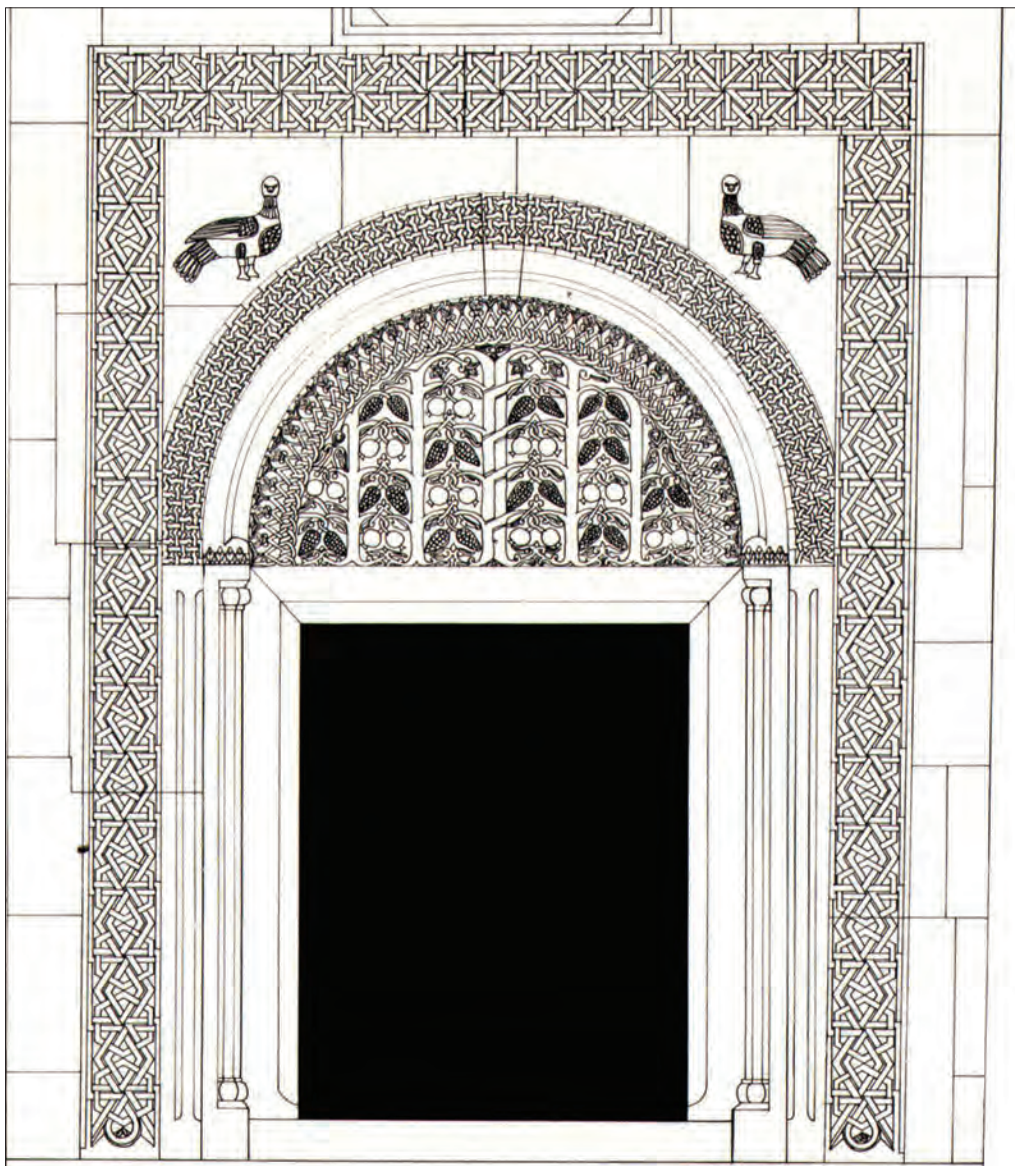
Գծ. 34.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշական անդաճողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Լուս. 131.

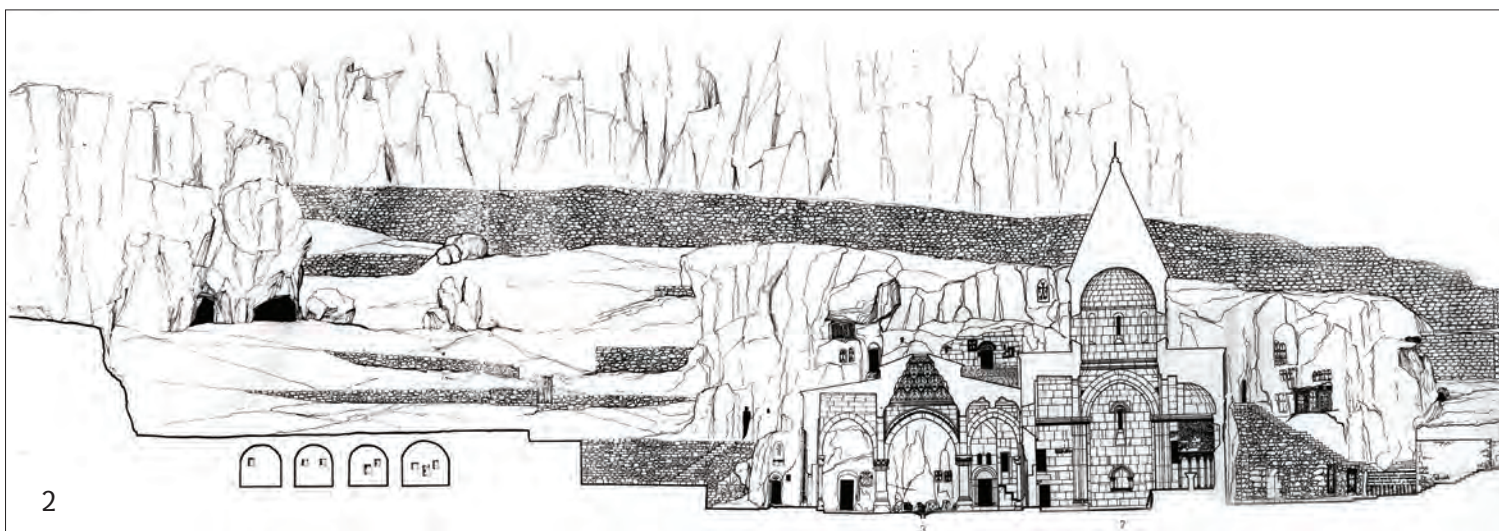
1

3

4

2

Պատկեր 38. 1. Գեղարդականի գլխավոր եկեղեցու հարաային դռան գծագիրը, 2. համալիրի արեւելք-արեւմուտք առանցքով կտրուածքը, 3. եկեղեցու եւ գաւթի յայտակագիծը, 4. համալիրի արեւմտեան ճակարկը

Լուս. 132.

Գլուխ երրորդ

խորհրդանշանային մկրտությունները դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

կալումները: Ցուլ, առիծներ, վիշապներ, խոյ, շրջանակ, եղջիւր, արծիւ եւ այլն: Այս պատկերներից իւրաքանչիւրի խորհրդաբանութիւնը յայտնի է այսպէս՝ ցուլը խորհրդանշում է երկիրը, թռչուն արծիւը՝ երկինքը, առիծը՝ (երկնքում տեսանելի եւ լուսատու աստղը) արեւին, երկու առիծները՝ երկրային թագաւորին, որը ծագում է դառնալ երկրի եւ երկնքի թագաւորը, գառնուկը՝ մոլորուած (արարուած) ժողովուրդը, որը պիտի ապաշխարի կամ նորածին արեւը, խոյը՝ որպէս «երկնային կամարը հոյակապ» եւ այլն (պատկեր 37):

Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի թւում է թէ ոչ միայն սեան գլխին, այլեւ կամարի մէջ խոյի գլուխ դնելը ծանօթ էր հայերին, քանզի մեր հին բառագիրքը մեր խոյակապը թարգամնել է կամարակապ, որ այժմ ասում է որեւէ մեծագործ շինութեան համար: Եւ ոչ միայն շէնքը, այլեւ որեւէ մեծագործութեան, մեծագործող ու շինարար մարդու էլ տալիս են Հոյանուն Կոչումը: Այստեղից՝ (խոյակ եւ խոյակապ (որ հոյակապն է)): Այս կենդանու մերձաւորներն էլ՝ այծ, նոխազ, քաղ, քօշ իրենց անունները լսելի են դարձնում շէն ու անշէն տեղերում...⁹⁷: Զինանշանի վերնամասի ցուլի կոտորները (եղջիւրները) խորհրդանշում են նաեւ «Մոսէսի եւ Ահարոնի, որոնք ժողովրդին զօրութիւն էին եւ թշնամիների ահաբեկիչ», ինչպէս նաեւ «նրբագոյն կամար, որովհետեւ Քրիստոսի արեան շնորհիւ դուրս եկանք Հին Օրէնքներից»⁹⁸ եւ այլն:

Այստեղ երկու կամարները խորհրդանշում են Պռօշեանների երկրային եւ երկնային (դրախտ, յաւերժ) կեանքի տիրոյթները: Ընդ որում կենտրոնական սեան խոյակից աջ եւ ձախ ձգող կամարների (պոզեր, եղջիւրներ, կոտորներ եւ այլն, ինչպէս ցուլի, խոյի, այծի դէպքում) խորհրդաբանութեան մասին, արդէն նշեցինք վերելում: Ի դէպ, եթէ այս կամարները կառուցուած լինէին որպէս մուտքի կամ ելքի գործառնական տարածքներ, ապա կամարները, եթէ ոչ մէկ ապա գոնէ երեք բացուածք պիտի ունենային, քանզի երկուսի դէպքում կենտրոնական սիւնը միշտ հանդիսանալու է խոչընդոտ ելումուտի գործառոյթը իրականացնելու ժամանակ (լուս. 128, 132, 133, 136, 137):

Ինչ վերաբերում է Արծիւ եւ գառնուկ (խոյ) պատկերին, ապա հետաքրքիր է յիշել «առաւօտ վաղ, երբ արեւը դուրս է գալիս ծովից ու երկրին շատ մօտ է լինում, նրա սաստիկ ջերմութիւնից երկիրը կարող է այրուել ու մոխիր դառնալ: Բայց այդ պահին նրա դէմ է ելնում մի վիթխարի թռչիւն եւ իր հզօր թելերը տարածելով պատսպարում է երկիրը՝ արեւի այրող ճառագայթներից: Ըստ մի այլ ամանդապատումի Արեգակը՝ փոքրիկ գառնուկն է եւ արծիւը ամեն առաւօտ նրան ուղեծիր է հանում, որ վերջինս չմոլորուի եւ իւրաքանչիւր օր առաւօտեան վերսկսի իր մշտական երթուղին»⁹⁹ (լուս. 136, 137, գծ. 33):

Զինանշանում պատկերուած է նաեւ երկիրը խորհրդանշող եզան գլուխ, որը պահում է մի կողմից երկինք, յաւերժ արեգակի խորհրդանշան օղակը եւ միւս կողմից շղթայակապ երկու առիծների: Այստեղ տեսնում ենք երկիր-երկինք, տիեզերք եւ արեգակ (առիծ կենդանակերպ պատկերով) խորհրդաբանական փոխկապուածութիւնը, որը ցուցում է Պռօշեան գերդաստանների երկրային եւ երկնային տիրոյթներում կառավարելու ձգտումը, միշտ քրիստոնէական յենքի վրայ, որի քանդակային դրոսւելումն է երկու առիծների մէջտեղում յառնող գառնուկը պահած արծուի (երկինք - տիեզերքի խորհրդաբանական պատկեր) քանդակը: Նման պատկերներ կան միջնադարեան շատ ճարտարապետական համալիրներում եւ հայ մշակոյթում ընդհանրապէս (Վահագն՝ վիշապաքաղ, առիծածէ Միւր եւ այլն) (լուս. 129, 130):

Այստեղ գործ ունենք ցուլ - երկիր, առիծ - արեւ - Աստուած, արծիւ - երկինք, գառ (խոյ) հաւատաւոր ժողովուրդ, Քրիստոս - հովիւ եւ այլ

97 - Տես՝ Ալիշանի նշումը աշխատութիւնը, էջ 85:

98 - Խորանների մեկնութիւններ, էջ 25, 93:

99 - Յարութիւնեան Ս., Հայ հին վիպաշխարհը «Արեւիկ», 2004, 240 էջ, նկ. էջ 14:

խորհրդակիր պատկերների եւ պատկերացումների հետ: Ինչ վերաբերում է այժապատկերներին, ապա իրօք դրանք կան Գեղարդավանքում, սակայն միանշանակօրէն կապում են խոյի պաշտամունքի հետ: Իսկ այժ խոյերը այսօր էլ կան եւ ապրում են Գեղարդավանքին յարող արգելոցում:

Գեղարդավանքի Քրիստոնեական շրջանը սկսում է IV դարից: Յայտնի է, որ Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Հայաստանում քրիստոնէութիւնը որպէս պետական կրօն ընդունելուց յետոյ նոր հաւատքի եկեղեցիները կառուցուել են մինչ քրիստոնեական տաճարների եւ սրբատեղիների տեղում:

Այրի վանքի համալիրը իր ողջ տարածքով Հայաստանի հնագոյն բնակելի եւ պաշտամունքային վայրերից մէկն է: Այստեղ պահպանուել են ջրի եւ ջրային ակունքի (ծուկ, վիշապ կոթողներ), սար, գագաթ, քար (պորտաքար) անձաւ - քարայր, ծառ (մինչ օրս վանական համալիրի շրջակայքի ծառերին ի նշան հին հաւատքի տարբեր գոյնի գործուածքներից պոկւած «թելեր» են կախուում եւ երկրպագութիւն է կատարուում) եւ այլ նախաքրիստոնեական պաշտամունքային հետքեր, որոնց զուգահեռները բազմաթիւ են Հայկական Լեռնաշխարհում եւ սերում են Քրիստոսից առաջ առնուազն չորրորդ հազարամեակից:

Գեղարդավանքի քրիստոնեական շրջանի հուշարձանները, որոնք հիմանկանում կառուցուել են 300-ից - 1200թ-ի ընթացքում իրենց վրայ կրում են մինչքրիստոնեական եւ քրիստոնեական աշխարհընկալման խորհրդաբանական հետեւեալ պատկերացումների, ինչպէս նաեւ դրանց երկրաչափական, կենդանապատկեր եւ բուսական պատկեր-նշանների առկայութիւնն ու ազդեցութիւնը եւ ստեղծուած են դրանց հիման վրայ: Դրանք են աշխարհի քառակողմ եւ դէպի արեւելք կողմնորոշման, ինչպէս նաեւ մարդ-երկիր-երկինք եռաշերտ բաժանման համակարգերը, խաչաձեւ կենտրոնազմբեթ (թմբուկ, վեղար, կաթողիկէ) յօրինուածքները, դրախտի չորս գետեր՝ (չորս սիւն, չորս մոյթ, չորս համաստեղութիւնները եւ չորսի խորհուրդ) չորս անտարանիչներ (մարդ, արծիւ, առիւծ, ցուլ) արեւ, լոյս, խաչ - Քրիստոս Աստծոյ երկրային տուն, երկնային դրախտ, Կենաց Ծառ եւ այլ թուային բուսական, կենդանական, գունային, ծաւալային պատկերային խորհուրդներ, խորհրդակիրներ եւ խորհրդանշաններ, որոնք հանդիպում են հայկական ճարտարապետական յօրինուածքների, յատակագծային, ծաւալատարածական, գեղարուեստական յօրինուածքների, նոյնիսկ քաղաքաշինական եւ բնակելի տների բազմաթիւ օրինակներում:

Գեղարդավանքի յուշարձանների խորհրդաբանութեան մասին խօսելիս պէտք չէ անտեսել նրա ձեռակերտ կառոյցները, համալիրի տեղադրութիւնը: Կարելորդ այն է որ Գեղարդավանքի ընդհանուր յօրինուածքի, ինչպէս նաեւ Պոռշեանների զինանշանի հեղինակը պիտի հետեւէր «մտաւոր գանձերը» «տեսանելի գոյնով», պատկերով արտայայտելու պահանջին, պահանջ, որ թելադրուած էր դաւանաբանութեամբ եւ հաւատաւոր ժողովրդի դարերից եկող բնապաշտական ընկալումներով¹⁰⁰:

Համալիրի տեղը պատահական չէ ընտրուած, հիւսիս արեւելքից սկիզբ առնող Ազատ գետի հունի աջ ափը, համալիրի հիւսիսային կողմի «պաշտպանուածութիւնը» ապահովող ժայռապատերը, գետնի (ժայռի) տակից բխող աղբիւրը ջրի պաշտամունքի հնագոյն վայրի ամանդականութիւնը եւ այլն:

«Այս պարագային կը լուսաբանուի նաեւ թէ ինչու ուզած են լեռը պեղել, թէ ինչու այդքան խոլ փափաք մը ժայռին ընդերքին մէջ ծածկուելու եւ կարելի եղածին չափ քիչ խանգարելու բնութեան հաւասարակշռութիւնը: Անշուշտ, սոյն մտահոգութիւնը՝ հոն կարենալ ապրելու եւ պաշտպանուելու համար չէ, այլ՝ պատճառն այն է, որ բնական կամ փորուած խոռոչը՝ տեսակէտով մը

Լուս. 133.

3.12 Գեղարդավանքի ժայռակոյի եւ ձեռակերտ յուշարձանների խորհրդաբանությունը

100 - Խորանների մեկնություններ, էջ 6:

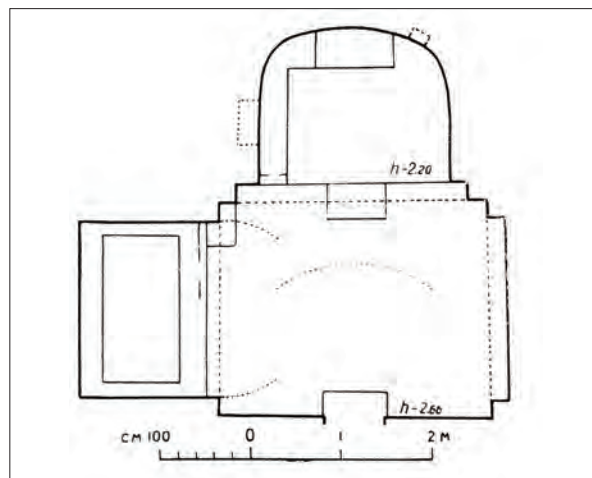
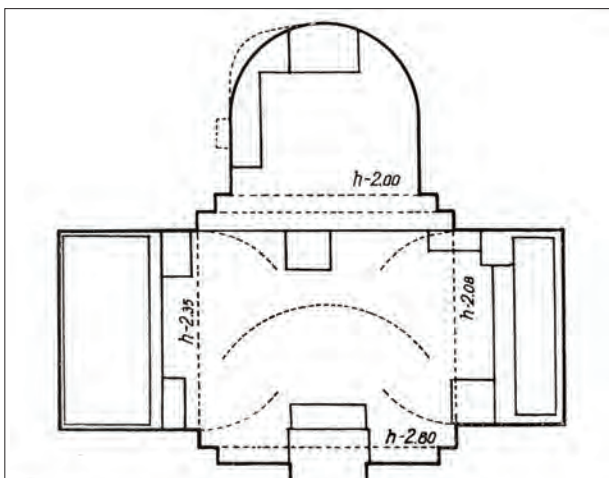
Լուս. 134.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Լուս. 135.

Պատկեր 39. Ժայռափոր կառույցների օրինակներ Գորիսից և Անիից

3.12 Գեղարդավանքի ժայռակղզի և ձեռակերտ յուշարձանների
խորհրդաբանությունը

Լուս. 136.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Նախատիպն է սուրբ տարածության, գրեթե ծիլը՝ որուն շուրջ կրնայ բիրեղանալ ուրիշ որեւէ յաւելումական մաս: Հետեւաբար, անկախ այս անժրիտելի իրողութենէն՝ ստոյգ է, որ նշանակալի ժայռամէջ շինութիւնները, ամենահին եւ նախնական շրջաններուն կը պատկանին: Արդ, Գեղարդի ունեցած բացառիկ հանգամանքը կը կայանայ մարդուն եւ տիեզերքին միջեւ եղող յաւիտենական եւ սկզբնական յարակցութենէն: Մարդը, նախապէս, զինքը շրջապատող բնութեան կատարեալ ազդեցութիւնը կրեց ու ապա զիտցաւ անկէ սկիզբ մը ստեղծել, օգտուիլ նոր միջոցներ «հնարելու» եւ բուն ստուգմամբ մը լոյսին բերելու իմաստներ եւ յարակցութիւններ՝ որոնք ծածկուած եւ պահուած կը մնան բնութեան մէջ»¹⁰¹:

Ստացում է, որ Գեղարդավանքի տարածքը ընկալուել է սուրբ տարածութիւն, որտեղ իրար են յաջորդել մինչքրիստոնէական եւ ապա քրիստոնէական աշխարհընկալման խորհրդաբանական աշխարհայեացքները¹⁰²: Հին հաւատքը փոխարինուել է նորով, խորին խորհուրդները պահպանելով իրենց նախնական իմաստները, նորոգուել, հաստատուել են քրիստոնէական խորհրդաբանութեամբ, հասկանալի դառնալով հաւատաւոր ժողովրդին:

Գեղարդավանքի ձեռակերտ կառոյցներից կաթողիկէն՝ (1215թ.) հարուստ է խորհրդաբանական յօրինուածքներով: Եկեղեցու հարաւային դուռը իրենից ներկայացնում է զարդագօտիով քառանկեան մէջ կամարակապ վերնամասով ուղղանկիւն բացուածք (լուս. 131): Դռան բացուածքը խորհրդանշում է այն սահմանը, որտեղից հաւատացեալ ժողովուրդը մուտք է գործում Աստծոյ երկրային տուն (սրբազործուած տարածք), որը նաեւ երկրային դրախտի խորհուրդն ունի, միջավայր որտեղից կարելի է նաեւ հաղորդակցուել երկնային դրախտի հետ: Այս եկեղեցին կառուցել են «հոգեշարժ իմաստով...»¹⁰³: Այն դրել են «բանական այրերի զոյգ» աչքերի առջեւ որպէսզի երեւացող պատկերներով, տեսանելի նիւթերով առաջնորդուեն դէպի վայելչութեան իմանալի գեղեցկութիւնը, ինչպէս Պօղոսն է ասում, որ «Աստծու աներեւոյթները տեսնում եւ ճանաչում են երեւացող արարածներով, որոնց մտաւոր եւ գաղտնի բաների մէջ թափանցենք եւ մենք, լուսաւորուած այս խորհրդանշական խորաններով, բազմատեսակ առաքինութիւնների մարգերից հաւաքելով ծաղիկներ անապական փառքի հիւսման պսակի համար՝ շրջելու Սուրբ տաճարի խորանում զգուշութեամբ անաղարտ եւ անփոշի ընթացքով...»¹⁰⁴: Դռան վերնամասում երկինք (շրջանակ) եւ երկիր (քառանկիւն) խորհրդանշանային երկրաչափական պատկերներով յօրինուածքն է, դրախտի խորհրդանշանը: Այստեղ նոնենիները խորհրդանշում են «Նուռը, դառը կեղեւով պտղի քաղցրութիւնը ներսում ամփոփելով: Ինչպէս (հին) օրէնքով, իսկ պտուղը ւսեւարանների մէջ գտնուեց, որ այդուհետեւ Կաթողիկէ եկեղեցին էր՝ երփներանգ գոյներով զարդարուած, ծածկուած խորհրդական զգեստներով»¹⁰⁵: Բացի այդ նոնենը խորհրդանշում են «Մարգարէների խօսքերը, քանի որ բառով էին ծածկուած նրանց քաղցր խօսքերը»¹⁰⁶, ինչպէս նաեւ «Նոնենի ծառերն են՝ ծածկուած կեղեւով (իբրեւ) Մարգարէների

101 - Մանուկեան Ա., Գեղարդ եւ ուրիշ նկատում մը, G(H) EGHARD documenti di architettura Armena, 6, Milano, 1978, 73 p., էջ 68-70

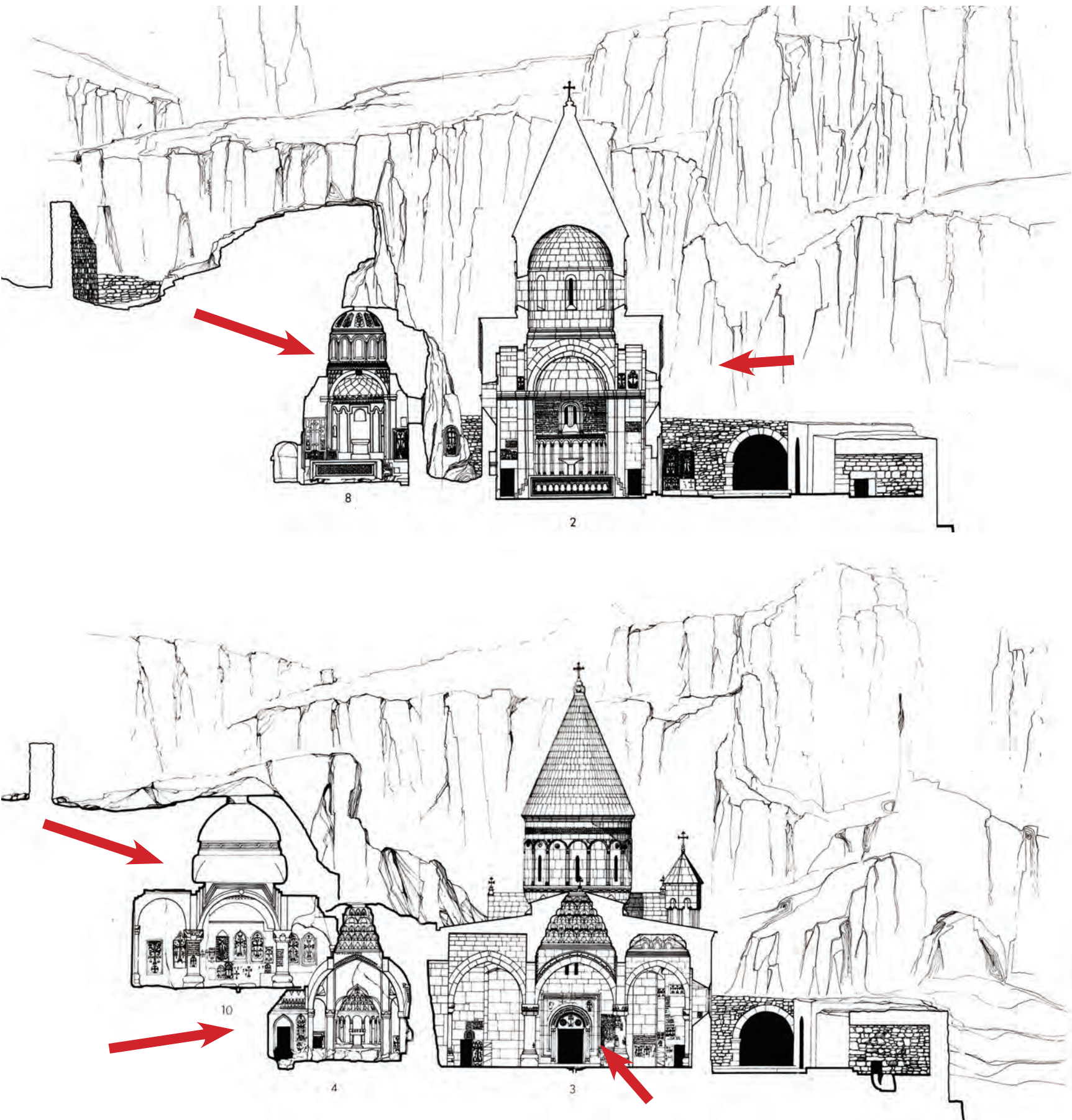
102 - Տէն՝ Հայկազուն Ա. Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, «ԱԼԱՍ», 2005, 178 էջ, 106 աղիւսակ:

103 - Խորանների մեկնութիւններ, Աշխատասիրեց Վ. Ղազարեան, Սարգիս Խաչենց, ԱՅԲԲԵՆԳԻՄ հրատ., Երեւան, 1995, 191 էջ, էջ 59-61:

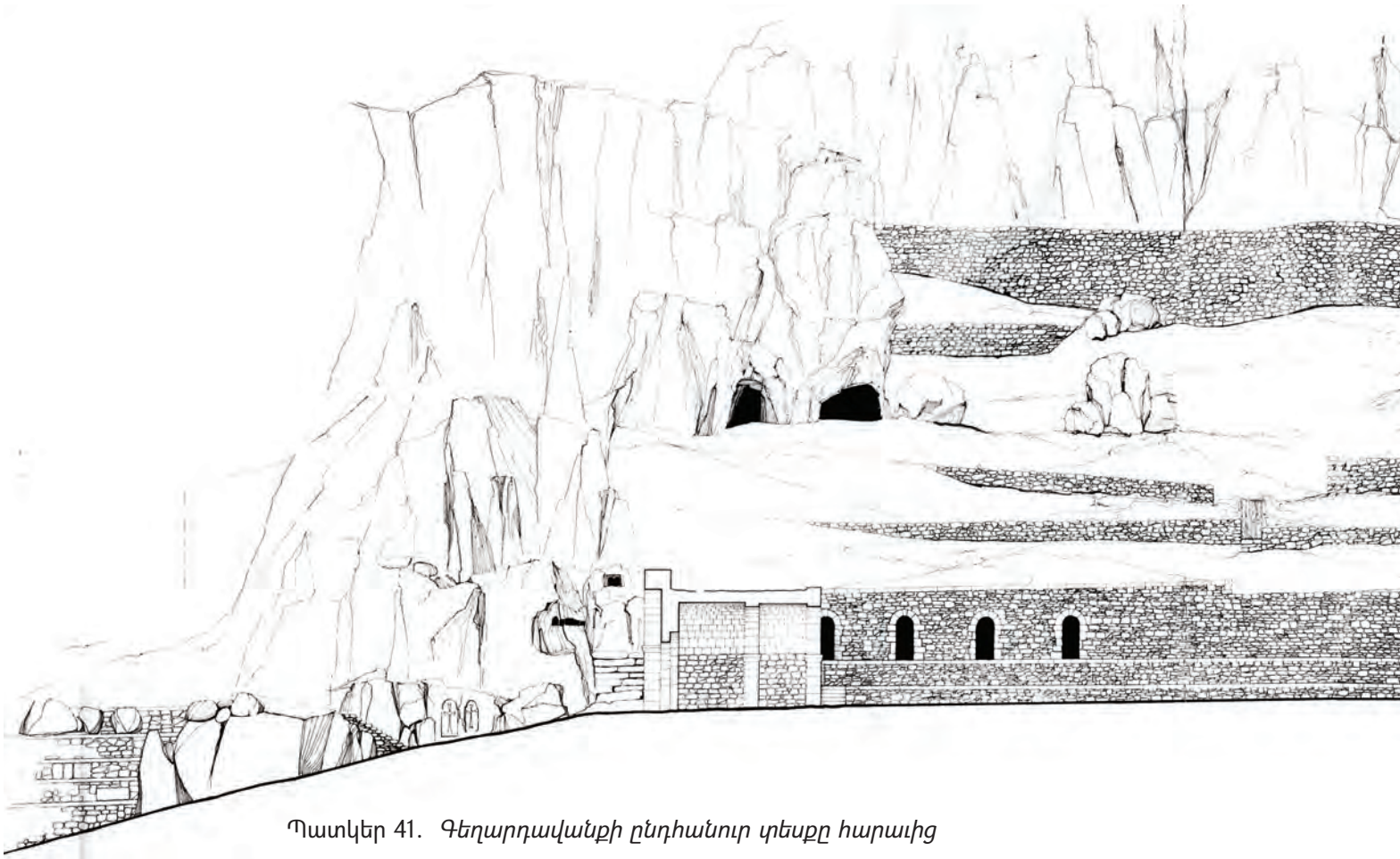
104 - Նոյն տեղը՝ էջ 61:

105 - Նոյն տեղը՝ էջ 35, 42, 43:

106 - Նոյն տեղը՝ էջ 93:

Պատկեր 40. Համալիրի ժայռափոր և ձեռակերտ յորինածքների կտրուածքները

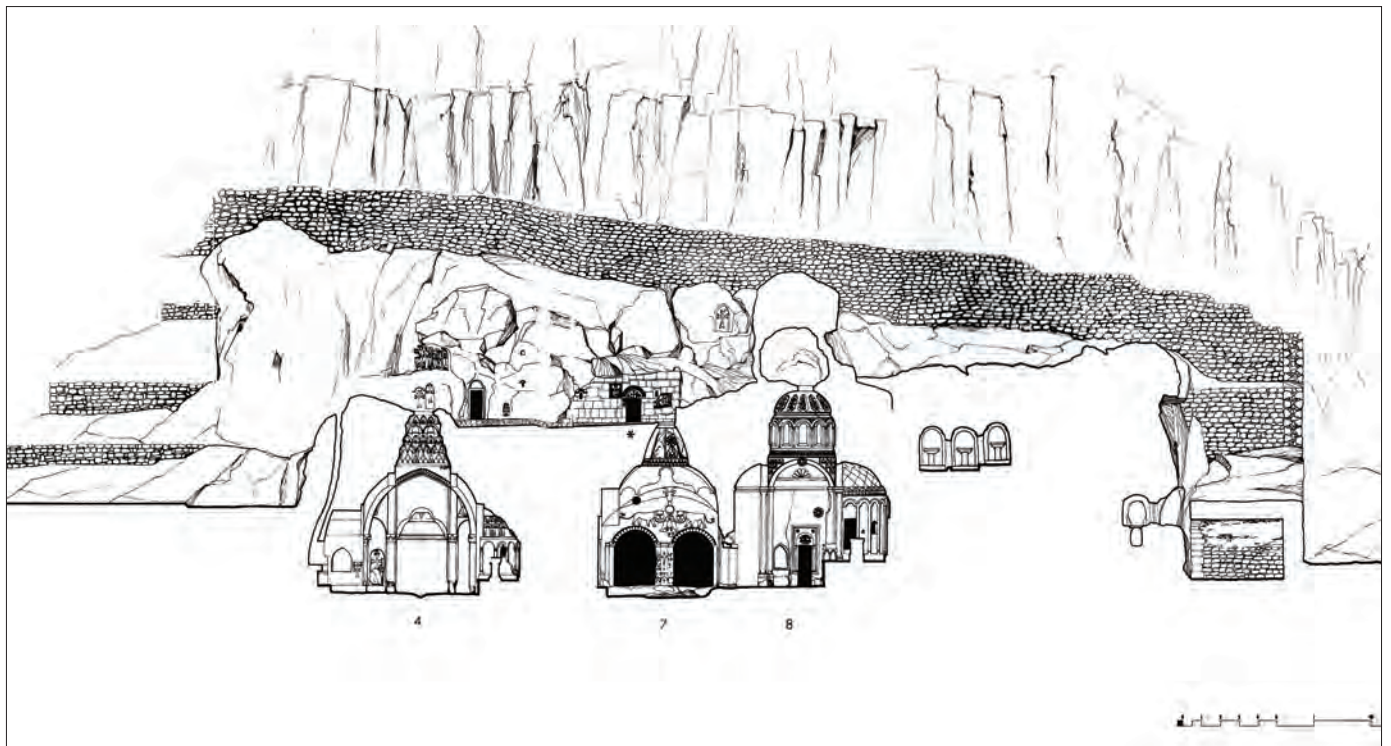
Պատկեր 41. Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը հարաւից

խօսքերը, որ Քրիստոսի մասին են»¹⁰⁷: Յօրինուածքում շարունակ կրկնուող խաղողի ողկոյզները խորհրդանշում են խաղողից ստացուող կարմիր գինին, որ Քրիստոսի արեան գոյնն է: Հետաքրքրական է, որ դռան ճակատի վերնամասում, կամարի աջ եւ ձախ հատուածքներում թռչնապատկերներ են, որոնք խորհրդանշում են երկնային տիրոյթը: Եկեղեցու հարաւային ճակատի առանցքով վեր ուղղանկիւն պատուհանն է որտեղից երկնային ճշմարիտ լոյսը պիտի թափանցի դէպի Աստծոյ երկնային բնակարանը: Պատուհանից վեր առիւծ (երկինք, արեւ, լոյս) եւ ցուլ (երկիր, երկրային կեանք) պատկերն է, որը խորհրդանշում է երկիր եւ երկինք յաւերժ կապուածութիւնը: Աւելի վեր երկթեք տանիքի (թռչնաթեւ պատկեր - երկինք) գագաթի տակ յաւերժութեան նշանն է իր համապատասխան խորհրդով¹⁰⁸: Յօրինուածքի աջ եւ ձախ մասերում «Հայկական խորշերն են» որոնք «ցածրից դէպի վեր բուսած արմաւենին է, որ մեզ բացայայտում է Դաւթի խօսքը՝ ճշմարտութիւնը երկրից բուսած, արդարութիւնը երկնքից երեւաց (Սաղմոս 2, Դ, 12)¹⁰⁹»: Իսկ խորշերի վերնամասերում «աքաղաղներն են (ինչպէս սիրամարգերը, «ոսկեփետուր գլխով սիրամարգը նշանակում է առաւօտեան ճաճանչումը» Ա. Գ.)», որ նշանակում են, «...որ արդարութեան առաւօտի մօտենալու հետ հռչակելու էին

107 - Նոյն տեղը՝ էջ 75, 77:

108 - Տե՛ս՝ Հայկազուն Ա., Խորհրանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, «ԱԼԱՍ», 2005, 178 էջ, 106 աղիւսակ:

109 - Խորանների մեկնութիւններ, էջ 55, 57:

Պատկեր 42. Ժայռափոր հաղուածների կտրուածքները

Լուս. 137.

անճառելի լոյսի երեւումը, ոտնակոխ անելով մահուանը...»¹¹⁰ (պատկեր 38):

Եկեղեցու արեւելեան ճակատը նոյնպէս խորհրդակիր է: Այստեղ աջ եւ ձախ տեղադրուած «Հայկական խորշերի» վերնահատուածի կենտրոնում զոյգ լուսամուտներն են, որոնց վերեւում յաւերժութեան, անվախճանի նշանն է՝ (լոյսի յաւերժ գոյութիւնն ու զօրութիւնը) կշեռք պատկերի տակ, որը խորհրդանշում է լոյսի հաւասարազօր բաշխումը եւ տարածումը, ինչպէս աշխարհի չորս կողմերում, այնպէս էլ Աստծոյ երկրային տանը: Արեւելեան ճակատի վերնամասի խորհուրդը նման է հարաւային պատի խորհրդին (գծ. 32):

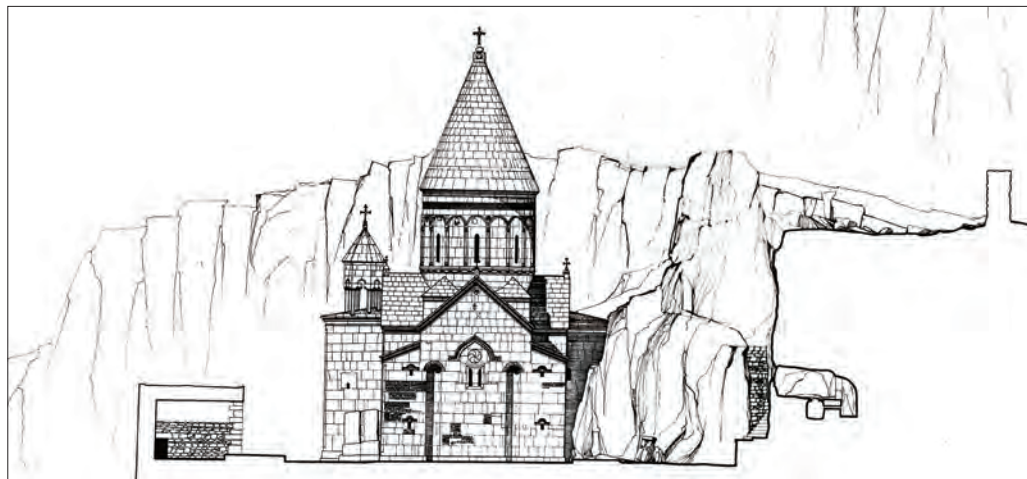
Եկեղեցու արեւմտեան պատը «թաքնուած է գաւթի համալիր կառուցով: Գաւթը ինչպէս եկեղեցին չորս սիւների վրայ հանգչող գմբեթ ունի: Գաւթում գմբեթը խորհրդանշում է երկինք տիրեցեցող պատկերն ու էութիւնը: Գմբեթը յենուած է չորս կէտերի, չորս սիւների վրայ եւ խորհրդանշում է դրախտը, նրա չորս տարրերից լինելը»¹¹¹, դրախտի չորս գետերը եւ այլն:

Կաթողիկէի գմբեթի թմբուկը (գծ. 32) նոյնպէս խորհրդակիր է, այն գօտեւորուած է զոյգ որմնասիւնիկներով ամբողջացող կամարաշարով, որից վեր վեղարի տակ «եռ» նշանն է, որ խորհրդանշում է Աստծոյ երկրային տան, երկրային սահմանի աւարտը, սահման, որից յետոյ սկսւում է Աստծոյ երկնային տիրոյթը: Վեղարը աւարտում է քառակողմ խաչաթոռով, որի վրայ թեւածում է խաչը (պատկեր 40-42):

Ընդհանրապէս Աստծոյ երկրային տան «... խորհուրդն ամենքին չէ յայտնի, այլ՝ քչերին, իսկ բովանդակ խորհուրդը՝ միայն Աստծուն»¹¹²:

Ասուածը վերաբերում է ինչպէս ձեռակերտ, այնպէս էլ ժայռակոփ կառույցներին եւ ինչպէս Ներսէս Շնորհալին է նշում, դրանք ունեն «խորհուրդս, խորինս, եւ իմաստս անյայտս, եւ հանճարս, ծածուկս, որովք ոչ է պարտ զանց առնել վայրապար...»¹¹³:

Այսպիսով Գեղարդավանքի համալիրը իր ժայռակոփ եւ ձեռակերտ կառույցներով իր զարդարիկ տարրերով, խաչքարերով եւ ընդհանուր յօրինուածքով, հայ միջնադարեան ճարտարապետական ինքնատիպ եւ բացառիկ համալիր լինելով հանդերձ, իր մէջ խտացրած պահպանում է մեր նախնիների բնափիլիսոփայական աշխարհընկալման արդիւնքում ստեղծուած խորհրդաբանական բազմաթիւ դրսեւորումներ:

Պատկեր 43. Գեղարդավանքի արեւելեան ճակատը

110 - Նոյն տեղը՝ էջ 55, 56:

111 - Նոյն տեղը՝ էջ 73:

112 - Նոյն տեղը՝ էջ 71:

113 - Նոյն տեղը՝ էջ 9, 10:

3.13 Խորհրդակիր տարրերի կիրառումը IV -VII դդ. հայկական պաշտամունքային կառույցների յօրինումներում

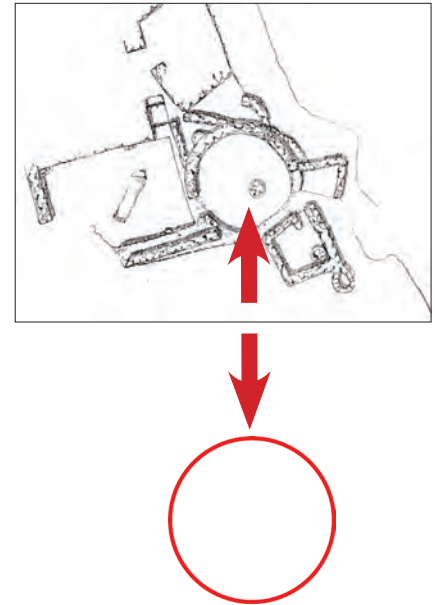
Վերը շարադրուած նիւթերից տեսանք, որ հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցների յօրինումներում լայնօրէն օգտագործուել են խորհրդաբանական մտածելաձեւի արդիւնքում ստեղծուած տարատեսակ նշաններ պարունակող նախաստեղծ տարրեր:

Յայտնի է, որ այս տարրերը կիրառուել են հայ ճարտարապետութեան մէջ դեռեւս մինչքրիստոնեական շրջանում: Սրանով է բացայայտում, թէ ինչը եւ ինչպէս է որդեգրուել քրիստոնեական ճարտարապետութեան կողմից, եւ որ տիպաբանական նախաստեղծ տարրերն են անցել քրիստոնեական շրջան, կանխորոշելով հայ ճարտարապետութեան նոր ոճերը:

Մինչքրիստոնեական հարուստ մշակոյթում, թէեւ հազուադէպ՝ պահպանուել են յուշարձաններ, որոնց յօրինումքային շատ առանձնայատկութիւններ, տիպեր, ձեւեր եւ տարրեր շարունակաբար զարգանալով պահպանուել են մինչեւ օրս եւ վճռորոշ ազդեցութիւն են թողել ինչպէս հայ մշակոյթի, այնպէս էլ հայ ճարտարապետութեան վրայ (քարէ տուն, *դղմէն*, *մենհիր*, *կրումլէխ*, վիշապաքար, Զօրաց քար, Ժայռապատկերներ, Շէնգաւիթ, Մեծամօր, Արարատեան թագաւորութեան մշակոյթ, Ալթին-թեփէ, Մուսասիր, Գառնի): Մինչքրիստոնեական ապրելակերպի փիլիսոփայութիւնը, բնապաշտութիւնն ու բնափիլիսոփայութիւնը, աշխարհընկալման, գնահատման եւ ապագան կանխատեսող խորհրդանշանային մեկնութիւնն ու պատկերագրումն, ինչպէս նշուեց, իրենց խորհուրդներն ունեն (գծ. 35):

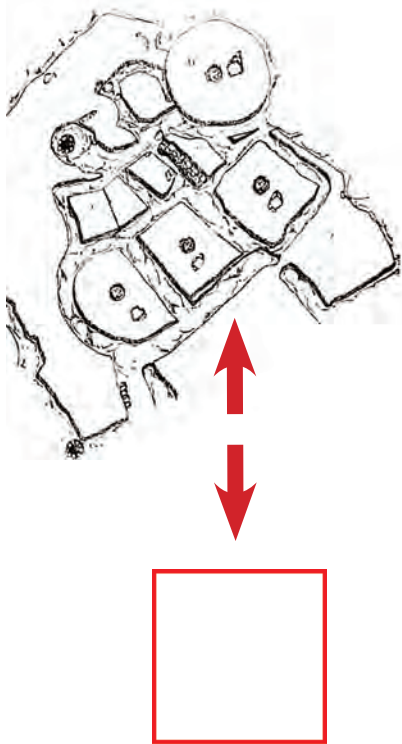
Իրաքանչիւր խորհուրդ ունի իր նշանն ու նշանագիրը, պատկերը, ձեւն ու նշանակութիւնը, տեղն ու դերը, կենցաղավարման, պաշտամունքային, պետականավարչական եւ այլ ոլորտներում: Հասարակական գիտակցութեան այս համակարգում արդէն ձեւաւորուել էին երկրի ու երկնքի, արեւ ու աստղերի, լոյսի ու խաւարի, կեանքի ու մահուան, Կենաց Ծառի, կեանքի շարունակականութեան ու յաւիտենութեան եւ այլ շատ հասկացութիւններ: Բնականօրէն, այս ամէնը պէտք է ազդէր ճարտարապետական ցանկացած յօրինումքային կառոյցի ձեւագոյացման վրայ, պայմանաւորելով վերջինիս կերպարը, ծաւալը, յատակագիծը, մանրամասները, բնութեան մէջ նրա տեղն ու դերը:

Ճարտարապետական իրաքանչիւր նախաստեղծ յօրինումք հիմնւում է միջավայրի խորհրդանշանային իմացութեան եւ ճանաչողութեան վրայ: Ճարտարապետութիւնը հիմնւում է տարածութեան խորհրդանշանային հասկացման վրայ [238, էջ 49]: Մինչքրիստոնեական Հայաստանում թէ՛ միջավայրը (հասարակութիւնը) եւ թէ՛ տարածութիւնը (Ֆիզիկական, աշխարհագրական, պետական, *էթնիկ* եւ այլն) «յագեցած էր խորհրդանշանային խորհուրդներով»: Եթէ տարածութեան խորհրդանշանային մեկնութիւնը հիմք է քաղաքաշինութեան ելակետային դրոյթների, ապա խորհրդանշանային մտածելակերպը ընդհանրապէս հիմք է յատակագծային, ծաւալատարածական ցանկացած նախաստեղծ յօրինումքի [239, էջ 49]: Մինչքրիստոնեական հայ մշակոյթում խորհրդանշանային մտածելաձեւի դրսեւորումները շատ են եւ տեսանելի ճարտարապետութեան մէջ: Օրինակ, արական սկիզբը խորհրդանշող շրջանակը՝ (իբրեւ արեւ աստղի խորհրդանշան) հայրիշխանութեան շրջանում ոչ միայն դրսեւորուեց պաշտամունքային կառոյցներում, այլեւ դարձաւ բնակելի տների եւ համալիրների յատակագծային յօրինումք-պատկեր (Շէնգաւիթ), զուգահեռաբար կիրառուելով իգական սկզբի՝ մայր հողի, երկրի, նախաստեղծ մայր-աստծոյ խորհրդանշանային պատկեր քառակուսու կամ ուղղանկեան տեսքով կառուցուած բնակելի եւ պաշտամունքային կառոյցների կողքին: Թէ՛ կառոյցի ձեւը, լուծումը, ծաւալ-

Գծ. 35.

3.13 Խորհրդակիր տարրերի կիրառումը IV -VII դդ. հայկական պաշտամունքային կառույցների յօրինումներում

Գծ. 36.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային մտածողության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

ների յարաբերությունները, թե՛ մանրամասները՝ առնչում են այս կամ այն խորհրդանշանային մեկնության հետ [240, էջ 49]: Օրինակ, Մուսասիրի Տաճարի յօրինումը յստակօրէն տեսանելի են անդրաշխարհի խորհրդանշանի՝ օձ-վիշապի պատկերների խորհուրդները պատուանդան-աստիճանների լուծման մէջ: Ուշագրաւ է, որ աստիճանը ներկայացնում է քայլ առ քայլ նոր ճշմարտութիւնների բացայայտման ուղին: Սին-Կենաց Ծառերի կիրառումը՝ ճակատային յօրինումը ընդգծում է երկրային դրախտի գաղափարը, իսկ ճակտոնի եռանկիւն յօրինումը՝ թռչուն-երկինքը: Տաճարի հորիզոնական եւ ուղղահայեաց լուծումներում արտայայտուած է երկրի քառակողմ եւ աշխարհի եռադաս բաժանման ընկալման փաստը, իսկ յատկազօծի ուղղանկիւնը խորհրդանշում է երկիր՝ իգական սկզբի խորհուրդը:

Տաճարի բարդ երկրաչափական խորհրդանշի հիմքում ընկած է ուղղահայեաց *վեկորի* գաղափարը: Այն իր հերթին առնչում է ծառի եւ սարի ուղղահայեացի առանձնայատկութիւններին: Նրանցում առկայ է տիեզերապաշտ մտածողութեան խորհուրդը: Տաճարը հոգեւոր ձգտման նպատակին հասցնելու խորհուրդ ունի: Հիմք ընդունելով այն իրողութիւնը, որ հին մշակութային ժառանգութիւնը հզօր ազդեցություն է թողել վաղմիջնադարեան յօրինումը յայն լուծումների վրայ, անդրադառնանք վերջիններիս ձեւագոյացումներին խորհրդանշանային մեկնութիւններին:

Հետազօտութիւնները թոյլ են տալիս եզրահանգել, որ Հայաստանի վաղբրիստոնէական շրջանի ճարտարապետական յուշարձանները կրում են երկիր - երկինք, մարդ - երկիր - տիեզերք, արեւ - յաւերժ, արական, իգական, անդրաշխարհ, երկրային եւ երկնային աշխարհ, աշխարհի չորս կողմ, չորս տարր եւ խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք հանդիսացող այլ խորհուրդների ազդեցութիւններ:

Դրանցից են.

- առանցքի՝ արեւելք ուղղուածութեան պահպանումը եւ կիրառումը պաշտամունքային կառույցների յատկազօծային եւ ծաւալատարածական յօրինումներում:

- Ուղղանկիւն եւ կլոր պատկերների կիրառումը յօրինումների յատկազօծային լուծումներում [241, էջ 195]:

- Քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի կիրառումը յօրինումների յատկազօծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում:

Խորհրդանշանային մտածողութեան ամենատարբեր դրսևորումները կառույցների մանրամասներում, զարդարիկ տարրերում, ներքին եւ արտաքին տարածքների կազմակերպման գործընթացում: Դրանցից են չորս կէտ, չորս տարր, չորս գետ, չորս անտարանիչ, խաչ, արեւ, թռչնապատկերներ, կենդանազարդեր, բուսական յօրինումներ: Առաւել տարածուած են բուսական ծագում ունեցող՝ նոնենիներ եւ նոներ, խաղող, Կենաց Ծառ, ծաղիկ, բողբոջ, սերմ, կենդանական ծագում ունեցող՝ առիծ, յովազ, արծիւ, թռչուն, ցուլ, այծ, խոյ խորհրդանշանային պատկերները, կառույցների ծաւալային յօրինումներում հանդիպող «հայկական» խորշերը:

Մեր նպատակը չէ մէկ առ մէկ անդրադառնալ վաղմիջնադարեան կառույցների բոլոր տիպի յօրինումների առանձնայատկութիւնների նկարագրութեանը (կ'անդրադառնանք դրանցից առաւել բնորոշների յօրինումներին): Ընդհանրացնենք դրանք, քանզի հիմնական խորհրդանշանային պատկերների կիրառումն ակնյայտօրէն կրկնուած է գրեթէ բոլոր տիպերում:

Վաղմիջնադարեան պաշտամունքային կառույցների հիմնական խորհրդանշանային մեկնութիւնները հետեւեալն են.

- Ուղղանկիւն (քառակուսի), կլոր յատկազօծային լուծումներ, խորան (գլուխ), լուծմամբ ընդգծուած նախաստեղծ Մայր Դիւցի (Աստծոյ, ուղղանկիւն

տարատեսակների դեպքում) և նախաստեղծ Հայր Դիւցի (Աստծոյ կլոր յատակագծային լուծումների դեպքում) պատկերների կիրառմամբ:

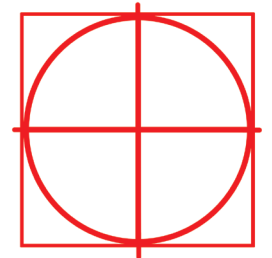
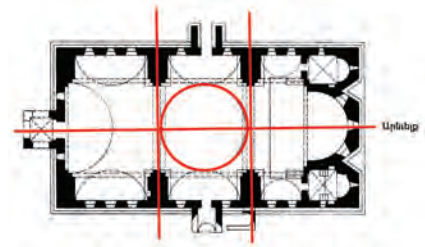
- Յատակագծային և ծաւալատարածական յօրինուածքային լուծումների առանցքային ուղղուածութիւն ըստ երկրի կողմերի, խորանների արեւելեան շէշտուածութեամբ (աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգ) հորիզոնական առանցքում և երկրի եռաշերտ և եռադաս բաժանման համակարգերի կիրառումը ուղղահայեաց ու հորիզոնական առանցքներում:

- Կենտրոնագմբէթ, յօրինուածքներում քառակուսի և կլոր պատկերային անցումներ և համադրութիւն, չորս մոյթերի, չորս սիւների կիրառում, չորս տարր, դրախտից բխող չորս գետ, Կենաց ծառ, երկինք-տիեզերքը պահպանող գաւազան, Աստծոյ երկրային տունը և հաստատութիւնը պահող և պահպանող չորս անետարանիչներ, չորս կենդանապատկերները (մարդ, ցուլ, առիւծ, արծիւ) [242, էջ 20-29]: Սրահաւոր տարատեսակներում (միասրահ, եռասրահ) երեք մասերը, ըստ լայնութեան և երկարութեան, որպէս երեք դաս, եռադասութիւն՝ հորիզոնական լուծումներում [243, էջ 103]:

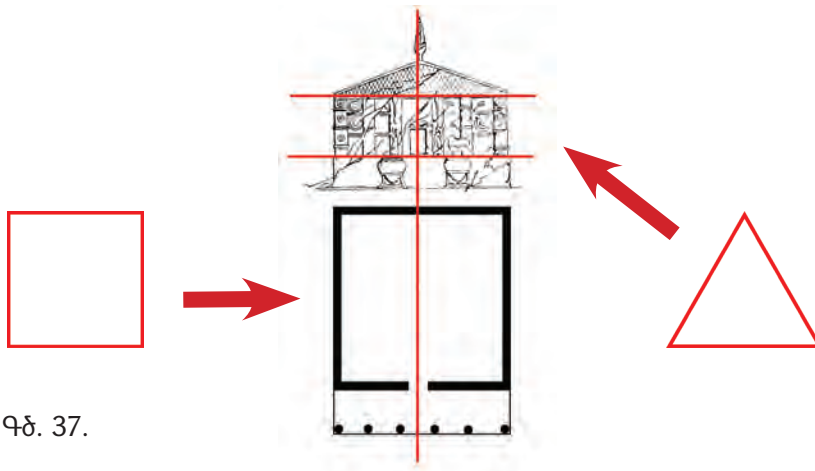
- Բոլոր տիպերի ծաւալատարածական յօրինուածքներում, յատկապէս նրանց ուղղահայեաց առանցքն ի վեր կիրառուած է եռադաս (եռամաս) բաժանման համակարգը, որից առաջինը (երկնային մաս) կլոր, թմբուկ և գմբէթ, երկթեք տանիք, որի գագաթին խաչ-արեւ, յաւերժանշան: Երկրորդը (երկրային մաս) Աստծոյ երկրային տուն՝ եկեղեցին է, իսկ երրորդը՝ անդրաշխարհը, ընդգծուած աստիճանների շերտով (գծ. 36-38):

Յօրինուածքների ճակատային լուծումներում հանդիպող «հայկական խորշերը» խորհրդանշում են վերից-վար տիեզերական (աստուածային) լոյսը, ծագող և մայր մտնող Արեգակի ճառագայթները [244, էջ 22]:

Ընդհանրացնելով ասենք, որ Հայաստանի վաղքրիստոնեական շրջանի պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետական յօրինուածքում առկայ են նախաքրիստոնեական շրջանի խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք հանդիսացող խորհրդակիր պատկերներ, որոնք ընդունուելով և ձեւափոխուելով քրիստոնեական աշխարհընկալման համակարգում, իրենց դրսեւորումն են գտել այդ շրջանի ճարտարապետութեան մէջ: Խորհրդանշանային պատկերների կիրառումն անխուսափելի էր: Եւ պատահական չէ, որ այս խորհուրդները յետագայում տեսնում ենք հայ միջնադարյան կառոյցներում ընդհանրապէս, քանզի նոյնպէս պատահական չէ, որ Աստուած եկեղեցում դրել է նախ՝ առաքելներին, մարգարէներին, յետոյ՝ վարդապետներին, պատահական չէ, որ խաչի քարոզչութիւնը աշխարհի ծագերն է բռնել, պատահական չէ, որ եկեղեցին և խորանները աշխարհի պատկերներն են և ցոյց են տալիս, որ «Աւետարանս փրկութիւնն է մարդկանց և նորոգում աշխարհի» [245]:

Գծ. 38.

Գծ. 37.

3.13 Խորհրդակիր տարրերի կիրառումը IV-VII դդ. հայկական պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքներում

3.14 Հաւասարաթեւ խաչի յօրինուածքի տիպաբանութեան շուրջ

Լուս. 138.

Հայկական Լեոնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգութիւնում բազմաթիւ են հաւասարաթեւ խաչի յօրինուածքային դրսեւորումները: Դրանք հանդիպում են դեկորատիւ կիրառական արուեստում, ճարտարապետութիւնում, բանահիւսութիւնում եւ առհասարակ՝ մեր նախնեաց հոգեւոր, գիտակցական գործունէութեան բոլոր ոլորտներում:

Հաւասարաթեւ խաչապատկերներ, նշանագրեր կան VII-III հազարամեակների ժայռապատկերներում, զարդանախշուած իրերի եւ առարկաների վրայ՝ նոր քարիդարից սկսած՝ VII-IV հազարամեակներից (Թոփրակկալէ, Ջրառատ, Աթարբեկեան, Նորադուզ [246]), Արարատեան Թագաւորութեան շրջանի յուշարձաններում (Վան, Էրեբունի), միջնադարեան ճարտարապետութիւնում IV դարից սկսած (Շիրակաւան, Ախթամար, Յաղպատ, Սանահին, Յովհանավանք, Սաղմոսավանք, Կարմրաւոր, Երերոյք, Ադինք, Նորավանք, Օձուն): Դրանք շարունակաբար հասել են մեր օրերը եւ այսօր էլ կիրառելի են (լուս. 138, 139):

Մասնագիտական գրականութեան մէջ հաւասարաթեւ խաչապատկերների մի շարք անուանումներ կան [247], որոնցից ամենատարածուածներն են յունականը եւ մալթայականը:

Ինչպէս հաւասարաթեւ, այնպէս էլ մէկ թելը երկար խաչապատկերները տարբեր նշանակութիւններով են մեկնաբանուում (թէ՛ քրիստոնէական շրջանում եւ թէ՛ մինչեւ այդ): Նրանք խորհրդանշում են տարբեր ժողովուրդների մօտ տարբեր ժամանակաշրջաններում, երկրի չորս կողմ, տիեզերք, քամիներ, պտղաբերութիւն, տարերքներ, կեանք - Կենաց Ծառ, չորս տարր, յաւերժ, քրիստոնէական հաւատքի խորհրդանիշ եւ այլն [248]:

Հայկական Լեոնաշխարհում, հայոց մէջ ամենատարածուած մեկնութիւններն են՝ երկրի չորս կողմ, նախաստեղծ չորս տարր, արեւ, աստղ, յաւերժ, տիեզերք-երկինք, չորս գետ, չորս Կետ (համաստեղութիւն), կեանք, Կենաց Ծառ, քրիստոնէութեան հաւատքի նշան եւ այլն [249]:

Օրինակ, ըստ Բառարան Սուրբ Գրոցի... «խաչը արդար նշան էր անարգութեան եւ չարչարանաց, սակայն եւ այնպէս է նշան պատուոյ եւ փառք Քրիստոնէից», իսկ Կարլ Յունգի կարծիքով խաչը բարութեան էներգիայի խորհրդանիշն է: Խաչապատկերը յաճախ կիրառուել է նաեւ Յիսուս Քրիստոսի նկարագրութիւնում (լուսապսակ, խաչելութեան նշան), օրինակ, ասում է, որ «որն... (Յ.Ք.) յանձն առաւ խաչը եւ նստեց Աստուծոյ աթոռի (գահի) աջ կողմում»: Ակնյայտ է, որ մանրանկարում ներկայացուած խաչը աջ-ձախ եւ երկրի չորս կողմ, Տիեզերք, Աստուած, Աստծոյ Որդի եւ բարութիւն խորհրդանշող պատկերները մէկ համակարգի մէջ են: Սակայն, ուշագրաւ է այն, որ բազմաթիւ մեկնաբանութիւններում չի հանդիպում հաւասարաթեւ խաչապատկերի՝ մալթայական կամ յունական ծագման ստուգաբանութիւնը: Խնդիրն, իրօք, դառնում է վիճարկող, մանաւանդ որ թէ՛ մալթայական եւ թէ՛ յունական մշակոյթում հաւասարաթեւ խաչապատկերն աւելի տարածուած եւ հարուստ տեսականի չունի, ինչպէս Հայկական Լեոնաշխարհում [250]: Բացի այդ, Հայկական Լեոնաշխարհում յայտնաբերուած հաւասարաթեւ խաչապատկերները շատ աւելի հին են, քան հնդեւրոպական լեզուախմբի այլ ժողովուրդ-երկրներինը:

Հայկական Լեոնաշխարհում հանդիպող, հաւասարաթեւ խաչապատկերները յօրինուածքային լուծումներով բաժանուում են հիմնականում՝

- հորիզոնական եւ ուղղահայեաց հատուող գծիկաւոր
- անկիւնագծային հատուող գծիկաւոր
- ճառագայթաձեւ-ճաճանչաւոր

- ճաճանչաւոր՝ կենտրոնական գնդիկի շուրջ խմբուած
- կլորի (շրջանակի) մէջ ներգծուած
- քառակուսու մէջ ներգծուած
- բազմանկեան մէջ ներգծուած
- կլորի մէջ ներգծուած քառակուսու մէջ ներառնուած
- զարդանախշային (յաճախ բուսական) յօրինուածքում:

Հայկական ճարտարապետութիւնում, որմնանկարչութիւնում, մանրանրկարչութիւնում, խաչքարային արուեստում հանդիպող հազարաւոր հաւասարաթեւ խաչապատկերները յաճախ դրսեւորում են ոչ միայն եւ ոչ որպէս յօրինուածքի առանցքային (հիմնական) կրող պատկեր, այլ որպէս յօրինուածքային դաշտն ամբողջականացնող, լրացնող ենթապատկեր: Քիչ չեն օրինակները, երբ նրանք հանդիպում են առանձին (թելաւոր խաչեր), կամ համալիր յօրինուածքներով:

Հաւասարաթեւ խաչ-պատկերներն իրենց նպատակային, պատկան կամ կիրառական - զարդարիկ առանձնայատկութիւններով հանդիպում են որպէս՝

- սահմանախաչ
- մենաւոր խաչ
- գերեզմանախաչ
- յուշախաչ
- արձանագիր (թուագիր) խաչ
- ագուցուած զարդարիկ խաչապատկեր
- համալիր խաչապատկեր:

Մեր մշակույթում հանդիպող հաւասարաթեւ խաչ-պատկերների տիպաբանական վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս եզրակացնել՝

- Հաւասարաթեւ խաչապատկերների վաղագոյն օրինակները Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում են:

- Ամենատարբեր յօրինուածքներով լայն տարածում եւ կիրառութիւն ունեն ճարտարապետութիւնում, դեկորատիւ կիրառական արուեստի գործերում, մանրանկարներում, գորգերում, կենցաղային առարկաների յօրինուածքում, բանասիրութիւնում, ազգային ծիսական սովորութիւններում, թաղման ծէսերում եւ արարողութիւններում:

- Հաւասարապէս կիրառուել են քարէ, խեցեգործական, ապակեայ, մետաղէ, փայտէ, ոսկրէ եւ այլ նիւթերից կերտուած զարդարիկ, կիրառական յօրինուածքներում (լուս. 140):

Համեմատելով Հայկական Լեռնաշխարհի մշակույթում հանդիպող տարատեսակ հաւասարաթեւ խաչապատկերների իմաստային, խորհրդանշանային մեկնութիւնները, յանգում ենք հետեւեալին՝

- Հաւասարաթեւ խաչերի նախնական (պարզ երկրաչափական) նշանները հանդիսանում են արեւ - աստղ, արական - իգական, երկիր - տիեզերք (երկինք), երկրի չորս կողմ, չորս տարր, չորս համաստեղութիւն, կեանք - յարատեւում, Արեւ - Աստուած եւ այլ խորհրդանշանային մտածելաձեւերից բխող, բնապաշտական, բնափիլիսոփայական մեկնութիւնների իմաստային կրողները:

- Խորհրդանշանային իմաստաբանական նշանակութիւնները կրել են ժամանակաշրջանների պետական, կրօնապաշտամունքային, սոցիալ-տնտեսական եւ այլ ազդեցութիւններ, սակայն հիմնականում պահպանուելով յատկապէս իրենց պատկերային կերտուածքներով՝ գրեթէ անփոփոխ, շարունակաբար յարատեւել են մինչեւ օրս:

- Հայկական Լեռնաշխարհում հաւասարաթեւ խաչապատկերները, որպէս խորհրդանշանային պատկերագիր եւ իմաստացոյց, կիրառուել են քարիդարից սկսած, հասել Արարատեան թագաւորութեան շրջան, ապա հեղե-

Լուս. 139.

3.14 Հաւասարաթեւ խաչի յօրինուածքի տիպաբանութեան շուրջ

նիզմ, անցել միջնադարեան մշակութային շերտեր (քրիստոնէական շրջան):

Վերոշարադրեալը թոյլ է տալիս եզրայանգել, որ հաւասարաթեւ խաչապատկեր-նշանների «յունական կամ մալթայական» անուանումը կարիք ունի վերանայման: Մեր միջավայրում հանդիպող բազմաթիւ եւ բազմաբնոյթ պատմական, հնագիտական նիւթերը թոյլ են տալիս եզրայանգել հաւասարաթեւ խաչապատկեր-նշանների հնդեւրոպական լեզուախմբի ժողովուրդների բնօրրանի տարածքում ծագման գաղափարին: Ուստի, պայմանականօրէն յունական կամ մալթայական կոչուած խաչն աւելի տրամաբանական կը լինէր հայկական անուանել:

Լուս. 140.

3.15 Կենաց Ծառի խորհուրդը հայ միջնադարեան ճարտարապետությունում

Մինչքրիստոնեական եւ քրիստոնեական շրջանի հայ ճարտարապետության մէջ շատ են խորհրդանշանային տարրեր մեկնութիւնների՝ այդ թում Կենաց Ծառի կիրառութիւնները: Դրանք հանդիպում են յօրինուածքների յատակագծային, ծաւալատարածական եւ զարդարիկ լուծումներում: Կենաց Ծառի խորհուրդն իր որոշակի կիրառումն ունի հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան, յատկապէս՝ պաշտամունքային յօրինուածքներում:

Կենաց Ծառի պատկերն ամբողջանում է բուսական (ծաղիկ, վարսանդա-պտղային օրգաններ, հատիկասերմային տարրեր) գաղափարանշաններով, ծնող-զոյգերի, զաւակների, յաւերժական շարքերի, արեւ - երկինք, երկիր - հող եւ այլ համադրութիւններով [251]: Կենաց Ծառի բուսական խորհրդակիրներ են հանդիսանում կաղնին, սօսին, նռնենին, խաղողի որթը, խնձորենին, ձիթենին, նշենին, արմաւենին (աղ. 46):

Կենաց Ծառը՝ «ծառն գիտութեան բարւոյ եւ չարի» [252, էջ 253], նաեւ՝ «կենաց ծառ պիտի ըլլար թերեւս երաշխաւորութիւն մի անգամայն միջոց կենաց, կնիք յաւիտենական սրբութեան եւ օրինութեան» [253, էջ 253] հողից աճելով հասնում են երկինք: Ընդհանրապէս յայտնի է, որ նման խորհրդանշանային մեկնութիւններն արդիւնք են բնափիլիսոփայութեան եւ ի սկզբանէ «ստեղծուել են իրականութեան պատկերաւոր հայեցութեան արդիւնքում: Հետեւապէս, դրանք արտացոլում են իրականութիւնը» [254, էջ 248]:

Քրիստոնեական շրջանում Կենաց Ծառի շատ գաղափարներ պահպանուեցին, մի մասն էլ՝ ստացան նոր ձեւակերպումներ: Օրինակ, Կենաց Ծառի գաղափարը նաեւ Ադամի Դրախտում է, խնձորենի - Կենաց Ծառը, որն իմանալի դրախտում (Սուրբ Եկեղեցի) վերածում է Սուրբ Խաչի [255], կամ գաւազանի (որով բարձրանում է օձը), օրինակ՝ վարդապետական, եպիսկոպոսական կամ հովուական գաւազան, որի վերին ծայրն աւարտում է խաչով (օրինակ՝ Տաթեւի ճօճուող սիւնը) [256, էջ 437] (աղ. 46, 47):

Հետազօտութիւնները թոյլ են տալիս ընդհանրացնելու, որ Կենաց Ծառի խորհրդանշանային պատկեր-հասկացութիւնները հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ կիրառում են գտել հետեւեալ դրսեւորումներով.

- Պաշտամունքային յօրինուածքների յենքում ընկած երկրի քառակողմ բաժանման եւ աշխարհի եռաշերտ եռաբաժան տիեզերակարգային համակարգերում Կենաց Ծառը հանդէս է գալիս իր եռաշերտ (որոշ հնագոյն ձեւերում՝ քառաշերտ) կառոյցով: Այդ կառոյցի առաջին շերտը մարդ, երկիր, հող, անդրաշխարհ, արմատ, ծիլ, ցուլ, Անահիտ, Լուսին, մարդու ոտնաթաթ, սեւ, խարիսխ, աստիճան, պատուանդան եւ այլ տարրեր պարունակող համալիրն է (լուս. 141):

- Երկրորդ շերտը (նիւթական աշխարհ)՝ երկրային կեանք, բուսա-կենդանական աշխարհ, ջուր, օդ, երկուորեակներ, առիւծ, կոյս, կշեռք, կարիճ, խեցգետին, աղեղնաւոր, այծ, Նանէ, Ծովինար, Արամազդ, Աստղիկ, Վահագն, Փայլածու, Լուսնթագ, մարդու պորտ, աստծոյ երկրային տուն (տաճար, եկեղեցի) մարդու միկրոաշխարհ (տուն, գլխատուն, հազարաշէն), ծառ, տերեւ, պտուղ, նուռ, խաղող, ուղղահայեաց առանցք տարրեր պարունակող համալիրն է:

- Երրորդ շերտը (ոգեղէն աշխարհ)՝ երկնային կեանք, երկինք, տիեզերք, աստղեր, Արեւ, հուր, ջրիոս, խոյ, Միհր, Արեգ, մարդու գլուխ, երկնային (Աստծոյ) ճշմարտութիւն, յաւերժ, խաչ տարրեր պարունակող համալիրն է:

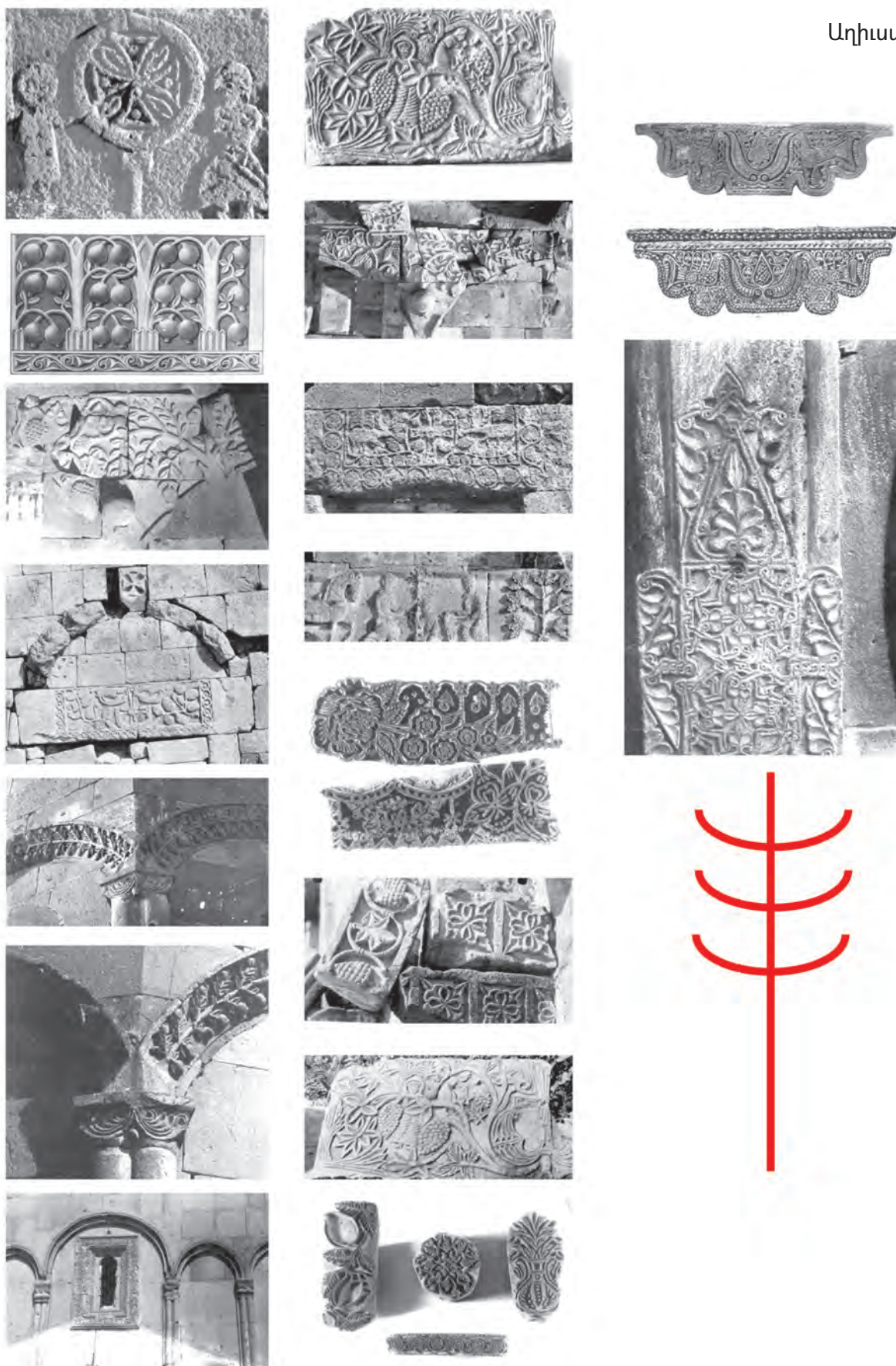
Փաստօրէն, Կենաց Ծառի գաղափարն իր ուղղահայեաց առանցքային նշանակութեամբ եռաշերտ եւ քառաբաժան համակարգերի հետ նոյն

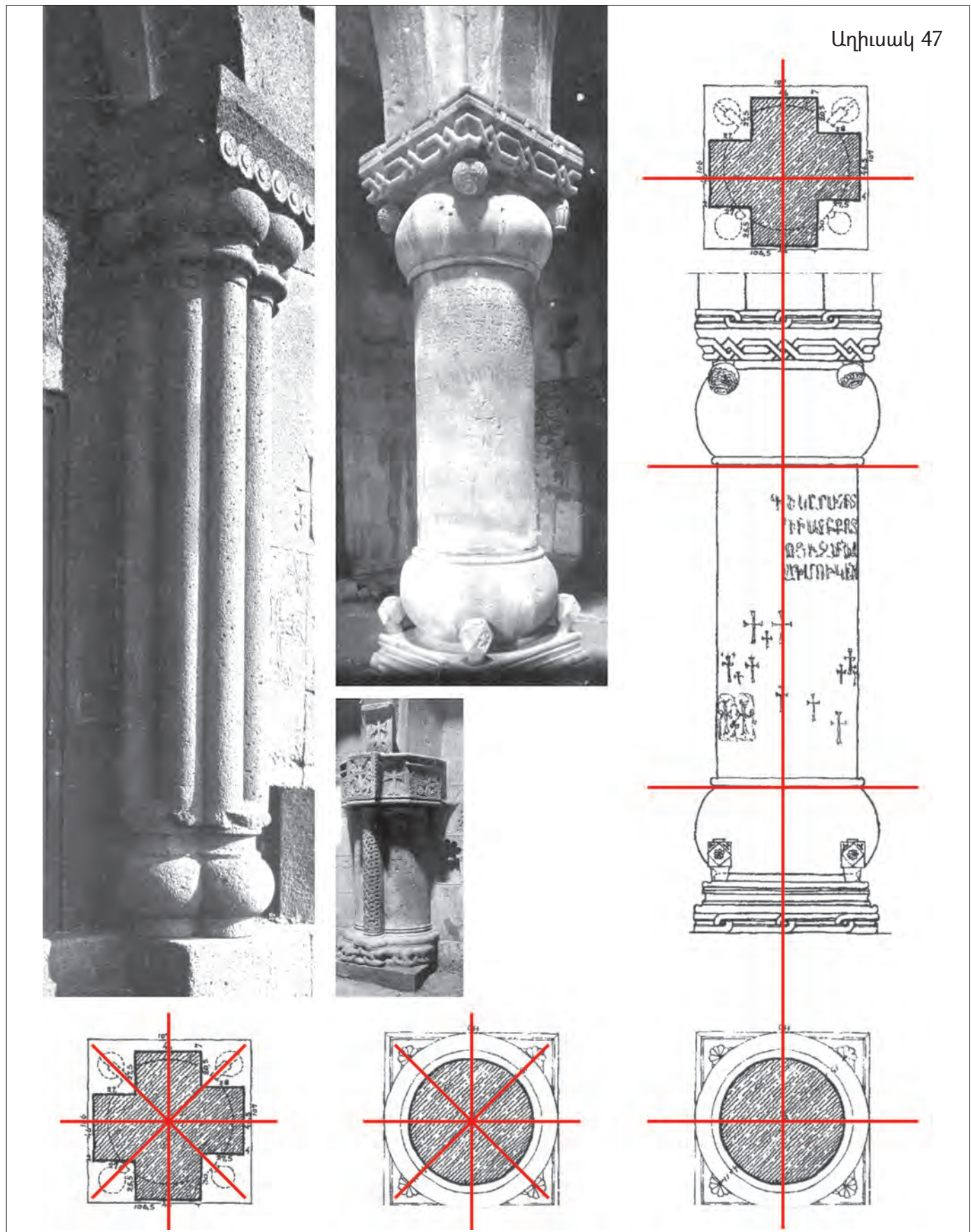

Լուս. 141.

Գիրք Ծննդոցի Կենաց Ծառը եւ Բարոյոյ եւ Չարի Գիտութեան Ծառը նոյն ծառերը չեն եւ պէտք չէ իրարու հետ շփոթել: Երկուքն ալ կը գտնուին Եդեսական պարտէզի կեդրոնը սակայն տարբեր ծառեր են:

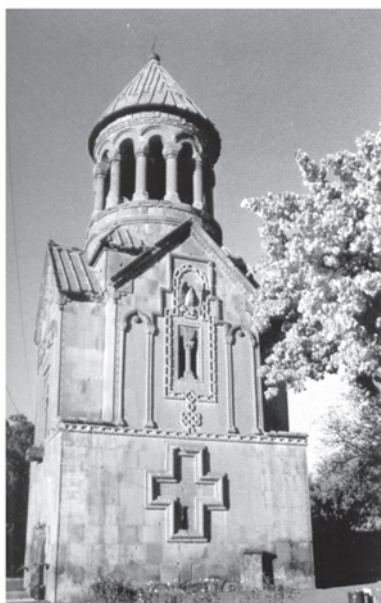
Աղիասկ 46

Սին, գաւազան, ուղղահայեաց, արական, երկիր - երկինք կապ, առանցք, Կենաց Ծառ, կլոր, քառակուսի, խաչ, խոյակ, բուսական և կենդանական համադրություններ, եռաշերտություն, աշխարհի չորս կողմ

Աղիասկ 48

Խաղող, նուռ, տերեւ, ծաղիկ, արմաւենի, թռչուն, խաչ
խորհրդանշանային մեկնութիւնների կիրառումը ճարտարապետութիւնում

նանալով՝ պաշտամունքային կառույցի ծառայատարածական յորինուածքի առանցքն է:

- Կենաց Ծառը որպէս փայտ, գաւազան եւ ուղղահայեաց երեւոյթ, դրսեւորում է գտնում սեան հասկացութիւնում: Ներկայացւում է որպէս խարիսխ - ժողովուրդ, սին (իրան) - իշխաններ եւ խոյակ - քահանաներ, որպէս երկրային տիրոյթի եռադաս բաժանման համակարգի արդիւնք (նաեւ՝ համապատասխանաբար 30, 60, 100 թուային իմաստներով): Իսկ սինների գլուխները յաճախ դիտւում են քառակերպ աթոռներ [257], նաեւ դրախտից հոսող չորս գետ, չորս տարր: Ըստ Մովսէս Խորենացու, սինը՝ գաւազան է, որ պահում է երկինքը, ինչպէս որ Անտիկ Յունաստանի դիցաբանութիւնում երկնականարն արեւմուտքում պահող Ատլաս-ատլանտները: Սեան խորհուրդն աղերս ունի նաեւ անցեալ, ներկայ եւ ապագայ երրորդութեան հետ ($2+2+3=7$ թուային արժէքով), (աղ. 47):

Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցներում հանդիպող նուռ, խաղող, խնձոր եւ զարդարիկ լուծումների բազմաթիւ այլ յորինուածքներ նոյնպէս առնչւում են Կենաց Ծառի գաղափարին (աղ. 48).

Օրինակ՝

- Նուռը խորհրդանշում է պտղաբերութիւնը, իսկ քրիստոնեական շրջանում՝ անմահութեան եւ յարութեան խորհրդակիր է, նաեւ՝ խորհրդանշում է եկեղեցու միաբանութիւնը [258, էջ 318-319], Աստծոյ ճշմարտութեան փակածութիւնը մարդկանցից:

- Խաղողը՝ Քրիստոսի մարմինն է եւ արինը:

- Խնձորը՝ մարդկութեան փրկութիւնը, արգելուած պտուղ, Քրիստոսի խորհրդանշիչը, որպէս նոր Ադամ, մեղքերի թողութիւնը եւ փրկութիւնը (դրում է վեղարի ծայրին խաչի տակ) [259, էջ 328-330]:

Կամ, Ամաղուի Նորավանքում, ինչպէս նշում է Ա.Ա. Նովելլոն, «բուսական ծլարձակման հետ, որ գերակշռութեամբ կը ծաղկի հողէն, յամենայն դէպս յստակ կեանքի նշաններն են, որոնք մեզ չեն զարմացներ՝ նկատելով եկեղեցին իբրեւ մահարձան (չմոռանանք, որ կեանքի - մահուան մօտեցումը քրիստոնեական հոգեպաշտութեան խորհրդանշերէն մէկն է, որ մահը կը տեսնէ իբր կեանքի սկիզբը)» [260, էջ 58]:

Կենաց Ծառի բազմաթիւ կիրառութեան նմուշներ կարելի է տեսնել Սբ. Ստեփաննոս, Անիի Մայր Տաճար, Զուարթնոց, Անիի Գագկաշէն, Ախթամարի Սբ. Իսաչ, Պտղնի, Սաղմոսավանք, Յովհաննավանք, Մակարավանք, Յաղպատ, Սանահին եւ տասնեակ այլ ճարտարապետական կառույցների յորինուածքներում (սին, որմնասին, թմբուկ, վեղար, խաչ, զարդարիկ տարր, փոքր ճարտարապետական ձեւեր):

Այսպիսով, Կենաց Ծառի խորհուրդը, երկրի քառակողմ բաժանման (երկիր - երկինք - մարդ - տիեզերք), կեանք եւ մահ համալիրից եռաշերտ (եռաբաժան, եռադաս) բաժանման համակարգով, կլոր, քառակուսի, եռանկիւն, հորիզոնական, ուղղահայեաց պատկեր-գաղափարակիր հասկացութիւնների հետ կազմում են այն պարարտ յենքը, որի վրայ յառնում է հայ միջնադարեան պաշտամունքային ճարտարապետութիւնն իր խորհրդանշանային մեկնութիւններով (լուս. 142):

Լուս. 142.

3.16 Կլոր, ուղղանկյուն, եռանկյուն յօրինուածքները եւ քառակողմ ու եռաբաժան համակարգերը հայ ճարտարապետութիւնում

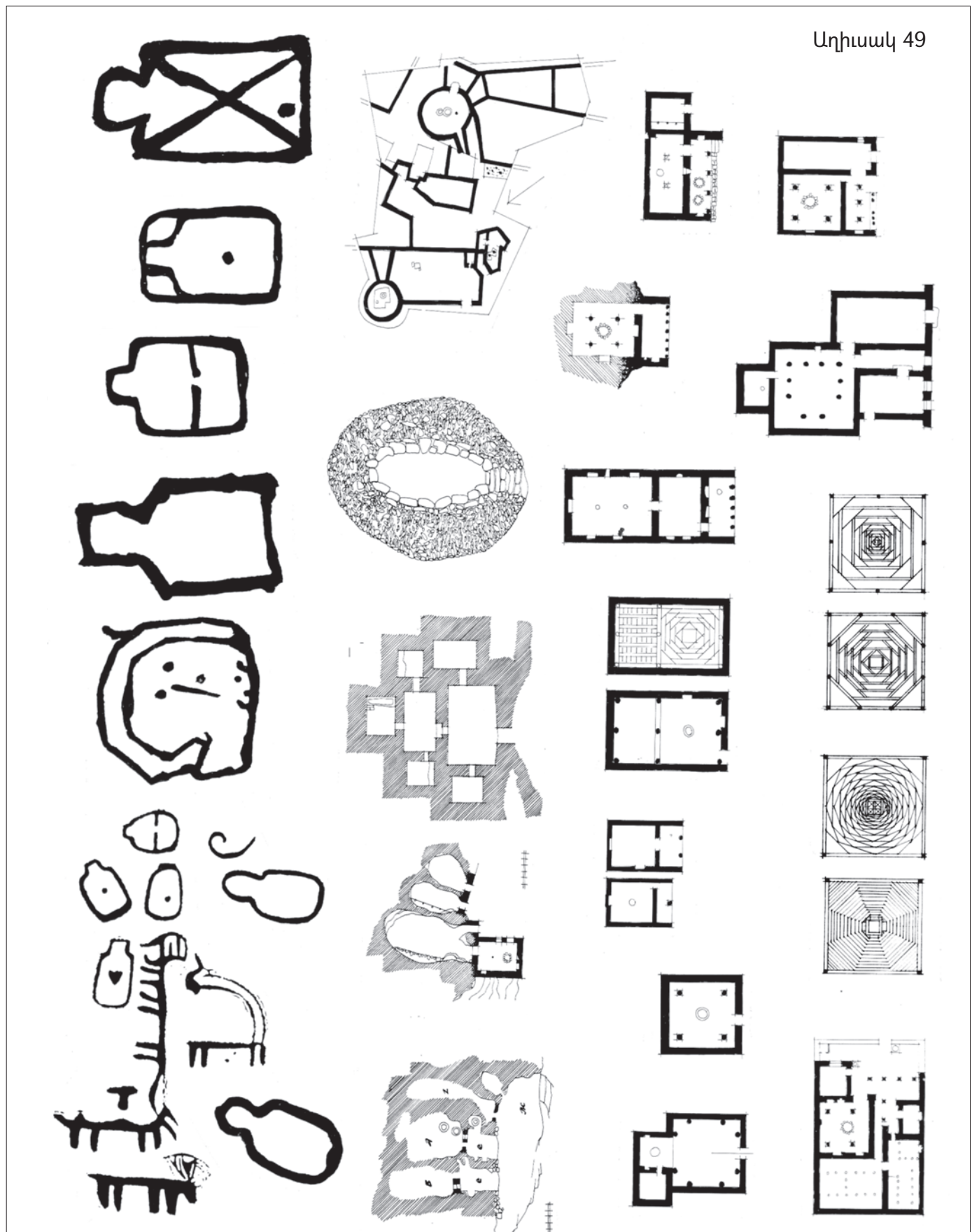
Ճարտարապետական իւրաքանչիւր յօրինուածք իր կառուցուածքային յենքում ընդգրկում է յատակագծային եւ ծաւալատարածական միասնութիւնը, որով պայմանաւորուում է յօրինուածքի տիպ-տեսակը: Այն փոփոխուում է պատմական ժամանակաշրջանում՝ կրելով օրուայ թելադրանք-գործօնների հետքը, միաժամանակ պահպանելով նախաստեղծ շատ տարրեր եւ յօրինուածքներ: Ակնյայտ է նաեւ, որ հայ մշակոյթի ընդհանուր պատմութիւնն առկայում է հազարաւոր պատմական, հնագիտական, գրաւոր եւ նիւթեղէն վաւերագրերով, որոնք մէկ անգամ եւս հաստատում են մարդու՝ որպէս բանական էակի մտածողութեան, բնափիլիսոփայութեան, մտաւոր եւ մշակութային գործունէութեան եւ մասնաւորապէս, ճարտարապետութեան փոխ-պայմանաւորութիւնը:

Ճարտարապետական յօրինուածքային հայեցակէտերը (բնակելի եւ պաշտամունքային) կապուած են մարդ - տիեզերք - շրջակայ աշխարհ բնափիլիսոփայական հասկացութիւնների հետ: Մ. Էլիադէն գրում է. «տիեզերակազմութիւնն ամեն մի կառոյցի եւ շինութեան նախօրինակ մանրակերտն է» [261, էջ 147]: Հետեւաբար ճարտարապետական յօրինուածքային նախատիպեր հանդիսացող կլոր եւ ուղղանկյուն (բնակելի տուն - «գլխատուն», եկեղեցի, տաճար) յատակագծային յօրինուածքների [262, էջ 21] ձեւագոյացման հիմքում պէտք է փնտռել մարդ - տիեզերք հասկացութիւններից բխող մօտեցումներ (աղ. 49, 50): Մարդու մարմնի եւ կենդանաշրջանի համապատասխանութիւնը գալիս է շատ հնուց [263, էջ 113]: Եւ, ընդհանրապէս, մարդը համարուել է փոքր աշխարհ, իսկ տիեզերքը՝ մեծ (Դեմոկրիտ, Դաւիթ Անյաղթ): Այս միտքն է հաստատում նաեւ Յովհաննէս Երզնկացին. «երեւելի արարածքս մեծ աշխարհի ասի, եւ մարդ՝ փոքր աշխարհի» [264, էջ 106 աղ.]:

«Մարդ փոքր աշխարհի» բնակատեղը երկիր մոլորակն է: Այստեղ կողմնորոշուելու ամենապարզ եւ բնական ձեւը մարդը գտել է երկիր-բնակատեղի քառակողմ բաժանումով (դէպի արեւ, արեւածագ, յետագայում՝ արեւելք դիմային կողմնորոշումով): Այդ են վկայում Լեռնաշխարհում սփռուած ժայռապատկերների կլոր, քառակուսի, կլորի մէջ ներգծուած քառակուսի, խաչ (քառաթել), կլորի մէջ ներգծուած խաչ պատկերող նմուշները, որտեղ ամփոփուած են արեւ - տիեզերք, երկիր - աշխարհի չորս կողմեր (յետագայում՝ արեւելք-արեւմուտք, հիւսիս-հարաւ), չորս կէտ (համաստեղութիւն), չորս մարդ: Վերջինիս լաւ օրինակն է Գեղամայ լեռների մի ժայռապատկեր, որտեղ երկիր մոլորակը պատկերուած է կլոր օղակով, ներգծուած քառաթել հաւասարակողմ խաչով, ըստ փոխուղահայեաց տրամագծերի: Իւրաքանչիւր խաչաթելի եւ շրջանագծի հատման կէտում «կանգնած են թեւատարած մարդիկ» [265] (աղ. 51):

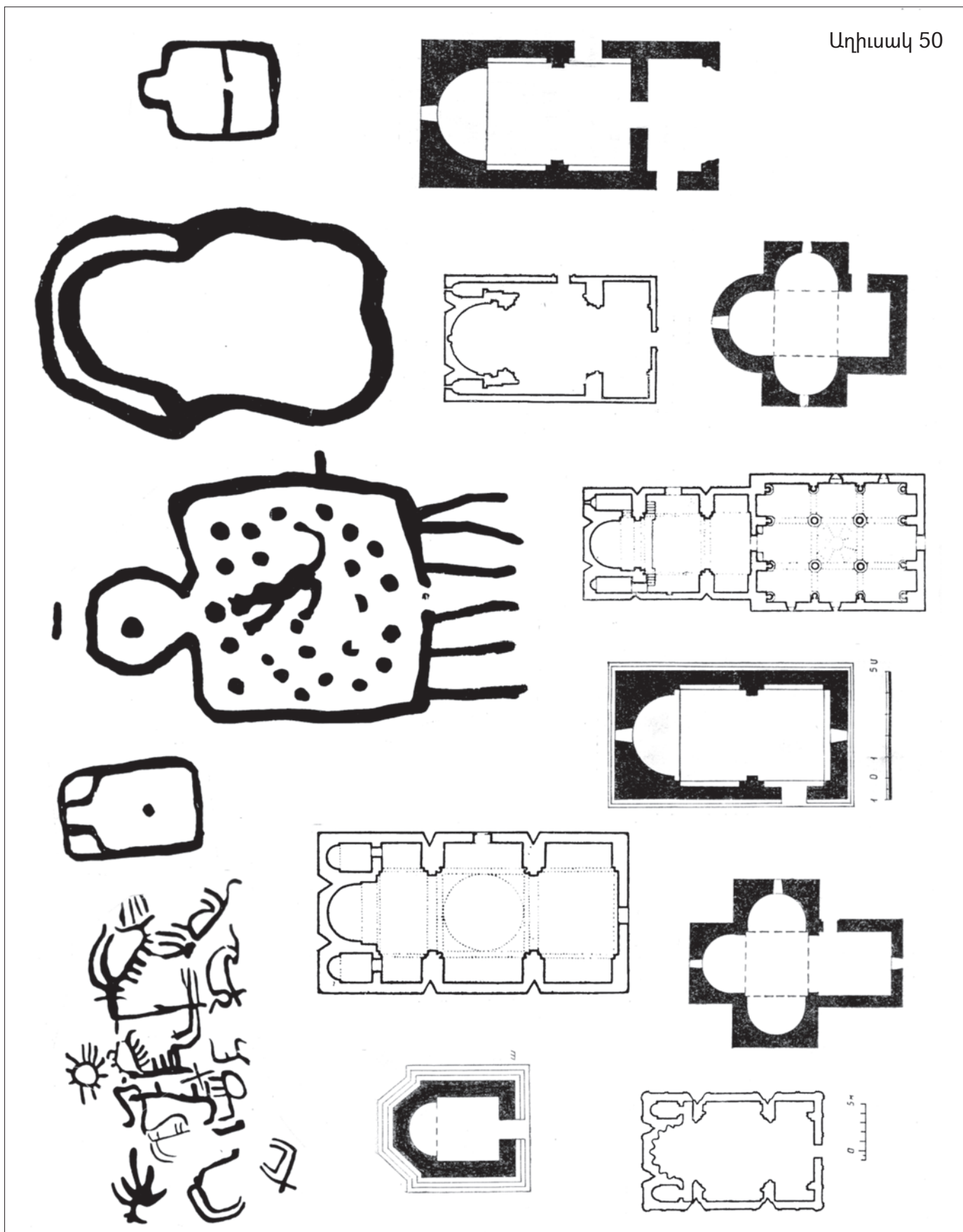
Այս մեհենագիր պատկերում բացայայտ է մարդ - երկիր - տիեզերք, կամ տիեզերք - երկիր կապը, որից հետեւում է, որ քառաբաժան համակարգն օգտագործուում է թէ՛ երկրի, եւ թէ՛ տիեզերքի համակարգային մեկնաբանման ընթացքում: Կողմնորոշիչ ելակէտային մտածողութիւնում քառաբաժան համակարգը կիրառելի է թէ՛ քառակուսի, եւ թէ՛ շրջանաձեւ երկրաչափական յօրինուածքներում, որոնք, ինչպէս նշուեց հանդիսանում են բնակելի եւ պաշտամունքային միջավայրերի յատակագծային նախատիպերը:

Արմէն Զարեանը գրում է. «հնագոյն դարաշրջաններից սկսած «տիեզերական խաչը» դիտուել է որպէս քաղաքաշինական սկզբունք, եւ քառակուսի, եւ շրջանաձեւ հողատարածութիւնները չորս հատուածի բաժանելու միջոց»: Հաշուի առնելով այն, որ «գլխատուն» տարբերակն ուղղանկյուն յօրինուածքով «ուղղուած» է դէպի արեւելք եւ հիմնականում բնակելի տարածքի մուտքը

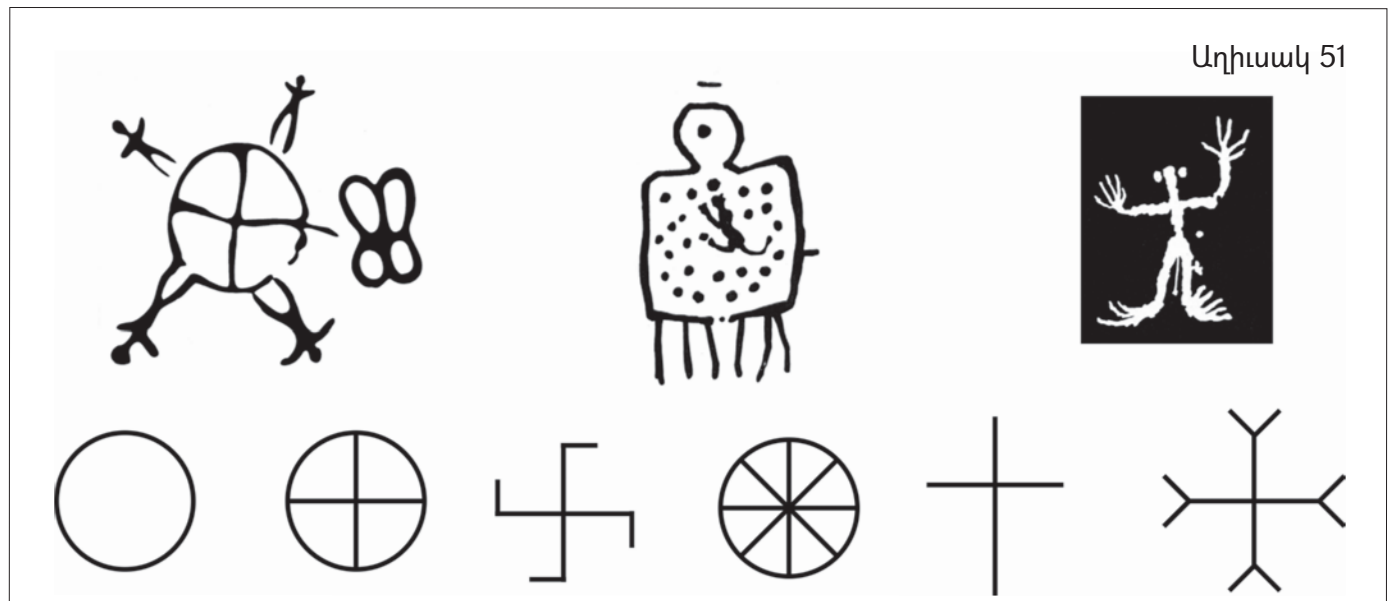

Նախապրեդ Մայր Աստված խորհրդակիր պատկերի կիրառումը
բնակելի տների յարակազմային լուծումներում

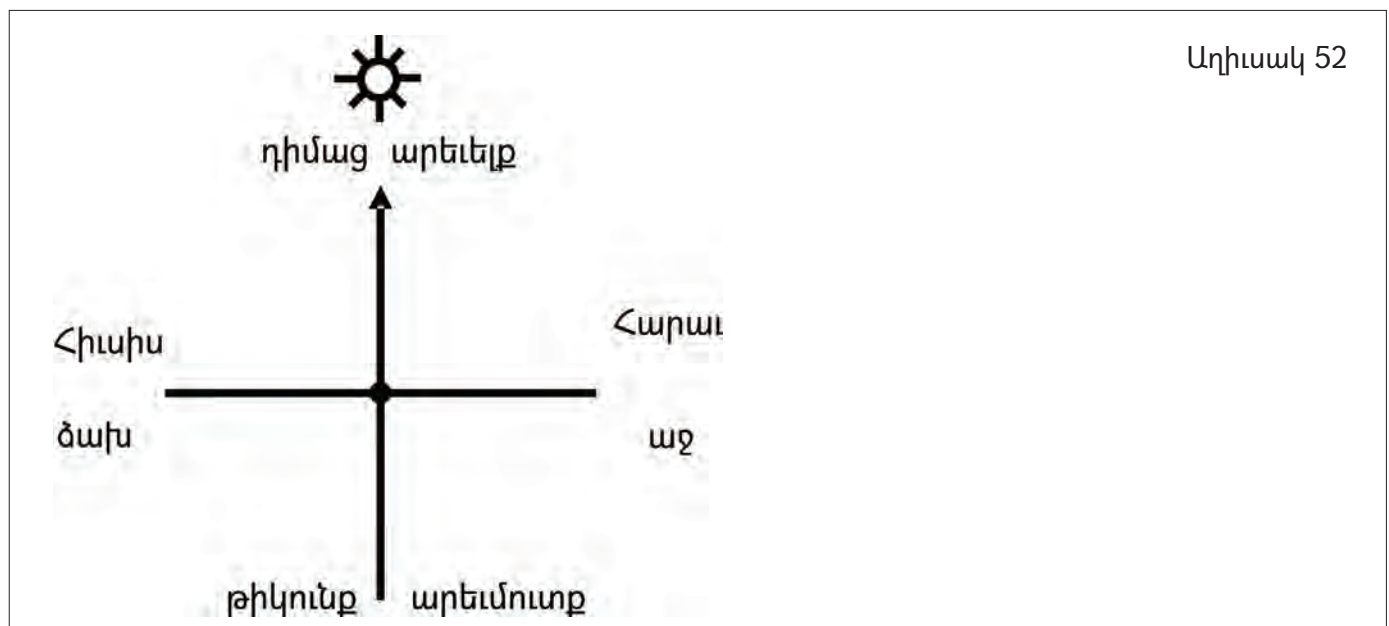
Աղիասկ 50

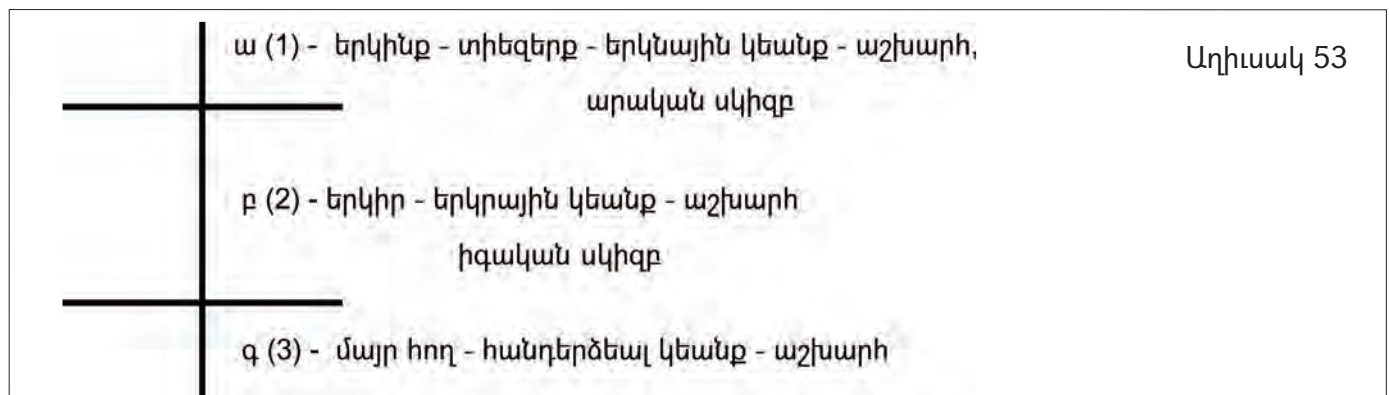
Նախաստեղծ Մայր Աստվծոյ խորհրդի պատկերի կիրառումը պաշտամունքային կառույցների ուղղանկյուն և քառակուսի յարակազմային յօրինուածքներում

Արեւ - աստղ - երկինք - տիեզերք - աստուած - արական սկիզբ - յսւերժ

Ճարտարապետական յորինուածքի հորիզոնական առանցքը
աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգում

Ճարտարապետական յորինուածքի ուղղահայեաց առանցքը
աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգում

հարաւից է, կարելի է հետեւեցնել, որ այս համակարգն իր յատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքում քառակողմ եւ եռամաս կամ եռաշերտ բաժանում ունի: «Գլխատան» որոշ տեսակների հազարաշէն ծածկը կառուցւած է կրող չորս սիւնների վրայ (միւս տեսակներում պատերն են կրողը), եւ յօրինուածքի կենտրոնում, յատակում՝ թոնիրն է (տան օջախը, կրակ-արելը), վերելում երդիկը (տան արեւի-լոյսի մուտքը, երկինք-տիեզերքի հետ կապող անցումային յօրինուածքը): Թոնիր-երդիկ կապը, փաստօրէն, տան յօրինուածքի ուղղահայեաց առանցքն է, որն, ինչպէս ասուեց՝ յենուած է եռաբաժան (եռամաս) սկզբունքի վրայ: Այստեղ տան յատակը (հիմքը) եռաշերտի առաջին բաժանումն է, մասը (որոշ պատկերացումներով՝ անդրշիրիմեան կեանք, հանդերձեալ աշխարհի եւ այլն), երկրորդ բաժանումը տան «մարմինն» է, երկրային աշխարհը, հատուածը, որտեղ ընթանում է մարդ արարածի երկրային կեանքն ու գործունէութիւնը, երրորդ հատուածը՝ բնակելի միջավայրի վերին սահմանն է տանիք, ձեղնայարկ, հազարաշէն ծածկ, առաստաղ (առ աստղ, դէպի աստղ, տիեզերք, երկինք):

Բնակելի տան յատակագծային լուծումը, կլոր յատակագծի դէպքում, երկիր - տիեզերք - արեւ - արական սկիզբ խորհրդանշանային մտածելաձեւերից է սերում, իսկ ուղղանկեան դէպքում՝ նախաստեղծ Մայր Աստուած - իգական սկիզբ - երկիր - տիեզերք խորհրդանշանային մտածելաձեւերից, իր հիմքում (հորիզոնական առանցք) ունի երկրի քառակողմ բաժանման համակարգը:

Բնակելի միջավայրի ծաւալատարածական յօրինուածքը (ուղղահայեաց առանցք) մարդ - երկիր-տիեզերք եռաշերտ-եռաբաժան համակարգի վրայ յենուած ամբողջութիւն է:

Այդ կոտ համակարգում որոշակիօրէն առանձնանում են նախաստեղծ Հայր Աստուած, արեւակենտրոն եւ արեւահայեաց (կլոր) եւ նախաստեղծ Մայր Աստուծոյ խորհրդանշան պատկերով (ուղղանկին) կերտուած բնակելի տների եւ պաշտամունքային կառոյցների տիպաբանական շարքերը: Նման մօտեցում ենք նկատում նաեւ պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքներում: Համեմատելով Ապարանի, Երերոյքի, Գառնիի, Ջրվէժի, Աշտարակի, Եղվարդի, Պտղնիի, Աւանի, Վաղարշապատի (Սբ. Գայանէ), Կարմրաւորի, Թալինի, Ամբերդի, Մարմաշէնի, Գեղարդի, Սաղմոսավանքի եւ այլ յուշարձաններ, կարելի է եզրակացնել, որ

ա. հետազօտուած բոլոր յուշարձանները յատակագծային յօրինուածքում հիմնականում պահպանում են արեւելք-արեւմուտք, հիւսիս-հարաւ ուղղաձորութիւնը, այսինքն՝ երկրի քառակողմ բաժանման-արեւահայեաց մօտեցումը:

բ. ծաւալատարածական յօրինուածքում (որ, փաստօրէն, կառոյցի ուղղահայեաց առանցքով է ամբողջանում) պահպանում է եռաշերտ, եռամաս բաժանման համակարգը.

1. թմբուկ, վեղար, տանիք, խնձորակ, խաչ,
2. գաւիթ, աղօթարան, սրահ, եկեղեցական գործառնական տարածքներ,
3. հիմնատակ, հիմք, հարթակ, գետնախարսխային շարք, պատուանդան:

Ուշագրաւ է, որ պաշտամունքային կառոյցների ծաւալատարածական համակարգն աւարտում է «խնձոր» գնդիկով (խնձոր - երկիր - աշխարհ, նուտ - երկիր - տիեզերք եւ այլն), որի վրայ ագուցուած է քառաթեւ խաչը (խաչ - արեւ - յաւերժութիւն): Սա, ըստ մեզ, ոչ միայն Քրիստոսի խաչելութեան խորհրդանշան է (քրիստոնէական մեկնութեամբ), այլեւ եռաշերտ համակարգի երկնային շերտի վերին մասում տեղադրուած՝ կեանքի սկիզբ եւ յարատեւման խթան՝ արեւի խորհրդանշանը: Կամ, Թալինի Մեծ եկեղեցու չորս

մոյթերով ընդգծուած քառակուսի հատուածի յատակում քարէ սալիկներով երեսպատուած յօրինուածքը, կենտրոնից ճառագայթաձեւ դէպի երկրի կողմերը ձգուող նկարուածք է, որն ի վերջոյ, ներկայացնում է քառակուսու մէջ ներգծուած շրջանակ, երկրի չորս կողմերն ուղղուած խաչաթելերով:

Պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքի ներսի եւ դրսի մակերեսներում բազմաթիւ են զարդարիկ կերտուածքները, որոնց հիմքում նոյնպէս խորհրդանշանային ըմբռնման ամենատարբեր դրսեւորումներ են: Օրինակ, Գառնիի, Աշտարակի, Էջմիածնի եւ այլ յուշարձաններում արուած դաշտային աշխատանքների ընթացքում ստացուած նիւթը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ պաշտամունքային կառոյցների արտաքին յօրինուածքում հիւսիսային պատերը գրեթէ «անմշակ» են, այն դէպքում, երբ արեւելեանը, հարաւայինը եւ արեւմտեանը հարուստ են տարաբնոյթ զարդամոտիվներով՝ արեւ-խաչապատկեր, երկինք-երկնականար, յաւերժութիւն, թռչնապատկեր, արուսեակ եւ բազմաթիւ այլ խորհրդանշաններ, որոնք երկիր - երկինք - տիեզերք, մարդ - բնութիւն - յաւերժ, հաւատամք, կեանք - մահ եւ այլ բազմաթիւ հասկացութիւնների պատկերներ են: Օրինակ. արուսեակների եւ երկնականարի զարդարիկ յօրինուածքները հանդէս են գալիս, որպէս լուսամուտները (լուսամուտ-լոյսի մուտք, լոյս-արեւ) պսակող պատկերներ, կամ պատերի արտաքին հատուածների խորշերի (Հայկական խորշեր) վերին պսակները որպէս արեւածագը եւ արեւամուտը խորհրդանշող յօրինուածքները եւ այլն: Եկեղեցու (Աստծոյ երկրային տան) յօրինուածքային համակարգը մեր կարծիքով կարելի է ներկայացնել հետեւեալ կերպ:

ա. յատակագիծը, որպէս (ուղղանկիւն յօրինուածքի դէպքում) կառոյցի երկրային հատուած, որը երկրի քառակողմ բաժանման համակարգում խորհրդանշում է նախաստեղծ Մայր Աստուած հասկացութեան պատկերը (աղ. 52):

բ. ծաւալատարածական յօրինուածքը, որպէս երկիր-երկինք առանցքային կապով հասկացութիւնների համակարգ, տրոհուած է եռաշերտ բաժանման սկզբունքով, ըստ հետեւեալ մասերի.

I շերտ՝ (երկնային մաս) թմբուկ-գմբեթ (խաչ-արեւ, կլոր - արական սկիզբ - երկինք - տիեզերք եւ այլն), վեղար-եռանկիւն (կտրուածքում) - երկինք - տիեզերք - լոյս, ճառագայթ:

II շերտ՝ (երկրային մաս) Աստծոյ երկրային տուն - ուղղանկիւն լուծումներ, որոնք ասարտում են եռանկիւններով «տանելով դէպի վեր - երկինք - տիեզերք»:

III շերտ՝ (անդրաշխարհ) պատուանդան - հիմք - յատակ եւ այլն (յիշենք հեքիաթների վիշապներին, Մսրայ Մելիքին եւ այլն) (աղ. 53):

Նոյն, կամ գրեթէ նոյն մօտեցումները կարելի է նկատել նաեւ մենասիւնների, խաչքարերի, որմնանկարների, տարբեր յօրինուածքների գունային լուծումներում եւ յատկապէս՝ բնակելի եւ պաշտամունքային միջավայրերի անբաժան մասը կազմող կենցաղավարման, ծէսերի եւ արարողութիւնների ժամանակ կիրառուող առարկաների յօրինուածքներում (խեցեղէն, գործածք, կահոյք, սպասք, հանդերձանք եւ այլն):

Ասուածից կարելի է եզրակացնել, որ.

- Ճարտարապետական յօրինուածքներում, որպէս ելակետային մօտեցում (*կոդ*) ընդունուել են աշխարհի քառակողմ բաժանման (ըստ հորիզոնականի) եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման (ըստ ուղղահայեացի) սկզբունքները:

- Խորհրդանշանային տարբեր ըմբռնումներ, դրանց դրսեւորման զանազան ձեւեր, շարունակաբար փոփոխուել են, վերաիմաստաւորուել, անցել մշակութային մի շերտից միւրը, շատ դէպքերում պահպանելով (յաճախ՝ ոչ ուղղակի) նախնական իմաստներն ու ձեւերը:

- Խորհրդանշանային մոտեցումները երբեք չեն բացառել յօրինուածքի, կառոյցի գործառնութային, կառուցիկ, սոցիալական, բնակլիմայական, տնտեսական, շինանիւթի եւ ճարտարապետութեան ձեւագոյացման գործընթացի վրայ ազդող, պայմանաւորող այլ կարեւոր գործօնների առկայութիւնը:

- Խորհրդանշանային մտածելաձեւի տարբեր դրսևորումներն ուղղակիօրէն ազդել են այս կամ այն կառոյց յօրինուածքի տիպաբանական ձեւի վրայ, յաճախ դառնալով կանխորոշիչ:

- Խորհրդանշանային մտածելաձեւի յարատեւումը պատմական, ժամանակագրական, աշխարհագրական, հզօր եւ ընդարձակ շերտերում, հընարաւորութիւն է ընձեռնում եւ հրամայական դարձնում իր գոյութեան փաստի հաշուի առնելը:

Երկիր - երկինք - տիեզերք իրականութիւնում կողմնորոշուելու, հասկանալու եւ հաստատուելու համար, որպէս ելակէտ ընդունուել է աշխարհի քառակողմ բաժանման (ըստ հորիզոնականի) եւ եռաշերտ բաժանման (ըստ ուղղահայեացի) սկզբունքները: Այստեղից՝

ա. Երկրի քառակողմ բաժանման ելակէտային սկզբունքը՝ պայմանականօրէն անուանենք ԱՐ (աղ. 52):

Ար-ը ելակէտային մի համակարգ է, որի յենքն է արեւահայեաց դիրքորոշումը, երկիր մոլորակի, մեր պարագայում՝ Հայկական Լեռնաշխարհի տուեալ տարածքում, տուեալ կէտի տեղը ճշդելու, կողմնորոշուելու, յիշելու, գնահատելու մտածուած գործունէութիւն ծաւալելու, կառուցելու ելակէտային յենարան: Բնականաբար Ար-ը հորիզոնական համակարգ է, որի կենտրոնում նախ մարդն է, դիմացն՝ արեւելքը, աջում՝ հարաւը, ձախում՝ հիւսիսը եւ կոնակում՝ արեւմուտքը (աղ. 50):

Ար-ը երկրային եւ երկնային բացայայտ, տեսանելի եւ ընկալելի օրինակների (երկիր-երկինք, մարդ-արեւ) հիմամբ գիտակցաբար ստեղծուած, իրականութիւնից եւ նրա գիտակցական ընկալման եւ գնահատման ընդհանրացումից ծնուած համակարգ է:

բ. Մարդու բանականութեամբ հնարուած, եռաշերտ բաժանման համակարգը՝ պայմանականօրէն անուանենք ԲԱՆ (աղ. 53):

Բան-ը ամբողջանում է հետեւեալ ենթամասերով (շերտերով):

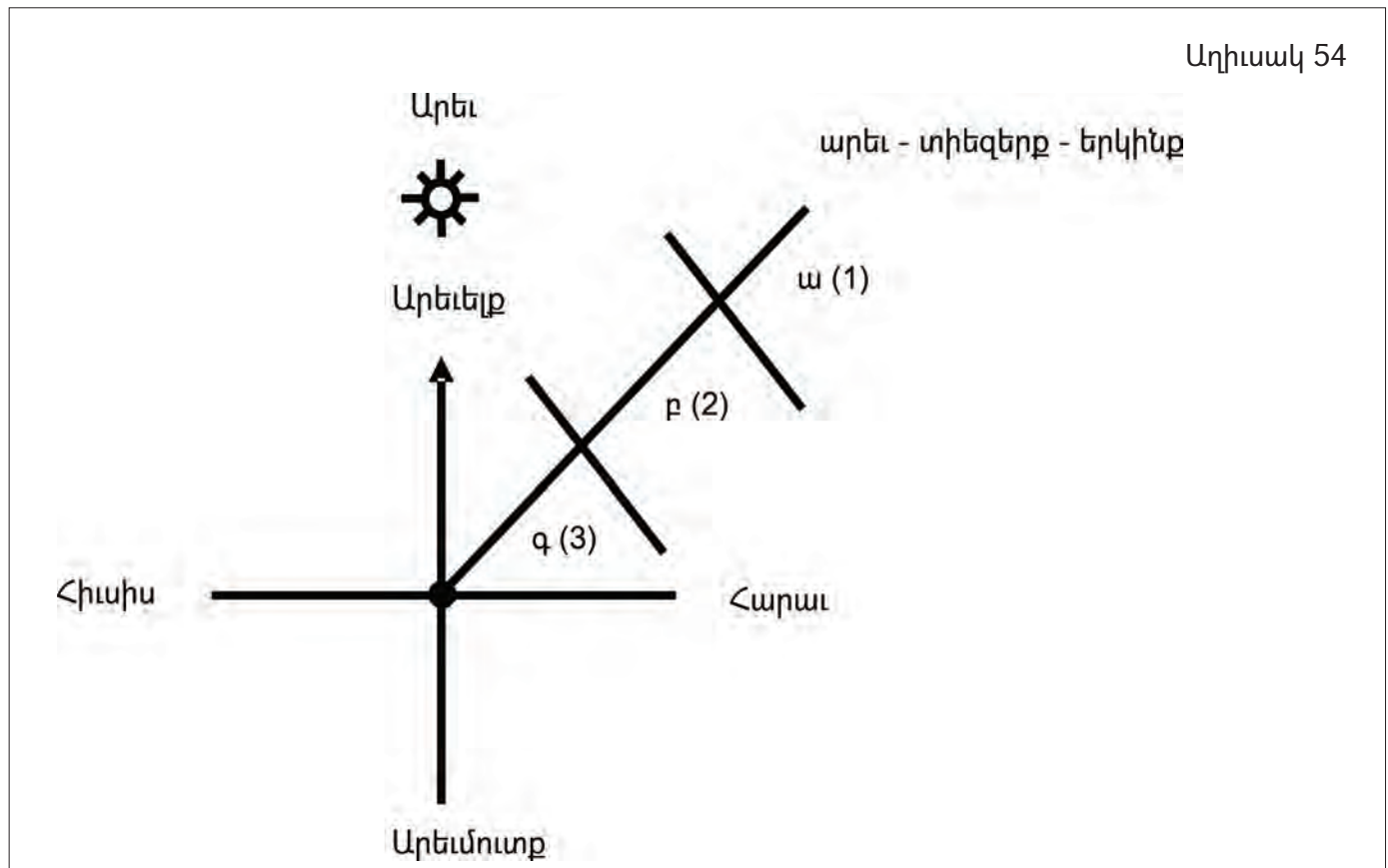
1. Երկնային (անհասանելի եւ անհասկանալի) ուժեր, աստուածներ, աստուածութիւններ (անհասկանալին սեւեռելու, հասկանալի դարձնելու փորձ), տեսանելի եւ բարերար լուսատուների ցանկալի մօտեցում մարդու միջավայր եւ պահպանութեան փորձ:

2. Երկրային կեանք (երեւի թէ՛ «ամենահասկանալին եւ առարկայականը, շօշափելին»):

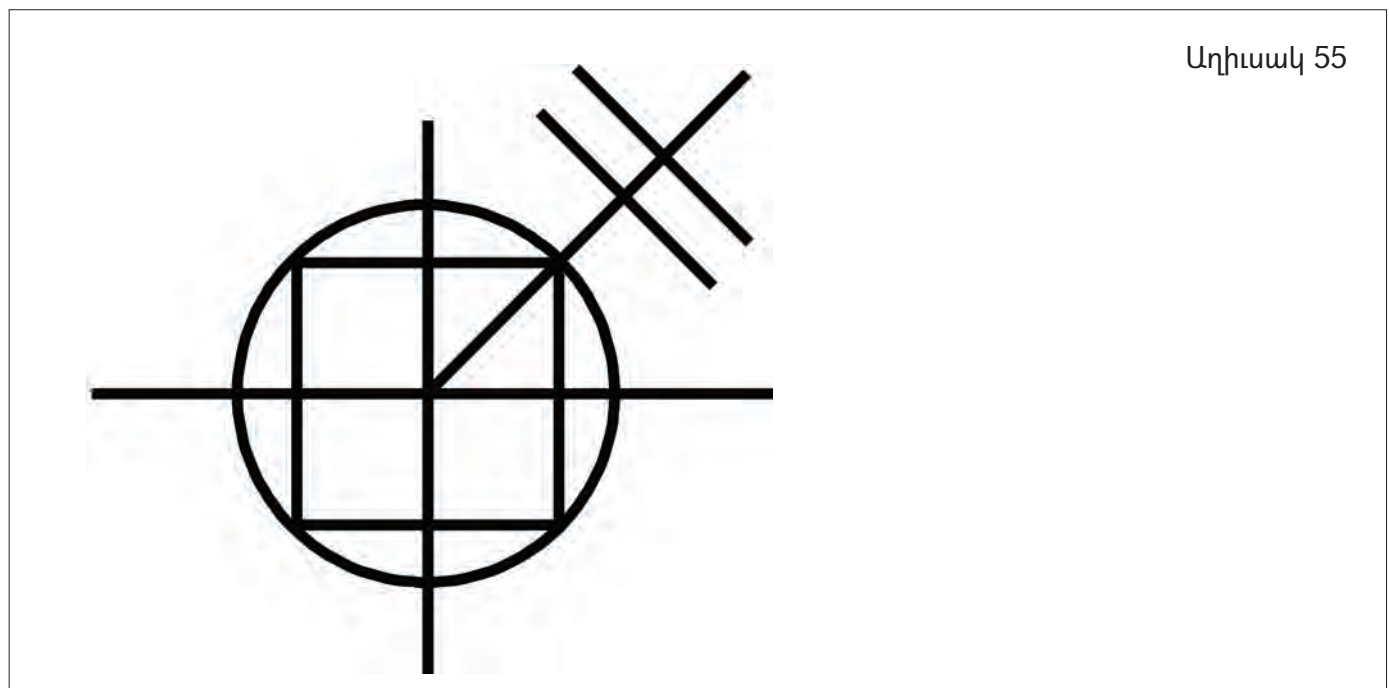
3. Անդրաշխարհ (անդրշիրիմեան)՝ «տեսանելի», բայց անբացատրելի եւ ոչ ցանկալի երեւոյթների լուսաբանման փորձ:

Այս երկու համակարգերը, մեր կարծիքով, հանդիսացել են նախնեաց բնափիլիսոփայութեան կառոյցի հիմնական առանցքները, որոնց միահիւսումը հանդիսացել է այդ փիլիսոփայութեան հիմնարար *կողը*, բանալին: Այսինքն.

Ար-ի եւ Բան-ի, որպէս Երկրի եւ Երկինք - տիեզերքի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերի (հորիզոնական եւ ուղղահայեաց) միացումը կամ համադրումն ամբողջացնում եւ պայմանաւորում է մէկ միասնութիւն, որը կը նշանակէր երկիր - երկինք - տիեզերք, երկնային - երկրային եւ անդրշիրիմեան կեանք - յարատեւում, մարդ - բնութիւն հասկացողութիւնների ամբողջացում, հաստատուելով մարդ արարածի յետագայ արարման, գոյատեւման եւ տեսակի վերարտադրման եւ պահպանման ելակէտային հիմնական համակարգը: Որից կարելի է հետեւեցնել նաեւ նրա մտաւոր եւ մշակութային գործունէութեան, էութեան եւ դրանք պարզաբանող սկզբունքը: Սա պայ-

Ճարտարապետական յորինուածքի նախաստեղծ ելակերպին բանալին

Ճարտարապետական յորինուածքի մոդել-մանրակերպը
հորիզոնական առանցք՝ երկիր-իգական-քառակուսի, աշխարհի չորս կողմ,
աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգ,
ուղղահայեաց առանցք՝ երկինք - արական - արեւ - աստուած, երկիր - երկինք
առանցք - ուղղահայեաց - Կենաց Ծառ

մանականօրէն անուանենք ԷՈԻԹԻԻՆ (աղ. 54):

Ընդհանրացնելով նշենք, որ այս համակարգն ընդունելի է հայոց մըշակոյթի բոլոր դրսևորումներում, սակայն մեզ հետաքրքրողն այս դէպքում ճարտարապետութիւնն է: Այս առումով տրամաբանական կը լինէր հայ ճարտարապետութեան նախաստեղծ յօրինուածքային լուծումների եւ ընդհուպ մինչեւ միջնադարեան կառոյցների յատակագծային, ծաւալատարածական լուծումների պարզաբանման եւ գնահատման բանալին փնտռել կամ ուսումնասիրութիւնը հիմնել այս սկզբունքների վրայ:

Ճարտարապետութեան ԷՈԻԹԻԻՆԸ փորձենք գտնել ԱՐ եւ ԲԱՆ համադրութեան մէջ: Եթէ Ար-ը աւելի յստակ եւ «անփոփոխ» համակարգ է, ապա Բան-ը կազմուած եւ պայմանաւորուած է իր ենթամասերի (1, 2, 3) յարաբերակցուած համահնչունութիւնից, որոնք կարող են կրել իւրաքանչիւր պատմական ժամանակաշրջանի հոգեւոր, սոցիալ-տնտեսական եւ այլ գործոնների ազդեցութիւնները: Կարծում ենք, այս բոլոր գործոնների Էութիւնն է, հանրագումարով պայմանաւորուած, որ կարող է հիմքը դառնալ ճարտարապետական կառոյց յօրինուածքի՝ լինի դա բնակատեղի, պաշտամունքային, թէ տիպաբանական շարքի այլ ստեղծագործութիւն:

Էութիւնը պարփակ համակարգ չէ, այն ներառում է նաեւ բնապաշտական այլ հասկացութիւններ: Դրանք ուղղանկիւն (քառակուսի), կլոր (շրջանակ) եւ եռանկիւնի, Կենաց Ծառ յօրինուածքներն են [266], որոնցով ամբողջանում է ճարտարապետական յօրինուածքի *մոդել*-մանրակերտը (աղ. 55):

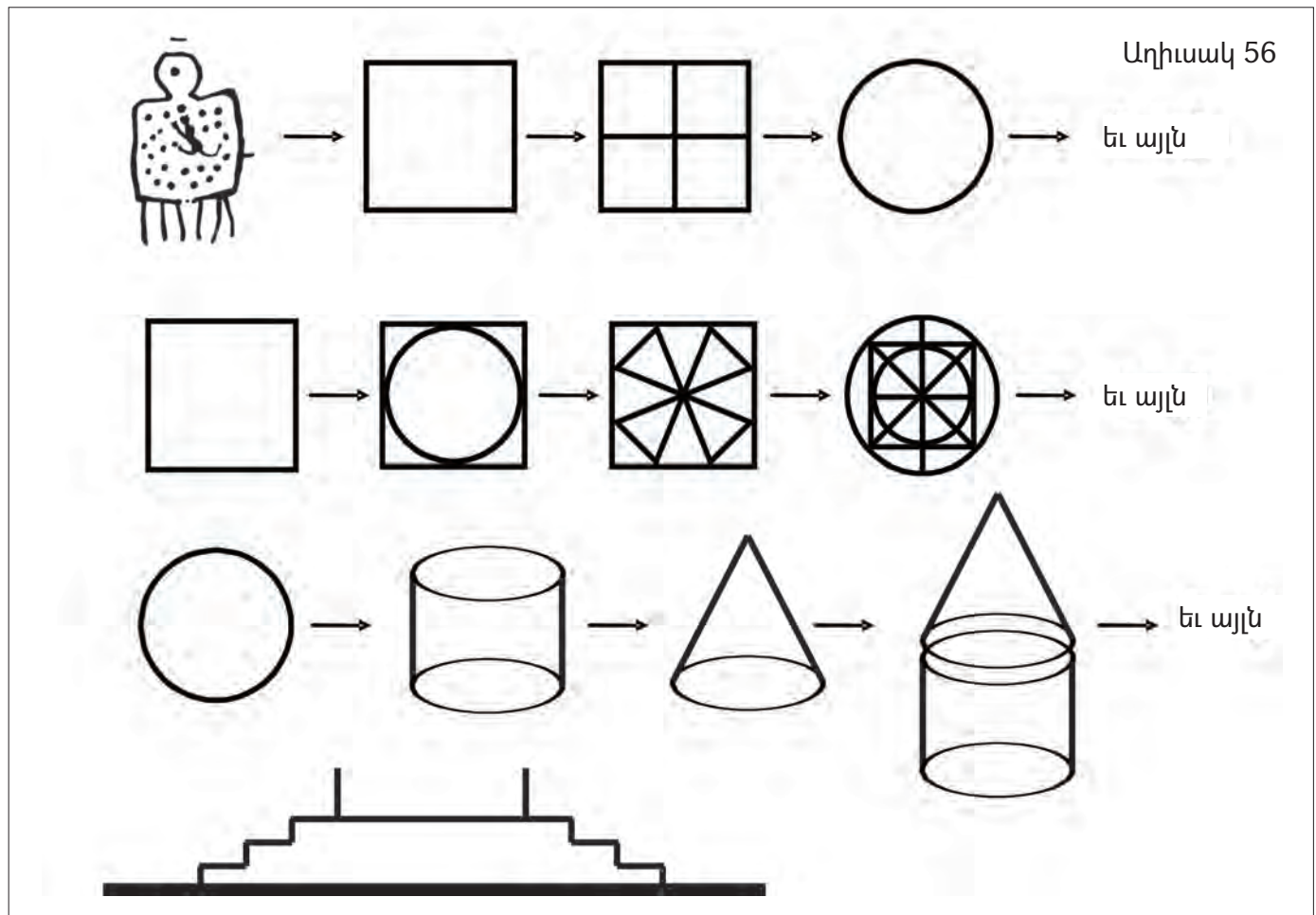
Հայկական ճարտարապետական յուշարձանների տիպաբանական ուսումնասիրութիւնը բացայայտում է նախաստեղծ ձեւերում եւ նախատիպերում նշուածների գոյութեան փաստը ձեւաբանական շղթայի իւրաքանչիւր կէտում եւ թոյլ տալիս կատարել հետեւեալ եզրայանգումները:

ա. Յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում յաճախ հանդիպող (եւ դրանցով պայմանաւորուած) կլոր, ուղղանկիւն եւ եռանկիւնի ձեւերն արդիւնք են բնափիլիսոփայական մտածողութեան եւ խորհրդանշանաբանական յօրինուածքի այն տեսակներում, որոնք իրենց գործառնական նշանակութեամբ ուղղակի կամ անուղղակի ենթարկուած են նշուած խորհրդանշանային համակարգին:

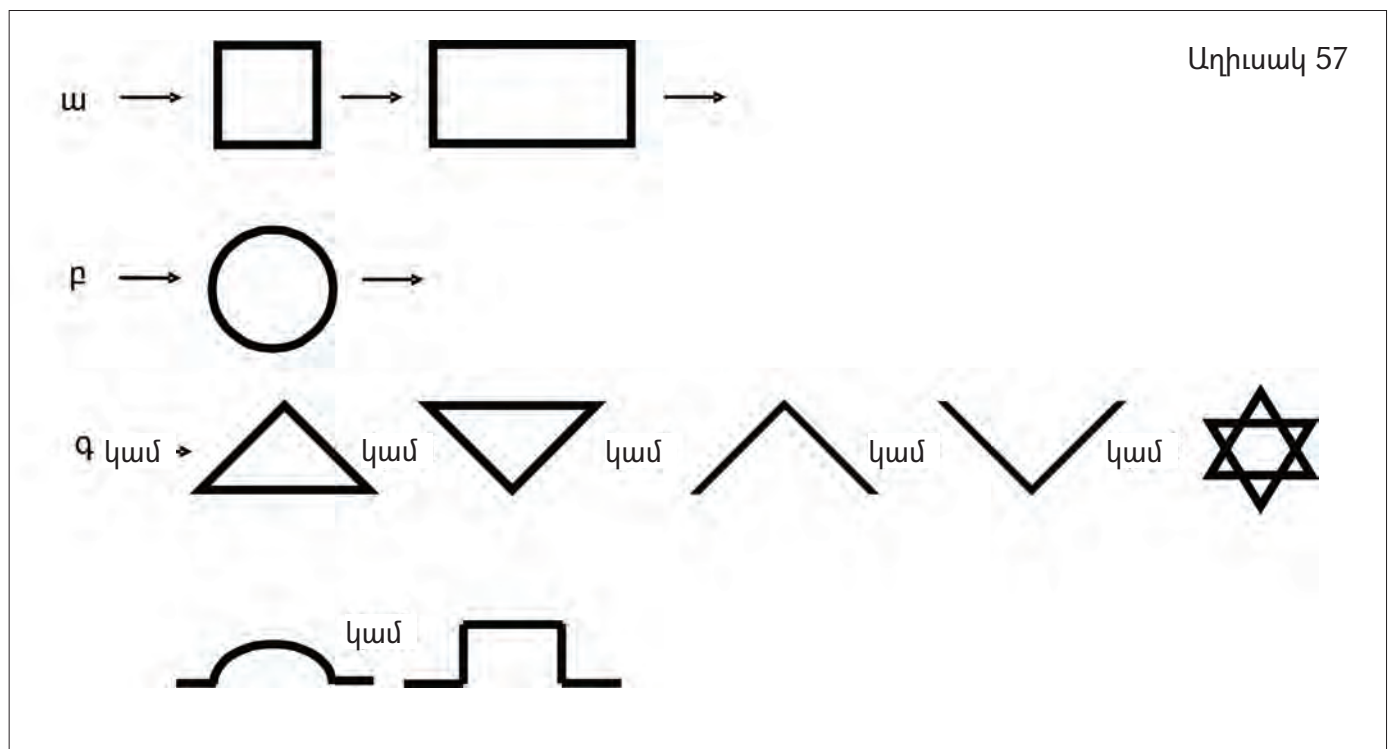
բ. Կլոր ձեւի կիրառումն արդիւնք է արեւ-աստուած, տիեզերք, արական սկիզբ խորհրդանշանային համակարգի: Նախնադարեան շրջանում (հայրիշխանութիւն) այն պայմանաւորում է բնակելի տուն-միջավայրի յատակագծային յօրինուածքը, յետագայում՝ պաշտամունքային կառոյցի դէպի երկինք-տիեզերք հատուածի (թմբուկ) յօրինուածքը (Իմիրիս-գորայ, Խրամիս դիդի-գորայ, Գոռգալար-թեփէսի, Շոմու-թեփէ, Թեղուտ, Իլանի-թեփէ, Նախճաւանն, Մոխրաբլուր, Եանիք-թեփէ, Շէնգաւիթ, Գառնի, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ եւ այլն):

գ. Ուղղանկիւն (քառակուսի) ձեւի կիրառումն արդիւնք է երկիր - նախաստեղծ Մայր Աստուած - իգական սկիզբ խորհրդանշանային համակարգի եւ կիրառում է բնակելի տների եւ պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային յօրինուածքներում (Եանիք-թեփէ, Թեփեջիկ, Թէյշեբաինի, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Օշական, Վան, Արմաւիր, Արտաշատ, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ):

դ. Եռանկեան ձեւը (դէպի վեր ձգուած գագաթով) արդիւնք է հոգեւոր երկինք - տիեզերք - արարիչ խորհրդանշանային համակարգի (դէպի վար ձգուած գագաթով արարիչ - երկինք - երկիր - արարչի լոյս, ճառագայթ կապն է): Բնականաբար, չի կարող կիրառուել «երկրային» (բնակելի տուն եւ այլն) նշանակութեան յօրինուածքների յատակագծային լուծումներում եւ տեղ է գտնում պաշտամունքային կառոյցների «երկնային մասերի» յօրինուածքա-

Երկրային սահմանից անցում երկնային սահման (երկրաչափական ձեւերի օգնությամբ)

Երկրաչափական ձեւերի կիրառումը ճարտարապետության մէջ

յին դաշտում (վեղար, գմբեթ, թմբուկ, բուրգ, ճակտոն եւ այլն): Դէպի վեր եւ դէպի վար (շօշափելի երկիր) ձգուած գագաթներով եռանկյունների կարգը կիրառում է թմբուկի յատակագծային (կտրուածքային) հատուածի անցումային մասի յօրինուածքներում (Նեմրութ, Մուսասիր, Արարատեան թագաւորութեան շրջան, Գառնի, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ):

Նշուած յօրինուածքների պատկերային մեկնութիւնները հետեւեալն են (աղ. 56).

ա. քառակուսի կամ ուղղանկիւն պատկերները երկրային հատուածի խորհրդանիշ պատկերներ են, որոնց հիմքն, նախաստեղծ Մայր Աստծոյ՝ նախամօր մեհենագիրն է (նաեւ՝ իգական սկիզբ, *միկրոկոսմ*):

բ. երկնային հատուածի խորհրդանիշ պատկերը՝ շրջանակն է, որի հիմքը նախաստեղծ Հայր Աստուած (արեւ, արեւ նախահայր) մեհենագիրն է (նաեւ՝ արական սկիզբ, ֆալոսի պաշտամունք եւ այլն):

Այսպիսով, Ար-ը կարելի է պատկերել ուղղանկիւն կամ քառակուսի պատկերով, ներգծելով նաեւ խաչը՝ որպէս երկրի քառակողմ բաժանման պատկեր, եւ այս ամէնի հիմքում ունենալ նախամօր պատկերանշանը:

Ար-ն այս դէպքում ԲԱՆ համակարգի II եւ III շերտերի բաժանարարն է: Իսկ II եւ I շերտերի բաժանարարը կլոր, ուղղանկիւն եւ եռանկիւն պատկերանշաններն են (աղ. 57):

Բան-ի I շերտի պատկերանշանը, հետեւաբար, լինելու է կլորը եւ եռանկիւնն (իրենց՝ բուրգ, կոն եւ այլ տարբերակով) (աղ. 56):

Բան-ի III շերտի պատկերանշանը պէտք է լինի սանդղածեւ՝ (աստիճանածեւ) անդրաշխարհ - օձ - վիշապ - աստիճան - պատուանդան համակարգում (աղ. 56):

Ամփոփելով վերն ասուածը, նկատենք, որ ճարտարապետական յօրինուածքի «ընթերցման» նման մօտեցումն անկասկած պէտք է զուգահեռուի հայ մշակոյթի բոլոր ոլորտների զուգահեռ համեմատական վերլուծութեանը եւ ուսումնասիրութեանը, որը միշտ փոխլրացնող եզրեր կ'ունենայ հայ ժողովրդի պատմութեան, Հայկական Լեռնաշխարհին եւ յարակից շրջաններին վերաբերող ուսումնասիրութիւնների համալիրում:

3.17 Քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի գործածման ժամանակագրության մեկնության հարցը հայ ճարտարապետությունում

Հայկական Լեոնաշխարհի հնագույն բնակիչ մեր նախապապերը, մինչ այրաբնակ դառնալը անշուշտ առնչուել են կենսական նշանակության եւ առաջնահերթ երկու կարեւոր իրավիճակների հետ, պայմանաւորուած երկիր մոլորակի վրայ իրենց ապրելակերպը ապահովելու բնական պահանջով: Դա սննդամթերք հայթայթելու եւ խմելու համար պիտանի ջուր ունենալու ամենօրեայ պահանջն էր: Դրա համար մեր նախապապերին անհրաժեշտ էր երկիր մոլորակի վրայ անսխալ կողմորոշուելու կարողություն ունենալ, գիտենալ եւ տիրապետել այդ իրավիճակները, քանզի այնտեղ ուր կար ջուր չկար ուտելիք: Ըստ այդմ ուտելիք, ջուր, ապաստարան առաջին անհրաժեշտությունների տեղը յիշելու եւ դրանցից օգտուելու (մինչ արհեստական, ձեռակերտ բնակարան ունենալը) համար շատ կարեւոր էր տեղանքում կողմորոշուել կարողանալը:

Թերեւս այս շատ կարեւոր եւ կենսական նշանակության հարցերի լուծման փնտռտուքը բերում է նրան, որ Հայկական Լեոնաշխարհի հնագույն բնակիչ մարդը կատարի իր առաջին, շատ կարեւոր յայտնագործությունը: Մեր նախապապերը նկատում եւ երկար տարիների փորձով համոզւում են, որ երկնքի մեծագույն լուսատու արեգակը¹¹⁴ միշտ նոյն տեղից է ծագում եւ շրջան կատարելով երկնականարում անհետանում երկրի մակերեսային տեսանելի այլ հատուածում եւ, որ ամենակարեւորն է, արեգակի այս գործընթացը յարատեւ կրկնւում է:

Եւ ահա նախամարդը կռահում է, որ եթէ դէմքով կանգնի դէպի արեւածագի կողմը եւ իր կանգնած կէտից շարժուի առաջ այդ ուղղութեամբ, ապա շարժման ընթացքի ցանկացած նոր կէտում կանգնելով եւ իր առանցքի շուրջ պտտուելուց յետոյ ետ դառնալով կարող է հասնել իր սկզբնական ելակէտին: Քանի որ արեգակը միշտ մայր է մտնում դէպի արեւածագ դէմքով կանգնած մարդու կոնակի կողմում, ապա մարդը կարող է իր ելակէտից պտտուելով կոնակի կողմ եւ շարժուելով դէպի արեւամուտի ուղղութեամբ եւ ցանկացած նոր կէտից ետ շրջուելով նոյապես կարող է ելման կէտ վերադառնալ այնպէս, ինչպէս դա անում էր դէպի արեւածագը շարժուելով: Այսպիսով նախամարդը արեւածագը (արեգակի շարժումը ուղեծրում) իբրեւ ուղղորդիչ եւ կողմորոշիչ ընդունելով, առաջ եւ ետ շարժուելով կարող է արեւի շարժման ուղղությունը օգտագործելով, երկրի մակերեսային վրայ

114 - Միայն Արեգակի շարժման յարատեւությունն չէր, որ կարեւորել էին մեր նախապապերը: Այս առումով շատ դիպուկ են Գրիգոր Նարեկացու խօսքերը. «Արեգակ արդար, օրինեալ ճառագայթ, պատկեր լուսեղէն, Փափագ անձկալի, անքնին Բարձրեալ, անպատում զօրեղ, Բարու բերկրութիւն, յուսատու տեսիլ, գովեալ Երկնաւոր, Թագաւոր փառաց, Քրիստոս արարիչ, խոստովանեալ կեանք...» (Ս.Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, Մուղնի հրատարակչութիւն, Երեւան, 2003, 652 էջ, էջ 618), Նարեկացին այսպէս է բնութագրել Քրիստոսին, հասկանալի է, որ համեմատութիւն է տարւում Արեգակի հետ ինչից հետեւում է, որ Նարեկացին հոգեւոր աստուածային Երկնաւորին Աստծոյ որդուն, նրա արժանիքները, նրա Աստուածային էութիւնը ներկայացնելու համար դիմել է նիւթեղէն Արեգակին, եւ այն ընտրել համեմատելի արժանին: Դժուար չէ կռահել, որ Նարեկացին տեղեակ պիտի լինէր, որ մեր նախնիների կողմից Արեգակը հենց այդպէս էլ ընտրուել է, որպէս արդարութեան, լուսեղէն, բարձրեալ, զօրեղ, յուսատու, երկրի վրայ կեանք պարգեւող եւ այլն: Բաւական է վերը բերուած մէջբերման համապատասխան տողում Քրիստոս բառը փոխարինել Արեգակ բառով յստակօրէն պարզ կը դառնայ, որ այն ինչ-որ ասուել է Քրիստոսին ներկայացնելու համար, միանգամայն յարիր է եւ անսխալ Արեգակին ներկայացնելու: Այսպիսի գուգահեռներ Նարեկացու մօտ շատ են հանդիպում, նա ոգեղէն երկնայինը, աստուածայինը, պաշտամունքայինը, հաւատամքը, դաւանաբանականը բնութագրելիս եւ ներկայացնելիս յաճախ յենում է երկրային եւ երկնային տեսանելի եւ շօշափելի նիւթականի վրայ, անշուշտ երկնայինը եւ աստուածայինը միշտ գերադասելով, երկրային նիւթականից եւ դա հասկանալի է:

կողմնորշման հնարաւորութիւն ունենալ: Սա անշուշտ առաջին քայլն էր: Երկրորդ քայլը, կամ գործողութիւնը պայմանաւորուած էր մարդու կողմից իր երկու ձեռքերի գոյութեամբ եւ դրանց օգտագործմամբ: Այսպէս, եթէ մարդը պարզէր ձեռքերը (միշտ դէմքով դէպի արեգակը կանգնած վիճակում) ապա իր կանգնած, ելման կէտից որեւէ ձեռքի ուղղութեամբ շարժուելով եւ ցանկացած նոր կէտից շրջուելով իր առանցքի շուրջ, ետ դառնալով նորից կարող էր հասնել սկզբնական ելակէտին: Երրորդ քայլը, որ կատարեց նախամարդը այն էր, որ այս երկու մօտեցումները միացրեց իրար, արդիւնքում իր մարմինը դարձրեց մի գործիք, որի օգնութեամբ դէմքով շրջուելով դէպի տեսանելի արեւածագի կողմը կը կարողանար երկրի մակերեսի ցանկացած կէտից առաջ եւ ետ, աջ եւ ձախ շարժուելով կողմորշուել տեղանքում: Սրանով կարծես նա երկիր աշխարհը պայմանականօրէն բաժանեց չորս մասի, ստեղծելով մտածողութեան եւ գործնականի մի *մոդել*-համակարգ, որը կարելի է բնորոշել որպէս աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգ, որի նպատակն է դիւրին կողմնորշուել երկրի մոլորակի վրայ, օգտագործելով ինչպէս իր մարմինը, այնպէս էլ արեգակի մշտական գոյութեան եւ նոյն ուղեծրով շարժման բնական եւ հաստատուն ընթացքը: Յետագայում, անշուշտ նախամարդը իր կողմից հնարած մըտացածին եւ սեփական փորձով հաստատուած այս գիւտը ամրագրել է Հայկական Լեռնաշխարհում տարածուած ժայռապատկերներում ինչպէս նաեւ յետագայ գրաւոր աղբիւրներում (գծ. 39): Բնականաբար այս կարելու գիւտը իր ամենատարբեր դրսեւորումներով իր տեղն է հաստատել մարդու հոգեւոր մշակութային կեանքում, արուեստում եւ ի մասնաւորի ճարտարապետութեան մէջ:

Սակայն ժայռապատկերների եւ այլ մեզ հասու գրաւոր եւ հնագիտական նիւթերի ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեր նախնիք սրանով չեն բաւարարուել:

Նախամարդուն յայտնի էր երկրային կեանքը, առաւել անյայտ երկնայինն ու անդրաշխարհի անցուդարձը: Անյայտ եւ անհասկանալի էին կեանքն ու մահը, սակայն փաստարկուած, շարունակ կախուածութիւնը երկնքից եւ չսպասուած սպասելիքները երկրի ընդերքից: Այս ամէնը հասկանալու, ըմբռնելու եւ իհարկէ կառավարելու համար, մեր նախնիք կատարում են եւս մէկ, հերթական, հաւանաբար երկրորդ շատ կարելու յայտնագործութիւնը: Նրանք իրենց կեանքը երկրի վրայ եւ կախուածութիւնը երկնքից եւ անդրաշխարհից, պայմանականօրէն եւ հնարածին բաժանում են երեք մասերի՝ երկրային, երկնային եւ անդրերկրային (Ադիւսակ 67):

Աշխարհի բնափիլիսոփայական ընկալումների եւ դրանցով պայմանաւորուած մարդ, երկիր, երկինք տիրոյթի ճանաչման եւ կառավարման գործառոյթով պայմանաւորուած, մարդը իր շրջակայ միջավայրի առկայութիւնը եւ երեւակայական իրավիճակները խորհրդաբանօրէն համալրում է իրեն ծանօթ կենդանական, բուսական, մարդածին, տեսանելի եւ երեւակայական պատկերային նշաններով, ստեղծելով խորհրդանշանային մի հարուստ համակարգ, որը կիրառելի է դառնում երկրի մոլորակի վրայ իր գոյատեւման ամենատարբեր իրավիճակներում:

Այսպէս՝ աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգը նախամարդը պատկերացնում է նաեւ կենդանապատկերների տեսքով: Եռաշերտի վերին շերտի կենդանապատկերը Առիւծի եւ Արծուի կերպարներով է նշանակում: Միջին շերտը՝ Յուլի պատկերով, ներքեւի շերտը՝ Վիշապի (յաճախ եռագլուխ, ջրերի ակերը փակող) կերպարի տեսքով: Իւրաքանչիւր շերտին տրուում են նաեւ գոյներ: Այսպէս՝ եռաշերտի վերին, երկնային հատուածի գոյնը՝ ճերմակ սպիտակն է, որը խորհրդանշում է մաքրութիւն, անբիծ լինելու կարողութիւն, ճշմարտութիւն եւ արդարութիւն եւ անշուշտ ամենայն աստ-

ուածայինը՝ ոգեղէնը: Եռաշերտի վերին հատուածի գոյնը նաեւ կապոյտ-երկ-նագոյնն է՝ երկնքի տեսանելի ֆիզիկական գոյնը:

Եռաշերտի միջին հատուածի, երկրայինի գոյնը կարմիրն է՝ արեգակի առ երկիր յաւերժ տրուող ջերմութեան գոյնը, որով պտղաբերում է երկիրը, այն արեւի գոյնն է, ինչպէս եւ կանաչը, որպէս արդէն պտղաբերուած երկրի գոյն, այսինքն երկրի տեսանելի եւ շօշափելի գոյնը՝ կանաչը:

Եռաշերտի ներքեւի՝ անդրաշխարհի շերտի գոյնը ծիրանին է (ծիրանի ծովը), աստուածների արարման, ծննդի տեղի գոյնը: Իսկ սեւը երկրի տեսա-նելի եւ շօշափելի գոյնը:

Հայկական բարձրաւանդակում գտնուող բնակելի, պաշտամունքա-յին, քաղաքաշինական եւ այլ տարաբնոյթ բազմաթիւ յուշարձանների յօրին-ուածքներում, ինչպէս նշուեց, որպէս ելակետային մօտեցում (*կոդ*) ընդունուել են աշխարհի բնափիլիսոփայական մեկնման յենքից սերող աշխարհի քա-ռակողմ բաժանման արեւելք-արեւմուտք, հիւսիս-հարաւ (ըստ հորիզոնական առանցքի) եւ տիեզերք - երկիր - անդրաշխարհ եռաբաժան (եռաշերտ) տար-բաժանման (ըստ ուղղահայեաց առանցքի) սկզբունքները:

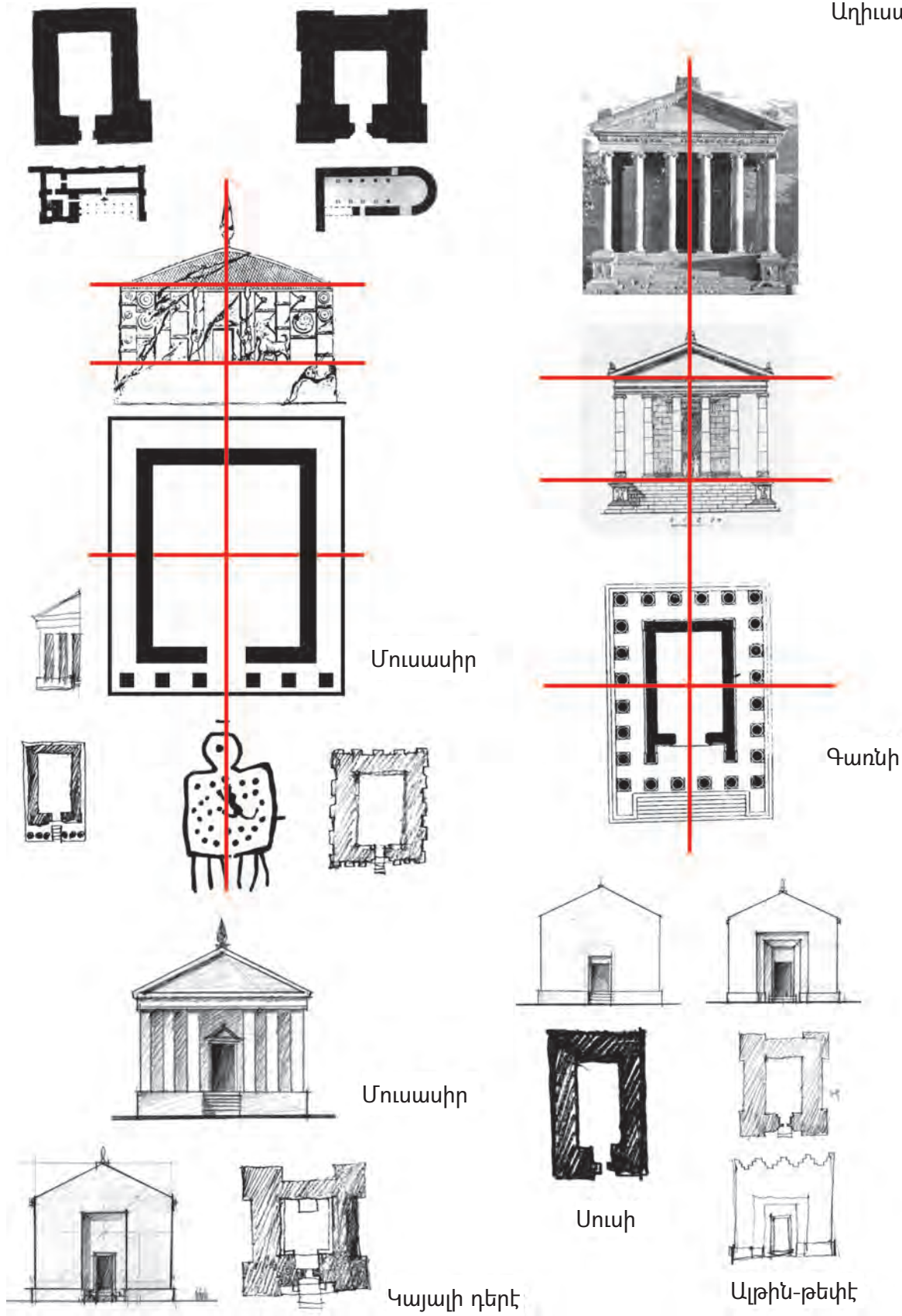
Ճարտարապետական յուշարձանների համեմատական եւ տիպաբան-ական վերլուծությունները թոյլ են տալիս եզրահանգելու, որ այս համակար-գերն, ըստ ժամանակագրական կիրառութեան, կարելի է բաժանել երեք փուլերի.

- **I փուլ (նախաստեղծ շրջան՝ VII-III հազ. մ.թ.ա.).** ձեւաւորում եւ կի-րառութիւն էր գտնում խորհրդանշանային, բնափիլիսոփայական մտածե-լածելը, շրջանառութեան մէջ է դրում վերել-ներքել, աջ-ձախ, գիշեր-ցերեկ, կլոր՝ արեւ արական երկինք, քառակուսի՝ իգական երկիր, նախաստեղծ Մայր եւ Հայր աստուածներ, բուսական եւ կենդանական պատկեր խորհուրդներ եւ այլ հասկացութիւններ, որոնք իրենց դրսեւորումներն են գտնում մարդ-կային գործունէութեան տարբեր ոլորտներում (ժայռապատկերներ, կլոր եւ ուղղանկիւն յատակագծերով բնակելի տներ, Չաթալ-հոյուք, Եանիք-թեփէ, Թեղուտ, Իլանի թեփէ, Շէնգաւիթ եւ այլ բնակավայրերի կառուցուածքային յօրինուածքներ):

- **II փուլ (հաստատման շրջան՝ III-I հազ. մ.թ.ա.).** արդէն յստակուած համակարգերը հիմք են հանդիսանում ճարտարապետական յօրինուածքնե-րի նախաստեղծ բաղադրամասերի, որոնք պայմանաւորում են յօրինուածքի իրականացման գործընթացը, տեղ գտնելով նրանց յատակագծային, ծաւա-լատարածական յօրինուածքի ներսի եւ դրսի տարածքների յարդարմանը: Քաղաքաշինական համակարգերում, գործառոյթի մէջ է դրում կլոր, ուղղան-կիւնի, եռանկիւնի, կէտ, գիծ, ուղղահայեաց եւ այլ հաստատուն խորհրդա-կիրների համակարգը՝ կանխորոշելով դրանց տեղը ճարտարապետական յօրինուածքում (Մուսասիր, Ալթին թեփէ, Վանի թագաւորութեան շրջանի յօ-րինուածքներ, Բենիամին, Գառնի եւ այլն):

- **III փուլ (վերահաստատման շրջան, մ.թ. IV-XV դդ.).** Հայաստանում քրիստոնէութեան պետական կրօն ընդունման արդիւնքում վերաիմաստա-ւորում են առաջին եւ երկրորդ փուլերի խորհրդաբանութիւնը, շրջանառութե-ան մէջ են դրում Աստծոյ երկրային տուն, Կենաց Ծառ, գմբեթ, կաթողիկէ, երկնային դրախտ, հայկական խորշեր եւ այլ բազում խորհրդակիր համա-կարգեր՝ պայմանաւորելով միջնադարեան բնակելի եւ հոգեւորպաշտա-մունքային կառոյցների յօրինուածքները: Հիմք է դրում միջնադարեան, յատկապէս՝ պաշտամունքային ճարտարապետական կոթողների նոր տի-պաբանական շղթայի (սրահատիպ, խաչաձեւ-կենտրոնագմբեթ եւ այլ տի-պերի կառոյց-համալիրների, քաղաքաշինական եւ տարածաշինական կազ-մաւորումների եւ այլն (Ջրվէժ, Բատիկեան, Գառնի, Ծիծեռնավանք, Օծուն, Ծիրանաւոր, Էջմիածին, Բագարան, Անի, Մարմաշէն եւ այլն):

Աղիասկ 58

Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների յօրինուածքների համեմատութիւնը, աշխարհի քառակողմ և եռաշերտ բաժանման համակարգերում

Ճարտարապետական յուշարձաններում քառակողմ եւ եռաբաժան մօտեցումների կիրառությունը ժամանակագրական եւ տիպաբանական առումով դրսևորում է գտնում յորինուածքների զարգացման հետեւեալ շղթայում.

ա. Յատակագծային յորինուածքներում (հորիզոնական առանցք)՝ կլոր-շրջանակ (արական, երկնային, Արեգակ եւ այլն խորհրդանշանային մտածողութեան շրջանակներում) եւ ուղղանկիւն (իգական, երկրային, երկրային կեանք եւ այլն) լուծումներ:

բ. Ծաւալատարածական յորինուածքում (ուղղահայեաց առանցք)՝ տանիք, ճակտոն, թմբուկ, գմբեթ, առաստաղ (երկնային շերտ), տուն, Աստծոյ տուն-տաճար (երկրային շերտ), հիմք, հարթակ, գետնախարսխային շերտ (անդրաշխարհի տիրոյթ):

Նման մօտեցումների արդիւնքում, օրինակ, պաշտամունքային կառոյցներում անցում է կատարուել՝

ա. Ուղղանկիւն յատակագծային լուծման դէպքում, միասրահ-եռասրահ տարբերակներում՝ նախ, գմբեթաւոր սրահի եւ ապա՝ խաչաձեւ կենտրոնագմբեթ համակարգի:

բ. Կլոր յատակագծային լուծման դէպքում, նախ, բոլորաձեւ՝ (ներքին եւ արտաքին յորինուածքում), ապա՝ կլոր ուղղանկիւն յորինուածքի մէջ:

գ. Ուղղանկիւն եւ կլոր յորինուածքների համադրում՝ թէ՛ հորիզոնական եւ թէ՛ ուղղահայեաց առանցքներում, յատակագծային, ծաւալատարածական յորինուածքի ողջ համակարգում:

Նման մօտեցումները հաւասարապէս կիրառելի են եղել բնակելի, քաղաքաշինական, պաշտամունքային, ճարտարապետական փոքր ձեւերի եւ տիպաբանական այլ յորինուածքների եւ նրանց մանրամասների իրականացման ճանապարհին:

Քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի գործածման ժամանակագրութեան յստակեցումը կ'օգնի նորովի մեկնաբանելու թէ Հայկական բարձրավանդակի, եւ թէ յարակից շրջանների ճարտարապետական կառոյցների յորինուածքային առանձնայատկութիւնները պատմական ժամանակացոյցում:

Երերոյքի, Տեկորի, Մուսասիրի տաճարների առկայութիւնը, Օձունի, Գայանէի եւ այլոց վերափոխումները, Ծիրանաւորի, Ծիծեռնավանքի եւ այլ միասրահ եւ եռասրահ եկեղեցիների գոյութեան փաստը վառ ապացոյց են, որ հեթանոսական մեհեանները ուղղանկիւն յատակագիծ ունէին, երկթեք տանիք եւ իրենց խորհրդով սերուելով վերը նշուած առաջին եւ երկրորդ փուլերի խորհրդանշանային պատկերացումների վրայ տեղական ծագում ունեն: Այսպիսի կառոյցների յորինուածքային հիմքն է ուղղանկիւն բնակարանը (երդիկաւոր) իր յատակագծային եւ ծաւալատարածական յորինուածքով մի կողմից եւ երկնքի եւ երկնային ուժերի երկրպագութեան գաղափարը իր սար, ծառ, բարձր, երկնային ուղղահայեաց առանցք եւ այլ համակարգով միւս կողմից: Վերջիններս պայմանաւորում են բարձր տեղում զոհասեղանի տեղադրման գործառոյթը եւ այդ երկուսի միացութեամբ պայմանաւորուող սրահաւոր մեհեանի յորինուածքը, որի հիման վրայ միջնադարում ստեղծուեց գմբեթաւոր սրահ տիպը: Այսպիսով, ուղղանկիւն, կլոր, սրահաւոր, գմբեթաւոր, երկթեք տանիքով, կենտրոնագմբեթ խաչաձեւ յորինուածքների ձեւաստեղծ յենքը Հայկական Լեռնաշխարհում է (աղ. 58):

3.18 Միասրահ յորինուածքով եկեղեցիների տիպաբանական առանձնայատկութիւնները խորհրդանշանային մեկնութեան տեսանկիւնից

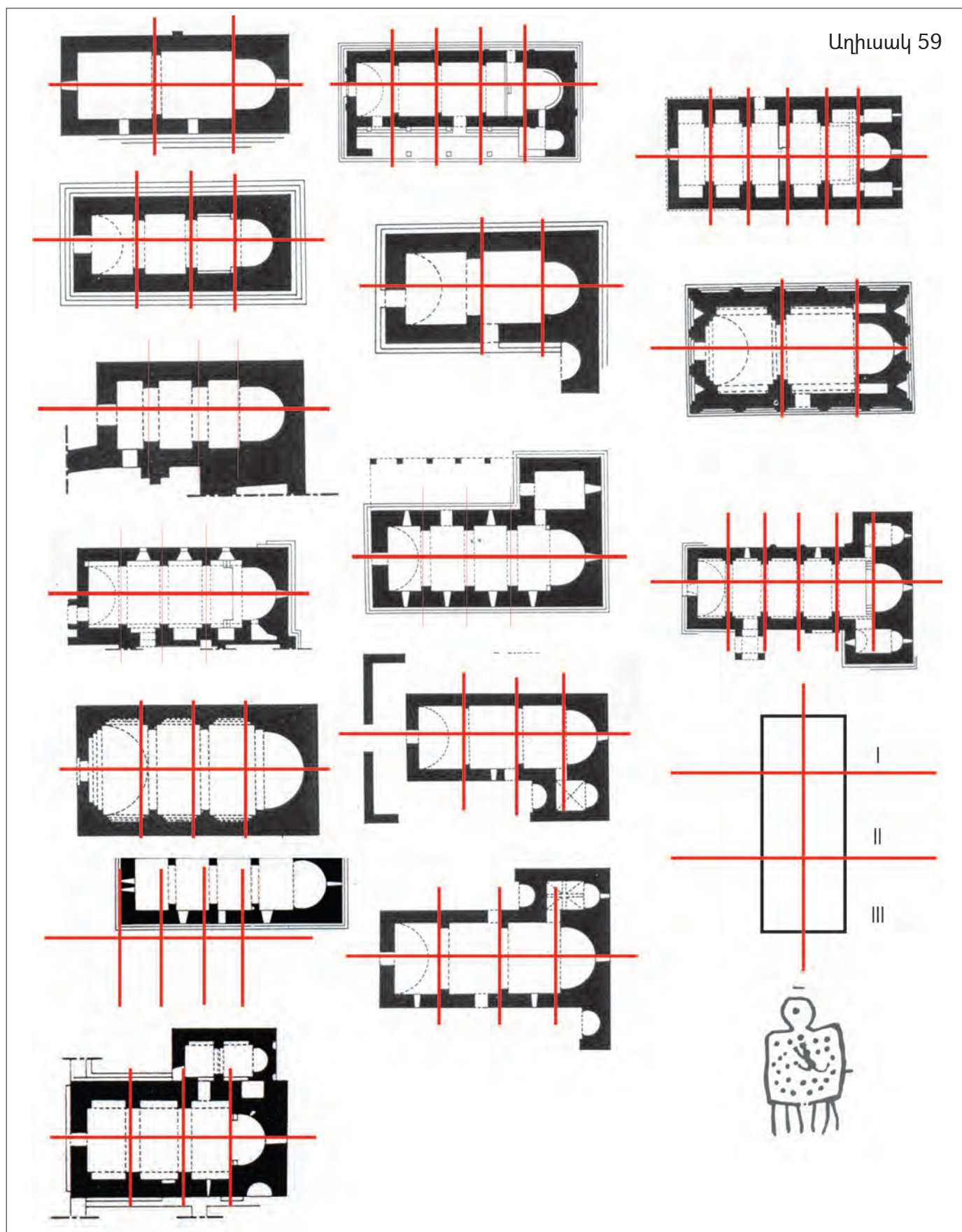
Միասրահ եկեղեցիները յատակագծային յորինուածքներում ուղղանկիւն տեսք ունեն, երկայնական առանցքով ուղղուած են արեւելք, մուտքերը հիմնականում արեւմուտքից են, եւ հարաւային կողմից՝ ըստ խորանի յորինուածքի՝ երկու տիպի են.

1. երբ շրջանաձեւ խորանը ներգծած է ուղղանկիւն յորինուածքում (Անի, Ագարակ, Շէնիկի Սբ. Ամենափրկիչ, Աստուածընկալ, Քասախ, Թալին, Գիւլագարակ, Գառնի, Յովհաննավանք, Լեռնակերտ, Թանահատ, Եղվարդ, Աւան),

2. երբ խորանի յորինուածքը դուրս է գալիս ուղղանկիւն յորինուածքի ծաւալից, նրա արեւելեան կողմում (Շողագավանք, Փարպի, Լուսակերտ, Ջրվէժ, Վերիշեն, Զովունի, Զառչառիս): Այս տիպն իր հերթին բաժանւում է՝ ա) երբ դուրս ցցուած խորանն ուղղանկիւն ծաւալ ունի (Զովունի), բ) երբ կլոր յորինուածք ունի (Վերիշեն, Փարպի) եւ գ) երբ աստիճանաւոր է (Զառչառիս, Ջրվէժ, Շողագավանք):

Միանաւ սրահների պատերը ներքին յորինուածքում որմնասիւներով համադրուած շարունակուելով վերաճում են թաղի եւ սրահը դառնում է թաղաձաձկ (երկինք խորհրդանշել), իսկ որմնատներով ներքին տարածքները բաժանւում են հիմնականում 1, 2, 3 մասերի իրենց համապատասխան խորհուրդներով, ըստ եռաշերտ բաժանման համակարգի: Օրինակ՝ մէկ մասի՝ Ջրվէժ, Արագիւղ, Կարնուտ, Ագարակ, Թանահատ, Աւան, Օձուն, երկու մասի՝ Փարպի, Հոգեաց վանք, Շողագավանք, Եղվարդ, Աւան (Աշտարակ), Էջմիածին, Արագիւղ, Վանեւան, Լուսակերտ, երեք մասի՝ Զովունի, Անի, Ագարակ, Թալին, Գիւլագարակ, չորս մասի՝ Լեռնակերտ, Յովհաննավանք, Դուին, Գառնի, Զառչառիս, հինգ մասի՝ Սուեդղլով, Վերիշեն, Փաշուանք (աղ. 59):

Սրահաւոր տիպի յորինուածքները յաջորդել են մինչքրիստոնէական շրջանի պաշտամունքային կառոյցներին: Փաստօրէն մեհեանների յորինուածքներում տեղադրուած կուռքերի կլոր արձանների տեղի գործառոյթը տեղափոխուել է խորանի յորինուածքային համակարգ: Աւելի յստակեցուել են երկրային եւ երկնային սահմանները պայմանաւորող հատուածները, հիմնականում հարթ տանիքից երկթեքին անցնելու ճանապարհով: Միեւնոյն ժամանակ պահպանուել են երդիկի յորինուածքային առանձնայատկութիւնները, որոնք վեր են աճել գմբեթ համակարգի (թմբուկ, վեղար բաղադրամասերով):

Քառակուսի, երկիր, իգական, արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշում, թաղ, կամար, աշխարհի եռաշերտ, եռադաս բաժանման համակարգ, երրորդություն, Աստծո երկրային տուն:

3.19 Սրահից գմբեթին անցնելու օրինաչափությունները միջնադարեան ճարտարապետությունում

Աստծոյ գաղափարը (լինի բազմաստուածութիւն, Միակ Աստուած կամ Հայր Աստուած - Որդի Աստուած - Սբ. Հոգի) իր դրսեւորումները պէտք է գտնէր իրեն ծօնուած պաշտամունքային կառոյցներում:

Յայտնի է, որ հեթանոսական շրջանում (եւ աւելի վաղ) պաշտամունքային կառոյցը գմբեթ չի ունեցել: Գմբեթի անհրաժեշտութիւնը, հաւանաբար, պայմանաւորուած պէտք է լինէր Աստծոյ գտնուելու վայրի եւ նրա զօրութեան դրսեւորման ձեւի նախագաղափարական իմացութիւնից եւ ընդունումից:

Հեթանոսական Տաճար ընդհանուր հասկացութիւնը ենթադրում է, որ Աստուածը կամ աստուածները երկնքում են, իսկ երկրում՝ կառոյցի ներսում կամ հրապարակում դրում են նրանց պատկերող կլոր քանդակներ: Քրիստոնէական շրջանում Աստծոյ եւ Սբ. Երրորդութեան գաղափարը երկնքում է, իսկ երկրի վրայ արձաններն արգելուած են:

Հեթանոսական շրջանում որեւէ անհրաժեշտութիւն չկար նշելու Աստծոյ տեղը, քանզի յայտնի էր, որ նա երկնքում է, իսկ տեսանելի ու շօշափելի Նրա արձանակերտ պատկերը՝ Տաճարում, երկրի վրայ: Քրիստոնէական շրջանում Աստուած երկնքում է, իսկ երկրի վրայ նրա տունն է, Տաճարը, առանց Նրա արձանի: Պաշտամունքային կառոյցի այս հիմնարար փոփոխութիւնն այն յենքն է, որի վրայ պէտք է շարունակուէր նոր յօրինուածք, որը պէտք է նախ ցոյց տար, մատնանշէր եւ խորհրդանշէր Աստծուն եւ նրա տեղը: Այս խորհրդանշիչը հանդիսացաւ գմբեթը, որը «ծլելով», վերաճելով Աստծոյ երկրային տան ծաւալատարածական յօրինուածքից, պէտք է շարունակէր այն եւ ձգտէր այն սահմանին՝ երկնքին, որտեղ Աստծոյ երկնային եւ մշտական հաստատութիւնն է: Այս յօրինուածքը, բնականաբար, պէտք է կրէր եւ պայմանաւորէր այն, ինչ յատուկ է եւ բնորոշ Աստծուն (Աստուած-հայր, արական, արարիչ, երկնային հաստատութեան տէր, ամենակարող, բարձրեայ), եւ, միաժամանակ՝ պէտք է խտացնէր Որդուն (Քրիստոս) եւ նրա զոհաբերութիւնը եւ յարութիւնը՝ յանուն մարդկութեան մեղքերի թողութեան, դարձի, արեւ - լոյս - ճառագայթի, Կենաց Ծառի, յարութեան, յոյսի եւ այլ գաղափարների խորհրդանշանային համակարգերը:

Պէտք չէ մոռանալ նաեւ այն հանգամանքը, որ դէպի երկնային հաստատութիւն մարդու ձգտումը վաղ պատմութիւն ունի եւ երկրի վրայ այս խորհրդանշիչը կրում են նախ, պատերը՝ երկիր-երկինք ուղղահայեաց փոխկապով, ապա՝ վիշապաքարերը, մենաքարերը՝ սիւն, ծառ, Կենաց Ծառեր եւ այլն: Այս ամէնը Արարատեան Թագաւորութեան շրջանում խտացել էր տաճար - արձան յօրինուածքում, զուգահեռ ունենալով սար, աղբիւր, գետ, ծառ, ուղղահայեաց, հորիզոնական, երկիր, երկինք, արական, իգական, աստուած եւ այլ տարաբնոյթ խորհրդակիրների համակարգում: Չէր բացառուում նաեւ այն հանգամանքը, որ պաշտամունքային կառոյցը կարող էր դրուել սարի, բարձունքի, բարձր պատուանդան *սփիլոքալի* վրայ, որոնք արդէն իրենց մէջ ունէին ուղղահայեացի եւ երկիր-երկինք, մարդ-աստուած խորհրդակիրները, իսկ Տաճարի ներսում Աստծոյ արձանները, որը նոյնպէս իր մէջ կրում է ուղղահայեացի գաղափարը:

Քրիստոնէութեան ընդունումով վերափոխուեց համակարգը եւ բնականաբար՝ կարիք առաջացաւ նոր յօրինուածքների որոնման. այս ճանապարհին լաւագոյն նախատիպ կարող էր լինել սրահաւոր տիպը, որն արդէն կար Հայաստանում. պաշտամունքային (Սուսի, Բենիամին, Մուսասիր, Գառնի եւ այլն), պալատական սրահներ (Էրեբունի, Դուին, Զուարթնոց եւ այլն): Սրահից հնարաւոր եղաւ ոչ մեծ դժուարութեամբ անցնել գմբեթի՝ յենուած չորս սիւնի վրայ, որտեղ իր դերը ունեցաւ նաեւ Հին եւ Նոր Կտակարանները:

րի քննական վերընթերցումը: Պաշտամունքային կառույցի համակարգ ներմուծուեցին այնպիսի խորհրդակիրներ, ինչպիսիք են դրախտի չորս գետ, չորս կետ, չորս տարր, չորս անտարանիչ հասկացությունները, ինչը երկնային հաստատության պահպանման լաւագոյն յօրինուածքային տարր հանդիսացաւ: Այս նոր կառույցի վրայ դրուեց գմբեթը, որպէս երկնային տիրոյթի եւ Աստծոյ, արական խորհրդակիր յօրինուածք, իր թմբուկ-վեղարով, որպէս Կաթողիկէ:

Առաջացան այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են գմբեթաւոր սրահները (Պողոնի, Արուճ, Զովունի (Պօղոս-Պետրոս), Դմաշէն, Հոռոմոս (Սբ. Գեորգ), Պեմզաշէն, Հոգեվանք, Անի (Միջնաբերդի եկեղեցի), Հոռոմոս (Սբ. Մինաս), Հայկաձոր, Անի (Տիգրան Հոնենց), Բագնայր (Սբ. Աստուածածին), Վան (Սբ. Պօղոս), Պեմզաշէն (Առաքելոց) եւ այլն) սրանք անցումային շրջանի յօրինուածքներ հանդիսանալով ոչ միայն խթանեցին նոր տիպերի ստեղծումը, այլ նաեւ հանդէս եկան որպէս ինքնուրոյն յօրինուածքային տեսակ: Գմբեթաւոր սրահները յօրինուեցին «նոր հաւատքի ճշմարտութեամբ ներշնչուած...» եւ «փնտրտուքի եւ փորձարկումի այս կլիմային մէջ կը ճշդորոշուին յատկանիշները ճարտարապետական եզակի յօրինուածքի մը՝ զօր Ստըրչիկովսկի կը սահմանէ իբրեւ «kuppel-halle» կամ «գմբեթաւոր սրահ»» [267, էջ 67]: Օրինակ, Զովունիի Սբ. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին (Ե-Ձ դդ.) իր նախնական յօրինուածքով դէպի արեւելք ելուստաւոր (պայտածել) խորանով երկթեք տանիքով սրահ է, որտեղ յետագայում հիւսիսային եւ հարաւային պատերից ներս անելացուել են որմնամոյթեր, որոնց դէպի վեր բարձրացումով եւ թաղի հետ խաչածեման արդիւնքում վեր է խոյացել թմբուկ գմբեթը: Այս նորամուծութեամբ սրահաւոր տիպի կառույցը վերափոխուել է գմբեթաւոր սրահի: Այսպիսով՝ «... Թմբուկի վրայ կոթնած գրմբեթով մը, որ իր կարգին երկինքը կը խորհրդանշէ (ըստ Ագաթանգեղոսի «Երկնային քաղաքե-ի նկարագրութեան, է դար»), սահմանուել է Աստծոյ տեղը՝ Երկինքը եւ մարդու ձգտումը հաւատքով անցնել երկրային տիրոյթից երկնայինը:

Մինչքրիստոնեական պաշտամունքային կառույցից (բնական՝ քար, սար, ծառ եւ այլն եւ արհեստական՝ զոհասեղան, տաճար եւ այլն) անցումը քրիստոնեականի (միասրահ, եռասրահ, գմբեթաւոր) բարդ է եղել: Եթէ հեթանոսական պաշտամունքային կառույցը նախ հարթ ծածկ (տանիք) ունէր եւ ապա երկթեք, կամ կոնածել, ապա այս ձեւերը բաւարարեցին միայն վաղ քրիստոնեական կառույցների պահանջին: Թաղի եւ ապա երկթեք տանիքի յօրինուածքը որքան էլ որ յուշէր երկնքի խորհուրդը այնուամենայնիւ չէր ցուցում եւ հաստատում Աստծոյ երկնային տան հաստատութիւնը: Հայերը Աստծոյ Տաճարը երկնքի նման են կերտել, հեռանալով հեթանոսութիւնից եւ Սողոմոնի տաճարի յօրինուածքային ձեւերից եւ ստեղծել են իրենց իւրովի մեկնաբանուող յօրինուածքաձեւերը: Այդ նոր ձեւը գմբեթն էր «... որ է դարէն յառաջ գոյութիւն ունեցած չէ...» [268, էջ 18]: Գմբեթը մի յօրինուածք է, որ «...անտարանական չորս սիւներու վրայ, նշանակ չորէք կողման աշխարհի եւ կապէ սիրոյ պսակով իրարու հետ անմեկնելի եկեղեցւոյ չորս թեւերն Փրկչական Նշանն, որոյ վրայ պիտի հանգչի ամենապայծառ վայելչութեամբ գմբեթն աթոռն Աստուծոյ, եւ անոր հովանոյն տակ պատուանդանի վրայ ծնրադիր հաւատացեալ Հայը պիտի աղօթէ բազկատարած դէպի Արեւելք, դէպի յաւիտենական եւ անեղական լոյսն» [269, էջ 31]:

Սա այն լոյսն է, որ «թէ Հեթանոս Հայը եւ թէ Քրիստոնեան, իւրաքանչիւրն իւր դիմովն, մին ստուեր, միւսն՝ ճշմարտութիւն, միշտ յառաձ ունին աչքերնին դէպ ի երկինք, դէպ ի բարձունք, դէպ ի լեռներ, ուստի կը յուսան օգնութիւն» [270, էջ 30]: Գմբեթի գաղափարը, ընդհանրապէս Հայկական Լեռնաշխարհում նորութիւն չէր: Այն բնակելի տան յօրինուածքում շատ վաղուց էր կիրառուել երդիկի տարբերակով: Տան օջախ-թոնրի օրինակով բնա-

կելի միջավայրում էին ծխում նաեւ ատրուշանները, որոնք «... գմբեթարդ տուններու մէջ կը վառէին, որպէսզի ծուխն երդիկէն վեր, դուրս, քաշուէր. Հայր պէտք չունէր դրսի ազդեցութեան, պարզ գմբեթի գաղափարը կազմելու համար» [271, էջ 38]: Տարբերութիւնը, սակայն այն էր, որ մեհեաններում գմբեթները բարձրանում էին չորս պատերի վրայ, ինչպէս որ գլխատան յորինուածքն է, իսկ քրիստոնէական պաշտամունքային կառույցում՝ չորս սիւների կամ մոյթերի վրայ, որը նոր տիպաբանական ձեռքբերում է:

Այն ներկայանում է որպէս «... դուռն Երկնից... Արդարոց հանգիստ, մեղաւորաց քաւարան, հրեշտակաց բնակարան, Քրիստոսի Արքայարան, սրբոց ժողովարան, տեղի ապաւինի, լեառն տեառն եւ տուն Աստուծոյ» [272, էջ 338]: Այսինքն քրիստոնէական պաշտամունքային կառույցի յորինուածքից պահանջում է, որ այն ցոյց տայ եւ պատկերի նոր հաւատքի սրբութիւնները եւ նրան պէտք է տալ այնպիսի ձեւ, որ նրա ճարտարապետութիւնը բովանդակի «... մի միայն Կաթողիկէն Առաքելական Եկեղեցւոյ Հաւատամքը, այնպէս, որ պարզամիտներն անգամ, երբ եկեղեցի մտնեն, համոզուին, թէ հեթանոս տեղ մը չէ, այլ իսկապէս Տուն Աստուծոյ: «Եկայք ելցուք ի լեառն Տեառն եւ ի Տուն Աստուծոյ մերոյ»» [273, էջ 339]:

Երկնքի նմանութեամբ գմբեթը այսպիսով այն տիրոյթն է ուր ամփոփուած են սերովբէները եւ քերովբէները, իին ու նոր սրբերի գումարը եւ այլն, այն երկնային արքայութիւնն է: Իսկ երկրի վրայ (կառույցի յատակագծային լուծման տիրոյթում) Աւետարանական Ագարակն է «յորում Քրիստոսի սերմանած բարի ցորենի հետ՝ որմն ալ կը բուսնի: Այդ ագարակին հիմերը կը կազմեն Նահապետներն եւ Մարգարէները իին Ուխտի, իսկ Նոր Ուխտի հիմն է ինքը Քրիստոս եւ Վէմ գլուխ անկեան, որուն վրայ հիմնուեցան Առաքեալներն ու իրենց քարոզութեամբ բարձրացուցին պատերը եւ քարոզեցին Աւետարանն աշխարհ ամենայն» [274, էջ 343]:

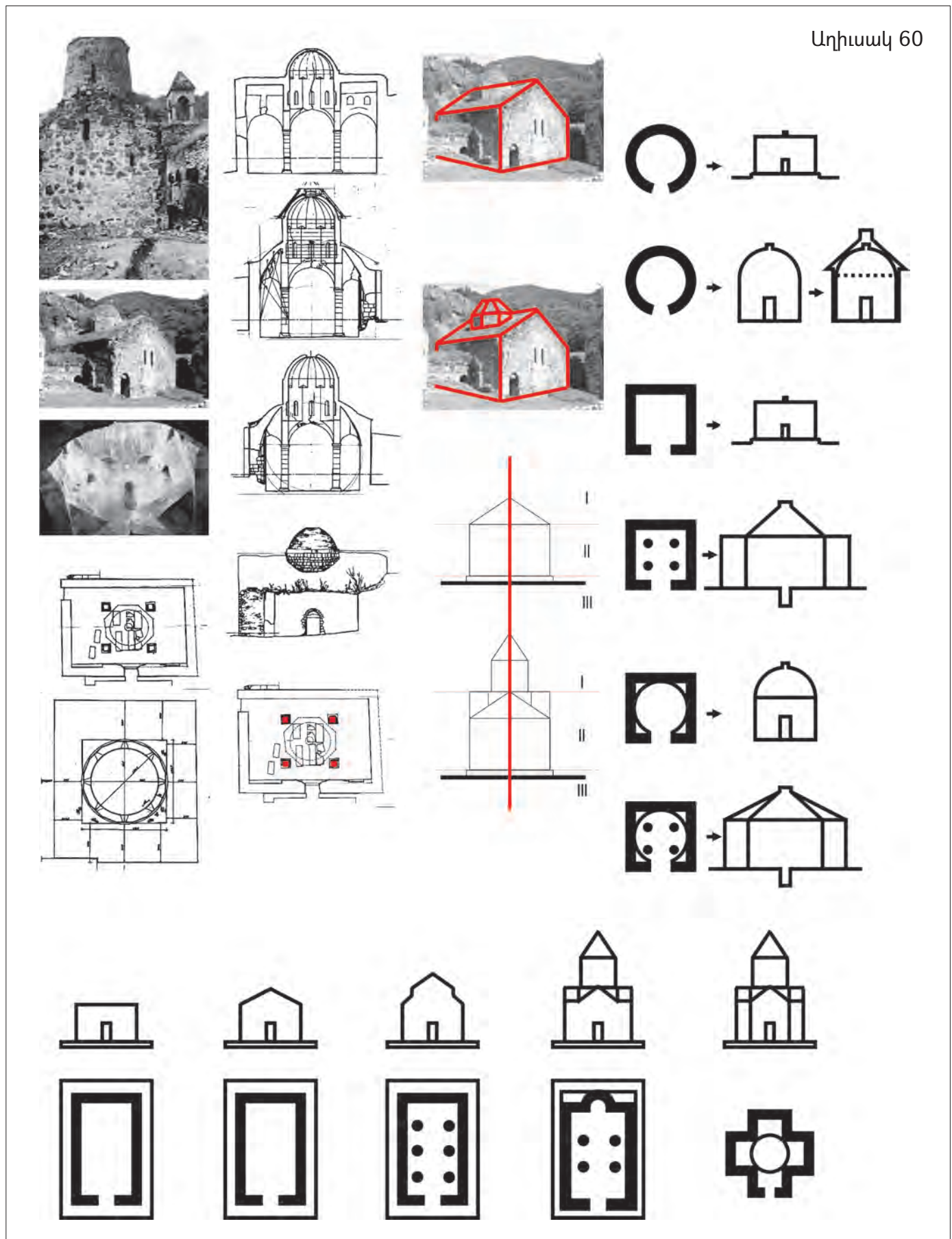
Եկեղեցւոյ յորինուածքի անբաժանելի մասն են չորս սիւները (մոյթերը) որոնք են «չորս Աւետարանիչները, բարձողք, վեր բռնող Երկնից արքայութիւնը, Եկեղեցւոյ ճշմարտութեան, զԲանն կենաց զօր Քրիստոս Տէրն քարոզեց եւ սորուեցուց»: Իսկ չորս կամարները՝ «աստուածաբանական չորս առաքինութիւններն են (անոնք երեքն են Աստուծոյ կողմանէ, մէկը մարդու կողմանէ. հաւատք, սէր եւ բարեգործութիւն, որ է Նոր պատուիրանը «սիրեսցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո»), որ խարիսխ կը կազմեն Երկնաւոր Թագաւորութեան, իսկ կամարապսակն, որով չորս աղեղները կը միանան՝ կատարեալ սէրն է որ իրարու հետ կը զօդէ յաղթական եւ զինուորեալ Եկեղեցին է»: Այս կամարապսակի վրայ է, որ յենում (հանգչում) է գմբեթը՝ «ուր Քրիստոս Թագաւոր ամենակալն, անսահմանն եւ յաւիտենականը կ'իշխէ աստուածութեամբն ու միահեծան իշխանութեամբը»:

Այս ամբողջ բաղադրամասերով միաւորուած կառույցը, փաստօրէն քրիստոնէական եկեղեցին է՝ «եկեղեցին հաւաքուած, Քրիստոսի սուրբ եւ անարատ հարսը, բազկատարած պաղատագին կ'երգէ առ փեսայն Երկնաւոր, երբ երեւի փառօք Հօր եւ հրեշտակաց սրբոց. յոր ժամ Եկեղեցի հարսնացեալ միանայ ընդ փեսայից, ընդ իմաստուն սուրբ կուսանացն, արժանացոյ, առագաստին զմեզ ընդ նոսին երգել զփառս ի բարձունս» [275, էջ 345-350]:

Այս է քրիստոնէական պաշտամունքային կառույցի խորհուրդը եւ նրա կերտողները «անշուշտ խորհած են տալ անոր ամենայն կարեւոր մասերը, որ ունենան իրենց յատուկ ծիսական նշանակութիւնը: Նրանք մտքով մի առ մի որոճացեր են քրիստոնէական կրօնքի ամեն սրբութիւնները, եւ հաւատացեալներու աչքին առջեւ ուզած են դնել Խորհրդանշանը, ինչ-որ կը դաւանի հոգւով եւ ճշմարտութեամբ:

... Աստուծոյ տունը պիտի ըլլայ պարզ, վսեմ, անսեթեւեթ, աղօթաւորի միտքը ցրող առարկաներէ զերծ, խորհրդագագ, որպէսզի ներս մտնողն եր-

Աղիւսակ 60

Սրահից գմբեթին անցնելու օրինաչափությունների խորհուրդը

կիւղածութեամբ երկրպագէ Ս. Սեղանին» [276, էջ 341-342]: Սակայն, ինչպէս ասուեց այս խորհուրդները յենուել են մինչքրիստոնէական պատկերացումների վրայ նոյնպէս: Պաշտամունքային կառույցների տիպաբանական շղթան շարունակուել է երկարածիգ քառակուսի (ներսում առանց սիւների) եւ երկշարք սիւներով տիպերի եւ քառակուսի, կլորածեւ եւ բազմանկյին գմբեթածածկ տիպի բնակելի տների միախառնումով, որի արդիւնքում ձեւաւորուել է կենտրոնագմբեթ յորինուածքը որպէս Հայկական Լեռնաշխարհում ծնունդ առած ձեւագոյացում:

Միւս կողմից, կարելի է նկատի ունենալ, որ քարեղէն միդիս շարուածքով՝ թաղի կառուցումը մեծ առաջընթաց հանդիսացաւ սրահաւոր տիպի (Գառնի եւ այլն) պաշտամունքային կառույցների յորինուածքների ձեւագոյացման ճանապարհին: Յենուելով հիմք-երկիր շերտի վրայ քարէ պատը բարձրանում է վեր դէպի երկնային սահման եւ թաղով յետընթաց վերադառնում երկրային սահման՝ ամփոփելով պաշտամունքային կառույցի ընդհանրութիւնը: Յետագայում, երբ կարիք առաջացաւ ընդարձակ սրահ ունենալ, ապա երկշարք սիւների օգնութեամբ նախնական սրահի տարածքը լայնանալով տրոհուեց երեք մասի եւ նորից վերնամասում ծածկուելով թաղով ստեղծեց եռանաւ յորինուածքային ձեւը: Այնուհետեւ այս տիպի վրայ էր, որ դէպի երկինք պիտի ձգտէր գմբեթի ծաւալը: Այսպիսով, ինչպէս վերը նշուեց ձեւաւորում եւ իրականացում է Աստծոյ երկրային տան գաղափար:

Այն արդէն իսկ կարող է յենուել երկրի վրայ, իր յենարանով խորհրդանշել անդրաշխարհը, երկրային մասը, եւ իր երրորդ շերտով՝ գմբեթով անցնել եւ հասնել երկնային աստուածային սահման եւ որ այս դէպքում նշելի է, խորհրդանշել Աստծոյ ներկայութիւնը նախ՝ նրա երկրային տանը, եւ ապա՝ մարդու երկրային կեանքում: Սրա օգտին են խօսում՝ թմբուկ-կլոր, գլանածեւ, ուղղահայեաց, կոնածեւ վեղար կամ երկիր, երկնային շերտ, ճառագայթ, կոնի վերջաւորութեան վրայ խնձոր գնդիկ, խաչ, թմբուկին՝ երկրի կողմերի ուղղութեամբ լուսամուտների տեղադրութիւնը, թմբուկի նիստերի քանակը (կլոր, 4, 8, 12, 16 եւ այլն), ինչպէս նաեւ թմբուկի եւ վեղարի յորինուածքային ձեւերում որմնասիւների, զարդամոտիւների, հարթաքանդակների, նրա ներսի ձեւաւորման մէջ եւ դրսում, չորս կենդանակերպի, որմնանկար, որմնաքանդակները եւ այլն: Այս ամենը չկար հեթանոսական տաճարների յորինուածքում, սրանք քրիստոնէութեան մենաշնորհն են: Չնայած, ինչպէս անընդհատ նշում է, շատ խորհուրդներ, որ կիրառում էին մինչքրիստոնէական շրջանում (արծուի խորհուրդը, որպէս երկնքի խորհրդանիշ, արեւի խորհրդանշանը՝ շրջանակ, երկիր՝ քառակուսի, ինչպէս նաեւ այլ բուսական եւ կենդանական ծագում ունեցող այլ խորհուրդներ եւ խորհրդակիր պատկերներ) պահպանուեցին:

Փաստօրէն, տեղի է ունեցել նախնեաց ժառանգութեան վերլուծութիւն, գնահատում, նոր համակարգում ապրելակերպի *մոդել*-մանրակերտի ստեղծում, որում պէտք է խտացած արտայայտուէր այն ամենը, ինչը չէր կորցրել իր կիրառականութիւնը եւ պահպանուել էր նոր իրավիճակում, եւ ինչով կարելի էր համալրել նորը: Նոր մտածողութիւնը կայացաւ՝

ա. հնի պահպանութեամբ եւ ուղղակի կիրառութեամբ,

բ. հնի վերափոխատւորմամբ եւ յարմարեցումով նոր պահանջներին,

գ. այս երկուսի հիման վրայ նորի ստեղծումով:

Այսպիսով, նոր հաւատքը պահանջեց նոր կառույց, նոր կառույցի համար հարկաւոր էր կատարելագործել գոյութիւն ունեցող յորինուածքային ձեւերը եւ ստեղծել նորը (աղ. 60): Դրան հասնելու համար կատարելագործուեց միդիս շարուածքի կառուցուածքային հնարանքը, ստեղծուեցին խաչածեւ յատակագծով եւ չորս կէտի վրայ յենուող գմբեթով նոր տիպի կառույցներ:

Պաշտամունքային կառույցները անցնելով տիպաբանական զարգացման բարդ ուղի Հայկական Լեռնաշխարհում տարածեցին յորինուածքային նոր ձեւեր. ուղղանկիւն, բոլորակ (բաց եւ փակ), պաշտամունքային զոհասեղան կառույցներ, որոնք սկզբում տեղադրուելով բնակելի տան ներսոյթում, յետագայում առանձնացան նրանից եւ տեղադրուեցին բացօթեայ որպէս առանձին կառույց: Վերջիններս վերափոխուեցին մեհեանների, ուր յետագայում դրուեցին կուռքերի արձաններ: Այս կառույցները ունէին ուղղանկիւն (սրահաւոր) յատակագծային յորինուածք, հարթ, երկթեք եւ կոնաձեւ ծածկեր՝ գետնից բաժանուած պատուանդանով:

Յետագայում սրահաւոր տիպը ընդունուեց, որպէս քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցի նախատիպ: Այն շուտով վերաճեց գմբեթաւոր սրահի, ապա նրա հիմամբ ստեղծուեց բոլորովին նոր տիպ՝ չորս սիւների կամ մոյթերի վրայ հանգչող գմբեթաւոր կաթողիկէն: Այս պաշտամունքային կառույցներում միշտ կիրառուեցին նախաստեղծ Հայր եւ Մայր Աստծոյ, երկիր, երկինք, արեւ, յաւերժ, աշխարհի քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի եւ այլ բուսական եւ կենդանական ծագում ունեցող խորհրդակիր երկրաչափական ձեւեր, պատկերներ եւ հասկացութիւններ (աղ. 83-106):

3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յօրինուածքների մեկնութիւնները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրութիւնների

Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցի (եկեղեցի, տաճար, մատուռ եւ այլն) ճարտարապետութիւնը ստեղծուել է քրիստոնէական հաւատքի կողմից ընդունելի եւ դրանով պայմանաւորուած որոշակի պայմանների արդիւնքում: Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի «...այնպէս, ինչպէս կառոյցն է դիտուում հիմքի վրայ հաստատուած, կրօնը հիմքն է, հաւատքը՝ կառոյցը»: Ըստ այդմ հայկական քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցը՝ եկեղեցին (Աստծոյ երկրային տունը) իր միասրահ, եռասրահ, կենտրոնագմբեթ եւ այլ տարատեսակներով, ունի մի շարք, բոլոր տիպ-տեսակների համար պարտադիր յօրինուածքային բաղադրամասեր: Դրանց շարքում հիմնականներն են՝ եկեղեցու (տաճարի) աւագ խորանի դէպի արեւելք կողմնորոշումը, չորս սիւնների վրայ յենուած գմբեթը իր թմբուկ վեղարով, «հայկական» խորշերը, հարթաքանդակային եւ զարդանախշային յաւելումները, ինչպէս կառոյցի ներքին, այնպէս էլ արտաքին յարդարանքում եւ այլն:

Պաշտամունքային կառոյցների յարդարանքում եւ ընդհանուր յօրինուածքում յաճախ հանդիպող բուսական (խաղողի, նռան) կենդանական (արծուի, ցուլի, առիւծի), երկրաչափական (յաւերժութեան նշանի, կեռիսաչի, խաչի, շրջանակի, քառանկեան, եռանկեան) եւ այլ պատկերները խորին խորհուրդներ ունեն:

Այս պատկերները յատուկ եւ բնորոշ են ոչ միայն հայ քրիստոնէական, այլ նաեւ մինչքրիստոնէական մշակոյթին¹¹⁵:

Ղեւոնդ Ալիշանը մեկնաբանելով բնապաշտութեան մասին մեր նախնիների պատկերացումները, առանձնացնելով լեռների եւ քարերի, կրակի, ջրի, օդեղէն նիւթերի եւ երեւոյթների, բուսականութեան եւ մասնաւորապէս ծառապաշտութեան վերաբերեալ մեր նախահայրերի գիտելիքները, դրանց աւելացնելով արեգակի, լոյսի, աստղերի, եղանակի, կենդանիների, չաստուածների, հանդերձեալ կեանքի եւ այլ հնագոյն մեկնութիւնները, փաստօրէն ներկայացնում է կեանքի, հաւատքի, դաւանանքի հնագոյն ձեւերն ու տեսակները, բնոյթն ու էութիւնը: Տրամաբանական է, որ դրանք իրենց ազդեցութիւնն ու թելադրանքը պիտի ունենային մինչքրիստոնէական հայկական ճարտարապետութեան եւ յատկապէս պաշտամունքային կառոյցի վրայ:

Ալիշանը չի ներկայացնում հնագոյն հաւատքի եւ կրօնի բազմազան տարրերի երկրաչափական պատկերները: Սակայն դրանք տեսանելի են Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն մշակութային ամենատարբեր շերտերում (Ժայռապատկերներ, խեցեղէն, կիրառական արուեստի գործեր, ճարտարապետական կառոյցներ եւ այլն):

Եթէ Ղեւոնդ Ալիշանը հայոց հին հաւատքի եւ կրօնի մասին, հայոց մշակոյթի, կենցաղի, աշխարհագրական, պաշտամունքային կառոյցների տեղադրութեան եւ նշանակութեան, ընդհանրապէս Հայի տեսակի, նրա պատմութեան եւ էութեան եւ տասնեակ այլ շատ կարեւոր հարցերի վերաբերեալ հետազօտութիւններ, ուսումնասիրութիւններ եւ դատողութիւններ է տրամադրում մեզ, որոնցով իսկ հիմք ստեղծելով յետագայ հիմնարար հետազօտութիւնների համար, ապա մէկ այլ Մխիթարեան միաբան Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանը աւելի առաջ գնալով, խորանում է հայկական քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցների ձեւագոյացման գաղտնիքների մէջ, փորձելով վեր հանել, վերլուծել եւ բացայայտել դրանք:

115 - Տե՛ս՝ Գրիգորեան Ա. (Աշոտ Հայկազուն), խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, 2005, 178 էջ, 106 աղիւսակ:

Իր ուսումնասիրության մէջ նա փորձում է յաջորդական կապ գտնել հայկական մինչքրիստոնեական եւ քրիստոնեական մշակույթների մէջ: Նա համոզուած լինելով, որ V-VI դարերը հայ ճարտարապետության համար «կատարելագործման» եւ «կայացման» շրջան են եղել, այնուամենայնիւ յետադարձ հայեացք է նետում դէպի մեր մշակութային անցեալը՝ «սակայն ի նկատի առնելով, որ է դարու մէջ կանգնուած եկեղեցիներն՝ կատարեալ ոճով եւ ձեւով կը ներկայանան մեզի, կը խորհինք եւ հարց կուտանք մենք մեզի, արդեօք նախնական շինարարական ասանդութիւն մը կամ քարագործելու արուեստագործական յաջողութիւն մը եղած եւ պահուած չէ՞ Հայաստանի մէջ, եւ թէ հեթանոսական մեհեաններն՝ արդեօք գմբեթաւոր ոճով կառուցուած չէին գլխաւոր մեհենատեղիներու վրայ»¹¹⁶: Սակայն նրա նպատակը ոչ այնքան մինչքրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների ուսումնասիրումն է, որքան միջնադարեան հայկական եկեղեցու գմբեթի տիպաբանական հիմքերի բացայայտումը: Ըստ նրա «հայ միտքն ամեն ջանք եւ ճիգ թափեց անջատելու գմբեթը հեթանոսական որմերէն եւ դնել չորս աւետարանական սիւներու վրայ...»¹¹⁷:

Այսպիսով գմբեթը ինքնատիպ յորինուածքային տիպի նշանակութիւն է ձեռք բերում, առանց որի այլեւս անհնար է դառնում պատկերացնել հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցը:

Այն փաստորէն սրահի (միասրահ, եռասրահ եւ այլն) հիմնական ծաւալի կենտրոնական հատուածից վեր է խոյանում դէպի երկինք: Գմբեթները աւանդաբար բաղկացած լինելով երկու մասից (թմբուկ եւ վեղար) իրարից տարբերուում են թէ նկարուածքով եւ թէ ծաւալային լուծումներով եւ թէ զարդարանքով:

Գմբեթների հիմնական տեսակները բազմազան են: Ըստ թմբուկների յորինուածքների՝ գլանաձեւ եւ նիստաւոր: Թմբուկները (նիստաւորները) իրենց հերթին բաժանուում են 4, 6, 8, 10, 12, 16, 20, 32 նիստերով տեսակների: Վերջիններս էլ ունեն իրենց ենթատեսակները (օրինակ, խորակերտի յորինուածքում (տաս նիստանի թմբուկի հատուածով) վեղարը յենուում է 30 սիւների վրայ) (պատկեր 44):

Վեղարներն էլ իրենց հերթին բաժանուում են կոնաձեւ, նիստաւոր եւ հովհարաձեւ տեսակների (այս դէպքում էլ նիստերի քանակները տարբեր են): Բնականաբար փոփոխուում են նաեւ թմբուկի վրայ բացուող լուսամուտների քանակները (4, 8 եւ այլն):

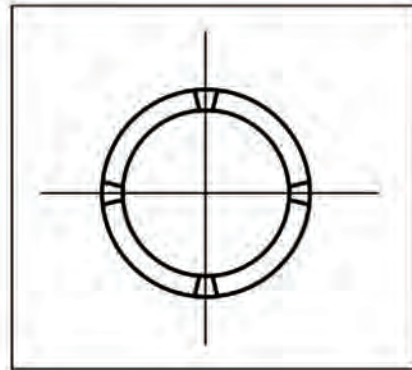
Հետաքրքրական է, որ Կտուց Անապատի տարբերակում ինքնատիպ լուծումի ենք հանդիպում: Այստեղ ի տարբերութիւն միւս գմբեթների գլանաձեւ թմբուկը դառնում է ութանիստի: Զօրադիրի Ս. Էջմիածնի դէպքում (VI - VII դդ.) քառանկիւն թմբուկի անկիւնները 90 աստիճան չեն այլ աղեղնաւոր լծորդուած են 4 անկիւներում: Իսկ Տեկորի տաճարում (IV-V-VI դդ.) ուղղակի քառանիստ թմբուկի ենք հանդիպում: Փաստորէն թմբուկների հիմնական տեսակներ եւ նախատիպեր կարող են համարուել՝ շրջանակային (յատակագծում), ծաւալով գլանաձեւ (Մարմաշէնի, Անիի միջնաբերդի, Բարձրաշէնի, Մակարավանքի, Կեչառիսի եւ այլն), քառակուսի (յատակագծում), եւ ծաւալով քառանիստ (Տեկոր) եւ գլանաձեւից նիստաւորի անցման (Կտուց Անապատի) եկեղեցիների թմբուկները:

Առաւել բազմատիպ են բազմանիստ թմբուկները, որոնց մէջ առանձնանում են ութանիստ (Լմբատավանք, Կարմրաւոր, Գայանէ, Եղվարդ եւ

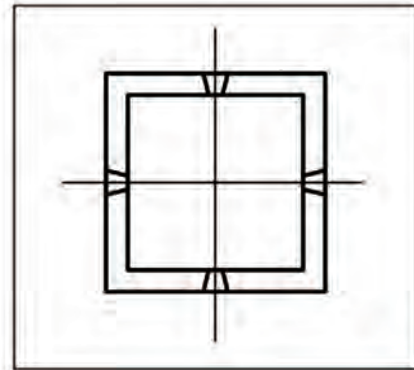
3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յորինուածքների մեկնութիւնները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրութիւնների

116 - Հ. Գաբրիէլ, Վ. Նահապետեան, Քրիստոնեական ճարտարապետութիւն, ինչ է կենտրոնական գմբեթաւոր ճարտարապետութեան խանձարուրքն, հետազօտութիւններ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930, 455 էջ, էջ 117:

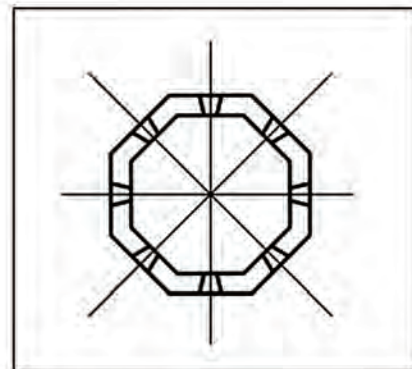
117 - Նոյն տեղը՝ էջ 333:

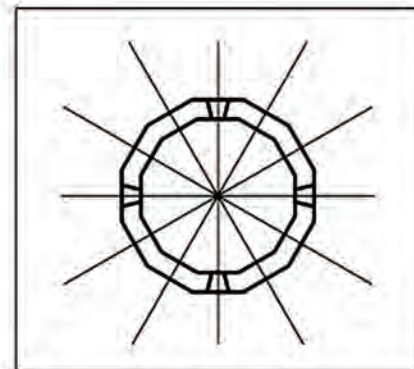
Գծ 1. Շրջանակ, գլան. աշխարհի չորս կողմերն ուղղուած լուսամուտներ

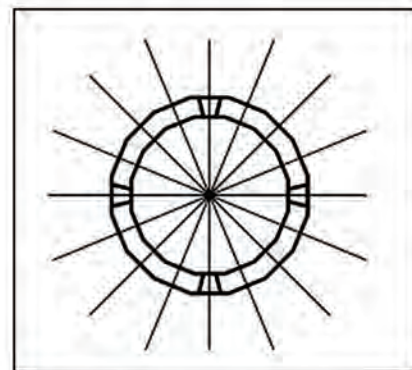
Գծ 2. Քառակուսի, քառանիստ, աշխարհի չորս կողմերն ուղղուած լուսամուտներ

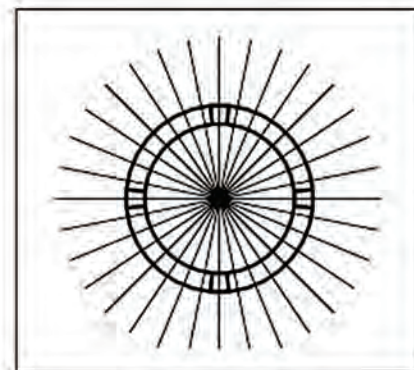
Գծ 3. Բազմանիստ, ութանիստ, աշխարհի կողմերն ուղղուած լուսամուտներ (կան 4. 8 լուսամուտներով տարբերակներ)

Գծ 4. Բազմանիստ. 12 նիստաւոր, աշխարհի կողմերն ուղղուած 4 կամ 12 լուսամուտներով

Գծ 5. Բազմանիստ. 16 նիստաւոր, աշխարհի կողմերն ուղղուած 4, 8 կամ 16 լուսամուտներով

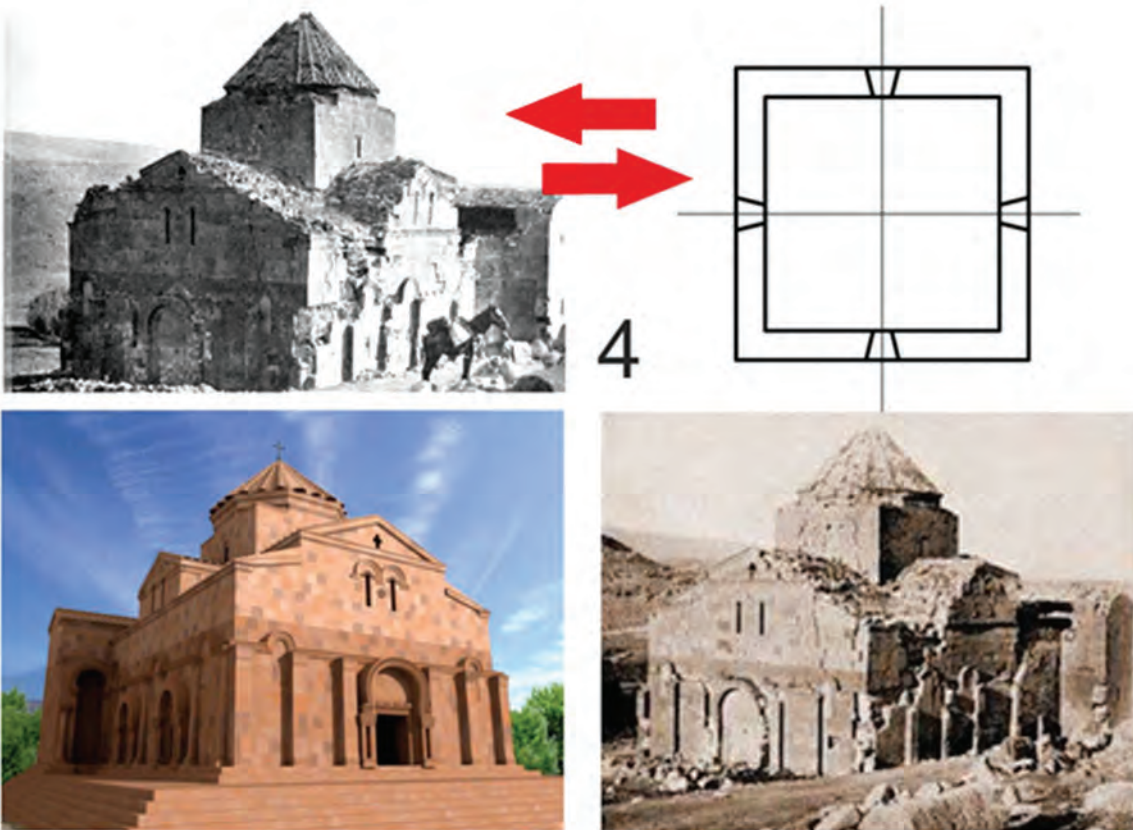

Գծ 6. Շրջանակ, գլան, 4 լուսամուտներով եւ հովիւարածեւ 32 նիստ ունեցող վեղարով տարբերակ

Պատկեր 44. Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառույցների գմբեթների (թմբուկների եւ վեղարների) տարբերակները, ըստ կտրուածքների

Տեկորի տաճարը 480 - 490թթ.

Պատկեր 45. Քառակուսի կտրուածք ունեցող թմբուկով գմբեթի օրինակ

Ամաղու Նորավանք, Ա. Կարապետ եկեղեցի. 1221 - 1227 թթ.

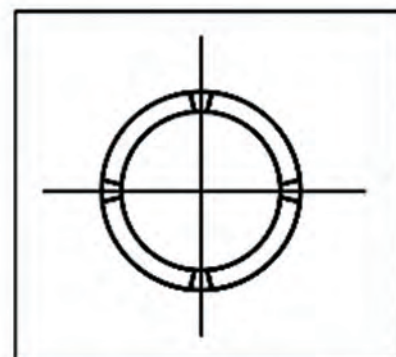
Մուղնու Ս. Գեորգ եկեղեցի, 1664 - 69 թթ.

Յաղպատ, Ս. Նշան եկեղեցի, 976-991 թթ.

Գոշավանք. XIII

Պատկեր 46. Գլանաձև (կպրուածքով կլոր) թմբուկներով զմբեթներ

Կարմրաւոր, Ս. Աստուածածին, VII

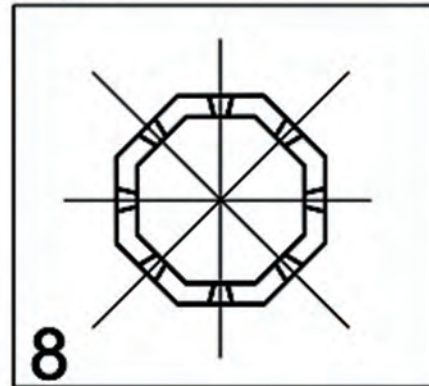
Յովհանավանք, VI - XIII

Ոսկեպար, Ս. Աստուածածին, VII

Մրենի տաճարը. 639 - 640 թթ.

Պատկեր 47. Բազմանիստ թմբուկներով գմբեթներ

այլն), ութանիստ խորշաուր (Գառնահովիտ, Մաստարայ եւ այլն), տասնվեց նիստանի (Ս. Հռիփսիմէ, Ս. Ստեփաննոս նախավկայ, Գանձասար եւ այլն), քսան նիստ ունեցող (Մակարավանք) եկեղեցիները:

Գմբեթները իրարից առանձնանում են նաեւ ըստ յենման սիւների (կէտերի) քանակի, այսպէս 4 սիւների, 6 սիւների (Արագած, Աբուղամրենց, Բագարան) 8 սիւների (Ղարսի Առաքելոց, Անիի Ամենափրկիչ, Իրինդ) կամ մոյթերով եւ այլն:

Գմբեթների թմբուկները յաճախ ունենում են ըստ նիստերի քանակի սիւնիկներով եւ կամարներով զարդարուած յօրինուածքներ:

Վեղարների ինքնատիպ լուծումներով առանձնանում են Բջնիի եկեղեցին 32 նիստ, Լիմ Անապատի եկեղեցին եւ այլն:

Ընդհանրապէս ինքնատիպ են թմբուկ վեղարների ներքին յօրինուածքները, այստեղ գմբեթարդները խաչաձեւ, ճառագայթաձեւ, եռանկիւնաձեւ երկու իրար մէջ ագուցուած հաւասարակողմ եռանկիւնների տեսքով, ինչպէս նաեւ նկարագարող յօրինուածքներ ունեն:

Փաստօրէն քրիստոնէական կառոյցի գմբեթը միայն *կոնսպրուկտի* լուծում չէ, այն եկեղեցու հետ միասին ընկալւում է որպէս «դուռն երկնից ... արդարոյ հանգիստ, մեղադրաց քաւարան, հրեշտակաց բնակարան, Քրիստոսի Արքայարան, սրբոց ժողովարան, տեղի ապաւինի, լեռոն տեառն եւ տուն Աստուծոյ»¹¹⁸: Այսինքն քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցի յօրինուածքից պահանջւում է, որ այն ցոյց տա եւ պատկերի նոր հաւատքի սրբութիւնները եւ նրան պէտք է տալ այնպիսի ձեւ, որ նրա ճարտարապետութիւնը բովանդակի «...մի միայն Կաթողիկէ եւ Առաքելական եկեղեցւոյ Հաւատամքը, այնպէս, որ պարզամիտներն անգամ, երբ եկեղեցի մտնեն, համոզուին, թէ հեթանոս տեղ մը չէ, այլ իսկապէս Տուն Աստուծոյ»¹¹⁹:

Երկնքի նմանութեամբ գմբեթը, այն տիրոյթն է, ուր ամփոփուած են սերովբէները եւ քերովբէները, հին ու նոր սրբերի գումարը, այն երկնային արքայութիւնն է: Իսկ երկրի վրայ (կառոյցի յատակագծային լուծման տիրոյթում) Աւետարանական Ագարակն է «...յորում Քրիստոսի սերմանաձ բարի ցորենի հետ՝ որումն ալ կը բուսնի: Այդ ագարակին հիմները կը կազմեն Նահապետներն եւ Մարգարէները հին Ուխտի, իսկ Նոր Ուխտի հիմն է ինքը Քրիստոս եւ Վէմ գլուխ անկեան, որուն վրայ հիմնուեցան Առաքեալներն ու իրենց քարոզութեամբ բարձրացուցին պատերը եւ քարոզեցին Աւետարանն աշխարհի ամենայն»¹²⁰ (պատկեր 45-58):

Եկեղեցու յօրինուածքի անբաժան մասն են չորս սիւները (մոյթերը), որոնք են «չորս Աւետարանիչները, բարձողը, վեր բռնող Երկնից արքայութիւնը, Եկեղեցւոյ, միութիւնը, սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան, զԲանն կենաց զօր Քրիստոս Տէրն քարոզեց եւ սորուեցուց»¹²¹:

Իսկ չորս կամարները «Աստուածաբանական չորս առաքինութիւններն են» (անոնք են Աստուծոյ) կողմանէ, մէկը մարդու կողմանէ. հաւատք, սէր եւ բարեգործութիւն, որ է նոր պատուիրանը «Սիրեսցէ զընկեր քո իբրեւ զանձն քո», որ խարիսխ կը կազմեն Երկնաւոր Թագաւորութեան, իսկ կամարապսակն, որով չորս աղեղները կը միանան՝ կատարեալ սէրն է, որ իրարու հետ կը զօդէ յաղթական եւ զինուորեալ եկեղեցին»: Այս կամարապսակի վրայ է, որ յենւում (յանգչում) է գմբեթը՝ «ուր Քրիստոս թագաւոր ամենակալն,

118 - Նոյն տեղը՝ էջ 338:

119 - Նոյն տեղը՝ էջ 339:

120 - Նոյն տեղը՝ էջ 343:

121 - Նոյն տեղը՝ էջ 343-344:

Գանձասար, XIII

Յադիճ, 1201 թ.

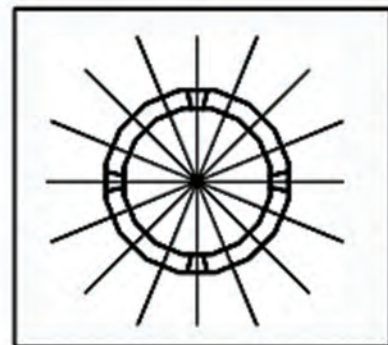
Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանք. 1643 - 1688 թթ.

Էջմիածին, Ս. Հովսեփմէ 618 թ.

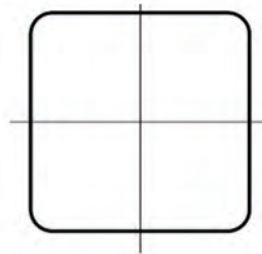
Անի, Տիգրան Հոնենց 1215 թ.

16

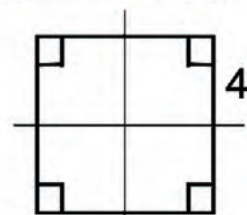
Զօրաղիր Ս. Էջմիածին
VI – VII

Պատկեր 49.
Քառանիստ,
աղեղնաւոր
անկիւններով
գմբէթ

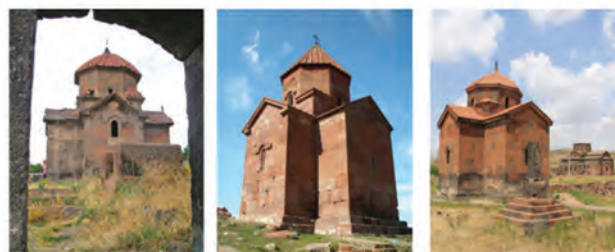

Մաստարայ Ս. Յովհաննէս
V-VI

Պատկեր 50.
Քառանիստ,
կտրուած
անկիւններով
գմբէթ

Պատկեր 51.
Ութանիստ
թմբուկներով
զմբեթներ

Կարմրատը, Ս. Աստուածածին, VII Լճառավանք, VI

Թալին, Ս. Աստուածածին, 613-615թթ.

8

Էջմիածին,
Ս. Գայանէ
630 թ.

Օծուն. VI

Աղ. 8

Պատկեր 52.
Տասերկու նիստ
ունեցող թմբուկով
զմբեթներ

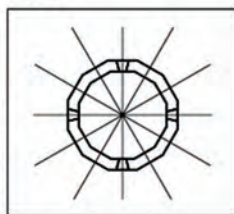

Թանահատ VIII

Յովհանավանք VI – XIII

12

3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յօրինուածքների մեկնությունները,
ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրությունների

Յառիճականք XIII

Տիգրան Հոնեց XIII

Մակարականք XIII

20

Պատկեր 53.
Քսան նիստ
ունեցող թմբուկով
գմբեթներ

Արենի Ս. Աստուածածին 1321թ.

24

Պատկեր 54.
Քսանչորս նիստ
ունեցող թմբուկով
գմբեթներ

անսահմանն եւ յաւիտենականը կ'իշխէ աստուածութեամբն ու միահեծան իշխանութեամբը» (տե՛ս աղ. 95):

Փաստօրէն գմբեթը Աստուծոյ երկրային տան (որը յենում եւ վեր է բարձրանում անդր աշխարհից) երրորդ՝ երկնային մասն է, իր թմբուկ-կլոր, գլանաձեւ, ուղղահայեաց առանցք, կոնաձեւ վեղար, խնձորակ-գնդիկ, խաչ, թմբուկի՝ երկրի չորս կողմերի ուղղութեամբ լուսամուտների եւ թմբուկի նիստերի (4, 8, 16 եւ այլն) քանակով, ինչպէս նաեւ թմբուկի վրայ տեղադրուած «եռով», որմնասիւնների, զարդամոտիվների, հարթաքանդակների, նրա ներսի ձեւաւորումներով (երկնային դրախտի պատկեր եւ այլն) չորս ւեւտարանիչների կենդանակերպ պատկերներով եւ այլ յօրինուածքային մանրամասներով:

Ստիպուած ենք կրկնել արդէն ասուածը շեշտելու համար, որ ընդհանրապէս, Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցը ժառանգելով մինչքրիստոնեական աշխարհընկալման, բնաճանաչողական, խորհրդաբանական ընկալումներն ու պատկերացումները այն համալրելով քրիստոնեական հաւատքի ընկալումների հետ իր մէջ խտացնում է նախաստեղծ Հայր եւ Մայր Աստուածութիւնների, երկիր, երկինք, արեւ, յաւերժ, աշխարհի քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի, բուսական եւ կենդանական ծագում ունեցող խորհրդակիր պատկերների (այդ թւում երկրաչափական) Ամենակարող Աստուծոյ եւ Քրիստոսի, Սուրբ Երրորդութեան, Երկնային Արքայութեան եւ այլ աշխարհընկալման ընկալումների քարտէզն տեսք ընդունած յօրինուածքային աւարտուն կառոյց: Այս ամէնն են, որ հիմք են հանդիսացել Մխիթարեան Միաբանների համար, համարձակ հետեւութիւնների յանգել:

Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանն իր ուսումնասիրութեան մէջ վստահօրէն ապացուցում էր, որ հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցի անբաժանելի մասը կազմող գմբեթը (իր թմբուկ վեղարով), կաթողիկէն զուտ հայկական երեւոյթ է (անշուշտ մենք էլ համակարծիք ենք այս տեսակէտի հետ): Գմբեթի ճարտարապետական յօրինուածքի համար, ըստ նրա, հիմք է ծառայել հաւատաւոր հայի համոզմունքը, առ այն, որ գմբեթը «Երկնքի նմանութեամբ՝ կ'ամփոփէ սերոբէից դասը, հին եւ նոր սուրբերու գումարը, մասնակից, հաղորդակից լինելու Ս. Սեղանին առջեւ հաւաքուած հաւատացեալներու աղօթքներուն եւ փառաբանութիւններուն, զոր կը մատուցանեն Ամենասուրբ Երրորդութեան»¹²²: Առաւել նա աւելի քան համոզուած է, որ «...միայն քրիստոնեական հաւատքի եւ կրօնքի գաղափարէն է ծներ՝ գմբեթաւոր եկեղեցիներու կեդրոնական շինութիւնն, զոր կոչելու ենք ոճ»¹²³:

Փաստօրէն գմբեթաւոր պաշտամունքային կառոյցի նախատիպը կարելի է համարել սրահաւոր կառոյցը, յատկապէս եռասրահ (եռանաւ) *բազիլիկ* տիպը (իսկ սրահաւորի թաղակապ վերնամասի նախատիպը պիտի փնտրել «հսկայի տների» պարզունակ ծածկերի յօրինուածքում, որը արարուել է երկնականարի բնափիլիսոփայական ընկալումների ներքոյ):

Գմբեթի գաղափարի ամբողջացումը քրիստոնեական հաւատամքի հիման վրայ իր յենքը արդէն հաստատած ունէր, ի դէմս մինչ քրիստոնեական բնապաշտական աշխարհընկալումների: Այստեղ արդէն աշխարհի չորս կողմ, արեւածագ, արեւամուտ, լոյսի աղբիւր արեգակ, չորս գետ, տարուայ չորս եղանակներ, երկնային տիրոյթ եւ այլ հասկացողութիւնները, որոնք իրենց արտացոլումն էին գտել բնակելի, երդիկաւոր տան յօրինուածքում (առաստաղ, առ-աստղ, սին, խոյակ, գլխատուն, հազարաշէն, տան պորտ (թոնիր)):

Միջնադարեան հայ ճարտարապետական միտքը միացրեց այս հասկացողութիւնները արդիւնքում ստանալով քրիստոնեական տաճարի եւ յատկապէս գմբեթի (թմբուկ, վեղար) յօրինուածքը: Պաշտամունքային կա-

3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յօրինուածքների մեկնութիւնները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրութիւնների

122 - Նոյն տեղը՝ էջ 343-44:

123 - Նոյն տեղը՝ էջ 105:

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրածորութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

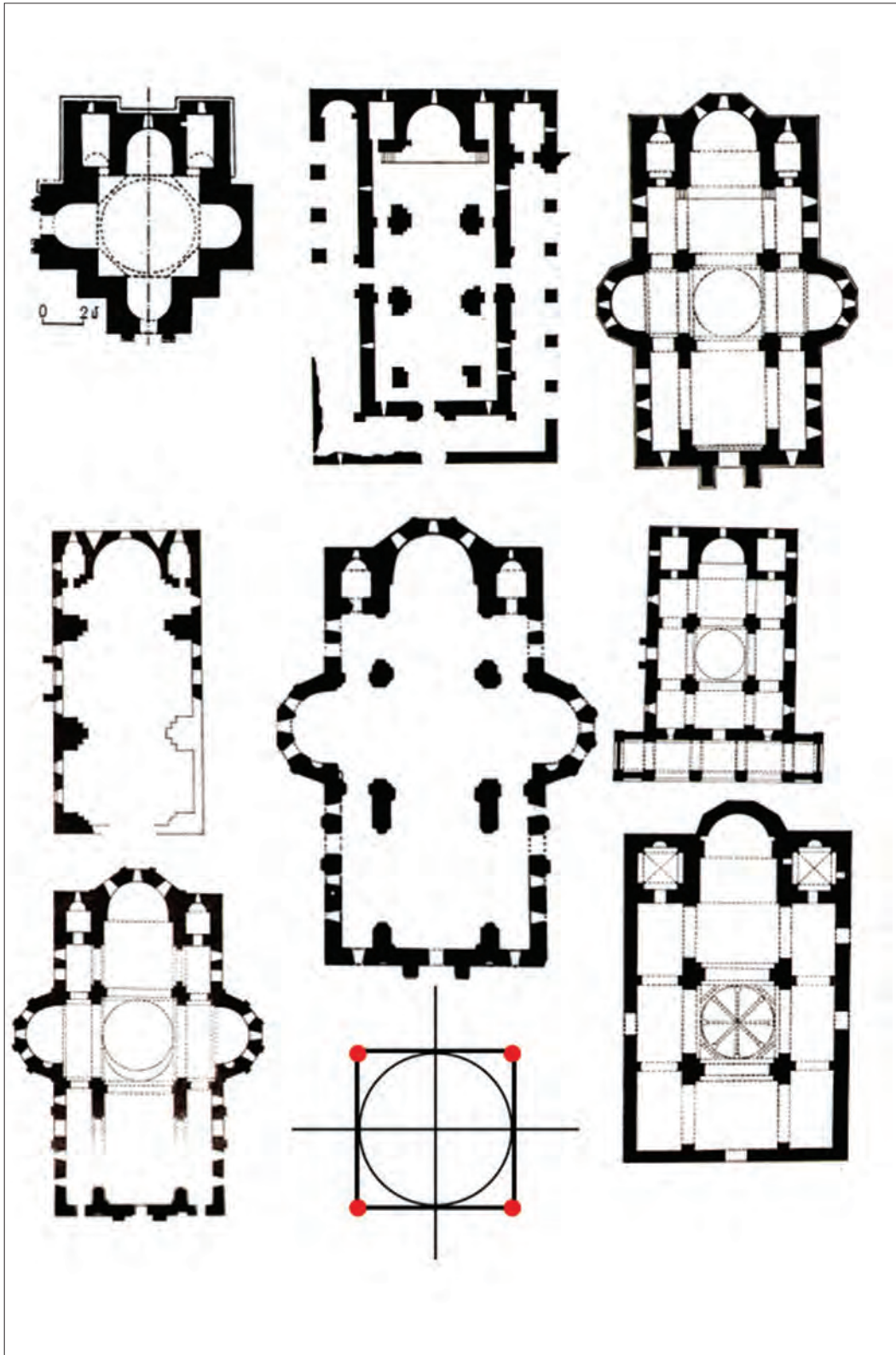
Բջնի Ս. Աստուածածին 1031

Վան, Լիմ Անապատ XVII – XVIII

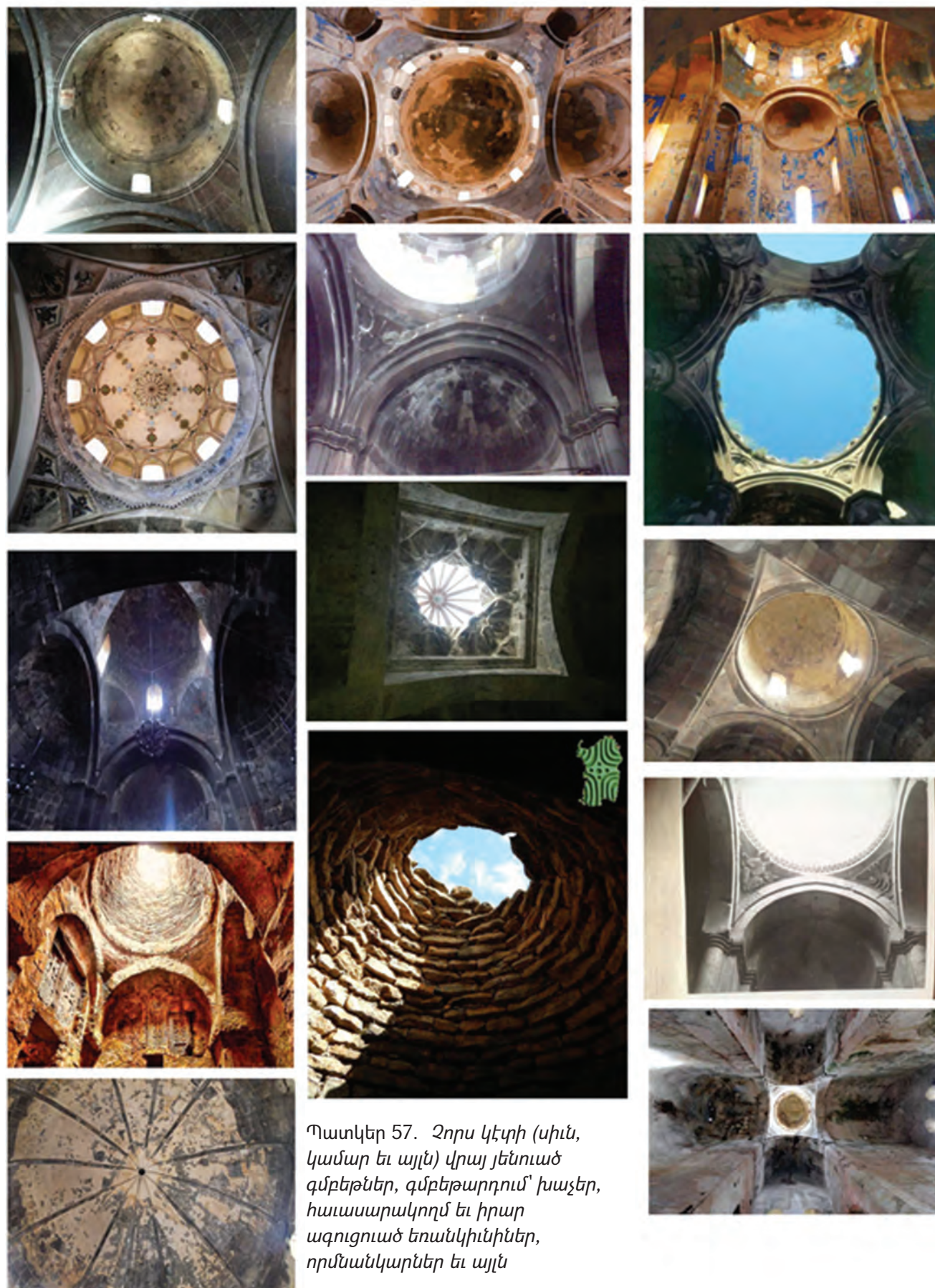
32

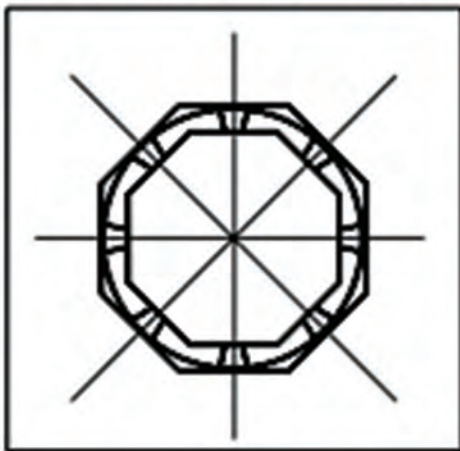
Պատկեր 55. Երեսուներկու նիստ ունեցող հովհարաձեւ վեղարով զմբեթներ

3.20 Թմբուկ վեղարի և այլ յօրինուածքների մեկնութիւնները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրութիւնների

Պատկեր 56. Յադակագծում չորս կէտի (սին, մոյթ, որմնասին) վրայ յենուած գմբեթներ

Կտուց Անապատ XVII

Պատկեր 58. Գմբեթի թմբուկում գլանաձեւից բազմանկեան անցման օրինակ

ռոյցի յօրինուածքային փնտռտուքի ճանապարհին գտնուեցին թմբուկների մի շարք ձեւեր: Հաւանաբար առաջնային ձեւերից մէկը պիտի համարուէր չորս սիւների վրայ քառանիստ ծաւալի աւելացումը, որը պիտի վեր խոյանար սրահաւոր կառոյցից (Տեկորի տաճար): Սա փաստօրէն ամենապարզ ձեւն էր, որ բնականաբար տրամաբանում էր չորս (քառակուսի յատակագծում) յենման կէտից կամ կէտերի վրայ ծաւալ գոյացնելու պահանջի դէպքում: Սակայն այս քառանիստ ծաւալի վերին սահմանում ծածկ ունենալու անհրաժեշտութիւնը պիտի ծնէր նոր խնդիրներ: Վերելի բաց տարածքը կարելի էր ծած-

3.20 Թմբուկ վեղար եւ այլ յօրինուածքների մեկնությունները, ըստ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանների ուսումնասիրությունների

կել հարթ, երկթեք (ճակտոնով) եւ քառանիստ ձեւ ունեցող տանիքներով: Սակայն այս ձեւերը արդեօք կը համապատասխանէին միջնադարեան քրիստոնէական Աստծոյ երկնային տաճարի, դրախտի, անսահմանի, ճշմարիտի եւ այլ պատկերացումներին: Անշուշտ ոչ, մանաւանդ որ այս ձեւերը արդէն յայտնի են մինչքրիստոնէական շինարուեստում, նշանակում է հարկաւոր էր փնտրել նոր լուծումներ: Հաւանաբար նոր լուծման համար երկնակամար, ամբիովանի, գմբեթ, ինչպէս նաեւ երկիր, քառանկիւն եւ երկինք շրջանակ (կամար, ծիածան եւ այլն) հասկացողութիւնները եւ դրանց խորհրդանշանային պատկերացումները իրենց դերը պիտի խաղային: Օրինակ՝ նոյն Տեկորի տաճարում արդէն տեսնում ենք քառանիստից, նրա վերին մասում անցում դէպի շրջանակաձեւ (յատակագծում) անցմանը, որ արդէն յուշում է բազմանիստ ծածկ (վեղար) ունենալու գաղափարը ու դրա իրականացման ֆիզիկական հնարաւորութիւնը: Այս գաղափարը յատակագծային կտրուածքում քառանկիւնի շրջանակի անցման, «իջնում» է թմբուկի ստորին հատուած եւ արդիւնքում չորս սիւներով (չորս կամարներով) գոյացող քառանկիւնից անմիջապէս հնարաւոր է դառնում անցում կատարել դէպի բազմանկիւն (բազմանիստ թմբուկի գաղափարին) եւ ապա կլոր (գլանաձեւ) թմբուկների, որ թելադրում է բուրգաձեւ, կոնաձեւ եւ հովհարաձեւ վեղարներ ունենալը: Միւս կողմից այս լուծումով յստակւում է նաեւ Աստծոյ երկնային տան ծաւալային յորինուածքում, ըստ քրիստոնէական աշխարհընկալման, մարդ, երկիր, երկինք տիրոյթի շրջանակներում տարանջատել աշխարհի եռաբաժան համակարգը: Արդիւնքում եկեղեցու տաճարի յորինուածքը ըստ ուղղահայեաց առանցքի, որը անցնում է նրա յատակագծային լուծման երկրաչափական հատուածի եւ գմբեթի կենտրոնով եւ ձգտում է դէպի տիեզերք, տարանջատում է երեք անդր աշխարհի, Աստծոյ երկրային տուն, Աստծոյ երկնային տիրոյթ սահմաններին: Այսպիսի յորինուածքի ծաւալային գերիշխողը դառնում է գմբեթը իր թմբուկ վեղարով, որը Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանը բնութագրում է որպէս «հայկական ոճ»:

Հետաքրքրական է, որ Կոմիտաս վարդապետը նոյնպէս ուշադրութիւն է դարձրել գմբեթների յորինուածքի վրայ: Նշելով թմբուկների վրայ եռի տեղը եւ նշանակութիւնը: Ըստ Կոմիտաս Վարդապետի եռը խորհրդանշում է այն սահմանը, որտեղ աւարտում է Աստծոյ երկրային տունը եւ սկսում է Աստծոյ երկնային թագաւորութեան սահմանը: Գլանաձեւ եւ նիստաւոր թմբուկ ունեցող գմբեթների «մրցակցութեան», դրանց խորհրդաբանական նշանակութեան մասին է խօսում նաեւ հայ ճարտարապետութիւնում միակը պահպանուած՝ Կտուց Անապատի եկեղեցու գմբեթի յորինուածքը, որտեղ համադրուած են երկու՝ կլոր եւ բազմանկիւն մօտեցումները, այսպիսով հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցների գմբեթների յորինուածքները անցել են ձեւագոյացման բարդ ճանապարհ, ինչը յենուած է հայկական քրիստոնէական եւ մինչքրիստոնէական աշխարհընկալումների եւ բնաճանաչողութեան վրայ, ինչի մասին վստահօրէն խօսել, քննարկել եւ համապատասխան եզրայանգումներ են կատարել նաեւ Մխիթարեան միաբաններ՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը եւ Հայր Գաբրիէլ Նահապետեանը¹²⁴:

124 - Հարկ է նշել, որ մինչքրիստոնէական եւ քրիստոնէական ժամանակաշրջանների խորհրդաբանական մեկնութիւններին եւ դրանց անրադարձներին հայի մտածելակերպի եւ մշակոյթի մէջ, շատ հայ մեկնիչներ եւ հետազօտողներ են անդրադարձել, ուստի նրանց յիշատակելը եւ նրանց գրուածքներից մէջբերումներ անելը մեր կողմից, նպատակ է հետապնդում մի ոչ անելոյրդ անգամ ընթերցողին յիշեցնել դրանք, ասուածը առաւել համոզիչ դարձնելու համար:

Լուս. 143.

3.21 Երուանդունիների դամբարանաբլրի յօրինումաճքային առանձնայատկությունները

Լուս. 144.

Հայկական Տաւրոսի բարձունքներից մէկում՝ Կոմագենեան Նեմրութում (Մալաթիայից հարաւ-արեւելք, Ադրեամանից հիւսիս-արեւելք) յառնում է Երուանդունիների դամբարանաբլուր-սրբավայրը (Ք.ա. 69-34թթ.): Այն գտնւում է Վանայ լճից արեւմուտք, Հայկական Տաւրոսի երկայնքով՝ Աժդահակ, Սիփան, Նեմրութ, Մարութայ բարձունքների «խաչուղ» առանցքային ուղղութիւնների համակարգում (լուս. 143):

Սրբավայրը, որպէս հարուստ եւ կարեւոր պատմամշակութային աղբիւր, բացառիկ նշանակութիւն ունի արեւելեան հելլէնիզմի եւ Հայաստանի հելլէնիստական դարաշրջանի պատմութեան ու մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար: Բարձունքն արհեստական հարթակ ունի, դէպի ուր «տանում են սալայատակ ճանապարհ՝ տօնական շքերթների համար» [277, էջ 219]:

Յուշարձանը նկարագրող սակաւաթիւ գրական աղբիւրները հիմնականում նշում են նրա արեւելեան եւ հարաւային հատումներում արհեստական հարթակներին դրուած մեծաչափ արձանների առկայութիւնը, շեշտելով դրանցում պատկերուած Արամազդի, Վահագնի, Միհր-արեւի, Անտիոքոս Ա Երուանդունի թագաւորի եւ Կոմագենէի դիցուիւ եւ այլ արձանների, հարթաքանդակների, բարձրաքանդակների, արձանագրութիւններով այլ կոթողների յօրինումաճքային եւ գեղարուեստական բարձր մակարդակը [278]:

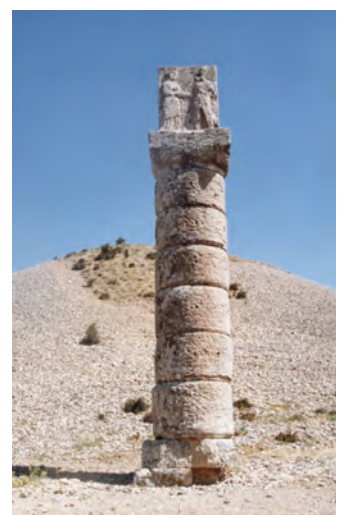
Արձանները, որոնց բարձրութիւնը մինչեւ 8 մ է, կառուցուած են կրաքարէ խոշոր վէմերից եւ պատկերում են Կոմագենէ երկրի (Ք.ա. IV-III դդ. Հայաստանի շրջաններից մէկը - Ա.Հ.) աստուածներին ու Անտիոքոս Ա-ին (Երուանդունիների տոհմից - Ա.Հ.) գահաւորակներին բազմած [279]:

Նեմրութի դամբարանաբլուր-սրբավայրը, իր յօրինումաճքով բարձունքի հարթակի վրայ բարձրացող կոնաձեւ արհեստական «բլրակ է», որի յատակի կենտրոնում բուն դամբարանն է, իսկ կոնաձեւ յօրինումաճքի յատակագծի շրջանագծի տրամագծային առանցքների վրայ, հարթակի չորս կողմերից արեւելեան եւ հարաւային հատումներում «կանգնած են» երեքական սիւներով յօրինումաճքներ, որոնք «շարունակուում են» խոշորաչափ քարակերտ արձանախմբերով (լուս. 144-148):

Փաստօրէն, յօրինումաճքի կենտրոնական, կոնաձեւ մասը ներկայացնում է բլրաձեւ թաղում, այդպիսիք Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպում են *նէոլիթից* սկսած՝ Շամիրամ եւ Արուճ գիւղերի շրջակայք, Կղզեակ բլուր, Մաշտոցի բլուր, Տէրտէրի ձոր, Արեգունի բլուր եւ այլն [280]: Օրինակ, Շամիրամի եւ Արուճի մօտ գտնուող բլրաձեւ կենտրոնական թաղումով դամբարանը (II հազ. 2-րդ կէս եւ I հազ. սկիզբ)՝ *կրումլեխը*, իր յօրինումաճքով կարող է համարուել Նեմրութի յուշարձանի նախատիպ: Որոշ դամբարանների վրայ դրուել են մարդակերպ քարէ արձաններ, տուֆէ ուղղահայեաց կոթողներ, մենաքարեր, *ֆալոսներ*: Ընդհանրապէս՝ որեւէ տեղի, երեւոյթի, դէպքի, թաղման, բնակավայրի, տարածքի ամրագրումը մենաքար-կոթողով, *դռմէն-մենհիրով*, վիշապաքարով՝ տարածուած յօրինումաճք է Հայկական Լեռնաշխարհում (Զօրացքար, Արագածի եւ Գեղամայ լեռների ջրանցքների ու ջրի ակունքների մօտ, III-II հազ.):

Փաստօրէն, Նեմրութի յուշարձանը իրենից ներկայացնում է ուղղանկիւն հարթակի կենտրոնում բարձրացող կոն, որի երկրաչափական առանցքները շեշտուած են սիւն-քանդակ համադրութեամբ յօրինումաճքներով: Այսինքն, ուղղանկիւն (կամ քառակուսի) ներգծուած շրջանագծով՝ հորիզոնական առանցքում, եւ բրգաձեւ-եռանկիւն յօրինումաճք՝ ուղղահայեաց առանցքում:

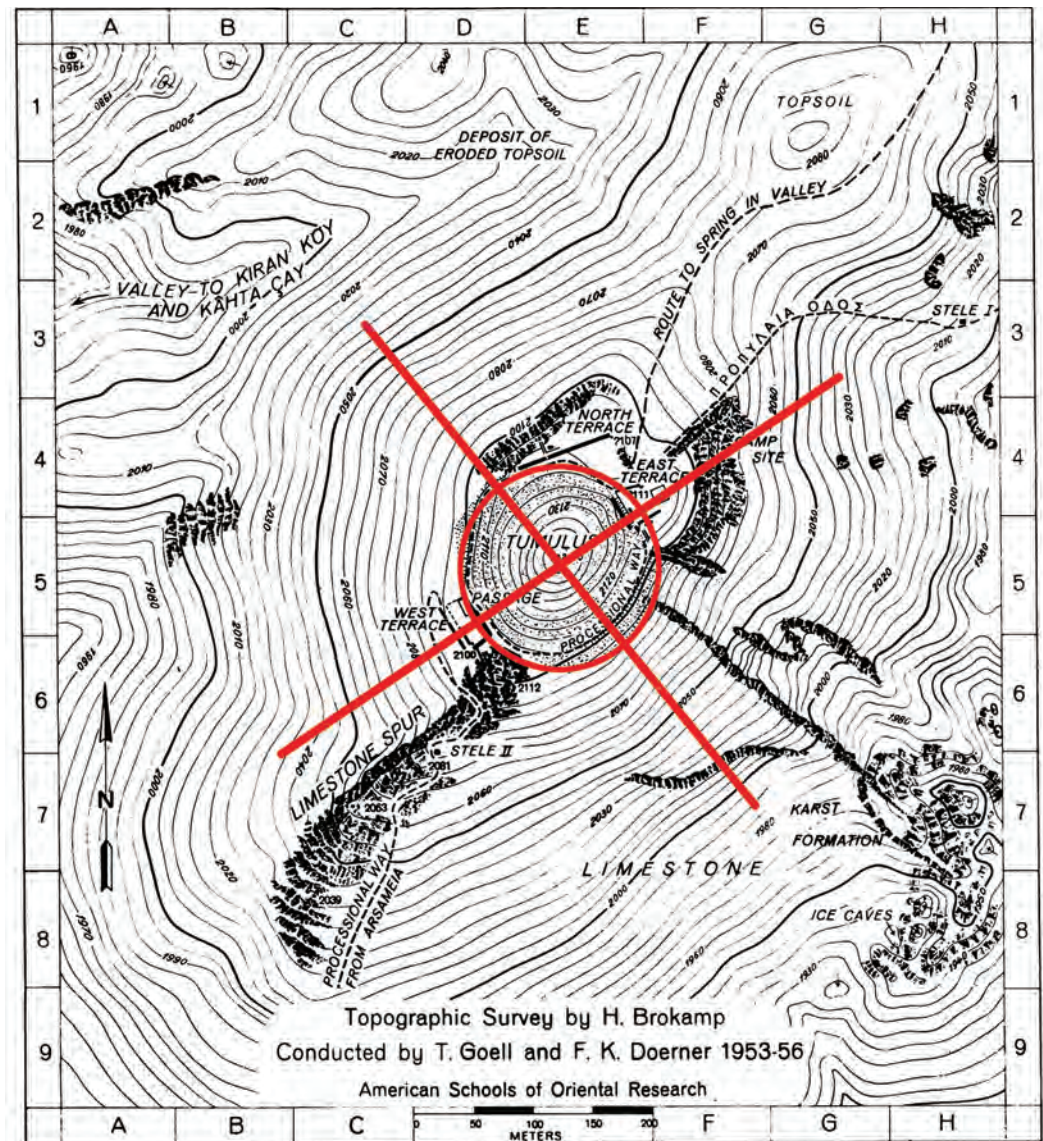
Նեմրութի դամբարանաբլուր-սրբավայրի յօրինումաճքային տիպաբանական հետազօտութիւնը թոյլ է տալիս եզրակացնել, որ.

Լուս. 145.

Լուս. 146.

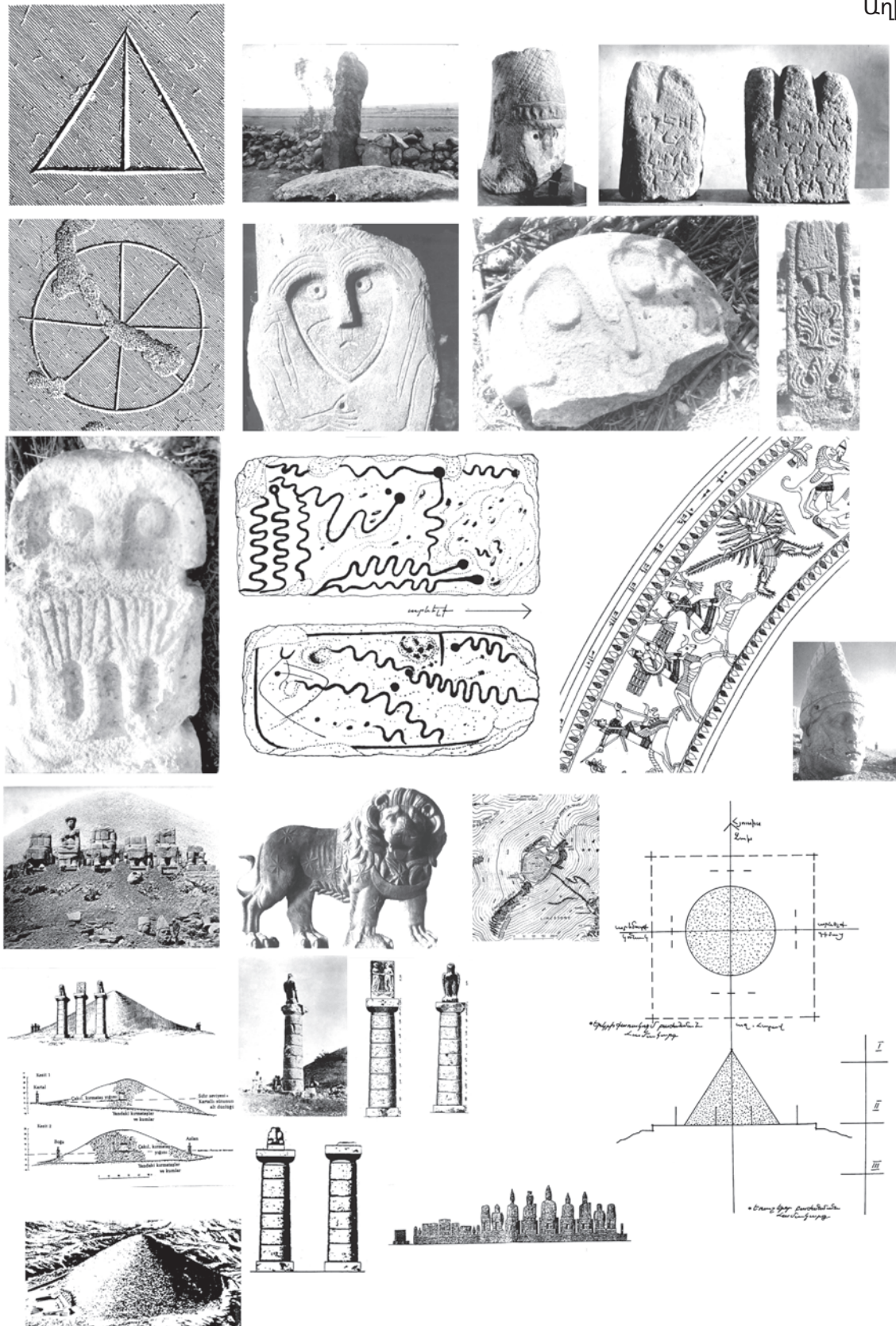

Լուս. 147.

Գլուխ երրորդ

Խորհրդանշանային սրահորությունն որսնտորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

Աղիւսակ 61

Երուանդունիների դամբարանքլորի խորհրդանշանային մեկնությունը (կլոր, կոն, առիւծ, արծիւ, սիւն, մարդ, աստուած, աշխարհի չորս կողմ)

Լուս. 148.

- Սրբավայրը յատակագծում ուղղանկեան մէջ ներգծուած շրջանագիծ է, որի կենտրոնական առանցքային ուղղութիւնները հիւսիս-հարաւ, արեւելք-արեւմուտք շեշտուածութեամբ «աւարտում» են արեւահայեաց կողմնորոշումը շեշտող՝ արձանախմբերով եւ հիմքում ունեն երկրի քառակողմ բաժանման սկզբունքը:

- Սրբավայրը ուղղահայեաց առանցքում կոնաձեւ է (եռանկին), որի ուղղահայեաց առանցքի ստորոտում՝ արհեստական հորիզոնական հարթակից ներքեւ կամ գոցէ՝ վերեւի մասում դամբարանն է, եւ հիմքում ունի երկրի եռաշերտ բաժանման համակարգը (ներքին եւ վերին շերտեր):

- Կառուցուած լինելով հելլենիստական շրջանում, յուշարձանը կրում է Հայկական Լեռնաշխարհով մէկ սփռուած՝ մինչեւ այդ գոյութիւն ունեցող մշակութային շերտերի ուղղակի ազդեցութիւնը (նէոլիթ - Արարատեան թագաւորութիւն):

- Յուշարձանին յատուկ են յօրինուածքային, գեղարուեստական յատկանիշներ, որոնց հանդիպում ենք նաեւ հայկական յետհելլենիստական շրջաններում:

- Յուշարձանի յօրինուածքային համակարգն արտայայտուած է այնպիսի խորհրդանշանային իմաստակիր յօրինուածքներով ինչպիսիք են՝ ուղղանկին - երկիր, կլոր - երկինք-տիեզերք, եռանկին - թռչուն - երկինք - տիեզերք, սիւն - Կենաց Ծառ - տիեզերապահական գաւազան, արծիւ - երկինք - տիեզերք, առիւծ - արեւ - թագաւոր եւ այլն խորհրդակիր յօրինուածքները:

- Նեմրութի յուշարձանի յօրինուածքը խորհրդանշանային նախնական իմաստները պահպանող, հայոց մարդակերպ աստուածների դիւցարանին յատուկ մօտեցումները հաստատող յուշարձաններից է (աղ. 61):

Ընդհանրապէս, խորհրդանշանային մտածողութեան դրսևորումները յատուկ են նաեւ այն յուշարձաններին, որոնք վերաբերում են երկրային կեանքից մարդու հեռացման, երկնային դրախտ տեղափոխման, հանդերձեալ կեանքի, մահուան եւ թաղման ծէսերի հետ կապուած դրսևորումներին:

Կլոր, ուղղանկինաձեւ, կարասային, բլրայ - կոնաձեւ (Թալին, Շիրակի դաշտ, Արագածոտն եւ այլն) դամբարան, դամբարան բլուրների, այրային եւ դամբարանային թաղումները հաստատող կառույցների յօրինուածքներում խորհրդակիր դրսևորումները շատ են (*մենհիր*, *դոլմէն*, տապանաքարեր, մենասիւն, խաչքար, Աղծքի դամբարան եւ այլն):

Այս յօրինուածքներում նկատելի են կոթողների շեշտադրուած դիրքորոշումները (արեւելք, մուտքերը հարաւից, բնակավայրերի դէպքում՝ արեւմուտք, հիւսիս) եւ այլն: Սա բնականոն մօտեցում է, քանզի խորհրդանշանային մտածողութիւնը չէր կարող անտեսել մարդկային գոյավիճակի այս փաստը:

Յուշարձանի տարածքը հարուստ է այրային կառուցապատումներով, որոնց յօրինուածքաձեւերը յար եւ նման են Արարատեան թագաւորութեան շրջանին յատուկ մշակութային կոթողներին:

Արեւապաշտութեան շրջանի խորհրդանշանային մեկնութիւնների լաւագոյն աւանդոյթներով հարուստ այս կոթողը Հայկական Լեռնաշխարհում պահպանուած լաւագոյն յուշարձաններից է, յուշարձան, որտեղ ամփոփուած են կեանք եւ մահ, յաւերժ, երկինք, Արեւ, Աստուած, արեւահայեաց դիրքորոշում եւ այլ խորհուրդների քարեղէն իմաստակիրները:

3.22 Հաւասարակողմ եռանկյունիների յօրինումը առանձնայատկությունները

Արդէն ասուեց, որ հաւասարակողմ եռանկյուն, ինչպէս նաեւ շրջանակ եւ քառանկյուն (քառակուսի) եւ այլ երկրաչափական պատկերները հայ մշակույթում (ժայռապատկերներ, խեցեգործություն, մանրանկարչություն, *դեկորատիւ* կիրառական արուեստ եւ այլն) իրենց տեղն են գտել քարի դարից սկսած եւ ամենատարբեր դրսեւորումներով կիրառուել են մինչեւ ուշ միջնադար:

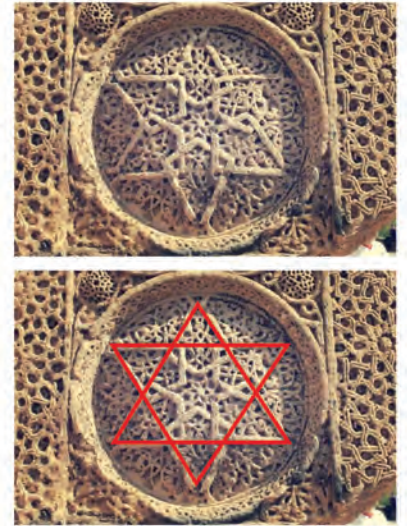
Հաւասարակողմ եռանկյան պատկերում ուղիղ գծերով իրար են միացում երեք կէտեր, ինչի արդիւնքում ստացւում է եռանկյուն պատկեր, որը կարող է ունենալ երկու նկարում, գազաթը վեր եւ վար տեսքով: Այս պատկերը, եթէ լինէր զուտ երեք կէտեր միացնող գծագրություն, հազիւ թէ այսքան տարածում ունենար հայ մշակույթում:

Նշանակում է այն, ինչպէս հայ մշակույթում հանդիպող այլ երկրաչափական, բուսական եւ կենդանական պատկերներ, ունի իր մէջ ամբարածխորհին խորհուրդներ:

Հաւասարակողմ եռանկյան խորին խորհուրդներին անդրադառնանք Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Հայկական, Արարատեան թագաւորութեան շրջանի մի շարք *արտիֆակտ*ների օրինակներով: Մինչ այդ փորձենք «կարդալ» եռանկյուն պատկերը, ինչ մասերից է բաղկացած, ինչպէս է «նկարում», ինչ նախատիպ կարող էր ունենալ, ինչ է նշանակել եւ այլն: Հեշտ է նրկատել, որ երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկյունիների պատկերը (պատկեր 60, նկ.1) ներգծում է շրջանակի մէջ (պատկեր 60, նկ. 2): Եթէ իրար միացնենք շրջանագծի հետ եռանկյան երեք գագաթների հատման կէտերը, ապա կը ստանանք իրար հատուղ (շրջանակի կենտրոնով անցնող) երեք գծիկներ (պատկեր 60, նկ. 3-5): Այս պատկերը փաստօրէն հաւասարակողմ երկու եռանկյունների նախաձեւ (թաքնուած) պատկերն է (այլ նմանատիպ պատկերների հետ) լայն կիրառութիւն է գտել Հայկական Լեռնաշխարհում տարածուած ժայռապատկերային մշակույթում¹²⁵: Ըստ Հ. Մարտիրոսեանի Հայկական մինչքրիստոնեական, ինչպէս նաեւ Վանի Հայկական Արարատեան թագաւորութեան շրջանի մշակույթում հանդիպող շրջանակ, կէտ, խաչ, կեռիխաչ, գալար, եռանկյուն եւ այլ պատկերները, իրենց մէջ խտացրել են արեւ, աստղ, Աստուած, կայծակ, վիշապ, մարդ, թռչուն, առիծ, այծ եւ այլ խորհրդաբանական պատկերացումներ, ինչը մեր նախապապերի աշխարհընկալման պատկերացումների արդիւնքում է ձեւաւորուել: Եռանկյուն պատկերը գազաթով ուղղուած դէպի վեր խորհրդանշել է իգական սկիզբը, ինչպէս նաեւ լեռ, լեռնաշղթայ, դէպի երկինք, իսկ դէպի վար՝ արական սկիզբ, պատկերացումները: Այս պատկերի տարբեր դրսեւորումները նշանակել են նաեւ կայծակ, փայլակ, այծ եւ այլն:

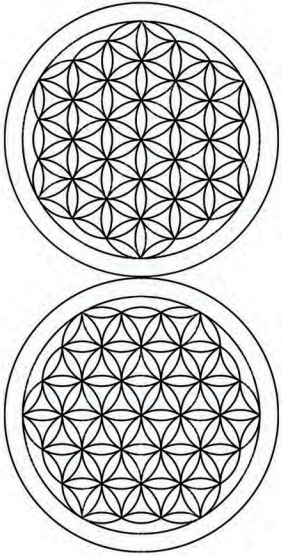
Ըստ Համլետ Մարտիրոսեանի գրառման «Թէ Քրիստոնեական, թէ նախաքրիստոնեական հայոց մշակույթում յաճախ է հանդիպում հնգաթեւ կամ վեցաթեւ աստղի պատկերը, որոնց հնագոյն նմուշները Սիւնիքի ժայռապատկերներում են եւ առնուազն 15,000 տարեկան»: Մեզ հետաքրքրողը վեցաթեւ աստղն է, որը նկարուած է երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկյունի պատկերներով, ներգծուած շրջանակի մէջ:

Հեշտ է նկատել, որ եռանկյան նախնական պատկերը եւ խորհուրդը պիտի ամբողջանար ժայռապատկերային երեք (6-ի թուային խորհուրդը), իսկ երկու իրար ագուցուած եռանկյունիները՝ չորս գծիկների (8-ի թուային

Լուս. 149.

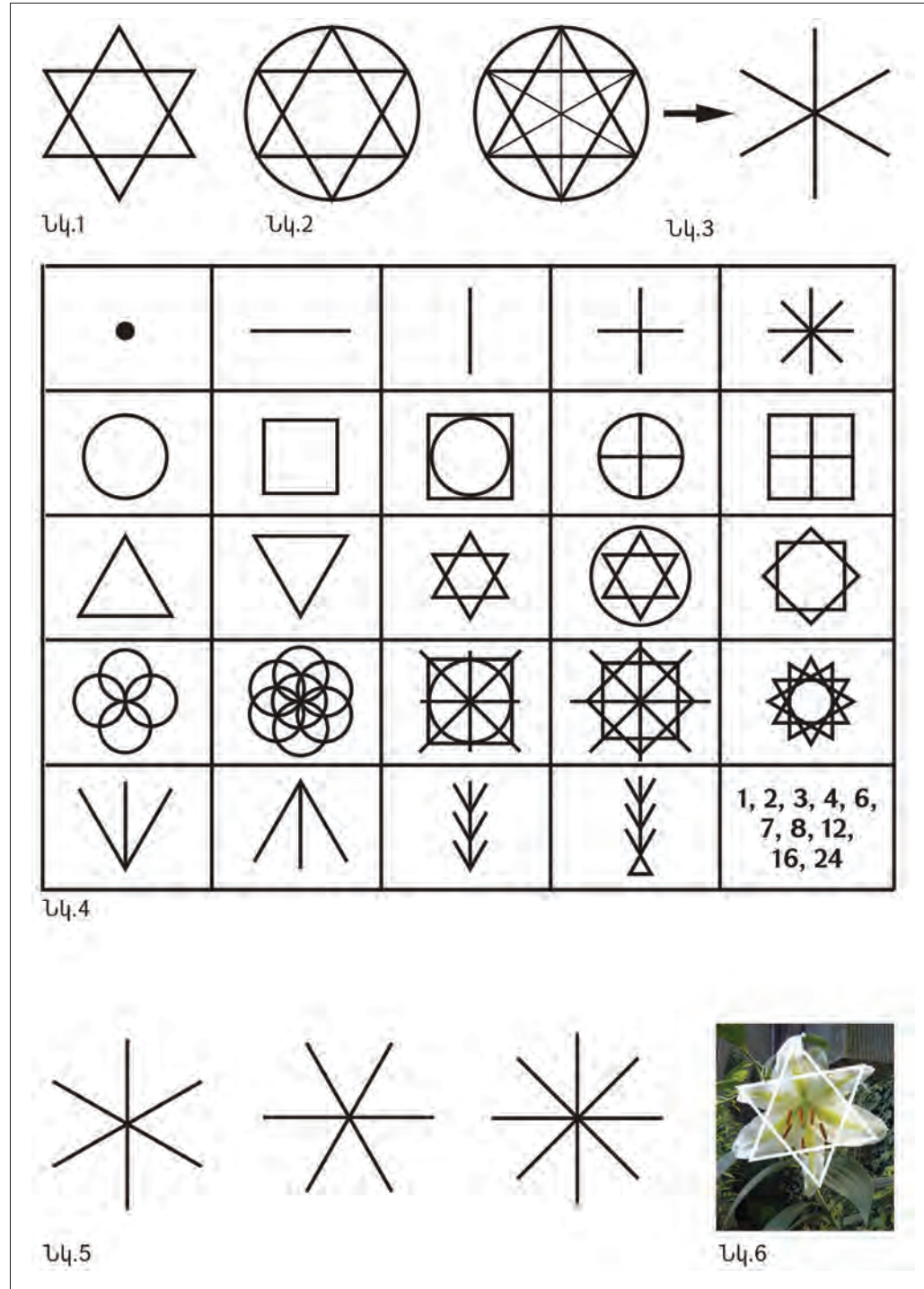
125 - Մարտիրոսեան Գ., Գիտությունը սկսում է նախնադարում, «Սովետական գրող», հրատ., Երեւան 1978թ., 206 էջ, տես՝ նաեւ Հ. Ս. Մարտիրոսեան, Հայոց հնագոյն պատմութեան էջերը, Երեւան, 2011թ., 271 էջ:

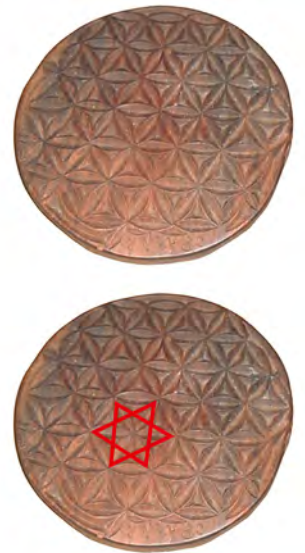
Պատկեր 59.
Հաւասարակողմ եռանկեան պատկերի կիրառումը «կյանքի ծաղիկ» խորհրդանշանը

Գլուխ երրորդ

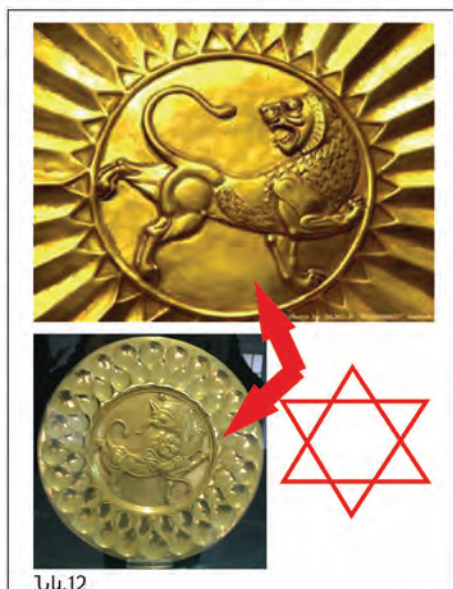
խորհրդանշանային սրածրողութեան դրսեւորումները պաշտամունքային կառոյցների ճարտարապետութիւնում

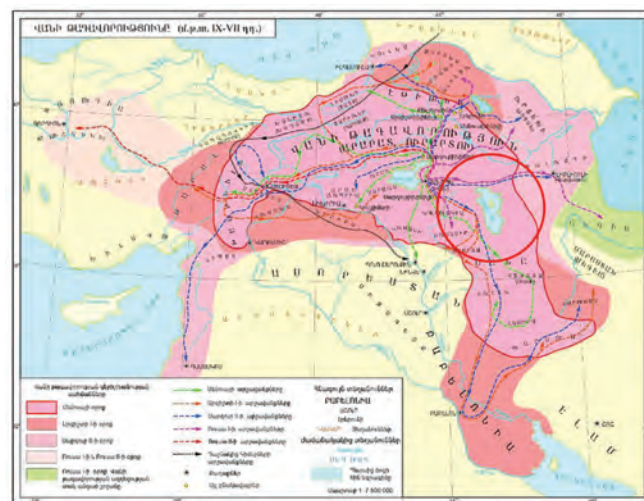
Պատկեր 60. Հաւասարակողմ եռանկեան եւ իրար ագուցուած եռանկիւնիների, շրջանակի, քառանկեան, խաչի, Կենաց Ծառի եւ այլ համագրուած խորհրդանշանային պատկերների զարգացման փուլերը եւ նրանց բուսական զուգահեռը

Պատկեր 62.

Պատկեր 61. 62.
Իրար ագուցուած
երկու հաւասարակողմ
եռանկիւնիների
խորհրդապատկերի
կիրառման օրինակներ,
դէկորատիւ
կիրառական արուեստի
գործերում

3.22 Հաւասարակողմ եռանկիւնիների յօրինուածքային
առանձնայատկութիւնները

Լուս. 150.

խորհուրդը) տեսքով (նկ. 5), եւ ինչպէս նշուեց խորհրդանշներ արեւ, աստղ, լոյս, լուսատու եւ այլ հասկացութիւններ եւ յուշէր ու հաստատէր, որ արեւի եւ աստղերի լուսաւորութեան աղբիւրը պիտի փնտռեն եւ գտնեն երկնքում, իսկ դրանց ազդեցութիւնը երկրի վրայ, երկիր աշխարհի չորս (երկու իրար փոխադրահայեաց գծիկներ եւ 4-ի թուային խորհուրդը) կողմերում, ինչպէս նաեւ պաշտամունքային կառույցների յօրինուածքներում: Այս խորհուրդների ամբողջութիւնը յետագայ դարերի ընթացքում առաւել զարգացում է ապրել, խտացուել ինչպէս իմաստային, այնպէս էլ պատկերային այլ եւ այլ դրսևորումներ ստացել: Լայն տարածում է ստացել շրջանակի (երկինք, տիեզերք) մէջ ներգծուած երեք եւ չորս գծիկները, որի հիման վրայ առաջացել է իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիների պատկերը (ինչպէս նաեւ դրանց պտոյտով պայմանաւորուած աւելի բարդ պատկերը): Այն իր հերթին իր զուգահեռն է գտել արուեստի տարբեր տեսակներում, վեց թերթանի ծաղկի՝ շուշանի (բուսական խորհրդաբանութիւն) պատկերի տեսքով եւ կիրառւել (նկ. 6):

Նախ հարկ է նշել, որ եռանկիւն պատկերը ինքնիրենով, արդէն խտացրած ունի՝ ա. Աստղ, յաւերժ, լոյս, շարունակական աճ եւ զարգացում, կեանքի շարունակութիւն, մարդ - տիեզերք, մարդ - Աստուած փոխադարձ կապւածութիւնը, հաւատքի անընդհատութիւն, երկիր, իգական, հորիզոնական խորհուրդները; բ. թռչուն եւ երկինք խորհուրդները; գ. լեռ, սար, դէպի երկինք, տիեզերք խորհուրդները; դ. հայր, մայր եւ զաւակ (մարդկային տեսակի վերարտադրութեան (երկրայինի) եւ պահպանութեան խորհուրդը), Հայր, Որդի եւ Սբ. Հոգի (պաշտամունքադաւանաբանական, երկնային, աստուածային ճշմարտութեան) խորհուրդը; ե. աջ, ձախ, վերեւ, ներքեւ, երկրային, երկնային եւ այլ խորհուրդներ:

Ասատուր Մնացականեանը եռանկեան (ինչպէս նաեւ իրար ագուցուած երկու եռանկիւնների) պատկերների մէջ տեսնում է «ծնող զոյգի եւ զաւակի» գաղափարը, ընդգծելով, որ այդ «գաղափարն արտայայտող բոլոր *մոտիւններում* էլ առկայ է ընտանեկան կենաց ծառի հասկացութիւնը»¹²⁶:

Նշանակում է հաւասարակողմ եռանկեան խորհրդաբանական յենքը (ինչը ժայռապատկերներում շատ պարզ ձեւով ներկայացուած է երեք իրար մէկ կէտում հատուղ գծիկների տեսքով) նախ պիտի լինէր եւ ներկայացնէր ծնող զոյգի եւ զաւակի, իսկ յետագայում (քրիստոնէական շրջանում) Հայր, Որդի եւ Սբ. Հոգի պատկերացումների շրջանակը: Ընդ որում եռանկեան գագաթը դէպի վար (երկիր) եւ դէպի վեր (երկինք) համապատասխան դիրքերով: Որտեղից էլ այս երկուսի համադրուած նոր պատկերը՝ իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիներով վեց թեւանի պատկերը ներգծուած շրջանակի մէջ, իր յարաբարդութիւններով, պիտի խորհրդանշէր երկու հասկացութիւնների (երկրային եւ երկնային ծնող զոյգ) հաւասարազօր գոյութիւնը թէ՛ երկրում, եւ թէ՛ երկնքում:

Իրար ագուցուած երկու եռանկիւնիներն աւելի ընդհանրական խորհուրդ էլ ունեն (ինչպէս շրջանակի մէջ ներգծուած, այնպէս էլ առանձին հանդիպող ձեւերով): Այստեղ խտացուած են հաւասարութեան, նոյնականութեան, անդորրի, երկրային եւ երկնային ճշմարտութիւնների, հաւասարութեան եւ զօրաւորութեան ընկալման, մէկը (իր մէջ խտացրել է) միւսին առանց նախապայմանի գիտելիքների փոխանցման եւ ընդունման կարողութեան եւ պատրաստակամութեան (հաւատացեալը (մարդը) առանց նախապայմանի եւ նախախնամութեան վերցնում է այն, ինչը անմանացորդ իրեն է տրուում երկընքից Աստծոյ կողմից), կատարելութեան (կատարեալի) եւ այլ խորհուրդները:

126 - Ա. Մնացականեան, Հայկական զարդարուեստ, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1955թ., 660 էջ, էջ 237:

Միջնադարեան մեծնագրեր

Արեգակն, լուսն, անապատ			արևադարձ	հարաւ	Լուսին	առաւօտ
աստղ	Երկիր	Երկինք	խաչ			
Աշխարհ	հոյն	Տուկն	փայլակն	դալակն	վիշապ	
Երկուորեակ	Արուսեակ		աղեղնաւոր			լեռ
ջուր	Ջրիոս		աղբիւր			
անմահ	անվախճան	անթաղամ	մարդ	առաջնորդ		
մարտիրոս	անպարկեշտ, հեշտասէր	եղբայր				
կռապաշտ	որդի	ժառանգ	պտուղ	կենդանի		
թուրն	գաղուն	գաւազան	աստիճան	կառք		
նետ	աշտարակ	տաճար	ճանապարհի	դուռն	համասփիւռ	

ըստ Ա. Գ. Աբրահամյանի «Պայծառ գիր և գրություն», Եր., 1973» գրքի, էջ 201-43

Պատկեր 63.
Խորհրդանշանային
բազմաթիւ
երկրագավառական
պատկերների
նախապատկերը
հայկական
ժայռապատկերներում
և միջնադարեան
մենագրերում

3.22 Հաւասարակարգ եռանկյունների յօրինումաճրպային առանձնայատկութիւնները

Լուս. 151.

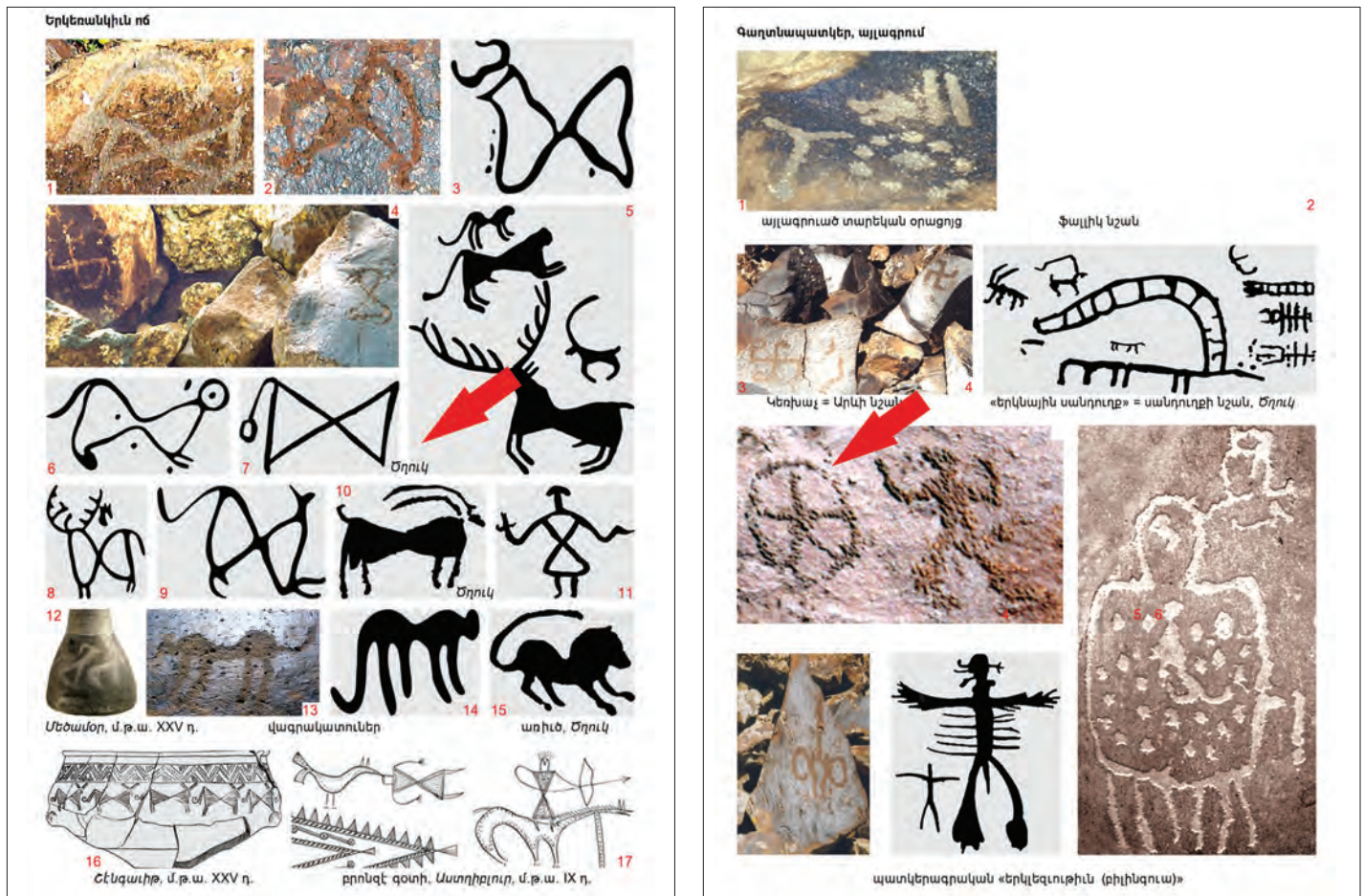
Այս նշանը, որ փաստորէն սկիզբ է առնում երեք գծիկների մէկ կէտում հատող եւ խաչուող պատկերի հիման վրայ առաջացած եռանկիւն պատկերից, լայն տարածում է ստացել հայ մշակոյթում, Հայկական Արարատեան թագաւորութեան շրջանից սկսած¹²⁷: Վեց գագաթներից բաղկացած այս պատկերը փաստորէն ստացել է կատարեալի արարման *կոդ* բանալիի իմաստը եւ իր յօրինուածքով դարձել է շատ այլ *արտիֆակտ*ների արարման հիմք: Այս երեւոյթը յատկապէս նկատելի է, օրինակ Կանգաւար «Անահիտայ» Անահիտի տաճարի քարաքեկորների վրայի պատկերագրերում¹²⁸ (նկ. 8), կարմիր բլուրի (Երեւան, մ. թ. ա. V-IV դարեր) որմնանկարների՝ յատկապէս ծիրանագոյն, կարմիր, երկնագոյն յօրինուածքով պատկերների (նկ. 9), Թեհրանի Ռեզայ Աբասի թանգարանի հաւաքածուներում առկայ ոսկէ թասերի մ. թ. ա. V-IV դարեր հաւաքածուներում եւ այլն: Վերջիններիս մէջ հանդիպում են առիւծ, ցուլ, արծիւ յօրինուածքներով պատկերներ, որոնք յօրինուած են երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիների կոմպոզիցիայի յենքի վրայ (նկ. 10-11): Առիւծներով թասի (յատակում) յօրինուածքը իրենից ներկայացնում է շրջանակի մէջ իրար մէջք-մէջքի կանգնած գլուխները իրարու դարձուած եւ հայեացքներով մէկը միսին նայող առիւծներով *կոմպոզիցիա*: Շրջանակից դուրս 15 շրջանակներ են գծուած, որոնց յաջորդող 16-րդից «ճառագում են 50 եռանկիւնիների տեսքով շողարձակներ» (նկ. 10): Բարդ չէ նկատել, որ շրջանակի մէջ նկարուած առիւծների յօրինուածքի յենքը երկու իրար ագուցուած եռանկիւնիներն են (նկ. 10)¹²⁹:

Նոյն մօտեցումն ենք տեսնում երկու այծերի յօրինուածքում (նկ. 11): Այստեղ նոյնպէս թասի յատակի հարթ մասում շրջանակի մէջ պատկերուած են երկու մէջք-մէջքի դարձած եւ գլուխներով իրար «հարուածող» երկու այծեր: Շրջանակից ճառագում են 26 ճառագայթներ դէպի թասի ստորին մասը:

127 - Փաստորէն երեք գծիկներով ամբողջացող հաւասարակողմ եռանկիւնին, որպէս վերջնականոյց ունի իր փուլային զարգացման տիպաբանական եւ խորհրդաբանական պատմութիւնը: Խորհրդանշանի նախատիպի հիմքը կէտն է, սկիզբը: Յաջորդ փուլում իրար մէկ կէտում (սկզբում) խաչուող ուղղահայեաց եւ հորիզոնական գծերը: Այնուհետեւ մէկ կէտից ելնող (ծնող) երեք ճառագայթ գծերը (Հայր, Մայր (ծնող զոյգ) եւ զաւակ պատկերը, դրան յաջորդում է դէպի վար նոյն պատկերը շրջուած վիճակով, յետոյ այս վերջին երկուսը միաւորում են, ստանում նոր պատկերի տեսք, որը իր հերթին դառնում է երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկիւնիների պատկերման յենքը եւ հանդէս գալիս որպէս նոր խորհրդանշային պատկեր): Կարելի է, որ այս պատկերը ներգծում է շրջանակի մէջ, իսկ շրջանակը արդէն այլ պատկեր է, այլ խորհրդով, ինչը իր հերթին «ծնում» է նոր նշան եւ այլն: Հետաքրքրական է նաեւ այն հանգամանքը, որ իրար մէջ ագուցուած հաւասարակողմ եռանկիւնիների յօրինուածքը կարող է որպէս արարման յենք հանդիսանալ, ունենալ եւ պահպանել իր երկրաչափական պատկերը ինչպէս երեք գծիկներից մէկի հորիզոնական, այնպէս էլ ուղղահայեաց դիրքերի դէպքում, այլ կերպ ասած իր «սկիզբ կէտից» պտտուած 90 աստիճանի պայմանով: Պակաս հետաքրքրական չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ այս պատկերը իր բարդութեան համատեքստում խտացնում է նաեւ մէկ, երկու, չորս, վեց, ութ եւ տասնվեց թուերի խորհուրդը: Ինչպէս յայտնի է 16-ը արեւ լուսատուի թուային խորհուրդն է, իսկ վեցաթեւ կամ ութաթեւ գծիկներով պատկեր ժայռապատկերային արուեստում եւ յետագայ Վանի հայկական թագաւորութեան շրջանի մեհենագրական արուեստում հէնց աստղ – արեւ էր նշանակում: Տե՛ս՝ Ա. Մովսիսեան, Վանի թագաւորութեան (Բիւյնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մենագրութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998թ., 107 էջ, XXXV աղիւսակ:

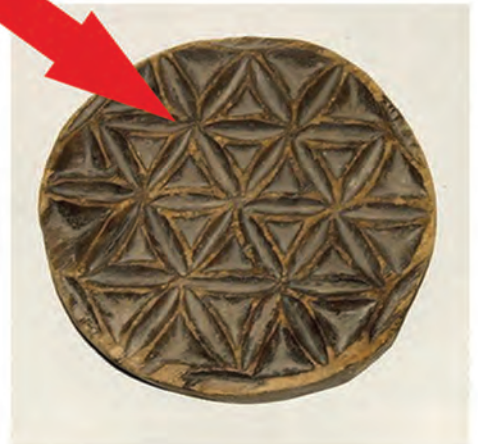
128 - Հարկ է նշել, որ Անահիտի տաճարի յօրինուածքը առանձին հետազօտութեան կարիք ունի Հայկական Լեռնաշխարհում տարածուած բոլոր տաճարների յօրինուածքների զուգահեռների առումով: Տե՛ս՝ Ա. Գրիգորեան, Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի զուգահեռների համեմատական վերլուծութիւնը, Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգութիւնը միջազգային գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2012թ., 228 էջ, էջ 178-179:

129 - Հետաքրքրական է, որ ըստ Թեհրանի Ռեզայ Աբասի թանգարանի գիտաշխատողների նշումը ոսկէ թասերի յայտնաբերման կոնկրետ տեղը եւ ժամանակը յայտնի չէ, նշում է միայն տարածքը Ուրմիայ լճի աւազան (Կանգաւար) եւ զուտ պայմանականօրէն գրանցում են որպէս Աքեմենեան յուշարձաններ, այնինչ յայտնի է նաեւ, որ նշուած տարածքը Հայկական Վանի թագաւորութեան տարածք է եղել (տե՛ս էջ 291-ի 61 պատկերի քարտէզը):

3.22 Հաասարապուրյան եռանկյունների յօրինումաճախին առանձնապատկությունները

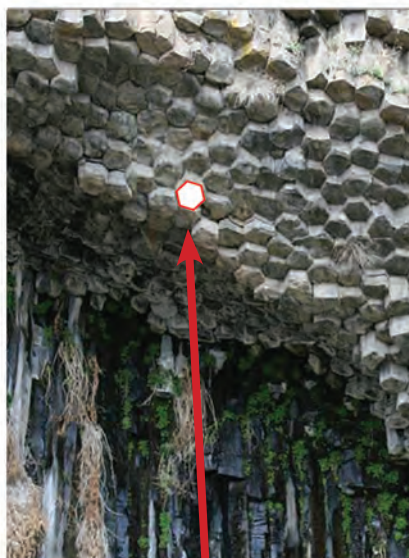
Պատկեր 64. Խորհրդանշանային բազմաթիւ երկրաչափական պատկերների նախադրիւթը հայկական ժայռապատկերներում, Արարարեան թագաւորութեան շրջանի մշակույթում և միջնադարեան ճարտարապետութիւնում

Պատկեր 65. Իրար ազդեցուած երկու հաւասարակողմ եռանկյունիների կիրառումը զարդարուեստում եւ փայտարուեստում

Լուս. 152.

"URARTU"	SYRIAC CHARACTERS	"URARTU"	SYRIAC CHARACTERS

Lnlu. 154.

Պատկեր 66. Վեցաթեւ աստղի եւ եռանկեան կիրառման օրինակներ

Lnlu. 153.

3.2.2 Հաասարակողմ եռանկյունների յօրինումաճքային առանձնայատկությունները

Լուս. 155.

Լուս. 156.

Այստեղ էլ կենտրոնական յորինումաճքի յենքը երկու հաւասարակողմ եռանկյունիներն են (նկ. 11): Նոյն յենքային յորինումաճքն է երկու արծիւների (երկգլխանի արծուի) պատկերումն մէկ առիծի պատկերի դէպքում (նկ. 12) եւ այլ նմանատիպ պատկերներում:

Ուշագրաւ է, որ այսպիսի յենք ենք նկատում նաեւ Յակոբ Սիմոնեանի գտածոյի յորինումաճքում: Խօսքը վերաբերում է «հերոս արքայի» դիմանկարին մ. թ. ա. XVI-XV դդ., բիտում, ոսկի, «Վերին Նաւեր» (նկ. 14), ինչպէս նաեւ նոյն հնավայրի I ա դամբարանում գտնուած դաշոյնի բռնակի յորինումաճքում (XVII-XV դարեր ք. ա.) (նկ. 15):

Օրինակները շատ են եւ ինչպէս նշուեց քարի դարից լայն տարածում ստացած: Եռանկյուն կամ իրար ագուցուած կամ գագաթներով իրար միացած կամ եռանկյունաձեւ շարքով յորինումաճքներ կարելի է տեսնել կճումների (Ծիծեռնակաբերդ մ. թ. ա. XVIII-XVI դարեր), սափորների (Շէնգաւիթ, մ. թ. ա. XII-XI դարեր), կախազարդերի (Շամսոր, մ. թ. ա. XIII-XII դարեր), մատանիների, ուլունքների (Կարմիր բլուր, մ. թ. ա. VIII-VII դարեր), գաթանախշերի (նկ. 16), որմնանկարների (Կարմիր բլուր, մ. թ. ա. VII դար)¹³⁰ եւ այլն:

Չմոռանանք, որ իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկյունիների պատկեր յորինումաճքները իրենց խորին խորհուրդներով լայն տարածուած էին նաեւ հայ միջնադարեան արուեստում (նկ. 16, 17, 19) եւ յատկապէս ճարտարապետութիւնում (նկ. 20)¹³¹ խաչքարային յորինումաճքներում, բնակելի տնաշինութիւնում (նկ. 17), մանրանկարչութեան մէջ, դէկորատիւ կիրառական արուեստում (նկ. 21, 22, 23) եւ այլուր, ինչին մենք կ'անդրադառնանք առանձին:

Փաստօրէն Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Կիլիկիայի տարածքներում սկսած *պալէոլիթի*, *նէոլիթի* եւ *քալքոլիթի*, բրոնզի, հայկական Վանի թագաւորութեան եւ յետագայ ժամանակաշրջանների հարիւրաւոր յուշարձանների յորինումաճքներում՝ գալարի, շրջանակի, խաչի, յաւերժութեան նշանի, առիծի, այծի, ցուլի, ձիւ, օձ - վիշապի, մարդու, մարդ - աստծոյ, արեւի, աստղերի եւ այլ երկրաչափական, բուսական¹³² եւ կենդանակերպ պատկերների հետ կարելի է հանդիպել նաեւ եռանկեան (ինչպէս նաեւ իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկյունիների) պատկերի¹³³:

Նշանակում է, հաւասարակողմ եռանկեան (իր տարբեր դրսեւորումներով) երկրաչափական պատկերների շարունակական կիրառումը Հայկական Լեռնաշխարհում (նկ. 17) սկսած առնուազն ք. ա. XVIII դարից, զուտ տեղական ծագում ունի եւ իր նախնական նախաստեղծ օրինակով, որպէս ծնող

130 - Երեւանի պատմութեան թանգարանի հնագիտական հաւաքածուն, Երեւան, 2008 թ., 47 էջ, Սարգարեան Ս., Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 2004թ., 508 էջ: Հայաստանի հնագիտական ժառանգութիւնը գիտ. խմբագիր, Յ. Սիմոնեան, Յուշարձան հրատարակչութիւն, Երեւան, 2003 թ., 96 էջ: Հայեացք բրոնզի դարից, ՀՊԹ, 2010 թ., 123 էջ: Իսրայէլեան Ա., XVIII-XX դդ. Հայկական հմայական պահպանակները, ՀՊԹ, Երեւան, 2012թ, 224 էջ, Piotrovsky B., Archaeologia mndy Ourartou, Nagel, Geneve, 1970, 221 p.:

131 - Հարկ է նշել, որ հայ մշակութային տարբեր շերտերում հանդիպում են նաեւ իրար ագուցուած երկու եռանկյունիների նաեւ աւելի բարդ (պտտուած) տեսակները 8 թերթանի ծաղկի տեսքով:

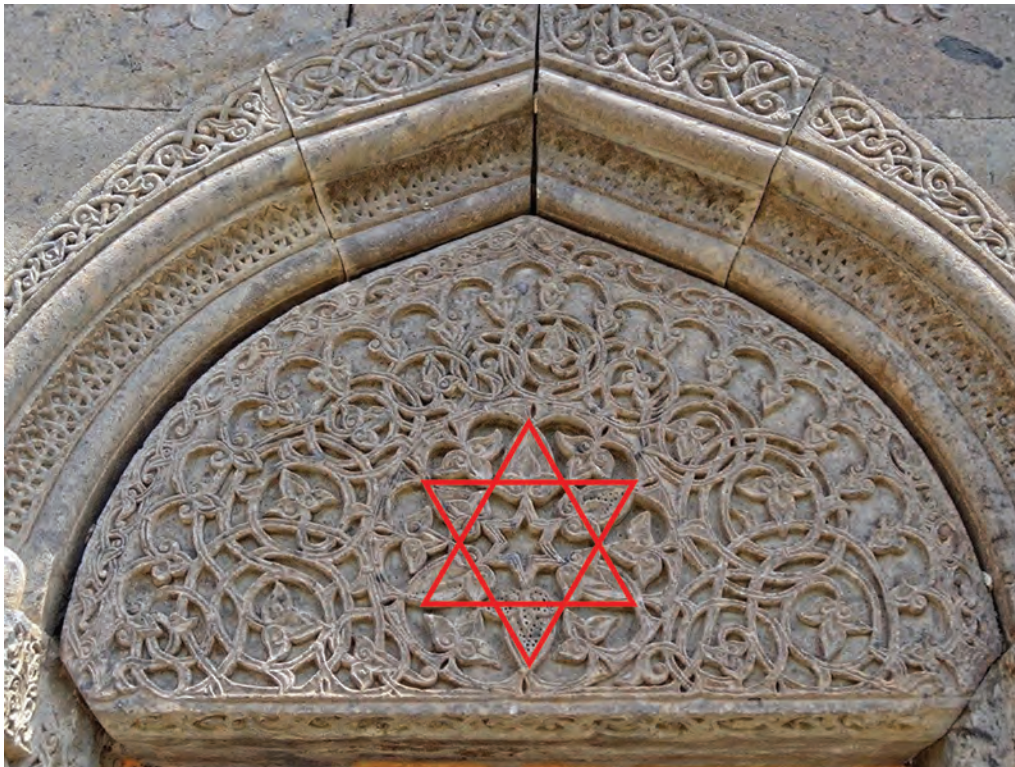
132 - Երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկեան պատկերի բուսական զուգահեռը կարելի է նկատել Շուշան-Նունուֆար, կարմիր Կակաչ եւ այլ ծաղիկների, ինչպէս նաեւ Նոան ծաղկի եւ այլ օրինակներում, որոնց վեց թերթիկները իրենց յորինումաճքով հիմք են հանդիսացել ճարտարապետական զանազան զարդանախշերի, իսկ դրանցում «թաքնուած» երկրաչափական պատկերները (վեցաթեւ աստղի տեսքով) նոր յորինումաճքների համար:

133 - Ճարտարապետութեան մէջ երկու հաւասարակողմ եռանկյունիների կիրառմանը անդրադարձանք Խորակերտի եկեղեցու օրինակով:

զոյգ եւ զաւակ, Կենաց Ծառ, որպէս գաղափարակիր պատկեր աղերսում է մեր նախապապերի բնափիլիսոփայական պատկերացումների արդիւնքում ստեղծուած խորհրդաբանական մտածողութեան հետ, որպէս վերջինիս պատկերային (տեսանելի) արտայայտութիւն:

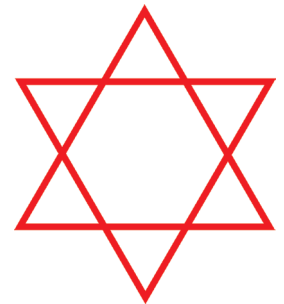
Լուս. 159.

Լուս. 157.

Լուս. 160.

Լուս. 158.

3.22 Հաւասարակողմ եռանկյունների յօրինուածքային առանձնայատկութիւնները

3.23 Խաչատակի աստիճանաձեւ յորինուածքների խորհրդաբանական ստուգաբանությունը, բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում

Լուս. 161.

Հայ ժողովրդի կողմից սիրուած եւ լայն զարգացում գտած յուշադրական կոթողների (*մենհիր*ներ, վիշապներ, Արարատեան թագաւորութեան շրջանի կոթողներ, Արտաշէսեան սահմանաքարեր, քառանիստ եւ կլոր սիւնաձեւ յուշարձաններ եւ այլն) շարքում առանձնանում են խաչքարերը: 301թ. Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում որպէս պետական կրօն ընդունելուց յետոյ խաչը իր ամենատարբեր դրսեւորումներով դառնում է քրիստոնէութեան խորհրդանշանը: Այն սկսում է պատկերուել պաշտամունքային կառոյցների, յուշադրական կոթողների, կիառական արուեստի գործերի վրայ:

Ըստ V դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսաւորչի ջանադրութեամբ, պաշտամունքային նպատակով փայտէ, մետաղէ եւ ապա քարակերտ «թելաւոր» խաչեր՝ տէրունական խաչի սուրբ նշաններն են կանգնեցում Վաղարշապատում նահատակուած սրբերի վկայարանների, աւերուած մեհեանների տեղերում, գիւղերում, փողոցներում, ճանապարհների կեռմաններում եւ հրապարակներում՝ որպէս պահապան եւ ապաւէն¹³⁴:

Նոր կրօնի տարածման գործընթացում, քրիստոնէական հաւատի հիմնարար գաղափարների *ակտիւ* քարոզչութեանը զուգահեռ կարեւորագոյն տեղ էր յատկացում սրբազան (ծիսա-պաշտամունքային) տարածքի ստեղծմանն ու կազմակերպմանը՝ ի դէմս քրիստոնէական տաճարի՝ եւ բացօթեայ կոթողի¹³⁵: Բացօթեայ կոթողի գործառոյթը, անշուշտ կրելու էին նախ՝ IV-VII դդ. քառակող, բազմակող եւ կլոր սիւնաձեւ կոթողները դրուած աստիճանաձեւ խարիսխների վրայ եւ ապա VIIդ. կէսերից լայն տարածում գտած խաչքարերը:

Խաչքար-կոթողը մի կողմից յայտարարում եւ հաստատում էր իր նոր կրօնի (քրիստոնէութեան) յաղթանակը՝ հին (հեթանոսական) կրօնի նկատմամբ, միւս կողմից սրբագործում էր այն տարածքը, որտեղ պիտի կառուցուէր նոր հաւատքի տաճարը եւ որտեղ պիտի ապրէին նոր հաւատքը դաւանողները (լուս. 161-166, պատկեր 67):

Հարկ է նշել, որ մինչ քրիստոնէութիւնն էլ Հայկական Լեռնաշխարհում արդէն կային սրբազան տարածքի գաղափարները, ինչպէս նաեւ տաճար եւ կոթող հակադրութիւնները¹³⁶:

Մինչ քրիստոնէական շրջանն էլ Հայկական Լեռնաշխարհի մեր աշխարհընկալման, փիլիսոփայական պատկերացումների շրջանակներում, արդէն յստակ տարբերում էին երկիր-երկինք, երկնքին մօտ, դէպի երկնային անսահմանները ձգտող սար-գագաթների (Արարատներ (որպէս Նոյեան տապանի, մարդկութեան փրկութեան սարի), Արագած, Նեմրութ, Բիւրակն լեռներ եւ այլն), աղբիւրների, գետերի, լճերի (ծով) որպէս սրբազան տարածքների մասին յստակ դիրքորոշումներ եւ համոզմունք, որի արդիւնքում այդ վայրերում (սարի գագաթներին, բլուրների բարձրագոյն մասերում, քարաժայռերի վրայ, գետի ակունքներում, լճերի հարեւանութեամբ) պիտի կառուցուէին զոհասեղաններ, տաճարներ եւ այլ տիպի պաշտամունքային կառոյցներ:

Այս աւանդոյթը փաստօրէն շարունակուած է նաեւ քրիստոնէութեան

134 - Ս. Սաղումեան, Գուգարքի մեմորիալ կոթողները, Երեւան, Հայաստան, 1970թ., 104 էջ, 80 նկ., էջ 3:

135 - Հ. Պետրոսեան, Խաչքար, Ծագումը, գործառոյթը, պատկերագրութիւնը, իմաստաբանութիւնը, Երեւան, Փրինթինգոն, 2008թ., 480 էջ, էջ 10:

136 - Հ. Պետրոսեան, Նոյն տեղում, էջ 10:

շրջանում: «Խարսխաձեւ ճախարակաձեւ խարիսխ ոսկի, մեծութեամբ իբրեւ զմեծն մի բլուր, եւ ի վերայ նորա սին մի հրեղէն բարձր մինչեւ յոյժ, եւ ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպերայ, եւ խաչն լուսոյ, ի վրայ նորա»¹³⁷: Յայտնի է լոյսը (աստուածային էութիւն) եւ ոսկին (աստուածային լոյս՝ ինչպէս կործանարար, այնպէս էլ արարչագործ) իբրեւ մարդու կողմից շրջակայ աշխարհը, երկիրն ու երկինքը ճանաչելու, երկրային եւ երկնային երեւոյթները հասկանալու եւ կառավարելու յենակետային տարրեր, աւելի վաղուց էին յայտնի Հայկական Լեռնաշխարհի բնակիչ մեր նախապապերին¹³⁸: Այնպէս որ խաչքարերը որպէս հաւատոյ հանգանակներ, նրանց տարած եւ տարատեսակ զարդաքանդակներն ու պատկերաքանդակները կրում են նախորդ ժամանակների կուլտուրայի ու մշակույթի ազդեցութիւնը: Բացի այդ, կոթողների յարդարանքում գերիշխողը հայկական ասանդոյթներից, նախասիրութիւններից բխող աշխարհիկ ու կրօնական թեմաներն են¹³⁹:

Նշանակում է, որ խաչքարերի վրայ պատկերուած խաչ, քառակուսի, շրջանակ, եռանկյունի եւ այլ երկրաչափական պատկերները, բուսական եւ կենդանական յորինուածքներ պիտի ունենային նախատիպեր եւ նախնական իմաստներ, մինչ դրանց վերաիմաստաւորուած կիրառութիւնները, արդէն քրիստոնեական շրջանում: Մեզ հետաքրքրողը այս դէպքում խաչատակի աստիճանաձեւ յորինուածքն է: Խաչքարի վրայ այսպիսի պատկերներ են յայտնուել VII դ-ից սկսած եւ յետագայում շարունակուելով կիրառուել, վեր են ածուել զարդարիկ տարրերի (հիմանականում շրջանակաձեւ «կեանքի ծաղիկների») եւ աստիճանաբար կորցրել իրենց նախնական նշանակութիւնն ու պատկերը: Աստիճանաձեւ խաչատակի յորինուածքների ենք հանդիպում՝ Դսեղի կոթողի, աստիճան պատուանդանի VII դ., թեւաւոր խաչի (XIII դ.) աստիճանաձեւ պատուանդանի, Սանահինի, Սարգսի խաչքարի (1215թ.) երկաստիճան խաչատակի տակդիրի, Սանահինի Յովհաննէս քահանայի խաչքարի (1227թ.), ուղղանկյունից բլրատիպի (եռանկյունաձեւ) անցումով խաչատակի տակդիրի, Յաղպատի գրատան միջանցքի (XII - XIII դդ.) խաչքարի յատակի եռաստիճան տակդիրի, Յաղպատի մեծ գաւթի խաչքարի (XIII դ.) քառաստիճան գնդկաւոր խաչատակի տակդիրի, Քոբերի Տէրունական խաչքարի (Այգեհատի ձորում), 1291թ., խաչատակի քառանկյունաձեւ ճակտոնով տակդիրի, Արդուի գերեզմանատան խաչքարերից մէկի (1581թ.) խաչատակի տաճարատիպ տակդիրի եւ այլ տասնեակ (ի դէպ Հայաստանի գրեթէ բոլոր շրջանների, ինչպէս նաեւ պաշտամունքային կառոյցների պատերի մէջ ագուցուած) խաչքարերի վրայ: Այսչափ յաճախ կրկնուող մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, եօթ, ինը եւ այլ քանակի աստիճաններով յորինուածքները, ինչպէս նաեւ քառանկյուն, տաճարատիպ, յետագայում գնդկաւոր, ապա զարդարիկ շրջանակաձեւ (ներգծուած քառանկեան մէջ), բուսական (Կենաց Ծառի խորհրդանշանային իմաստով) պատկերների կրկնութիւնը խաչի (կենտրոնական, առանցքային, շեշտադիր) յորինուածքի ներքնամասում, պատահական չէր կարող լինել (նկ. 1-9):

Եթէ խաչ-խաչքարերը տեղադրուած էին ի նշան հին պաշտամունքի վերացման եւ նոր քրիստոնեութեան յաղթանակի եւ եթէ խաչանշանը արդէն ընկալուած էր որպէս քրիստոնեութեան խորհրդանշան, ապա խաչատակի տակդիրն էլ համապատասխանաբար պիտի խորհրդանշէր այն հին հաւատքը, դրա բնորոշ եւ ճանաչելի խորհրդանշանը, որին որ յաղթել էր քրիստոնեութիւնը:

Լուս. 162.

3.23 խաչատակի աստիճանաձեւ յորինուածքների խորհրդաբանական ստուգաբանությունը, բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում

137 - Տե՛ս՝ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 375:

138 - Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում, Երեւան, 2005թ., 175 թջ, 106 աղիւսակ:

139 - Ս. Սաղումեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 3-4:

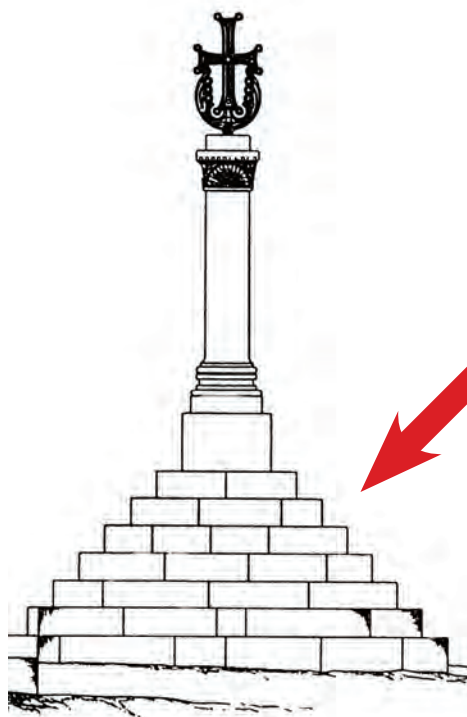

Լուս. 163.

Սուրեն Սաղումեանը կարծում է, որ խաչատակի աստիճանաձէ յօրինուածքները Գողգոթան են խորհրդանշում, Գողգոթայի բլուրը ուր խաչուեց Քրիստոսը: Նկատենք, որ Քրիստոսին խաչեցին (երկնային ամենահզօր խաչի, պայծառ, լուսատու աստղի, արեւի խորհրդանշան՝ խաչով) եւ խաչը տեղադրուած էր Գողգոթայի բլրի գագաթին (դէպի վեր՝ երկնային սահմանին մօտ): Գաղտնիք չէ նաեւ, որ քրիստոնէական բազմաթիւ նշան իմաստներ, հասկացութիւններ, խորհրդանշաններ ժառանգուել են հեթանոսական շրջանից (խաչ, քառանկիւն, շրջանակ, կէտ, աշխարհի չորս կողմ, երկիր, երկինք, կենդանակերպի նշան պատկերներ եւ այլն եւ այլն):

Սակայն յիշենք, որ մեր նախնիները սար, գագաթի վերաբերեալ աւելի վաղնջական պատկերացումներ են ունեցել «Հին Հայկազունիները իրենց գերագոյն Աստուած ճանաչում էին Նոյին, որ Երկինքն է եւ Արէտիան է (մի՞թէ Արարատ) անուամբ նրա կնոջը՝ Երկրին, որը երկնքից բեղմնաւորուած, ծնել կամ գոյաւորել է բոլոր Աստուածներին»¹⁴⁰: Խօսքը անշուշտ Արարատի մասին է, որտեղից (ջրհեղեղից փրկուած) պիտի վար իջնէր Նոյի սերունդը: Այսինքն Արարատը արդէն իսկ Աստծոյ կողմից ընտրուած մարդու փրկութեան երկնամերձ սար-գագաթ է, փրկութեան տաճար:

Ըստ Համլետ Պետրոսեանի սրբազան կառոյցի երեւան գալու առաջին ընթացակերպը (սցենարը) կապուած է հնի, հեթանոսականի կործանման եւ նրա տեղում նոր տիեզերակարգի ստեղծման հետ: Ըստ էութեան սա նաեւ ծրագրային մի ցուցում էր, հետեւելով որին յետագայում Տրդատն ու Գրիգորը կործանում էին հեթանոսական մեհեանները եւ նրանց տեղը խաչեր կանգնեցնում¹⁴¹:

Պատկեր 67. Պապուանդանը որպէս բլուր-տաճարի գաղափարի կրող

Չմոռանանք, որ հեթանոսական մեհեանները, որպէս յօրինուածքներ նախատիպեր չէին դրանք արդէն կառուցուած էին աստիճանաձէ հզօր խա-

140 - Ալիշան Ղ., Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, Երեւան, 2002, 295 էջ, էջ 20:

141 - Հ. Պետրոսեան, նոյն տեղը՝ էջ 10:

Լուս. 164.

րիսխների վրայ (օրինակ Մուծածիրի տաճարը) և իրենց յօրինուածքային ձեւերով փորձում էին վերարտադրել իրենցից աւելի վաղ յօրինուածքները՝ բլուր-տաճարները, որոնք էլ իրենց հերթին իրենց մէջ խտացրել էին մէկ այլ նախատիպի կերպարային առանձնայատկութիւնները (սար, գագաթ, երկիր-երկինք կապ եւ այլն):

Բլուր-տաճարների գոյութեան մասին մենք արդէն ներկայացրեցինք առաջի գլխի 3.1 ենթագլխում: Հեշտ է նկատել, որ այս նախնական պատկերացումները երկնքի ու երկրի, արականի ու իգականի մասին դարերի ընթացքում հասել են քրիստոնեական շրջան, հայր Աստուածը երկնքում է, որդի Քրիստոսը՝ համբարձուեց երկինք եւ նստեց հօր (Աստծոյ) գահի աջ կողմում, Մարիամ Աստուածածինը երկրի վրայ ծնեց Քրիստոսին, Քրիստոսը յայտարարեց, որ այսուհետեւ ինքն է ճշմարիտ արեգակը եւ այլն: Արեւի հնագոյն խորհրդանշանը, աշխարհի չորս կողմերը, լոյսը (հաւատ եւ ճշմարիտ խօսք) տարածող խաչանշան-խաչապատկերը դարձաւ քրիստոնէութեան խորհրդանշան եւ իբրեւ յաղթանակի նշան դրուեց՝ բլուր տաճար¹⁴² խորհրդանշանային պատկերի աստիճանաւոր բլրի (*զիկկուրապի*) վրայ, աւերելով հեթանոսական հաւատքին: Դեռ տեսանելի եւ յիշուող էին այն գագաթներն ու վայրերը, որտեղ տեղադրուած էին բլուր տաճարներին փոխարինած մեհեաններն ու սրբատեղիները: Ուստի խաչքարեր կանգնեցնելը աւերած մեհեանների տեղում եւ այլուր, որպէս նոր հաւատքի խորհրդանշան ապացոյցներ, իրենց յօրինուածքներում ուղղակի թէ անուղղակի պիտի ցուէին հին հաւատքի խորհրդանշանների տապալումը, որի լաւագոյն բնորոշիչներից մէկը կարող էր լինել սար-գագաթ, երկինքը խորհրդանշող բլուր տաճար, զիկկուրատ յիշեցնող աստիճանաքրզածեւ նշան պատկերը, որի վրայ տրա-

142 - Տե՛ս՝ Ա. Գրիգորեան, Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի զուգահեռների համեմատական վերլուծութիւնը, Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգութիւնը, միջազգային գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2012թ., 228 էջ, էջ 178-179:

Լուս. 165.

Գլուխ երրորդ

խորհրդանշանային մորաճորդության դրսևորումները պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետությունում

մաբանօրէն վեր պիտի բարձրանար խաչը:

Ընդհանրապէս խաչը (խաչապատկեր, խաչքար եւ այլն) դիտարկել որպէս միայն քրիստոնէութեան, որպէս նոր ուսումնքի «գերագոյն խորհուրդը կազմող խաչելիութիւնը որպէս մեղքի յաղթահարում ու մահուան հանդէպ յաղթանակ», ինչն էլ ըստ էութեան ցուցում էր խաչելիութեան (եւ խաչի) փրկագործական հեռանկարը¹⁴³, նշանակում է չնկատել խաչի (խաչապատկերի) բազմատեսակ եւ բազմաբնոյթ շարունակական կիրառման փաստը արուեստի եւ մշակոյթի բոլոր տեսակներում, Հայկական Լեռնաշխարհի մշակութային ժառանգութեան գանձարանում, քարի դարից սկսեալ մինչեւ քրիստոնէութեան ընդունումն ու տարածումը Հայաստանում:

Ընդ որում այս անցումը առաւել յստակ տեսանելի է պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետութեան մէջ: Եթէ նախնական պաշտամունքային ծէս արարողութիւնը կարող էր կատարուել ուղղակի բնութեան մէջ (սար, գագաթ, բարձրունք, ջուր, ծառ եւ այլն), ապա դարերի ընթացքում կարիք է ստեղծուում արդէն «սրբացուած», առանձնացուած, բնական տարածքներում ձեռակերտ զոհասեղաններ կառուցել, ապա բնական բլուրների գագաթներին պարզունակ (կլոր կամ քառանկին յատակագծային լուծումներով) պաշտամունքային կառույցներ կանգնեցնել, «ամրացնելով» բլուրի լանջերը շրջանակաձեւ դէպի բլուրի գագաթը փոքրացող պարիսպներով¹⁴⁴, յետագայում՝ տաճարները կառուցել բարձր աստիճանաձեւ խարիսխների վրայ (օրինակ՝ Տեկորի տաճարը), իսկ արդէն քրիստոնէութեան տարածման վաղ շրջանում (նոյն Տեկորի տաճարի օրինակով)¹⁴⁵ միանաւ, կամ եռանաւ պաշտամունքային սրահները «ծածկել» գմբեթներով: Այսինքն նախնական հաւատքի ցուցիչները դէպի երկինք էին ձգտում, յետոյ դրանց ձեռակերտ յորինուածքները աստիճանաբար «իջան» դէպի երկիր (Աստծոյ երկրային տուն), սակայն խարիսխների եւ գմբեթների (խաչի աւարտով) յորինուածքներում իրենց մէջ պահպանեցին երկրից դէպի երկինք եւ հակառակը՝ փոխկապակցուածութեան բնափիլիսոփայական եւ խորհրդաբանական ընկալումների նախատիպային ամենատարբեր դրսևորումները: Ասուածից հետեւում է, որ խաչատակի աստիճանաձեւ տակդիրը, Գողգոթան գատ, իր յորինուածքում խտացուած կերպով կարող էր պարունակել հեթանոսական բլուր տաճարի գոնէ արտաքին բլրակոնաձեւ յորինուածքի արձագանքները:

Ուստի խաչքարային արուեստի, որպէս հայ մշակութային ուրոյն տեսակի, յորինուածքային ձեւերի, տիպերի եւ նախատիպերի բազմակողմանի ուսումնասիրումն ու դրանց խորհրդաբանական ստուգաբանութիւնը, կ'օգնեն խորացնել ու լրացնել հայ ինքնութեան ապացոյցների անընդհատելի գիտատեսական հիմնաւորումների տեսական շղթան: Քանզի «միտքը երբեք յօժար չէ հրաժարուել իմանալ այն, ինչ որ կարող է իմանալ իր նախնիներին եւ հին հայրերի գիտեցածից»¹⁴⁶:

143 - Տէն՝ Հ. Պետրոսեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 19:

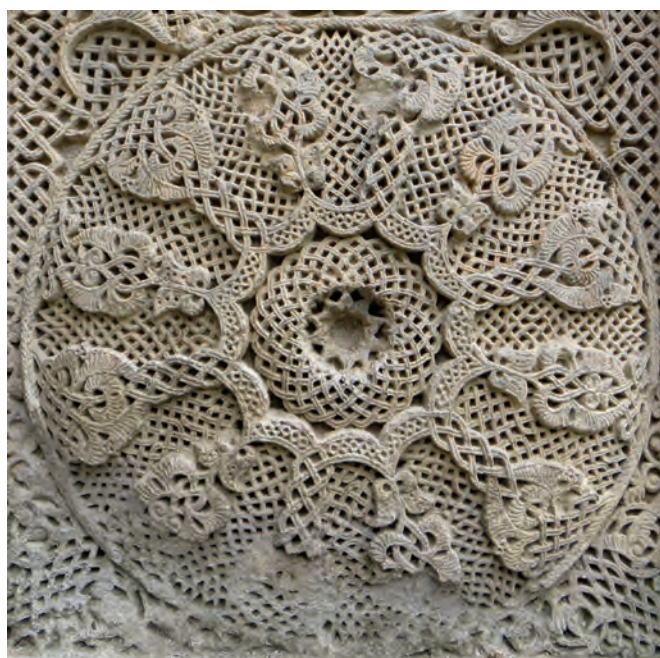
144 - Տէն՝ Թ. Թորամանեան նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2013, 864 էջ, էջ 291:

145 - Ակնյայտ է, որ Տեկորի տաճարի ինը աստիճանով պատուանդանի վրայ յենուած տաճարի յորինուածքային նախատիպը պէտք է փնտռել բլուր-տաճարի կերպարում (բլուրի՝ զիկուրատի) գագաթին շինուած փոքրիկ պաշտամունքային կառույցի նմանութեամբ: Տեկորի տաճարի յորինուածքում նկատելի է նաեւ թէ ինչպէս սրահատը (բազիլիկ) տիպը վերափոխուում է գմբեթաւորի, այս դէպքում, կարծես թմբուկ-վեղարը նոյնպէս կրկնում է բլուր-տաճարի նախատիպը, եւ ինչպէս խաչքարի դէպքում, այստեղ «Աստծոյ երկրային տունը» եւս աւարտում է խաչանշանով:

146 - Ալիշան Ղ., Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, Երեւան, 2002, 295 էջ, էջ 9:

Լուս. 166.

3.23 Իսաչատակի աստիճանաձև յորինումների խորհրդաբանական ստուգաբանությունը, բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՏԱՐԱԾՔԱՇԻՆԱԿԱՆ
ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Գլուխ չորրորդ

Տարածքաշինական եւ բարոյաբաշինական ընդհանրությունները
Հայկական Լեռնաշխարհում

Լուս. 167.

Բ

նակելի միջավայրի, տուն-կացարանի կազմակերպման գործառնական հիմքը պայմանաւորուած է մարդ-ընտանիքի գոյութեամբ:

Ըստ այդմ, միջավայրի ընտրութիւնը, բացի բնական բարենպաստ տարածքային իրավիճակի ընձեռումից պէտք է ապահովի նաեւ ջրի եւ սննդի անհրաժեշտ քանակ: Բնակավայրի (բնակելի տների մէկից աւելի քանակ, կայան, գիւղ) կազմակերպման գործառնական հիմքը մարդ-ընտանիք, համայնք, տոհմախումբ միացեալ գոյութիւնն է: Այս դէպքում միջավայրի, տեղանքի ընտրութիւնն ընդլայնում է, ներառելով մի շարք բնակելի տուն-կացարանների եւ այլ համայնական գործառոյթների կազմակերպման համար անհրաժեշտ տարածքներ (գիւղ, ավան, քաղաք եւ այլն):

Մինչդեռ, քաղաքաշինական երեւոյթն ունի առաւել ընդհանուր բնոյթ, այլ չափայնութիւն: Քաղաքի կառուցուածքը յարաբերուած է ոչ այնքան գաւառին, որքան երկրի բնաշխարհագրական ամբողջ կառուցուածքին [281, էջ 7]: Իսկ երկրի բնաշխարհագրական կառուցուածքը պայմանաւորուած պէտք է լինի երկիր-պետութիւն ընդհանուր հասկացութեան գոյութեամբ: Այս դէպքում բնակավայրերի տեղի, հաղորդակցութեան միջոցներով փոխկապուածութեան, ընդհանուր ապահովութեան, պաշտպանութեան, ընդհանուր տարածքների, հարեան երկրների տարածքների հետ յարաբերակցման եւ բազմաթիւ այլ գործառոյթներ իր վրայ է վերցնում երկիր-պետութիւնը: Այս դէպքում քաղաքաշինութիւնը, որպէս որոշակի գործառոյթներ պարունակող հասկացութիւն, վերաճում է տարածքաշինութիւն հասկացութեան, որն ընդգրկում է արդէն ողջ երկրի բնաշխարհագրական սահմանները, ապահովելով իւրաքանչիւր գործառնական օղակի ուղղակի կապը, տեղական եւ ընդհանուր գործառոյթների հետ՝ որոշակի պետութեան (նոյնիսկ պետութիւնների) տիրոյթում:

Այս մօտեցումը Հայկական Լեռնաշխարհում ունի շատ հին դրսեւորումներ: Օրինակ, երկիրը շրջափակող եզրային լեռնաշղթաներից դէպի միջնաշխարհը տանող լեռնանցքները հնում կոչուել են «դրունք»: Էրատոսթենեսը (276-194թթ.) Սիւնաց լեռներում յիշատակում է Դրունք Հայոց, Մովսէս Խորենացին՝ «զլէառն Տաւրոս, եւ Սիմն եւ զԿեղեսուրն ամենայն», յունարէն տրեսուր՝ փակ իմաստով [282, էջ 7]: Այս դրունքները միեւնոյն ժամանակ կանխորոշում էին ճանապարհների այն ցանցը, որով միմեանց հետ բանուկ ուղիներով կապում էին Լեռնաշխարհի բոլոր բնակավայրերը: Օրինակ, Աղձնիքից Հայոց Միջագետք էին անցնում Ձորապահակ լեռնանցքով, Միջագետքից դէպի Հայաստան եւ Մարաստան տանող ճանապարհն անցնում էր Սուրբ Խաչ եւ Զարասպ դռներով, որոնք Զագրոս լեռնաշղթայի լեռնանցքներն են եւ այլն [283, էջ 7]: Այսինքն, ճանապարհ-ուղիները ոչ միայն ներպետական, այլեւ միջպետական նշանակութիւն ունէին, ինչը հնարաւորութիւն էր ստեղծում լեռնաշխարհն ճանապարհային ցանցով կապել տարածաշրջանի այլ երկրների հետ (աղ. 62): Տարածաշինական այս մօտեցումն այնքան կարեւոր եւ գործածական էր, որ օրինակ, Եփրատը եզերող ժայռի վերելում տեղադրուած էր Հայկական Լեռնաշխարհի դռան պահապան Աստծոյ արձանը [284, էջ 8]: Այստեղ արդէն գործ ունենք տարածքաշինական համակարգի այնպիսի դրսեւորման հետ, ինչպիսին է աշխարհի ճանաչման եւ գնահատման այն բնափիլիսոփայական աշխարհայեացքը, ինչն առկայ է բնակելի եւ հոգեւոր պաշտամունքային կառուցուածքների յօրինուածքային լուծումներում: Այսինքն, խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնքում կազմաւորուած սար-ծառ, բարձունք, երկիր-երկինք, երկրի առանցք, ուղղահայեաց եւ այլ հասկացութիւնների դրսեւորումներ կան վերը նշուած դռների պահապան աստծոյ արձանների կերպարում: Աստուածացուած եւ խորհուրդներով

օժտուած էին ոչ միայն բարձունքները (սար, լեռ, քարաժայռ եւ այլն) այլեւ ճանապարհները: Բարձունքների աստուածն էր Առնը, իսկ ճանապարհների աստուածը՝ Հարան [285, էջ 8]:

Հայկական Լեռնաշխարհի բարձրակետ-գագաթների, լեռնաշղթաների, ձորերի, հարթավայրերի լեռնանցքների եւ այլն, աստուածահաճոյ խորհրդանշանացումը սերելով քարի դարից, գոյատևել է մինչեւ ուշ միջնադար: Միջնադարում լեռնանցքները պահպանող կայազորների բերդերին կից կառուցուեցին վանքեր, պահապան սրբերը փոխարինել էին Արարատեան թագաւորութեան շրջանի աստուածներին եւ հսկում էին Հայոց աշխարհը [286, էջ 8]: Այսինքն, Լեռնաշխարհի տարածաշինական ամբողջութեան հիմքում նոյնպէս ընկած է մարդ - երկիր - երկինք խորհրդանշանային մեկնութեան համակարգը: Այն, նախ կանխորոշելով իրար է կապում Լեռնաշխարհի հիւսիս-հարաւ եւ արեւելք-արեւմուտք ուղղությունները, որով եւ ստեղծում է տարածաշինական կոտ համակարգ, ամրակայուած ճանապարհների, դրանց պահապան աստուածների արձանների, բերդերի, ամրոցների (դրանց կից վանքերի եւ վանքային համալիրների), քաղաքների եւ բնակավայրերի փոխապայմանաւորուած տիրոջներով: Վերջիններս հիմք են դառնում արդէն քաղաքաշինական մօտեցումների: Այս մօտեցման արդիւնքն են, թերեւս, պարսպակոտ քաղաքներից դէպի աշխարհի չորս կողմերը ձգուող ճանապարհները, համապատասխան դռներով (Անիի քաղաքաշինական համակարգի պարագայում՝ Դւնոյ, Կարնոյ եւ այլ դռներ): Տեղին է յիշել խաչաբաժան շրջանակի չորս առանցքային կողմերում մարդապատկեր յօրինուածքային ժայռանկարները, որը թերեւս տարածաշինական համակարգի գոյութեան իրողութիւնը հաստատող լաւագոյն օրինակն է: Ըստ Ա. Զարեանի, հնագոյն դարաշրջաններից սկսած, «տիեզերական խաչը» դիտուել է որպէս քաղաքաշինական սկզբունք, քառակուսի եւ շրջանաձեւ հողատարածութիւնները չորս հատուածի բաժանելու միջոց: Սակայն Հայկական Լեռնաշխարհում, շրջանակի մէջ ներգծուած խաչն ունեցել է առաջին հերթին տարածքաշինական իմաստ, եւ ապա՝ քաղաքաշինական: Այնպէս, ինչպէս շրջանակում ներգծուած խաչով մեհենագիրը եգիպտացիների համար ունեցել է քաղաք իմաստը, ընդհանրացուած ձեւով՝ խորհրդանշել է Նեղոսի երկիրը [287, էջ 166]:

Ինչպէս որ վերը նշուած ժայռապատկերը խորհրդանշում է աշխարհի չորս կողմը, նոյնպէս էլ դրախտից ելնող չորս գետերը, դրախտը, որով անցնում է աշխարհի առանցքը, արեւի ընթացքը եւ յաւերժ գոյը, մարդու երկրային եւ դէպ երկինք ձգուող գոյասահմանը եւ այլն: Դա այն տիրոջն է որտեղ գտնուում է «երկիր(ը) աւետեաց եւ դրախտ(ը) աստուածատունկ՝ զարդարուած առաքեալներով եւ մարգարէներով եւ սրբերի լուսեղէն դասերով...» [288, էջ 75]:

Ըստ այդմ՝ վերը նշուած մեհենագիրը դիտուում է որպէս Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքաշինական պատկեր (աղ. 51): Այս տարածքաշինական պատկեր-տիրոյթը, փաստօրէն, վերուստ «մաքրուած», «օծուած», «նըշանակուած» տարածք է, երկնայինին նման տարածքի երկրային պատկեր: Նման մօտեցում է կիրառուում նաեւ քաղաքային սահմանների կանխորոշման համար: Փաստօրէն, պարսպապատ տարածքը պէտք է խորհրդանշէր եւ կանխորոշէր սրբազործուած այն տարածքը, որը պէտք է առանձնացուէր բնակութեան համար: Նրանից դուրս կամ հարեւանութեամբ պէտք է լինէին հնձանները, ջրաղացները, զիզիքարերը, պորտաքարերը, ճանապարհները եւ այլն, նոյնիսկ՝ այն դէպքում, երբ քաղաք-բնակավայրը պարսպապատ չլիներ: Ինչպէս օրինակ, «հռիփսիմեան կոյսերը բնակուում եւ նահատակուում են քաղաքից դուրս, ինչը համեմատելի է Քրիստոսի քաղաքից դուրս՝ Գողգոթայի բլրում խաչուելու հետ: Ուշագրաւ է, որ «յայտնութեան» մէջ առկայ

Գծ. 39.

է շարժման հակադիր ուղղութիւն. հնձանը կառուցուած է քաղաքից դուրս՝ պարիսպների տակ, որտեղից արդար հոգիները պիտի մտնեն աստուածային քաղաք...» [289, էջ 194]:

Պատմութեանը յայտնի են քաղաքաշինական յօրինուածքներում խորհրդանշանային մտածողութեան կիրառման բազմաթիւ դէպքեր (կլոր յատակագծով քաղաքներ, կլոր եւ քառակուսի Հռոմը եւ այլն): Քառակուսի եւ շրջանաձեւ հողատարածութիւնները, չորս հատուածների բաժանելու միջոցը, երկրի բաժանման արհեստական եղանակն է: Մինչդեռ մարդիկ պէտք է օգտուէին երկրի «բաժանման» բնական միջոցներից: Դրանք պէտք է լինէին հարթավայր եւ լեռնային շրջան, ձոր, գետ, լիճ, դաշտ, սար եւ բնական այլ բաժանումները, օրինակ, Արարատեան դաշտը «բաժանուած» էր Արարատներով, Հայկական Պար լեռնաշղթայով, Արագածով եւ Արաքս, Ախուրեան, Հրազդան, Սեւ ջուր, Քասախ եւ այլ գետերի հուներով: Բաժանումը պէտք է սկսուէր նախ գետի ստորին հոսանքում, նրանից աջ՝ արեւահայեաց կողմում, բարձրանար գետահունով վեր եւ մինչեւ գետի ակունք (լուս. 167-169):

Միջնադարեան Հայաստանի տարածքաշինական համակարգի մաս էին կազմում գաւառ, քաղաք, աւան, գիւղ, ագարակ, կալուածք, այգի, տուն, շէնք, ճանապարհ, փողոց, հրապարակ, ձոր, դաշտ, սար եւ այլ կառոյցներ: Սրանք պատահական կամ տարերայնօրէն չեն ստեղծուել: Յաճախ որեւէ կառոյցի կայացման հիմքում եղել են նախապէս մշակուած կարգ, որ սահմանուել է նոյնիսկ թագաւորների կողմից: Նման մի օրէնք է սահմանել Աշոտ թագաւորը «իսկ յետոյ նա իր տէրութեան աշխարհում պատրաստում է մեծ

Գլուխ չորրորդ
Տարածքաշինական եւ քաղաքաշինական ընդհանրութիւնները
Հայկական Լեռնաշխարհում

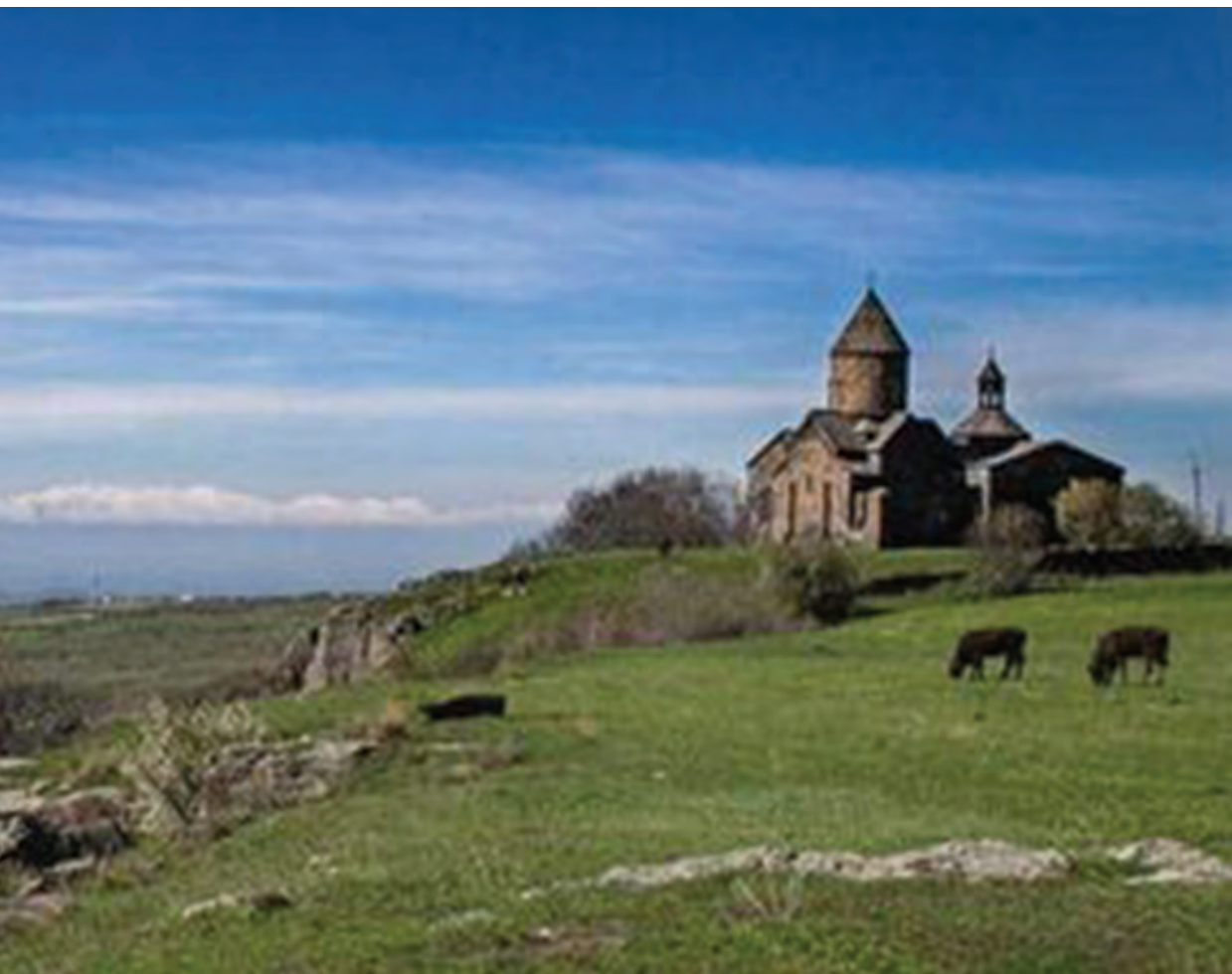

Լուս. 168.

ու երեւելի կարգեր, բարեկարգում է տներ, այգիներ, քաղաքների, շէների, դաստակերտների յօրինուածքը, հարթ ու հաւասար կարգեր հաստատում լեռնականների եւ տաք ու բարեխառն դաշտավայրերում բնակուողների համար, բոլոր տափարակ տեղերում դնում ագարակներ ու գոմեր, զարդարում բարեխառն վայրերի այգիներն ու բոստանները®»: Այսինքն, սահմանում է շինարարական նորմեր, որոնք պէտք է կանոնակարգէին երկրի ճարտարապետա-քաղաքաշինական եւ շինարարական, կառուցապատման գործընթացները: Սա, փաստօրէն, ոլորտի կայացման պետական դրսեւորման փաստ է:

Այս մօտեցման հիմքում, անկասկած, պէտք է լինէր երկրի քառակողմ ընկալման ելակէտը, որը հնարաւորութիւն կը տար պաշտպանելու եւ կարգաւորելու երկրի տարածքաշինական համակարգն ըստ աշխարհի չորս կողմերի: Աշխարհի կողմերը պահպանում էին դռներով, օրինակ, Ալանաց դուռը հին եւ միջին դարերում ռազմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող կիրճ էր Կովկասեան գլխաւոր լեռնաշղթայում (այժմեան Դարիալի կիրճ), այն պահպանում էր Լեռնաշխարհի հիւսիսային սահմանը: Պահպանուած սահմանների ներսում էին քաղաքները:

Քաղաք համակարգը ներգրաւելու էր հիմն ի վեր բարձրացող պարիսպներ, պատեր, երեւելիների ապարանքներ, ռամիկների տներ, կաթողիկոսարանի աստուածաշէն եկեղեցի, հաստայեղոյս վկայարան, յարկերը (մէկից աւելի յարկանի տներ) եւ այլ բաղադրիչներ. այսպիսին էր Դուին քաղաքը:

Լուս. 169. Մնձուր, Դերսիմի գաւառ:
Գետահունային մշակոյթի տարածման օրինակ

4.1 Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգը քաղաքաշինությունում

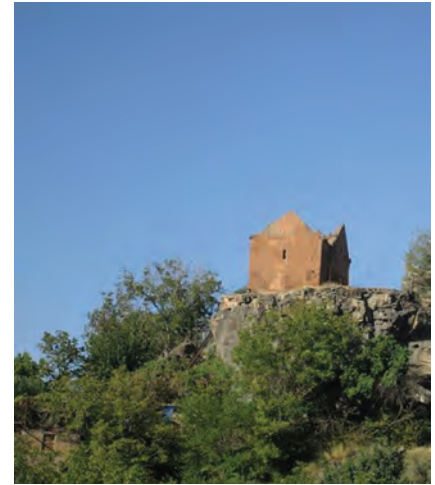
Հայկական Լեոնաշխարհի բնակավայրերի քաղաքաշինական յօրինուածքներում երկրի քառակողմ ընկալման համակարգի խորհրդի կիրառման օրինակները շատ են:

Աշտարակ. Աշտարակի քաղաքաշինական յօրինուածքը պահպանել է հին ու միջնադարեան քաղաքաստեղծ մի շարք առանձնայատկություններ [290, էջ 39]: Այսպէս, Աշտարակի պատմական միջուկով էր հոսում դեռեւս Արարատեան թագաւորութեան շրջանում կառուցուած ջրանցքը, որի միջնաբերդին յարող հատուածում էր գտնուում նշանաւոր Չինարը (Սոսենի - Կենաց ծառը), որը յետագայում փոխարինուեց ընկուզենիով: Թեղին (Կարախաչ), Աշտարակի եւ Արարատեան դաշտի միւս այգեշատ գիւղերի ականդութեամբ՝ սուրբ ծառ է համարուել եւ ամենքն էլ իմացել են, որ նրանց ձեռք տալ, նրա ճիւղերը կտրել չի կարելի որովհետեւ, եթէ փորձէին կտրել՝ արին կը բխէր: Թեղին Թուփ Մանուկի տնկածն է եւ հէնց ինքը՝ Թուփ Մանուկն է, ծառի փշանման բարակ ուտերը նրա երակներն են, տերեւները՝ նրա գգգըզուած մագերը [291]: Աշտարակի քաղաքաշինական միջավայրի քառակողմ բաժանման համակարգի արեւելեան կողմում է Սբ. Սարգիս եկեղեցին (քարիդարեայ եւ աւելի ուշ քարանձաւային պաշտամունքային հանգոյցով), արեւմտեան հատուածում է Սբ. Մարինէ եկեղեցին, հիւսիսային կողմում՝ Կարմրաւորը, հարաւային կողմում՝ Ծիրանաւորը (աղ. 63) եւ Սպիտակաւորը, շուկան (կենտրոնի մօտ), աւելի ուշ շրջանի Ամենափրկիչը, Սբ. Կիրակին եւ բնակելի թաղամասը արեւահայեաց կողմում: Ողջ համալիրն եզերուած է Քասախի կիրճով (լուս. 170):

Աշտարակի պատմական կենտրոնը կառուցուել է աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառմամբ: Այն քրիստոնեական շրջանում վերաիմաստաւորուել է Ծիրանաւոր (Մատթէոս), Կարմրաւոր (Մարկոս), Սպիտակաւոր (Ղուկաս) եւ Սբ. Յովհաննէս եկեղեցիների կառուցմամբ: Փաստօրէն այսօր Աշտարակ քաղաքի պատմական կենտրոնը ժամանակին ընկալուել է որպէս Նոր Կտակարանի հիմնադիր չորս հեղինակներին խորհրդանշող, չորս եկեղեցիներով հովանաւորուող մի բերկրալի բնակավայր [292, էջ 199]:

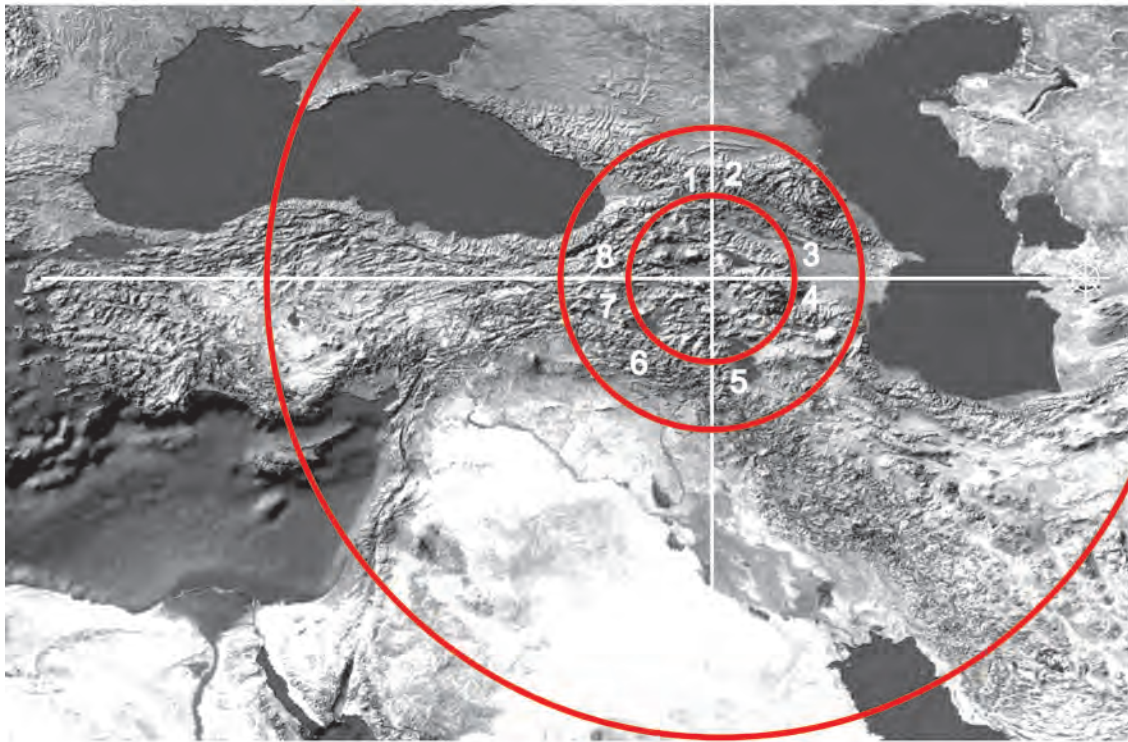
Բնակավայրը տեղադրութեամբ համադրուած է շրջակայ Փարպի, Մուղնի, Օշական եւ այլ բնակավայրերի տարածաշինական համալիրով: Յատկանշական է, որ քաղաքի յօրինուածքում շեշտուած են նաեւ երկրի չորս կողմը ձգուող հիմնական ճանապարհների ճառագայթները: Այսպէս, արեւելեան կողմում (Քասախի կամրջով)՝ Երեւան - Դուին, հիւսիսում՝ Նիգապարան, արեւմուտքում՝ Ծիրակի դաշտ, հարաւում՝ դէպի Էջմիածին ուղղությունն է (նշենք, որ նման լուծումներ ունեն Նախճաւանը, Անին, Բանանցը եւ միջնադարեան Հայաստանի այլ քաղաքները, որոնց յօրինուածքներն իրենց հերթին նման են Արարատեան թագաւորութեան շրջանի քաղաքների յօրինուածքներին (Ալթին-թեփէ եւ այլն): Չմոռանանք նշել, որ Աշտարակի յօրինուածքում աւելի վաղ խորհուրդներ էլ կան, օրինակ, Ծիրանաւորի տեղում եղել է Աժդահակի մեհեանը, Վիշապ քարը (ինչպէս որ ջրակունքները Արագածի լանջն ի վեր հաստատուած էին վիշապ քարերով): Ըստ Ն. Մառի, Աշտարակն այն քաղաքն էր, «որտեղ վիշապի հնագոյն սրբատեղիի վրայ, որը կոչուում էր Աշտարակ-Աժդահակ... կառուցուել է քրիստոնեական բազիլիկատիպ տաճար» [293, էջ 39].

Այսօրինակ մօտեցումը նկատելի է նաեւ քաղաքների յօրինուածքում, մասնաւորապէս՝ միջնաբերդի բարձունքների հաստատմամբ, ինչը միջնադարեան Հայաստանի քաղաքաշինական յօրինուածքներում իր վրայ էր վերցնում եկեղեցին կամ պալատական համալիրը (անշատ կամ յաճախ՝ մի-

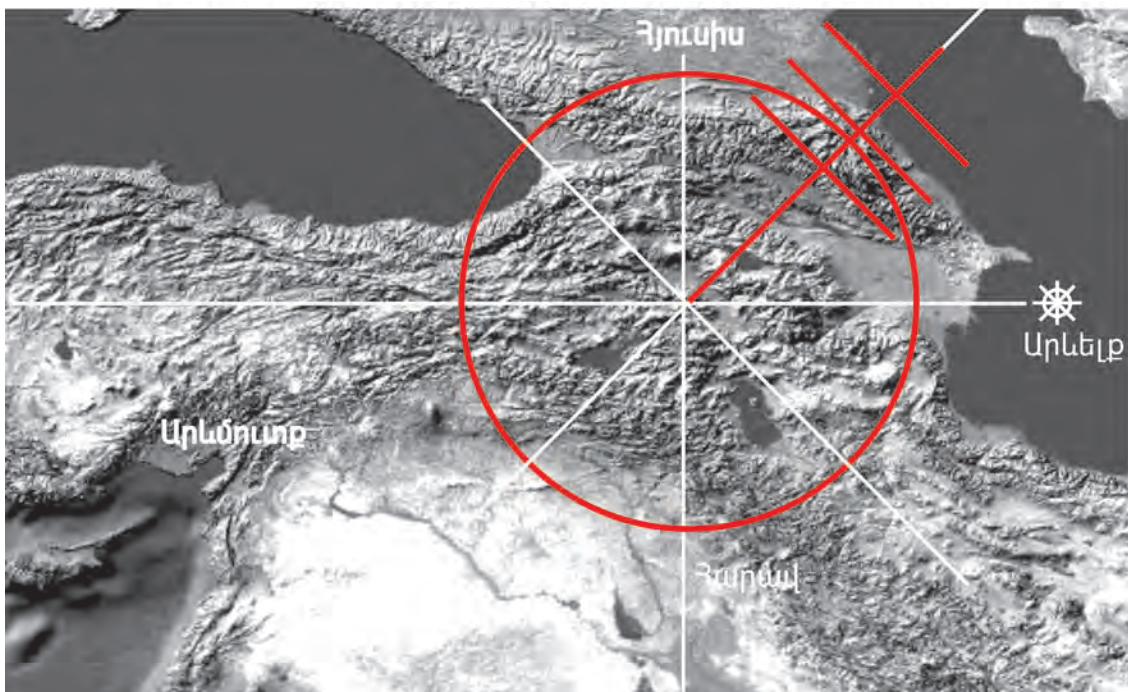
Լուս. 170.

Աղիասկ 62

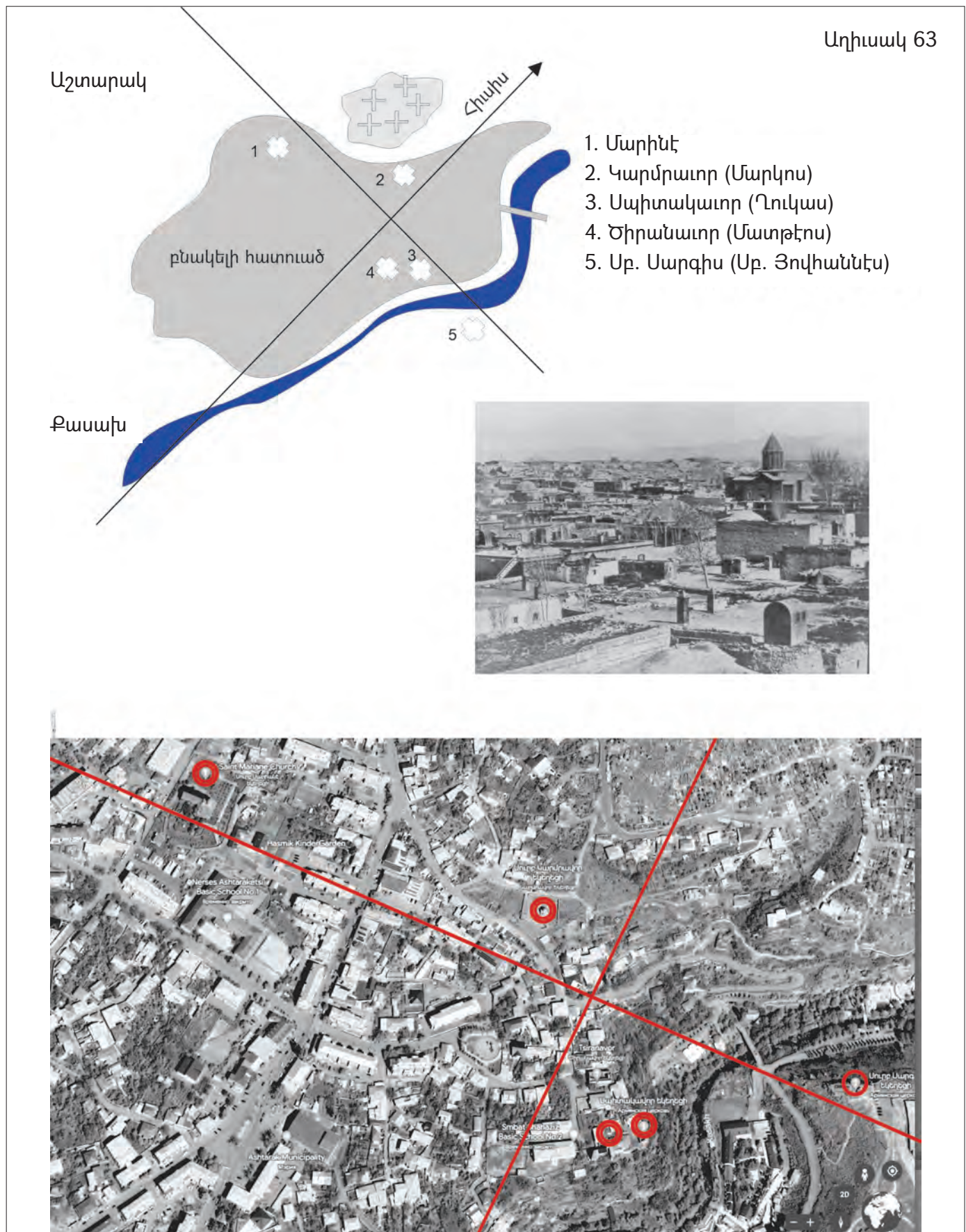

1. Ալանաց, 2. Դուիրի, 3. Սելիմ, 4. Դրունք Հայոց, 5. Ձորապահակ,
6. Ջարասա, 7. Սուրբ խաչ, 8. Դոնակապան: Կիլիկիոյ, Կասպիս

Տարածաշինական համակարգը Հայկական Լեռնաշխարհում եւ հայոց
աշխարհի դրունքները երկրի քառակողմ բաժանման համակարգում

Հայկական Լեռնաշխարհի, եղեմական այգի, դրախտ,
Կենաց ծառ, չորս գետ, աշխարհի չորս կողմեր

Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը
Աշտարակի քաղաքաշինական յորինուածքում

Լուս. 171.

Գլխիկ չորրորդ
Տարածքաշինական եւ քաղաքաշինական ընդհանրությունները
Հայկական Լեռնաշխարհում

ասին), ինչը տեսնում ենք Աշտարակի քաղաքաշինական յօրինուածքի օրինակով:

Շատ քաղաք բնակավայրերի նման (Անի, Ջուղայ, Բանանց եւ այլն), Աշտարակն ամփոփուած է քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգում, ինչն իր հերթին տեսանելի է թէ տարածաշինական, թէ բնակավայրային եւ թէ՛ քաղաքային կենտրոն խորհրդակիր հասկացութիւններում (աղ. 64):

Բանանց. Բանանցը Արցախի այն բնակավայրերից է որտեղ պահպանուել են միջնադարեան Հայաստանի քաղաքաստեղծ մօտեցումների հիմնական ձեւագոյացումները (աղ. 65): Բնակավայրը հարթ տանիքներով (ներսոյթում հարթ, թաղակապ կամ հազարաշէն ծածկերով) տներից կազմուած աստիճանահարթակաւոր կառուցապատում ունի: Տները տարբեր յարկայնութեան են եւ բաժանուած են.

- միայարկ վերգետնեան
- միայարկ կիսագետնափոր
- երկյարկ
- եռայարկ
- անտաւոր (մէկ կամ երկկող)
- կախուած պատշգամբներով
- թաղակապ
- երդիկաւոր տարատեսակների

19-րդ դարում տեղական հումքի հիման վրայ արտադրուած կղմինդրով բոլոր շէնքերը վերափոխուել են՝ ծածկուելով երկթեք տանիքներով: Կառոյցների անկիւնաքարերը, ինչպէս նաեւ դռների, պատուհանների, դարպասների եւ այլ բացուածքների եզրաքարերը սրբատաշ են [294]: Բնակավայրի փողոցային ցանցը ազատ յօրինուած ունի եւ լանջն ի վեր բազմաճիւղ տարածուելով փնջում է կենտրոնական հրապարակում: Այնտեղ են գտնուում. հրապարակի արեւելեան կողմում՝ ձախից Մարիամ Աստուածածին (միասրահ) եւ աջից Գրիգոր Լուսաւորիչ (եռասրահ) եկեղեցիները, հարաւային կողմում՝ շուկան, հիւսիսում՝ գիւղապետի շէնքը, արեւմուտքում՝ աղբիւրը եւ սոսենու (չինարի) սաղարթախիտ ծառը: Հրապարակի հարաւային կողմի փողոցներից մէկի վրայ, եկեղեցու հարեանութեամբ, երեսբացով տան պատին կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Այստեղ մէկտուն են շինել,
Ուշը դէպի արեգակն են շինել:
Ինձ զաւակ չունեմ, յիշող չունեմ,
Ես մի ամբախտ ծնողի որդի եմ,
Յիշէք Սարքիս Սիմոնի Առաքելեանին¹⁴⁷:

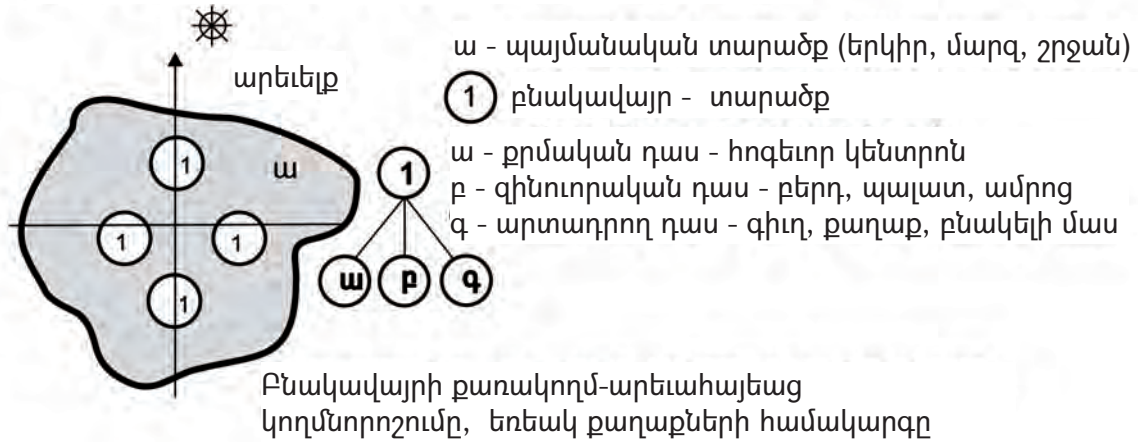
Բանանցի գերեզմանոցը բարձրադիր արեւմտեան կողմում է: Հարաւ արեւելեան կողմում կամուրջն է, որը բնակավայրը կապում է տարանցիկ ճանապարհին (լուս. 171, 172):

Բանանցի քաղաքաշինական յօրինուածքում ակնառու է երկրի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերի, ինչպէս նաեւ այլ խորհրդանշանային մեկնութիւնների կիրառութիւնը (աղ. 65): Խորհրդանշանային մեկնութիւններով են կառուցուած.

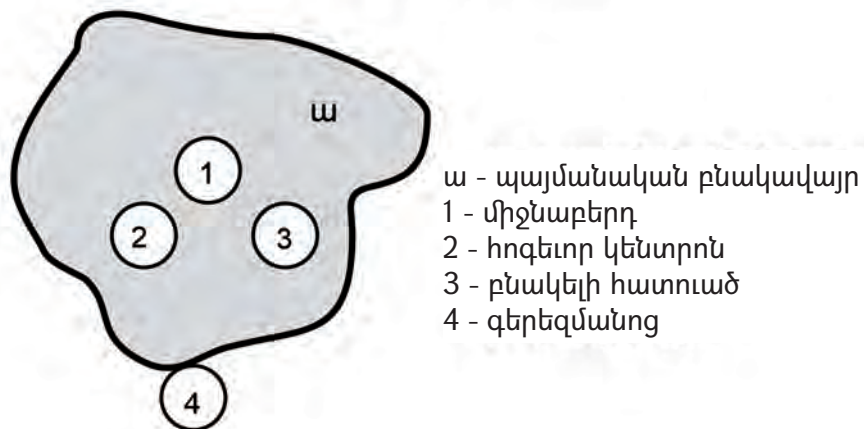
- հրապարակի եկեղեցին

147 - Այս արձանագրութեան մէջ հետաքրքրական է «ուշը դէպի արեգակն են շինել» արտայայտութիւնը: Ուշը՝ մարդու դէմքն է եւ տան հարաւային (արեւահայեաց) կողմը: Տան դէմքը դէպի արեգակն ուղղելը եւ դրա կապը արու զաւակի հետ (որը չունի), յուշում են արու զաւակ - արեգակ (արական սկիզբ) խորհրդաբանութեան մասին: Ընդ որում հարկ է յիշել, որ տան հարաւային կողմում ըստ վանեցիների սովորութեան գտնուում էր տան երեսբացը (շուաքը, պատշգամբը), որտեղ երեսբացը նոյն պէս յուշում է տան «ուշ» խորհրդաբանական կապի գոյութիւնը:

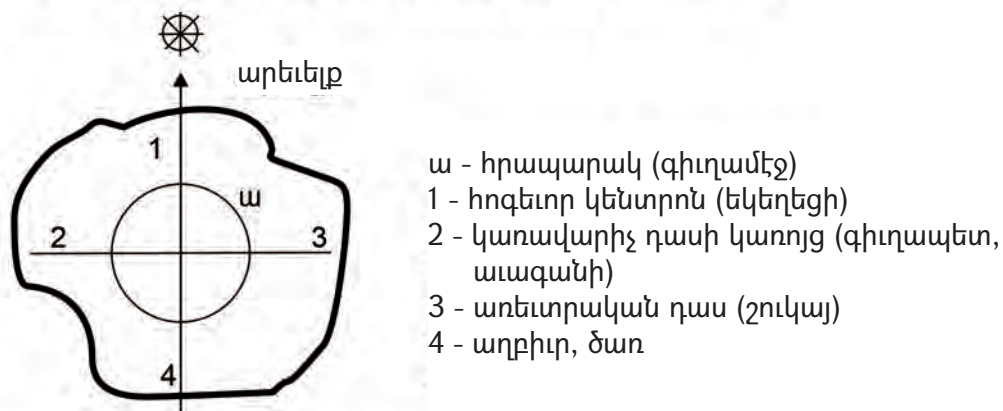
Քառակողմը և եռաբաժանը տարածաշինությունում

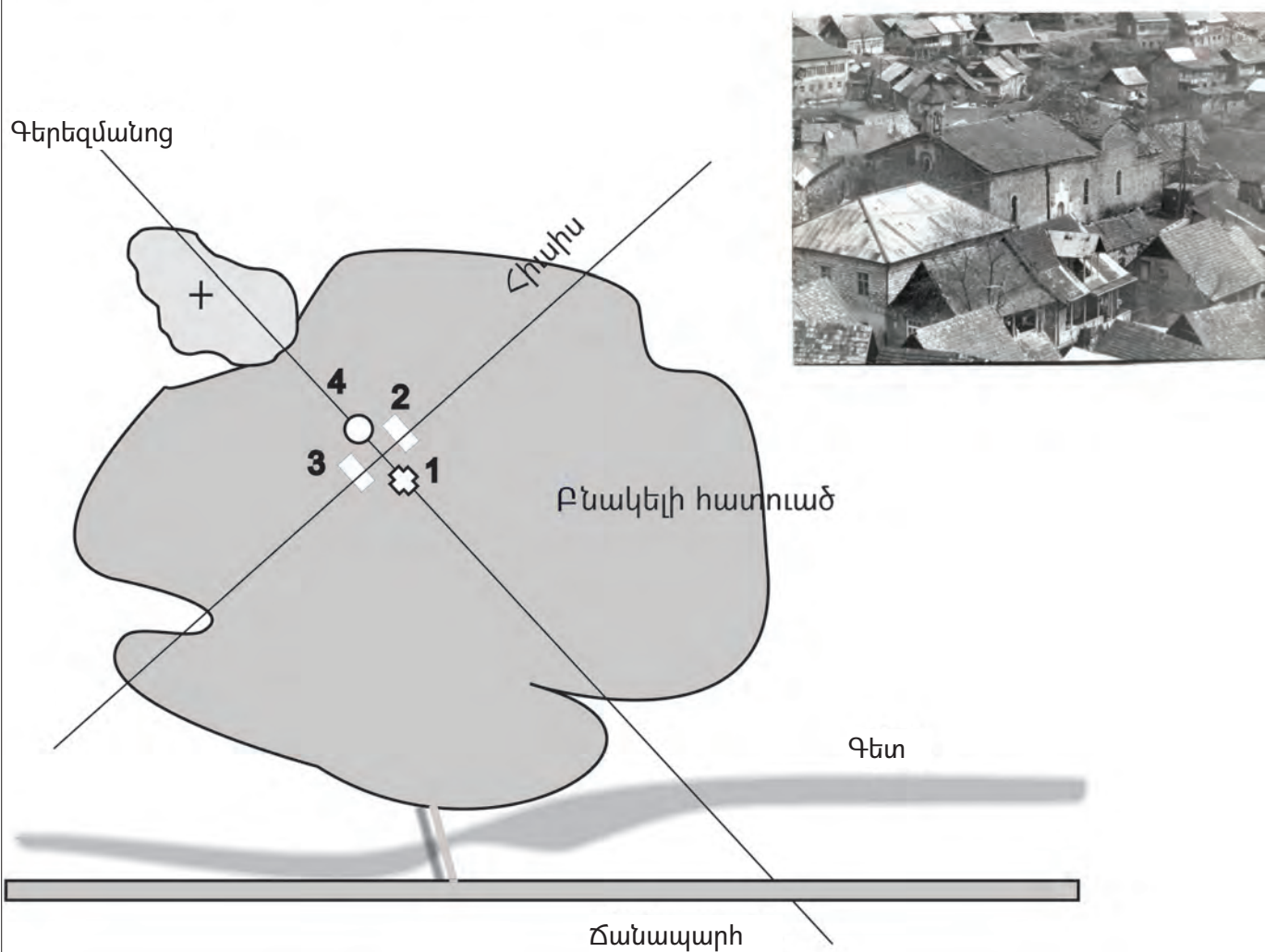
Քառակողմը և եռաշերտը բնակավայրում

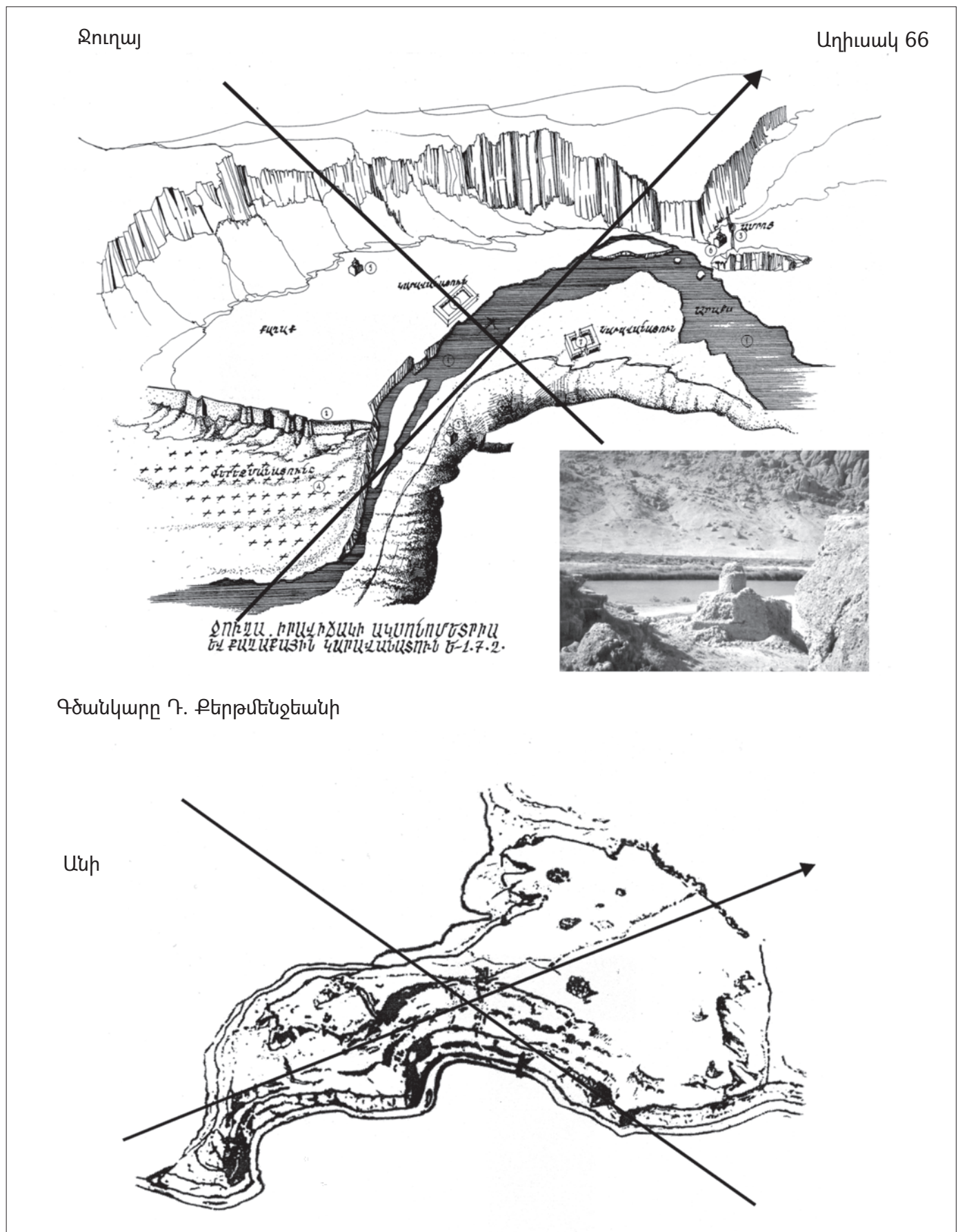
Քառակողմը և եռաշերտը բնակավայրի կենտրոնում

Աղիւսակ 65

Բանանցի քաղաքաշինական յօրինուածքը կառուցուած է ըստ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի:
Յօրինուածքի կենտրոնն է հրապարակը, որտեղ ըստ աշխարհի կողմերի գտնուում են՝
1. եկեղեցին, 2. հասարակական շէնքը, 3. առեւտրական կենտրոնը,
4. աղբիւրը, պաշտամունքային Սոսենիով:
Քնակաւայրի արեւմտեան կողմում է գերեզմանատունը:

- հրապարակը ամբողջութեամբ
- բնակավայրի համալիրը
- գերեզմանատան տեղադրութիւնը
- աղբիւր ծառի տեղադրութիւնը
- հարթ, թաղակապ, գլխատուն տիպի տների յորինուածքները
- անտաւոր տան արձանագրութեան տեքստը
- 1875թ. կառուցուած գլխատան սեան եւ խոյակների զարդամոտիւները: Այս եւ միւս տներում պահպանուած կահկարասու եւ զարդարուեստի գործերի յորինուածքները
- եկեղեցու, խաչքարերի եւ տապանաքարերի յորինուածքային մանրամասները եւ այլն:

Բանանցի քաղաքաշինական յորինուածքը, յատկապէս՝ հրապարակը խտացնում է այն բնափիլիսոփայական ըմբռնումները, որտեղ իւրաքանչիւր կառոյցի, ըստ Ս. Պետրոսեանի՝ հին բնակարան տաճարների, յատկապէս լինելու էր քառակուսի յատակագծով (երկրի մայր դիցուիին իր չորս կողմերով՝ հիւսիս, հարաւ, արեւելք, արեւմուտք), տանիքը շրջանաձեւ (հայր երկինքը՝ պտտուող երկնականար), իսկ դրանց միջեւ ընկած պատ-սիւները լինելու էին չորսը (աշխարհի չորս կողմերը), կամ ութը (աշխարհի ութ կողմեր՝ հիւսիս-արեւելք, հիւսիս-արեւմուտք, հարաւ-արեւելք, հարաւ-արեւմուտք, եւ այլն) կենտրոնը տանիքի եւ յատակի համար ունենալու էր ընդհանուր՝ տիեզերքի առանցքը: Տանիքը լինելու էր սպիտակ, յատակը՝ սեւ, պատ-սիւները՝ կարմիր, Տիեզերքի երեք շերտերին համապատասխան գոյներով: Այսինքն բնակելի, հոգեւոր պաշտամունքային եւ քաղաքաշինական յորինուածքները կրում են խորհրդանշանային մտածողութեան համակարգուած մօտեցումները:

Լանջն ի վեր կառուցապատուած, երկրի քառակողմ բաժանման համակարգով ստեղծուած բնակավայրերից են Կառնուտը, Կապսը, Ոսկանապատը, Գետաշէնը, Գառնահովիտը եւ Հայկական Լեռնաշխարհի այլ բազմաթիւ բնակավայրեր (աղ. 66): Կապսի կառուցապատումը լանջի վրայ աստիճանաւոր կառուցուած պատակից գլխատներով համակարգ է, այստեղ գլխատան յորինուածքում գտնուող բուխարիների (արեւի երկրային պահապանի) յորինուածքներում նկատելի են արուեստական խորհուրդները, ինչպէս նաեւ բուխարիների քարի գոյնի (կարմիր) ընտրութեան կիրառութիւնները: Բնակավայրերի խորհրդաբանական մեկնութիւնները տարածում են նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի տարածաշինական յորինուածքների վրայ:

Լուս. 172.

4.2 Պետականության եւ տարածքաշինության փոխապայմանաւորութեան խնդիրները Հայկական Լեռնաշխարհում

Ճարտարապետական յորինումների արարման նախապայմանը մարդու որեւէ գործառնության ապահովումն է: Սրանով է պայմանաւորում ճարտարապետական տիպ-տեսակի յորինումների ձեւն ու բովանդակությունը, կերպարը, նրա տեղն ու դերը մարդու ձեռակերտ բնակելի միջավայրում: Սակայն յորինումների տիպ-տեսակների գոյությունը կապուած է նաեւ մարդ, ընտանիք, տոհմ, ազգ, պետութիւն հանրային կացութեան հետ: Եթէ բնակելի, հոգեւոր պաշտամունքային, պաշտպանական եւ այլ տիպ-յորինումներն ուղղակիօրէն եւ մեծ մասամբ կապակցուած են եւ պայմանաւորում են մարդ, ընտանիք, տոհմ, համայնք կացութեան, ապա քաղաքաշինութիւնն ու մանաւանդ՝ տարածքաշինութիւնն անպայմանօրէն կապուած են եւ պայմանաւորուած տուեալ ազգի պետականութիւնից, պետականութեան ձեւով:

Բնակելի տունը համայնքի ներսում կարող է լինել միաբնակ, բազմաբնակ, համակցուած, սակայն յայտնի է, որ քաղաքային կացութեանը խթանում է տիպարային բազմաբնակ բնակելի տների եւ համալիրների առաջացումը:

Այս համալիրային լուծումների արդիւնքում առաջանում են քաղաքային տարածքներ: Մինչքրիստոնեական շրջանում այսպիսի քաղաքային միջավայրեր էին Արտաշատը, Վանը, Երուանդաշատը, Վաղարշապատը, Տիգրանակերտը, Դուինը, Զարեհաւանը, Զարիշատը եւ այլն: Սրանց զուգահեռ ստեղծում էին խոշոր պաշտամունքային կենտրոններ՝ Բագաւանը, Թիլը, Աշտիշատը, Երիզան, Անին եւ այլն:

Քաղաքների առաջացումը եւ դրանց տարանջատումը, ըստ երկրի հասարակական դասաբաժանման՝ արդէն կայացած պետականութեան գոյութեան արգասիք է: Հայկական Լեռնաշխարհում դրա վկայութիւնները շատ են, իսկ Արարատեան թագաւորութեան շրջանում եւ յետոյ՝ օրինակները բազմաթիւ են: Վաղ Արարատեան թագաւորութեան շրջանից (IX դ. մ.թ.ա.) սկսած եւ ողջ Արարատեան թագաւորութեան շրջանում (Էրեբունի, Արգիշտի-խինիլի եւ Թէյշեբաինի), ապա՝ Արշակունիների շրջանում (Երուանդաշատ, Բագարան եւ Երուանդակերտ (III դ. վերջ - II դ. սկիզբ) եւ յետոյ Երուանդունիների դարաշրջանում (Շիրակավան, Երազգաւորս եւ Տիգնիս) [295, էջ 26-32], քաղաքաշինութիւնը վերածում է տարածքաշինութեան: Կառուցում են պաշտպանուած ռազմավարական (նաեւ առեւտրային) ճանապարհների, ջրանցքների, ամրոցների, բերդերի ու քաղաքների (գիւղերով շրջապատուած) կռու համակարգեր, որոնք տարածուելով ողջ Լեռնաշխարհով, իրենց հերթին խթանում են հզօր պետականութեան կայացումը:

Մարդու գոյապահպանութեան համար Արարիչ բնութիւնը շնորհել է ջերմութիւն, օդ, ջուր եւ սնունդ: Այս բնական գոյահամալիրը բաժանում է երկու մասի՝ ջերմութիւնը, օդը երկնային են, իսկ մարդը, սնունդը (հող, երկիր) եւ ջուրը՝ երկրային: Այս համադրութեամբ մարդու կեանքը անցել է մի շարք փուլեր:

Առաջին փուլում համադրութեան հինգ բաղկացուցիչները (մարդ, ջուր, օդ, ջերմութիւն (հուր) եւ ուտելիք (հող) գոյատեւում են բնական վիճակում, «բաց երկնքի տակ»:

Երկրորդ փուլում մարդը, պահպանելով չորս տարրերի բնականոն վիճակը, դառնում է այրաբնակ:

Երրորդ փուլում այրաբնակը անում է կրակի գիւտը, այսինքն՝ բնական ջերմութեանը (արեւին) զուգահեռ ստեղծում է արհեստական ջերմութեան աղբիւր՝ օջախ-կրակը, եւ պահպանում այն:

Չորրորդ փուլում մարդը բնական կացարանին զուգահեռ ստեղծում է ձեռակերտ բնակարան: Բնական իրավիճակի այս արհեստականացման ճա-

նապարհին այր-կացարանը, վերածուելով բազմաբջիջ բնակարան-համալիրի, դրանով իսկ՝ ստեղծում են գիւղ-քաղաքներ: Տարածաիրացման առումով՝ բնական գետահունների գոտին որպէս բնակեցման տիրոյթ վերածում է դէպի լանջեր, հարթավայրեր, բլուրներ, որով եւ ստեղծում է տարաբնակեցման ցանց: Օրինակ՝ Երեւան-1 (Հրազդանի կիրճ) - Շէնգաւիթ - Էրեբունի - Արին Բերդ բնակեցման տիրոյթը, որ շարունակում է յետագայում դէպի Արարատեան դաշտ՝ Դուին, Արտաշատ, Վաղարշապատ, հասնում Մեծամոր, Արգիշտիխինիի, Արմաիր:

Գետահունների նախնական իւրացման գոտին պիտի լինէր Հրազդան, Քասախ, Մեծամոր, Սեւջուր, Ագատ եւ այլ գետերի հուններում (բնական եւ ձեռակերտ այրեր ու կառոյցներ): Հասկանալի է, որ այս գետահունային երակները ձգում են դէպի Արարատեան դաշտ, դէպի Արաքսի հունը եւ միանում Արաքսի ձախ ափի գետահունային բնակեցման գոտիներին: Այս մօտեցմամբ ենթադրում է տարածութեան իւրացման բնականոն գործընթաց: Սակայն գետահուններից դէպի բարձրաւանդակները կամ հովիտ-դաշտերն անցումը, արդէն մարդածին-մտացածին գործընթաց է եւ պէտք է պայմանաւորուէր նախ՝ հաւաքչական կացութեան հողագործութեանը եւ անասնապահութեանն անցումով, եւ ապա՝ հասարակական յարաբերութիւնների ձեւի փոփոխութեամբ. ընտանիք, տոհմ, համայնք, ազգային միութիւններ եւ պետութիւն:

Բնական իրավիճակի արհեստական իւրացման գազաթնակէտը պայմանաւորուած պէտք է լինէր հզօր Արարատեան թագաւորութեան գոյութեամբ, որտեղ եւ հիմք է դրում քաղաքաշինութեանն ու տարածքաշինութեանը: Այս գործընթացում կարելուում է նաեւ ճանապարհային եւ ջրային ցանցերի ստեղծումը, հզօր տարածապահպան ամրոցաշինութիւնը, որի «ներսում» պէտք է լինէր քաղաք-բնակավայրը:

Տարածութիւն եզրոյթի ընկալման խնդիրը պարզաբանելու համար նախ հարկաւոր է տարբերակել այն: Մենք շրջապատուած ենք երկակի տարածութիւնով՝ բնական եւ մարդածին (արհեստածին): Դրանցից իւրաքանչիւրը ունի իր տարատեսակները: Հարթավայրային, լեռնային, նախալեռնային, կանաչապատ, անապատային, գետահունային, ջրային մակերեսներով հարուստ եւ այլն, առաջինի դէպքում, եւ խիտ կամ նոսր կառուցապատուած, (բակ, թաղամաս, փողոց, հրապարակ, գիւղ, ավան, քաղաք) եւ այլ՝ երկրորդի դէպքում:

Եթէ բնական տարածութիւնը յարաճուն փոփոխուելով ձգտում է անսահմանութեան (միակ տեսանելի բնական սահմանը՝ հորիզոնն է) երկիր, երկինք տիրոյթում, ապա արհեստածինը «փակ» է այն սկսում եւ ավարտում է իր ասենք շէնքի, կառոյցի բնակավայրի կամ քաղաքի սահմաններում:

Թէ ինչպէս են փոխազդում բնական եւ արհեստածին տարածութիւնները այլ խնդիր է: Համեմատելու համար լաւ օրինակներ կարող են հանդիսանալ քառանկիւն եւ կորագիծ յօրինուածքներով արհեստածին տարածութիւնները:

Քառանկիւն տարածութիւնը ամբողջանում է չորս պատերի միացումով, որոնք իւրաքանչիւր երկու պատով իննսուն աստիճանի անկիւն են կազմում քառանկեան չորս կողմերում: Նման տարածութիւնը իրականում պայմանաւորում է տարծութեան ընկալման երկու հնարաւորութիւն:

Առաջին, քառանկեան ներսում մեր ընկալումների հնարաւոր տարբերակը պտտածէն է, որը պատից պատ անցնելով ինքն իրեն սպառում է, այն չի կարող պատից դուրս գալ, առաստաղը «ծակել»: Այն դէպքում երբ պատերի մէջ կամ առաստաղում կան բացուածքներ (պատուհան, երդիկ եւ այլն), միեւնոյն է տարածութեան ընդհանուր ընկալումը ինքնամփոփ է: Բացւածքները լոկ յուշում են այլ տարածութեան գոյութեան մասին, իրականում

խթանելով քառանկեան միջավայրից դուրս գալու բնական պահանջը:

Կորագիծ յօրինուածքով միջավայրերի ընկալումը միանգամայն այլ է (խորան, կամար, գմբէթարդ, թաղ եւ այլն): Մինչ այդ չմոռանանք, որ քառանկին միջավայրի արտաքին ընկալումը բոլորովին տարբերում է ներսի ընկալումից: Այդ դէպքում քառանկեան «դրսի» պատերը դառնում են անջրպետ, որը մի կողմից սահմանափակում է տարածութիւնը, միւս կողմից անսահմանի հնարաւորութիւն ստեղծում: Հետեւաբար քառանկեան ծաւալը ներսում՝ տարածութեան ընկալումը դարձնում է սահմանափակ, ինքնամփոփ, դրսում հնարաւոր դարձնելով տարածութեան թէ՛ փակ, եւ թէ՛ բաց ընկալումները:

Կորագիծ (շրջանաձեւ) յօրինուածքով տարածութեան (կամ կորագիծ) ընկալումը ի տարբերութիւն քառանկեան փակ գծայինի՝ բաց գծային է, այն ձգտում է անվերջի եւ ընկալման գործընթացը մարդու տեսողական եւ թէ մտային հնարաւորութեամբ պայմանաւորուած ցանկացած պահի, կարող է դուրս պրծնել իր ուղեծրից եւ սահել անսահմանութեան երեւակայութեան ուղով: Օրինակ պաշտամունքային կառոյցի ներքին տարածութեան, ասենք աւագ խորանի, կորագիծ յօրինուածքով տարածութեան ընկալման դէպքում, մեր հայեացքը սահելով խորանի կորագիծ յօրինուածքին զուգահեռ, դուրս է գալիս նրա տիրոյթից եւ ծուլում կառոյցի ընդհանուր յօրինուածքային (թէ՛ կուգ քառանկին) տարածութեանը, առանց սահմանափակման: Իսկ նոյն աւագ խորանի գմբէթարդի կորագծային տարածքից սահելով հասնում է գմբէթին եւ թմբուկի բացուածքներով բարձրանում առ երկինք:

Հաւասարաթեւ խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ եկեղեցիների յատակագծային լուծման դէպքում, եթէ չլինէր աւագ խորանի (արեւելեան) կորագիծ լուծումը, ապա տարածութեան ընկալումը կը սահմանափակուէր ուղղանկեան անկիւնային մասերով պայմանաւորուած տարածութեան ընկալման ներամփոփ իրավիճակով: Կիսաշրջան աւագ խորանի դէպքում այս յօրինուածքը դառնում է բաց ընկալելի:

Այսինքն տարածութեան ընկալման հոգեբանական վիճակը երկիր, երկինք տիրոյթում անարգել ճախրելու հնարաւորութիւն ունի: Մինչդեռ քառանկեան պարագայում այն ինքնամփոփ է սկիզբն ու վերջը նոյն սահմաններում են: Թերեւս այս մօտեցմամբ է պայմանաւորուած անձնական եւ անանձնական (հոգեւոր) տարածական ընկալումների բազմազանութիւնը, որը մի կողմից հնարաւորութիւն է ընձեռնում փոքր *կոսմոսի* տարածութեան կազմակերպմանը եւ միւս կողմից մեծ (երկնային) *կոսմոսի* ընկալմանը:

Ընկալումների համակարգուած մօտեցումների, մարդու գիտակցութեան մէջ դրանց ամրագրման այսպիսի գործելակերպի հիմքը, բնական տարածութեան ճանաչման, մտապահման, իւրացման, պահպանման, մարդու երկրային կեանքի ապահովման պահանջի հանրագումարային ամբողջացման մէջ է (բնութեանը նմանակման յարաճուն ցանկութեամբ պայմանաւորուած):

Աւագ խորանի կորագծով այդ շարժումը ընդհատում է «ուղեծրից» դուրս սահում գմբէթարդով, կամարներով անցնում գմբէթին եւ վերջինիս առանցքային ուղղահայեացով վեր, դէպի երկինք բարձրանում միահիւսուելով եւ տարալուծուելով երկնային լոյսի արտացոլանքին:

Տարածութեան ընկալման նման մօտեցումները, որ իրականում պայմանաւորուած են աշխարհընկալման բնափիլիսոփայական մտածելակերպով՝ մարդ - երկիր - երկինք, երկրային, երկնային եւ անդր աշխարհներ, հաւատք եւ դաւանաբանութիւն, երկիր, ազգ եւ պետութիւն եւ այլն, սահմանել են նաեւ տարածութեան նման ինքնատիպ ընկալումները: Եթէ պաշտամունքային կառոյցի կամարը, թաղը, վեղարը, գմբէթարդը եւ այլն յիշեցնում են եւ ցուցում երկրից երկինք տարածութեան ընկալման հնարաւորութիւնը,

մարդ - աստուած, երկնային ուժեր եւ այլ հասկացութիւնների ցանկալի կապային իրողութիւնները, թէկուզ երեւակայութեան տիրոյթում, ապա, ասենք դամբարանային միջավայրերի յօրինուածքներում (հսկայի տներ) կորագիծ տարածքի առկայութիւնը, կամ դրան ձգտման փորձերը, կամրջում են երկրային կեանքի եւ տարածքների կապը անդրաշխարհի հետ, իրականում հիմքում ունենալով յաւերժին ձգտման հեռանկարային ցանկութիւնը: Ըստ այդմ քառանկիւն թէ կորագիծ լուծումներով արհեստածին, ձեռակերտ, մարդածին տարածութիւնների գոյութիւնը միայն տեխնիկապէս այս կամ այն միջավայրը ստեղծելու արգասիք չեն, այլ արհեստածին տարածութեան կազմակերպման բարդ, բայց բարոյահոգեբանական ընկալումներով պայմանաւորուած գործընթաց:

Երկրային տարածութիւնների կազմակերպման գործընթացի արդիւնքում մարդիկ բաժանուել են եւ տարբերակել մօտեցումները՝ քառանկիւն կամ շրջանակաձեւ կառոյցների իրականացումը խմբաւորելով «բնակելի եւ հասարակական» պայմանական խմբում, բնակավայրի գիւղերի եւ քաղաքների կոնկրետ կառուցապատումները «քաղաքաշինութիւն» պայմանական խմբում, իսկ նշուած երկու եւ այլ գործառոյթները երկիր-պետութեան սահմաններում՝ «տարածքաշինութիւն» եզրոյթով:

Սակայն մարդկային դարաւոր, կառուցելու ցանկութեամբ պայմանաւորուած, ուղին ցոյց է տալիս որ «փակ» տարածութիւնների յարաճուն գործընթացը մարդկանց դրդել է գտնել նոր լուծումներ, միտուած «փակ», «ինքնամփոփ» տարածքներից ձերբազատուելու համար¹⁴⁸:

Ի հակադրութիւն տարածաշինութեան, ճարտարապետութեան մէջ ընդունուած քաղաքաշինութիւն եզրոյթը կարելի է յաւելել նոր տարածքաշինութիւն եզրոյթով, այս դէպքում տարածքաշինութիւնը բնութագրում է որպէս երկրագնդի ընդհանուր տարածքին մի հատուածի, որեւէ երկրի պետական (աշխարհագրական) սահմանների կազմակերպում, այդ թւում տարածքների ամբողջական ընկալման, նախագծման, կառուցապատման, հաւասարաչափ բնակեցման, բարեկարգման, պահպանման եւ անշուշտ հեռանկարային զարգացման հնարաորութեան ապահովմանը միտուած գիտա-գործնական գործունէութիւն:

Տարածքաշինութեան նպատակն է մարդու համար յարմարաւէտ կենսամիջավայրի ստեղծումը, մինչդեռ տարածաշինութեան նպատակը՝ այդ կենսամիջավայրում թեթեւ օդեղէն, թափանցիկ, տարածութիւնները չսահմանափակող, կառուցուածքների նախագծումն ու կառուցումն է:

Փաստօրէն տարածքաշինութեան հիմքերը սերում են առնուազն Արարատեան թագաւորութեան ժամանակաշրջանից:

Արարատեան, Շիրակի, Մշոյ եւ այլ դաշտերը, Արաքս, Քուռ, Արածանի, Տիգրիս, Եփրատ գետահովիտները, Վան, Սեւան, Ուրմիայ լճերի աւազան-

148 - Այս մօտեցմամբ են իրականացուել յատկապէս XX դդ-ի երկրորդ կէսից լայն տարածում գտած «օդեղէն», «թափանցիկ» կառոյցները: Երբ պատը, տանիքը եւ ընդհանրապէս բնական տարածութիւնը փակող, դրանց ազատ, անսահման ընկալումը խոչընդոտող արգելքները (պատ, առաստաղ եւ այլ) դառնում են կամ ձգտում ծակոտկէն, թափանցիկ յօրինուածքի ապահովուելով ներքին փակ եւ արտաքին բաց տարածքների անարգել եւ շարունակական ընկալմանը: Այս մօտեցումը պայմանականօրէն անուանենք՝ Տարածաշինութիւն:

Ըստ այդմ Տարածաշինութիւնը որեւէ կառոյցը, յօրինուածքը, բնութեան եւ բնական տարածութեան (երկիր եւ երկինք տիրոյթում) մէջ կառուցելու արուեստ է: Արուեստի այդպիսի տեսակ, որը բնութիւնը չի սահմանափակում չորս պատերի մէջ: Այլ արուեստ, որի արածը բնութեան մէջ լինելով հանդերձ դառնում է նրա մասն ու շարունակութիւնը: Այս տիպի կառոյցների ընկալումները կառոյցի ներսից դուրս եւ դրսից ներս են դիտուում առանց սահմանափակումների:

ներն, Հայկական Լեռնաշխարհի այլ տարածքները այն հիմնական կենտրոններն էին, որտեղ մարդը քարի դարից սկսած կարող էր գոյատեւել, թէ՛ բնական, եւ թէ՛ արհեստական ընդհանուր տարածքաշինական միջավայրում:

4.3 Տարածքաշինական յօրինադրների նախատիպերը Հայկական Լեռնաշխարհում

Տարածքաշինական միջավայրի կազմակերպման տիրոջը բաժանում է հետեւեալ հիմնական գոտիների՝ ըստ *ռելիեֆի* տուեալ տեղանքի հորիզոնական իրավիճակի.

- ա. հարթավայրային՝ Արարատեան, Շիրակի, Մշոյ եւ այլ դաշտեր,
- բ. նախալեռնային՝ Արագածի, Արարատի, Սիւնեաց եւ այլն,
- գ. լեռնային՝ Արագածի, Մասեաց, Նեմրուքի եւ այլն,
- դ. գետահունային՝ Հրազդան, Քասախ, Արաքս, Արածանի եւ այլն,
- է. ջրամերձ՝ Ուրմիայ, Սեւան, Վան եւ այլն:

Յաջորդ տարանջատումն արւում է տեղանքի ուղղահայեաց առանցքով, ըստ՝

- ա. 500-1000 մետր բարձրութեան,
- բ. 1200-1500 մետր բարձրութեան,
- գ. 1500-2500 մետր բարձրութեան,
- դ. 2500-3500 մետր բարձրութեան:

Տարանջատում է արւում նաեւ ըստ միջավայրի բնական *դոմինանտների*՝

- ա. Արարատ - Արարատեան դաշտ - Արագած,
- բ. Սիւփան - Նեմրուք - Վան եւ այլն:

Այս տարանջատումով բնակավայրերի, ինչպէս նաեւ առանձին կառոյցների կողմնորոշումը կատարւում է ոչ միայն երկրի քառակողմ բաժանման եւ եռադաս համակարգերի կիրառմամբ, այլ միջավայրի բնական *դոմինանտների* հաշուի առնման սկզբունքներով:

Այս տարանջատումները իրենց վրայ միշտ կրում են հասարակական կացութեան, պաշտամունքային իրավիճակի եւ պետականութեան գոյութեան ազդեցութիւնները եւ պայմանաւորում են նաեւ բոլորի համալիր կիրառութեամբ: Բացի այս, բնակելի միջավայրի կազմակերպման գործընթացում կարելի է գործօն է հանդիսանում կենցաղավարութեան ամառային եւ ձմեռային շրջանների գործառոյթների ապահովման պարտադրանքը միջավայրի կազմակերպման գործընթացում: Այն իր հերթին պայմանաւորում է, օրինակ, գետի հունով վեր եւ վար, ինչպէս նաեւ կիրճերի դէպի վեր գործածման գործառնական կապերի ապահովման հանգամանքով: Այսպիսի դրսեւորումները նկատելի են Հայկական Լեռնաշխարհի բոլոր բնակեցուած գետահուններում: Օրինակ. Քասախ գետի հունով դէպի Արագած, Վաղարշապատ, Օշական, Աշտարակ, Յովհանավանք, Սաղմոսավանք եւ այլ բնակավայրերի, ինչպէս համալիր, այնպէս էլ մասնակի լուծումներում: Ընդ որում գետահուն կիրճերի իւրացումը սկսւում է ջրամերձ տարածքներից եւ լանջն ի վեր բարձրանում մինչ պայմանական հարթ տարածքներ՝ ձգուելով գետի հունով վեր եւ վար (լուս. 173):

Այս մօտեցումները առաջացել են դեռեւս քարի դարում եւ անցել միջնադար: Բնակելի միջավայրի կազմակերպման քաղաքաշինական եւ տարածքաշինական համակարգերում ուղղահայեացի, հոփզոնականի, վերելի եւ վարի, երկնային եւ երկրայինի եւ այլ պատկերացումներ միահիւսուելով մարդու ապրելակերպի ամենօրեայ գործառոյթային պահանջների հետ կանխորոշել են գետահունների ըստ լայնականի եւ երկայնականի, ուղղահայեացի, տարուայ եղանակների, կենցաղավարութեան, պաշտպանական եւ այլ գործառոյթների պահանջի տարածքաշինական տիրոյթների տարանջատումը եւ դրանց համադրուած մէկը միւսով փոխապայմանաւորուած եւ հաղորդակցութեան կապերով ամրապնդուած միջավայրի շահագործման համակարգը:

Կարելի է հանգամանքներից մէկն է եղել բնական գերիշխող (սար, ժայռ, գագաթ եւ այլն) իրողութիւնների, օրինակ Արագած, Արարատ, Նեմրուք եւ

այլ գագաթները խորհրդաբանական ընկալումների մէջ ներառելը, դրանց սրբացումը (Արարատ-նոյեան տապան, Արագած - Գրիգոր Լուսավորիչի անմար կանթեղ եւ այլն): Այս մօտեցումը նկատելի է նոյնիսկ վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի թաղման ծէսում, որտեղ դամբարանների (օրինակ հսկայի տների), բնակավայրերի (Շամիրամ) եւ այլ կառոյցների յօրինուածքներում պահպանուած եւ կիրառուած են ինչպէս աշխարհի չորս կողմերի նկատմամբ դիրքորոշումը, այնպէս էլ դէպի տարածութեան մէջ ընկալելի գագաթների տեսանելիութեան (այս մտայնութեամբ են նաեւ կազմակերպուած սրբազան տարածքները եւ ուղիները) ապահովումը:

Այս մօտեցումները հաւասարապէս կիրառուել են, թէ քաղաքաշինական եւ թէ տարածքաշինական խնդիրների լուծման ժամանակ (աղ. 35):

Լուս. 173.

4.4 Եռադասութեան դրսեւորումները Հայկական Լեռնաշխարհի քաղաքաշինական յօրինուածքներում

Աշխարհի եռաշերտ եւ եռադաս բաժանման համակարգերի՝ ճարտարապետութեան մէջ կիրառման մասին խօսելիս չանդարդարձանք դրանց քաղաքաշինական դրսեւորումներին:

Դասերի եւ եռադասութեան խնդիրներին հանգամանալից անդրադարձել է Ս. Պետրոսեանը. ըստ նրա «հասարակութեան երեք իրաւահաւասար դասերից բաղկացած լինելու գաղափարը այնքան խոր արմատներ էր նետել հայի գիտակցութեան մէջ, որ պայմանաւորել էր անգամ հայկական բնակավայրերի տնտեսական-հասարակական կառոյցի եռակենտրոն համակարգը» [296, էջ 26]: Եռակենտրոն համակարգը եւ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգն այն յենքն էին, որի շուրջ ձեւաւորուում էին Հայկական Լեռնաշխարհի բնակավայր քաղաքները:

Հայկական շատ գիւղերի աւանդական կենտրոնում՝ գիւղամիջում, որպէս կանոն, գտնուում էր աղբիւրը, անմար կրակը (հրապարակ) կամ ամենայարգի ծառը (յաճախ երկուսը միասին): Ինչպէս աղբիւրը, այնպէս էլ ծառը նախաքրիստոնէական դարերում համարուում էին Մայր դիցուհու (կամ նրա յետնորդ աստուածութեան) խորհրդանշան-առարկայացումները, որը պտղաբերութիւնն ու բերրիութիւնն անձնաւորելով, հանդէս էր գալիս որպէս բարիքներ արտադրող դասի հովանաւոր աստուածութիւն: Ըստ այդմ, դրանց մօտ էին տեղի ունենում բնութեան բարիքների եւ արհեստագործական արտադրանքի փոխանակում-վաճառքը: Գիւղամիջում էր նաեւ գիւղապետի նստավայրը՝ գիւղի վարչական կենտրոնը եւ եկեղեցին՝ հոգեւոր կենտրոնը:

Սակայն այս մօտեցմամբ չէր աւարտուում քաղաքաշինական յօրինուածքի նկարագիրը: Աշխարհի խորհրդանշանային մեկնութիւնների համալիր մեկնաբանութիւնները դուրս էին գալիս մէկ քաղաքի կամ նրա կենտրոնի շրջանակներից եւ ձեռք բերում տարածքաշինական կարեւորութիւն՝ համակարգելով երկիր պետութեան տարածքաշինական ցանցը: Այս գործընթացում լաւագոյնս կիրառուում էր եռադասութեան սկզբունքը:

Դրա կիրառմամբ էին կառուցուած լինելու նաեւ հին Շիրակի կենտրոնական մասում՝ Ախուրեան-Կարաչայի եւ Ախուրեան-Արփաչայի գետախառնի շրջանում գտնուող Շիրակաւան, Երազգաւորս եւ Տիգնիս բնակավայրերը, որոնցից առաջինը եղել է արտադրողների դասի, երկրորդը հոգեւոր (քրմական) դասի, իսկ երրորդը՝ զինուորական դասի կենտրոնը: Օրինակ. վաղմիջնադարեան Տարօնի Կուառս, Մեղրի/մեղդի եւ Հոռէանք/հոռէանս բնակավայրերը, Արարատեան դաշտի (ուրարտական արձանագրութիւնների Ազա երկրի) երեք տարաբնոյթ կենտրոնները՝ Էրեբունին, Արգիշտի-խինիլին եւ Թէյշեբաինին: Էրեբունի-երեւանը իրագործելու էր առաւելապէս ռազմական, Արգիշտի-խինիլի-արմաւիրը՝ պաշտամունքային, իսկ Թէյշեբաինին (Կուառլինի դաշտով)՝ տնտեսական գործառոյթներ: Ուրեմն, Էրեբունին կենտրոնատեղին է եղել «Ազա երկրի զինուորական դասի, Արգիշտի-խինիլին քրմական դասի, իսկ Թէյշեբաինին բարիքներ արտադրողների դասի համար» [297]:

Այս մօտեցումները շարունակուում են եւ յետագայ դարերում, չկորցնելով իրենց ճկուն համակարգերը, ընդհուպ մինչեւ ուշ միջնադար (ինչպէս նկատեցինք Բանանցի քաղաքաշինական յօրինուածքում):

Ինչպէս քառակողմը, այնպէս էլ եռադասը, քաղաքաշինութեան մէջ պէտք է դիտել տարածքաշինութեան համակարգում: Այստեղ կարեւոր է նկատի ունենալ եւ հաշուի առնել բարդ լեռնային տեղանքի գոյութիւնը: Եռադաս եւ քառակողմ *մոդել* համակարգերը գործել են ոչ միայն հարթավայրային պայմաններում այլ նաեւ լեռնային: Նոյնիսկ Արարատեան, Շիրակի, Տարօնի

եւ այլ հարթավայրերը իրենք իսկ գտնուում են լեռնային շրջանում: Քաղաքային յօրինումաձքը ներառում էր հետեւեալ գործառնական շերտերը՝ ռազմա-պաշտպանական, սոցիալ-տնտեսական, պաշտամունքային, բնակլիմայական եւ այլն: Այս պարագայում կարելի էր հիմնական կենսաապահովման միջոցների գոյությունը՝ ջուր, գետ, լիճ բնական հաստատումները: Բնակավայրի կառուցապատման նախապայման պիտի հանդիսանային՝ ծոր, կիրճ, սար-հարթավայր, բնական իրավիճակի համադրական հաշուառումը, տեղանքի տեսանելիութեան եւ հասանելիութեան իրավիճակի գնահատումը եւ հաշուառումը, տարածաշինական կապերի ապահովումը շրջակայ միջավայրի հետ եւ առեւտրական, պաշտպանական եւ հաղորդակցութեան այլ ուղիների ապահովումը:

Բացի այս, *մոդել*-մանրակերտ համակարգը երբեք չի ընկալուել որպէս դոգմա, այլ ընդունուել է որպէս յուշարար, կողմնորոշիչ ուղեցոյց: Այսինքն, թէ՛ եռադասը եւ թէ՛ քառակողմը կարող էին եւ հանդէս են եկել, թէ՛ տան, թէ՛ տաճարի, թէ՛ հրապարակի, թէ՛ բնակավայրի, թէ՛ տարածաշրջանի եւ թէ՛ երկրի ընդհանուր կառուցապատման համակարգում, որպէս մտածելակերպի, ապրելակերպի, գոյատեւման, ազգային նկարագրի *մոդել*-մանրակերտեր: Նրանք կարող էին հանդէս գալ, թէ՛ ծպտեալ եւ թէ՛ բացայայտ կերպով, որն էլ նրանց առաւելութիւններից մէկն էր եւ թոյլ էր տալիս իւրաքանչիւր նոր իրավիճակում կատարել համապատասխան միջամտութիւններ՝ չխաթարելով համակարգը, մնալով նրա ներսում: Սա Հայկական Լեռնաշխարհում տարածուած քաղաքաշինական առանձնայատկութիւններից մէկն է, որտեղ *մոդել* համակարգը երբեք չի սպառում իր ընդհանրութիւնը եւ չի կրկնում մեխանիկօրէն: Այն անընդհատ նորոգուում է, թարմացում իւրովի, բայց պահպանում է հիմնականը, առանցքայինը, մարդ-բնութիւն երկխօսութեան ճանապարհին:

Եռեակ բնակավայրերի գոյութիւնը պայմանաւորուած էր դրանց բնակիչների նախապէս երեք իրաւահաւասար դասերով ներկայացուած լինելու իրողութեամբ: Աւելի ուշ նոյն այդ սկզբունքի կիրառմամբ ստեղծուած կամ այդ սկզբունքին յարմարեցուած հնամենի բնակավայրերը ներկայացնելու էին եռատոհմ (էթնիկապէս միատարր, թէ՛ բազմատարր) այն միութիւնները, որոնց մէջ ընդգրկուած տոհմերից իւրաքանչիւրը հանդէս էր գալու որպէս մէկ որոշակի դաս՝ իր երկնային դասապետ Աստծու հետ միասին: Այդպիսի եռեակ բնակավայրերի նախնական տեսակն էին ժամանակին ներկայացնում հին Շիրակի կենտրոնական մասում գտնուող Շիրակական, Երազգաւորս եւ Տիգնիս բնակավայրերը: Շիրակի նախարարական հին տոհմերը եւս երեքն էին՝ Կամսարական Շիրակայ, Դիմաքսեան եւ Սահառունի, որոնք նոյնպէս ժամանակին դասային եռեակ էին կազմելու:

Նման մի եռեակի գոյութիւնը, բայց արդէն տոհմային դաշինքի տեսքով, փաստուում է Քսենոփոնի «անաբասիս» աշխատութեան միջոցով: Արեւմտեան Արմէնիան իրենց ետեւում թողած յոյն զինուորների «դէմ ելան խալիւքները, տառիւնները եւ փասեանները»:

Անտարակոյս արմէնների, մարդերի ու խալդայների (խաղտիքցիների, տայքեցիների եւ բասէնցիների) դասային միութիւնը եւ նման միւս դասային միութիւնները (ընդհանրապէս հասարակութեան երեք դասերի տարատեսակ դաշինքները) կոչուած էին ամրապնդելու Հին Հայաստանի եռադասեայ սոցիալական կառուցումաձքը, երկրի ներքին կայունութիւնը եւ ապահովելու նրա պաշտպանութիւնը արտաքին վտանգից [298, էջ 29-31]:

Եռադասութիւնը՝ քաղաքաշինութեան մէջ պէտք է դրսեւորուէր նախ քաղաքի երեք դաս-կենտրոն ներկայացուցիչների տարածքային կենտրոնացման ապահովմամբ, որը կարող էր լինել, ինչպէս քաղաքի կենտրոնում, նրա տարբեր ծայրերում, այնպէս էլ քաղաքի տարբեր մասերում, մէկ ընդհանուր պարսպի մէջ կամ տրոհուած երեք շերտ պարիսպներից ներս: Օրինակ

Անին երեք շերտ պարիսպ ունէր (միջնաբերդինը, Աշոտեան եւ Սմբատեան պարիսպները): Իսկ դրանց ներսում առանձնանում էին կենտրոն-միջնաբերդը, ապա արտադրող-արհեստաւորների (քաղաքաբնականների) թաղերը, իսկ ժողովուրդը (երկրագործ, հողագործներ եւ այլն) տեղաւորուած էր պարսպից դուրս՝ արուարձաններում (որոնք անհրաժեշտութեան դէպքում տեղափոխւում էին բուն քաղաք եւ այլն):

Ակնյայտ է, սակայն, որ այդպիսի միութիւնների ու դաշինքների ստեղծման հեռահար նպատակը եղել է Հայկական Լեռնաշխարհի քաղաքական միաւորումը, որի իրականացումը, ուրիշ մի շարք միաւորիչ գործօնների (տնտեսական, լեզուական, մշակութային եւ այլն) հետ միասին, իր կարելու դերն է խաղացել հայ ժողովրդի կազմաւորումը իր դրական աւարտին հասցնելու գործընթացի մէջ [299, էջ 31-32]: Այս գործընթացն էր, որ խթանիչ դեր խաղաց տարածաշինական համալիր մօտեցումների իրագործման համար: Այս գործընթացը ձեւաւորման երկար ու ճիգ ճանապարհ անցաւ: Քաղաքաստեղծ, տարածաշինական համակարգը պէտք է անցնէր այս փուլերով, մինչ վերջնականապէս կը ձեւաւորուէր որպէս համընդհանուր կիրառելի համակարգ: Փուլային դրսեւորումները հետեւեալն են՝

I - Այր, ընտանիք, բնակատեղ, մարդկային խումբ

II - Այր եւ կին, ընտանիք, արհեստական կառոյց, բնակարան, բնակատեղ:

Այս հիմնական տարանջատմանը զուգահեռ տեղի է ունեցել գործառոյթների ներբնակարանային տարանջատում՝

I-ի դէպքում - առանձնացուած տեղ տոհմի առաջնորդի համար,

II-ի դէպքում - ամուսնա-ազգակցական յարաբերութիւններով պայմանաւորուած՝

բնակավայրի ներսում առանձնացում էր առաջնորդի տունը, որը իր վրայ էր վերցնում նաեւ պաշտամունքային վայրի գործառոյթը, իսկ բնակարանի ներսում առանձնացում էր տան, ընտանիքի, տոհմախմբի, առաջնորդի, մեծի, ղեկավարի անկիւնը: Այս գործընթացում է ձեւաւորում բնակավայրերում հրապարակ կազմակերպելու գործառոյթի սաղմերը:

III - 4-3-րդ հազարամեակներում՝ տարբեր տոհմերի միաւորում, որով եւ պայմանաւորում է եռադասութեան կազմաւորման սկիզբը:

III - եռադասութիւնը ընդունում է համընդհանուր կիրառութիւն եւ գործուն ազդեցութիւն թողնում քաղաքաշինական սկզբունքների կայացման վրայ:

Եռադասութեան սկզբունքի համաձայն են կառուցուել (կամ դրան յարմարեցուել) հնագոյն եւ հին Հայաստանի այն բնակավայրերը, որոնք հանդէս են եկել եռեակներով: Եռեակը կազմած բնակավայրերից իւրաքանչիւրը տուեալ շրջանում համարուել է երեք դասերից որեւէ մէկի կենտրոնատեղին եւ նրա երկնային դասապետ Աստծու պաշտամունքի առաջնային վայրը [300, էջ 53]: Առաջնայնութեան այսպիսի ընդգծումն էր, որ իր դրսեւորումը պիտի ունենար պաշտամունքային կառոյցի եռանեջ (եռասրահ) տիպի կայացման գործընթացում: Եռասրահին նախորդել է սրահաւոր տիպը, որտեղ եռադասութեան խորհուրդը ներկայացում է պատերի երեք որմնակամարներով ընդհանուր տարածքը երեք մասի (դասի) բաժանելու սկզբունքը: Այսպիսով, եռադասութեան գաղափարը արտացոլում է գտնում պաշտամունքային կառոյցի թէ՛ յատակագծային եւ թէ՛ ծաւալային լուծումներում: Սակայն պէտք է նկատի ունենալ, որ եռադասութեան գաղափարին զուգահեռ շրջանառում էր նաեւ աշխարհի եռաշերտ (երկնային, երկրային, անդրաշխարհի) բաժանման համակարգը, որի կայացման փուլերը հետեւեալ են.

I - Այրային բնակարան բնակատեղիի դէպքում (որպէս փուլակայացման սկիզբ)՝ երկիր, երկինք, անդրաշխարհի հասկացութիւնները ձեւաւորում եւ տեղայնացում են այրի ներսում:

II - Այր եւ կին, *միկրո*աշխարհ-*մակրո*աշխարհ եւ երկիր-երկինք հասկացությունները այրային միջավայրից տեղափոխվում են արհեստական բնակելի միջավայր՝ դրսևորումներ գտնելով կառույցի յատակագծային եւ ծառայատարածական լուծումներում:

III - Եռաշերտությունն ընդգրկում է ներընտանեկան (հայր - մայր - որդի, կեանքի շարունակություն, Կենաց Ծառ եւ այլն) եւ հասարակական (երկիր - երկինք - անդրաշխարհ) հասկացությունները:

IV - Եռաշերտությունն ընդգրկում է պաշտամունքային տիրոյթը (երկնային արական աստուածներ, Սբ. Երրորդություն, Հայր, Որդի եւ Սուրբ հոգի) եւ պահպանում երկիր - երկինք - անդրաշխարհի համակարգը:

V - Քրիստոնեությունը ժառանգում է եռաշերտութեան եւ եռադասութեան համակարգերի խորհուրդը:

VI - Այս ամէնը համադրում է Մարդ - Աստուած - Բնութիւն ընդհանուր համակարգով:

Քաղաքաշինութեան մէջ այս երեւոյթները ձեւաւորուեցին եւ տրոհուեցին հետեւեալ կերպ.

I - Այր, բնակարան, բնակավայր, գիւղ, քաղաք, որպէս բնակելի միջավայր կազմակերպող գործօններ:

II - Քաղաքային բնակելի միջավայրը տրոհուեց քրմական, ռազմական, արտադրող դասերի տիրոյթների:

III - Այս մօտեցումները խտացրեցին, ինչպէս քաղաքաշինական, այնպէս էլ տարածքաշինական յօրինուածքները՝ ներառելով աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի հասկացությունը:

Այսպիսով, մէկի, երկակիի, եռակիի, եռադասի եւ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգերը քաղաքաշինական յօրինուածքում լայն կիրառութիւն են գտել: Քաղաքները կառուցուել են եւ տարածքաշինական ցանցով ամրապնդուել Հայկական Լեռնաշխարհում: Սա այն տիրոյթն է, որտեղ գտնուում են երկրային դրախտը, դրախտից սկսուող չորս գետերը, եւ սա այն տարածաշրջանն է, որ հնուց ի վեր կոչուել է «աստուածների Երկիրն»: Այս տարածաշինական տիրոյթում է եղել ջրհեղեղը եւ այստեղ է սերուել եւ տարածուել Նոյի սերունդը: Այստեղ է բնակուել եւ բնակուում Հայ ժողովուրդը:

Լուս. 174.

4.5 Երկիրն ամբողջութեամբ կառուցուած է երկնքի մէջտեղում [301]

Տարածքաշինութեան եւ քաղաքաշինութեան յօրինուածքային ելակետում խորհրդանշանային մեկնութիւնների կիրառումը նոյնքան հին է, ինչքան որ բնակելի եւ պաշտամունքային կառոյցներում: Քաղաքաշինական կառոյցը դիտուում է, որպէս երկրից առանձնացուած մի տարածք՝ իր կենտրոնով եւ երկրի կողմերի նկատմամբ որոշակի կողմնորոշումով: Կենտրոնի գաղափարը քաղաքի սահմաններում պատկերուած է պալատի եւ տաճարի միջոցով, իսկ երկրի հանդէպ՝ քաղաքի առկայութեամբ: Քաղաքաշինական - տիեզերագիտական նման հայեցողութիւնը պահպանուել է քրիստոնէական վաղ շրջանում, վերածուել մարդակենտրոնութեան հասկացութեան, իսկ այդ հասկացութեան պատկերագրական արտայայտութիւնն արուել է երկրաչափութեան միջոցով:

Այս իմաստով, երկրաչափութիւնը ստացել է նշանաբանական իմաստ, համարուել խորհրդաւոր (*միստիկ*) գիտութիւն: Նման իմաստակիր երկրաչափութեան պատկերացումով, պիտի հասկանալ Արարատեան թագաւորութեան շրջանի Ալթըն-թէփէ «տաճար յուշարձանը», որն ունի քառակուսի յատակագիծ, կողերում՝ հորիզոնի չորս կողմերն ուղղուած արտաքին քառանկիւնի խորշեր: Գլխաւոր առանցքները խաչաձեւ են: Այս պատկերից ելնելով, ենթադրում ենք, որ ըստ ուրարտական մտքի, քառակուսին եւ դրա կենտրոնում խաչուող առանցքները պատկերում են (տիեզերական առումով) քաղաք իմաստը [302, էջ 147]: Այսինքն, ինչպէս բնակելի եւ պաշտամունքային կառոյցներում էր, այստեղ էլ, քաղաքաշինական յօրինուածքներում կիրառուել են երկրի խորհրդանշիչ, նախաստեղծ Մայր Աստծոյ պատկերը (քառակուսի)՝ երկրի քառակողմ բաժանման համակարգով համադրուած: Տունը, տաճարը եւ քաղաքը նմանեցուել են տիեզերքին, իսկ քաղաքի չորս բաժանումները՝ կենդանակերպի չորս հատուածներին:

Ուշադրութեան արժանի է, որ աստղագիտական, օրինակ, Արեգակի ընթացքը պատկերող բոլորակները (Մատենադարանի ձեռագիր 1973) հորիզոնական եւ ուղղաձիգ գօտիներով բաժանուած են չորս հատուածի, այսինքն չորս եղանակների յաջորդայնութեամբ: Ամէն քառորդ ստորաբաժանուած է երեքի: Քաղաքաշինութեան բնագաւառում եռաբաժան եւ քառաբաժան համակարգը կիրառուել է Փոքր Ասիայում, Իրանում, Էտրուրիայում: Հիթիթական Սենջիրլին ամրացուած է բոլորաձեւ պարսպով, ունի հաւասարաչափ հեռաւորութեամբ դասաւորուած դուռ, դրանցից մէկն ուղղուած է հարաւ: Սասանեանների մայրաքաղաք Ֆիրուզաբադը (Ք.Ա III դ.) ստորաբաժանուած է շրջանակաձեւ 12 շրջանների, ամիսների յաջորդայնութեամբ:

XI դարի Մուղնիի աւետարանի 15ա թերթի մանրանկարում, աշխարհը պատկերող շրջանակը՝ գլխաւոր եւ անկիւնագծային առանցքներով ութ մասի է բաժանուած, մէջտեղում Քրիստոսն է, իսկ գլխաւոր չորս հատուածներում՝ աւետարանիչները:

Այդ նկարը ներկայացնում է տիեզերքի հեթանոսական պատկերացումը, որը նորացուել՝ քրիստոնէացուել է: Դրա հետեւանքով, երկրաչափական նոյնանման պատկերի ենք հանդիպում որոշ քաղաքների յատակագծերում, աստղագիտական բոլորակներում եւ պատկերագրութեան մէջ: Ահա՛ հասարակարգի, եկեղեցու եւ տիեզերքի ներդաշնակ ու ամբողջական պատկերը, որը յատուկ էր անտիկ շրջանի եւ միջնադարի մարդուն [303, էջ 148]:

Մարդ, երկիր, երկինք տիրոյթում մարդու բնափիլիսոփայական ընկալումները եւ պատկերացումները բնական է, որ պիտի համակողմանի դրսեւորումներ գտնէին մարդկային գործունէութեան բոլոր ոլորտներում: Քաղաքաշինական կառոյցը պէտք է համապատասխանէր, թէ՛ երկրային եւ թէ՛

երկնային կառույցներին, մարդու մարմնի եւ կենդանաշրջանի յօրինուածքային համակարգին:

Համապատասխանությունը, որ գոյություն ունի տիեզերակազմական պատկերի, քաղաքային յատակագծի եւ հասարակարգի միջեւ, հիմնաւորուած էր միապետական իշխանությունների օրէնսդրութեամբ նոյնացուած կարգի վրայ, որը կրում է համընդհանրացուած բնոյթ: Ուշագրաւ օրինակներից են հիթիթական մեծ արքաների շրջանից՝ Ալիշար - Անկովան, Սենջիրլին, Իրանում՝ Թահթ-ի-Սուլէյմանը [304, էջ 148]:

Հայկական Լեռնաշխարհում լայն տարածուած այս մօտեցումն ընդգրկեց քաղաքաշինական եւ տարածքաշինական յօրինուածքների բոլոր մասերը (տուն, բակ, փողոց, թաղ, բնակավայր, քաղաք, երկիր եւ այլն): Բնապաշտական պատկերացումների համալիրը, որտեղ մարդ - երկիր - երկինք եռամիասնութեան մէջ ծառերը, սարերը, ջուրը, աստղերը եւ այլն, իրենց տիրոջն են՝ բնական միջավայրում աստուածացուեցին, եւ, ընդգրկուելով մարդու համեմատական վերլուծականի եւ բաղդատական համակարգի մէջ՝ կազմեցին մէկ ընդհանրություն: Սա մարդ - բնություն տրամաբանական իմաստաւորման թերեւս **առաջին փուլն է:**

Երկրորդ փուլում, երբ երկնային ուժերի նմանութեամբ եւ նրանց նըմանուելու ձգտումով մարդու երկրային միջավայրում ստեղծուած են նրանց նըմանակները՝ հնարածին, երկնային էակները, թէ՛ մարդկային հասարակարգը եւ թէ՛ քաղաքաշինական յօրինուածքները սկսում են նմանակել արդէն ստեղծուած համակարգերը, որտեղ առաջնային տեղ են գրաւում մարդու տիեզերագիտական ընկալումները (արեգակ, եօթ մոլորակ եւ այլն):

Երրորդ փուլում, երբ երկրային Աստուածը թագաւորն է, իսկ երկնային Աստուածը՝ կառավար, երկրայինը փորձում է նմանուել երկնայինին եւ այս ձգտումը արտացոլում է գտնում թէ՛ հասարակարգի, եւ թէ՛ քաղաքաշինական յօրինուածքների ձեւագոյացումներում: Ստեղծուած է եռաշերտ բաժանման համակարգը, որը շուտով վերաիմաստաւորում է եռադաս համակարգի: Այսինքն, սանդղածեւ զոհասեղանը, *զիկկուրապ*-բուրգը, աշտարակը, եկեղեցին եւ քաղաքը կրում են մարդու բնապատկերացումների ազդեցությունը: Օրինակ, Բաղդադը բաժանուած էր երկու հատուածի՝ Եփրատի հոսանքով, ունեցել է կրկնապարիսպ, փողոցների դասաւորումը հին Ուրի նմանութեամբ եղել է քառանկիւնի, ցանցապատ: Ունեցել է տաճարային - իշխանական շրջան, ուր տեղադրուած է Մարդուկի տաճարը, Էտեմենակի *զիկկուրապը*՝ ութ դարաւանդներ, այգիները, Իշտարի տաճարը եւ Նաբուգոդոնոսորի պալատը: Կամ. Էկբատանը, ըստ Հերոդոտոսի, շրջանաձեւ էր, բաղկացած եօթ՝ աստիճանաբար նուազող միակենտրոն շրջանակներից: Դրանցից իւրաքանչիւրն ունեցել է իւրայատուկ գոյն: Շրջանակները համապատասխանել են եօթ մոլորակներին: Կենտրոնականը՝ ոսկեզօծ, նշանաբանել է արեգակը, ուր տեղադրուած է արքայի պալատը [305, էջ 148]: Այսինքն, թէ՛ Հայկական Լեռնաշխարհում եւ թէ՛ նրան սահմանակից տարածքներում կիրառուել են խորհրդանշանային մտածողութեան բազմաթիւ դրսեւորումներ: Օրինակ, կրօնափիլիսոփայական Ալեքսանդրեան դպրոցում արտացոլում է գտել հոգեկան բնոյթի տիեզերքի կարգը:

Մարդկայինից Աստվածայինին բարձրանալը մատնանշեց Դիոնիսիոս Արէոպագոսին, որն առաջարկել էր երեք շրջանակների եւ նրանց եռակի ստորաբաժանումների կառուցուածքը: Շրջանակներն, ըստ նրա, ճանաչողութեան շրջանակներն են, որոնց տիրանում է մարդն աստիճանաբար, անցնելով մէկ շրջանից միւսին, ձգտելով յանգել աստուածային հասկացութեան: Նմանօրինակ հոգեկան կարգը՝ երկրաչափօրէն պատկերուած, մարդուն հնարաւորութիւն է տալիս մօտենալ անսահմանելիին՝ աստիճանաբար ձեռք բերուած ճանաչողութեան միջոցով: Եկեղեցին պատկերում է երկնային հա-

մակարգը, մատնանշում այն ճանապարհը, որն անցնելու է մարդը [306, էջ 149]:

Սակայն այս երեւոյթը, եթէ լինէր սոսկ կառավարչական հրահանգ, չէր կարող հասարակութեան լայն շրջանների եւ բոլոր շերտերի պարարտ հողում ծլարծակել եւ ամրանալ: Դրա համար այն անելի խոր ու հիմնաւորուած հիմքեր պիտի ունենար: Այդ հիմքերը, ինչպէս արդէն նկատեցինք Հայաստանում, հասնում են քարի դար եւ մարդու բնափիլիսոփայական, ճանաչողական համակարգի յետագայ հեթանոսացումով արտացոլում նաեւ ճարտարապետութեան մէջ, իսկ քիչ անց՝ քրիստոնէացում:

Միջնադարի քաղաքը բնորոշուեց իշխանութեան երկուութեամբ՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ: Այդ երկուութիւնն առկայ է քաղաքի յատկագծում, առաւելապէս արտայայտուած՝ եկեղեցական եւ պետական շէնքերի՝ Կաթողիկէի եւ Պալատի գոյութեամբ: Այստեղ էլ պալատների եւ եկեղեցական սրբավայրերի յորինուածքային ձեւերը կազմաւորուել եւ կերտուել են նշանաբանութեան հասկացութեամբ: Ձեւի եւ պարունակութեան համակարգութեամբ է, որ քաղաքի, տաճար - եկեղեցու եւ պալատի երկրաչափական պատկերները նմանում են իրար [307, էջ 149]: Երկրաչափական պատկեր-հասկացութիւնների կիրառման տեսանկիւնից, քառակուսի, եռանկիւն, շրջանակ, խաչ եւ այլ պատկերների կիրառումը պէտք է յաջորդէր կէտ, առանցք (հորիզոնական եւ ուղղահայեաց) հասկացութիւններին: Ճարտարապետական պատկերի ընդհանուրը կազմակերպում է որպէս առանձին տարրերի՝ եզակիների դասաւորում, որն ամբողջանում է առանցքի գաղափարով եւ նրա շուրջ:

Միջնադարեան բնակավայրերի յորինուածքներում առանցքային շէնտուածութիւնն արտայայտուեց բնակավայրի գաղափարական կենտրոնի առանցքի արեւահայեաց դրսեւորմամբ: Փաստօրէն, քաղաքաշինական յորինուածքներում առաջացան միակենտրոնութեան, քաղաքաշինական յորինուածքների երկուութեան եւ այդ յորինուածքներում աշխարհի քառակողմ, եռադաս եւ եռամաս համակարգերի հիմամբ ստեղծուած բնակավայրեր: Բացի այս հիմնական մօտեցումներից, քաղաքաշինական յորինուածքը տրոհուեց առանձին տարրերի եւ ընդհանուրի յարաբերակցուած երկխօսութեամբ պայմանաւորուած լուծումների: Ըստ Ա. Չարեանի, ճարտարապետական պատկերի ընդհանուրի կազմակերպումը որպէս առանձին տարրերի՝ եզակիների դասաւորում, հնարաւոր է արտայայտել որպէս ճարտարապետական նախադասութիւն: Օգտագործելով ճարտարապետական նոյնանման տարրերը, հնարաւոր է միալեզւութիւն առաջացնել ճարտարապետական յորինուածքներում [308, էջ 150]: Սակայն ճարտարապետութեան մէջ որեւէ խորհրդանշանային մօտեցման կամ մեթոդի կիրառումը հարկաւոր է դիտել տարածութեան մէջ: Օրինակ. տուն, բակ, փողոց, հրապարակ, եկեղեցի եւ այլ յորինուածքների ձեւագոյացումները միշտ գտնուում են բնական միջավայրում, տարածութեան մէջ, որտեղ արդէն գոյութիւն ունեն տարածութեան ընկալման եւ գնահատման նախնական խորհուրդ գաղափարներ, որոնց գոյութիւնը պարտադրում է համապատասխան մօտեցում՝ արհեստական ձեւագոյացումների կայացման գործում: Միւս կողմից, միջնադարեան մտքի համաձայն, քաղաք հասկացութիւնն ունեցել է երկու իմաստ՝ երկնային եւ երկրային: XIV դ. նման միտք է արտայայտել Առաքել Սիւնեցին իր «Դրախտագրքում».

Յայդ մին քաղաքդ որ կուկենաս

միայն այդ չէ ձեզ

Այլ մեծ քաղաք կայ ձեզ ուրիշ

որ գուման (ծանօթ) չէ ձեզ [309, էջ 150]:

«Մեծ քաղաք» եւ «մին քաղաքդ» ասելով, Սիւնեցին արտայայտում է արեւելքում տարածում գտած զուգահեռութեան միտքը՝ երկրային կառոյցը

երկնայինի նմանությամբ կառուցելը: Օրինակ, «Հնդկաստանի արքայական քաղաքները, գրում է Միրչայ Էլիադեն, նոյնիսկ ժամանակակից քաղաքներից մի քանիսը կառուցուած են մտացածին *մոդելի* նմանությամբ» [310, էջ 150]: Քաղաքաշինական *մոդելի* սաղմերն առաջացել են այրաշէն բնակավայրում: Յետագայում, արիեստական միջավայրի կազմակերպումը սկսուեց բնակարանի եւ բակի տարածքների՝ բնութիւնից «օտարացումով»: Պարսպապատ տուն - բակ բջիջը, կրկնուելով վերածուեց փողոցների ցանցով ամրակցուած թաղերի: Յօրինուածքային այս ձեւերի կրկնությունը վերաճեց քաղաք հասկացութեան, որտեղ քաղաքային առանցքի շուրջ ստեղծուեց հրապարակը: Քաղաքային միաւորների համակարգումը երկիր-պետութեան շրջանակներում պայմանաւորեց տարածաշինական մօտեցումները: Այս սկզբունքների կիրառումը բնակելի միջավայրի կազմակերպման գործընթացում այնքան էր ամրապնդուել խորհրդանշանային մեկնութիւններով, որ քաղաք, տաճար եւ այլ կառույցների տեղադրման վայրը նոյնացում էր «աշխարհի կենտրոնի» հետ: Այդ կենտրոններում գտնուող եկեղեցին իր հերթին, ըստ V դ. հայկական Վարք Սրբոցի ընկալում էր որպէս «եկեղեցին երկինքն է, Գերագոյն գահը, հաղորդութեան խորանը»:

Հետաքրքրականն այն է, որ քառակուսի պատկերի կիրառումը տաճար, պալատ, եկեղեցի, հրապարակ տիրոյթում խորհրդանշում է երկրային սահմանը, որը պայմանականօրէն անջատում է երկրային այլ մակերեսներից, սրբացում, այն միտումով, որ իրենում տեղաւորի երկնային դրախտի, Աստծոյ երկրային տան խորհուրդը: Կլոր եւ քառակուսի, ինչպէս նաեւ եռանկիւնի պատկերների խորհուրդներին զուգահեռ միջնադարում քննարկում էր նաեւ մաթեմատիկա-երկրաչափական կապակցութիւնները: Օրինակ, Անանիայ Շիրակացու, Յովհաննէս Իմաստասերի «եռանկիւն», «քառանկիւն» թուերի երկրաչափական արտայայտութիւնները եւ մարդաչափութիւնը այն հիմունքներն են, որոնցով սահմանուել են ճարտարապետական համաչափութիւնների¹⁴⁹ սկզբունքները: Նման սկզբունքների ակունքը մարդակենտրոնութեան գաղափարն է, որը XIV դ. հայ մտածողութեան մէջ արտայայտել է Առաքել Սիւնեցին.

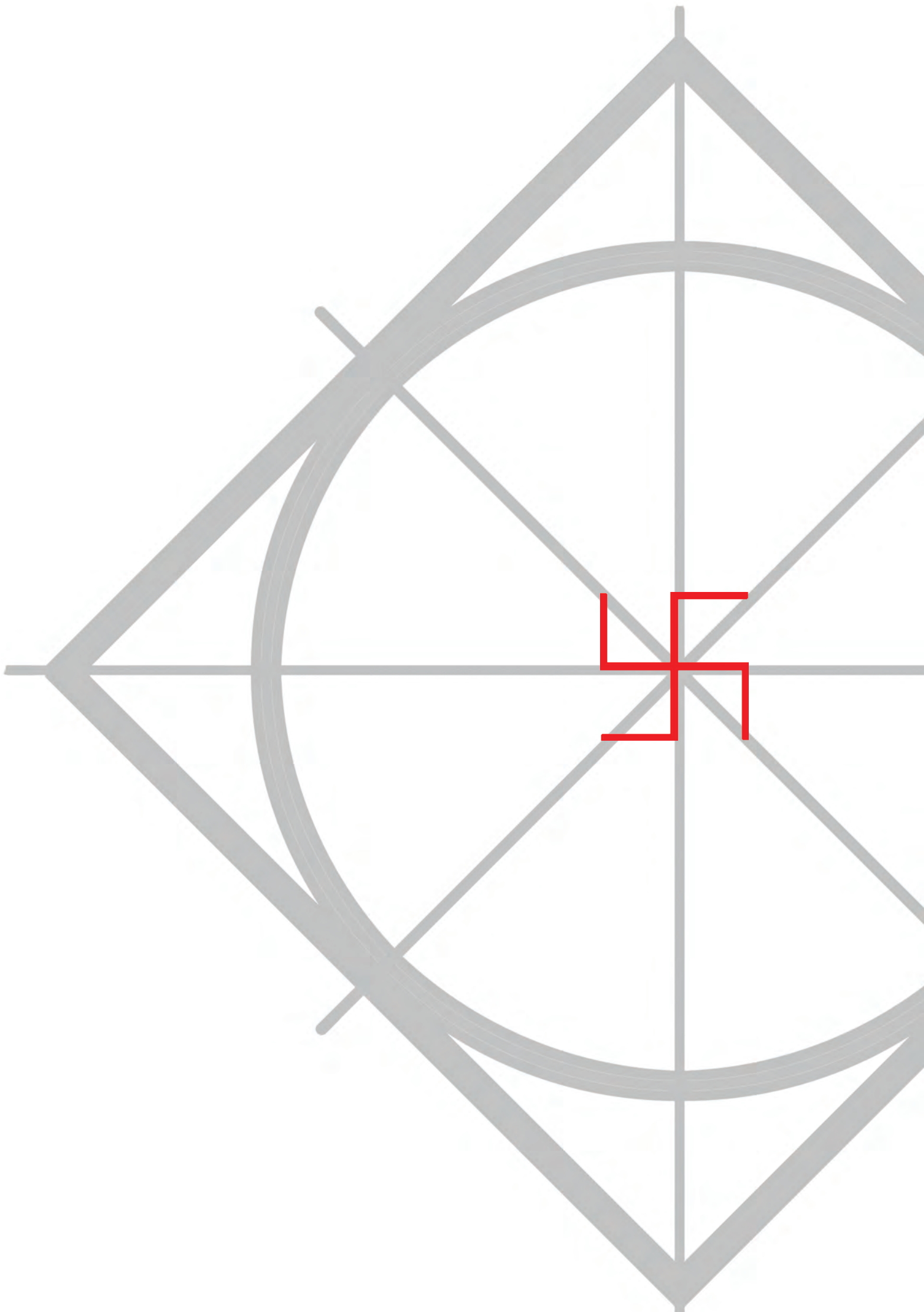
«Դարձեալ դրախտ կոչի հոգիդ»,

Ու մարմինդ քաղաք քեզ (հոգին մարմնում) [311, էջ 152]:

Մարդակենտրոնութիւնը, անկախ այն բանից, արտայայտուած է թէ ծածուկ, գոյութիւն է ունեցել միշտ: Մարդն է, վերջապէս, տրամաբանական համեմատութեամբ անուանակոչել, տարանջատել, որակել, օգտագործել, կիրառել, ճանաչել թէ՛ իրեն, թէ՛ շրջապատը, առարկայացրել, նիւթականացրել կամ վերացարկել անհասկանալին, անճանաչելին, անիմանալին, աստուածացրել, ապա՝ իրեն հասու բնափիլիսոփայութեամբ, իրական եւ անիրական աշխարհների պատկերը ստեղծել: Այս պատկերում է զետեղել քառակողմ, եռաշերտ, եռադաս հասկացութիւնները, աստուածներին, իրեն, երկրային, երկնային եւ անդրաշխարհի տիրակալներին: Զուգահեռաբար, նրանց խորհուրդները լրացրել է մաթեմատիկայի, երկրաչափութեան, փիլիսոփայութեան, դաւանանքի, պատկերաձեւային խորհրդակիրներով, որի հիմամբ էլ արարել է տարաբնոյթ յօրինուածքներ, այդ թւում եւ՝ ճարտարապետական կոթողներ:

4.5 Երկիրն ամբողջութեամբ կառուցուած է երկնքի մէջտեղում [301]

149 - Ճարտարապետական համաչափական համակարգի մասին տես՝ Թ.Գետրգեանի գրականութեան ցանկում նշուած աշխատութիւնում:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

արտարապետական իւրաքանչիւր յօրինուածք (բնակելի, պաշտամունքային, քաղաքաշինական կամ այլ) հիմքում կրում է տուեալ ժամանակաշրջանի աշխարհընկալումն իր ողջ համակարգով, որն իր հերթին խտացրած պահպանում է անելի վաղ պատկերացումներ, օրինաչափութիւններ, օրէնքներ եւ խորհուրդներ: Այսպիսի յօրինուածքները իրենց արդէն ձեւագոյացուած կառոյցում ունենում են նախաստեղծ ձեւագոյացուցիչ տարր ու բաղադրիչներ, որոնք պարունակում են որոշակի խորհուրդներ: Խորհուրդները ներկայանում են պատկերներով, որոնք էլ, որպէս նախաստեղծ ձեւագոյացուցիչ՝ ճարտարապետական յօրինուածքների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յենքի, հիւսուածքի բաղադրիչների մէջ են:

Յօրինուածքային բաղադրիչներն, այսպիսով, ձեռք են բերում խորհուրդներ, որն էլ պայմանաւորում է վերջնականապէս ընդհանուր յօրինուածքն իր խորհրդակիր համակարգով: Այն կարող է լինել տեսանելի, բացայայտ, ծպտեալ, ծածուկ, բայց հիմնականում, ժամանակի թելադրանքով՝ անտեսանելի է: Սակայն ամեն խորհուրդ (իր խորհրդանշանով, պատկերով, գրով, գոյնով, ձեւով եւ այլն), որոշակի մշակութային շերտի ներկայացուցիչ է եւ ներկայացնող: Այս իսկ պատճառով, այն հնարաւոր է մեկնել, անկախ այն հանգամանքից, որ խորհրդակիր պատկերներն իրենց նկարուածքով, իմաստով, մեկնութեամբ կարող են փոփոխութիւն կրել ժամանակի ընթացքում, միաժամանակ՝ պահպանելով նախաստեղծ խորհուրդները:

Բացի այդ, գոյութիւն ունի նաեւ մտածելակերպի արդիւնք՝ մարդ - երկիր - երկինք փոխկապի *մոդել*-մանրակերտը, ըստ որի, մարդը բնութեան մէջ կողմնորոշւում է քառակողմ բաժանման սկզբունքով (ըստ երկրի կողմերի, արեւելք ելակէտով, եւ համակարգի կենտրոնում՝ ինքը մարդը) եւ մարդ - երկիր - երկինք - անդրաշխարհ եռամիասնութեան մէջ եռաբաժան կամ եռադաս համակարգով, որոնց երկխօսութեամբ էլ պայմանաւորուած է *մոդել*-մանրակերտը: Թուարկած եւ այլ՝ տասնեակից անելի խորհրդանշանային պատկերների թում կան մի քանիսը, որոնք իրենց առաջնայնութեամբ տարբերում են միւսներից եւ կիրառւում շատ անելի յաճախ, քան միւսները:

Այս պատկերներն անուանում ենք **հաստատուն խորհրդակիրներ**, որոնք պարտադիր են բոլոր տիպի կառոյցների համար, վերջիններիս յօրինուածքային համակարգում:

Հաստատուն խորհրդակիրները որոշակի տեղ եւ դեր ունեն միջնադարեան (քրիստոնէական) հայ ճարտարապետութիւնում, մանաւանդ, ինչպէս արդէն նշուել է՝ քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետական յուշարձանները կրում են Հայաստանի մինչքրիստոնէական աշխարհընկալման, խորհրդանշանային ըմբռնումային բազմաթիւ ազդեցութիւններ: Դրանցից շատերը կիրառուել են ուղղակիօրէն, միւսները՝ կրել քրիստոնէական ազդեցութիւն, վերափոխուել եւ վերիմաստաւորուել, բայց միշտ պահել են ինչ-որ մի մաս նախնական համակարգերից:

Դրանցից են.

- **Մարդ - երկիր - երկինք - տիեզերք** եւ այլ խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք խորհուրդների միացեալ համակարգերը:

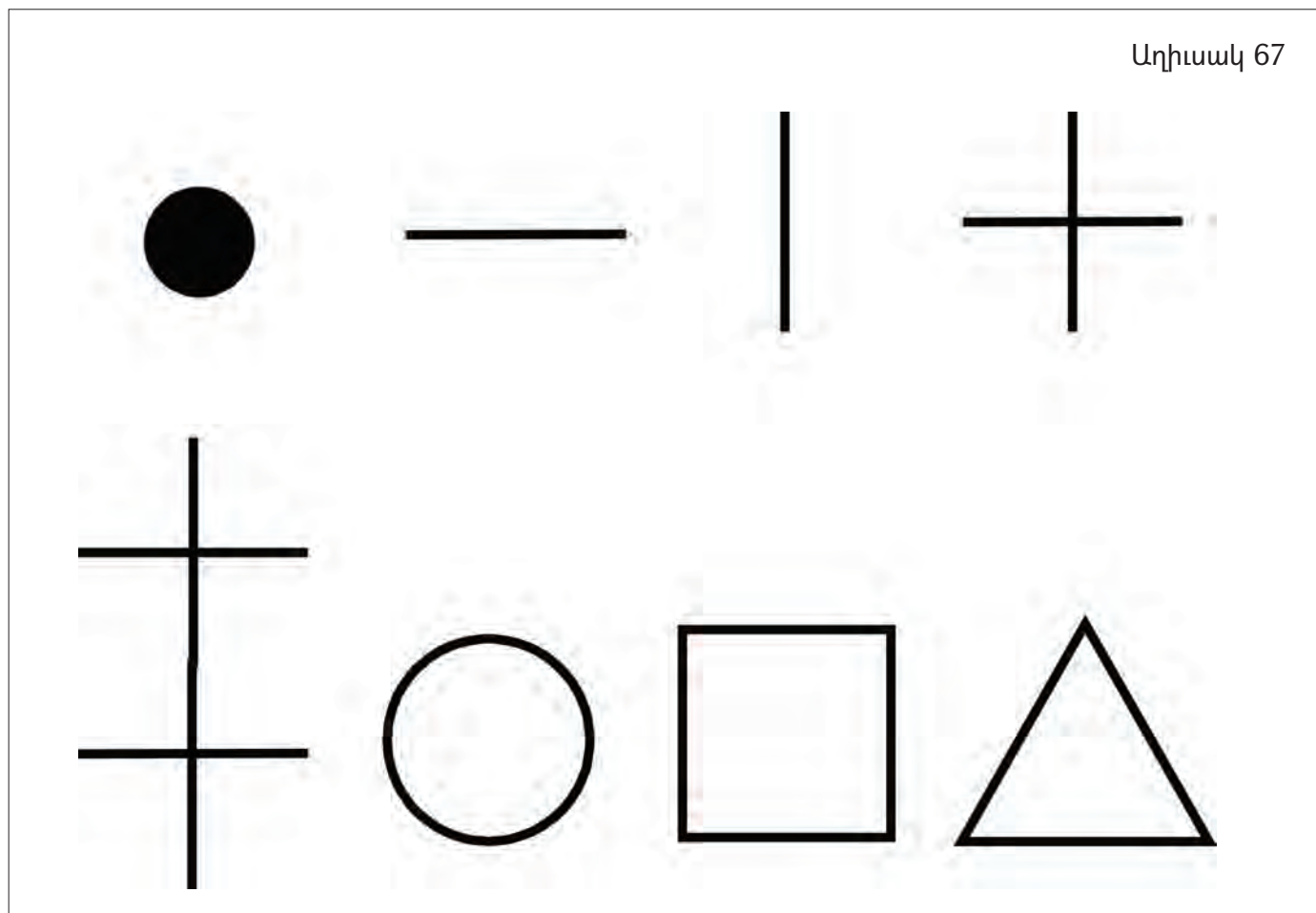
- **Արեւելք ուղղուածութեան** պահպանումը պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքներում:

- **Նախաստեղծ Մայր եւ Հայր Աստուածների՝** ուղղանկիւն եւ կլոր պատկերների կիրառումը յօրինուածքների յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում:

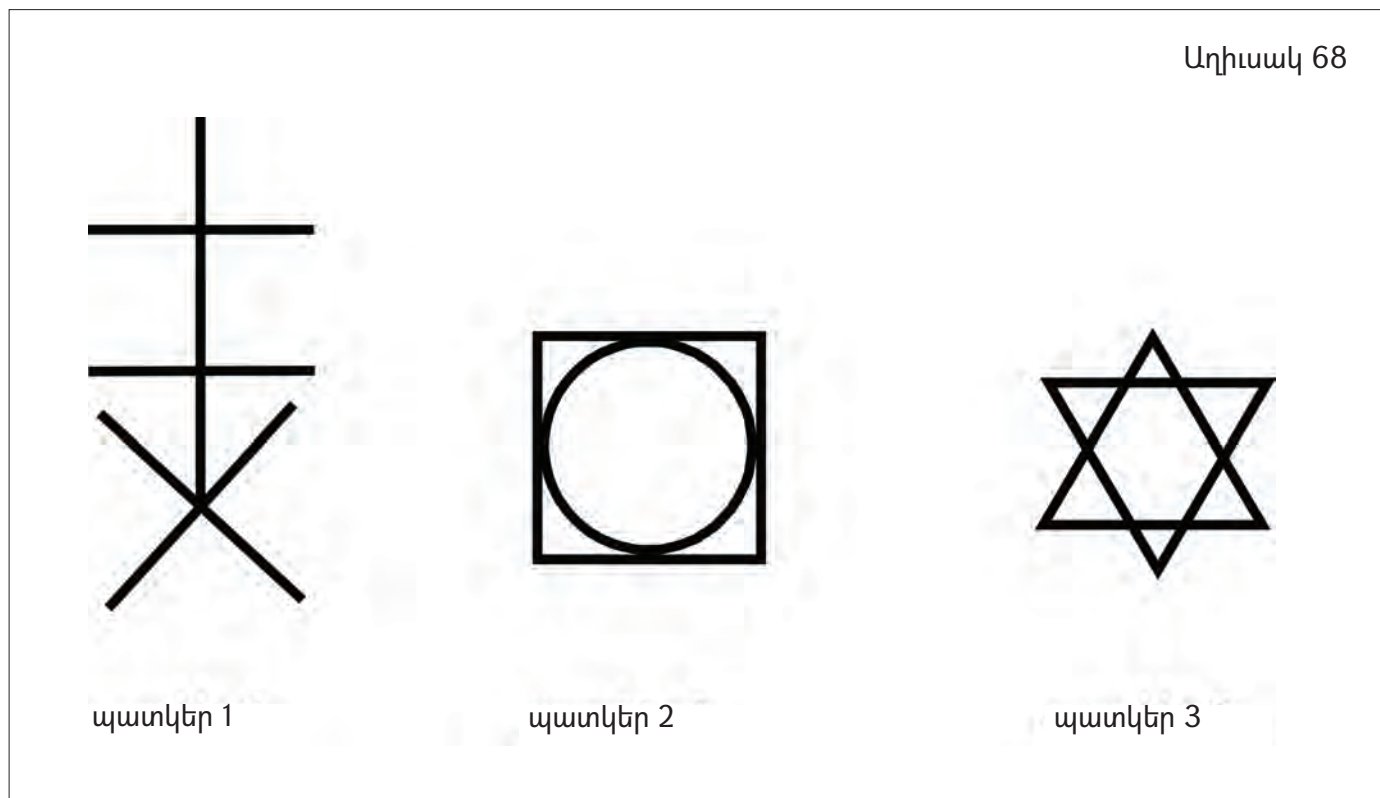
- **Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգը** բնակելի, պաշտամունքային եւ քաղաքաշինական կառոյցներում:

- **Մարդ - երկիր - երկինք միասնութեամբ** պայմանաւորուած **եռաշերտ**

Աղիւսակ 67

Աղիւսակ 68

պատկեր 1

պատկեր 2

պատկեր 3

եւ **եռադաս բաժանման համակարգը** եւ այլն:

Նշուած խորհրդակիր պատկերացումներից շատերը ունեն հաստատուն խորհրդակիր պատկերներ, որոնք հետեւեալն են (աղ. 67).

Կէտը - որպէս սկիզբի, առաջնայինի, գլխաւորի, արեւ-աստղի, աստծոյ, մարդու խորհրդակիր պատկեր [312, էջ 80-87]:

Ուղղահայեացը - որպէս արական սկիզբ, երկնայինի, աստուածայինի, երկիր - երկինք կապի եւ այլ խորհրդակիր տարր: Ուղղահայեացը, նաեւ՝ Կենաց Ծառը համարուում է «բնական բարձրագոյն խորհրդանիշը», այն մահւան եւ յարութեան շարունակականութեան խորհուրդ ունի եւ յաճախ պատկերուում է մարդ-ծառ, կանաչ մարդ, կամ ուղղակի փայտ (այստեղից՝ խաչ, գաւազան, սիւն) տեսքերով: Կենաց Ծառին յատուկ է նաեւ կենտրոնական առանցքի (ուղղահայեաց) յատկութիւնը, այն ամփոփում է «աստուածային էներգիան», ճշմարտութիւնը, միաժամանակ՝ խորհրդանշելով «կոսմիկական ծառ» [313, էջ 75-77] հասկացութիւնը: Կենաց Ծառի խորհրդանշանային իմաստն առնչուում է նաեւ մայր հող հասկացութեան, պտղաբերութեան հետ (նաեւ երկակի խորհուրդ ունի՝ մահ եւ ծնունդ, այստեղից էլ օձ-ծառ, ծառերի զարդարելը եւ այլն): Թէեւ Կենաց Ծառն էութեամբ *ֆալոսային-ուղղահայեաց* էութիւն է պարունակում, յամենայն դէպս՝ այն կրում է նաեւ կանացի (իգական, երկրային, հորիզոնական) խորհրդանիշը եւ հանդէս գալիս հորիզոնականի հետ միասին, կամ ենթադրում այն (աղ. 67, 69):

Կենաց Ծառը - որպէս փայտ, գաւազան եւ ուղղահայեաց երեսոյթ, դրսեւորում է գտնում սեան հասկացութիւնում: Ներկայացւում է որպէս խարիսխ - ժողովուրդ, սիւն (իրան) - իշխաններ եւ խոյակ - քահանաներ, որպէս երկրային տիրոյթի եռադաս բաժանման համակարգի արդիւնք (նաեւ՝ համապատասխանաբար 30, 60, 100 թուային իմաստներով): Իսկ սիւների գլուխները յաճախ դիտուում են որպէս քառակերպ աթոռներ [314, էջ 43], նաեւ դրախտից հոսող չորս գետ, չորս տարր եւ այլն: Ըստ Մովսէս Խորենացու, սիւնը՝ գաւազան է, որ պահում է երկինքը, ինչպէս որ Անտիկ Յունաստանի դիցաբանութիւնում երկնականմարն արեւմուտքում պահողները՝ Ատլաս-տիտաններն էին: Սեան խորհուրդն աղերս ունի նաեւ անցեալ, ներկայ եւ ապագայ երրորդութեան հետ ($2+2+3=7$ թուային արժէքով):

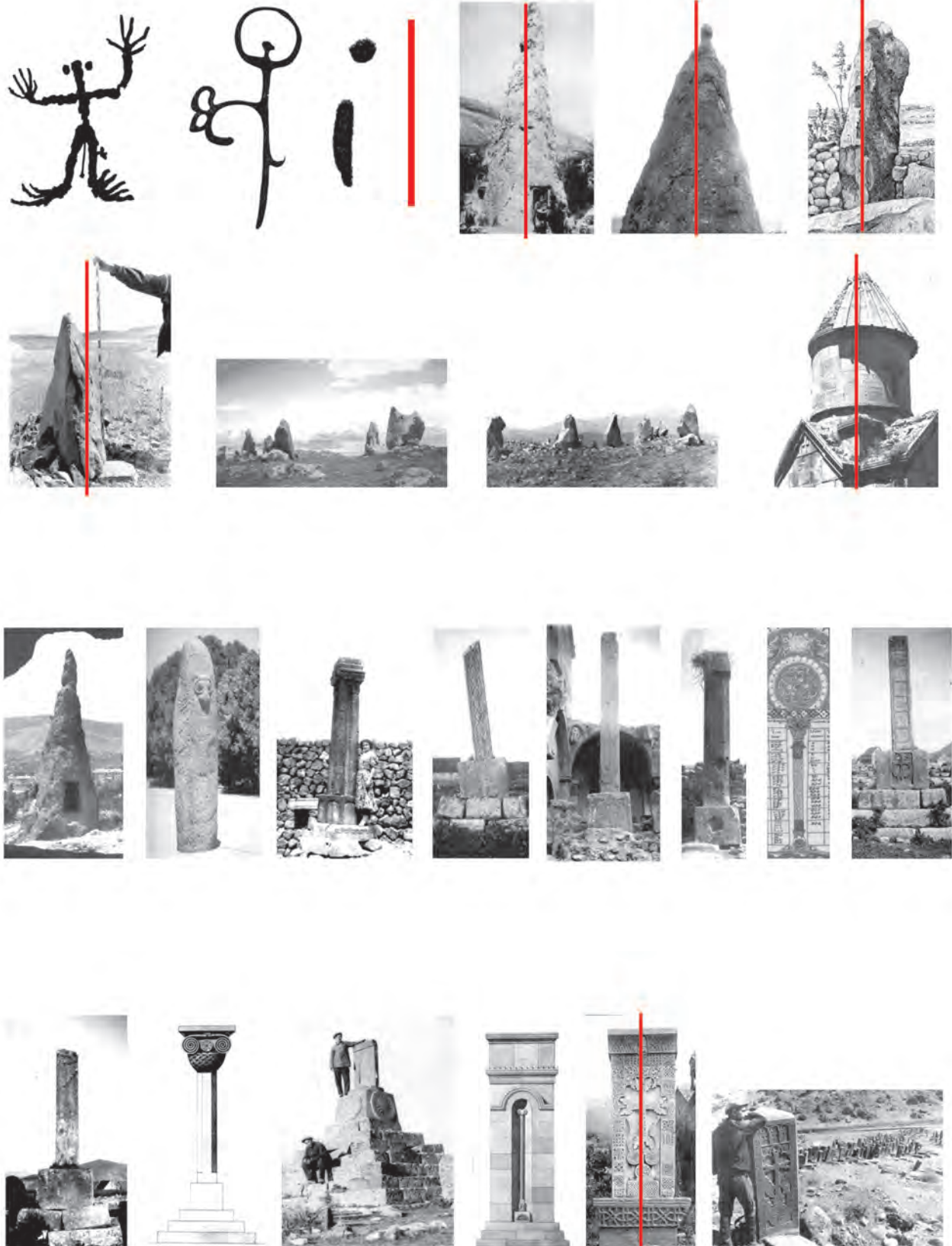
Հորիզոնականը - որպէս իգական սկիզբ, երկրայինի եւ այլ խորհրդակիր տարր (տե՛ս էջ 342-ի պատկերները):

Ուղղահայեաց եւ հորիզոնական բաղադրիչներից կազմուած խաչը - որպէս արական եւ իգական սկիզբների համադրութեան, երկրի չորս կողմ, քառակողմ ընկալման համակարգ մարդակենտրոն ելակէտով եւ այլ խորհրդակիր: Ըստ Կարլ Յունգի՝ խաչը բարութեան *էներգիայի* խորհրդանիշն է. խաչը արդարեւ նշան էր անարգութեան եւ չարչարանաց, սակայն եւ այնպէս նշան պատուոյ եւ փառք Քրիստոնէից [315, էջ 66]: Երբայեցիք (ինչպէս որ հայերը՝ - Ա.Հ.) երկնից այլ եւ այլ կողմերուն վրայ խօսելով, միշտ իրենց երեսը դէպ արեւելք դարձած կ'ենթադրէին: Ուստի «առաջ» կամ «առջեւ», կը նշանակէ արեւելք, իսկ «ետեւ» կամ «ետին», կը նշանակէ արեւմուտք, աջը՝ հարաւ էր, եւ ձախը՝ հիւսիս [316, էջ 74]: «... որն... (Հ.Ք.) յանձն առաւ Խաչը եւ նստեց Աստուծոյ գահի աջ կողմում (Եբր. ԺԲ.2)»:

Եռադաս կամ եռաբաժան համակարգը - որպէս մարդ, երկիր, երկինք, երկրային կեանք, անդրաշխարհ եւ այլ խորհրդակիր տարր [317, էջ 68], (աղ. 68):

Կլոր, ուղղանկիւն եւ եռանկիւնի երկրաչափական պատկերները - որպէս (համապատասխանաբար) արական երկնային, իգական երկրային, առ աստուած եւ առ երկիր եւ այլ խորհրդակիրներ: **Շրջանագիծը** դիտուում է որպէս երկնքի, իսկ **քառակուսին** (ուղղանկիւնը)՝ երկրի խորհրդակիր պատկեր, ինչպէս նաեւ Աստուած, նա ով եղել է ի սկզբանէ, յաւերժութեան,

Աղիւսակ 69

Ուղղահայեաց՝ արականի խորհուրդ:

Ուղղահայեաց, երկիր - երկինք կապ, Կենաց ծառ, մենհիր, կրոնելիս, սիւն, խաչքար:

քառակուսուն հակառակ, կատարելութեան անսահման գծի, անքակտելի միասնութեան եւ այլ պատկեր [318, էջ 37]: Քառակուսին դիտում է որպէս առարկայական աշխարհ՝ կազմուած չորս տարերքից եւ աշխարհի չորս կողմեր, երկիր եւ բնութիւն, համայն երկրայինը՝ չորս տարրերով, չորս աւետարանիչներ, դրախտի չորս գետեր եւ այլն [319, էջ 36-37]: **Եռանկիւնը**, որպէս արական, տղամարդկային սկիզբ, արարչագործութեան ուժ, կրակ, բոցի լեզու, տղամարդկային կրակ, երկնայինից՝ երկիր (եռանկեան գագաթը վերելում) եւ իգական, պտղաբերական, ջուր երկրայինից՝ երկնային (եռանկեան գագաթը ներքելում)¹⁵⁰ [320, էջ 74], ընդ որում, երբ եռանկեան գագաթների տեղերը փոխում են՝ ընդհանուր իմաստների փոփոխութիւնը որոշիչ չէ, քանզի խորհրդանշանային իմաստները միաւորում են, չկորցնելով նախնական իմաստները (աղ. 68):

Հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ (յատկապէս պաշտամունքային յօրինուածքներում) այս հաստատուն խորհրդակիր պատկերները հանդիպում են՝

- **Ուղղահայեացը**՝ կառոյցի ուղղահայեաց առանցքում, սիւն, մոյթ պատ եւ այլն:

- **Հորիզոնականը**՝ կառոյցի հորիզոնական առանցքում:

- **Խաչը՝ կառոյցի** յատակագծում, ծաւալում, գմբեթ-վեղարում, ծաւալատարածական դէպի արեւելք ուղղուածութիւնում եւ այլն¹⁵¹:

- **Եռաշերտը**՝ կառոյցի ծաւալատարածական յօրինուածքում՝ երկնա-

150 - Խորհրդանշանային շատ մեկնութիւններ ժամանակի եւ տարածութեան մէջ յաճախ փոխել են իրենց իմաստները, օրինակ արդէն նշեցինք, որ եռանկեան գագաթը դէպի ներքեւ խորհրդանշում է արական սկիզբը, իսկ գագաթը դէպի վերել՝ իգական սկիզբը: Յաճախ եկուսը միասին խորհրդանշում են երկնային եւ երկրային փոխկապուածութեան հաւասարագոր ներդաշնակութիւնը:

151 - ...Խաչն՝ Եկեղեցւոյ հիմն ..., համաձայն մեկնողական աստուածաբանութեան, խաչը նկատուել է խորհրդապատկերը Կենաց Ծառի, Գիտութեան Ծառի, Մովսէս Նախամարգարէի գաւազանի, Զաքարիայ մարգարէի տեսած աշտանակի, Նոյի տապանի, Յակոբ նահապետի սանդուխքի, Սաբելու ծառի եւ այլն: Խաչի նախօրինակը դրախտի մէջ գտնուող Կենաց Ծառն է, իսկ նրա նորկտակարանեան խորհրդապատկերը՝ Տիրոջ պատարագը իր վրայ կրող կենաց փայտը: Մի դէպքում նա բացասականի խորհրդապատկերն է, իսկ միւս դէպքում՝ դրականի: Իրարամերժ այդ իրականութիւնների հակադրամիասնութիւնն է Խաչը:

Նախաճոռողների համար գայթակղութիւն դարձած Գիտութեան Ծառը նոր Ադամի՝ Քրիստոսի խաչելութեամբ լիալրում է նոր բովանդակութեամբ, որ է փրկագործումը: Զաքարիայ Մարգարէի տեսած աշտանակը Խաչի խորհրդապատկերն է. ինչպէս մարգարէի աշտանակից է լոյս ճառագում, այնպէս էլ Քրիստոսի Խաչից, որ ոգեղէն լոյսի ակնաղբիւրն է: ... ինչպէս հրեշտակներն էին վերովար անում (Յակոբ Նահապետի երազում տեսած սանդուխքով), այդպէս էլ հաւատացեալներն են Քրիստոսի Խաչի շնորհիւ Վեր բարձրանում՝ վայելելու համար երկնքի շնորհները... ինչպէս եկեղեցին, այնպէս էլ Խաչը հաւատացեալների ապաստարանն է: Տեն՝ Հ. Քոսեյան, Դրուագներ հայ միջնադարեան աստուածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995, 299 էջ, էջ 246-247:

Այստեղից հետեւում է, որ Խաչի նախաստեղծ, նախատիպի պարագայում խաչը երկնային ամենամեծ եւ ամենալուսատու եւ ջերմատու մոլորակի՝ արեգակի խորհրդանշանն է եւ միեւնոյն ժամանակ այն նշան-պատկերը (խաչապատկեր), որ մարդը ընտրեց որպէս աշխարհի չորս կողմերը ցուցող նշան: Այդ նշանի օգնութեամբ էր, որ մարդը կարողացաւ կողմնորոշուել երկրի վրայ իր ազատ տեղաշարժը կազմակերպելու համար (անշուշտ օգտագործելով նաեւ իր մարմինը որպէս գործիք): Բացի այս, «Խաչի շնորհիւ վեր բարձրանալու եւ երկնքի շնորհները վայելելու ...», ձգտումը, մեր կարծիքով, հիմք է հանդիսացել հայ միջնադարեան պաշտամունքային ճարտարապետութեան մէջ երկրարկանի դամբարան-եկեղեցիների յօրինուածքների համար (Նորավանք, Եղվարդ, Հովիւ եւ այլն), լինեն դրանք տեսանելի, թէ անտես աստիճանների տեսքով: Բացի վերը նշուածներից, խաչը նաեւ «յաղթութեան զէնք է եւ նշան», «գորութեան գաւազան», «բարեխօս» (խաչի այս յատկութիւնների մասին են գրել Ստեփաննոս Սիւնեցին, Ներսէս Շնորհալին եւ այլք): Խաչի «յաղթութեան զէնքի» խորհրդաբանական ընկալումները, մեր կարծիքով, տեղ են գտել խաչքարերի յօրինուածքների աստիճանաձեւ (յաճախ կոնաձեւ, եռանկիւնի) պատկերներում, որը որպէս կանոն փորագրուել է խաչապատկերի տակ, կարծես ցոյց տալու համար, որ խաչը յաղթանակած կանգնեցուել է այդ պատկերի վրայ, որպէս յաղթողը իրն հաւատքի (նախաքրիստոնէական շրջանի, ասենք, բլուր-տաճարի նմանութեամբ եւ այլն):

յին, երկրային եւ անդրաշխարհ (հիմք-հիմնատակ) հատուածներում:

- **Կլորը**՝ կառույցի երկնային մասում՝ թմբուկ-վեղար (կամ այն յորինուածքների յատակագծային լուծումներում, որոնք ձօնուած են երկնային աստուածներին, ուժերին կամ նրանց նմանեցուած երկրայիններին):

- **Քառակուսին կամ ուղղանկիւնը**՝ կառույցի երկրային մասում, յատակագիծ, պատեր եւ այլն:

- **Եռանկիւնը**՝ երկրայինից երկնայինին անցման շրջանում, վեղարի յորինուածքում եւ այլն (տես էջ 344 եւ 345 պատկերները):

Այս հիմնական բաժանումներից յետոյ է, որ իւրաքանչիւր ենթամասում կարող են եւ կիրառուում են այլ խորհրդակիրներ, թէ՛ բուսական, թէ՛ կենդանական, թէ՛ պատկերային տարբերակներով, բայց միշտ՝ դարձեալ իրենց «դաշտում», կախուած, թէ ինչ խորհուրդներ ունեն եւ դրանով պայմանաւորուած՝ յորինուածքի որ մասում պէտք է պատկերուեն. օրինակ՝ թռչունը չի կարող պատկերուել կառույցի գետնախարսխի, հիմքի, գետնին հարող երկրային հատուածներում, այն շատ աւելի վերին հատուածներում է՝ տանիք, գմբեթ, վեղար եւ այլն:

Սակայն հաստատուն խորհրդակիրների մէջ է նաեւ մարդ - երկիր - երկինք միասնութեան հիմքով կերտուած ձեւաստեղծ մանրակերտը (պատկեր 1, աղ. 68), որը ճարտարապետական յորինուածքի ընդհանուր համակարգի կառուցուածքային առանցքն է եւ նրանով է պայմանաւորուած միւս խորհրդակիրների կիրառման տեղը եւ անհրաժեշտութիւնը:

Այս ձեւաստեղծ *մոդելը* խտացնում է **ուղղահայեացի** (լոյսի ճառագայթ, որը ոչ սկիզբ ունի, ոչ վերջ, արարում, ուժ, դէպի վեր ձգտող կրակի հուր, դէպի երկիր ձգուող արեւի լոյս, ճառագայթ, ջերմութիւն, հզօրութիւն, տիրակալի զօրութիւն, արական սկիզբ եւ այլն), **հորիզոնականի** (հորիզոն, գետին, երկիր, ջուր, իգական սկիզբ, պտղաբերութիւն եւ այլն), **Կենաց Ծառի** (աստուածային ուժեր, աշխարհի արարման եօթ օրեր, Երրորդութիւն, կին-տղամարդ եւ այլն), **խաչ** (վերին եւ ներքին աշխարհների միաւորում, հող, ջուր, նիւթական աշխարհ, երկիր, աշխարհի չորս կողմ, համբարձման, վերածննդման, Կենաց Ծառի, աճի, զարգացման եւ այլն):

Հաստատուն խորհրդակիր պատկերները տարբեր նկարուածքներ կարող են ունենալ եւ համադրուել մէկը միւսին: Օրինակ, քառակուսին՝ ինչպէս նկատեցինք, կարող է հանդէս գալ առանձին, սակայն չի բացառուում նրա եւ շրջանագծային պատկերի համադրութիւնը, որով ստացուած նոր պատկերը՝ քառակուսու մէջ ներգծուած շրջանագիծը ձեռք է բերում խորհրդանշանային նոր իմաստ միաժամանակ՝ պահպանելով հինը (աղ. 68, պատկեր 2):

Այս դէպքում, կլորով եւ քառակուսիով ստացուած նոր պատկերը ներկայանում է որպէս նիւթականի, աստուածային կայծը ներառած եւ միաժամանակ՝ երկինք-երկիր միասնութեան խորհրդակիր, նոյն օրինաչափութեամբ փոփոխուում են եռանկիւնի խորհրդակիր պատկերի իմաստները, երբ համադրուում են երկու եռանկիւնիները (աղ. 68, պատկեր 3):

Այս նոր պատկերը պահպանելով գագաթը դէպի ներքեւ եռանկեան արական, արար ուժ, աստուածային, կրակ եւ այլ գաղափարները, գագաթը դէպի վերեւ եռանկեան մէջ իգական սկիզբ, ջուր եւ այլ գաղափարները, ձեռք է բերում նոր իմաստ՝ ամփոփելով երկիր-երկինք փոխադարձ կապի, աստուածային սիրոյ եւ այլ գաղափարները, իսկ երբ պատկերի ներսում աւելանում է նոր նշան՝ կէտը վերափմաստաւորում է նաեւ եօթ թուի, արեւի եւ այլ խորհրդանշանային գաղափարներով:

Նման վերափոխումների օրինակները կարելի է շարունակել, սակայն առաջնային են հետեւեալ հանգամանքները՝

- Կարելորն այն է, որ մարդը իր եւ բնութեան երկխօսութեան ընթացքում, դիմելով բնական կամ հնարածին երեւոյթների եւ հասկացութիւնների

մեկնմանը, օգտուում է խորհրդակիր պատկերների ընձեռած հնարաւորութիւններից:

- Անկախ ձեւից, նկարուածքից կամ դրանց փոփոխութիւններից խորհրդակիր պատկերները պահպանում են նախնական եւ խորը իմաստներ, ներառում են նոր իմաստներ՝ դառնալով ընդհանրացուած խորհրդակիր համակարգեր:

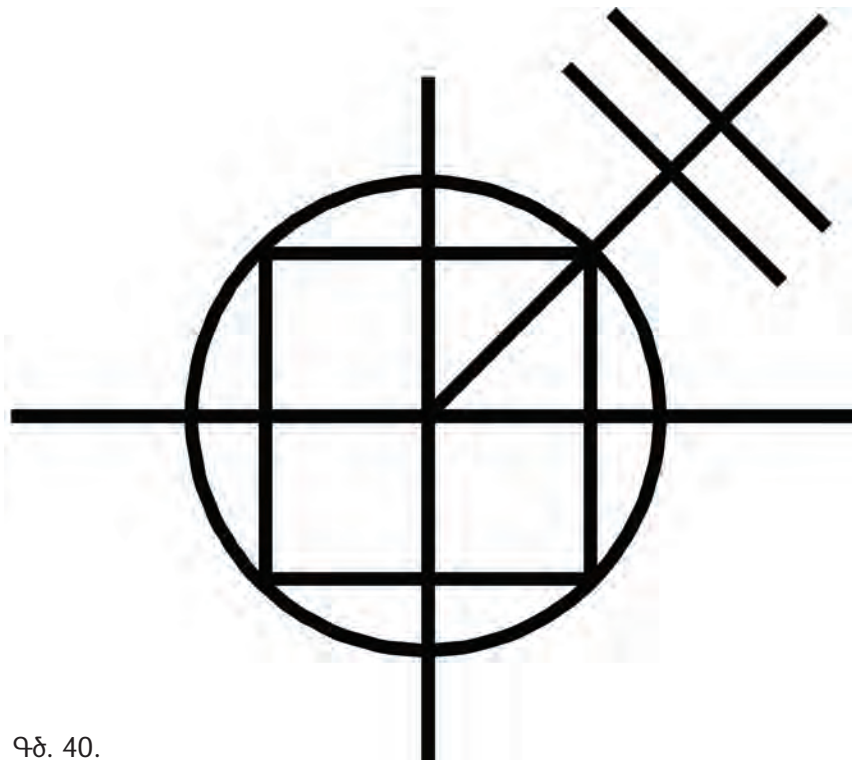
- Կարելի է նաեւ, որ խորհրդանշանային մտածելաձեւը եւ դրա արդիւնք-խորհրդակիր պատկերները, որպէս մարդու մտաւոր գործունէութեան արգասիք՝ գտնուում են բնականոն փոփոխութեան, վերաիմաստաւորման, վերանայման, նոր մեկնութիւնների եւ նշանակութիւնների ձեռքբերման գործընթացում եւ էութեամբ, որքան պահպանողական են՝ այնքան էլ փոփոխական:

Այս ամէնը գտնուում է ժամանակի, կենցաղավարութեան, հասարակութեան, պետական գործընթացի եւ համամարդկային զարգացման շարունակական համակարգում:

Իւրաքանչիւր խորհրդակիր պատկեր իր խորհրդանշանային մեկնութեամբ բնութագրում է որոշակի ժամանակաշրջան, անկախ այն բանից, որ խտացրած պահպանում է նաեւ մեկնարկային աշխարհընկալման տարրեր:

Խորհրդակիր պատկերների տարբերակումը հաստատուն, յարափոփոխ եւ օժանդակ ենթամասերի, կ'օգնի հնարաւորինս բազմակողմանի մեկնել այս կամ այն յօրինուածքի կառուցուածքային բաղադրամասերի օրինաչափ ինքնաբոլիս համակարգերը՝ խորհրդանշանային մտածողութեան տեսանկիւնից: Ինչն իր հերթին կը նպաստի բացայայտելու մարդկային գործունէութեան մշակութաբանական ոլորտը, որպէս համընդհանուր կեցութեան ձեւի անբաժան մաս:

Նշուած հաստատուն խորհրդակիրները հիմքն են հայ ճարտարապետութեան ամենատարբեր յօրինուածքների նախաստեղծ ձեւերի (գծ. 40):

Գծ. 40.

5.1 Մարդակենտրոն համաչափական համակարգը ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինումներում

Որեւէ յօրինումաձք (այդ թւում եւ՝ ճարտարապետական) նախ եւ առաջ մտային *մոդել*-մանրակերտ է, որն իբրեւ մտացածին երեւոյթ՝ մարդու մըտածողութեան արդիւնք է: Արդէն իսկ խտացուած՝ այն ամփոփում է մարդ - բնութիւն, մարդ - երկիր, մարդ - տիեզերք, մարդ - կեանք եւ մահ, մարդու գործառնականութեան ապահովում եւ այլ հասկացութիւններ, որոնք, որպէս կենսաապահովման եւ մարդու գոյատեւման կարգաւորման արտայայտիչներ, պայմանաւորում եւ պայմանաւորուած են մարդ էակի ներաշխարհի, այլ մարդկանց եւ բնութեան հետ նրա երկխօսութեամբ: Մարդն է մարդ - բնութիւն երկխօսութեան առանցքը, սակայն, յաճախ, պայմանաւորուած բնութեան օրէնքների համադրութեամբ՝ բնութեան կարգ ու կանոնից կախուած:

Մարդկային պատկերացումները, դրանց մտածածին դրսեւորումները, միշտ հեռու են բնական վիճակներից եւ իրականում չեն կարող մրցել բնութեան օրէնքների եւ օրինաչափութիւնների հետ: Սակայն, պայմանականօրէն, մարդկային մտածելակերպն իբրեւ ելակէտ դիտարկելիս, մարդու ապրելակերպով պայմանաւորուած շատ հիմնախնդիրներ, մանաւանդ՝ ճարտարապետական, հնարաւոր է դառնում մեկնել:

Ճարտարապետական յօրինումաձքը, որպէս մարդու գիտակցական գործունէութեան դրսեւորումներից մէկը, արարման հիմքում ունի բնական երեւոյթների նմանակման, կրկնման, յաղթահարման, վերիմաստաւորման, մարդեղացման միտումը, որի հենքը մարդ - երկիր - երկինք ճանաչողութեան ձգտումն է: Այս գործընթացում ձեւի գիտակցումն է, որ ենթարկւում է մարդկային երեւակայական եւ տրամաբանական անսահմանութեան կանոններին, այնինչ՝ գոյնը, չափը, ծաւալը, նիւթը մնում են գործնականօրէն անհասանելի: Ըստ այդմ, տիպի առաջացման եւ վերլուծման գործընթացից առաջ, կարելի է ձեւի գիտակցումը եւ պարզաբանումը: Ձեւը կարող է տրոհուել պարզագոյն ելակէտային իրավիճակների՝ հորիզոնական եւ ուղղահայեաց առանցքներում, որոնց սկիզբն ու վերջը տիեզերական սահմաններում կարող են լինել, ներառելով նաեւ երկիրը, ինչպէս նաեւ հէնց իրեն՝ մարդուն:

Այսպիսով, ձեւի պահանջն առանձնանում է մարդկային գեղագիտական գործընթացում, ձեռք բերելով բազմաթիւ խորհուրդներ: Ձեւը ներունակ է կրելու եւ տեղափոխելու այս կամ այն խորհուրդը: Սոյնով, ձեւը ժամանակի եւ տարածութեան մէջ դառնում է տարածաշինական, միջավայրաստեղծ բաղադրիչ: Օրինակ, հորիզոնի չորս կողմերը ցուցանող գծերը, որպէս երկրային երեւոյթ, երկիր - երկինք շփման եզրը հաստատողներ, կարող են բնութագրել երկրի պատկերանշանը, եւ կրելով նախաստեղծ Մայր Աստծոյ գաղափարը՝ ներկայացնել այն որպէս մեհենանշան: Շրջանագիծը կարող է խտացնել այնպիսի հասկացութիւնների շարքը, ինչպիսիք են երկնականաբլ, ծիածանը, աստղը, արեւը եւ դառնալ արեւ-երկնքի, նախաստեղծ երկրորդ տարրի, նախաստեղծ արարիչ արական սկզբի մեհենանշան:

Դրանք ունակ են իրենց պարզ ընկալելի, ընդօրինակելի եւ մտապահելի ձեւով պահպանուել ժամանակի մէջ, չկորցնելով նախնական խորհրդակրութիւնը, իսկ տարածութեան մէջ՝ դառնալ նպատակային կառոյցների յատկագծային, ծաւալատարածական յօրինումաձքների ձեւագոյացուցիչներ: Այս յատկանիշները ներկրելով, մեհենանշանները կարող են վերակերտել միջավայրը, արհեստականացնել այն, միաժամանակ՝ պահպանել բնական ձեւ խորհուրդները մարդաստեղծ համակարգում (գծ. 41):

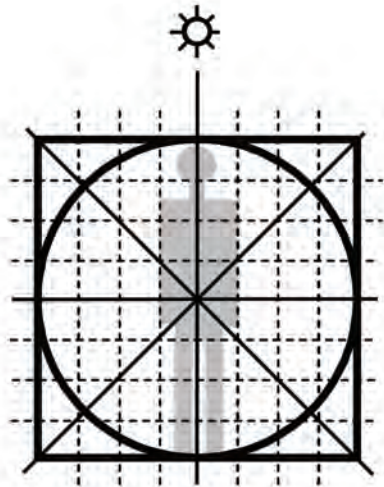
«Մարդ փոքր աշխարհի» բնակատեղին երկիր մոլորակն է: Այստեղ կողմնորոշուելու պարզագոյն եւ բնական ձեւը մարդը գտել է երկիր-բնականատեղիի քառակողմ բաժանմամբ, որի հիմքում արեւակենտրոնութիւնն է,

Գծ. 41.

5.1 Մարդակենտրոն համաչափական համակարգը
ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինումներում

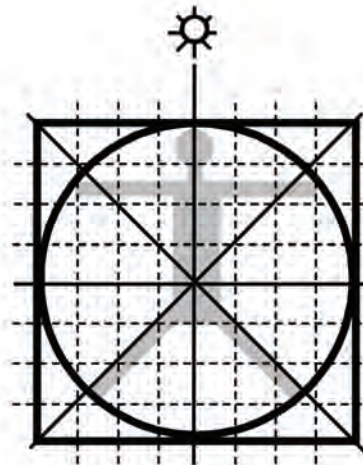
Աղիասկ 70

պատկեր 1

Մարդակենտրոն 1-ին (եկակետային)

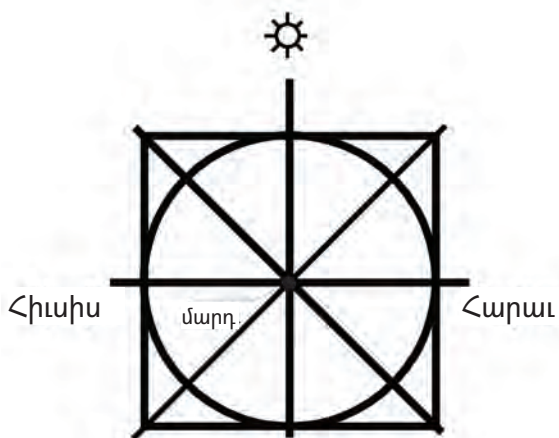
միջավայր

Մարդակենտրոն 2-րդ

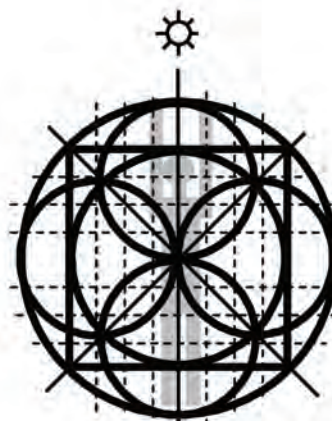
(փոքր գոյասահման) միջավայր

Արեւելք

Արեւմուտք

պատկեր 3

պատկեր 2

Մարդակենտրոն 3-րդ բնականոն

(նորմալ միջավայր)

Աղիւսակ 71

ա

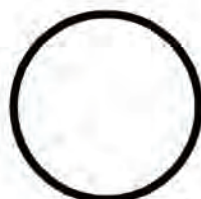
բ

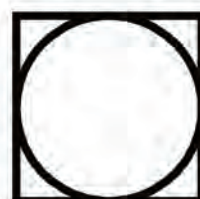
գ

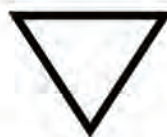
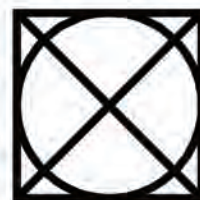
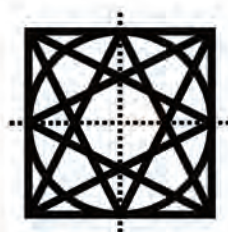
ա

բ

գ

արելով կողմնորոշուելու բնական պահանջը:

Սա այն համակարգն է, որ օգնելու էր մարդուն, նախ՝ կողմնորոշուելու բնական միջավայրում, ճանաչելու երկիրը, օգտուելու նրա բարիքներից եւ ապա՝ ստեղծելու ձեռակերտ կենսապահովման միջավայրը:

Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կենտրոնում ձեռքերն աջ եւ ձախ պարզած եւ դեմքով արելելք կանգնած մարդն է (աղ. 70): Այս մտացածին, դիրքին եւ սեփական փորձով հաստատուող մանրակերտը կիրառելի է երկրի իրաքանչիւր կէտում, այն մարդու հետ է եւ կարող է «շարժուել» ու «կանգնել» ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ:

Արդիւնքում, մարդը միշտ կարող է ճշտօրէն որոշել աշխարհի կողմերը՝ ուղղակիօրէն համադրելով դրանք իր մարմնի մասերի հետ: Այս համակարգի «արդիւնք» են կանոնակարգուած հիւսիս-հարաւ, արեւելք-արեւմուտք, աջ-ձախ, ետ-առաջ, վերեւ-ներքեւ խորհուրդները, չորս կողմ, չորս տարր, տարուայ չորս եղանակ եւ այլ հասկացութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ առանցք, ուղղահայեաց, հորիզոնական, պտոյտ, նաեւ՝ խաչ, արական եւ իգական, Կենաց Ծառ եւ այլ խորհրդանշական պատկերացում-հասկացողութիւններ, նշաններ եւ պատկերներ:

Այս ամէնը մէկտեղուած, իրենց ուղղակի եւ անուղղակի դրսեւորումներն են գտել ինչպէս մարդու կողմից բնական միջավայրի անուանումների դասակարգման, այնպէս էլ նոր՝ արհեստական միջավայրի ստեղծման, անուանման եւ դասակարգման գործընթացներում: Այս մօտեցումները յատկապէս նկատելի են բնակելի եւ պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքային, յատակագծային, ծաւալատարածական միացեալ համակարգերում, ինչպէս նաեւ միջավայրի տարածաշինական, քաղաքաշինական յօրինուածքներում, բնակավայրերի յատակագծային լուծումներում:

Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը հարուստ է նման օրինակներով, որոնք սերելով քարի դարից, բնական այրային կացարանից զարգանալով անցել են միջնադար, հասել մեր օրերը եւ տարածում գտել ողջ Լեռնաշխարհով մէկ:

Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի ուղղակի կիրառումը տեսնում ենք բնակելի տների՝ ինչպէս միաբջիջ կլոր (Շէնգաւիթ եւ այլն) կամ քառակուսի յատակագծով «գլխատուն» տարատեսակների յօրինուածքում, այնպէս էլ՝ բնակելի տների համալիրներում:

Այս համակարգը յատուկ արտացոլում է գտել հայ միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային լուծումներում, դառնալով խաչածէլ յատակագծով (հաւասարաթեւ, ձգուած եւ կլոր) կենտրոնազանգեթ, չորս սիւներին (կամ մոյթերին) յենուած ճարտարապետական յօրինուածքների յենքը:

Այս յօրինուածքը, խտացնելով տասնեակ այլ խորհրդակիր տարրեր եւ բաղադրիչներ, դարձաւ յիշատակ հայկական ճարտարապետական երեւոյթ, տարածուեց ողջ Լեռնաշխարհով եւ IX-XII դարերից սկսած՝ նաեւ կիրառուեց Եւրոպայում:

Երկրի քառակողմ բաժանման արեւահայեաց, արեւակենտրոն եւ մարդակենտրոն համակարգն այնքան ճկուն է, որ ծնուելով բնափիլիսոփայական ելակէտից՝ մարդուն հնարաւորութիւն ընձեռեց կիրառել այն թէ՛ արեւապաշտութեան, թէ՛ բազմաստուածութեան եւ թէ՛ քրիստոնէութեան շրջաններում: Մեր օրերում էլ այն չի կորցրել իր արդիականութիւնը, քանզի արեւահայեացութեան գաղափարը ժամանակակից քաղաքաշինութեան եւ ճարտարապետութեան հիմնարար դրոյթներում նոյնպէս կիրառելի պայման է: Այն կապուած է թէ՛ արեւի շարժման եւ շողարձակման, եւ թէ՛ աշխարհի կողմերի եւ դրանցով պայմանաւորուած բնակելի բարերար կենսամիջավայրի ստեղծման խնդիրների հետ, որը մերձենալով մարդ-բնութիւն երկխօսութեանն ու

փոխալսման անուրումները, հեռու չէ այն բնափիլիսոփայական ելակետային դրոշմներից, որի արդիւնքում էլ ինքը ծնունդ առաւ:

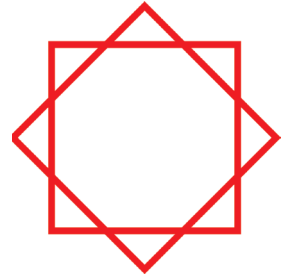
Մարդու մարմնի մասերի եւ նրանցով պայմանաւորուած համաչափական, համեմատական եւ չափական օրինաչափությունների¹⁵² կիրառումը ճարտարապետության մէջ այնքան հին է, ինչքան որ մարդու մարմնի եւ Կենդանաշրջանի համապատասխանության գաղափարը [321, էջ 146-161]:

Փաստօրէն, աղ. 70-ի պատկեր 1-ում ներկայացուած յունա-պոլիկլեւեան մարդու մարմնի մասերի համաչափական (1:8) յարաբերութեան նախահիմքը, հաւանաբար, պէտք է փնտռել Հայկական Լեռնաշխարհում առաջացած, լայն տարածուած եւ քարի դարից կիրառելի աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգում, որի բնափիլիսոփայական յենքը մարդ - արեւ համակարգուած պաշտամունքն էր:

Մարդակենտրոն այս պատկերը, երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի երկրաչափական «բարդ» կամ «ուսումնական» արտայայտութիւնն է (աղ. 70, պատկեր 2): Նրա առաւել պարզ ձեւը փոխուղղահայեաց գծերով կազմուած խաչն է, ներգծուած քառակուսի (երկիր) եւ կլոր (երկինք) պատկերների մէջ, որտեղ մարդը եւ արեւը ուղղակի բացակայում են, այնինչ՝ խաչուող գծերի կենտրոնում ենթադրուած է մարդու տեղը, իսկ նրա դիմաց, երեւակայական հորիզոնում (կամ գլխավերելում)՝ Արեւը (աղ. 70, պատկեր 3):

Մարդ - Արեւ - Աստուած եւ այլ հասկացութիւնների ուղղակի «բացակայութիւնը» պատահական չէ: Երբ մարդ մի կէտից ջանում է տեղափոխուել միւսը, այդ գործողութիւնը կատարելիս այն որակում է գնալ բառով (գնալ-տեղափոխուել): Այս ընթացքում նա չի կարելորում եւ կարծես չի յիշում, որ գնալու գործընթացում շարժում են ոտքերն ու ձեռքերը, աշխատում է սիրտը, ներքին օրգանները, ուղեղը. այս միացեալ համակարգը նա կոչում է նըպատակային աւարտի բնորոշմամբ՝ գնալ: Նշանակում է, համալիր գործողութեամբ աւարտուեց մի կէտից միւսը տեղափոխուելու նպատակ իրողութիւնը՝ գնալը: Սակայն եթէ այդ ճանապարհը մարդն ինչ-որ, եւ կամ շատ կարելոր պատճառով պէտք է արագ կամ դանդաղ անցնի, ապա բնորոշիչ բառեր են զուգահեռում, որոնք արդէն յիշեցնում են շարժման համակարգի (*մեխանիզմ*) մանրամասներ: Օրինակ, Ա կէտից հասաւ Բ կէտ վազէվազ, այսինքն յիշատակում են ոտքերի գործողութիւնները, կամ սրտատրոփ՝ սրտի աշխատանքը, յուզականութիւնը, շնչակտուր՝ թոքերի եւ շնչառական ուղիների աշխատանքը, կրիայի քայլերով, տոտիկ-տոտիկ եւ այլն...

Այսինքն, Ա կէտից Բ անցնելու գործընթացում մարդն ընդհանրացնում, խտացնում է համակարգը՝ վերջնարդիւնք հասկացութեան մէջ: Համակարգին բնորոշ այլ գործառնայնները երբեք չի անտեսում, տրոհում է համակարգը, բայց չի քայքայում, չի վերացնում այն: Այսպէս է նաեւ աշխարհի քառակողմ ընկալման համակարգի, որպէս վերջնակառոյցի, պատկերը՝ երկու փոխուղղահայեաց գիծ: Իհարկէ, պէտք է ենթադրել, որ գծերի հատման կէտում պէտք է լինէր պատկեր, որ յիշեցնէր իրեն՝ մարդուն, չէ՞ որ մարդակենտրոն է պատկերի իմաստը: Սակայն մարդու ենթադրեալ տեղն այստեղ,

5.1 Մարդակենտրոն համաչափական համակարգը՝ ճարտարապետական նախաստեղծ յօրինումաճշմունքում

152 - Մարդկային մարմնի՝ որպէս Տիեզերքի *մոդելի*, *մոդելով* հնարաւորութիւնների բնորոշ վերակողմորոշումով (Տիեզերքի մասերը ծագել են նախամարդու մարմնի անդամներից), երբ մարմինը իրեն, իր անդամները, ասես, դուրս է արտաձգում, կազմելով եւ լրացնելով արտաքին տարածութիւնը (լայնքով) ընդ որում կազմում է արտաձգման մի այլ միջոց՝ խորացում դէպի ներս, մարմնի ողջ գումարը ներքնացնելով նրա միջուկում, էութեան մէջ, այսինքն «արտաքին» մարմնից դէպի «ներքինը» - դէպի սիրտը, միտքը, հոգին եւ ոգին, հմմտ. աճող ուշադրութիւնը գլխի, ճակատի, դէմքի, աւելի ուշ՝ աչքերի նկատմամբ...: Տոպորով Վ.Ն., Հին արեւելեան արուեստի մարդակենտրոն տարրի մասին, հանրապետական հինգերորդ գիտական կոնֆերանս նուիրուած Հայաստանի մշակույթի եւ արուեստի պրոբլեմներին, զեկուցումների թէզեր, Երեւան, 12-25 հոկտեմբերի, 1962, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1962, էջ 208-211:

խտանալով, համակարգի մէջ տրոհուել է, վերացել: Այսպէս է նաեւ մարդ - երկիր - երկինք խորհրդանշանային պատկերի արտաբերման դէպքում: Ըստ տրամաբանութեան, այստեղ պէտք է լինէր երկու շրջանագիծ՝ քառակուսու մէջ ներգծուած:

Այսինքն, ա. առաջին շրջան՝ մարդ, երկրորդ շրջան՝ երկինք-տիեզերք եւ քառակուսի, երկիր, բ. նոյնը՝ անվացուած աշխարհի չորս կողմերը, սակայն մարդու տեղի իմաստային խտացման, ընդհանրացման կամ տրոհման արդիւնքում մարդ - երկիր - երկինք պարզ եռիմաստութիւնը պատկերում է անելի պարզ գ տարբերակով՝ քառակուսու մէջ ներգծուած կլոր պատկերով (աղ. 71):

Այսպէս է մօտեցումը նաեւ արեւ, երկինք-տիեզերք, երկիր, Արարիչ - երկինք - տիեզերք - երկիր, արական-իգական հասկացութիւնների պարագայում, որոնք, ներառեալ մարդ երկինք - տիեզերք - երկիր հասկացութիւնները, խտացուած եւ ընդհանրացուած պատկերում են քառակուսի եւ նրանում ներգծուած կլոր պատկերով (աղ. 71):

Սակայն այս պատկեր-խորհրդակիրն ինքը առաջնային չէ: Առաջնային լինելու համար սա շատ բարդ համակարգ է եւ խտացնում է առանձին վերցրած թէ՛ քառակուսին, եւ թէ՛ կլորը: Նշանակում է, այն առնուազն պէտք է տրոհել կամ տարանջատել երկու մասի՝ կլոր եւ քառակուսի: Եւ այս դէպքում տեսանելի կը լինի, որ այդ տրոհուած իմաստակիր պատկերներն էլ իրենց հերթին խտացնում են տարբեր իմաստներ:

Քառակուսում խտացուած են, առնուազն՝ երկիր - նախաստեղծ Մայր Աստուած - իգական իմաստները, կլորի մէջ՝ արեւ - երկինք - տիեզերք - արական իմաստակիր գաղափարները (աղ. 70, ա եւ բ պատկերներ): Նրանք կրում են նաեւ՝ ա. երկրի չորս կողմ - յաւերժ, բ. յաւերժ, լոյս, աստղ եւ այլ գաղափար-պատկերացումները: Սակայն սրանով չի կարող աւարտուել այս իմաստակիր խորհրդակիրների մեկնաբանութիւնը, քանզի բաց կը մնայ, թէ ինչպէս յօրինուեցին իրենք՝ ա եւ բ պատկերներն իրենց երկրաչափական յօրինուածքով: Խնդրի մեկնման համար հարկաւոր է յիշել ժայռապատկերներում մեհենագիր պատկեր-նշանագրերում խտացուած արեւ, աստղ, լոյս, լուսատու, նախաստեղծ Մայր եւ Հայր Աստուածներ եւ շատ այլ հասկացութիւններ, որոնց հեռաւոր արձագանքները տեսանելի են հայ միջնադարեան շատ յօրինուածքներում:

Այսինքն, կլոր եւ քառակուսի պատկերները հնագոյն եւ նախնական տարատեսակներ են եւ հաստատուն խորհրդակիրներ, ինչպէս կէտը, հորիզոնական գիծը, ուղղահայեաց գիծը, խաչը եւ այլն:

Պէտք չէ մոռանալ, որ այս գործընթացում տեղի է ունենում նախ մարդ - արարիչ հասկացութիւնների միացում եւ տրոհում, մէկի կամ միւսի շեշտում, խտացում-ընդհանրացում, աստուածացում, անտեսում, մոռացում, վերաիմաստաւորում եւ այլն:

Գործընթացում պէտք չէ անտեսել ա. երեւակայական պատկերացումային, բ. առարկայական (երկրային եւ երկնային) երեւոյթները:

Այսպէս, կէտ սկզբի մէջ խտացուած են. ա-ից՝ արարչութեան սկզբի գաղափարը, բ-ից՝ մարդ, արեւ, աստղ, սերմ, հատիկ եւ այլ գաղափարները: Ուղղահայեաց գծի մէջ ա-ից՝ երկնային արական, բ-ից՝ առնանդամ, ծառ, ճառագայթ, կայծակ եւ այլն: Հորիզոնականի դէպքում ա-ից՝ երկիր - հորիզոն իգական, բ-ից՝ հորիզոն - երկիր եւ այլն: Կլոր, ա-ից՝ լոյս, ջերմութիւն, կեանք, բ-ից՝ արեւ, աստղ, երկնականմար, ծիածան, մարդու գլուխ եւ այլն: Քառակուսի, ա-ից երկրի չորս կողմ, իգական հորիզոնական, բ-ից՝ երկիր եւ այլն:

Այստեղ առկայ է նաեւ գիտակցական գործօնը. ցանկալի կամ ձգտելի երեւակայականն, օրինակ, յաւերժի պարագայում համեմատել լոյս-արեգա-

կի, տարուայ եղանակների, մահից յետոյ վերածնման եւ յարութեան, եւ՝ այլ գաղափարներ տեսնել Կենաց Ծառի, խաչափայտի, եւ վերջապէս՝ մարդ - երկիր - երկինք կապի մէջ:

Աբ. Երրորդութեան պարագայում աւելանում է եռանկիւն պատկերը, խաչաձեւ-աստղաձեւ եւ եռանկիւնների տեսքով, որոնք իրականում խըտացում են թաղրում են թէ՛ կլոր, քառակուսի, եւ թէ՛ խաչ եւ եռանկիւն պատկերները (աղ. 71):

Իմաստակիր պատկերներն իրենց խտացրած ընդհանրականութեամբ միշտ ունեն մոռացման կամ անտեսման պարագան եւ իրենց պատկերային արտաքին նմանութեան մէջ արտայայտում են տուեալ ժամանակաշրջանի աշխարհընկալումը, կամ ուղղակի կրկնում՝ առանց պարզաբանման: Այս իսկ պատճառով դրանց մեկնությունները յաճախ հակասական են, նոյնիսկ իրարամերժ, թէ՛ նոյն էթնիկ խմբի պատկերացումներում եւ թէ՛, մանաւանդ՝ տարբեր էթնիկ խմբերի:

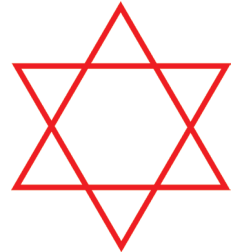
Երեւոյթը մտահոգիչ չէ, քանզի դրանց հիմքը միեւնոյնն է՝ աշխարհի խորհրդանշանային ընկալման եւ պատկերման մէջ է: Այն օգնում է նորոգել եւ պահպանել երկիր - տիեզերք, արար-աշխարհ մանրակերտը, Աստուածային արարչագործութեամբ հիմնաւորում:

Օրինակ, պայմանական քառակուսին պարունակում է կենտրոնի շուրջ անկիւնագծային փոխուղղահայեացներով կապուած՝ միջանկեալ փոխուղղահայեացներով երկու եռանկիւններից՝ ըստ արեւելք-արեւմուտք առանցքի եւ դարձեալ երկու՝ հիւսիս-հարաւ առանցքով, եւ ապա՝ երկրորդ առանցքով պատկերուած «արեւելք-հարաւ» առանցքային գծերի, որոնցով եւ պայմանաւորուած է երկու, չորս եւ ութ եռանկիւնների գոյությունը, կամ չորս ենթաքառակուսիների, կամ չորս փոքր եռանկիւն եւ երկու քառակուսի պատկերների գոյությունը (աղ. 72, պատկեր 6):

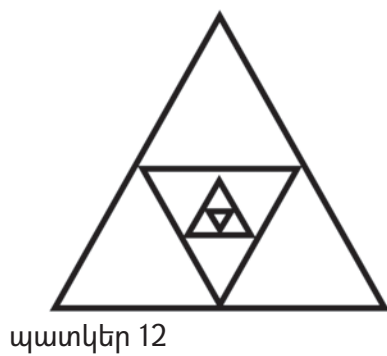
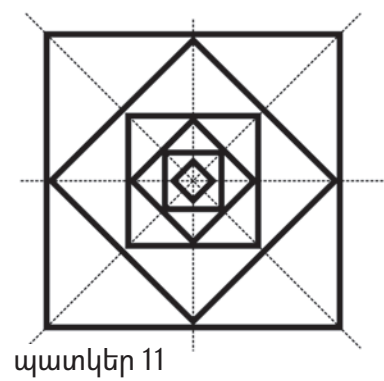
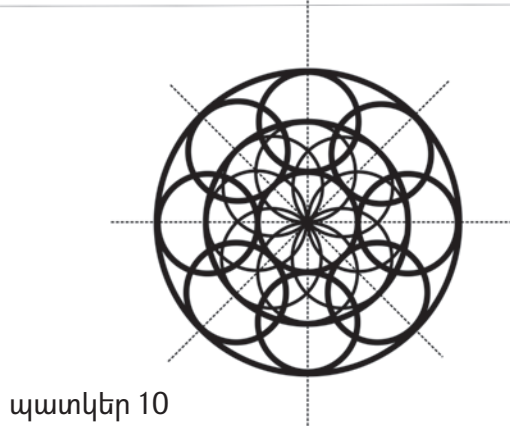
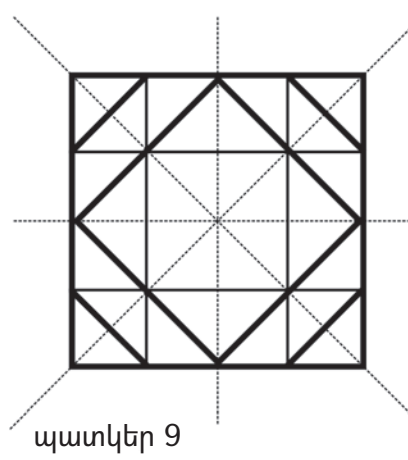
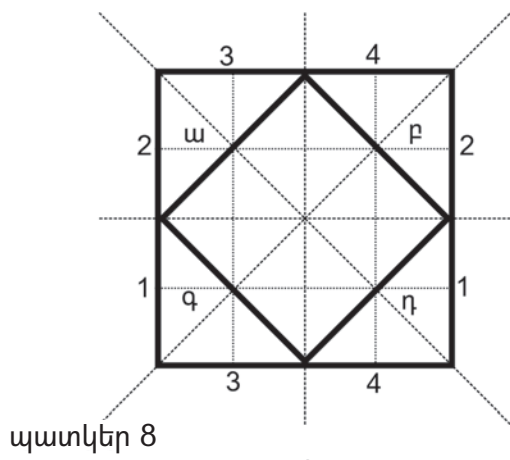
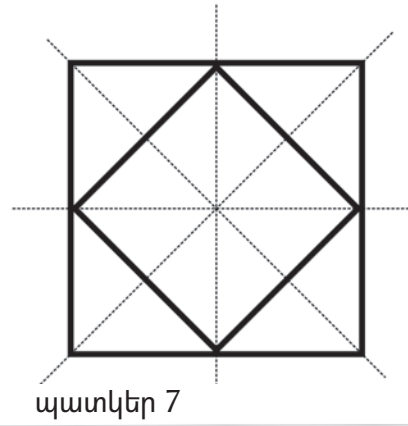
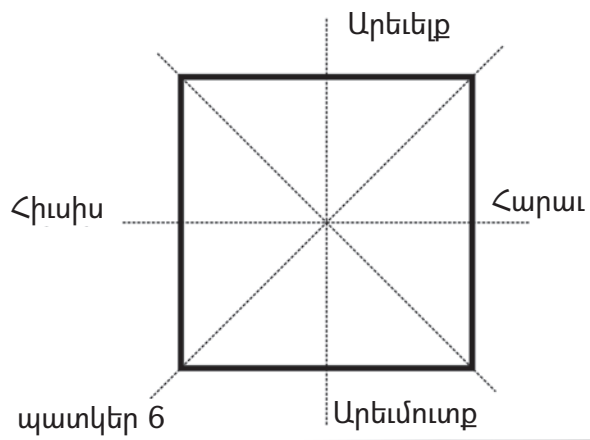
Եթէ պատկեր 6-ի մէջ միացնենք անկիւնագծային առանցքների եւ քառակուսու կողերի հատման կէտերը՝ կը ստանանք քառակուսու մէջ ներգծուած, բայց անկիւնագծային 90 աստիճան թեքուած մի այլ, աւելի փոքր քառակուսի, որով եւ կը պայմանաւորուի 16 նոր եռանկիւնների առաջացումը (աղ. 72, պատկեր 7), որում կան նաեւ 2, 4, 8 հատ եռանկիւններ, որոնք «գումարում» են (աղ. 72, պատկեր 6) եռանկիւնների թուին յաջորդաբար, եթէ միացնենք պատկեր 7-ի նոր «փոքր» քառակուսու կողերի եւ նախկին պատկեր 6-ի անկիւնագծային ուղիղների հատման գծերը եւ շարունակենք մինչեւ մեծ եռանկիւնու կողերի հատման կէտերը՝ կը ստանանք $4 \times 8 = 32$ եռանկիւններ, իսկ ա, բ, գ, դ կէտերով պայմանաւորուած նոր քառակուսու ներսում 8, իսկ նրանից դուրս՝ 24 եռանկիւն: Այսպէս շարունակ, երբ միացնեն 1-1, 2-2, 3-3, 4-4 կէտերը (աղ. 72, պատկեր 8), ապա եռանկիւնների թիւը կը դառնայ 40, իսկ եթէ այս օրինաչափութեամբ շարունակենք նոր կէտերի միացումը, ապա եռանկիւնների թիւը կը դառնայ $4 \times 16 = 64$ հատ կամ քիչ աւելի $64 : 2 = 32$ հատ եւ այլն (աղ. 72, պատկեր 9):

Բնականաբար, այս գործընթացը կարելի է շարունակել, սակայն դրժւար չէ նկատել, որ այն փաստօրէն արտայայտում է յաւերժին ձգտման կերպի պահանջը: Նման օրինաչափութիւն է նկատում Երկրի կողմերի առանցքային կէտերի եւ դրանց հատման կէտերի, որպէս ենթակենտրոններ, գծուած եւ ներգծուած շրջանակների կրկնութեան դէպքում (աղ. 72, պատկեր 10):

Փաստօրէն՝ շրջանակը, քառակուսին, եռանկիւնը, որպէս ելակէտային ձեւ-պատկերներ, ունակ են պահելու **յաւերժի ձգտման գաղափարը**. այս դէպքում, իհարկէ, պէտք չէ մոռանալ ուղղահայեաց եւ հորիզոնական գծերի առկայութիւնը նշուած պատկերների յօրինուածքում, ինչպէս նաեւ շրջանագիծ եւ նրա կէտը, աղեղը, որպէս ելակէտային ձեւ-պատկեր: Այսինքն, կլորը (աղ. 72, պատկեր 10) կարող է ներգծուելով կրկնուել դէպի **յաւերժ փոքր**,

Աղիասկ 72

եւ արտագծուելով՝ դէպի յաւերժ մեծ գաղափարի, քառակուսին (աղ. 72, պատկեր 11) եւ եռանկիւնը (աղ. 72, պատկեր 12)՝ նոյն օրինաչափութեամբ: Այսինքն, **փոքրացման կամ մեծացման**, կամ նոյն ձեւի **շարունակական կրկնությունը** մտային եւ ֆիզիկական տիրոյթներում մարդու կողմից ընկալուում, հաստատուում եւ յետագայում կիրառուում է յաւերժի գաղափարում:

Ուստի, ձեւի նախնական պատկերի սեւեռումը մարդու կողմից բնութեան խորհրդանշանային մեկնութեան առաջին քայլն է: Այստեղից իւրաքանչիւր տիպաբանական տարրի օրինաչափութիւնների *մորֆոլոգիան* վերլուծելուց առաջ հարկաւոր է դրանց նախատիպերում գտնել նախաձեւի նախատիպ - իմաստակիր - նշան պատկերը՝ **ձեւագոյացուցիչ տարրը**: Այս պարագայում նախնական է դիտուում **կէտը, հորիզոնական եւ ուղղահայեաց գիծը**, դրանց փոխուղղահայեաց հատումով առաջացող **խաչը, քառակուսին, կլորը, եռանկիւնը**: Մնացածները՝ գնդաձեւ, ութաթեւ եւ այլն, ածանցեալ են:

Պէտք չէ մոռանալ, որ իբրեւ նախաստեղծ տարր՝ այս պատկեր-ձեւերն ունեն նաեւ (կարող են ունենալ) **ծաւալ, եւ ծաւալ ձեւը** որպէս ելակէտային, նոյնպէս կարելի է որեւէ տիպի մասին խօսելիս, յատկապէս ճարտարապետական յորինուածքների ստեղծման, բաղդատման եւ վերլուծման պարագայում: Այսպէս, եռանկեան պտոյտը յանգեցնում է **կոն-բուրգ** հասկացութեանը, **շրջանագծինը՝ գնդի, քառակուսունը՝ խորանարդի** եւ այլն, որոնք առանձին-առանձին եւ միացեալ կրում են յաւերժի ձգտման իրենց ձեւով պայմանաւորուած կարողութիւնը: Այսինքն, ճարտարապետական նախաստեղծ ձեւերը, իրենց թէ՛ ձեւ-պատկեր-նկարուածքով, թէ՛ իւրաքանչիւրի խորհրդանշանային խորհրդով, ճարտարապետական վերջնականացումը կարող են ձգտելի դարձնել դէպի յաւերժի գաղափարը, մարդ-բնութեան յարատեւումը:

Այսպիսով, աշխարհի **քառակողմ եւ եռամաս բաժանման համակարգի կենտրոնում մարդն է**: Այս **մարդածին մոդել-մանրակերտը** մարդու երկիր-երկնքում կողմնորոշման, պատկեր-խորհրդակիր ներամփոփ նըկարուածքով, **ինքնափոքրացման եւ ինքնամեծացման ձեւ-պատկերների** առատութեամբ, նաեւ իրենցում **ներփակում են չափի եւ համաչափական համակարգի գաղտնիքները**:

Ինչպէս նկատելի է պատկեր 2 եւ 3-ից՝ մարդակենտրոնութիւնը ելակէտային համակարգ է (աղ. 70):

Նշուած համակարգի՝ փոքր կամ մեծ տիրոյթներում յաւերժի ձգտման միտումը ձեւ-յորինուածքով եւ համաչափական մարդասկիզբ համեմատականութեամբ զուգորդում է նաեւ մարդու մարմնի չափական իրողութիւնը (մատ, երկու, երեք, չորս, հինգ մատ, թիզ, ոտք, քայլ, հասակ եւ այլն):

Երկրի քառակողմ բաժանման մարդակենտրոն համակարգը մեր նախնիների բնափիլիսոփայութեան արդիւնքն է, եւ երկիր-երկինք, մարդ - երկիր - երկինք - անդր-աշխարհի պատկերացումներից համակարգուած եռաշերտ եւ եռադաս համակարգերի հետ այն մարդ - երկիր - երկինք գոյապահովման մանրակերտ մոդելը, որը հիմքն է հայի կենսապահովման համակարգի եւ նրա կողմից երկրի վրայ արհեստական միջավայրի՝ ճարտարապետական յորինուածքների արարման:

5.2 Աշխարհի պատկեր մոդել-մանրակերտի գաղափարը եւ դրա դրսեւորումները ճարտարապետութեան մէջ

Մարդկային ապրելակերպի կազմակերպման ցանկացած գործառնոյթ, յատկապէս, իր կազմաւորման սկզբնական շրջանում ինչպէս ասուեց, նախ եւ առաջ միտում ունի հիմնաւորելու մարդու տեղն ու դերը բնութեան մէջ երկիր - երկինք - տիեզերք տիրոյթում: Այս մտայնութեան մէջ կարելի է մարդկային կեանքի (ընտանիքի) ծագման եւ յարատեւման խնդիրը: Դրան ուղղակիօրէն կապում է դրախտի, Կենաց Ծառի, կեանքի ծաղկի, սերմ-պտուղ, ծնունդ եւ մահ եւ այլ հասկացութիւնների համակարգը, որոնք վերջ ի վերջոյ յանգում են Աշխարհի պատկեր-մոդել-մանրակերտի գաղափարին: Այս մոդել-մանրակերտի գաղափարի նախնական դրսեւորումները Հայկական Լեռնաշխարհում սերում են քարի դարից եւ շարունակաբար զարգանալով՝ յարատեւում մշակութային այլ ոլորտներում, հասնելով ընդհուպ մինչեւ ուշ միջնադար:

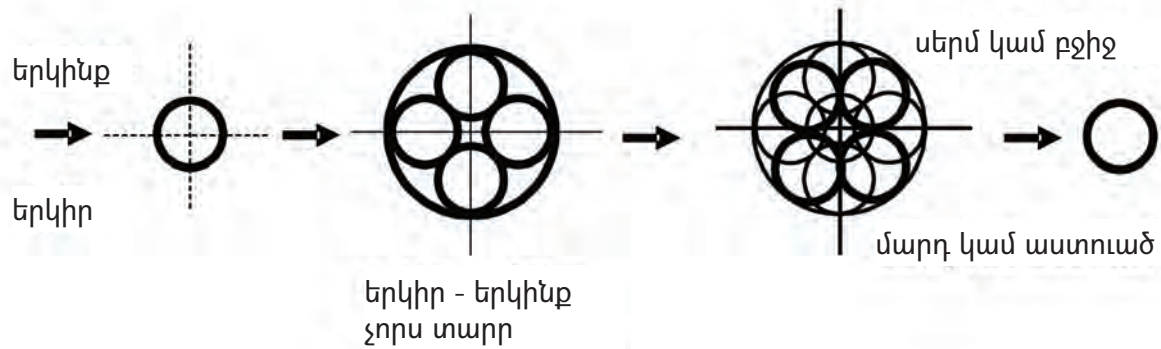
Մոդել-մանրակերտի հիմքում են կէտ, շրջան, խաչ եւ փոխուղղահայեացների (ուղղահայեաց եւ հորիզոնական հասկացութիւններ) միացեալ համակարգերը: Սրանք են, որ սկզբնաւորում են վերը նշուած մոդել-մանրակերտի յորինուածքային ամբողջութիւնը: Այսպէս, շրջանագիծը նախ քառսն է, ապա երկինք տիեզերքը, յաւերժը, անծայրն ու անսահմանը, որի ներսում է ամեն ինչ, այդ թւում եւ մարդը: Այս ներփակ համալիր պատկերի մէջ է կէտ՝ սկիզբն ու վերջը, խաչ՝ արեւը, երկինքն ու երկիրը, լոյսն ու խաւարը, գիշերն ու ցերեկը, սերմը, բջիջը, արականն ու իգականը, վերեւն ու ներքեւը, աջն ու ձախը, չորս տարրերը, ուղղահայեացն ու հորիզոնականը, Աստուածը, Արեւը, արարողը եւ արարուածները, սկիզբն ու յարատեւը եւ այլն: Սրանով է պայմանաւորուած յաւերժի եւ յաւիտենականի, կեանքի եւ մահուան եւ դրան հասնելու գաղափարի, աշխարհի ընդհանուր մոդել-մանրակերտի գաղափարը (աղ. 73):

Փաստօրէն, խօսքը նախաստեղծ յորինուածքային բաղադրիչների միջոցով համակարգի ներսում դրանց փոխապայմանաւորուած կրկնութեամբ յաւերժ մեծի եւ յաւերժ փոքրի, անհասանելի անսահմանի եւ անտեսանելի անսահմանի, մակրո եւ միկրո, մեծ եւ փոքր աշխարհների պատկերման մասին է (աղ. 82): Ընդ որում, հետեւեալ բնական տրամաբանութեամբ. սկիզբ, որն է առաջինը՝ արարողը (այն պատկերում է շրջանակով), շրջանակի ներսում նրա տրամագծից վեր եւ վար երկուական փոքր շրջանակներ են, որոնք խորհրդանշում են՝ արականը եւ իգականը (տրամագծով բաժանումը խորհրդանշում է նաեւ վերեւ ներքեւ, գիշեր ցերեկ, երկիր երկինք եւ այլ հասկացութիւններ), ինչպէս նաեւ երեքը-արական, իգական եւ ինքը որպէս նոր սկիզբ, նաեւ չորսը՝ չորս տարրեր (առաջին մեծ շրջանակի ներսում ներգծուած չորս փոքր շրջանակներ) արարչութիւնը չորս ուղղութիւններով եւ թուարկած առաջնային յատկութիւններով (աղ. 74):

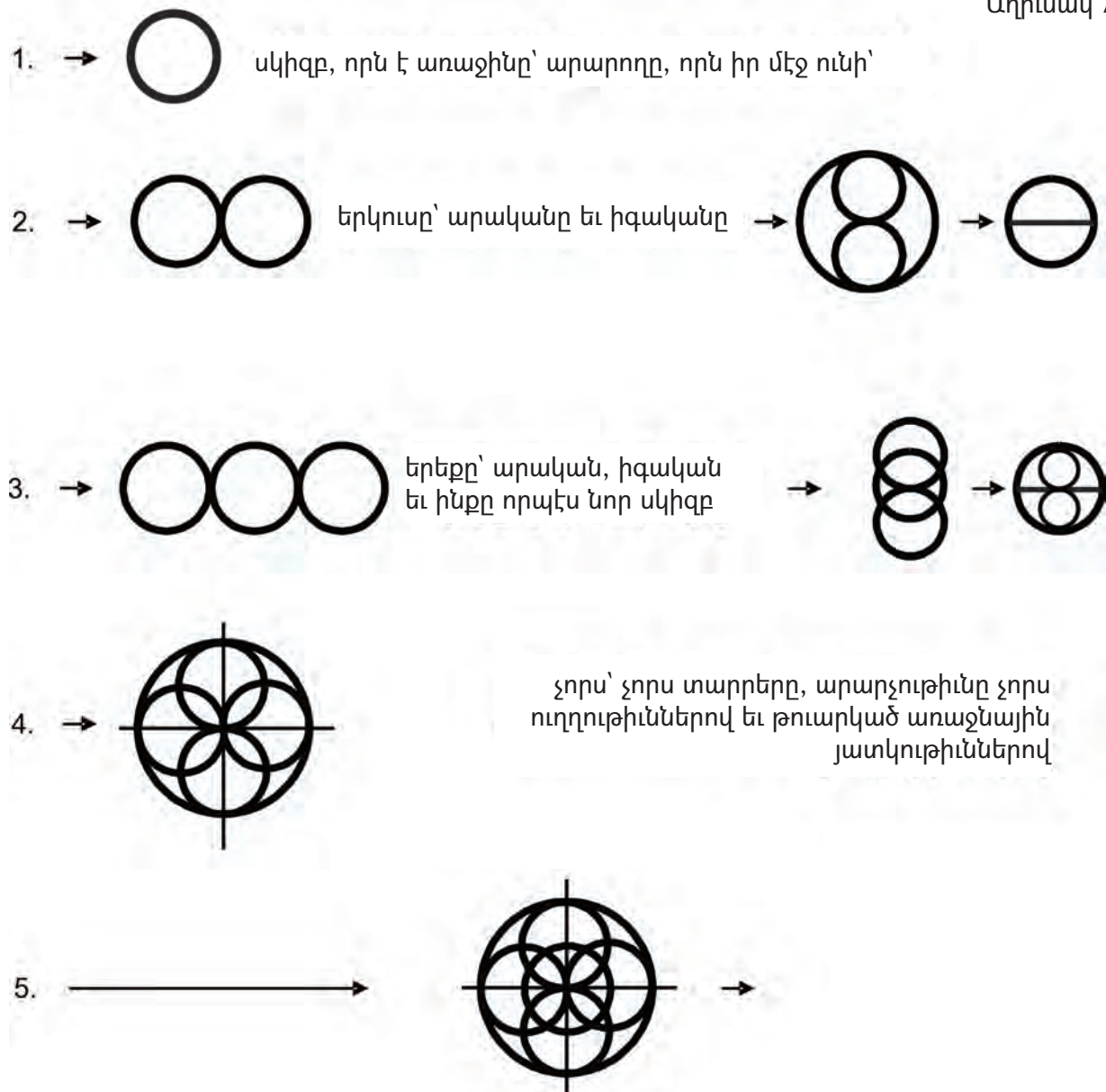
Սա մոդել-մանրակերտի կայացման առաջին փուլն է: Նա ունի նաեւ նոր փուլի արարման 5-ի խորհուրդը, նորի արարման սկիզբը: Չմոռանանք սակայն, որ 1-ը տարածական է՝ գունդ, հատիկ, սերմ, բջիջ: Իր մէջ եւ իրենից ծնուածները նոյնպէս գնդեր են եւ տարածում, զարգանում, շարժում, աճում, արարում են տարածութեան մէջ բոլոր ուղղութիւններով, եւ Կենաց կեանքի ծառն այս դէպքում բազմաճիւղ է:

Եթէ պատկերացնենք, որ սերմ-հատիկից ծլում է շիւր, որի ծայրին բողբոջ է, ապա այն սերմ-գնդիկից (ներսում՝ 1-ում, 2-ն, 3-ն եւ 4-ն են մէկտեղուած), որպէս առաջին, սկզբնական փուլ եւ հինգերորդ՝ այդ շիւն է, եւ փաստօրէն ծնւում է նոր փուլը՝ բողբոջը, ինչը նոյնպէս ի զօրու է ինքն էլ ծնել նոր փուլ, միաժամանակ եւս մի փուլ հանդիսանալով:

Աղիսակ 73

Աղիսակ 74

Հետաքրքրականն այն է, որ եթե այդ շիւր դիտենք որպէս մի առանցք, որի սկիզբը, հիմքը երկրում է (սերմ, բջիջ, հատիկ), իսկ բողբոջը՝ ծայր երկնքում եւ դէպի վեր շարժման մէջ, ապա կը նկատենք, որ իւրաքանչիւր նոր փուլային բողբոջ «մնում» է առանցքային ծողի կողերից մէկի ուղղութեամբ եւ իր պտոյտ-շրջանով նորից կրկնում 1, 2, 3, 4 եւ 5 շրջանառութիւնը՝ պահպանելով խաչաձեւ (4) եւ վերընթաց (5) շարժման փուլային ընթացքը (աղ. 75):

Այս փուլն ունակ է կրկնուել այնքան, մինչեւ ըստ տեսակի կարողութեան «ծնուի» նոր սկզբնային բջիջ-հատիկ-սերմ, պտուղ-սերունդ-մարդ-կենդանի, որը վերադառնալով իր տեսակի սկզբնային իրավիճակ՝ նորից կը սկսի նոյն փուլային շարժը, ընդհանուր առմամբ գտնուելով նմանատիպ փուլում, որտեղ ծնունդ-կեանք-մահ եռամիասնութիւնը յաւերժ է:

Մեր նախնիներն այս բանը կարող էին տեսնել. տեսնէ են եւ տարբերակել բուսական, կենդանական, մարդաստեղծ, աստեղային, տիեզերական, երկրային եւ երկնային այսպիսի փուլային զարգացման արարչագործական գործընթացները եւ փորձել իրենց կեանքով եւ գործունէութեամբ մտաւմբռնումային համակարգով նմանուել, մօտենալ նրան, կրկնել այն:

Երկրաբնակ շնչաւոր եւ անշունչ էակներից միայն մարդն է գիտակցել եւ հասկացել նաեւ, որ գիտակցաբար իրենք էլ կարող են նպաստել իրենց տեսակի նման փուլային արարչութեանը՝ դառնալով մի ելակէտային մասնիկ, իրենց արական եւ իգական սկիզբ-էութիւններով: Նրանք գիտակցել են նաեւ երկիր-երկինք տիեզերական անհունութեան մէջ իրենց այդ կարողութեան ոչ-ամենակալ, ամենագոր կարգավիճակը եւ անգորութիւնը՝ կառավարելու ողջ գործընթացը եւ միշտ ձգտել դրան, անհասանելին աստուածացնելով, գերճշմարիտ արարչագործ Արարիչ Աստծուն հասնել-նմանուելու միտումով:

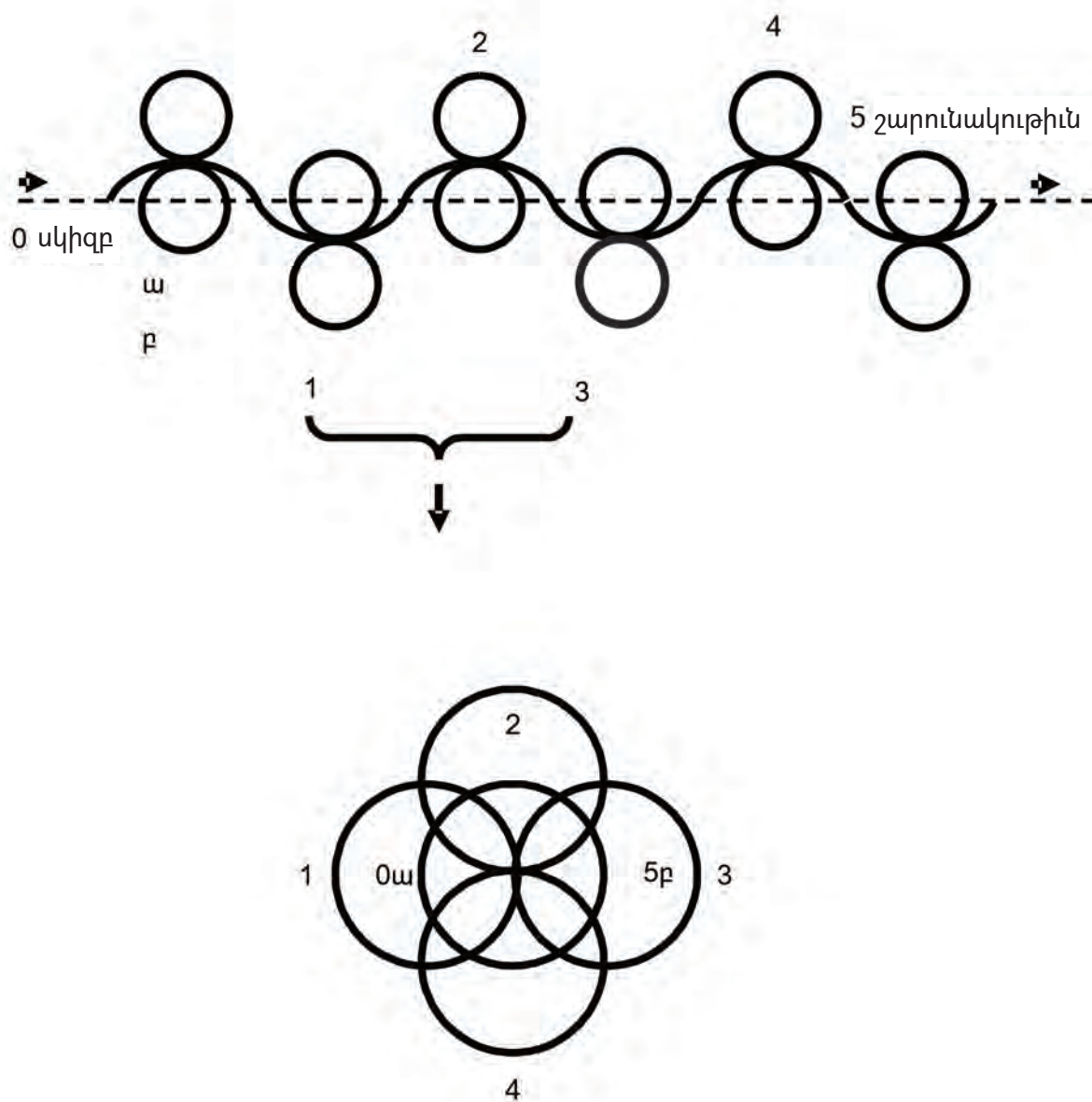
Այս երեւոյթին մօտենալու փորձ է արուած եւ ճարտարապետութեան մէջ, յատկապէս, կաթողիկէի՝ գմբէթի (թմբուկ, վեղար) յօրինուածքի կերտման ընթացքում, որտեղ 1, 4, 8, 12, 16-նիստերի փորձ-տեսակներով եւ միշտ նոր գնդիկ-խաչով առաջընթացն ապահովելու միտումով, յօրինուածքը ձգտում է վեր՝ դէպի երկնային ուղղահայեաց առանցքի վերին սահմանը, որտեղ էլ երանելի եւ ձգտելի ճշմարտութիւնն է:

Նախնական սկիզբ-շրջանը կարող է տարածութեան մէջ շարժուել ցանկացած առանցքի ուղղութեամբ, հանդէս գալով որպէս առանցքային կէտ-սկիզբ եւ իւրաքանչիւր նոր փուլում հանդիսանալ նոր սկզբի ելակէտ: Եւ քանզի այս ծնունդ եւ մահ յաջորդականութիւնը յաւերժ է, ապա իր սկզբնական ելակէտային դիրք-կէտը երբէք «դատարկ» չի մնայ, այն միշտ կը մահանայ եւ կը վերածնուի, ինչպէս մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածները: Սա յաւերժ արարչականն է, կեանքի ծառը, կեանքի ծաղիկը (գաթանախշիկը):

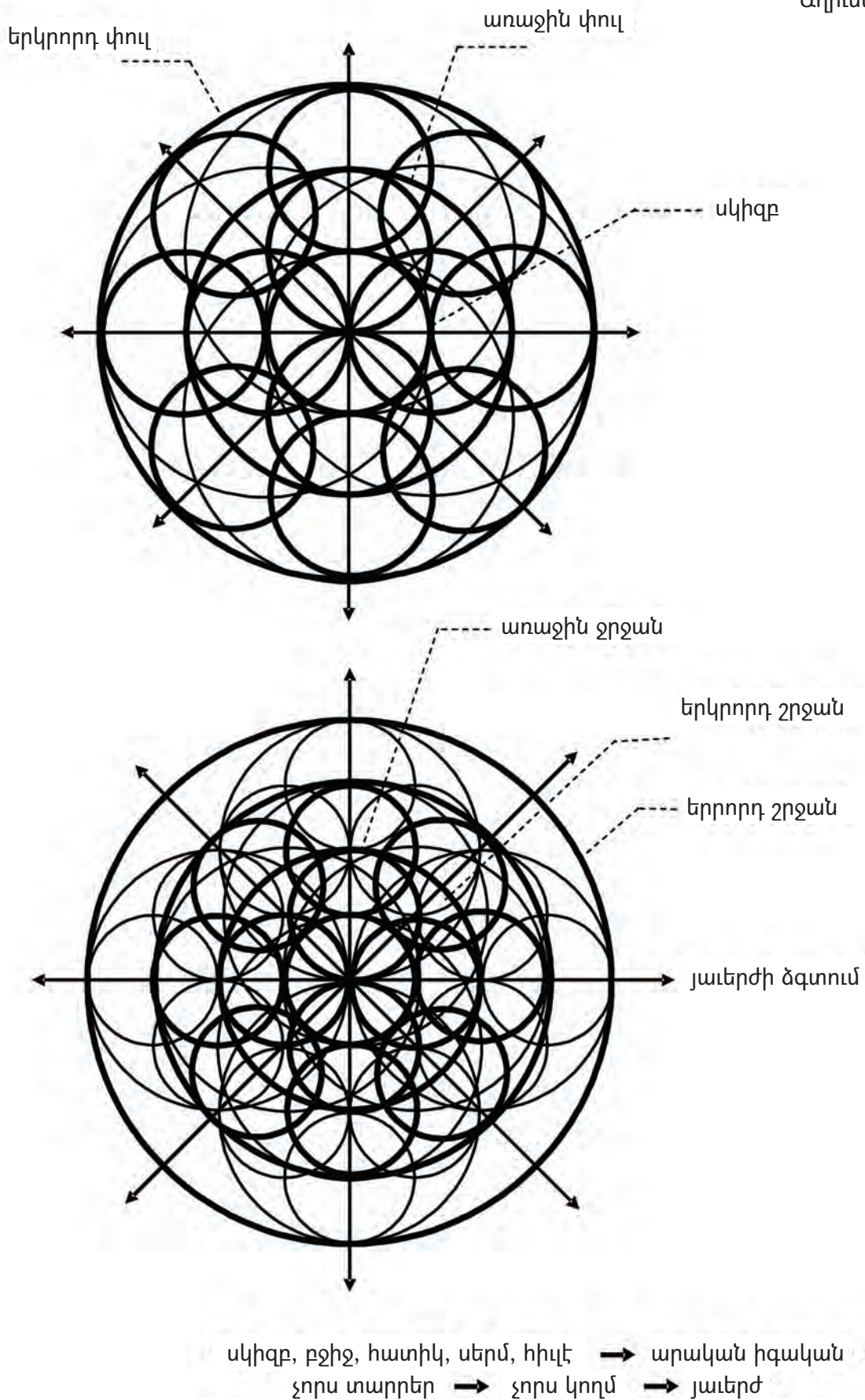
Փաստօրէն, առաջինը, որ սկիզբն է, ունի արդէն վեցը, եւ իրենով իսկ դառնում է 7-ը, այդ եօթի մէջ են 2-ը՝ արական եւ իգականը, 4-ը՝ որպէս չորս տարր եւ առաջինը՝ որպէս սկիզբը, որի շուրջն են այս վեցը, փաստօրէն 8-րդը: Փաստօրէն, սա նոր փուլն է ազդարարում, որից յետոյ 6 հատիկից իւրաքանչիւրն ի զօրու է ինքը դառնալ նոր սկզբի կենտրոն եւ արարել նոր փուլ, որն իրենով նորից կը լինի եօթնեակ, եւ այսպէս շարունակ: Ընդ որում, արական եւ իգական սկիզբները կարող են եւ ինքնուրոյն զարգանալ նոյն սկզբունքով, միեւնոյնն է՝ զարգացման որեւէ յաջորդ փուլում նրանք հանդիպելու են, եւ այսպէս շարունակ, որեւէ նոր փուլում ծնուելով, մահանալու են եւ այլն: Այս *մոդէլ*-մանրակերտի մաթեմատիկական հաշուարկը թողնելով այլ առիթի, նշենք, որ թուային օրինաչափութիւնների առկայութիւնները միանշանակ են թէ՛ երկրային, թէ՛ երկնային, թէ՛ *միկրո* եւ թէ՛ *մակրո*կոսմերի չափանիշներով (աղ. 76):

Բնական-արարչական շարունակութեան կողքին, ինչ խօսք, մարդակերպը պարզունակ է, բայց միշտ ձգտում է լինել ճշմարտատես: Ընդ որում, արարչութեան իւրաքանչիւր փուլում տեսակի բազմաբնոյթ կատարելութիւնն

Աղիւսակ 75

Աղիասակ 76

էական չէ. կարելի է համանման յատկությունների համահաւասար փնջով ստեղծուած նոր տարատեսակը: Օրինակ, օպերային ներկայացման մէջ կարելի է հերոս-դերակատարների՝ որպէս մարդկային տեսակ իդէալական համամասնական եւ բազմաճիւղ կատարելությունը, այլ՝ առաջնային է նրանց ծայնային համահունչ ներդաշնակութունը, որի արդիւնքում, ոչ թէ ծնունդ է մարդ տեսակի նոր տարատեսակ, այլ նրանցով արարուած բոլորովին նոր արար՝ օպերան, որը հանդիսատեսների կողմից հէնց այդպէս էլ ընկալուած է, ինչքան էլ նրանք ցանկանան, որ ներկայացման մէջ ներգրաւուած ամէն ինչ իդէալական նախատեսակ լինի: Միւս կողմից, հանդիսատեսներից իւրաքանչիւրի իդէալական լինելու այս գերպահանջը յայտնի չէ, թէ ինչ կ'արարէր:

Քանի որ մէկից ուրիշ անցնելու գործընթացն անվերջանալի է, ապա գործընթացը հէնց այդ անվերջանալիութեան մէջ է կատարեալ:

Երկնային արարների ճանաչման եւ երկրային գործերի արարման ճանապարհին մարդն ընտրեց թուացեալ պարզ տարբերակ կլոր եւ քառակուսու եւ դրանց առանցքային ուղղահայեացներով համադրեալ փոխզարգացման ճանապարհը (աղ. 77):

Այն ներառում է թէ՛ կլորը՝ շրջանագիծը, թէ՛ քառակուսին՝ պտտուած առանցքներով եւ թէ՛ հաւասարակողմ եռանկիւնը՝ իր առանցքային փոփոխություններով, եւ այդտեղ ցանկացած աստիճանի առանցքային փոփոխությունը հնարաւոր է:

Օրինակ, Լէոնարդո Դա Վինչին իր հետազօտություններում ընտրեց փոխուղղահայեաց առանցքներից անկիւնայինին անցնելու տարբերակը [322]:

Յամենայն դէպս, կլորը, քառակուսին եւ հաւասարակողմ եռանկիւնն, ինչպէս տեսանք նախորդ գլոխներում, ծանօթ պատկերներ էին Հայկական Լեռնաշխարհում եւ իրենց խորհուրդներով գոյատեւել են շարունակաբար, մինչեւ օրս, կորցնել-վերագտնելով իրենց թէ՛ նախնական, թէ՛ ընթացիկ իմաստները:

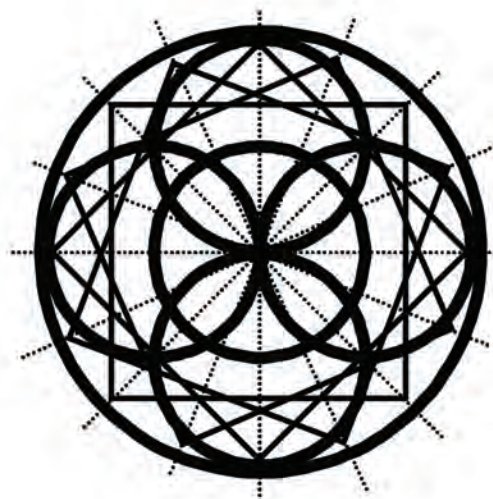
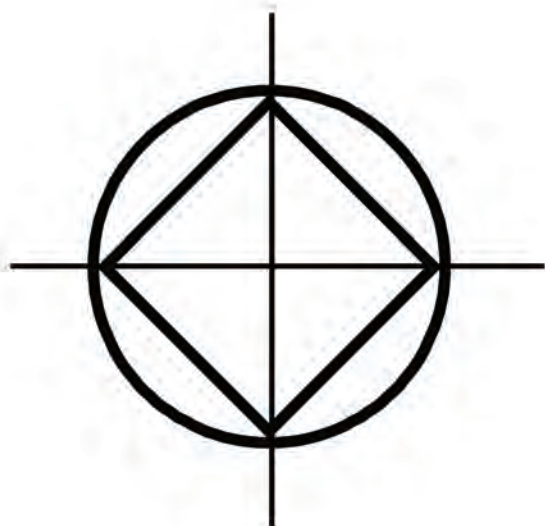
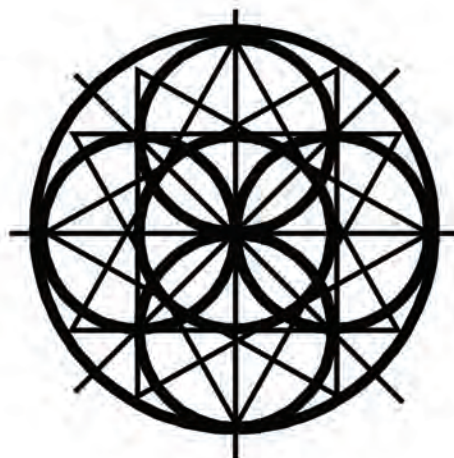
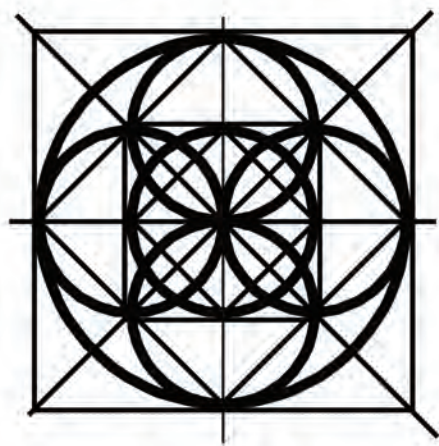
Կլոր եւ քառակուսի պատկերներն ունակ են իրար մէջ եւ իրարով ներգծուելու, պտտուելու միմեանց առանցքների եւ կենտրոնի շուրջ, միեւնոյն ժամանակ՝ իրենցում պարունակելով նաեւ հաւասարակողմ եռանկիւններ եւ այս հնարաւորութեամբ պատկեր-գաղափարակիրը կարող է ինքնափոքրացման եւ ինքնամեծացման կրկնութեան ճանապարհով ձգտել յաւերժի գաղափարին: Իրար ագուցուած երկու եռանկիւնները (գագաթը վեր եւ վար) լծորդում են կլորի եւ քառակուսու մէջ, իրենց խորհրդակիր իմաստներով՝ լրացնելով իրար եւ ամբողջացնելով ընդհանուր համակարգը (աղ. 77):

Այսպիսով, **նախասկիզբ խորհուրդը**, որպէս ի սկզբանէ հաստատուն՝ պէտք է փնտռել կլորի մէջ, որը երկրագունդն է, արեւը, երկինքը, տիեզերքը՝ *մակրոկոսմում*, հատիկ, բջիջ, սերմը՝ *միկրոկոսմում*, արական եւ իգականը, կէտ՝ սկիզբը, ուղղահայեացը, երկնայինը, խտացուած մէկտեղ եւ ապա անջատուած (մարդու բնափիլիսոփայական մտածելաձեւի համակարգ *մոդել-մանրակերտում*): Այն իր կլոր եւ կորագիծ յօրինուածքային ներուժով զարգացել, պահպանուել եւ պատկերում է մինչ օրս:

Երկրորդ քայլը մարդածին է՝ կլոր համակարգ է մուտք գործում ուղիղ գիծը եւ քառակուսին, որպէս երկրային եւ մարդ - երկիր - տիեզերք կողմնորոշիչ տարր: Համադրում է կլորին, պատկերում նրա հետ ներս եւ դուրս արտագծուած, տարբեր անկիւններով ամրագրուած կերպերով, ձեռք բերելով միաժամանակ իգական երկրայինի եւ հորիզոնականի խորհուրդները:

Երրորդ քայլով, որ նոյնպէս մարդածին է, կլոր եւ քառակուսի խորհրդակիրներին աւելանում է երրորդ գաղափարապատկերը՝ հաւասարակողմ եռանկիւնը, որ արարչութեան ընդհանուր, մարդ-աստուած եւ Սբ. Երրորդութիւն խորհուրդներն է ամփոփում (նոյնպէս՝ եւ արական է եւ իգական): Բացի այս, համակարգը ներառում է երկիր-երկինք կապը, երկինք-երկիր եւ

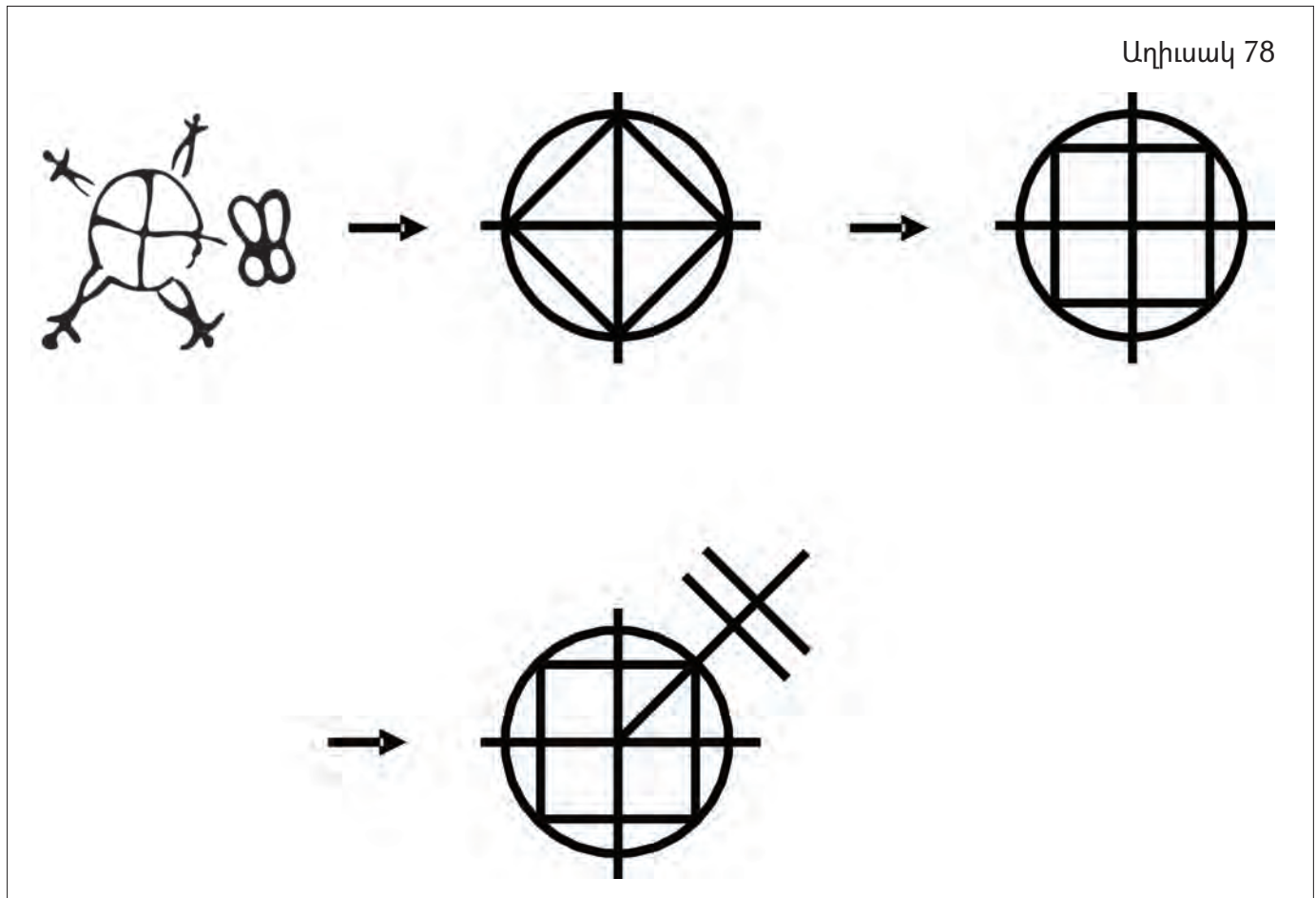
Աղիասկ 77

Հայր, Որդի և Սուրբ հոգի եռամիասնությունը, որով և ձեռք է բերում մարդ - երկիր - երկինք գոյամիջավայրի *մոդել*-մանրակերտի խորհուրդը: Այս *մոդել*-մանրակերտն ամփոփում է այն հիմնական աշխարհկառույցի մասին պատկերացումները, որ մարդը ստեղծեց Հայկական Լեռնաշխարհում իր գոյությունը հասկանալու, հաստատելու, հիմնադրելու, յարատևումը պատճառաբանելու և արարելու համար:

Այն ներկայացնում է հետեւեալը՝ *մոդել*-մանրակերտի կենտրոնում՝ հիմքում մարդն է (անտեսանելի), որ գտնւում է աշխարհի քառակողմ ընկալման համակարգում արեւահայեաց ելակէտային դիրքով: Նրանից վեր երկնային կենանքն է, վար՝ անդրաշխարհը, ինքը գտնւում է երկրային սահմանում, իրենով է անցնում Կենաց Ծառ տիեզերական առանցքը, որ հատում է քառակողմի կենտրոնը ուղղահայեաց, որով ստեղծւում է տարածական մի կառույց, ինչը, միեւնոյն ժամանակ ներառում է երկիր՝ քառակուսին, երկինք՝ կլորը, չորս կողմ և չորս տարրերը, իրեն՝ մարդուն, և այն ամէնը ինչ կայ երկիր - երկինք - տիեզերք ընդհանրութեան մէջ: Այս կառույցի ընդհանուր տիրոյթում է նաեւ (ուղղահայեաց առանցքի վերին անհասանելի սահմաններում) ամենակարող արարիչը, որ ամենատես է, կառավարը ամէնքի և ամէնի (աղ. 78):

Այս աշխարհի կառույց-մանրակերտի կայացման սկիզբը Հայկական Լեռնաշխարհում նկատելի է քարի դարից, ամրագրուած է ժայռապատկերներում, իր որոշակի տեղն է գտել հայոց դիցարանի զարգացման բոլոր փու-

Աշխարհի չորս կողմ, կենտրոն, առանցք, երկիր, երկինք, Կենաց Ծառ, յաւերժ, *մոդել*-մանրակերտի խորհուրդը

լերում եւ գոյատեւելով, շրջանառում է մինչեւ օրս: Այն պարզ համակարգ է (ինչպէս բոլոր նախաստեղծ համակարգերը) եւ կիրառելի՝ մտածողութեան եւ մարդկային գործառնութեան բոլոր ոլորտներում, այդ թւում եւ ճարտարապետութեան մէջ: Այն յատկապէս կիրառուել է պաշտամունքային, բնակելի եւ քաղաքաշինական յորինուածքներում եւ առաւել տեսանելի է հայ միջնադարեան կառոյցներում:

Կառոյց-յորինուածքի յատկագծային լուծման մէջ, երկրային տիրոյթում գերակայում են քառակուսի պատկերները, ծաւալատարածականում՝ դէպի վեր՝ կլոր պատկերները, երկուսը միասին համախմբուած են ուղղահայեաց առանցքի շուրջ, համալրելով Կենաց Ծառ մտացածին համակարգը եւ ձգտում են արարչագործական ճշմարտացի վերին սահմանին: Այս ճարտարապետական յորինուածքներն ուղղակի եւ անուղղակի, տեսանելի եւ ծածուկ աշխարհի կառոյց-մանրակերտի տիրոյթում են եւ որպէս յորինուածք՝ նրա արդիւնքը (աղ. 79):

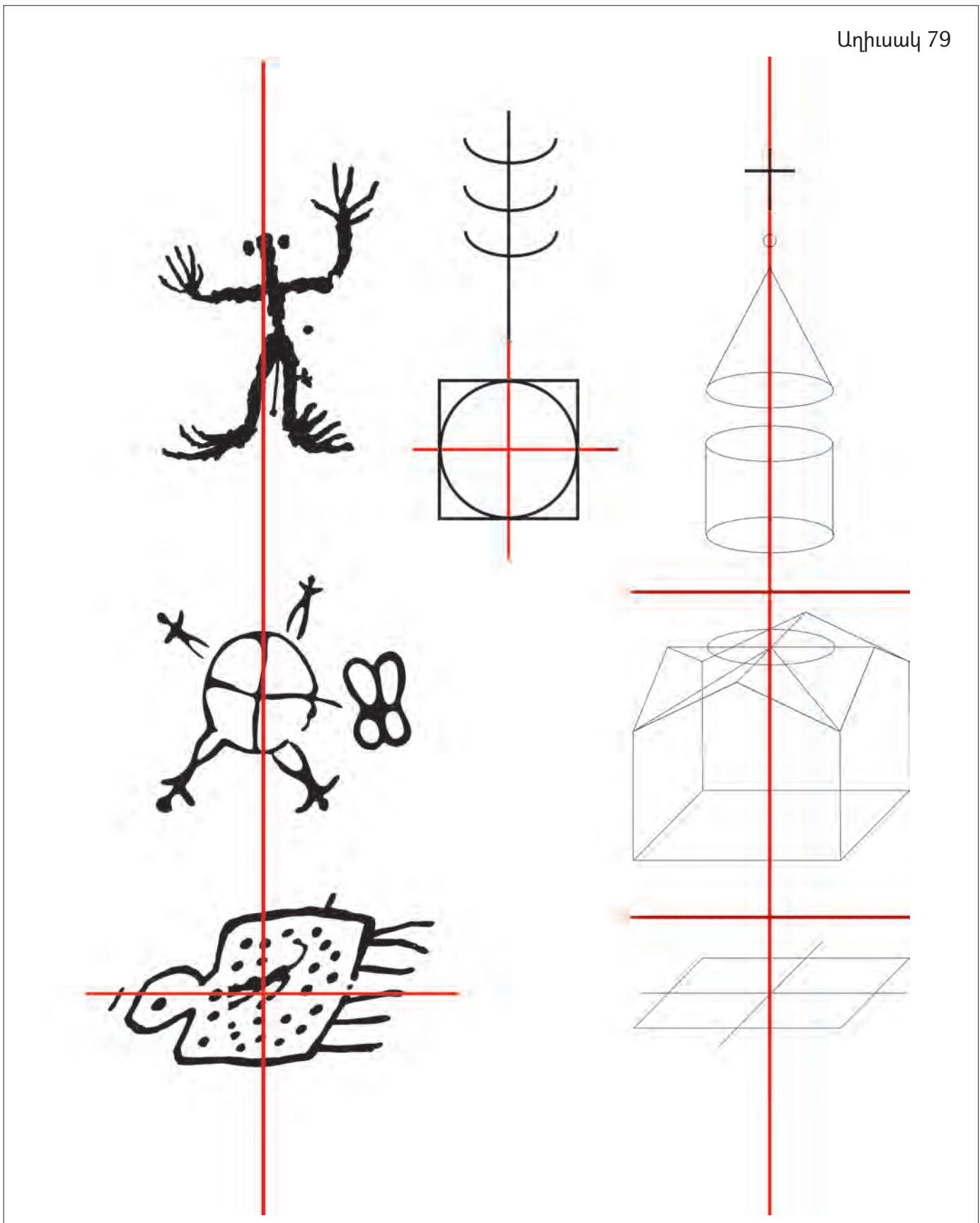
Ճարտարապետական յորինուածքները փոփոխում են այդ մանրակերտի փոփոխմանը զուգընթաց, շեշտելով կամ անտեսելով այս կամ այն խորհրդակիր պատկերները, ձեւերը, յորինուածքները, նոյնիսկ մտածողութիւնը, ըստ ժամանակի սոցիալ-տնտեսական, հոգեւոր քաղաքական եւ այլ թելադրանքների:

Կլոր, քառակուսի, խաչաձեւ, եռանկյին համակարգում եռանկյունը նախ եռամասն էր մարդ - երկիր - երկինք փոխկապի համատեքստում, ինչպէս նաեւ Հայր, Մայր, Զաւակ մարդկային տեսակի շարունակականութեան պահպանման եւ վերարտադրութեան գաղափարը, որոնք Հայկական Լեռնաշխարհում աւելի վաղ էին ձեւաւորուած քան «Դաւթի աստղն» է եւ կամ Սբ. Երրորդութեան գաղափարը: Այսպիսով՝ տարանջատում են պայմանական անուանումներով «հայկական կեանքի ծաղիկը», իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկյուններով շրջանակի մէջ ներգծուած խորհրդանշանը եւ այլն (աղ. 80):

Այստեղ դժուար չէ նկատել, որ «Դաւթի» կրկնակի նշանի եւ հրեայ-եւրոպական «կեանքի ծաղիկ» ձեւաստեղծ հիմքը Հայկական Լեռնաշխարհում է՝ աւելի հին եւ պարզ շրջան եւ քառակուսի համադրութեան մէջ: Հայկականում՝ հիմքերի հիմքում մարդն է, երկրի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերում: Դա մի կողմից մարդակենտրոն երկրային *միկրոկոսմոսի մոդելն* է, միւս կողմից՝ երկրային Աստուած եւ երկնային Աստուած (կամ աստուածներ) *մակրոկոսմոսի* համակարգի *մոդելը*՝ մէկտեղուած եւ անխաթար: Սբ. Երրորդութեան պահանջը Հայաստանի Քրիստոնէութեան շրջանում, հայերի կողմից տեղայնացուեց դիւրին, քանզի արդէն առկայ մտածողութեան համակարգում կար եռաշերտ ընկալման, Սբ. Երրորդութեան գաղափարախօսութեանը նման *մոդել*-համակարգ, որը չէր բացառում նոր պահանջների կիրառումը, այլ ընդհակառակը՝ միաժամանակ ունակ էր պահպանելու նաեւ քառակողմը, քանզի քրիստոնէութիւնն ընդունում էր 4-ի խորհուրդը, թէ՛ որպէս տարրեր, թէ՛ որպէս առաքեալներ, եւ մանաւանդ՝ ընդունեց նաեւ աշխարհի չորս կողմերը արեւահայեաց կողմնորոշումով: Հանգամանք, որ շահեկան էր քրիստոնէութեան տարածման քաղաքականութեան առումով: Մէկ կէտ, սկիզբ, մարդ կամ Աստուած հասկացութիւնները նոյնպէս ընդունելի էին քրիստոնէութեան գաղափարախօսներին, նախ, որ արդէն հեթանոս աստուածները յայտարարուեցին չաստուածներ, եւ որ երկրային մարդ աստծուն (առաջին Ադամին) փոխարինելու եկաւ Որդի Աստուածը (երկրորդ Ադամը), որը ներկայացնում էր երկրային Հայր Աստծուն: Այսպիսով, հայկական տիեզերակարգ *մոդել*-պատկերը լրիւ համապատասխանում էր քրիստոնէական գաղափարախօսութեանը:

Միւս կողմից, հայկական կեանքի մանրակերտը ստեղծուել էր որոշա-

Աղիսակ 79

Ճարտարապետական կառույցի նախաստեղծ մոդել-մանրակերպը:
 Մայր Աստուած՝ երկիր-քառակուսի, երկինք՝ շրջանակ, աշխարհի չորս կողմ,
 Հայր Աստուած, փեղեղական առանցք, ուղղահայեաց, Կենաց Ծառ,

կի, կոնկրետ տարածքում, միատարր էթնիկ խմբի կողմից եւ հիմքում չունէր «աշխարհակալութեան» միտում եւ շատ անելի հումանիստական լինելով՝ ազգային էր, այնինչ, քրիստոնէութիւնը համախմբում էր ոչ թէ տարածքի, հայրենիքի, երկիր, երկնքի, ժառանգութեան եւ այլ հիմքերով, այլ Արարողութեան գաղափարի, մարդկային մեղքերի թողութեան համար մեռած եւ յարութիւն առած միաձին Որդու, Հայր Աստծու եւ Սուրբ Հոգու յարատեւութեան գաղափարի շուրջ, որը ազգութիւն չի ենթադրում, քանզի բոլորն են մեղաւոր եւ փրկութեան հասնելու ճանապարհը ապաշխարութիւնն է:

Այսպիսով, խորհրդանշանային մտածողութեան շրջանակներում խորհրդակիր բաղադրիչների յորինուածքային սկիզբը տիեզերական-արարչական սահմանն է: Դա մարդկային երեւակայութեան այն սահմանն է, որն իր անըմբռնելի անհունում նմանում է քառսին: Սակայն գիտակցում է, որ այստեղ են նախաստեղծ արական եւ իգական սկիզբները: Նրանք դեռ ոչինչ չեն արարել եւ արարման պահին, անկասկած՝ ցրում է քառսը: Սա ամենաստեղծ հոգու սահմանն է: Այն երկնականարի պէս բոլորածէ է, շրջանակի նման: Այստեղից են ծնում ամէն ինչ, այդ թւում՝ լուսատուները, երկինքն ու երկիրը: Սա, փաստօրէն, իմացութեան անիմանալի, անտեսանելի, տրամաբանական երեւակայելի սահմանն է:

Երկրորդ խորհրդակիր բաղադրիչի սկիզբը տեսանելի է, սակայն արարչագործական իր ներուժով կրկնում է առաջին մանրակերտային ընկալումը: Դա երկինք - Արեգակ - արական սկիզբ սահմանն է, եւ նրա պատկերն է՝ շրջանակը, որն Արեգակի տեսանելի պատկերի նշանն է: Սրա զուգընկերը երկիրն է, որը տեսանելի հորիզոնի գծի եւ պայմանական երկրի հարթութեան միասնութեամբ ընկալում է քառակուսի, որի պատկերման նախահիմքը նաեւ երկրի չորս կողմերի տեսանելիութիւնն է: Քառակուսի - երկիր - իգական սկիզբ պատկեր-նշանը՝ նախորդ շրջանակ - Արեգակ - երկինք - արական սկիզբ պատկեր նշանի հետ «ծնունդ» են նախնական տիեզերական-արարչական շրջանակից, նրա արարման պահին եւ գտնւում են նրա տիրոյթում: Այս տիրոյթում են նաեւ տիեզերական առանցք Կենաց Ծառը, երկրի չորս կողմերը, չորս տարրերը, ամենաստեղծ հոգին եւ այլ խորհրդակիր բաղադրամասեր, որոնք կազմում են մարդ - երկիր - երկինք - տիեզերք արարչագործական ընկալման նշանային համակարգը: Սա այն յենման կէտն է, որ օգնում է մարդկանց առաջ շարժուել իմացութեան անսահմանի ճանապարհով:

Այս մտացածին համակարգը պատկերւում է հետեւեալ կերպ,

ա. տիեզերական-արարչական սկիզբ¹⁵³,

բ. երկինք - արեւ - արական սկիզբ,

գ. երկիր - իգական սկիզբ,

դ. չորս տարրեր (հող, ջուր, օդ, հուր),

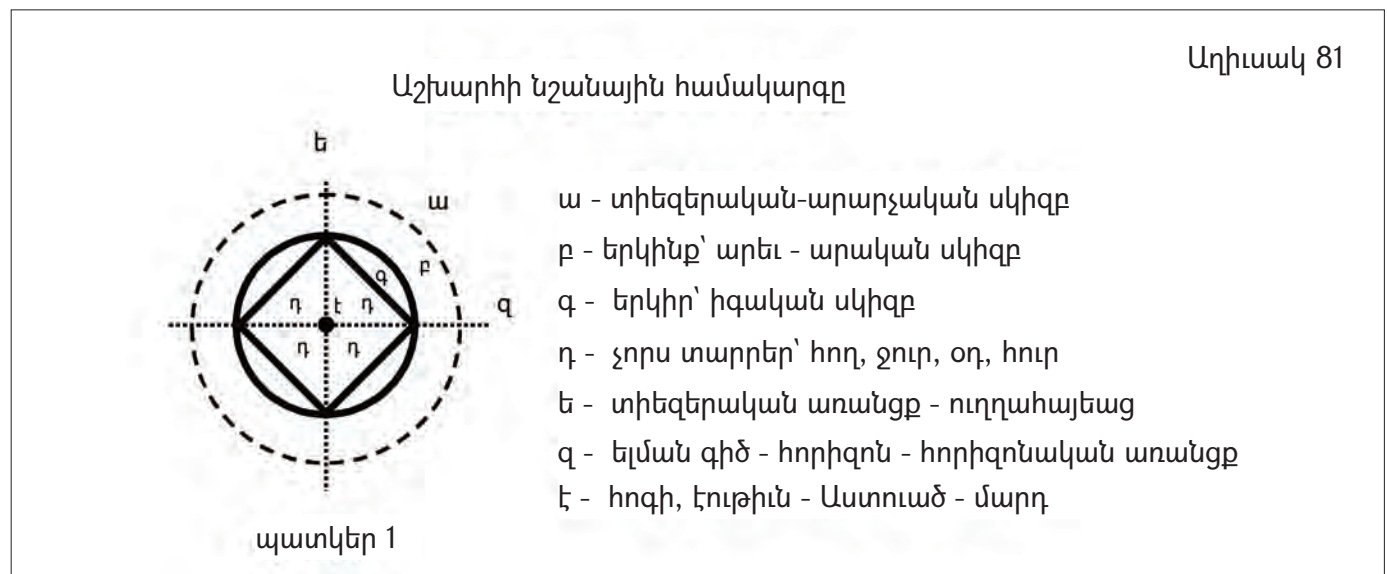
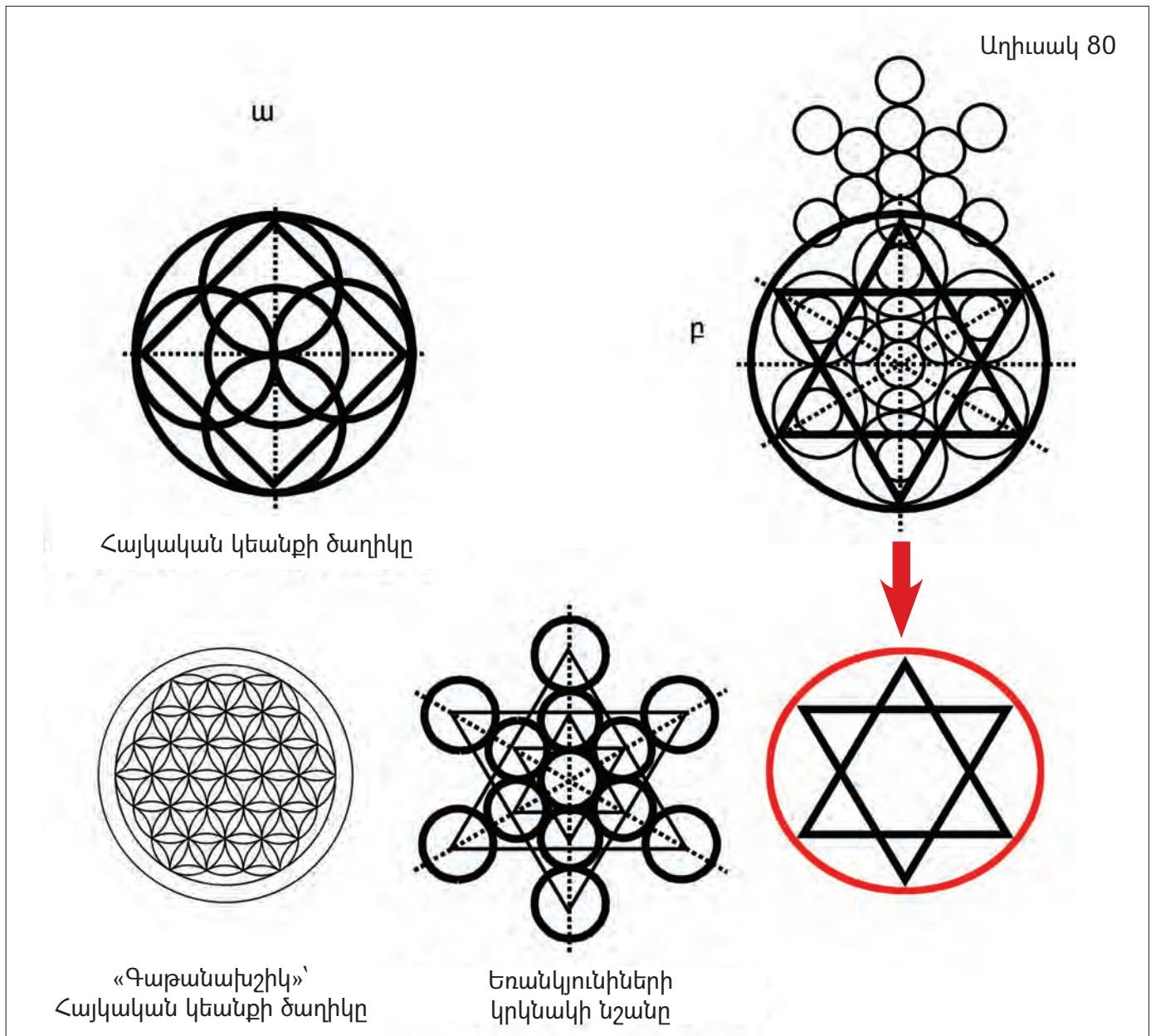
ե. տիեզերական առանցք-ուղղահայեաց,

զ. ելման գիծ - հորիզոն - հորիզոնական առանցք,

է. հոգի, էութիւն - Աստուած - մարդ:

Տիեզերական-արարչական սկզբում է գտնւում ամեն ինչ եւ նրանից

153 - Տիեզերաստեղծման աշխարհարարման մասին աւանդազրոյցները աշխարհարարման տեղը դառնում է աշխարհի կենտրոնը, (երկրի պորտը), որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը, կամ վերջիններիս կերպարանաւորումներ՝ Կենաց եւ Իմաստութեան Ծառերը: Աշխարհի կենտրոնում բարձրացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում ներդաշնակութեան պահպանման խորհրդանշանը, որի վերացումը կը տանի նախասկզբնական քառսին՝ տիեզերակարգի ոչնչացմանը: Ուստի պատահական չէ, որ վիպա-առասպելական մտածողութեան մէջ արարչագործութեան կենտրոնը համարուել է առաւելագոյն սրբազան մի վայր: Տէս՝ Վ. Բ. Տոպորովի «Гора», «Древо жизни», «Древо мировое», «Древо познания» (МНМ т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407), «Пуп земли» (МНМ т. 2, 1992, с. 350) յօդուածները:

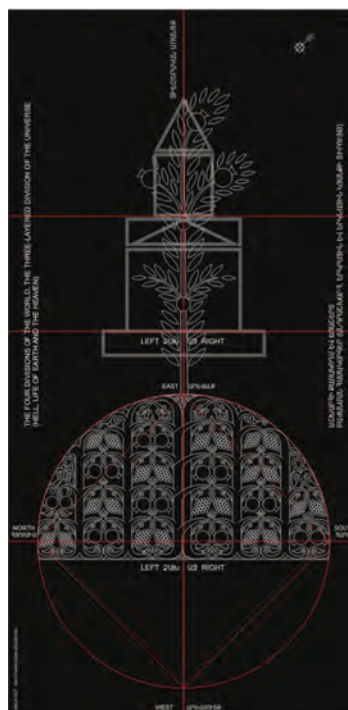
են տրոհուում բ-գ-դ-ե-զ եւ այլ խորհրդակիր տարրերը. ա՛ որպէս սկզբի կառավարիչ, է՛ որպէս հոգեկիր էութիւնը եւ է՛ Աստուածը: Այս պատկերը (աղ. 81) մակրոկոսմի մոդել-մանրակերտն է: Միկրոկոսմոսի մոդել-մանրակերտը նոյնն է եւ գտնուելով այս տիրոյթում տրոհուում է արական-տղամարդ եւ իգական-կին խորհրդակիրների, որոնց գոյութեան եւ յարատեւման «Կենաց Ծառը» կարգաւորում եւ տնօրինում է նոյն՝ է հոգի, էութիւն-աստուած առաջնային ուժերով:

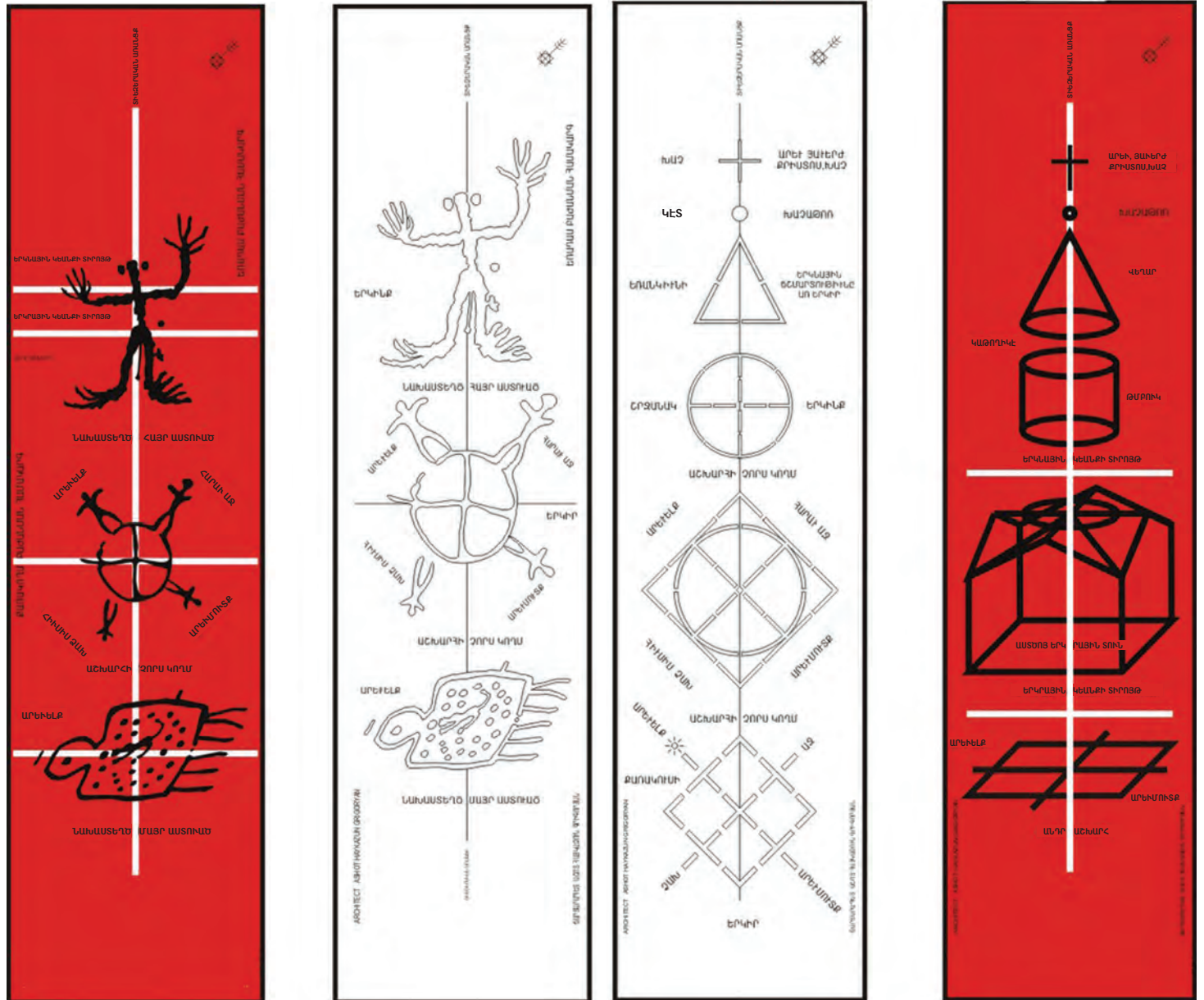
Եթէ աղ. 81-ում ա եւ բ սահմանների գծային, պատկերային նշանները համադրենք, ընդհանուր գաղափարը չի խաթարուի, իսկ պատկեր նշանը կը յստականայ այնպէս, ինչպէս պատկերացրել են մարդիկ նախապատմական շրջանից սկսած:

Փաստօրէն, այս երկու պատկերները նոյն իմաստն են պարունակում եւ խտացնում ողջ խորհրդանշանային համակարգը երկու պարզ՝ կլոր եւ քառակուսի նշանների մէջ, որոնք ամփոփում են երկրի չորս կողմի խորհրդանիշ առանցքային գծերով, եւ որոնց հատման կէտից, համակարգի կենտրոնից է, որ պիտի «ծլի» Կենաց Ծառը, խորհրդանշելով նաեւ երկիր - երկինք, երկրային եւ երկնային կեանք կապերը (աղ. 79) (պատկեր 68,69):

Այսպիսով, աշխարհի ճանաչման ու բացայայտման, նրանում կողմնորոշման եւ գոյատեւման բնական գործընթացի ճանապարհին առաջացած բնափիլիսոփայական հասկացութիւնների շրջանակում ձեւաւորուած խորհրդանշանային մտածողութեան համակարգն իր հաստատուն դրսեւորումներն ունի ճարտարապետութեան մէջ: Նրանով են պատճառաբանուած եւ արարուած ճարտարապետական կառոյցի նախաստեղծ յօրինուածքները: Այս յօրինուածքների կուռ յենքով է կայուն եւ յարատեւ հայ ճարտարապետութիւնը: Ստեղծուելով Հայկական Լեռնաշխարհում՝ այն ճիւղաւորուել է աշխարհի չորս դին, իր բնօրրանում պահպանելով նախաստեղծ խորհուրդների խորին իմաստները:

Պատկեր 68.

Պատկեր 69.

Պատկեր 68,69 Ճարտարապետական կառույցի նախաստեղծ մոդել-մանրակերպը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Հայկական ճարտարապետության մէջ կիրառուած խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնք հանդիսացող խորհրդակիր տարրերի առաջացման, զարգացման, ձեւափոխման, կիրառման եւ պահպանման գործընթացի ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս անել հետեւեալ եզրակացութիւնները:

1. Հայկական Լեռնաշխարհի բնակելի, պաշտամունքային, քաղաքաշինական, յուշակոթողային յորինուածքները յատակագծային եւ ծաւալատարածական կառուցուածքով յենում են աշխարհի բնափոխութեայական մտածողութեան արդիւնքում ստեղծուած խորհրդանշանային մեկնութիւնների վրայ: Դրանք են.

- Կառոյցների յատակագծային լուծումներում ուղղանկիւն (քառակուսի) յորինուածքները (Անիի Աղջկաբերդի պալատական եկեղեցին, Մայր տաճարը, Սբ. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց) եւ Սբ. Առաքելոց եկեղեցիները և այլն), որոնց խորհրդանշանային իմաստն է նախաստեղծ Մայր Աստծոյ խորհուրդը, շաղկապուած երկիր - իգական խորհրդաբանութեան հետ:

- Կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում կիրառուող կլոր (շրջանակ) յորինուածքները (Անիի Սբ. Փրկիչ, Սբ. Գրիգոր (Գագկաշէն), Սբ. Գրիգոր (Աբուղամբենց) եւ Հովութի եկեղեցիները և այլն), որոնց խորհրդանշանային իմաստն է նախաստեղծ Հայր Աստծոյ (դիւց) խորհուրդը, շաղկապուած երկինք-արական խորհրդաբանութեան հետ:

- Կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներն արեւահայեաց կողմնորոշում ունեն եւ դասաւորուած են ըստ երկրի կողմերի, որոնց խորհրդանշանային իմաստն է աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի խորհրդաբանութիւնը:

- Կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումները բաժանուած են հորիզոնական եւ ուղղահայեաց շերտերի (Ախթամարի Սբ. Խաչ, Յառիճի, Զուարթնոցի եւ այլ եկեղեցիները եւ համալիրներ և այլն), որոնց խորհրդանշանային իմաստն է աշխարհի եռաշերտ (եռադաս) բաժանման համակարգի խորհրդաբանութիւնը:

- Կառոյցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում կան բազմաթիւ նախաստեղծ յորինուածքային բաղադրիչներ (սիւն, պատ, պատուհան, տանիք, առաստաղ, խոյակ, զարդանախշ), որոնց խորհրդանշանային իմաստը կրում է մարդ, երկիր, երկինք, արեւ, յաւերժ, Կենաց Ծառ եւ այլ բազմաթիւ երկրաչափական, բուսական, կենդանական ծագում ունեցող խորհրդակիր տարրերից կազմուած խորհրդանշանային համակարգերի ազդեցութիւններ: Այս խորհրդաբանական համակարգերը սերուել են քարի դարից (Զօրաց քար, մենասիւներ, «գլխատուն», Սանահին, Հաղպատ, Գանձասար), շարունակաբար զարգանալով, վերափոխուելով, վերիմաստաւոր-

ելով (որոշ դեպքերում կորցնելով իրենց նախնական իմաստները, նաեւ մոռացուելով) պահպանուել են հայ մշակույթի եւ ճարտարապետական ժառանգության տիպաբանական շղթայի բոլոր օղակներում:

2. Հայկական ճարտարապետական յուշարձանների տիպաբանական ուսումնասիրությունը բացայայտում է նախաստեղծ ձեւերում եւ նախատիպերում խորհրդակիր տարրերի գոյության փաստը ձեւաբանական շղթայի իրաքանչիւր փուլում, թոյլ տալով եզրայանգել, որ

ա. Յատակագծային եւ ծառայատարածական լուծումներում յաճախ հանդիպող (եւ դրանցով պայմանաւորուած) կլոր, ուղղանկիւն եւ եռանկիւն ձեւերն արդիւնք են բնափիլիսոփայական մտածողութեան եւ խորհրդանշելով մարդ - երկիր - մոլորակ - տիեզերք փոխկապը:

բ. Կլոր ձեւի կիրառումն արդիւնք է արեւ-աստուած, տիեզերք, արական սկիզբ խորհրդանշանային համակարգի: Նախնադարեան շրջանում (հայրիշխանութիւն) այն պայմանաւորում է բնակելի տուն-միջավայրի յատակագծային յօրինուածքը, յետագայում՝ պաշտամունքային կառոյցի դէպի երկինք-տիեզերք հատուածի (թմբուկ) յօրինուածքը (Իմրիս-գորայ, Խրամիս դիդի-գորայ, Գոռգալար-թեփէսի, Շոմու-թեփէ, Թեղուտ, Իւանի-թեփէ, Նախիջեւան, Մոխրաբլուր, Եանիք-թեփէ, Շէնգաւիթ, Գառնի, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ):

գ. Ուղղանկիւն (քառակուսի) ձեւի կիրառումն արդիւնք է երկիր - նախաստեղծ Մայր Աստուած - իգական սկիզբ խորհրդանշանային համակարգի եւ կիրառում է բնակելի տների եւ պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային յօրինուածքներում (Եանիք-թեփէ, Թեփէջիկ, Թէյշեբաինի, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Օշական, Վան, Արմաւիր, Արտաշատ, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ):

դ. Եռանկեան ձեւը (դէպի վերեւ ձգուած գագաթով) արդիւնք է հոգեւոր երկինք - տիեզերք - արարիչ խորհրդանշանային համակարգի (դէպի ներքեւ ձգուած գագաթով արարիչ - երկինք - երկիր - արարչի լոյս, ճառագայթ կապն է): Բնականաբար, այն չի կարող կիրառուել «երկրային» (բնակելի տուն) նշանակութեան յօրինուածքների յատակագծային լուծումներում եւ տեղ է գտնում պաշտամունքային կառոյցների «երկնային մասերի» յօրինուածքային դաշտում (վեղար, գմբեթ, թմբուկ, բուրգ, ճակտոն): Դէպի վեր եւ վար (շօշափելի երկիր) ձգուած գագաթներով եռանկիւնների կարգը կիրառում է թմբուկի յատակագծային (կտրուածքային) հատուածի անցումային մասի յօրինուածքներում (Նեմրութ, Մուսասիր, Վանի թագաւորութեան շրջան, Գառնի, միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցներ):

Նշուած յօրինուածքների պատկերային մեկնութիւնները հետեւեալն են.

ա. Քառակուսի կամ ուղղանկիւն պատկերները երկրային հատուածի խորհրդանշիչ պատկերներ են, որոնց հիմքն, նախաստեղծ Մայր Աստծոյ՝ նախամօր մեհենագիրն է (նաեւ՝ իգական սկիզբ, *միկրոկոսմ*):

բ. Երկնային հատուածի խորհրդանշիչ պատկերը՝ շրջանակն է, որի հիմքը նախաստեղծ Հայր Աստուած (արեւ, արեւ նախահայր) մեհենագիրն է (նաեւ՝ արական սկիզբ, *ֆայոսի* պաշտամունք):

գ. Շրջանակի մէջ ներգծուած երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկիւններով պատկերը (վեց թեւանի աստղը) խորհրդանշում է՝ երկրային (հայր, մայր, զաւակ) եւ երկնային (Հայր, Որդի եւ Սուրբ հոգի) կեանքի հաւասարագօրութեան, մարդկային տեսակի վերարտադրման եւ պահպանման, երկնային կեանքի յաւերժութեան եւ իմաստութեան գաղափարները:

3. Պաշտամունքային կառոյցների (Աստծոյ երկրային տան) յօրինուածքային համակարգը ներկայացնում է.

ա. Յատակագիծը, որպէս կառոյցի երկրային հատուած (ուղղանկիւն յօրինուածքի դէպքում), որը երկրի քառակողմ բաժանման համակարգում

խորհրդանշում է նախաստեղծ Մայր Աստուած հասկացութիւնը եւ պատկերում է քառակուսու կամ ուղղանկեան տեսքով:

բ. Ծաւալատարածական յօրինումաձքը, որպէս երկիր-երկինք առանցքային կապով խորհրդանշանային հասկացութիւնների համակարգ, որը տրոհում է եռաշերտ բաժանման սկզբունքով, ըստ հետեւեալ մասերի.

I շերտ՝ (երկնային մաս) թմբուկ-գմբեթ (խաչ-արեւ, կլոր - արական սկիզբ - երկինք - տիեզերք), վեղար-եռանկին (կտրումաձքում) - երկինք - տիեզերք - լոյս, ճառագայթ:

II շերտ՝ (երկրային մաս) Աստծոյ երկրային տուն - ուղղանկին լուծումներ, որոնք աւարտում են եռանկիւններով՝ յօրինումաձքը «տանելով դէպի վեր - երկինք - տիեզերք»:

III շերտ՝ (անդրաշխարհ) պատուանդան - հիմք - յատակ (հեքիաթների վիշապ, Մարայ Մելիք, կառոյցների յատակային թաղումներ):

Խորհրդանշանային մտածողութեան դրսեւորումները մեծ մասամբ *դոգմատիկ* բնոյթ չեն կրել, դրանք ձեւափոխուել եւ իմաստափոխուել են ըստ ժամանակի պահանջի՝ հետեւեալ կերպ.

- Խորհրդանշանային տարբեր ըմբռնումներ, դրանց դրսեւորման զանազան ձեւեր, շարունակաբար փոփոխուել են, վերաիմաստաւորուել, անցել մշակութային մի շերտից միւր, շատ դէպքերում պահպանելով (յաճախ՝ ոչ ուղղակի) նախնական իմաստներն ու ձեւերը:

- Խորհրդանշանային մօտեցումները երբեք չեն բացառել յօրինումաձքի, կառոյցի գործառութային, կառուցիկ, սոցիալական, բնակիչմայական, տնտեսական, շինանիւթի եւ ճարտարապետութեան ձեւագոյացման գործընթացի վրայ ազդող, պայմանաւորող այլ կարեւոր գործօնների առկայութիւնը:

- Խորհրդանշանային մտածելաձեւի տարբեր դրսեւորումներն ուղղակիօրէն ազդել են կառոյցի յօրինումաձքի տիպաբանական ձեւի վրայ, յաճախ դառնալով կանխորոշիչ:

- Խորհրդանշանային մտածելաձեւի յարատեւումը պատմական, ժամանակագրական, աշխարհագրական, հզօր եւ ընդարձակ շերտերում, հնարաւորութիւն է ընձեռում եւ հրամայական դարձնում իր գոյութեան փաստը հաշուի առնելը:

4. Հայկական Լեռնաշխարհում ձեւաւորուել է աշխարհի ճանաչման եւ գործարկման *մոդել*-մանրակերտ, որը առանցքային նշանակութիւն ունի նաեւ համամարդկային ճարտարապետական յօրինումաձքների համար: *Մոդել*-մանրակերտի բաղադրիչներն են. քառակուսին, խաչը, շրջանակը՝ հորիզոնական առանցքում, եռանկիւնը, շրջանակը, խաչը՝ ուղղահայեաց առանցքում: Ճարտարապետական յօրինումաձքներում, որպէս ելակէտային մօտեցում (*կող*) ընդունուել են աշխարհի քառակողմ բաժանման (ըստ հորիզոնականի) եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման (ըստ ուղղահայեացի) սկզբունքները:

Այս երկու բաղադրիչները միահիւստած են տիեզերական առանցքի շուրջ եւ ամբողջացնում են *մոդել*-մանրակերտի ծաւալային համակարգը: *Մոդել*-մանրակերտի համակարգում են (արական, իգական, դրախտ, եղեմական այգի, չորս գետ, մարդ, Կենաց Ծառ, աշխարհի չորս կողմ, տասներկու կենդանակերպ, երկիր, երկինք, արեւ, Աստուած, աշխարհի առանցք եւ պորտ, սկիզբ, աշխարհի եռաշերտ եւ եռադաս բաժանում) հաստատուն խորհրդակիր պատկերացումներ:

5. Քաղաքաշինական համակարգերում խորհրդանշանային մեկնութիւնները կիրառուել են.

ա. Քաղաքային հրապարակների յօրինումաձքային ձեւագոյացումներում, հիմք ունենալով երկրի քառակողմ համակարգը (Բանանց, Վան, Անի, Աշտարակ):

բ. Երկրի սոցիալական բաժանման եռադաս համակարգը, որպէս քաղաքաստեղծ ելակէտի եւ հիմք եռեակ քաղաքների առաջացման (Էրեբունի-Արին Բերդ-Արգիշտիխինիլի, Բագարան-Բագաւան-Շիրակաւան):

գ. Քաղաքաշինական համակարգից այս մօտեցումը վեր է աճել տարածաշինականի՝ ընդգրկելով Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքը (Հայոց դրոնքներ):

6. Խորհրդանշանային մտածողութեան արդիւնքում ստեղծուել են հաստատուն խորհրդակիրներ, որոնք կիրառուել են Հայկական Լեռնաշխարհի յայտնի բոլոր մշակութային շերտերում (կէտ, գիծ, քառակուսի, շրջանակ, եռանկիւն, խաչ):

Աշխարհաճանաչման բնափիլիսոփայական պատկերացումների արդիւնքում ձեւաւորուած խորհրդաբանական ընկալումները հիմք էին հանդիսացել նախաքրիստոնեական հայ մշակույթի ստեղծման համար եւ իրենց անժխտելի հետքն են թողել հայ քրիստոնեական ճարտարապետութեան վրայ:

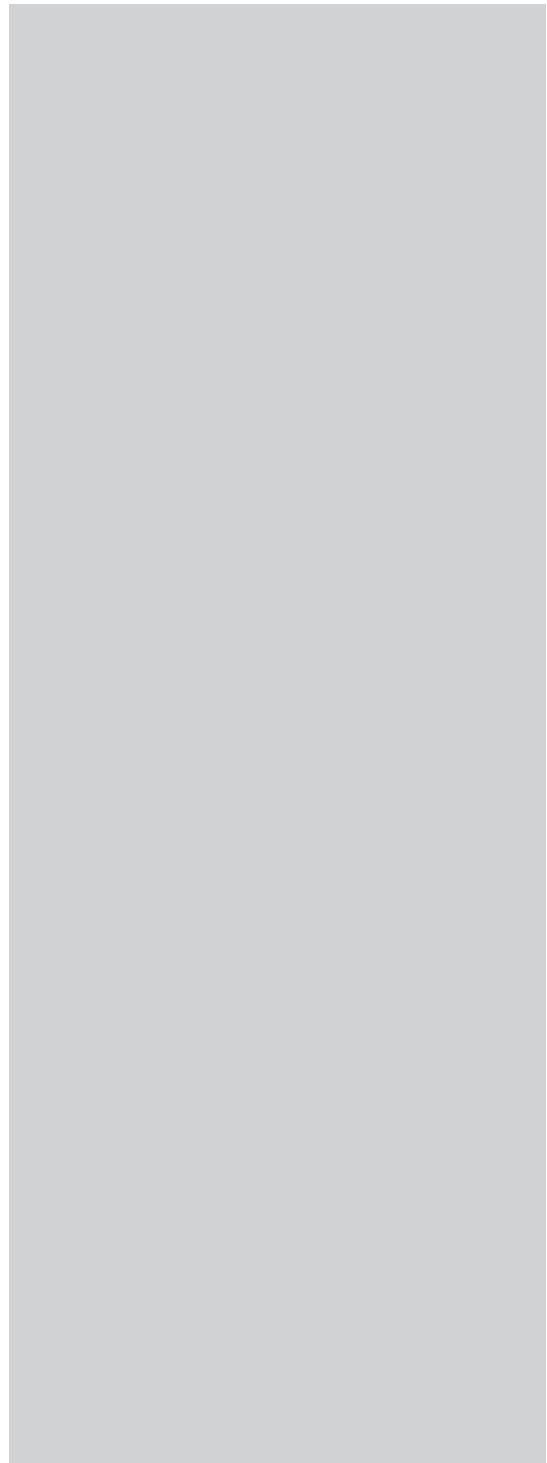
Այսպիսով Հայկական Լեռնաշխարհում (Պատմական Հայաստանի տարածքում) եւ նրան յարող շրջաններում առնուազն հին քարի դարից սկսած տեղաբնիկների շինարարական եւ ճարտարապետական գործունէութեան արդիւնքում կառուցուած (մարդածին, հնարածին) յօրինուածքների մէջ լայն կիրառում գտած, անըդիստ զարգացման փուլեր անցած եւ մինչ ուշ միջնադար կիրառումներ գտած՝ կէտ, գիծ, շրջանակ, քառանկիւն, եռանկիւն, խաչ, յաւերժ եւ այլ, ինչպէս նաեւ դրանց բուսական եւ կենդանական զուգահեռ պատկերները, դրանցով պայմանաւորուած կամար, թաղ, խորան, առագաստ, գմբեթարդ, գմբեթ եւ այլ ճարտարապետական յօրինուածքային ձեւերն ու դրանց նախատիպերը տեղական ծագում ունեն եւ հայ ճարտարուեստի եւ հայ մշակույթի կարեւոր եւ անբաժան մասերն են:

Սոյն շարադրանքից չի հետեւում, թէ ճարտարապետական յօրինուածքների խորհրդանշանային մեկնութիւնները կատարուեցին լիարժէք եւ ամբողջութեամբ, քանզի **«բովանդակ խորհուրդը Աստծուն է յայտնի»:**

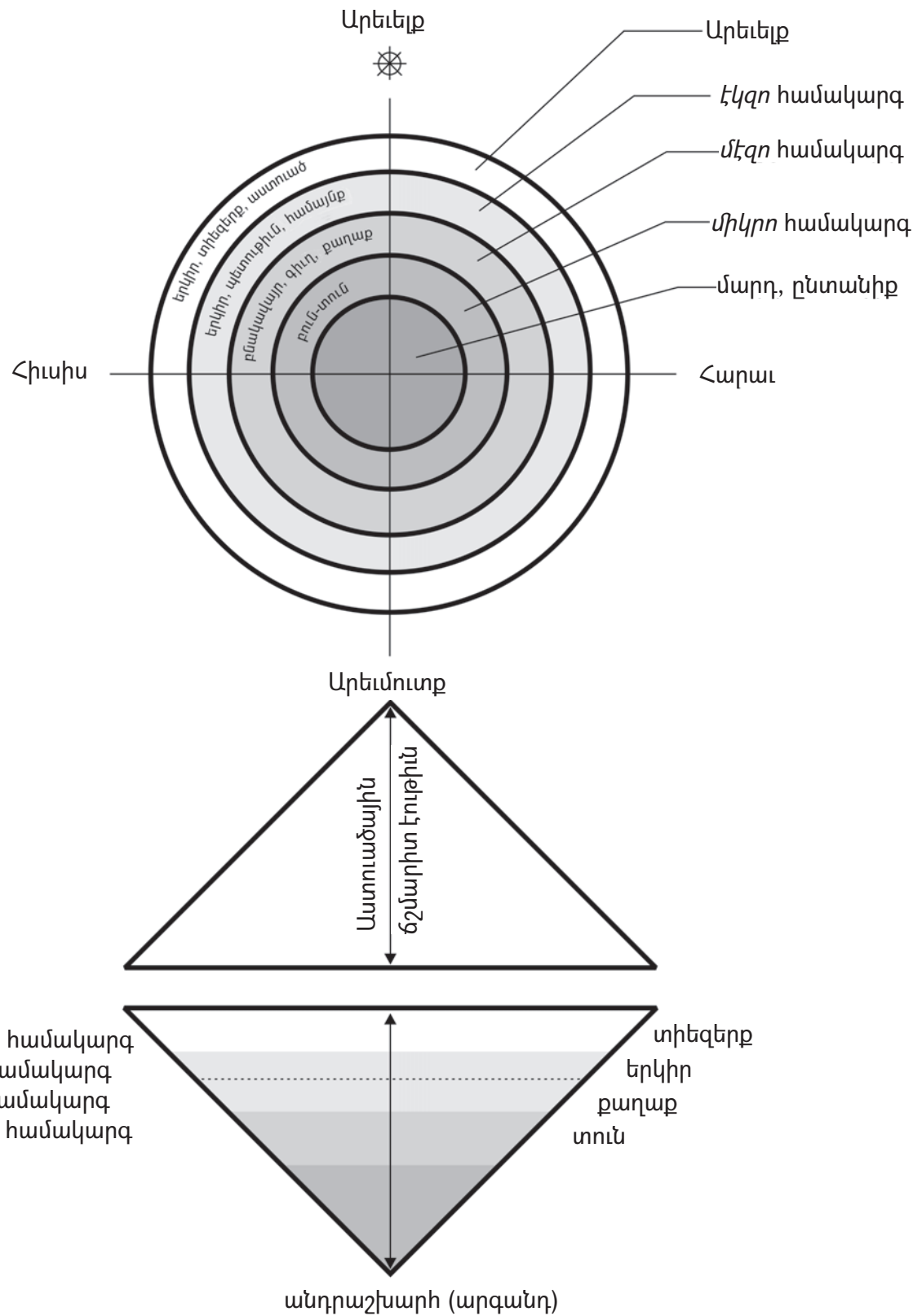
Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ ճարտարապետական յօրինուածքներից շատերն իրենց ստեղծման ժամանակ պարունակում էին այնպիսի խորհուրդներ, որ **«ամէնքին չէ յայտնի, այլ քչերին»**, կը նշանակի՝ ներկայացուած աշխատանքը, որպէս խորհրդանշանային մտածողութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ խորհրդակիր բաղադրամասերի կիրառմանը միտուած ուսումնասիրութիւն պէտք է ընդունել որպէս հերթական փորձ եւ յոյս փայփայել, որ սրա հիման վրայ կը կատարուեն նոր, առաւել հիմնարար հետազօտութիւններ:

ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐ

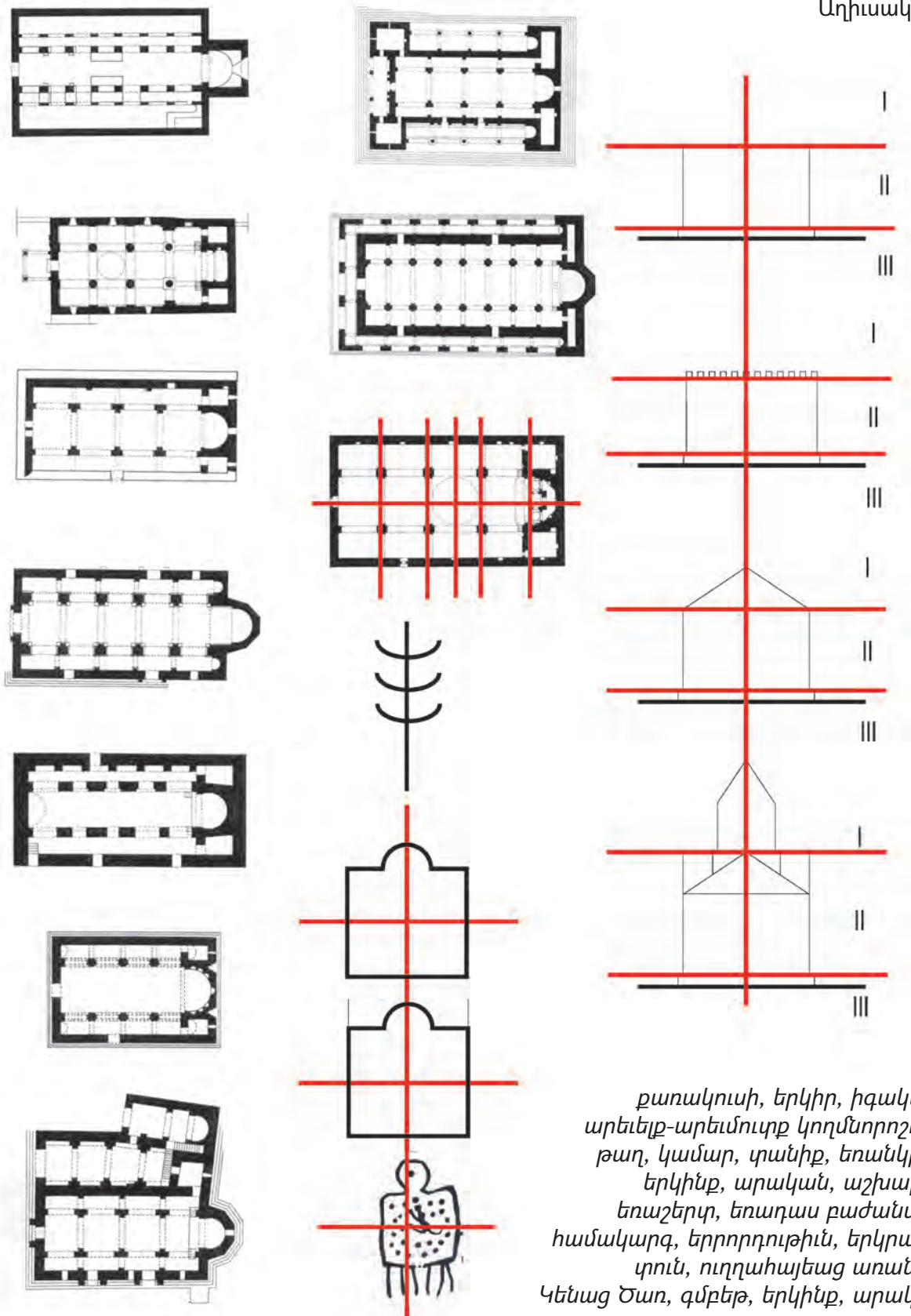

Աղիսակ 82

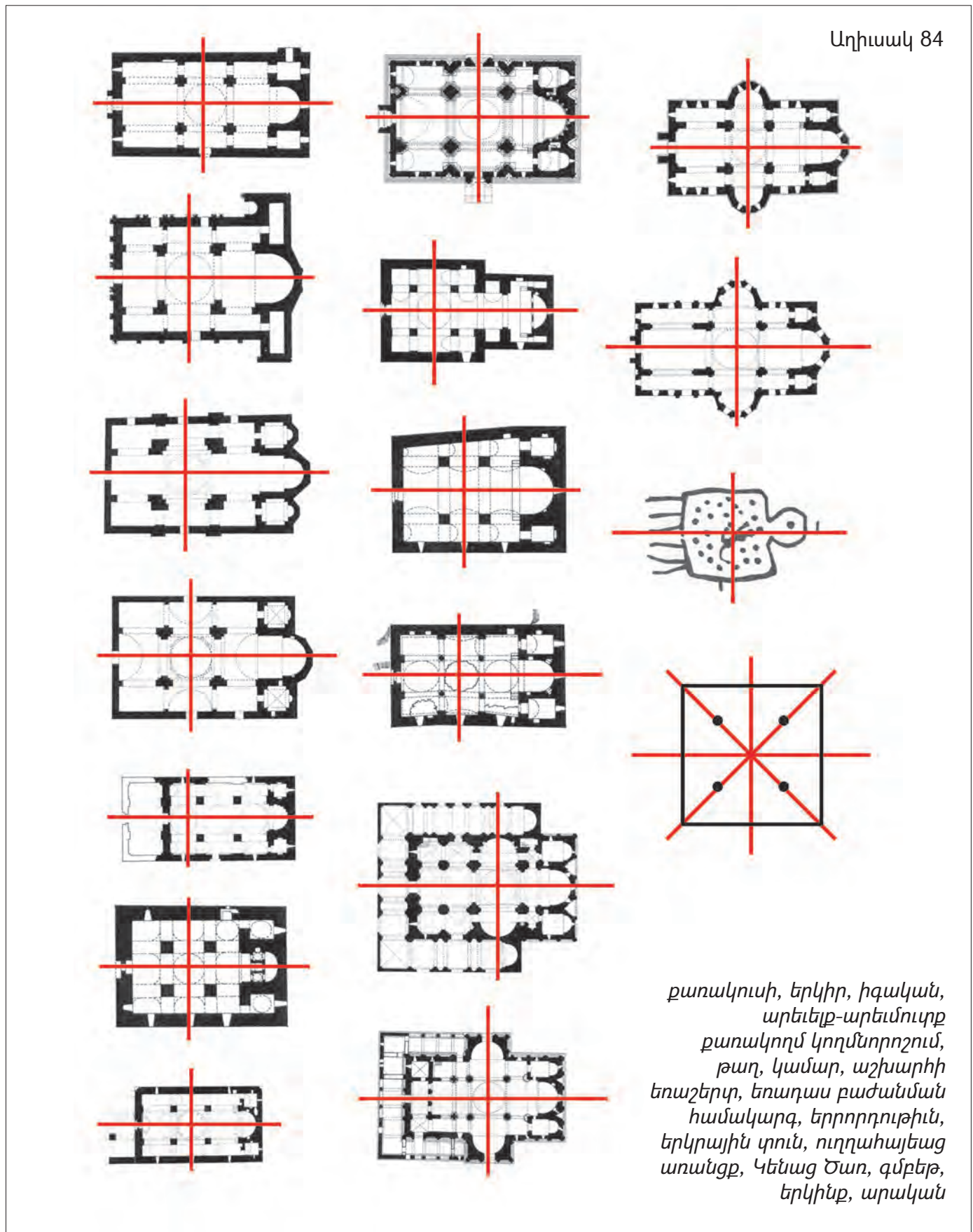

Մակրո - և միկրոկոսմների խորհուրդը

Աղիւսակ 83

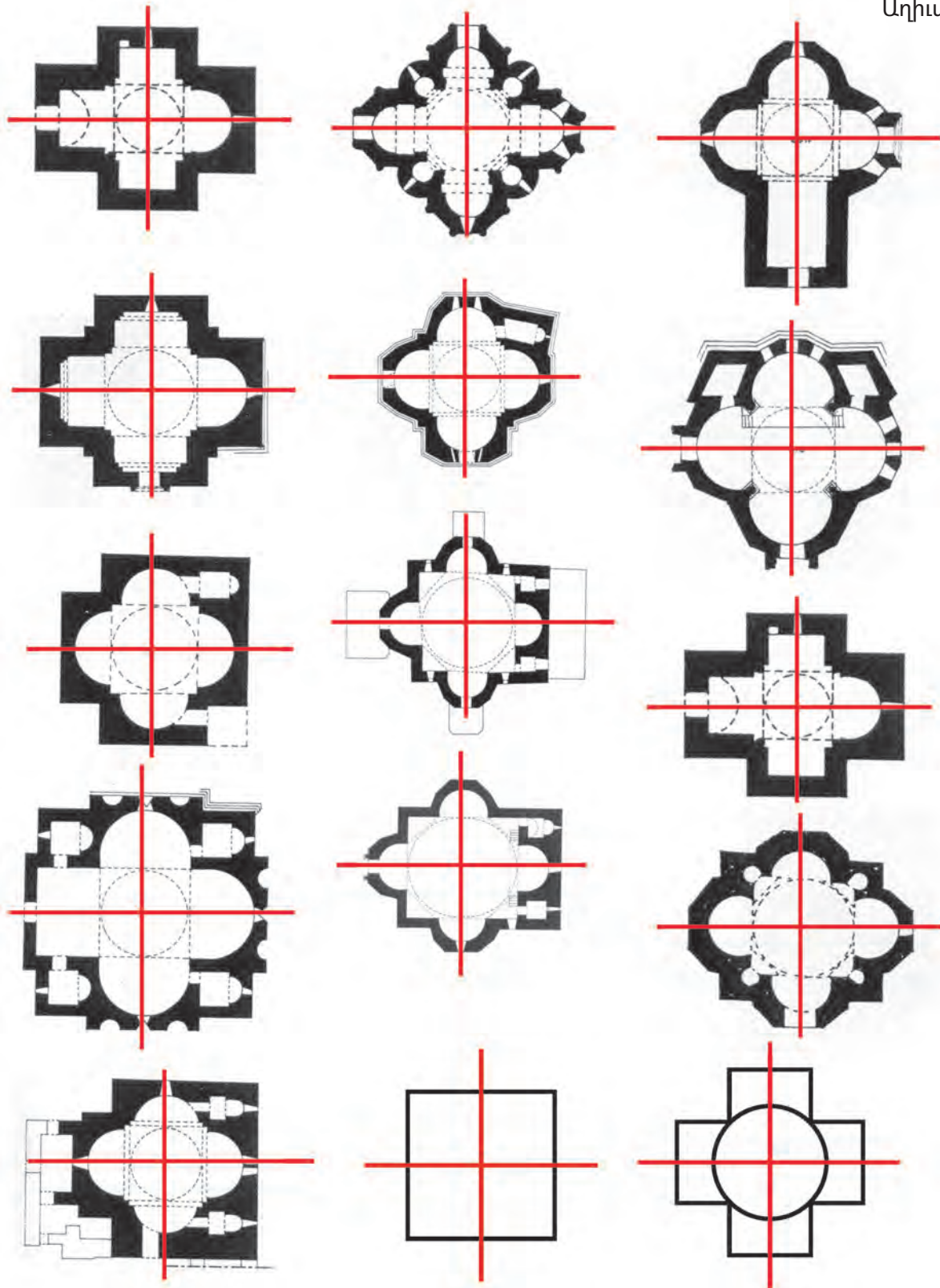

Եռասրահ պաշտամունքային կառույցների յադակագծային եւ ծաւալադարձական յորինուածքների խորհրդանշանային մեկնութիւնը

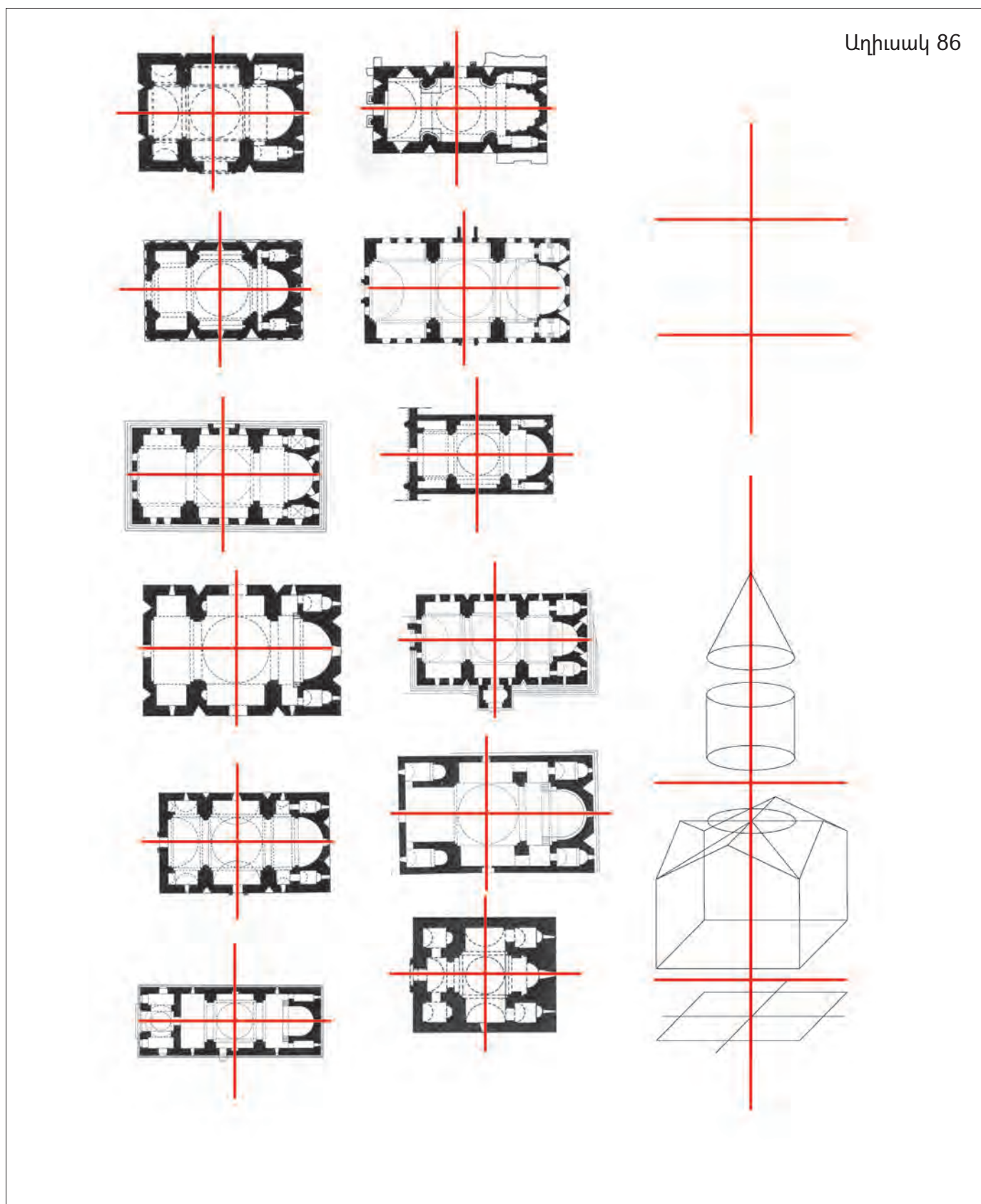

Կենտրոնագմբեթ պաշտամունքային կառույցների յադակագծային յորինուածքների խորհրդանշանային մեկնությունը:

Աղիւսակ 85

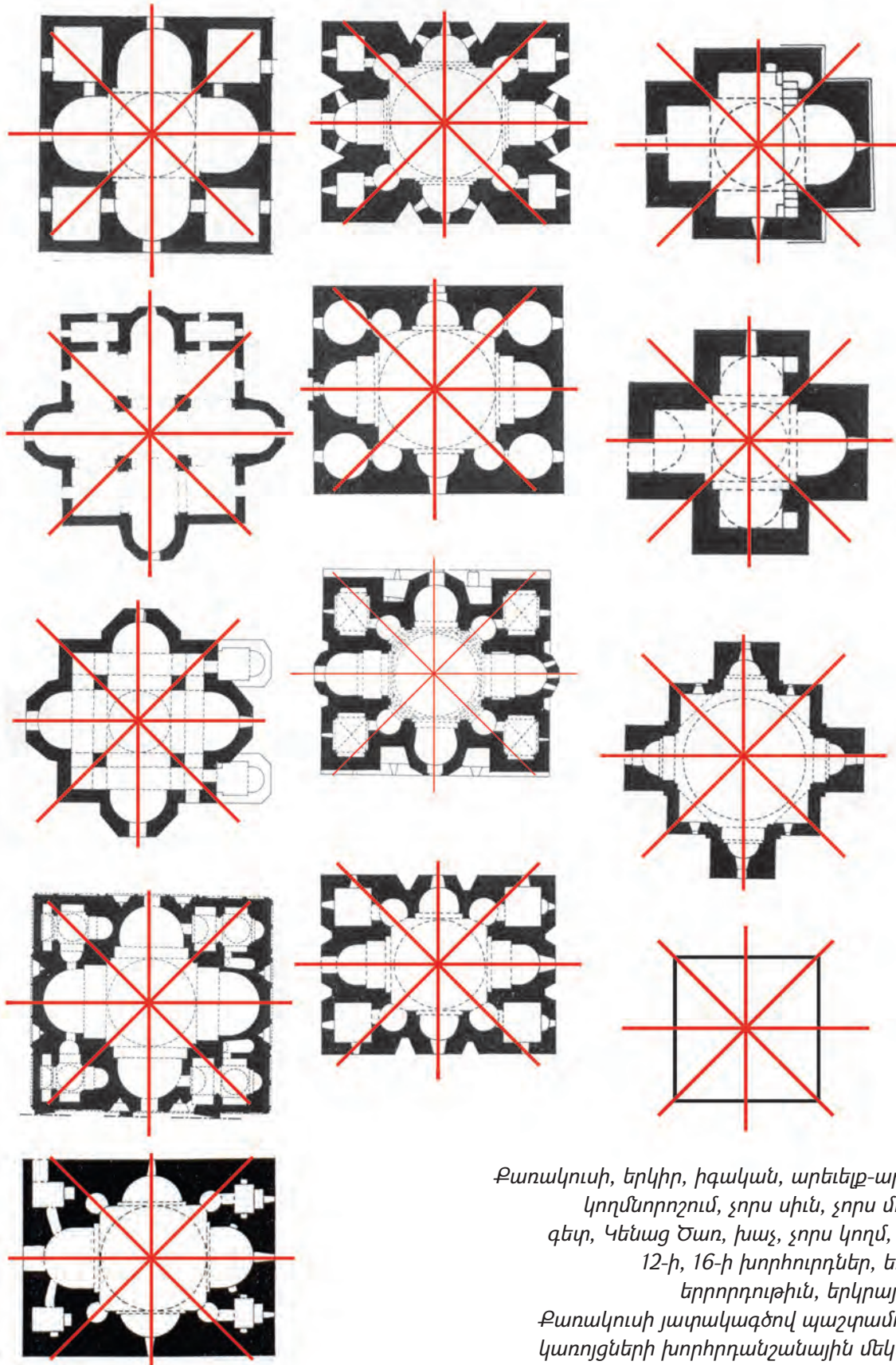
Երկիր, քառակուսի, կլոր, երկինք, քառակողմ, արեւահայեաց
կողմնորոշում, կենտրոնագմբեթ, խաչ, Կենաց Ծառ
Խաչածեւ յապակագծով, կենտրոնագմբեթ պաշտամունքային կառույցների
յապակագծային յորինուածքների խորհրդանշանային մեկնութիւնը

Եռաշերտ, ուղղանկյուն, երկիր, կլոր, երկինք, գմբեթ

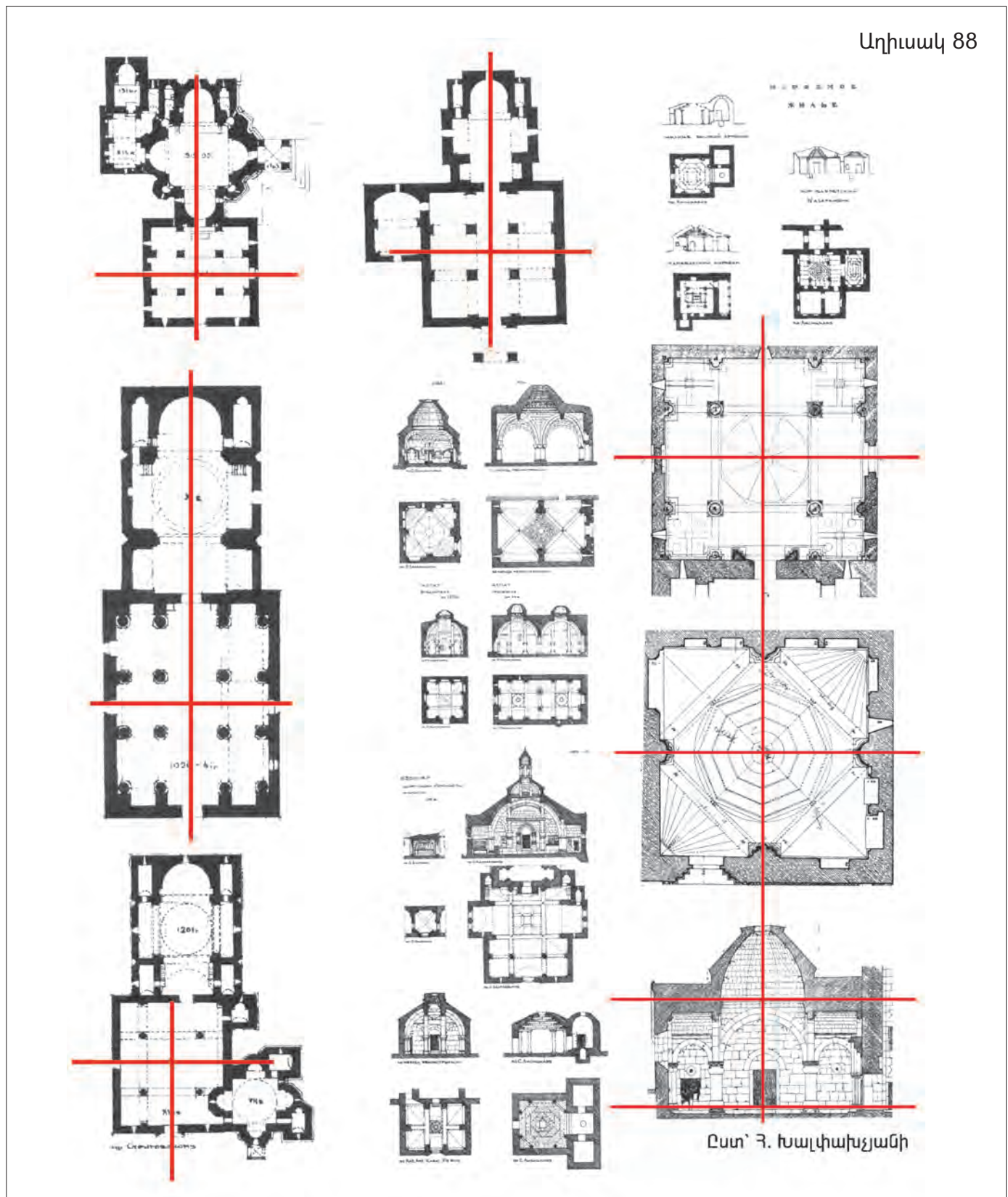
Երկրի քառակողմ և աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգերի կիրառումը պաշտամունքային կառույցների յօրինուածքներում:

Աղիասկ 87

Քառակուսի, երկիր, իգական, արեւելք-արեւմուտք
կողմնորոշում, չորս սին, չորս մոյթ, չորս
գեղ, Կենաց Ծառ, խաչ, չորս կողմ, 4-ի, 8-ի,
12-ի, 16-ի խորհուրդներ, եռաշերտ,
երրորդութիւն, երկրային փուն:
Քառակուսի յափառագծով պաշտամունքային
կառոյցների խորհրդանշանային մեկնութիւնը

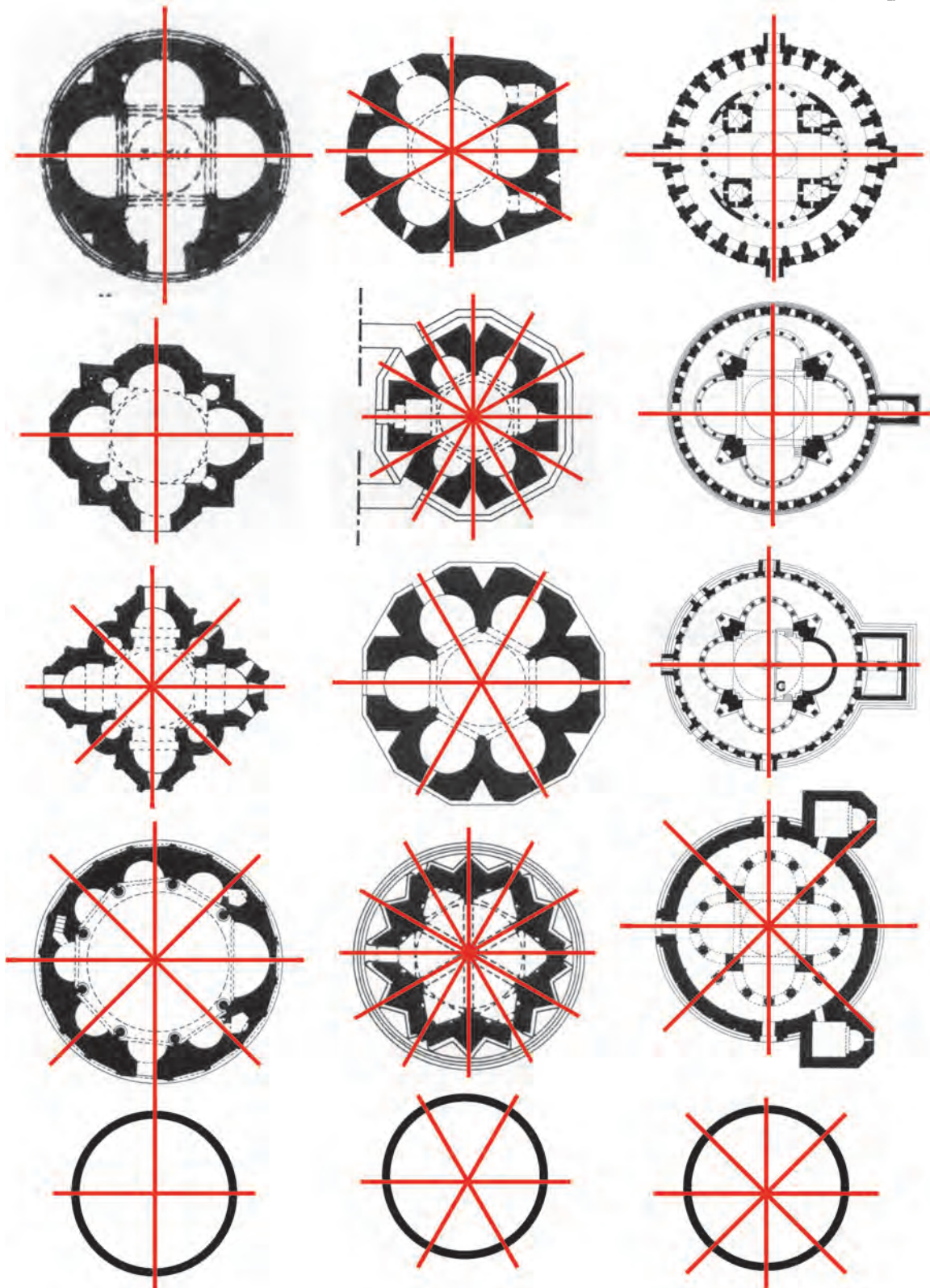
Աղիսակ 88

Երկիր, քառակուսի, ուղղանկյուն, կլոր, երկինք, քառակողմ,
արեւահայեաց կողմնորոշում, կենտրոնագմբեթ, խաչ, Կենսաց Ծառ,
չորս գեղ, եռաշերտ, տուն, գալիթ, եկեղեցի:

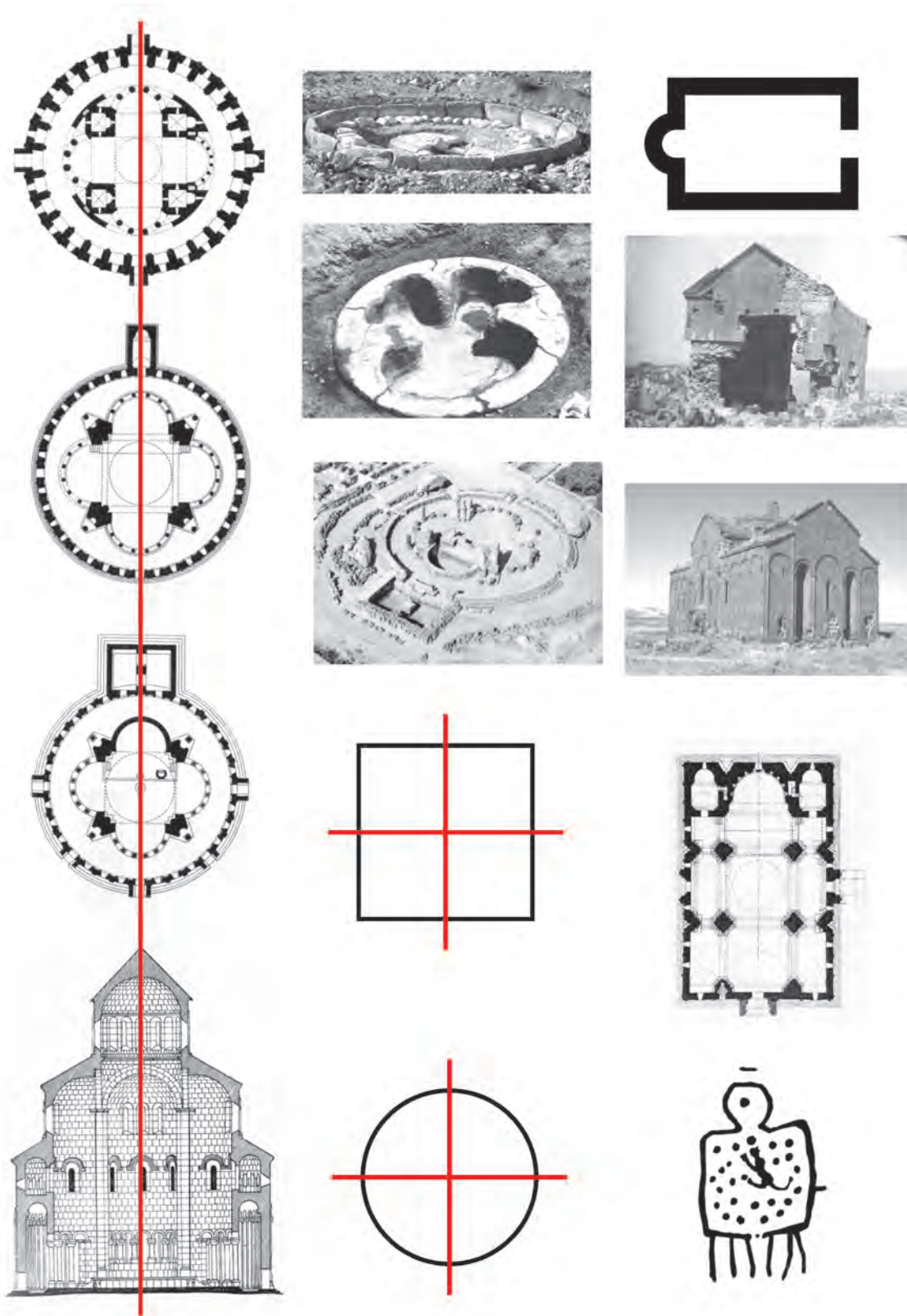
Խորհրդանշանային մեկնությունների կիրառումը գալիթների ճարտարապետությունում:

Աղիւսակ 89

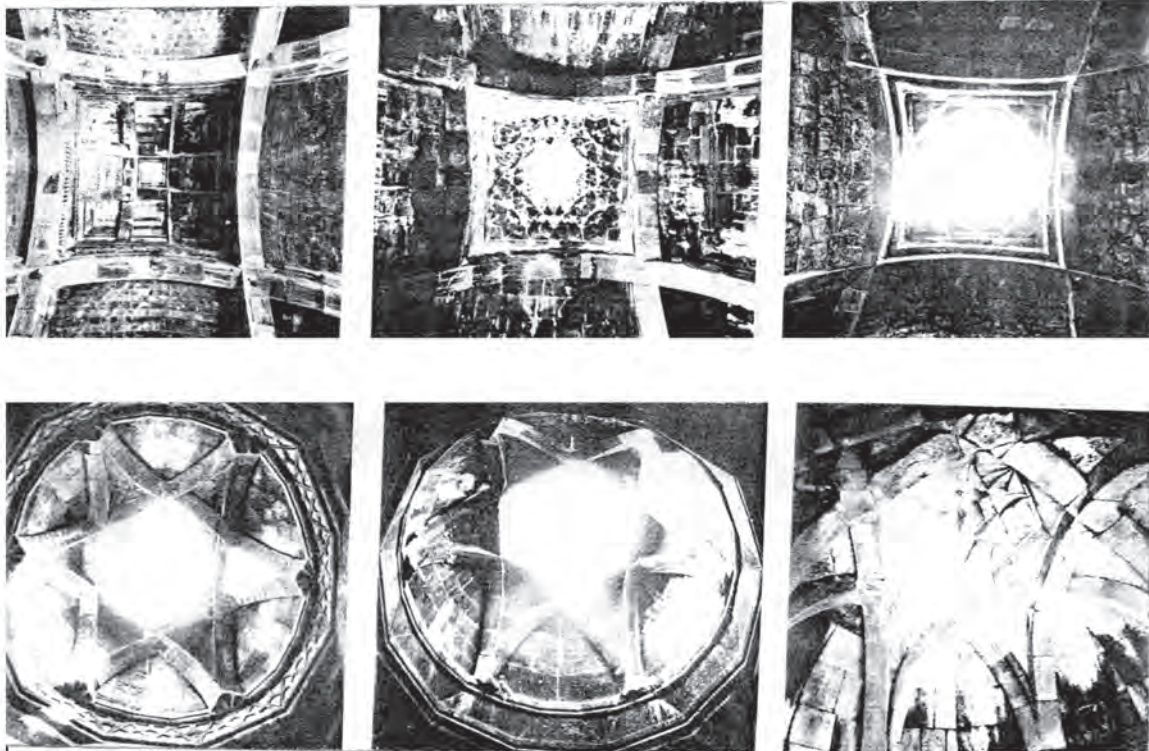
Կլոր յափակագծային յօրինուածքներով պաշտամունքային
կառոյցների խորհրդանշանային մեկնութիւնը:
Կլոր, արեւ, արական, երկինք, Աստուած, Կենաց Ծառ, խաչ, չորս կողմ,
4-ի, 8-ի, 12-ի, 16-ի խորհուրդներ, եռաշերտ, երրորդութիւն:

Աղիւսակ 90

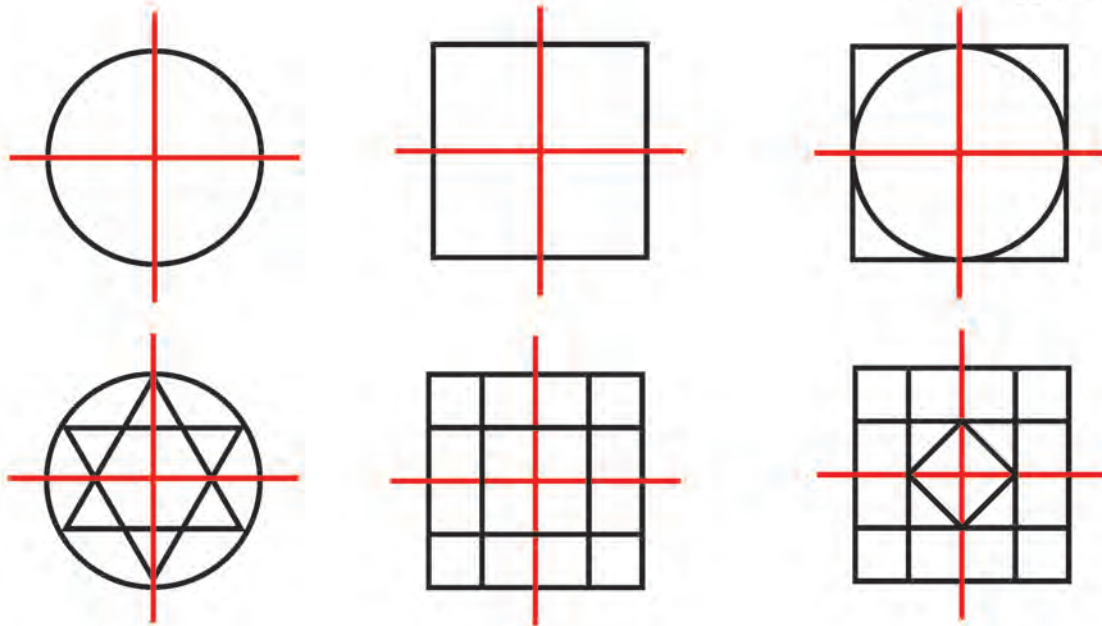

Կլոր՝ երկինք եւ քառակուսի՝ երկիր խորհուրդների կիրառումը
ճարտարապետական յորինուածքներում

Աղիւսակ 91

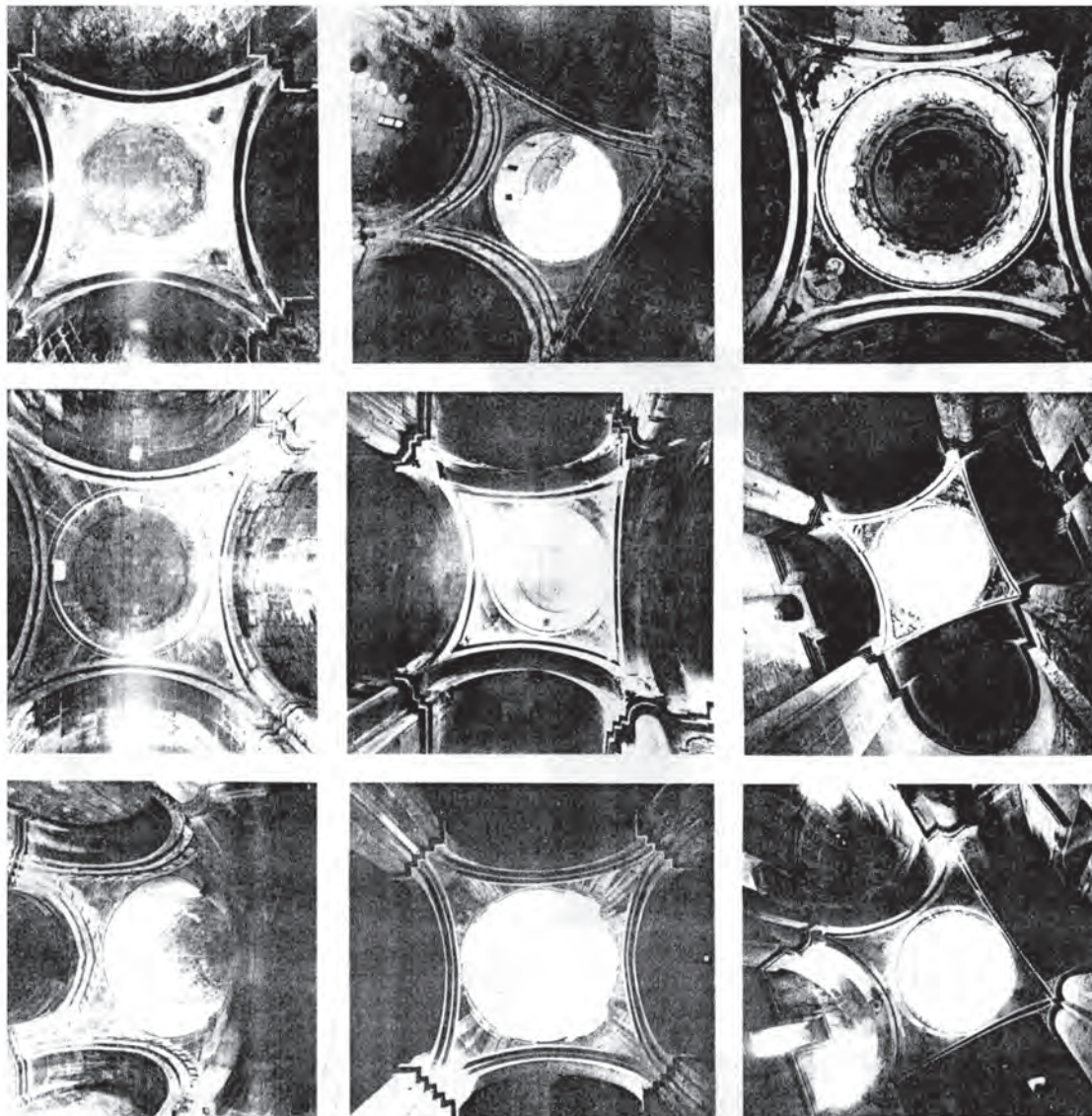

Ըստ Պատիւո Կունէօ

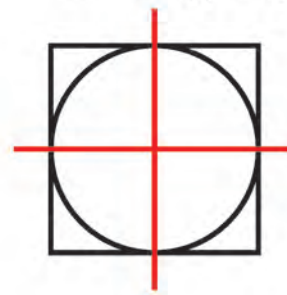
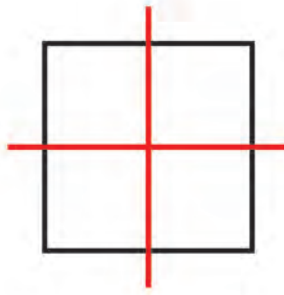
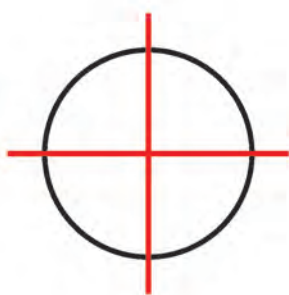

Չորսի խորհուրդը՝ աշխարհի չորս կողմ, չորս գետ,
չորս անտառանիշ, չորս սիւն, չորս մոյթ, չորս կամար

Աղիւսակ 92

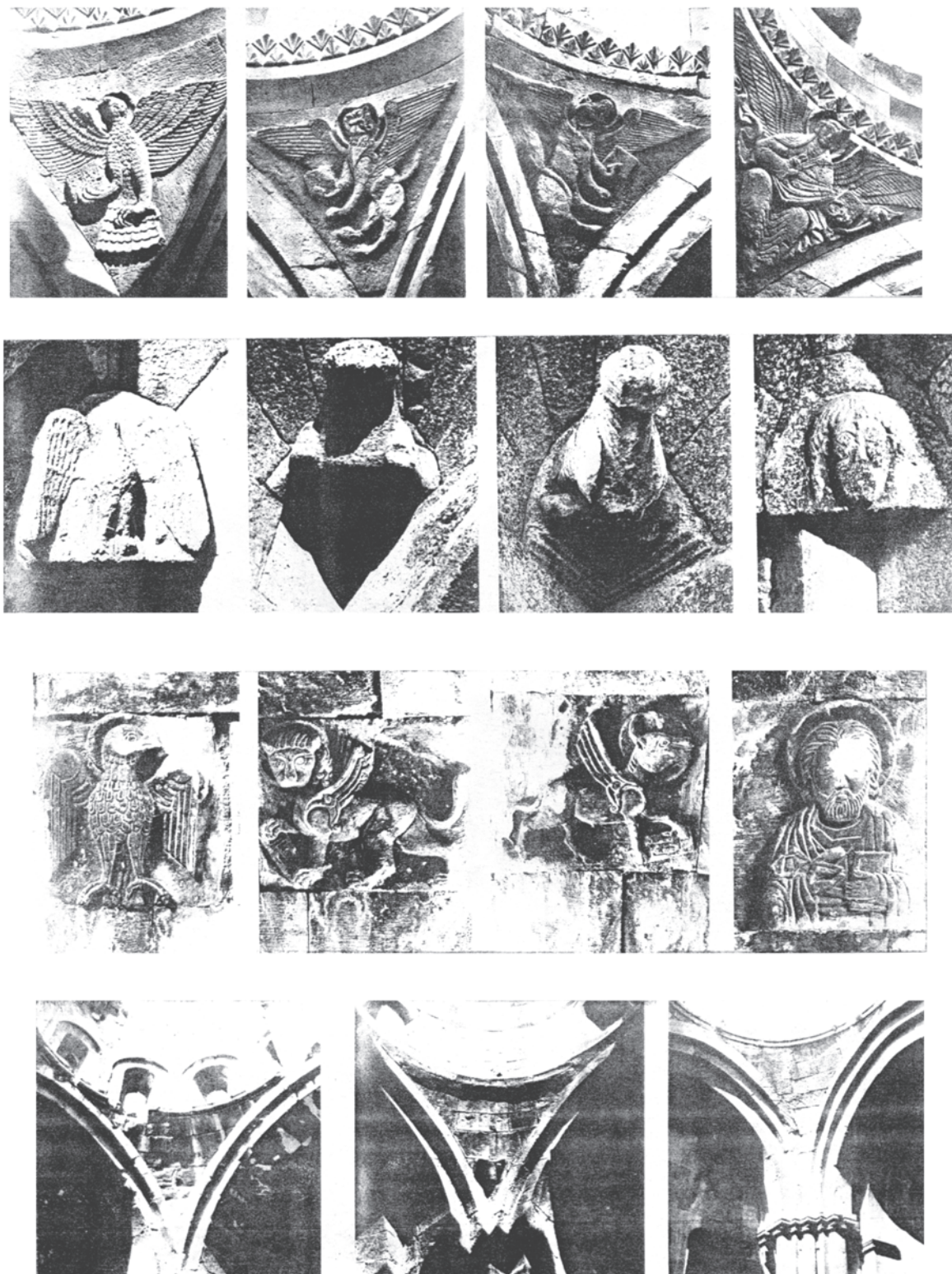

Ըստ Պաուլո Կունձո

Չորսի խորհուրդը՝ աշխարհի չորս կողմ, չորս գետ,
չորս անտառանիշ, չորս սիւն, չորս մոյթ

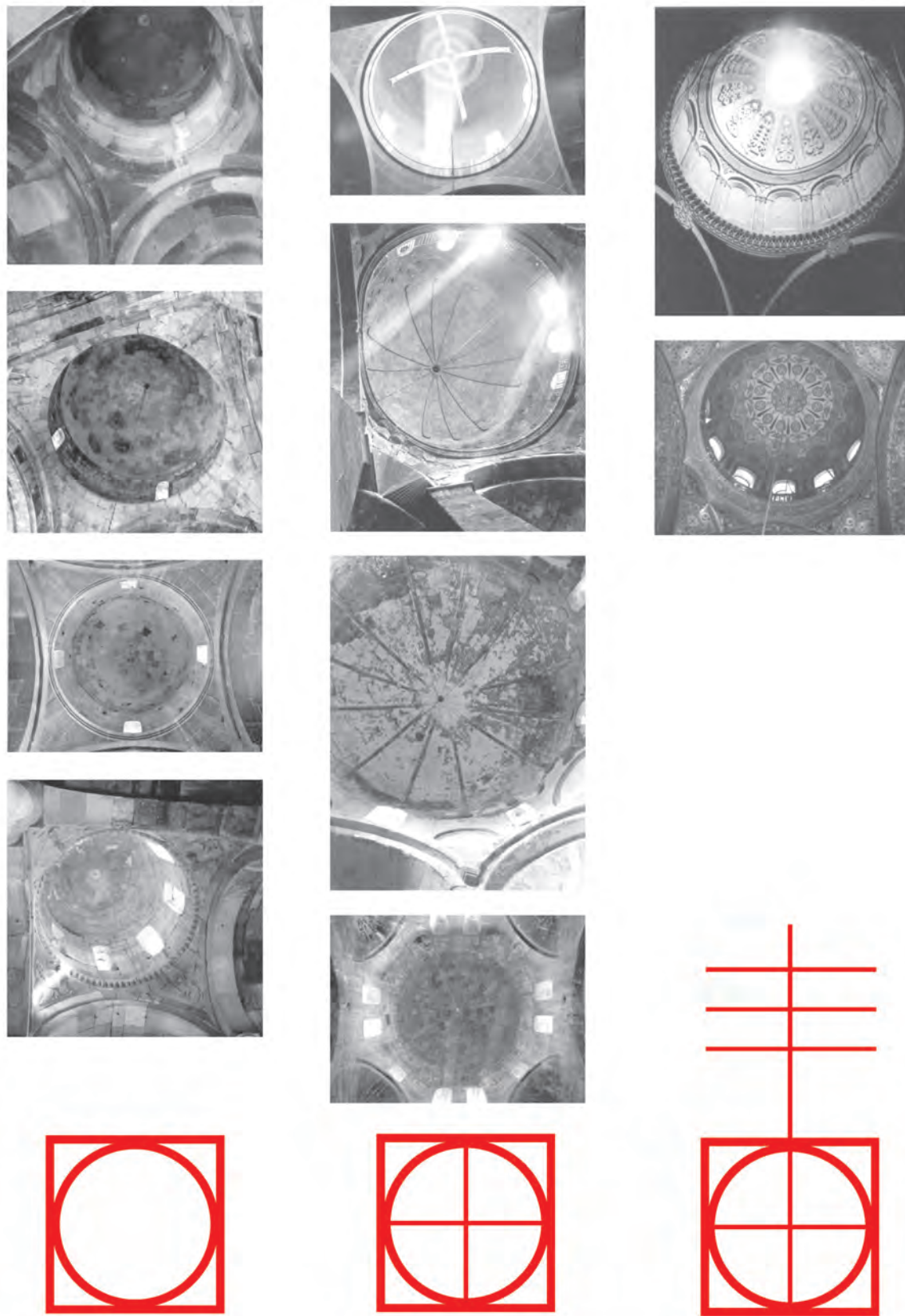
Աղիասկ 93

Ըստ Պատւոյ Կունէօ

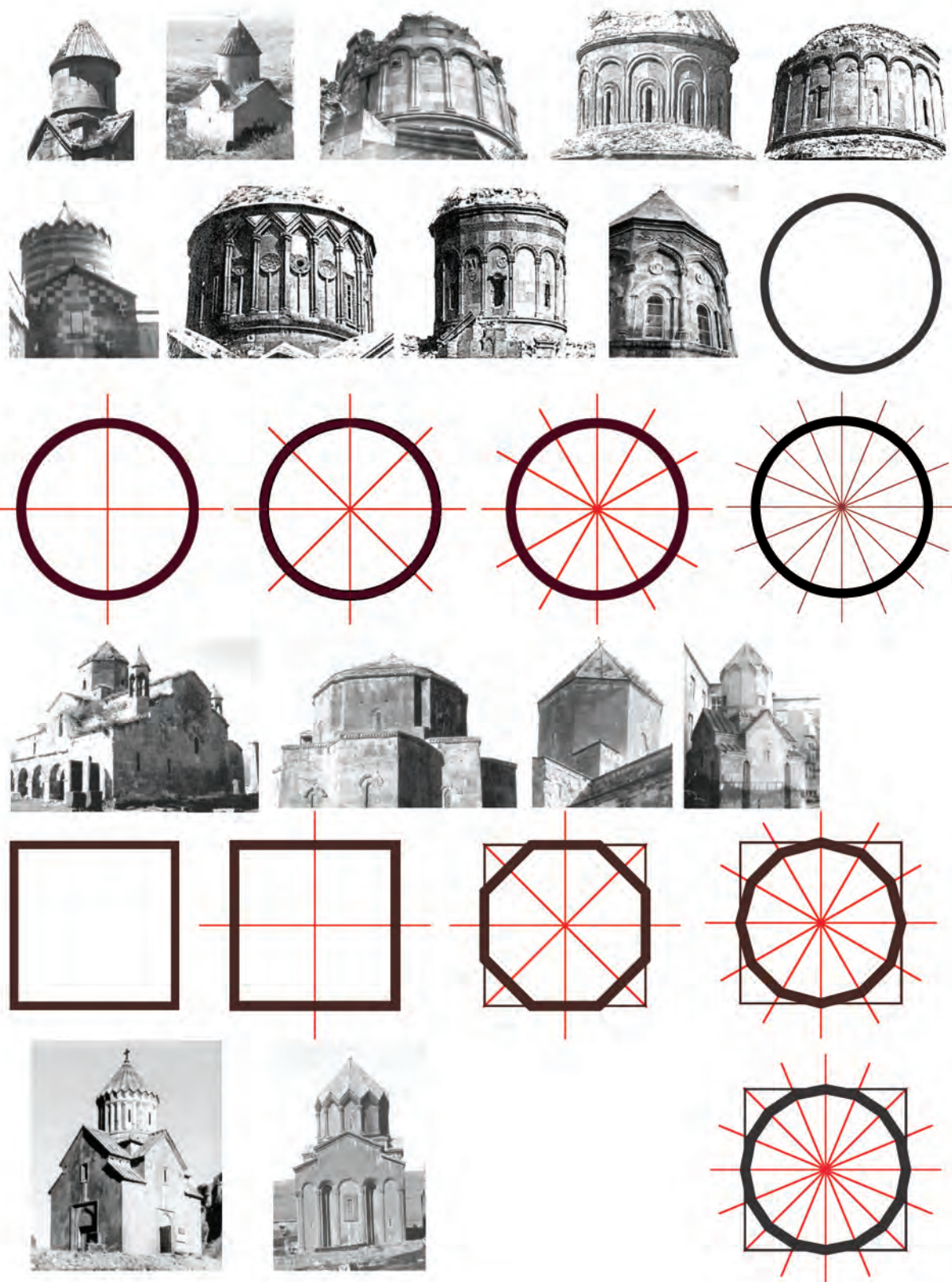
Չորսի խորհուրդը՝ աշխարհի չորս կողմ, չորս գետ, չորս աւերարանիչ

Աղիւսակ 94

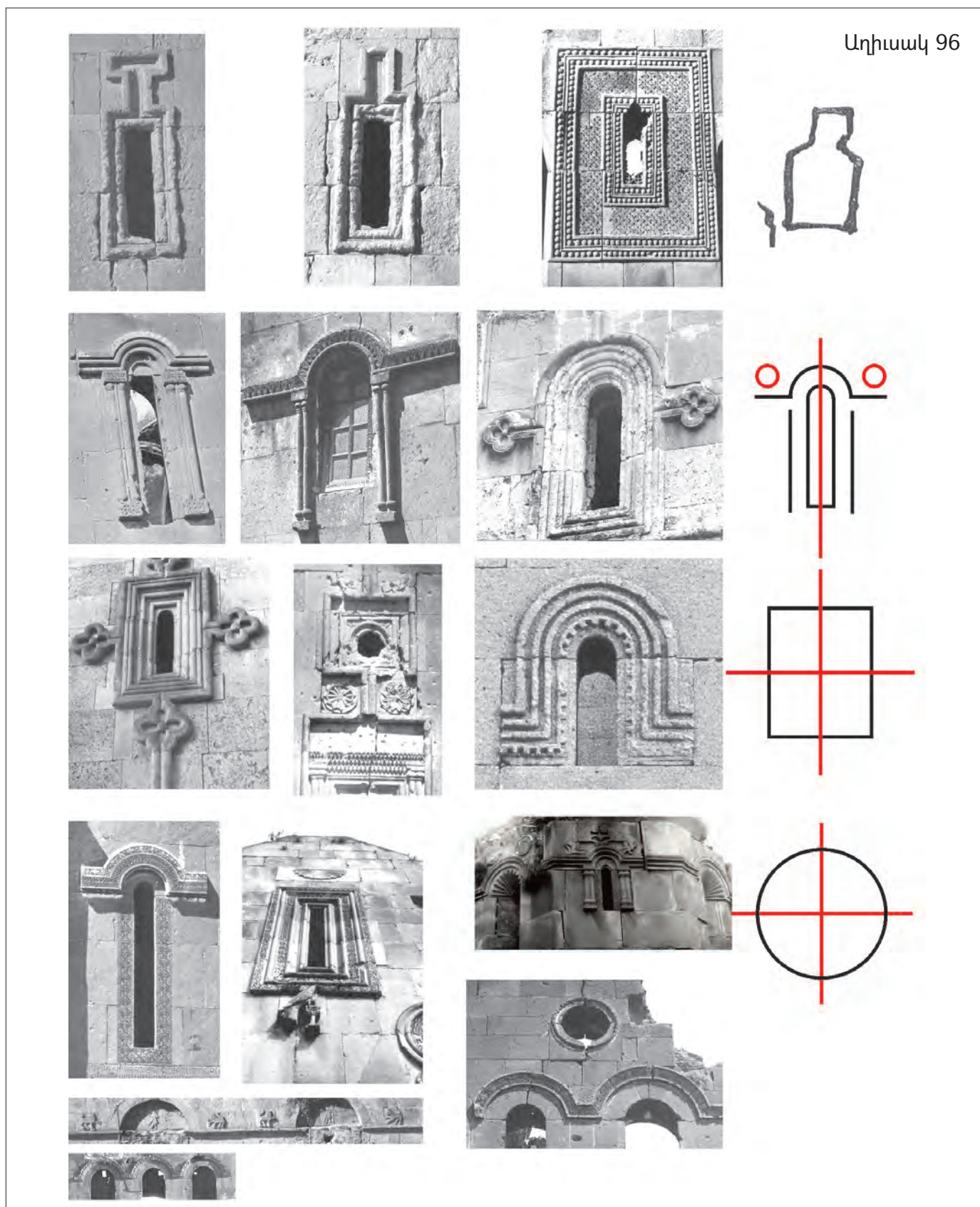

Գմբեթ, եկեղեցի, Կենաց Ծառի վերին սահման, երկնային սահմանի տիրույթ, Կենաց Ծառ, խաչ, արեւ, կլոր+ լոյս, աշխարհի չորս կողմեր, ճանապարհի դէպի երկնային դրախտ

Աղիասկ 95

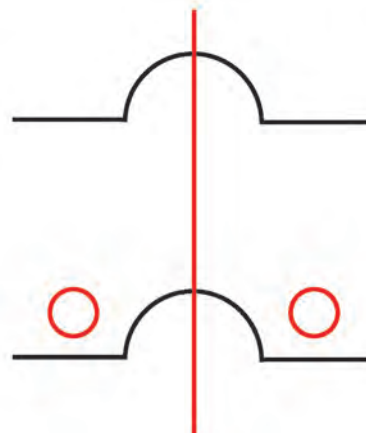

Գմբեթ, Կաթողիկէ, թմբուկ, վեղար, վիզ, գլուխ, կլոր, քառակուսի,
(4, 8, 12, 16, 32 թուերի խորհուրդ), խնձոր, խաչաթոռ, խաչ, չորս կողմ, Կենաց Ծառ

Լուսամուտ, լոյսի մուտք, լոյսի աղբիւր՝
 արեւ, երկինք, աստուածային լոյս, ճշմարիտ լոյս, լոյս շուրջ բոլորը եւ
 աշխարհի չորս կողմերում, լոյս հաւասարապէս ամէնքին,
 արուեստներ, լուսատրտութիւն, արական երկնքից դէպի իգական երկիրը

Աղիւսակ 97

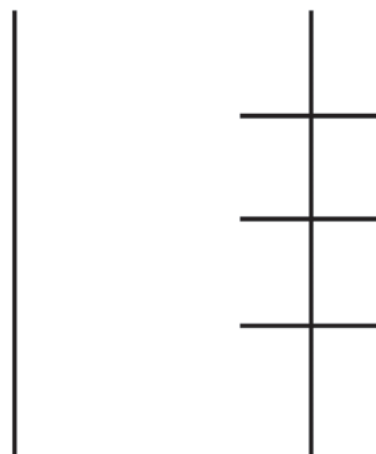
Երկնային լոյսի ներթափանցումը դէպի Աստուծոյ երկրային տուն,
լուսամուտ, կոր, ուղղանկիւն, ուղղանկիւն՝ վերելի մաստում կիսակամարով,
քիւ՝ երկնակամար, արեւ-արուսեակներ

Աղիսակ 98

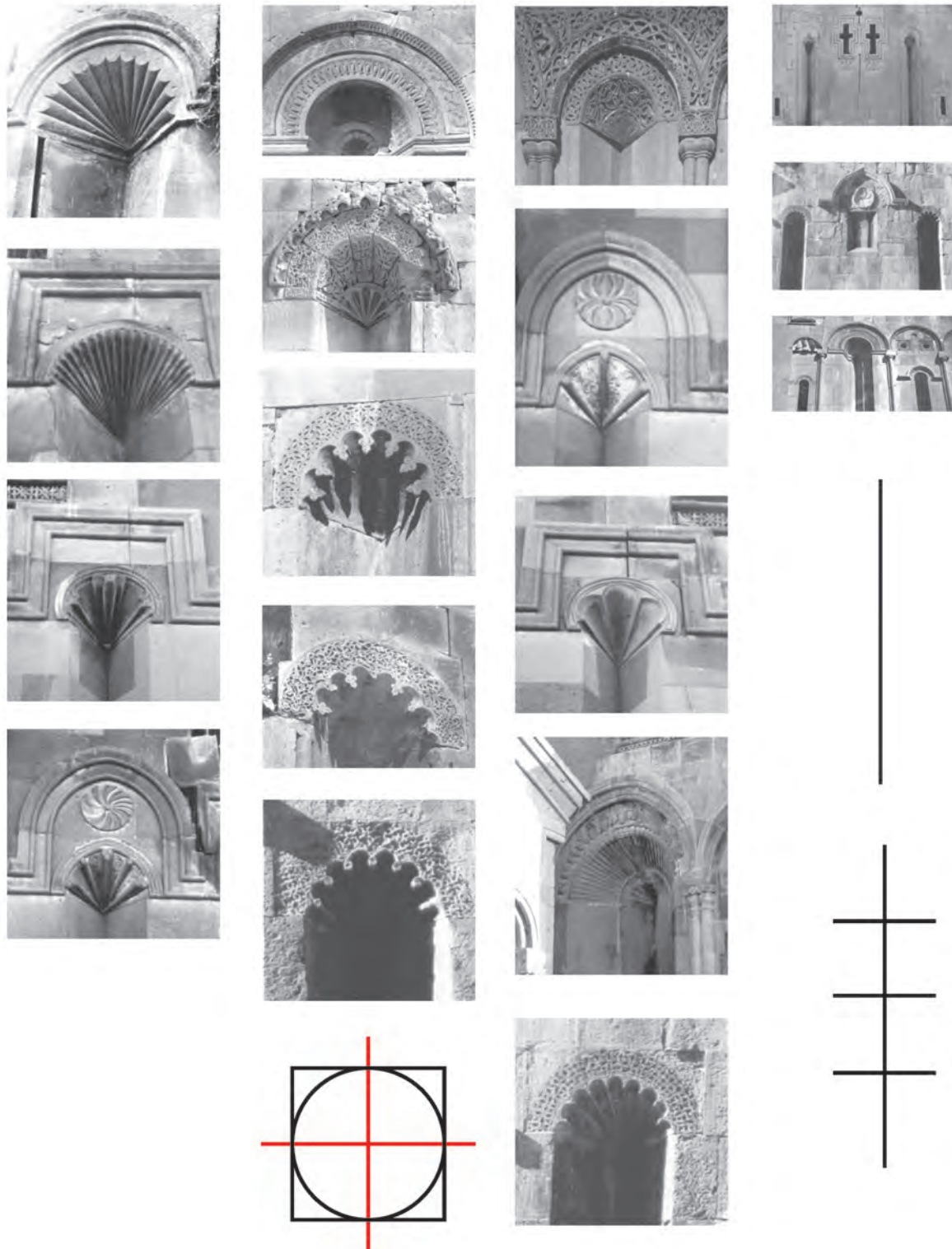
Սին, գաւազան, ուղղահայեաց, եռաշերտ, խոյակ, խոյ, քառակուսի, կլոր, չորս կողմ

Աղիւսակ 99

Հայկական խորշեր, ուղղահայեաց, երկինք - երկիր կապ, եռաշերտ, արեւ, ճշմարտութիւն, վերել-ներքել, սիրամարգ, արուսեակներ

Աղիասկ 100

Հայկական խորշեր, տրուներ, սիրամարգեր, արեւածագ, արեւամուտ, ճաճանչ, լոյս, յաւերժ, ուղղահայեաց, երկինք - երկիր կապ, եռաշերտ, արեւ, ճշմարտությունը՝ վերելից ներքեւ, յաւերժ լոյս Աստծոյ երկրային տան չորս կողմերում

Աղիւսակ 101

Սին, երկիր - երկինք կապ, եռաշերտ (եռադաս), եռաշերտութեան վերին սահման՝ թռչուն

Կլոր, երկինք, թռչուն, աշխարհի չորս կողմ

Տաճարի երկնային սահմանի սկիզբը ազդարարող թռչուն-երկինք

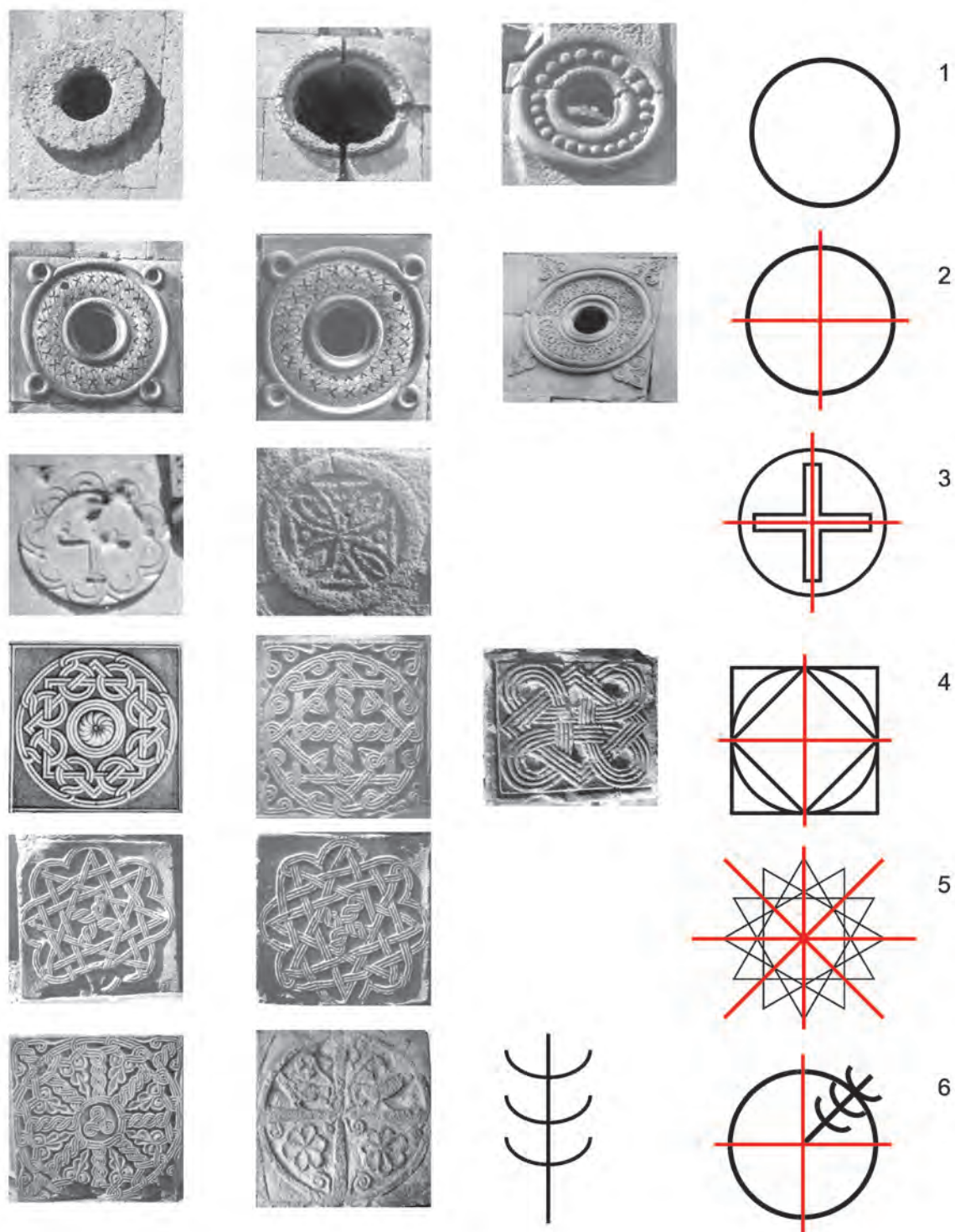
Սին, երկիր - երկինք կապ, եռաշերտ (եռադաս), եռաշերտութիւն, Կենաց Ծառ, ուղղահայեաց, արեւ, Քրիստոս, Գառ, հաւատացեալ հօտ, արուսեակներ, չորս կողմ, եռանկիւն, երկինք, թռչուն

Աղիսակ 102

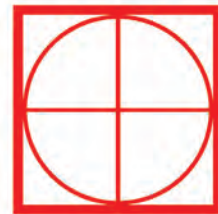
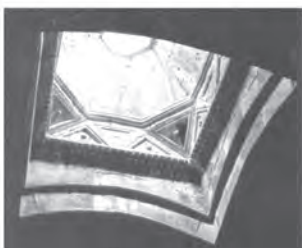
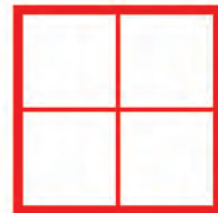
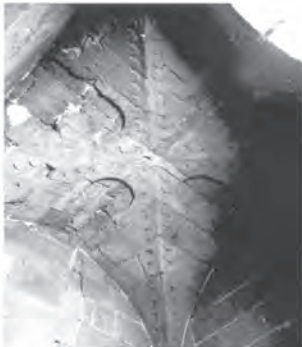
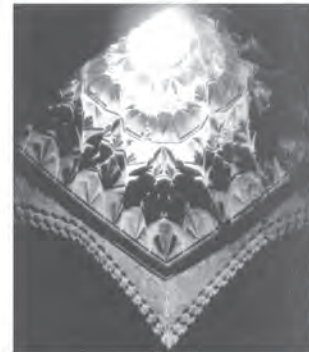
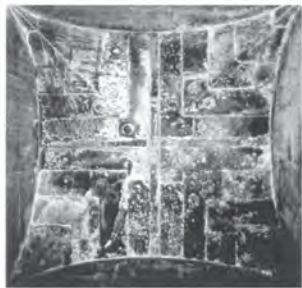
Երկինք - երկիր միասնություն, ցուլ - երկիր, արծիւ - երկինք - թռչուն, առիւծ - արեւ -
Քրիստոս - Աստուած - յաւերժ, գառնուկ - կորուսեալ հօտ - արեւ - յաւերժ

Աղիասկ 103

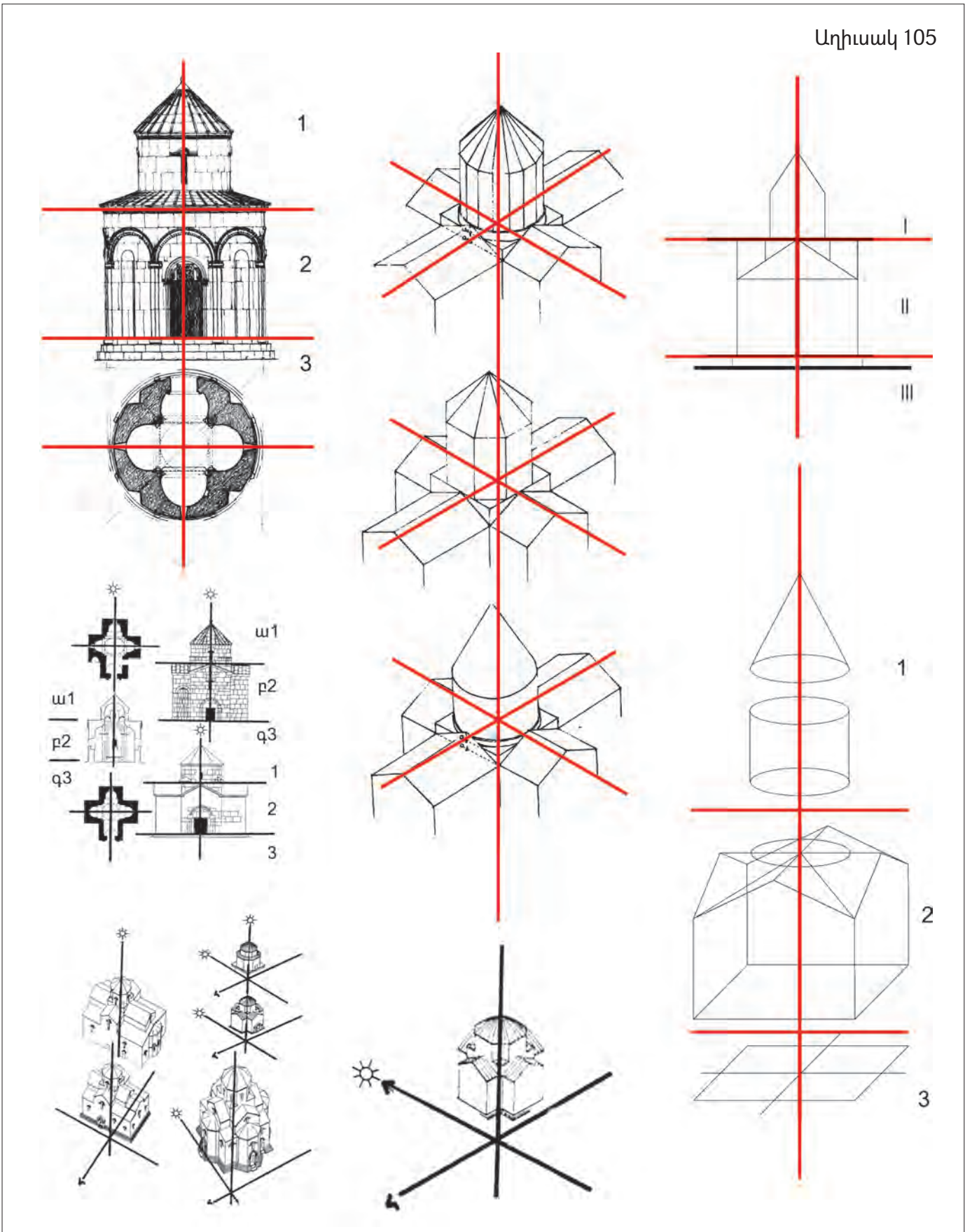
1. լուսամուր, լոյս, երկինք, արեւ, աստղ, յաւերժ, կլոր
2. լուսամուր, լոյս, երկինք, արեւ, աստղ, յաւերժ, կլոր, աշխարհի չորս կողմ
3. երկինք, արեւ, խաչ, արական, Քրիստոս
4. երկիր, երկինք, խաչ, չորս կողմ, յաւերժ
5. երկինք, արեւ, աստղ, երկնային ճշմարտութիւն, եռանկիւն, երրորդութիւն
6. երկիր, երկինք, խաչ, դրախտ, Կենաց Ծառ, յաւերժ

Աղիասկ 104

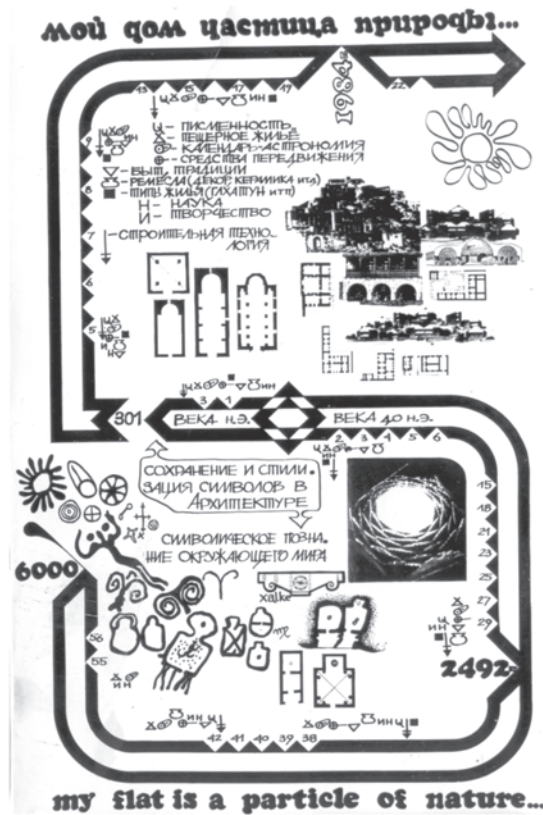

Գալթի երկնային հատուած, քառակուսի, կլոր (երկիր - երկինք կապ)
խաչ, արեւ, Աստուած, յաւերժ

Աղիւսակ 105

Երկրի քառակողմ եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգերը պաշտամունքային կառույցների յատկացվածային եւ ծառայատարածական յօրինուածքներում

ՅԱՊԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա.ԹՃԱԹԻ	- Ալեքսանդր Թամանեանի անուան ճարտարապետութեան ազգային թանգարան-ինստիտուտ
Անդ.	- Անդրադարձ (գրականութեան ցանկում)
ԳՃ.	- գծանկար
դդ.	- դարեր
ԼՀԳ	- Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների
Լուս.	- Լուսանկար
ԽՄ	- Խորանների մեկնութիւններ
հազ.	- հազարամեակ
ՀԱՊ	- Հայաստանի ազգային պատկերասրահ
ՀՃԱՅ	- Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիա
ՀՃԱԼ	- Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի լրաբեր
ՀՃՊ	- Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, 6 հատորով
ՀՊԹ	- Հայաստանի պատմութեան թանգարան
ՀՍՀ	- Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՃԱԹԻ	- Ճարտարապետութեան ազգային թանգարան-ինստիտուտ
մ.թ.ա.	- մեր թուագրութիւնից առաջ
մոտ.	- մօտաւորապէս
մ.ք.ճ.	- մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը
նկ.	- նկար
ՊԲՀ	- Պատմա-բանասիրական հանդէս
Ք.ա.	- Քրիստոսից առաջ
Ք.ե.	- Քրիստոսից ետք
Ք.հ.	- Քրիստոսից յետոյ
ՔՀՀ	- Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան
DAA	- Հայ ճարտարապետութեան վաւերագրեր 22 հատորով
Եր.	- Ереван
КСИА	- Краткие сообщения института археологии
HMA	- Национальный музей архитектуры

ԲԱՌԱՐԱՆ

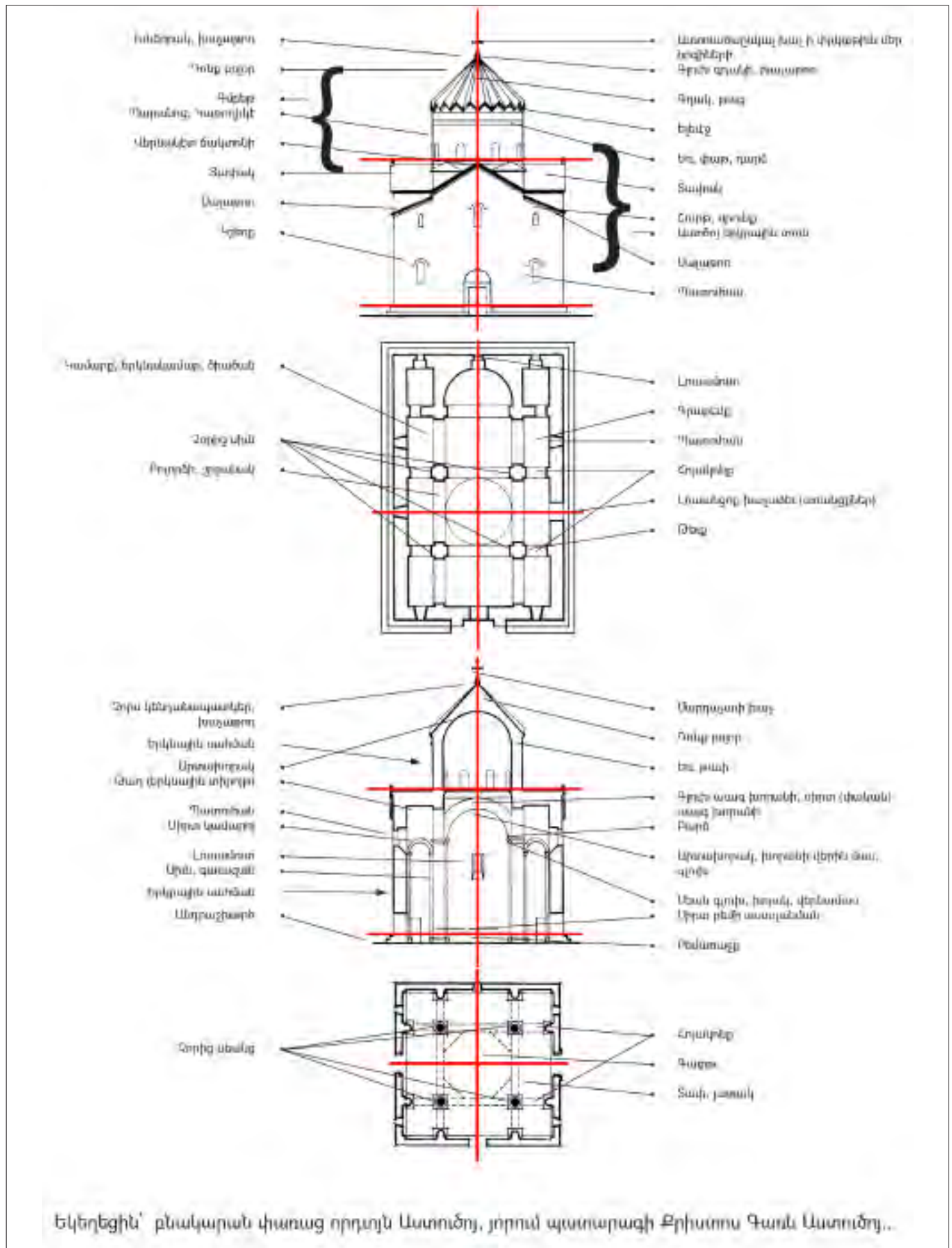
- ագարակ - առանձնատուն, մենատուն (գիւղատնտեսական արտադրական, անասնապահական գործառնական տարածութիւններով համալրուած գիւղական տուն)
- ահեակ - ձախ
- ամբ - բարձր (օրինակ, Ամ(բ)բերդ)
- ակնատ - 1. տանից տուն, պատերի մէջ բացուած անցք, գաղտնուղի, 2. բուխարու (բուխերիկի) աջ եւ ձախ կողմում պատի մէջ բացուած ուղղանկիւն (քառակուսի) խորշեր
- աչքունք - բուխարու (բուխերիկի) աջ եւ ձախ կողմի զարդանախշեր
- աչքունք - բուխարու (բուխերիկի) վերեւի հատուածում, պատի մէջ բացուած կլոր անցք (եր)
- առականք - սեռական սկզբունք, սեռանդամ, *ֆալլիկ*, *ֆալլոս* (phallos), ցուպ
- առաստաղ - կառոյցի վերին սահման, աստղերի, տիեզերական լոյսերի հարթակ
- աւետարանատեղ - աղօթասրահ
- արասան - չափի միաւոր (մոտ. 30 մատ՝ մոտ. 70 սմ)
- արտախորակ - խորանի վերին մաս, գլուխ
- բարձ - խոյակ, սեան գլուխ, ցցուածք
- բեմ - աւագ խորանի այն հարթակը որտեղ բարձրանում են նրա աջ եւ ձախ կողմերում տեղադրուած աստիճաններով (աւագ խորանի հարթակ)
- բեմառաջք - աւագ խորանի յատակն ու սրահի յատակը անջրպետող պատը՝ յաճախ 12 առաքեալների պատկերով կամ բարձրաքանդակներով
- բլուր - բուրգ, սար, յաճախ՝ թաղուած նախկին սրբավայր կլորաւուն
- բոլոր - բոլորող շրջանակ
- բոլորածի - շրջանակ
- բոլորակ - Աստծոյ մատ (չափի միաւոր, աջ ձեռքի բութը)
- բութ մատ - սիւն (երկնքից առ երկիր եկող ճառագայթ, որի աղբիւրը խոյակն է), մարդու ուղեղի աւագանը՝ ողնաշարը
- գաւազան

• գդակ	- վեղար
• գետին	- երկրի մակերեսը, հողակտոր
• գլխատուն	- բնակելի տան տեսակ (բակ դարպասով բընակելի տուն), դարադամ (սեւ տուն)
• գմբեթ-թագ	- արտախորակ, խոյր, արտախոյր, կառոյցը ի մի բերող (գումարող) միաւորող շինութիւն
• գոգ	- պատուհանի զարդանախշ փաթաթ, փաթ
• գոգուռուցիկ	- խորաքանդակ - (<i>քարելիէֆ, հորելիէֆ</i>)
• դաստակերտ	- առանձնատուն, մենատուն, ձեռակերտ
• դարձ	- պտտուող զարդանախշ, զարդագօտի, սեւ եւ կարմիր քարերով դարձեր թմբուկի վրայ
• դարձը առնել, դարձ դառնալ	- պտտուել քարէ կառոյցի պարագծի շուրջ, պատի պարագծի շուրջ եւ այլն
• դարձիք	- տան տանիքի (ծածկի) հիմնական գերանների վրայ՝ հակառակ շարքով շարած փոքր գերաններ
• դուին	- բարձր տեղ, գագաթ, միջնաբերդ, հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանաւորների նստավայր
• դրունք	- սահմանային անցակէտ, այսինքն այն անցքերն ու ճանապարհները որոնք կ'ապահովեն ելեմուտք Հայաստանի հետ
• դօղիկ	- 1. մէկ եւ կէս մատ հաստութեամբ եւ հունցուած՝ միգուցէ օղակաձեւ հացիկ (Վան), 2. դօղ «շրջանակ», սեան վրայ պտտուող օժագալար, նաեւ՝ անասունի պարանոց (Վան)
• եդեմ	- բարձրութիւն, բարձրավանդակ, պարտէզ, դրախտ, <i>պարադիզոս</i> (Paradisus), ըստ սանսգրիտ լեզուի նշանակէ բարձրատեղ ¹ :
• ելեւէջ	- հովիտաձեւ (վեղարի տեսակ)
• եկեղեցի	- պաշտամունքային տիպի կառոյց, որը ունի խորան, բեմ եւ պատարագի սեղան
• եռ	- գիծ, եռացող ջրի պատկեր, տեսք, գիծ, օրինակ, թմբուկի վրայի զարդագօտին կամ այլ նշան-յօրինուածքները
• եռել	- գծել, գիծ քաշել, «բայց գիծն անշուշտ տեղէն ելած, եռացած, ծուռ թելն է», խազած վեր (միգուցէ ուռուցիկ)
• երդիկ	- տան ուղղահայեաց առանցքի վերին մասում՝ տանիքի մէջ բացուած անցքը, տան աչք, արեւ («ծածկուում» է խաչով), երկնային մարմինների ճառագայթներից դարմանուելու անցք
• երեսբաց	- շուք, պատշգամբ, ուշ
• զարդ	- զարդանախշ, զարդաքանդակ, բուսական հիմքով քանդակ
• զիզիքար	- զիզի-մօրաքոյր, հօրաքոյր (կին արմատ), պաշտամունքային, սահմանային քար, իգական խորհրդակիր իմաստով (պորտաքար)
• զոհասեղան	- ընծայասեղան

1 - Ուրեմն, այսու նշանաւ այս չափ ստուգուի որ դրախտն ցած երկրի մի վերայ չէր, որպէս Ասորիք, այլ բարձրադիր, որպէս էր եւ Հայաստան: (Հայաստան յառաջ քան... զհայս, էջ 4):

- թագազլուխ - նեցուկ, սին
- թաղ - կառույցի վերին, երկնային հատուածի տեսակ, ծածկ
- թանձր (թին) - լիցք (Միդիս շարուածքի միջին մասը, նաեւ ցուց) ծուծ
- թաւ խաչ - T տառի պատկերով խաչ, մուրճ, շեշտից եւ բութից բաղադրուած խաչ
- թոնիր-պորտ - տան համակարգում է (նրա կենտրոնում), տան սիրտը
- ժամատուն - պաշտամունքային տիպի կառույց, որը չունի բեմ եւ պատարագի սեղան (ժամատունը միայն աղօթքի համար է նախատեսուած, բացառութիւն է Յաղպատի ժամատունը)
- լուսամուտ - եկեղեցու արեւելեան կողմի կենտրոնական (Աւագ խորանի) պատուհանը
- խնձոր - խաչաթոռ, եկեղեցու թմբուկ-վեղարի ծայրին զետեղուած խաչի հիմք-յենարան, խնձորակ, գնդիկ
- խորհրդանիշ - սիմվոլ
- ծալքատեղ - անկողնային պարագաների դարանատեղի
- կամար - երկնակամար, ծածան
- կեռխաչ - սուաստիկա, թելերը ծռուած խաչ, թելերն աջ կողմ թեքուած՝ արական, ձախ կողմ թեքուած՝ իգական
- կնքանշան - կնիք
- կոճ - գաղտնի պահել, կոծկել
- կոփածո - ձեւաւորուած
- կռան - եգիպտական «խաչ», նշան, անգ՝ Անգղ հա-մաստեղութեան խորհրդանիշ
- կրկներեակ (մարդու) - զուգաւորութիւն՝ հոգեւոր իմաստով (spiritual double of men)
- հատոյթ - կտրուածք
- հերթ - երթ, երդիկ, խաչով ծածկուած
- հոյակոնք - որմնասին, որմնամոյթ
- ձախ թել - սրտի պատուհան, ահեակ թել
- ձոր - մեծ
- ձորեկ - փոքր
- ճարտարութեան արուեստ - ճարտարապետական արուեստ
- ճշմարիտ արեգակ - Տէր Յիսուս
- ճուլք - թարեք
- մարդակ - նարդինների (վիզ գերաններից դէպի պատը գցուած գերաններ) վրայ գցուած գերանները
- մարմին - տան երկրային (պատերով սահմանափակ-ուած) մաս, սեան խարիսխ եւ խոյակի միջեւ ընկած հատուածը՝ սեան մարմին
- միջհատութիւն - թելերը կրկնակի ծռուած կեռխաչ
- յառիճ - եառիճ՝ կամուրջ Աստծո եւ մարդու, երկնքի եւ երկրի միջեւ (օրինակ, Յառիճավանք)
- նարդի - սինների վրայ գցուած գերանից (վիզ), պատի վրայ գցուած գերանները
- նշանակ - նշան, էմբլեմ, նշանի ամբողջութիւնը
- շարան, շղթայ - մէկի բազմակի մէջ կրկնուած

- շղթա
- ուղքեր
- որմ
- չափանիշ
- պատուհան
- պատրիան
- պոլորատուն
- ջուխտակ վիզ
- սալաթոռ
- սեան գլոխ, գլուխ
- սեռական
- սիրտ բեմի
- սին
- սրահ
- վանդակ
- վերնակէտ
- վիզ, տան վիզ
- տան գլուխ
- տանիք
- տափ
- տուն
- ցոլանալ
- ցոլանքանախշ
- ուշ
- փաթ
- փակագիր
- փայտագմբեթ ծածկ
- քարայր
- հիսկեղէն, հիսկէն նախշազարդ գօտի
- տան յատակ, սեան խարխիւն
- պատ
- մասշտաբ
- պատից հանուած
- պատի մէջ բացուած խորշեր, անկողնու եւ այլ պիտոյքների համար
- հազարաշէն (երդիկատր) ծածկով տուն, բոլորատուն
- գերանախայեր, տան տանիքի (նաեւ հազարաշէն ծածկի) հիմնական սինից - սին եւ պատ ընկած գերանները, վիզ
- քիւ
- խոյակ, վերնամաս
- բեղմնաւորում, զարգացում
- բեմառաջք
- գաւազան, Կենաց Ծառ
- երեսբաց, շուաք
- բեմը սրահից անջատող պատնէշ
- երկթեք տանիքի գագաթը, վեղարի վերին սահմանը, ճակտոնի գագաթ:
- ծածկը պահող գերան (լայնական եւ երկայնական գերանները, որ գցում են սինների վրայ)
- կոնաձեւ (գնդաձեւ) տանիքը (հազարաշէն)
- ծածկ, ծագուկ
- 1. յատակ, 2. սալ (ծածկի)
- տուն, ազգ՝ իր բնակած երկրով, ընդարձակ կալուած, տոհմ, սերունդ, կալուած շինութիւններով, գիւղ, դաստակերտ, բուն, նոյն տոհմի սերունդների բնակավայրը
- լոյս ու ստուերը վրան ընկնել
- Հայկական խորշի վերեւի մասում
- տան արեւահայց կողմը, երեսբացը
- եկեղեցու թմբուկի վրայի նախշազարդ գօտին
- գաղտնագիր՝ օրինակ, Յիսուս Քրիստոսի նշանը (մոնոգրամ)
- հազարաշէն
- քարանձաւ

ԱՂԻՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղիասակ 1 - Դրուագներ Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներին
- Աղիասակ 2 - Արեւ, աստղ, յաւերժ, լոյս, երկինք, խաչ խորհրդանշանները Հայկական Լեռնաշխարհում
- Աղիասակ 3 - Ժայռապատկերների եւ *դեկորատիվ* կիրառական արուեստի գործերի խորհրդանշանային ընդհանրությունները
- Աղիասակ 4 - Ժայռապատկերների, զարդաքանդակների, *դեկորատիվ* կիրառական արուեստի գործերի եւ ճարտարապետութեան խորհրդանշանային ընդհանրությունները
- Աղիասակ 5 - Նախաստեղծ Մայր Աստծոյ խորհրդակիր պատկերների դրսեւորումները՝ ժայռապատկերներում, քանդակում, *դեկորատիվ* կիրառական արուեստի գործերում
- Աղիասակ 6 - Քառակուսի (երկիր, Նախաստեղծ Մայր Աստուած), եւ կլոր (երկինք, Նախաստեղծ Հայր Աստուած) պատկերների խորհրդաբանությունը
- Աղիասակ 7 - Նախաստեղծ Հայր Աստուած, արեւ արուսեակներ եւ արականի խորհուրդը
- Աղիասակ 8 - Խորհրդանշանային դրսեւորումները՝ ժայռապատկերներում, *դեկորատիվ* կիրառական արուեստի գործերում եւ ճարտարապետութիւնում
- Աղիասակ 9 - Նմուշներ միջագետքեան խորհրդանշանային մեկնություններից
- Աղիասակ 10 - Սերմ, հատիկ, բողբոջ, *ֆալոս*, *մենհիր*, արական, գմբեթ, խաչ, ուղղահայեաց
- Աղիասակ 11 - Ծիւ, ծաղիկ, Կենաց Ծառ, երկիր, երկինք, աշխարհի չորս կողմ, ծնող զոյգեր եւ եռաշերտ
- Աղիասակ 12 - Եռանկիւնի, երկինք, ծիւ, ծաղիկ, Կենաց Ծառ, չորս կողմ, կլոր, քառակուսի, եռանկիւնի, երկիր, երկինք, խաչ, արեւ
- Աղիասակ 13 - Կլոր, քառակուսի, չորս կողմ, եռաշերտ, ծիւ, ծաղիկ, Կենաց Ծառ, ծնող զոյգ
- Աղիասակ 14 - Երկիր, երկինք, չորս կողմ, արեւ առիծ, հատիկ, ծիւ, չորս տարր, Կենաց Ծառ, կլոր, քառակուսի, խաչ
- Աղիասակ 15 - Երկիր, երկինք, գաւազան, ծիւ, ծաղիկ, սերմ, պտուղ, քառակողմ, եռաշերտ, ցուլ, առիծ, նուռ, արեւ, յաւերժ, ջուր
- Աղիասակ 16 - Ուղղահայեաց, երկիր - երկինք կապ, Կենաց Ծառ, եկեղեցի

- Աղիւսակ 17 - Սին, Կենաց Ծառ, հող՝ երկիր, սերմ, պտուղ, իգական, արեւ, խաչ, երկինք՝ արական, ծնող զոյգեր, տանիք, երկինք, Կենաց Ծառի ծլող, ծնող, վերին սահման, գագաթ, գլուխ, գմբեթ, մարդ, աստուած, ժողովուրդ, եռաշերտ եւ քառակողմ բաժանում
- Աղիւսակ 18 - Երկուսի, երեքի եւ չորսի խորհուրդները
- Աղիւսակ 19 - Մարդու հիմնական գործառոյթների ժամանակացոյցը
- Աղիւսակ 20 - Մարդու հիմնական մշակութաբանական ժամանակացոյցը
- Աղիւսակ 21 - Բնակելի միջավայրի կազմակերպման նախաձեւերը
- Աղիւսակ 22 - Հայկական Լեռնաշխարհի *նէոլիթ* - *էնէոլիթ*եան դարաշրջանների բնակելի տների եւ բնակավայրերի տիպերը
- Աղիւսակ 23 - Այրային (բնական) անկանոն յատակագծային լուծումներից անցում արհեստական՝ անկանոն, կլոր, ուղղանկյուն եւ համակցուած տիպերի
- Աղիւսակ 24 - Օրինակներ Հայկական Լեռնաշխարհի այրային բնակարան բնակավայրերից
- Աղիւսակ 25 - Բնակելի տան յատակագծային լուծումների զարգացման փուլերը
- Աղիւսակ 26 - Կլոր եւ ուղղանկյուն յատակագծով բնակելի տների օրինակներ Հայկական Լեռնաշխարհում
- Աղիւսակ 27 - Արարատեան թագաւորութեան շրջանի բնակելի տների տիպերը
- Աղիւսակ 28 - Նախաստեղծ Մայր Աստուած - երկիր - իգական - *միկրոկոսմ* - օջախ - չորս սին - չորս կողմ - երկինք երկիր - գլխատուն - քարանձաւ
- Աղիւսակ 29 - Նախաստեղծ Մայր Աստուած - երկիր - իգական - տուն - գլխատուն: 0 - 1 - 2 - 3 - 4 - 8-սին - արական - ուղղահայեաց թուերի խորհուրդը
- Աղիւսակ 30 - Բնակելի տան եռաշերտ բաժանման համակարգը
- Աղիւսակ 31 - Առաստաղ հազարաշէնի յօրինուածքային խորհուրդը
- Աղիւսակ 32 - Տուն բնակավայր համալիրի կազմակերպման օրինաչափությունները
- Աղիւսակ 33 - Միջավայրի հոգեբանական ընկալելի մեծ սահմանը
- Աղիւսակ 34 - Բնակավայրի բնական պահպանուածութեան խորհուրդը
- Աղիւսակ 35 - Բնակավայրերի քաղաքաշինական յօրինուածքներում, բնական պաշտպանուածութեան խորհուրդը
- Աղիւսակ 36 - Մարդու մարմնի համաչափական սահմանումը՝ բնակելի միջավայրում
- Աղիւսակ 37 - Ցերեկային ժամերի ընթացքում «իւրացուող» տարածքների սահմանումը
- Աղիւսակ 38 - Թռչուն, եռանկյուն, ուղղանկյուն, կլոր խորհրդանշանային մեկնութիւնները Անիի ճարտարապետական յօրինուածքներում
- Աղիւսակ 39 - Լուսամուտի, Հայկական խորշերի խորհուրդների կիրառումը ճարտարապետութիւնում
- Աղիւսակ 40 - Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 41 - Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 42 - Գանձասարի Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը

- Աղիւսակ 43 - Սբ. Ստեփաննոս Նախավկայ - Դարաշամբի եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 44 - Յաղիճի Սբ. Աստուածածին եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 45 - Մարմաշէնի համալիրի խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 46 - Կենաց Ծառի խորհուրդը
- Աղիւսակ 47 - Սեան խորհուրդը
- Աղիւսակ 48 - Խաղող, նուռ, տերեւ եւ այլ խորհրդանշանային մեկնութիւնները ճարտարապետութիւնում
- Աղիւսակ 49 - Նախաստեղծ Մայր Աստծոյ խորհրդակիր պատկերի կիրառումը բնակելի տների յատակագծային լուծումներում
- Աղիւսակ 50 - Նախաստեղծ Մայր Աստծոյ խորհրդակիր պատկերի կիրառումը պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային յօրինումներում
- Աղիւսակ 51 - Արեւ, աստղ, արական, չորս կողմ, նախաստեղ Մայր աստուած, երկիր խորհրդակիր պատկերները
- Աղիւսակ 52 - Ճարտարապետական յօրինումների հորիզոնական առանցքը՝ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգում
- Աղիւսակ 53 - Ճարտարապետական յօրինումների ուղղահայեաց առանցքը՝ աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգում
- Աղիւսակ 54 - Ճարտարապետական յօրինումների նախաստեղծ ելակետային բանալին
- Աղիւսակ 55 - Ճարտարապետական յօրինումների մոդել-մանրակերտը
- Աղիւսակ 56 - Ճարտարապետական յօրինումների երկրային սահմանից անցումը երկնայինին
- Աղիւսակ 57 - Քառակուսի, կլոր, եռանկիւնի պատկերների կիրառումը
- Աղիւսակ 58 - Գառնիի եւ Մուսասիրի տաճարների յօրինումների համեմատութիւնը, աշխարհի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերում
- Աղիւսակ 59 - Միասրահ պաշտամունքային կառոյցների, յատակագծային յօրինվածքների խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 60 - Սրահից գմբեթին անցնելու օրինաչափութիւնների խորհուրդը
- Աղիւսակ 61 - Երուանդունիների դամբարանի խորհրդանշանային մեկնութիւնը
- Աղիւսակ 62 - Տարածաշինական համակարգը Հայկական Լեռնաշխարհում
- Աղիւսակ 63 - Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Աշտարակի քաղաքաշինական յօրինումներում
- Աղիւսակ 64 - Քառակողմը եւ եռաշերտը բնակավայրի կենտրոնում
- Աղիւսակ 65 - Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Բանանցի քաղաքաշինական յօրինումներում
- Աղիւսակ 66 - Երկրի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Ջուղայի եւ Անիի քաղաքաշինական յօրինումներում
- Աղիւսակ 67 - Հաստատուն խորհրդակիրներ
- Աղիւսակ 68 - Հաստատուն խորհրդակիրներ
- Աղիւսակ 69 - Ուղղահայեացի խորհուրդը
- Աղիւսակ 70 - Մարդակենտրոնութեան խորհուրդը
- Աղիւսակ 71 - Կլորի, քառակուսու, խաչի, եռանկեան խորհուրդը
- Աղիւսակ 72 - Աշխարհի չորս կողմի խորհուրդը
- Աղիւսակ 73 - Չորս տարրերի խորհուրդը
- Աղիւսակ 74 - Սկզբի եւ շարունակականութեան խորհուրդը

- Աղիւսակ 75 - Սկզբի եւ յաւերժի խորհուրդը
 Աղիւսակ 76, - Յաւերժ մեծի եւ յաւերժ փոքրի խորհուրդը
 77
 Աղիւսակ 78 - Աշխարհի չորս կողմի, կենտրոնի, առանցքի, Կենաց Ծառի խորհուրդը
 Աղիւսակ 79 - Ճարտարապետական կառույցի *մոդել*-մանրակերտը
 Աղիւսակ 80 - Կեանքի ծաղիկի խորհուրդը
 Աղիւսակ 81 - Աշխարհի նշանային համակարգը
 Աղիւսակ 82 - *Մակրո* - եւ *միկրո* կոսմոսի խորհուրդը
 Աղիւսակ 83 - Եռասրահ պաշտամունքային կառույցների խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 84 - Կենտրոնագմբեթ պաշտամունքային կառույցների խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 85 - Խաչածեւ յատակագծով կենտրոնագմբեթ պաշտամունքային կառույցների խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 86 - Երկրի քառակողմ եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգերի կիրառումը պաշտամունքային կառույցների յորինուածքներում
 Աղիւսակ 87 - Քառակուսի յատակագծով պաշտամունքային կառույցների խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 88 - Խորհրդանշանային մեկնությունների կիրառումը գաւիթների ճարտարապետությունում
 Աղիւսակ 89 - Կլոր յատակագծով պաշտամունքային կառույցների խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 90 - Կլոր՝ երկինք եւ քառակուսի՝ երկիր խորհուրդների կիրառումը
 Աղիւսակ 91 - Չորսի խորհուրդը գմբեթների յորինուածքում
 Աղիւսակ 92 - Չորս կողմ, չորս գետ, չորս աւետարանիչ, չորս սիւն, չորս մոյթ խորհուրդները
 Աղիւսակ 93 - Չորս աւետարանիչների կենդանակերպ խորհուրդը
 Աղիւսակ 94 - Գմբեթ, Կենաց Ծառի խորհուրդը
 Աղիւսակ 95 - Գմբեթ վեղարի խորհուրդը
 Աղիւսակ 96 - Լուսամուտի յորինուածքային խորհուրդը
 Աղիւսակ 97 - Երկինք, կշեռք, արուսեակներ, լոյսի խորհուրդը
 Աղիւսակ 98 - Խոյ - խոյակի եւ սեան խորհուրդը
 Աղիւսակ 99 - Հայկական խորշերի խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 100 - Հայկական խորշերի խորհրդանշանային մեկնությունը
 Աղիւսակ 101 - Երկինք - թռչունի խորհուրդը
 Աղիւսակ 102 - Տուլ, առիծ, արծուի խորհուրդը
 Աղիւսակ 103 - Խաչ, Կենաց Ծառ, կլորի խորհուրդը
 Աղիւսակ 104 - Գաւթի երկնային հատուածի խորհուրդը
 Աղիւսակ 105 - Երկրի քառակողմ եւ աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգերը պաշտամունքային կառույցների յատակագծային եւ ծաւալատարածական յորինուածքներում
 Աղիւսակ 106 - Աշոտ Գրիգորեանի «Իմ տունը բնութեան մասնիկն է» թեմայով ցուցադրանքը Սոֆիայի «Ինտերարխ-85» միջազգային ցուցահանդեսում, 1985թ.

Աղիւսակներում օգտագործուել են. Աս. Մնացականեանի, Գր. Կարախանեանի, Պ. Սաֆեանի, Վ. Բոլոյեանի, Հ. Մարտիրոսեանի, Թ. Թորամանեանի, Հ. Ղալիփախչեանի, Սող. Վարդանեանի, Վ. Իլյինայի, Դ. Ախունդովի, Ա. Գրինի եւ Զ. Բլեքի, Կ. Թոխատեանի աշխատություններից եւ Ալեքսանդր Թամանեանի անուան ճարտարապետութեան ազգային թանգարան-ինստիտուտի պահոցից վերցուած լուսանկարներ եւ գծագրեր: Աղիւսակներում ներկայացուած սխեմաները, գծագրերը եւ հաւելումները (այդ թում՝ գունաւոր) հեղինակինն են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 (վերահրատ. Եր., 1991, լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի, Եր., «ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.»), 486 էջ:
2. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ա.Գ. Աբրահամյանի և Գ.Բ. Պետրոսյանի, Եր., «Սովետական գրող», 1979, 398 էջ:
3. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն խորանացն.- Խորանների մեկնություններ, աշխ. Վիգեն Ղազարյան, Եր., «Սարգիս Խաչենց», 1995, 191 էջ, էջ 33-37:
4. Վանական Վարդապետ, Վասն խորանաց Աւետարանի.- ԽՄ, էջ 62-67:
5. Գրիգոր Տաթևացի, Ի ցանկն Աւետարանին տեսութիւն եւ վասն ժ խորանացն.- ԽՄ, էջ 86-103:
6. Պաւղոս Բաբունապետն ... մեկնեաց զորպիսութիւն համաբարբառացս ի յԱւետարանէն.- ԽՄ, էջ 104-107:
7. Ստեփաննոս Զիք Զուղայեցի, Ոտանաւոր մեկնութիւն խորանաց.- ԽՄ, էջ 126-39:
8. Ներսէս Շնորհալի, Պատճառ ժ խորանաց Սուրբ Աւետարանին՝ վասն գունոցն երանգոց եւ զանազան հաւուցն եւ սեղանոյն եւ խաչիցն.- ԽՄ, էջ 140-45:
9. Փաւստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը՝ Բ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Եր., «Երևանի համալսարան», 1987, 455 էջ:
10. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Աշ. Աբրահամյանի, Եր., «Հայաստան», 1970, 255 էջ:
11. Ղեվոնդ, Պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., «Սովետական գրող», 184 էջ:
12. Մնացականյան Աս., Հայկական զարդարվեստ, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1955, 659 էջ:
13. Զարյան Ա., Հայ ճարտարապետություն, Եր., «Վան Արյան», 1996, 233 էջ, նույնը, Հայ ճարտարապետության տարածումը և Լեոնարդո Դա Վինչիի հայկական վարկածը, Եր., «Ապոլոն», 1994, 104 էջ, նույնը, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1986, 198 էջ:
14. Ղազարյան Վ., Առաջաբան.- ԽՄ, էջ 5-29:
15. Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, «Հառիճավանք», 2001, 60 էջ, 2001:

16. Գրիգորեան Աշ., Կլոր, ուղղանկիւն, եռանկիւնի յորինուածքները եւ քառակողմ ու եռաբաժան համակարգերը հայ ճարտարապետութիւնում.- Դանդէս ամսօրեայ, 1988, Վիեննա, Գրիգորեան Աշ., Խորհրդանշանային մտածելաձեւը եւ ճարտարապետութիւնը, Պետպատկեր 94-375, ՃԱԹԻ-ի ամփոփիչ հաշվետւոյն, Եր., 1997:
17. Генон Р., Символы священной науки, М., «Беловедье», 2002, 494 с.
18. Холл Д., Словарь сюжетов и символов в искусстве, М., «Крон пресс», 1996, 655с.
19. Тресиддер Д., Словарь символов, М., «Издательско-торговый дом Гранд, Фаир пресс», 1999, 448 с.
20. Фоли Д., Энциклопедия знаков и символов, М., «Вече», 1996, 432 с.
21. Кох Р., Книга символов, эмблемата, М., «Золотой век», 1995, 368 с.
22. Black J. and Green A., Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, Univ. of Texas Press, Austin, 2000, 192 p.
23. Андреева В., Куклев В., Ровнер А., Энциклопедия символов, знаков, эмблем, М., «Локид-миф», 2000, 576 с.
24. Бауер В., Дюмоц, С. Головин, Энциклопедия символов, М., «Крон пресс», 1995, 512 с.
25. Ferguson G., Signs and Symbols in Christian Art, London, Oxford, N.Y., Oxford Univ. Press, 1984, 183 p.
26. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, հ. 1, Եր., «ԱրմՖանի հրատ.», 1942, 403 էջ, հ. 2, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1948, 307 էջ:
27. Strzygowski J., Kleinasien - ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, 1903.
28. Арутюнян В., Каменная летопись армянского народа, «Советской грох», Ер., 1985, 200 с., նույնը, Հայկական ճարտարապետութեան պատմություն, Եր., «Լույս», 1992, 540 էջ:
29. Халпахчян О., Гражданское зодчество Армении, М., «Изд. литературы по строительству», 1971, 247 с., он же, Архитектурные ансамбли Армении, М., «Искусство», 1980, 418 с.
30. Асратян М., Армянская архитектура раннего христианства, М., «Инком-бук», 2000, 400 с.
31. Մարության Տ., Հայ դասական ճարտարապետութեան ակունքներում, Եր., «Սուղնի», 2003, 488 էջ, նույնը, Չվարթնոց, Եր., «Հայպետհրատ» 1963, 185 էջ:
32. Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետութեան Սյունիքի դպրոցը, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1960, 265 էջ, Мнацаканян С., Крестовокупольные композиции Армении и Византии V-VII веков, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1989, 150 р., նույնը, Հայկական վաղմիջնադարյան մենորիալ հուշարձանները, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1982, 203 էջ, նույնը, Ակնարկ հայ ճարտարապետութեան պատմութեան, Եր., 1964, 326 էջ, նույնը, Աղթամար, Բեյրութ, «Էրեբունի», 1985, 51 էջ, Мнацаканян С., Архитектура армянских притворов, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 142 с.
33. Սահինյան Ա., Քասաղի բազիլիկային ճարտարապետությունը, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1955, 301 էջ, նույնը, Ակնարկ հայ ճարտարապետութեան պատմութեան, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1964, 326 էջ:
34. Ղաֆադարյան Կ., Արգիշտիիսինի քաղաքի ճարտարապետությունը, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», Եր., 1984, 160 էջ, նույնը, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1952, 298 էջ:
35. Շախկյան Գ., Լոռի, Պատմութեան քարակերտ էջերը, Եր., «Հայաստան», 1986, 184 էջ, նույնը, Հայ ժողովրդի ճարտարապետական-շինարարական գործունեությունը VIII-IX դարերում, Եր., «Անահիտ», 2004, 231 էջ:

36. Թորամանյան Ա., Սոլդավիայի հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Եր., «Հայաստան», 1986, 80 էջ, Торамян А., Из истории строительной деятельности армян в Молдавии, М., «Внешторгиздат», 1990, 208 с.
37. Քերթենցեան Դ., Ուշ անտիկ եւ վաղ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների քաղաքաշինական եւ ճարտարապետական առանձնայատկությունները. - Բազմավեպ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1985, - 2, էջ 105-121, նոյնը, Միջնադարյան Հայաստանի Ոստան-Աղթամար քաղաքաշինական հորինվածքի խորհրդանշականությունը.- ԼՀԳ, 1993, - 1, էջ 112-119, Кертменджян Д., Тарон-Васпураканская школа архитектуры средневековой Армении, автореферат дисс. на соискание уч. степени доктора архитектуры, Ер., 1992, 47 с.
38. Վարդանյան Ա., Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Եր., «Հայպետհրատ», 1959, 130 էջ:
39. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1-3, Եր., «Հայպետհրատ», 1931, 1941:
40. Агабабян Р., Архитектура грузинского народного жилища (автореф. докт. дисс.), Тбилиси, «Изд. Груз. политех. инст.», 1948, он же, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ер., «Армгосиздат», 1950, 128 с.
41. Պապուխյան Ն., Հայկական ժողովրդական ճարտարապետությունը Սևանա լճի ավազանում.- ՊԱ «Տեղեկագիր», - 1, 1962, էջ 17-34, նոյնը, ժողովրդական և մասնագիտական ստեղծագործությունների կապի դրսևորումները Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցում.- Էջմիածին, ԺԱ, 1964, էջ 49-60:
42. Հակոբյան Է., Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը, Եր., «ՀՍՍՌ ՊԱ հրատ.», 1964, 110 էջ:
43. Токарский Н., Архитектура древней Армении, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1946, 381 с., он же, Архитектура Армении, Ер., «Армгосиздат», 1961, 388 с., он же, По страницам истории армянской архитектуры, Ер., «Айастан», 1973, 86 с.
44. Пиотровский Б., История и культура Урарту, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1944, 211 с.
45. Novello A.A., Jeni G., Manukian A., Pensa A., Ulhogian G., Zekiyan L., Gli Armeni, Jaca Book, Milano, 1986, 285 p.
46. Cuneo P., Architectura Armenia, t. I-II, Deluca editore, Roma, 1988, 924 p.
47. Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Եր., «ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ.», 1982, 128 էջ:
48. Сафарян С., Арутюнян В., Памятники армянского зодчества, М., «Гос. изд. литературы по строительству и архитектуры», 1951, 243 с.
49. Григорян Арц., Товмасян М., Архитектура советской Армении, М., «Стройиздат», 1986, 319 с.
50. Բախրուշայտի Յու., Ուսումնասիրություն վրաց և հայ միջնադարյան արվեստի, Եր., «Սարգիս Խաչենց», 2003, 276 էջ:
51. Маркарян Э. (рук.), Арутюнян С., Мкртумян Ю. и др., Культура жизнеобеспечения и этнос, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1983, 319 с.
52. Тайлор Э., Первобытная культура, М., «Политиздат», 1989, 573 с.
53. Крюков М., Об общих принципах типологического исследования явлений культуры.- Типология основных элементов традиционной культуры, М., «Наука», 1984, 253 с., с. 7-9.
54. Энциклопедический словарь по культурологии, под общ. ред. А. Радугина, М., «Центр», 1984, 478 с.

55. Каган М., Морфология искусства, Л., «Искусство», 1972, 440 с.
56. Кучмар А., Основы архитектурного формообразования, М., «Стройиздат», 1984, 224 с.
57. Рыбаков Б., Язычество Древней Руси, М., «Наука», 1988, 782 с.
58. Ալիշան Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1895, 522 էջ (Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., «Գրիգոր Տաթևացի», 2002, 295 էջ):
59. Լեո, Հայ հայրենիք, Թիֆլիս, 1915, 244 էջ:
60. Շահազիզ Երվ., Աշտարակի պատմությունը, Եր., «Հայաստան», 1987, 350 էջ, նոյնը, Հին Երևանը, Եր., «Մուղնի», 2003, 271 էջ:
61. Մառ Ն., Հայկական մշակույթը, Եր., «Հայաստան», 1989, 42 էջ:
62. Armen G., An Architecture of Survival, Ottawa, 1992, 244 p.
63. Азатян Ш., Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв., Ер., «Советакан грох», 1987, 248 с.
64. Հ. Գաբրիել վրդ. Նահապետեան, Քրիստոնեական ճարտարապետություն, Ո՞ւր է կեդրոնական գմբեթաւոր ճարտարապետութեան խանձարուրքն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930, 454 էջ:
65. Լալայան Երվ., Սիսիան.- Ազգագրական հանդէս, Գ-Դ, 1898, Գանձակի գաւառ.- Զ, 1900, Բորչալուի գաւառ.- Ժ, 1903:
66. Ильина М., Древнейшие типы жилищ Закавказья, М., «Изд. Академии архитектуры СССР», 1946, 48 с.
67. Лисицын С., К изучению армянских крестьянских жилищ.- КИАЦ, Тифлис, 1925, т. IV.
68. Тирацян Г., Культура древней Армении, VI в. до н.э.-III в.н.э. (по археологическим данным), Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1988, 206 с.
69. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1981, էջ 147, 81 աղ., նոյնը, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., «Սովետական գրող», 1978, 206 էջ:
70. Քալանթարյան Ա., Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII դդ., Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1970, 63 էջ, նոյնը, Դվին 1. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1976, 115 էջ, Եսаяն Ս., Կալանթարյան Ա., Օшакан І, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1988, 127 p.
71. Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1949, 123 էջ, նոյնը, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., 375 էջ, նոյնը, Гарни I, результаты раскопок 1949-1950, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1951, 90 p.
72. Սինոնյան Հ., Հայաստանում քրիստոնեության տարածումը վավերագրող հուշարձաններ Արցախում.- Գիտություն և տեխնիկա, 1998, - 7-9, էջ 10-14:
73. Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1970, 46 էջ, 342 աղ.:
74. Крамер С., История начинается в Шумере, М., «Наука», 1965 (1991), 256 с.
75. Якобсон А., Армянские хачкары, Ер., «Айастан», 1986. 103 с.
76. Лосев А., Проблема символа и реалистическое искусство, М., «Искусство», 1976, 267 с, он же, Философия, мифология, культура, М., «Изд. полит. лите-ратуры», 1991, 525 с.
77. Հակոբյան Հր., Արցախ - Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Եր., «Խորհրդային գրող», 1989, 155 էջ, նոյնը, Հայոց տերունական սրբապատկերները, Եր., «Զանգակ 97», 2003, 183 էջ:
78. Герни О., Хетты, М., «Наука», 1987, 234 с.
79. Հարությունյան Ս., Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, «Մուղնի», 57 էջ, 22 նկ.:

80. Բդոյան Վ., Հայկական աղանաններ, Եր., «Սովետական գրող», 1986, 164 էջ:
81. Պետրոսյան Հ., Խաչի սրբազան գործառույթը Քրիստոսի երկրորդ գալստյանը և դրա արտացոլումը խաչքարային մշակույթում.- «Հին Հայաստանի մշակույթը», XII հանրապետ. գիտ. նստաշրջանի զեկ. հիմնադրույթներ, Եր., 2002, էջ 75-97:
82. Վարպետյան Ա., Ովքե՛ր են ի վերջոյ արիացիները, Եր., «Արվեստ», 1990, 207 էջ, նոյնը, Ինքնություն, Եր., «Էություն», 1993, 323 էջ:
83. Ավետիսյան Կ., Արարում և երկրային արարվածները, Եր., «ՀԲՀ հրատ.», 1995, 128 էջ:
84. Վասիլյան Վ., Առասպելներից մինչև Բյուրական, Եր., «Սովետական գրող», 1985, 222 էջ:
85. Քսենոփոն, Անաբասիս, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1970, 282 էջ:
86. Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, առաջաբանը՝ Լևոն Մկրտչյանի, Եր., «Արևիկ», 1988, 432 էջ:
87. «Խորի՝ խորիուրդ, մտածողութիւն, խորիել՝ կարծել կամ գուշակել ընդ միտս, համարել, ճանաչել, խորիուրդ՝ տրամաբանութիւն մտաց», տե՛ս Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, Եր., «Երեւանի համալսարան», 1979, 1140 էջ, էջ 975-977:
88. «Под символом же все языки, употребляющие такой термин, понимают из-вестного рода отражение, но уже в сознании и мышлении, а не прос-то в самой же физической или физиологической действительности», տե՛ս Лосев, с. 36.
89. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Եր., «ՀՍՀ գլխավոր խմբագրություն», 1979, էջ 90:
90. Դերիդա Ժ., Դեկոնստրուկցիա.- Նոր-դար, - 2, 1999, էջ 170:
91. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 49.
92. Մարտիրոսյան, էջ 7:
93. Անդ, էջ 12:
94. Տե՛ս Թոխաթյան Կ., Հայկական Լեռնաշխարհը ժայռապատկերման հնագույն օջախ.- «Հայկական Լեռնաշխարհը Հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան» գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 2004, էջ 37, 39:
95. Կարախանյան, Սաֆյան, էջ 6:
96. Անդ, էջ 35: «Իրան և գլուխ ներկայացնող քառանկյունաձև այս կռքապատկերները նույնությամբ կրկնվում են Արագածի մի ժայռանկարում», տե՛ս Մարտիրոսյան, էջ 59: Խաչի պատկերներ կան նաև Սյունիքի հնավայրերի նկարագարող քարերին:
97. Թորոսյան Ռ.Ս., Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները (1965թ.).- ՊԲՀ, - 1, 1968, էջ 291-302, նոյնը, Թեղուտի վաղերկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազ.), Եր., 1976, 142 էջ:
98. Տե՛ս Թոխաթյան, էջ 40:
99. Мнацаканян А.О., Лчашенские курганы (раскопки 1956г.).- КСИА, вып. 85, 1961, рис. 24.
100. Burney Ch., Excavations at Yanik-Tepe.- Iran, 1961, XXIV, p. 137-139, iX. XLIII, ЭП. 9-12, հղումը տե՛ս Մարտիրոսյան, էջ 17:
101. Кох, с. 5.
102. Байер, Дюмоц, Головин, с. 25.
103. Кох, с. 5.
104. Байер, Дюмоц, Головин, с. 23.
105. Кох, с. 5.
106. Байер, Дюмоц, Головин, с. 23.

107. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 143.
108. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, Եր., «ՅՍՄՅ ՊԱ հրատ.», 1985, 203 էջ, էջ 27:
109. Крамер, с. 99-126.
110. Бауер, Дюмоц, Головин, с. 23.
111. Տե՛ս Գրիգորյան Աշ., Հաստատուն խորհրդակիրները հայ ճարտարապետությունում. - «Հայկական Լեռնաշխարհը Հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան» գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 2004, էջ 43-51:
112. Բառարան Սուրբ Գրոց, Եր., Ապոլոն, 1925, 699 էջ, էջ 55:
113. Бауер, Дюмоц, Головин, с. 42, 6, 22-38.
114. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 265-68.
115. Лосев.
116. Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 100-101:
117. Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դդ., Եր., «ՅՍՄՈ ՊԱ հրատ.», 124 էջ, 21 ադ., 1949, էջ 18-27:
118. Մնացականյան, էջ 55, տե՛ս նաև Lehmann-Haupt C.F., Armenian Einst und Jetzt, Berlin und Leipzig, II, 1931, 758, p. 113.
119. Մնացականյան, էջ 81:
120. Ջաքարեայ սարկաւազի պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հ. III, 46 էջ, էջ 13:
121. Մնացականյան, էջ 133 (ծեռագիր - 7709, թերթ 95բ-96ա):
122. Անդ, էջ 115:
123. Անդ:
124. Անդ, էջ 117:
125. Անդ, էջ 166:
126. Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, աշխ. Է.Ս. Բաղդասարյան, Եր., «Գիտություն», 1995, 176 էջ, էջ 190, Մնացականյան, էջ 167:
127. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ.Պոլիս, 1729, էջ 212:
128. Ղազարյան, Ծանոթագրություններ.- ԽՄ, էջ 147:
129. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. 1, էջ 972, տե՛ս Մնացականյան, էջ 388:
130. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 342, տե՛ս Մնացականյան, էջ 388:
131. Մնացականյան, էջ 388:
132. Пропп В., Исторические корни волшебной сказки, Л., 1946, с. 48-49, տե՛ս Մնացականյան, էջ 390:
133. Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., «Երեւանի համալսարան», 1983, 700 էջ, գլ. 736, էջ 416:
134. Թորամանյան, հ. 1, էջ 88:
135. Մնացականյան, էջ 418 (ծեռագիր -1636, թերթ 119ա - 119բ):
136. Անդ, էջ 427 (ծեռագիր -4669, 165ա թղթի աղյուսակ):
137. Անդ, էջ 438:
138. Անդ, էջ 440:
139. Անդ, էջ 447- 448:
140. Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 90:
141. Տե՛ս Ջաքարեայ սարկաւազի պատմագրութիւն, էջ 13-14:
142. Ավդուսին Դ.Ա., ՍՄՅՄ հնագիտություն, Եր., «Երևանի համալսարան», 1981, 368 էջ:
143. Рол Д., Генезис цивилизации, М., «Эксмо», 2002, 478 с., с. 84.

144. Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, 6 հատորով, հ. 1, Եր., «Գիտութիւն», 1996, 351 էջ, էջ 14:
145. Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ер., «Парберакан», 1989, 360 с., р. 93.
146. Վարդանյան, էջ 11-13:
147. Sten Lehmann-Haupt, 1910, p. 333:
148. Երիցյան Բ., Կացարանների շինութեան հարցը վաղ քարե դարում.- Հայկական ՍՍՀ-ում 1975-76թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկ. թեզիսներ, Եր., 1977:
149. ՀԳՊ, հ. 1, էջ 15:
150. Անդ, էջ 14:
151. Անդ, էջ 19:
152. Անդ, էջ 30:
153. Անդ, էջ 32:
154. Անդ, էջ 33:
155. Անդ, էջ 43:
156. Անդ, էջ 44-49:
157. Անդ, էջ 59:
158. Անդ, էջ 126:
159. Անդ, էջ 126-27:
160. Անդ, էջ 128:
161. Անտաուր (*մէգարոն*) տիպի տների՝ Բալկանեան թերակղզում եւ Միջերկրական ծովի կղզիներում տարածութիւնը դեռեւս չի հաստատում դրանց նախատիպերի գոյութիւնը նոյն տարածքում:
162. ՀԳՊ, հ. 1, էջ 129-37:
163. Քսենոփոն, էջ 93:
164. Անդ:
165. Շահագիզ, էջ 206:
166. Անդ, էջ 207:
167. Տեն Գրիգորյան Աշ., Իմ տունը բնութեան մասնիկն է.- Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, - 6, 1986, էջ 21-33:
168. Շնորհալի.- ԽՍ, էջ 47:
169. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Եր., «Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրութիւն», 2002, 1072 էջ, էջ 60: Ներսէս Շնորհալին Անի անուան եռատառ լինելն առնչում էր Սբ. Երրորդութեան խորհրդի հետ:
170. Հակոբյան Թ., Անի մայրաքաղաք, Եր., «Երևանի համալսարան», 1988, 328 էջ, էջ 9, նոյնը, Անիի պատմութիւնը, գիրք 2, Եր., «Երեւանի համալսարան», 1982, 440 էջ:
171. ՔՀՀ, էջ 60: Անին հեթանոսութեան շրջանում հայերի կրօնական կենտրոններից մէկն էր: Յայտնի է, որ հեթանոսական շրջանը խորհրդրդապաշտական շրջան էր: Խորհուրդ ունէր ամեն ինչ, որի հիմքը բնական միջավայրի ճանաչումն ու իմաստութիւնն էր: Հեթանոսները միայն բնական գիտութեամբ հաճոյացան... Աստծուն եւ նրա եկեղեցուն շտեմարանուեց իմանալի պտղի բարութիւնը: Սակայն ինչքան ճանաչելի եւ իմանալի էր երկիրը, այնքան Անիմանալի երկինքը: Երկիրը ճշմարտութիւնն էր, տեսանելի մարդը, մարդու Բանը, իսկ երկինքը-արդարութիւնն է, Աստծոյ Բանը:
172. Գրիգորյան, 1998, էջ 346-74:
173. Տեն Կարախանյան, Սաֆյան, աղ. 223-2:
174. Տեն Պետրոսյան Ս.:
175. ՔՀՀ, էջ 61:

176. Անդ, էջ 63:

177. Անդ:

178. Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 99:

179. Պետրոսյան Ս., Անդ, էջ 103:

180. Տե՛ս Ղազարյան.- ԽՄ, էջ 22, Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 90-91:

Պատուհանների եւ «Հայկական խորշերի» յարդարանքները որպէս ոսկեփետուր սիրամարգ-հրեշտակների առաւօտեան ճաճանչում, իսկ տտուները՝ երեկոյի խորհուրդը ունեն, կամ աքաղաղ հաւքերը նոյնն են նշանակում, որ արդարութեան առաւօտը մօտենալու հետ հռչակում էին անճառելի լոյսի երեւումը, ոտնակոխ անելով մահուան, Ներսէս Շնորհալի.- ԽՄ, էջ 54-55:

181. Անդ:

182. Առհասարակ, եկեղեցիների յօրինուածքային բաղադրամասերը խորհրդակիր են, օրինակ՝ պատուհանների վերեւի աջ եւ ձախ մասերում յաճախ հանդիպող կլոր վարդնեակները առաւօտեան եւ երեկոյեան Արուսեակներն են: Պատուհան-լուսամուտը (Լոյսի մուտք) երկնային Լոյսը դէպի Աստծոյ երկնային տուն թափանցման միջոց է՝ այստեղից Լոյսի աղբիւրը Արեգակն է եւ երկնքում է, Արեգակը «ուղեկցւում» է Արուսեակներով, լուսամուտի աջ եւ ձախ կողմի վարդեակները արուսեակներն են եւ խորհրդանշում են Արեգակի արդարութիւնը: Այնպէս, ինչպէս Յովհաննէսը՝ որ Արեգակ-եկեղեցու հաստատութեան եւ կատարելութեան խորհրդանիշն է:

183. Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 90-93:

184. ՔՀՀ, էջ 187:

185. ՔՀՀ, էջ 1014:

186. Ղազարյան, - ԽՄ, էջ 20-29:

187. Բուսական, կենդանական, երկրաչափական եւ այլ պատկերները իրենց խորհուրդն ունեն, օրինակ, արմաւենին՝ Մարիամ, քաղցր պտուղը՝ Քրիստոս, խաղողի որթը՝ ճշմարիտ որթ, Քրիստոսն է, տիրոջ խօսքի ճշմարտութիւնը, նուոր՝ փակ իմանալին, միմեանց պտտուած պարանոցները կամ գալարները՝ Հին եւ Նոր կտակարանների միաբանութիւնն է, երկու եղջիրը՝ Մովսէսն ու Ահարոնը, խոյր (երկու եղջիր)՝ երկինքը, խոյի համաստեղութիւնը, խոյակ-սիւնը, որը գաւազանն է համայն տիեզերքը պահող, որ եռամաս է, խոյակ-քահանաներ, սիւն-իշխաններ, խարիսխ-ժողովուրդ եւ սրանցից դարձի եկածներն են, որը չորս սիւն դարձած պահում են Աստծոյ աստ-ւածութիւնը աշխարհի չորս կողմերում կանգնած (չորս սիւն, չորս մոյթ եւ այլն) քառակուսին՝ երկիրը, հորիզոնական գիծը՝ իգական սկիզբը, ուղղահայեացը՝ արական սկիզբը, ինչպէս որ կլորը, որն եւ արեւն է, եռանկիւնը՝ սուր գագաթը դէպի վար, Աստծոյ իմաստութիւնը առ երկիր: Այս մասին աւելի հանգամանալի տե՛ս Андреева, Куклев, Ровнер, նաև՝ ԽՄ:

188. Գրիգոր Տաթևացի.- ԽՄ, էջ 96-97:

189. Անդ:

190. Խորանների առաջին մեկնութիւնները, ինչպէս նշում է Վ. Ղազարեանը, վերագրում է Ստեփաննոս Սիւնեցուն (էդ. վերջ-Ը դ. սկիզբ): Նշանակում է, թէ՛ Սիւնեցուն եւ թէ՛ այլոց յայտնի պիտի լինէին շատ խորհուրդներ, դրանց մեկնութիւնները եւ դրանց նախապատմութիւնները, մի բան, որ միայն քրիստոնէութեան մենաշնորհը չէ:

191. ՔՀՀ, էջ 37:

192. Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1975, 133 էջ, էջ 75:

193. Անդ, էջ 77:
194. Անդ, էջ 78:
195. Անդ, էջ 87-89:
196. Անդ, էջ 89:
197. Անդ:
198. Անդ, էջ 95:
199. Անդ, էջ 109: Մէջբերումն ըստ Johannes Bapt, Aucher, Domini Johannis Oxoniensis Philosophy Armenorum Catholici Opera, Venice, 1834, p. 290-292.
200. Տեր-Ներսէսյան, էջ 113:
201. Անդ, էջ 114: Մէջբերումն ըստ C. Stornajolo Le miniature della topographia cristiana di Cosma Indicopleuste, Milano, 1908, pl. 49:
202. Անդ, էջ 115:
203. Տե՛ս Տեր-Ներսէսյան, էջ 88:
204. Եկեղեցին աւերուել եւ բազմիցս վերանորոգուել է, այնպէս որ յօրինուածքային մեկնութիւնը կատարում ենք մեզ հասու նիւթերի հիմամբ:
205. Տեր-Ներսէսյան, էջ 103:
206. Орбели И.А., Памятники Армянского зодчества на острове Ахтамар.- Избранные труды, в 2-х томах, М., «Наука», 1968, 587 с., с. 103.
207. Մնացականեան Ստ., էջ 7: Այստեղ նշուում է «Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց Տան, թարգմ. Վ. Վարդանեանի, Եր., 1978» աշխատության էջ 288-ը:
208. Անդ, էջ 11:
209. Անդ, էջ 16:
210. Մնացականյան, էջ 24:
211. Անդ, էջ 25:
212. Անդ, էջ 34:
213. Անդ, էջ 35:
214. Անդ:
215. Անդ:
216. Անդ, էջ 37-38:
217. Անդ, էջ 40-44:
218. Անդ, էջ 44-46:
219. Անդ, էջ 44-45:
220. Անդ, էջ 45-48, տե՛ս Տեր-Ներսիսյան, էջ 102-108:
221. Ճարտարապետական յօրինուածքներում խորհրդանշանային մըտա-ծողութեան դրսեւորումների պարզաբանման առթիւ տե՛ս Գրիգորեան Աշ., 1998, նոյնը, Անիի ճարտարապետական յօրինուածքների ձեւագոյացումները, խորհրդանշանային մեկնութիւնների տեսանկիւնից.- Անիի Մայր տաճարի օձման 1000-ամեակը, գիտաժողովի զեկ. հիմնադրոյթներ, Եր., 2002, էջ 44-46, նոյնը, Քառակողմ եւ եռաբաժան համակարգերի կիրառումը IV-VII դդ. հայկական հոգեւոր պաշտամունքային կառոյցների յօրինուածքներում.- «Մաշտոցեան Դ ընթերցումներ» գիտաժողովի զեկ. հիմնադրոյթներ, Օշական, 2002:
222. Ղազարյան, - ԽՍ, էջ 99:
223. Հասարայան Մ., Գանձասարի վանք.- ՔՀՀ, էջ 192:
224. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 459-96.
225. Գրիգոր Տաթեւացի.- ԽՍ, էջ 92-93:
226. Անդ, էջ 97:
227. Անդ, էջ 57:
228. Հարութիւնյան Վ., էջ 423:

229. Հեռֆրիխթեր Հ.- DAA №10, էջ 68:
230. Անդ, էջ 66-69:
231. ՔՀՀ, էջ 926-927:
232. Գրիգորյան Աշ., Գանձասարի ճարտարապետական համալիրը խորհրդ-
դանշական մեկնության տեսանկյունից.- ՀՃԱ Լրաբեր, հ. 1, 2, Եր., 2004,
էջ 216-19:
233. ՔՀՀ, էջ 567:
234. Անդ:
235. Ղազարյան, էջ 28:
236. Անդ, էջ 95:
237. Асратян, с. 8.
238. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 49.
239. Անդ:
240. Անդ:
241. Անդ, էջ 195: Ի հակադրություն երկնքի (պատկերը կլոր), երկիրը կանացի,
կրաւորական (*պապի*, ինչպէս ջուրը) տարրն է եւ համադրում է կանացի
աստուածությունների հետ (պատկերը ուղղանկյուն է, քառակուսի):
Խորհուրդը երկակի նշանակություն ունի, ելակէտ ամենայն սկզբի
(ծնունդ) եւ հանգրուան ամեն ինչի, վերջի (մահ), Երկիրը մեծ մայրն է:
242. Տե՛ս Ղազարյան, - ԽՄ, էջ 20-29:
243. Անդ, էջ 103:
244. Անդ, էջ 22:
245. Անդ, էջ 53-103:
246. Тараян З.Р., Символы симметрии орнамента в Армянском приклад-
ном искусстве. Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1989, 199 թ., Իսրայելյան Հ.,
Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում,
Եր., «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 1973, 172 էջ, Եզեկեան Ա., Սվաստիկա.-
Ազգագրական հանդէս, XVIII, - 1, 1908, Թիֆլիս, էջ 142-53:
247. Ընդհանրապէս, խաչապատկերներն անուանւում են յունական, լատի-
նական, Սբ. Անդրէասի, Սբ. Անտոնիոսի, մալթական եւ այլն:
248. Тресиддер, с. 448, Бауер, Дюмоц, Головин, с. 512, Холл, р. 656, Բառարան
Սուրբ գրոց, Եր., «Ապոլոն», 1992, էջ 253:
249. Տե՛ս Մնացականյան Աս.
250. Հաւանաբար քիչ դեր չի խաղում նաեւ որոշ աղբիւրներում բիզանդական,
յունա-բիզանդական կամ եւրոպական դիրքորոշումները եւ Փոքր
Ասիայից կամ Հայկական Լեռնաշխարհից խաչապատկերի նախնական
իմաստների «հեռացնելը»:
251. Տե՛ս Մնացականյան Աս.:
252. Բառարան սուրբ գրոց, էջ 253:
253. Անդ:
254. Лосев, 1991, р. 248.
255. Գրիգոր Տաթեւացի, էջ 95:
256. Մնացականյան, էջ 437:
257. Ղազարյան, Տաթեւացի, էջ 95:
258. Фоли Д, с. 328-330, 318-319.
259. Անդ:
260. DAA, - 14, էջ 59:
261. Զարյան, 1986, էջ 147:
262. Գրիգորյան, 1986, էջ 21:
263. Թումանյան Բ.Ե., Աստղագիտական բնույթի բոլորակներ.- Բնագի-
տության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում, Եր., 1976, հ. 6,
էջ 113:

264. Յովհաննէս Երզնկացի, Մատենադարանի ձեռ. - 6670, էջ 106 ա:
265. Ըստ Սուրեն Պետրոսյանի չափագրութիւնների (Պետրոսյան Ս., Հայկական ժայռապատկերներ, Եր., «Եգեա», 2005, 244 էջ), տե՛ս նաև Մարտիրոսյան, 1973:
266. Lavedan Collective d'auteurs, Symbolisme cosmique et monuments religieux, Paris, 1963, Անա-նիա Շիրակացի, էջ 71, Գրիգորյան Աշ., Կլոր, ուղղանկյուն և եռանկյունի ձևերի կիրառումը հայ ճարտարապետութիւնում. - Հայ արվեստին նվիրված VIII գիտ. կոնֆերանսի զեկ. թեզիսներ, Եր., 1997, էջ 11-12:
267. DAA, - 16, էջ 67:
268. Նահապետեան, էջ 18:
269. Անդ, էջ 31:
270. Անդ, էջ 30:
271. Անդ, էջ 38:
272. Անդ, էջ 338:
273. Անդ, էջ 339:
274. Անդ, էջ 343:
275. Անդ, էջ 345-50:
276. Անդ, էջ 341-42:
277. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, Եր., 1982, էջ 219:
278. St'us Humann K., Puchstein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890, Dorner G.K., Goell Th., Arsamein am Nymphaios, Berlin, 1963.
279. Երեքական սիւներով յօրինուածքի սիւների բարձրութիւնը մօտ 8 մ է, նրանց վրայ «կանգնած» բարձրաքանդակներինը եւ կլոր քանդակներինը՝ մօտ 2,5 մ:
280. Սարգսյան Ս.Հ. Նախնադարյան հասարակութիւնը Հայաստանում, Եր., «Միտք» 1967, 415 էջ, նոյնը, Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Եր., «Երևանի համալսարան», 2004, 508 էջ:
281. Ջարյան, 1986, էջ 7:
282. Անդ:
283. Անդ:
284. Անդ, էջ 8:
285. Անդ:
286. Անդ:
287. Անդ, էջ 146:
288. Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, Բ ճառ, էջ 75:
289. Անդ, էջ 194:
290. Հին աշտարակցիներն իրենց գիւղի անունը արտասանել են ոչ թէ Աշտարակ, այլ Հաշտարակ: Տե՛ս Շահագիզ, էջ 39:
291. Պետրոսյան Հ.- «Թուխ Մանուկ» նստաշրջանի նյութեր, Եր., «Հայաստան», 2001, 132 էջ:
292. Նալբանդյան Գ., Աշտարակի եկեղեցիների անվանումների խորհրդանշական ստուգաբանման շուրջ.- «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը» գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., «Հայաստան», 2001, էջ 199:
293. Շահագիզ, էջ 39:
294. Բանանցը նշանաւոր է նաեւ շինարար վարպետներով (քարգործներ Համբարձում Յարութիւնեան, Սահին (Սահակ) Ծատուրեան, Գեւորգ Կարապետեան և այլք): Այս նիւթերը հաւաքել, չափագրել, լուսանկարել է հեղինակը 1986թ.:
295. Պետրոսյան Ս., 2001, էջ 26-32:
296. Անդ, էջ 26:

297. Պետրոսյան Ս., 2001, էջ 26-29, նույնը, Երեք դասերը և եռյակ բնակավայրերը Հին Հայաստանում.- «ՀՀ Քաղաքաշինության նախարարության հայ ճարտարապետության ազգային թանգարան, Տարեգիրք-1994», Եր., 1995, էջ 14-16, նույնը, Երեք դասերը և Ազա երկրի քաղաքների եռյակը. - Գյումրիի Մ. Նալբանդյանի անվ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտի հանրապետ. գիտ. նստաշրջանի (29-30 հոկտ. 1998թ.) զեկ. հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1999, էջ 16-17:
298. Քսենոփոն, IV, VI 4-5, Պետրոսյան Ս., էջ 29-31:
299. Անդ, էջ 31-32:
300. Անդ, էջ 53:
301. Անանիա Շիրակացի, էջ 71:
302. Ջարյան, 1986, էջ 147:
303. Անդ, էջ 148:
304. Անդ:
305. Անդ:
306. Անդ, էջ 149:
307. Անդ:
308. Անդ, էջ 150:
309. Անդ:
310. Անդ:
311. Անդ, էջ 152:
312. Կետը նաեւ նշում է փոխուղահայեացների կենտրոնում: Точка есть знак принципа... Центр есть, прежде всего, начало, исходная точка всех, стало быть, неделимая, а следовательно, единственно возможное изображение изначально единого (Генон, с. 80, 87).
313. Тресиддер, с. 75-77.
314. Բառարան Սուրբ Գրոց, էջ 242-43:
315. Անդ, էջ 66:
316. Տե՛ս Գրիգորյան, 1998, էջ 346-347:
317. Андреева, Куклев, Ровнер, с. 265-68.
318. Бауер, Дюмоц, Головин, с. 37.
319. Անդ, էջ 36-77:
320. Տե՛ս Գրիգորյան, 1998, էջ 346-374, Бауер, Дюмоц, Головин, с. 512.
321. Ջարյան Ա., էջ 146-161:
322. Անդ, 1994, 104 էջ:
323. Ուլուբաբյան Բ., Փանձասար, Եր., «Հայաստան», 1981, 168 էջ:
324. Оганесян К., Архитектура Тейшебаини.- Кармир-блур, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1955, 112 с.
325. Есаян С., Скульптура древней Армении, Ер., «Изд. АН Арм.ССР», 1980, 76 с, 50 табл.
326. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1944, 167 էջ:
327. Апресян Г., Из истории Армянской эстетической мысли, Ер., «Айастан», 1973, 291 с.
328. Ахундов А., Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, «Азерб. гос. изд.», Баку, 1986, 311 с.
329. Խրալեյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 172 էջ:
330. Lavedan, collectif d'auteurs, symbolisme cosmique et monuments religieux, Paris, 1963.
331. Marconi P., La citta come forma simbolica, ed., Bulzoni.
332. Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, II, 863 p.

333. Панов Е., Знаки, символы, язык, М., изд. “Знание”, 1983, 248 с.
 335. Հարությունյան Ա., Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, «Մուղնի», Եր., 2001, 81 էջ:

ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՆԻԻԹԵՐ

1. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Khorakert0.JPG>
2. https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B7%D5%BB%D5%B4%D5%AB%D5%A1%D5%AE%D5%B6%D5%AB_%D5%84%D5%A1%D5%B5%D6%80_%D5%8F%D5%A1%D5%B3%D5%A1%D6%80%D5%AB_%D5%A9%D5%A1%D5%B6%D5%A3%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6
3. <https://www.resonancescience.org/>
4. Armenia- An Ancient Land - <https://hy-am.facebook.com/groups/401527916682645/>
5. Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահ - <http://www.gallery.am/hy/>
6. Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիա - <https://www.sci.am/>
7. Հայաստանի պատմության թանգարան - <https://historymuseum.am/>
8. Armenia - An Ancient Land <https://www.facebook.com/groups/401527916682645/media>
9. <https://arzamas.academy>
10. <https://independent.academia.edu/HamletMartirosyan>

ԳՐՔՈՒՄ ՏԵՂ ԳՏԱԾ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐԸ

Զավէն Սարգսեան,
 Աշոտ Գրիգորեան,
 Մարկ Գրիգորեան,
 Արա Զարեան,
 Դավիթ Նահատակեան,
 Զաքարիա Միլդանօղլի,
 Կարեն Թոխատեան,
 Ալեքսանդր Թամանեանի
 անուան ճարտարապետութեան
 ազգային թանգարան-ինստիտուտի
 արխիվ-ֆոնդարան

ԷԶԱՏԱԿ ՅՂՈՒՄՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914 թ.:
2. Ա. Գրիգորյան, Քաղաքաշինական և տարածաշինական համակարգերը Արտաշեսյանների շրջանում, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2011 թ.:
3. Ա. Գրիգորեան, Հայկական Լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի զուգահեռների համեմատական վերլուծությունը, Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը, միջազգային գիտաժողովի նիստերի ժողովածու, Երեւան, 2012 թ., 228 էջ:
4. Ա. Զարյան, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986 թ., 223 էջ:
5. Ալիշան Ղ., Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը, «Հրազդան» ՍՊԸ, Երեւան 2002 թ.:
6. Ա. Հայկազուն, Խորհրդանշանային մտածողությունը Հայ ճարտարապետությունում, Երեւան, 2005թ. 178 էջ, 106 աղիւսակ:
7. Ա. Մնացականեան, Հայկական զարդարուեստ, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երեւան, 1955թ., 660 էջ, էջ 237:
8. Ա. Մովսիսեան, Վանի թագաւորութեան (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մենագրությունը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երեւան, 1998թ., 107 էջ, XXXV աղիւսակ:
9. Ա. Մովսիսյան, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., 2005, էջ 16-32, 176 էջ:
10. Ա. Մովսիսյան, 2005, էջ 17, Kramer, 1952, էջ 6-7, Канева 1944, N 4, էջ 205, Cohen, 1973, էջ 112, ETCSL, 1.8.2.3, տող 16-20:
11. Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ եբրայական եւ յունական բնագրաց, Կ.Պոլիս, 1895, 2-14:
12. Ա. Քալանթար, Հայաստանը քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007:
13. Բառարան Սուրբ գրոց, Երեւան, 1992, 584, 639 էջ:
14. Գեորգյան Թ., Համամասնությունները հայ ճարտարապետության մեջ, Սարգիս Խաչենց, Փրինթինգտոն, Երևան, 2011, 348 էջ:
15. Դեմոյեան Հ., Հայկական ազգային խորհրդանշաններ, զինանշաններ, դրոշներ, պարգեւներ, հեղ. Հրատարակչություն, Երեւան, 2012, 468 էջ:
16. Ե. Շահազիզ, Հին Յերեվան, Յերեվան, 1930, 258 էջ:
17. Երեւանի պատմութեան թանգարանի հնագիտական հաւաքածուն, Երեւան, 2008 թ., 47 էջ,
18. Երեւանի պատմութեան թանգարանի հնագիտական հաւաքածուն, Երեւան, 2008 թ.:
19. Թ. Թորամանյան, Նախաքրիստոնեական հայ ճարտարապետությունը, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», Գիրք Ա և Բ, 1921-22թթ., էջ 207-225:
20. Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 14-18:
21. Թ. Թորամանեան, Նյութեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Երեւան, 1948թ.:

22. Թ. Թորամանեան նիւթերի հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2013, 864 էջ:
23. Թ. Խ. Յակոբեան, Անիի պատմութիւնը, Երեւան 1982, էջ 209,
24. «Թովմայի Վարդապետի Արժրունայ», Պատմութիւն տանն Արժրունեաց», Ս. Պետերբուրգ 1887, IV, գլ. է:
25. Թ. Յակոբեան, Անիի պատմութիւն, Երեւան, 1980թ.:
26. Իսրաելեան Ա., XVIII-XX դդ Հայկական հմայական պահպանակները, ՀՊԹ, Երեւան, 2012թ, 224 էջ,
27. Լէո, Անի:
28. Խորանների մեկնութիւններ, Աշխատասիրեց՝ Վ. Ղազարեան, Սարգիս Խաչենց, ԱՅԲԵՆԳԻՄ հրատ., 1995, Երեւան, 191 էջ::
29. Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1:
30. Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 3, Երևան, 1941:
31. Կ. Թոխաթյան, Հայաստանի ժայռապատկերները, Երևան, ՀՀԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 2022
32. Կոմիտաս Վարդապետ, ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, երկու գրքով, գիրք Բ. Սարգիս Խաչենց, Փրինթինթոն, Երեւան, 2007, 575 էջ:
33. Հայաստանի հնագիտական ժառանգութիւնը գիտ. խմբագիր, Հ. Սիմոնեան, Յուշարձան հրատարակչութիւն, Երեւան, 2003 թ., 96 էջ:
34. Հայեացք բրոնզի դարից, ՀՊԹ, 2010 թ., 123 էջ:
35. Հայկական ճարտարապետութեան պատմութիւն, հ. 1, Երևան, 1996, 298 էջ:
36. Հ. Գաբրիէլ Վ. Նահապետեան, Քրիստոնէական ճարտարապետութիւն, ու՛ր է կենդրոնական զմբէթատր ճարտարապետութեան խանձարութիւն, հետազոտութիւններ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930, 455 էջ:
37. Հ. Մանանդեան, Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում, Երեւան, 1940, էջ 15 – 16.
38. Հ. Մարտիրոսյան, Հայկական ժայռապատկերների եւ հին աշխարհի գրային համակարգերի ծագումնաբանական առնչութիւնները, Բազմավէպ, 2008:
39. Հ. Մարտիրոսեան, Հայոց հնագոյն պատմութեան էջերը, Երեւան, 2011թ., 271 էջ:
40. Հ. Պետրոսեան, Խաչքար, Ծագումը, գործառնոյթը, պատկերագրութիւնը, իմաստաբանութիւնը, Երեւան, Փրինթինթոն, 2008թ., 480 էջ:
41. Հ. Քոստեյան, Դրվագներ հայ միջնադարյան աստվածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995, 299 էջ:
42. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 110:
43. Մանուկեան Ա., Գեղարդ եւ ուրիշ նկատում մը, G(H) EGHARD documenti di architettura Armena, 6, Milano, 1978, 73 p., էջ
44. Մարտիրոսեան Գ., Գիտութիւնը սկսում է նախնադարում, «Սովետական գրող», հրատ., Երեւան 1978թ., 206 էջ,
45. Մովսիսեան Արտակ, Հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում Արատտա, (ք.ա. 28-27-րդ դարեր) Երեւան, 1992, 79 էջ:
46. Յարութիւնեան Ս., Հայ հին վիպաշխարհը «Արեւիկ», 2004, 240 էջ, նկ. էջ 14:
47. Նոր Բաղդիրք Հայկազեան Լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837 (Երեւան 1981թ.), էջ 202, 846 891:
48. Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Մուղնի հրատարակչութիւն, Երեւան, 2003, 652 էջ:
49. Սահինեան Ալեքսանդր, «Գառնիի անտիկ տաճարի վերականգնումը»: Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների 10, 1979: 59-74: ISSN 0320-8117: Արխիւացուած է օրիգինալից 2016 թ. մարտի 4-ին: Վերցուած է 2015 թ. սեպտեմբերի 11:
50. Սահինեան Ալեքսանդր, «Գառնիի անտիկ տաճարի կառուցման ժամանակը»: Պատմաբանասիրական հանդէս 3, 1979:
51. Սահինեան Ա. Ա., Գառնի Գեղարդ, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, 52 էջ, 46 պատկեր:
52. Սամուէլեան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, երրորդ հատոր, բրոնզէ եւ վաղագոյն երկաթէ դար, սոցիալական կուլտուրա, ԱՐՄՖԱՆ-ի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1941, 360 էջ:
53. Ս. Պետրոսեան, Դասերը եւ եռադասութեան դրսեւորումները հին ու վաղմիջնադարեան Հայաստանում, Գիւմրի, «Հառիճավանք», 2001թ.:
54. Ս. Սաղումեան, Գուգարքի մեմորիալ կոթողները, Երեւան, Հայաստան, 1970թ., 104 էջ, 80 նկ.:
55. Սարգարեան Ս., Հայաստանը քաղաքակրթութեան օրրան, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 2004թ., 508 էջ:

56. Վ. Յարութինեան, Անի քաղաքը, Երեւան, 1964թ., էջ 43
57. Յարութինեան Ս., Հայ հին վիպաշխարհը «Արեւիկ», 2004, 240 էջ, նկ.:
58. Յ. Օրբելի, Անիոյ անբակները, Վաղարշապատ, 1911, էջ 24 – 30, էջ97:
59. Վ. Բ. Տոպորովի «Гора», «Древо жизни», «Древо мировое», «Древо познания» (МНМ т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407), «Пуп земли» (МНМ т. 2, 1992, с. 350)
60. Տոպորով Վ.Ն., Հին արեւելյան արուեստի մարդակենտրոն տարրի մասին, հանրապետական հինգերորդ գիտական կոնֆերանս նուիրուած Հայաստանի մշակույթի եւ արուեստի պրոբլեմներին, զեկուցումների թեզեր, Երեւան, 12-25 հոկտեմբերի, 1962, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1962:
61. Փաղոյ Քունէո, Անի քաղաքի ճարտարապետութիւնը, Documenti di architettura Armena, N12, Ani:
62. Քալանթար Ա., Հայաստան քարեդարից միջնադար, Երևան ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007, 410 էջ:
63. Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 2002, 1070 էջ:
64. Քյոսեյան Հ., Դրվարգներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանութեան, Ս. Էջմիածին, 1995, 299 էջ:
65. Քյուրջյան Ա., Խաչերեան Հ.Բ., Հայկական զարդարվեստ, Եր., Քրաֆթուլոջի ՍՊԸ, 2010, 192 էջ:
66. Cohen, 1973, էջ 112, ETCSL, 1.8.2.3, տող 16-20:
67. Documenta Praehistorica XXXVII (2010) Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs Klaus Schmidt, Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Berlin, DE
68. Ferguson G. Signs and symbols in christian art, Oxford university press, London, Oxford, New York, 1961, 192p.
69. Friedrich Karl Dörner, Kommagene ein wiederentdecktes königreich, 1971, 152p.
70. Gelb, 1944, էջ 31-32
71. Gelb I., Hurrians and Sabarians, Chicago, 1944. Berlin A., Enmerkar and Ensuhkesdanna, Philadelphia. Schnabel P., Berossos und die Babylonisch-hellenistische Literatur. Leipzig-Berlin, 1923.
72. Gelb I., Hurrians and Sabarians, Chicago, 1944. Berlin A., Enmerkar and Ensuhkesdanna, Philadelphia. Schnabel P., Berossos und die Babylonisch-hellenistische Literatur. Leipzig-Berlin, 1923. МНМ – Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2 М., 1991-1992.
73. Jeremy Black, Anthony Green, Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, an Illustrated Dictionary, university of Texas press, Austin, 2000, 192 p..
74. Kramer, 1952, p. 6-7.
75. Piotrovsky B., Archaeologia myndy Ourartou, Nagel, Geneve, 1970, 222 p.:
76. R.W. Thomson, Architectural symbolism in Classical Armenian Literature, “The journal of Theological studies”, New series, v.XXX, 1979, p. 104.
77. Schnabel, 1923, p. 253-256., ММ, p. 182-183, МНМ, т. 2, с 234
78. Баешко Л., Гордиенко А. и др., Энциклопедия символов, Москва, ЭКСМО, 2007, 304 с., ил..
79. Б.Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 251-252.
80. В.В. Бычков, Эстетика поздней античности. II-III века, М., 1981 с. 124.
81. Канева 1964, N 4, էջ 205,208, 214
82. Мифы народов мира, МНМ, Энциклопедия, т. 1-2 М., 1991-1992.
83. Маркарян Э., Арутюнов С., и др., Культура жизнеобеспечения и этнонос, Изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1983, 320 стр..
84. Н.Я.Март, Ани, столица древней Армении, стр. 214,
85. А.Л.Якобсон. Очерки истории Зодчества Армении V-XVII веков, стр. 103-104:
86. Р. Атоян, Земля Эдема, журнал Анив, 2 (2010), стр. 41-55.:
87. Холл Д., Словарь сюжетов и символов в искусстве, М., 1996, 656 стр.

ԳԾԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿ

Գծ. 1.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից	25
Գծ. 2.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից	27
Գծ. 3.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից	30
Գծ. 4.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից (արեւ, խաչ, չորս կողմ).	34
Գծ. 5.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից (խաչ, աստղ, այծեր)	36
Գծ. 6.	Նմուշներ Հայաստանի ժայռապատկերներից (շրջանակ, այծեր, խաչ, կեռխաչ).	39
Գծ. 7.	Հայկական մանրանկարչության մէջ յաճախ կիրառուող ծիլ, խաչ, չորս կողմ խորհրդանշանային պատկերներ	43
Գծ. 8,9	Հայկական մանրանկարչության մէջ յաճախ կիրառուող թռչուն, երկինք, շրջանակ, արեւ, խաչ, չորս կողմ խորհրդանշանային պատկերները	46
Գծ. 10.	Հաւասարաթեւ խաչ-արեւ	56
Գծ. 11.	«Հսկայիտան» յատակագիծը, կտրուածքը եւ խորհրդաբանական մեկնութիւնը՝ ըստ Ա. Հայկազունի	61
Գծ. 12.	Ժայռափոր կացարանի յատակագիծ	61
Գծ. 13.	Քարանձաւախմբի առաջին եւ երկրորդ յարկերի յատակագծերն ըստ Է. Սարգսեանի	62
Գծ. 14.	Ժայռափոր եւ ձեռակերտ բնակարաններ Գորիսի շրջանի Տեղ գիւղում	66
Գծ. 15.	Ժայռափոր եւ ձեռակերտ բնակարաններ Գորիսի շրջանի Խնձորեսկում	66
Գծ. 16.	Շէնգաւիթեան կլոր եւ քառանկիւն յատակագծով բնակելի տներ	70
Գծ. 17.	Շէնգաւիթեան կլոր եւ քառանկիւն յատակագծով բնակելի տներ	75
Գծ. 18.	Կարմիր Բլուրի մենատների եւ բազմասեկցիոն բնակելի յատակագծեր	77
Գծ. 19.	Զոլաքարի «ջոջ» տան հազարաշէն առաստաղը	78
Գծ. 20.	Քառանկիւն յատակագծային լուծումով բնակելի տուն	79

Գծ. 21.	Նախաստեղծ Մայր Աստծոյ պատկերով ժայռապատկեր (ըստ Ս. Պետրոսեանի)	98
Գծ. 22,23.	Արքունի եկեղեցու յատակագիծը, կտրուածքները եւ արեւմտեան ճակատը	131
Գծ. 24.	Սբ. Առաքելոց եկեղեցու հեռանկարային գծապատկերը . . .	138
Գծ. 25.	Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր եկեղեցու յատակագիծը . . .	140
Գծ. 26.	Սմբատեան պարիսպների յատակագիծը	148
Գծ. 27.	Կարուց (Կարսի) դռան յատակագիծը.	153
Գծ. 28.	Աշոտեան պարիսպների յատակագիծը	153
Գծ. 29.	Արագածոտնի շրջանում պահպանուել են հնագոյն միասրահ եկեղեցիների տիպեր	170
Գծ. 30.	Սբ. Խաչ եկեղեցու յատակագիծը.	175
Գծ. 31.	Գեղարդավանքի ընդհանուր յատակագիծը.	216
Գծ. 32.	Գեղարդավանքի գլխավոր եկեղեցու արեւելեան ճակատը. . .	217
Գծ. 33.	Թռչուն, երկինք, արեւ եւ մոլորուած գառնուկ (արեւ) խորհրդաքանդակը	218
Գծ. 34.	Գեղարդավանքի գաւթի առաստաղի յարդարանքը	220
Գծ. 35.	Շէնգաւիթեան կլոր (շրջանակածեւ) յատակագծով բնակելի տան յատակագիծը եւ դրա խորհրդապատկեր նշանը . . .	231
Գծ. 36.	Շէնգաւիթեան քառանկին (քառակուսի) յատակագծով բնակելի տան յատակագիծը եւ դրա խորհրդապատկեր նշանը	232
Գծ. 37.	Մուսասիրի տաճարի ճակտոնի եւ յատակագծի յօրինուածքներում յստակ նշմարում են քառանկին (երկիր) եւ եռանկինի (երկինք) խորհրդակիր նշանները . . .	233
Գծ. 38.	Աշխարհի չորս կողմը խորհրդանշող երկրաչափական պատկերը համադրուած քառակուսի-երկիր եւ շրջանակ արեւ-երկինք խորհրդակիր նշանները լայն կիրառութիւն ունեն պաշտամունքային կառոյցների յատակագծային լուծումներում.	233
Գծ. 39.	Աշխարհի չորս կողմը պատկերող ժայռապատկեր եւ նրա երկրաչափական խորհրդանշանը	311
Գծ. 40.	Ճարտարապետական կառոյցի նախաստեղծ մոդել-մանրակերտը	346
Գծ. 41.	Մարդու պատկերումը հայկական ժայռապատկերներում . .	347

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Լուս. 1.	Էջմիածին, Մայր Տաճար IV-V դդ.	15
Լուս. 2.	Հատուած Ուղտասարի ժայռապատկերներից	24
Լուս. 3.	Յլի արձանիկ, Ք. ա. XV-XIV դդ.	30
Լուս. 4.	Լճաշէն, թոչնակերպ կախիկ, Ք. ա. XIV-XII դդ.	36
Լուս. 5.	Առիւծի արձանիկ	39
Լուս. 6.	Մեծամօր, վիշապակոթող, Ք. ա. XVIII-XVI դդ.	40
Լուս. 7.	Արագիլի պատկերներով թաս Շէնգաւիթից, ՀՊԹ, N-9392/36	49
Լուս. 8.	Լճաշէն, կաւէ ափսէ, կեռխաչ նշանով, երկրորդ հազարամեակ	49
Լուս. 9.	Զուարթնոցի արծուախոյակը VII դար	52
Լուս. 10.	Ճարտարապետութեան մէջ յաճախ կիրառուող երկու քառակուսիներով պատկերներ (երկիր, չորս եւ ութ կողմեր, շրջանակ, արեւ, յաւերժ խորհրդանշաններով) . . .	52
Լուս. 11.	«Կեանքի ծաղիկ»	53
Լուս. 12.	Նորավանք, չորս աւետարանիչներ (չորսի, աշխարհի չորս կողմի, մարդ, առիւծ, արծիւ, ցուլ խորհրդաբանութիւնը) . .	54
Լուս. 13.	Իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկյունիների խորհրդապատկերը կիրառում է գտել նաեւ կիրառական արուեստի գործերում	56
Լուս. 14.	Հայկական մանրանկարչութիւնը լեցուն է խորհրդակիր պատկերներով	57
Լուս. 15.	Երեւան-1 քարանձաւը.	60
Լուս. 16.	Հին Գորիսի համայնապատկերը	60
Լուս. 17.	Արենի-1 քարայրային համալիրի ընդհանուր տեսքը հիւսիսից	60

- Լուս. 18. Ազոխի (Որուան) քարանձաւը: Այս քարանձաւի գտածոների ուսումնասիրութեամբ հնէաբանների խումբը յայտնաբերել է բուսական եւ կենդանական աշխարհների բրածոյ մնացորդներ, նախնադարեան արուեստի հետքեր, քարէ գործիքներ, որոնց տարիքը գերազանցում է 70 000 տարին: Մուտքի մօտ, 7 մետր խորութեան վրայ յայտնաբերուել է *նէանդերթալցու* վերին ծնօտի բեկորը: . . . 65
- Լուս. 19. Դուինի կաթողիկոսական պալատը V դ. 69
- Լուս. 20. Շէնգաւիթ, Ք. ա. XXIV-XXV դդ. 75
- Լուս. 21. Հայկաբերդի տաճարի մուտքը 76
- Լուս. 22. Արգիշտիխինիլի միջնաբերդի վերակազմութիւնը 76
- Լուս. 23. Կարմիր բլուրի վերակազմութիւնը՝ Ն. Պիատրովսկու 77
- Լուս. 24. Հատուած Էրեբունիի որմնանկարներից (առիւծներ, երկիր, արեւ, յաւերժ, ծիլ խորհրդանշանային պատկերներով: Որմնանկարներում առկայ են նաեւ ցուլերի պատկերներ) . . 77
- Լուս. 25. Էրեբունի, Սուսի տաճարը 77
- Լուս. 26. Հազարաշէն ծածկի օրինակ 78
- Լուս. 27. Գլխատան ծածկի օրինակ (ծածկը յենուած է ոչ թէ պատերի, այլ չորս սիւների վրայ) 78
- Լուս. 28. Գլխատան ներքին տեսքը 79
- Լուս. 29. Գլխատան փայտէ խոյակ 84
- Լուս. 30. Գլխատան բուխարի (բուխերիկ), ձիու եւ առիւծի հարթաքանդակներով, Ջաւախք 84
- Լուս. 31. Հազարաշէն ծածկ դէպի վեր փոքրացող ութանկին լուծումներով 84
- Լուս. 32. Լանջն ի վեր բարձրացող «տանիք բակ» եղանակով կառուցապատում, Խարբերդ 89
- Լուս. 33. Թաղակապ ծածկի օրինակ Շուանիծորից, Մեղրիի շրջան . 92
- Լուս. 34. Վիմափոր կառոյցներով հարուստ են Անին շրջապատող Ախուրեանի, Բագնայրի, Գայլաձորի, Իգաձորի, Ծաղկոցաձորի ձորերն եւ իհարկէ ստորգետնեայ Անին . . . 93
- Լուս. 35. Վիմափոր բնակավայրեր կան Հայաստանի տարբեր վայրերում (Գեղասար XII-XIII, Աղիտու-3, Սիսիանի շրջան, Խնձորեսկ, Շինուհայր եւ այլն, Գորիսի շրջան): Ի դէպ Աղիտու-3 քարայրը բանական մարդու տարածման եւ բնակութեան կարեւոր օջախներից մէկն է Վերին պալէոլիթի ժամանակաշրջաններից սկսած, (Ք. ա. 40 000-14 000 տարի): Լուսանկարում՝ Գորիսի համայնապատկերը ըստ Թէյլորի, 1876 թ. 94
- Լուս. 36,37 Բնակելի տան երկնային սահմանը «պահող» սեան խոյակները տարբեր խորհրդանշանային մեկնութիւններով են պատրաստուած 96
- Լուս. 38,39 Փայտաշէն ծածկերը գեղագիտական տարբեր լուծումներով են իրականացուած 97
- Լուս. 40. Սեանի վանական համալիրի գաւիթի խոյակը (թռչուն, ծիլ, հաւասարակողմ եռանկիւնիներ խորհրդապատկերներով) . 98

Լուս. 41.	«Նոյը իջնում է Արարատից» Հ. Այվազովսկի, ՀԱՊ-ի հաւաքածու	99
Լուս. 42,43	Նոյեան տապանը տարբեր կերպ է ներկայացուել միջնադարեան արուեստում	100
Լուս. 44.	Նոյի գերազմանը Նախճաւանում	103
Լուս. 45-48	Նոյեան տապանը տարբեր կերպ է ներկայացուել միջնադարեան արուեստում	104
Լուս. 49.	Անիի համայնապատկերը	111
Լուս. 50.	Ռուբէն Ղեւոնդեանի հեղինակած «Անեցիները...» մեծադիր աշխատանքը եւ Անիի մանրակերտը	111
Լուս. 51.	Բլուր-տաճարի վերնամասի մանրակերտը	116
Լուս. 52.	Գառնի, Միհրի տաճարը մ.թ.ա. 77 թ.	124
Լուս. 53.	Անիի զինանշանը (վերելում ձախից՝ ըստ Ռ.Ղեւոնդեանի, աջից՝ ըստ Ա. Ղուլեանի)	127
Լուս. 54,55	Անիի Մայր տաճարի արծուապատկերները եւ հայկական խորշի «սիրամարգը»	128
Լուս. 56,57	Միջնաբերդի Արքունի եկեղեցին	130
Լուս. 58.	Եկեղեցու խոյակների յորինուածքներում տեղ են գտել երկինք-թոշուն, իրար ագուցուած եռանկիւնիներ, շրջանակ, քառակուսի, խաչապատկեր եւ բուսական խորհրդապատկերներ	131
Լուս. 59.	Անիի Մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը	132
Լուս. 60.	Հատուած Մայր տաճարի ներքին տեսքից	134
Լուս. 61.	Անիի մայր տաճարի քառանկիւն եւ շրջանակաձեւ պատուհանները	135
Լուս. 62.	Աբուղամրենց Սբ. Գրիգոր եկեղեցին	137
Լուս. 63.	Աբուղամրենց Սբ. Գրիգոր եկեղեցու ներքին տեսքը	137
Լուս. 64.	Սբ. Առաքելոց եկեղեցու ներքին տեսքը	138
Լուս. 65,66	Սբ. Առաքելոց եկեղեցու ներքին տեսքը եւ գլխաւոր ճակատը	139
Լուս. 67.	Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր եկեղեցին	140
Լուս. 68-70	Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր եկեղեցու թմբուկը (ըստ Պարգեւ Ֆրանկեանի վերակազմութեան) ներքին տեսքը եւ հատուածներ՝ թոշնապատկեր զարդաքանդակներից	141
Լուս. 71.	Գագիկ թագաւորը Գագկաշէն եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին (ըստ Պարգեւ Ֆրանկեանի վերակազմութեան).	142
Լուս. 72.	Գագիկ թագաւորի արձանը	143
Լուս. 73,74	Գագկաշէն Սբ. Գրիգոր եկեղեցու խոյակները եւ ընդհանուր տեսքը	146
Լուս. 75.	Անի, Սմբատեան պարիսպների ընդհանուր տեսքը.	148
Լուս. 76.	Դըւնոյ (շախմատաշար) դուռը	150
Լուս. 77.	Աշտարակի ներքին տեսքը	151
Լուս. 78.	Խաչապատկեր աշտարակը	152
Լուս. 79.	Սմբատեան երկշերտ պարիսպները աշտարակներով	152
Լուս. 80.	Կարուց (Կարսի) դուռը, 989 թ.	153

Լուս. 81.	Սմբատեան պարիսպների ընդհանուր տեսքը եւ Շանուշի աշտարակի խաչապատկերները	154
Լուս. 82.	Հիսիսային պարիսպները եւ Աւագ դռան կեոխաչը, 989 թ. (Աւագ դռան աջ կողմի աշտարակի վրայ գետեղուած է Անի քաղաքի խորհրդանշանը, իսկ ձախին՝ նշուած կեոխաչի պատկերը)	155
Լուս. 83.	Կարուց դռան բուրգերի ներքին յարդարանքը	156
Լուս. 84.	Աւագ դուռը քաղաքի կողմից կեոխաչի պատկերով (վերելում) եւ Մխիթարիչի աշտարակը	156
Լուս. 85.	Աւագ դուռը քանդուած պարիսպներով եւ Կարուց դուռը	157
Լուս. 86.	Աշտարակների ներքին յօրինուածքը	157
Լուս. 87.	Վիշապապատկերները կենտրոնում ցույլի նշանով	158
Լուս. 88.	Վիշապակիր բուրգը Գայլիձորի կողմից	158
Լուս. 89.	Անիի Հովուի եկեղեցին ըստ՝ Ա. Ֆերուաճեանի ջրաներկ աշխատանքի:	159
Լուս. 90.	Տիգրան Հոնենց եկեղեցու թռչնաքանդակը եւ կաթոց մանանան	162
Լուս. 91.	«Մանանայ կաթոցների» տեղերը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	163
Լուս. 92.	Ամաղու Նորավանքի «կաթոցները»	167
Լուս. 93.	Հովուի եկեղեցու այժմեան տեսքը	168
Լուս. 94.	Մուղնի, Սբ. Գեորգ եկեղեցին, 13-15 դդ.	169
Լուս. 95.	Սաղմոսավանք, 13 դ.	170
Լուս. 96.	Յովհաննավանք, 4-13 դդ.	171
Լուս. 97.	Աշտարակ, Կարմրաւոր, 7 դ.	172
Լուս. 98.	Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը Վանայ լճից.	173
Լուս. 99.	Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը	174
Լուս. 100.	Ախթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը	175
Լուս. 101.	Սբ. Խաչ եկեղեցու գմբեթը.	176
Լուս. 102.	Սբ. Խաչ եկեղեցու արեւելեան ճակատը	177
Լուս. 103.	Սբ. Խաչ եկեղեցու ներքին տեսքը	180
Լուս. 104.	Սբ. Խաչ եկեղեցու Յիսուս Քրիստոսի բարձրաքանդակը.	181
Լուս. 105.	Գանձասարի վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը, 1216-1238 թթ.	186
Լուս. 106.	Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի մանրամասները	188
Լուս. 107.	Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գաւիթի գլխաւոր մուտքի մանրամասները	190
Լուս. 108.	Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթից եւ գաւիթից հատուածներ.	191
Լուս. 109.	Հատուած Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկից	192
Լուս. 110.	Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գաւիթի գլխաւոր մուտքը (մուտքը յարդարուած է երկու իրար ագուցուած հաւասարակողմ եռանկյունիների խորհրդանշանական թեմաներով).	192

Լուս. 111.	Հատուած Աբ.Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի թմբուկի յարդարանքից	193
Լուս. 112.	Աբ.Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի ընդհանուր տեսքը . . .	194
Լուս. 113.	Աբ.Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի զանգակատունը . . .	194
Լուս. 114.	Հատուած Աբ.Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի յարդարանքից.	196
Լուս. 115.	Աբ.Ստեփաննոս Նախավկայ վանքի գմբեթը.	197
Լուս. 116.	Յառիճավանքի ընդհանուր տեսքը.	198
Լուս. 117.	Յառիճավանքի թռչնապատկեր յարդարանքը	199
Լուս. 118.	Յառիճավանքի հարաւային ճակատը	202
Լուս. 119.	Խորակերտի վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը . . .	204
Լուս. 120.	Խորակերտի վանքի ներքին տեսքը եւ թմբուկը	207
Լուս. 121.	Խորակերտի վանքի ընդհանուր տեսքը եւ թմբուկի սինաշարը	208
Լուս. 122.	Խորակերտի վանքի գմբեթի տեսքը դրսից եւ ներսից . . .	209
Լուս. 123.	Հռոմոնոս, իշխանուհի Խուլթուխաթունի մօր՝ Ռուզուքանի երկյարկ դամբարանը.	212
Լուս. 124.	Խորակերտի վանքի թմբուկի ինքնատիպ սինաշարը . . .	214
Լուս. 125.	Խորակերտի վանքի տեսքը հարաւից	214
Լուս. 126.	Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը	215
Լուս. 127.	Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը արեւմուտքից	216
Լուս. 128.	Առիւծ-արեւ, ցուլ-երկիր, խորհրդապատկերները եւ սիրամարգապոչ խորշի ձեւաւորումը.	217
Լուս. 129.	Սրբազան աղբիւրի խորշը	218
Լուս. 130.	Պռոշեանների զինանշանը	218
Լուս. 131.	Գեղարդավանքի գլխաւոր եկեղեցու հարաւային մուտքի «Երկնային դրախտ»	220
Լուս. 132.	Գեղարդավանքի տարածքում մինչ օրս ապրող այծերի նախնիների հնագոյն արձանիկը.	222
Լուս. 133.	Հայկական մուֆլոնները եւ նրանց ժայռապատկերները . . .	223
Լուս. 134.	Գեղարդավանքի ընդհանուր տեսքը արեւելքից	224
Լուս. 135.	Գեղարդաձորի ընդհանուր տեսքը	224
Լուս. 136.	«Գառնուկ արեգակին» ուղեծիր առաջնորդող արծիւ . . .	226
Լուս. 137.	«Գառնուկ արեգակին» ուղեծիր առաջնորդող արծիւ . . .	230
Լուս. 138.	Հաւասարաթեւ խաչը շրջանակի մէջ յարդաքանդակը խորհրդանշում է արեգակի ճշմարիտ լոյսի հաւասարաչափ սփռումը աշխարհի չորս կողմերի վրա . . .	234
Լուս. 139.	Հաւասարաթեւ խաչի խորհրդանշանը լայն կիրառում է գտել ինչպէս ճարտարապետութեան, այնպէս էլ կիրառական արուեստի շատ գործերում	235
Լուս. 140.	Հաւասարաթեւ խաչի խորհրդանշանը յայտնի է Հայաստանի մշակոյթում քարի դարից սկսած	236
Լուս. 141.	Կենաց Ծառի խորհրդակիր պատկերը միւս խարհրդանշանների հետ կիրառուել է բազմաթիւ պաշտամունքային կառոյցներում	237

Լուս. 142.	Կենաց Ծառի խորհրդակիր պատկերը կիրառուել է ինչպես հայկական որմնանկարչության մէջ, այնպես էլ գորգարուեստում	241
Լուս. 143.	Երուանդունիների դամբարանի ընդհանուր տեսքը	283
Լուս. 144.	Երուանդունիների խորհրդանշան արեւ-առիծը	284
Լուս. 145.	Երուանդունիների դամբարանի ընդհանուր տեսքը, վերականգնած տարբերակի ընդհանուր տեսքը, արձանախմբերի պահպանուած օրինակները	285
Լուս. 146.	Ձեռակերտ գագաթի օրինակ Երուանդունիների դամբարանային համալիրից	286
Լուս. 147.	Երուանդունիների դամբարանային համալիրի յատակագիծը եւ ընդհանուր տեսքը	286
Լուս. 148.	Հատուած Վահագնի արձանից	288
Լուս. 149.	Երկու իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանը լայն կիրառութիւն ունի խաչքարային արուեստում	289
Լուս. 150,151	Իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանը լայն կիրառութիւն ունի պաշտամունքային կառոյցների եւ <i>դեկորատիւ</i> արուեստի յարադարանքում	292
Լուս. 152.	Իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանի կիրառումը փայտարուեստում	296
Լուս. 153,154	Իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանի կիրառումը քարարուեստում	297
Լուս. 155,156	Վեցաթեւ աստղի նախատիպը նռան ծաղիկում եւ կիրառումը խաչքարային արուեստում	298
Լուս. 157-160	Իրար ագուցուած եռանկյունիների խորհրդանշանի կիրառումը ճարտարապետութիւնում եւ <i>դեկորատիւ</i> կիրառական արուեստի գործերում	299
Լուս. 161.	Խաչատակի աստիճանաձեւ յօրինուածքի օրինակ	300
Լուս. 162.	«Կեանքի ծաղիկը» որպէս խաչատակի աստիճանաձեւ յօրինուածք	301
Լուս. 163.	Բլուր-տաճարի յօրինուածքային արտայայտութիւն	302
Լուս. 164-166	Բլուր-տաճարի յօրինուածքային արտայայտութիւններ խաչքարային արուեստում	303
Լուս. 167.	Արաքսի հունը Մեղրիից	308
Լուս. 168.	Արարատը՝ Սաղմոսավանքից	312
Լուս. 169.	Մնձուր, Դերսիմի գաւառ: Գետահունային մշակույթի տարածման օրինակ	314
Լուս. 170.	Աշտարակ, Ծիրանաւոր եկեղեցին	315
Լուս. 171.	Հատուած Բանանց գիւղից	318
Լուս. 172.	Բանանց գիւղի համայնապատկերը	322
Լուս. 173.	Բագարանի ընդհանուր տեսքը	329
Լուս. 174.	Սօսենի	333
Լուս. 175.	Ժամանակակից Հայաստանի երեք սրբազան գագաթները՝ Արարատ, Արագած, Արայ	373

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Պատկեր 1.	Տապանի համաչափական համակարգը՝ աշխարհի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերում:	102
Պատկեր 2.	Տապանի եւ պաշտամունքային կառույցի յորինումաճքներում աշխարհի քառակողմ եւ եռաշերտ բաժանման համակարգերի կիրառման զուգահեռները	102
Պատկեր 3.	Տապանի եւ Զուարթնոցատիկ կառույցների խորհրդաբանական զուգահեռները	103
Պատկեր 4.	Տապանի միայարկ, երկյարկ եւ եռայարկ ներկայացման օրինակներ	106
Պատկեր 5.	Եղեմական այգու տեղադրությունը ըստ միջնադարեան քարտեզների:	107
Պատկեր 6.	Հայկական Լեռնաշխարհի եւ միջագետքի քարտեզը .	114
Պատկեր 7.	1. Կույունջիկ, աստիճանաձեւ տաճարի հարթաքանդակ, 2. Բաբելոն, Եգիպտոսի տաճարը, ճակատ եւ յատակագիծ, 2000 թ., մ.թ.ա., 3. Նեմրուփի տաճարը, յատակագիծ եւ ճակատ, 7 հարթակներ՝ ներքեւից-վերեւ, Սատուրն (Երեւակ), Իսպիտեր (Լուսնթագ), Մարս (Հրատ), Արեւ, Վեներայ (Արուսեակ), Մերկուրի (Փայլածու), Լուսին, 4. Նեմրուփի <i>զիկկուրա</i> տը, 5. Ուրի <i>զիկկուրա</i> տը, վերակազմություն, 6. Մեքսիկա, մայաների մշակույթ, Փալենքի խաչի տաճարը՝ աստիճանաձեւ բուրգի վրայ:	115
Պատկեր 8.	Ծաղկահովտի (Ապարանի շրջան) պաշտամունքային բլուր-տաճարի եւ բնակատեղիի <i>սխեմատիկ</i> վերակազմությունը՝ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.	118
Պատկեր 9.	Արդար Դալիթ պաշտամունքային բլուր-տաճարի <i>սխեմատիկ</i> վերակազմությունը՝ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.	118
Պատկեր 10.	Ծիծեռնակաբերդի բլուր-տաճարի եւ բնակատեղիի <i>սխեմատիկ</i> վերակազմությունը՝ ըստ Աշ. Գրիգորեանի, 2012 թ.	119
Պատկեր 11.	Գառնի-Մուսասիր տաճարների խորհրդաբանական զուգահեռները	123
Պատկեր 12.	Անիի համայնապատկերը՝ ըստ Արտակ Ղուլեանի եւ Արմեն Աբրոյեանի, ինչպես նաեւ Անիի գլխավոր յատակագիծը	126

Պատկեր 13.	Արքունի եկեղեցու արեւմտեան ճակատի եռամաս բաժանումը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	130
Պատկեր 14.	Աշխարհաճանաչողության խորհրդանշանների կիրառումը Անիի Մայր տաճարի յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում	134
Պատկեր 15.	Աշխարհաճանաչողության խորհրդանշանների կիրառումը Անիի Մայր տաճարի յատակագծային եւ ծաւալատարածական լուծումներում	135
Պատկեր 16.	Չորս Աւետարանիչների եւ աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգի կիրառումը Սբ. Առաքելոց եկեղեցում (վերակազմումը՝ Պ. Ֆրանկեանի)	138
Պատկեր 17.	Գագկաշէն Սբ. Գրիգոր եկեղեցու եռաչափ մոդելավորմամբ վերակազմությունը (հեղ.՝ Պ. Ֆրանկեան, 2011 թ.) եւ յատակագիծը	144
Պատկեր 18.	Սբ. Փրկիչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը եւ յատակագիծը.	145
Պատկեր 19.	Անիի Հովուի եկեղեցու տեղադրությունը: Լուսանկարները եւ վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանեանի.	161
Պատկեր 20.	Անիի Հովուի եկեղեցու յատակագիծը, վերակազմությունը եւ կտրուացքը՝ ըստ Թ. Թորամանեանի, առաջին եւ երկրորդ յարկերի յատակագծերը՝ ըստ Ա. Յակոբեանի, խորհրդանշանային վերլուծությունը՝ Ա. Հայկազունու	164
Պատկեր 21.	Խորհրդանշանային վերլուծությունը՝ Ա. Հայկազունու	165
Պատկեր 22.	«Մանանայ կաթոցների» տեղերը՝ ըստ Ա. Հայկազունու, վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանեանի	166
Պատկեր 23.	Արագածոտնի տարածաշրջանը հարուստ է պաշտամունքային կառույցների զանազան տիպերով	171
Պատկեր 24.	Աշտարակի Կարմրաւոր եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնությունը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	172
Պատկեր 25.	Սբ. Խաչ եկեղեցու խորհրդաբանական վերլուծությունը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	182
Պատկեր 26.	Մանրամասներ՝ Սբ. Խաչ եկեղեցու ճակատային լուծումներից	183
Պատկեր 27.	Գագիկ թագաւորը՝ Սբ. Խաչ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին.	185
Պատկեր 28.	Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթը եւ մանրամասներ թմբուկից.	191
Պատկեր 29.	Գմբեթի ներքին տեսքը եւ վեցանիստ սինաշարի կտրուածքը	206
Պատկեր 30.	Գմբեթարդի խորհրդանշանային մեկնությունը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	207
Պատկեր 31.	Խորակերտի վանքի թմբուկի եւ վեղարի փռուածքը, սինաշարային հատուածի կտրուածքը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	208
Պատկեր 32.	1. Խորակերտի վանքի արեւելք-արեւմուտք առանցքով կտրուածքը եւ յատակագիծը, 2. թմբուկ վեղարի մէկ հատուածի գծագիրը, 3. սեան խոյակի եւ խոյակից թմբուկին անցման լուծումների փռուածքը՝ ըստ Ա. Հայկազունու	209

Պատկեր 33.	Խորակերտի թմբուկի սեան կտրուածքը	210
Պատկեր 34.	Սինաշարից թմբուկի նիստերին անցման հանգույցների լուծումները՝ ըստ Ա. Հայկազունու.	210
Պատկեր 35.	Երկու իրար ագուցուած եռանկիւնիների խորհրդանշանական պատկերներով հարուստ է Անիի ճարտարապետութիւնը	211
Պատկեր 36.	Երկու իրար ագուցուած եռանկիւնիների պատկերներ Հռոմոսի, Խորանաշատի եւ Գանձասարի գաւթի տապանաքարի օրինակներով	213
Պատկեր 37.	Առիժապատկերներ հայկական ժայռապատկերներից	219
Պատկեր 38.	1. Գեղարդաւանքի գլխաւոր եկեղեցու հարաւային դռան գծագիրը, 2. համալիրի արեւելք-արեւմուտք առանցքով կտրուածքը, 3. եկեղեցու եւ գաւթի յատակագիծը, 4. համալիրի արեւմտեան ճակատը	221
Պատկեր 39.	Ժայռափոր կառոյցների օրինակներ Գորիսից եւ Անիից	225
Պատկեր 40.	Համալիրի ժայռափոր եւ ձեռակերտ յօրինուածքների կտրուածքները	227
Պատկեր 41.	Գեղարդաւանքի ընդհանուր տեսքը հարաւից.	228
Պատկեր 42.	Ժայռափոր հատուածների կտրուածքները	229
Պատկեր 43.	Գեղարդաւանքի արեւելեան ճակատը	230
Պատկեր 44.	Հայկական միջնադարեան պաշտամունքային կառոյցների գմբեթների (թմբուկների եւ վեղարների) տարբերակները, ըստ կտրուածքների	268
Պատկեր 45.	Քառակուսի կտրուածք ունեցող թմբուկով գմբեթի օրինակ	269
Պատկեր 46.	Գլանաձեւ (կտրուածքով կլոր) թմբուկներով գմբեթներ	270
Պատկեր 47.	Բազմանիստ թմբուկներով գմբեթներ	271
Պատկեր 48.	Բազմանիստ թմբուկներով գմբեթներ	273
Պատկեր 49.	Քառանիստ, աղեղնաւոր անկիւններով գմբեթ	274
Պատկեր 50.	Քառանիստ, կտրուած անկիւններով գմբեթ	274
Պատկեր 51.	Ութանիստ թմբուկներով գմբեթներ	275
Պատկեր 52.	Տասերկու նիստ ունեցող թմբուկով գմբեթներ	275
Պատկեր 53.	Քսան նիստ ունեցող թմբուկով գմբեթներ	276
Պատկեր 54.	Քսանչորս նիստ ունեցող թմբուկով գմբեթներ	276
Պատկեր 55.	Երեսուներկու նիստ ունեցող հովհարաձեւ վեղարով գմբեթներ	278
Պատկեր 56.	Յատակագծում չորս կէտի (սիւն, մոյթ, որմնասիւն) վրայ յենուած գմբեթներ	279
Պատկեր 57.	Չորս կէտի (սիւն, կամար եւ այլն) վրայ յենուած գմբեթներ, գմբեթարդում՝ խաչեր, հաւասարակողմ եւ իրար ագուցուած եռանկիւնիներ, որմնանկարներ եւ այլն	280
Պատկեր 58.	Գմբեթի թմբուկում գլանաձեւից բազմանկեան անցման օրինակ	281
Պատկեր 59.	Հաւասարակողմ եռանկեան պատկերի կիրառումը «կյանքի ծաղիկ» խորհրդանշանը Հաւասարակողմ եռանկեան պատկերի կիրառումը «կյանքի ծաղիկ» խորհրդանշանը	290

Պատկեր 60. Հաւասարակողմ եռանկեան եւ իրար ագուցուած եռանկիւնիւնների, շրջանակի, քառանկեան, խաչի, Կենաց Ծառի եւ այլ համագրուած խորհրդանշանային պատկերների զարգացման փուլերը եւ նրանց բուսական զուգահեռը	290
Պատկեր 61. 62. Իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիւնների խորհրդապատկերի կիրառման օրինակներ, <i>դեկորատիւ</i> կիրառական արուեստի գործերում	291
Պատկեր 63. Խորհրդանշանային բազմաթիւ երկրաչափական պատկերների նախատիպերը հայկական ժայռապատկերներում եւ միջնադարեան մենագրերում	293
Պատկեր 64. Խորհրդանշանային բազմաթիւ երկրաչափական պատկերների նախատիպերը հայկական ժայռապատկերներում, Արարատեան թագաւորության շրջանի մշակույթում և միջնադարեան ճարտարապետութիւնում	295
Պատկեր 65. Իրար ագուցուած երկու հաւասարակողմ եռանկիւնիւնների կիրառումը զարդարուեստում եւ փայտարուեստում	296
Պատկեր 66. Վեցաթեւ աստղի եւ եռանկեան կիրառման օրինակներ	297
Պատկեր 67. Պատուանդանը որպէս բլուր-տաճարի գաղափարի կրող	302
Պատկեր 68. Ճարտարապետական կառոյցի նախաստեղծ <i>մոդել</i> -մանրակերտը:	368
Պատկեր 69. Ճարտարապետական կառոյցի նախաստեղծ <i>մոդել</i> -մանրակերտը:	369

**Հ.Բ.Ը.ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՀՐԱՄ ԱՊՏԱԼԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՍԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

- Թիւ 1. **ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ «ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ»**, 1984
խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան
- Թիւ 2. **ԷՋԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՄՏԱԾՈՒՄԷՆ**, 1986
հեղինակ՝ Դոկտ. Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան
- Թիւ 3. **ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐ**, 1987
հեղինակ՝ Ենովա Պետեան
- Թիւ 4. **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՕԹԵԼ ՊԱՐՈՆԻ**
եւ
ԱՐՄԷՆ ՄԱՉԼՈՒՄԵԱՆԻ (ՊԱՐՈՆ) ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ, 1987
հեղինակ՝ Տոքթ. Թորոս Թորանեան
- Թիւ 5. **ԱՐՄԵՆԻԱ, ՍՈՒՔԱՐՏՈՒ ԵՒ ՍՈՒՄԵՐ**
Հնդեւրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետք, 1988
հեղինակ՝ Մարտիրոս Գաւութեան
- Թիւ 6. **ՔՐԻՏԱՆԻԱ Եւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1915-1923**, 1994
հեղինակ՝ Դոկտ. Ազապի Նասիպեան
- Թիւ 7. **ՎԱՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԵՐԳԱՅԻՆ
ՆՄՈՒՇՆԵՐ** (հեղինակի հաւաքածոյէն), 2015
հեղինակ՝ Պետրոս Յ. Ալահայտոյեան
- Թիւ 8. **ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԳԱՆՁԱՐԱՆԸ**
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ, 2016
հեղինակ՝ Հենրիկ Բախչինեան
- Թիւ 9. **ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1915-1916,**
2017, խմբագրութիւն՝ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան
- Թիւ 10. **ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ**
(Վիճակագրական աղբիւրների համեմատական վերլուծութիւն), 2022
հեղինակ՝ Ռոբերտ Թաթոյեան
- Թիւ 11. **ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ**, 2023
հեղինակ՝ Դոկտ. Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեան

Խմբագիր **Մովսես Նաճարեան**
Վերստուգող խմբագիր **Վիգէն Լ. Աղդարեան**
(կամաւոր եւ սիրայօժար)
Չեւաւորում եւ էջադրում **Էլմիրա Թութունջեան**
Կազմի ձեւավորում **Ժագ Թոփալագեան**
Առաջաքերքի ձեւավորում **Արամ Ուռուտեան**
Անգլերէն թարգմանութիւն **Աիդա Ֆրունջեան**
Աղիւսակներ **Աշոտ Գրիգորեան**
Լուսանկարներ **Զավէն Սարգսեան**
Աշոտ Գրիգորեան
Մարկ Գրիգորեան
եւ Ալեքսանդր Թամանեանի
անուան ճարտարապետութեան
ազգային թանգարան-
ինստիտուտի պահոցէն

Հեղինակի հասցէն՝
Ashot Haykazun Grigoryan, Ph.D.
ashothaykazun@gmail.com

Սկիզբ տպագրութեան՝ 01.08. 2023
Աւարտ տպագրութեան՝ 01.09. 2023
Տպաքանակ՝ 500

Printing

Printed in Armenia 2023

ASHOT HAYKAZUN GRIGORYAN

CHRISTIAN ARMENIAN ARCHITECTURE
AND THE INFLUENCE OF THE
PRE-CHRISTIAN CULTURE

By providing numerous examples and illustrations from archaeological sites in the Armenian Highlands (on the territory of historical Armenia) and its adjacent regions, the author explains how the concept of symbolic thinking was widely applied in both anthropomorphic and imaginary compositions that were preserved in the structures and architectural constructions of the local population from as early as the Old Stone Age. These symbols were continuously developed and maintained well into the late Medieval period. They include dots, lines, circles, quadrangles, triangles, crosses, eternity symbols, and others, such as images of plants and animals which were all used in the structures.

The author argues that the floor plans and spatial structures of the residential, religious, urban and monumental archaeological remains discovered in the Armenian Highlands are founded upon a symbolic interpretation of both a natural and a philosophical worldview.

These original symbols are the rectangular (square) shapes used in structural floor plans, which are linked to the concept of the proto-maternal deity, connected to the earth and the archetypal first female.

The second original symbol is the round (circular) shape used in structural floor plans and spatial solutions linked to the concept of the proto-patriarchal deity, which in turn evokes the archetypal celestial father.

The floor plans and spatial solutions of the structures are oriented towards the sun and arranged according to the cardinal directions of the world, reflecting the symbolic four-sided division of the landscape.

The structures are divided into horizontal and vertical layers within spatial solutions, demonstrating a triple-tiered conceptual symbolism.

This volume of extensive research discusses in detail the problems of the original and evolution of compositional prototypes, which are integral components of the pre-Christian Armenian culture. It also reveals the remarkable depth and sophistication of the indigenous symbols that have withstood the test of time, leaving an indelible mark on Armenian art, culture and architecture.

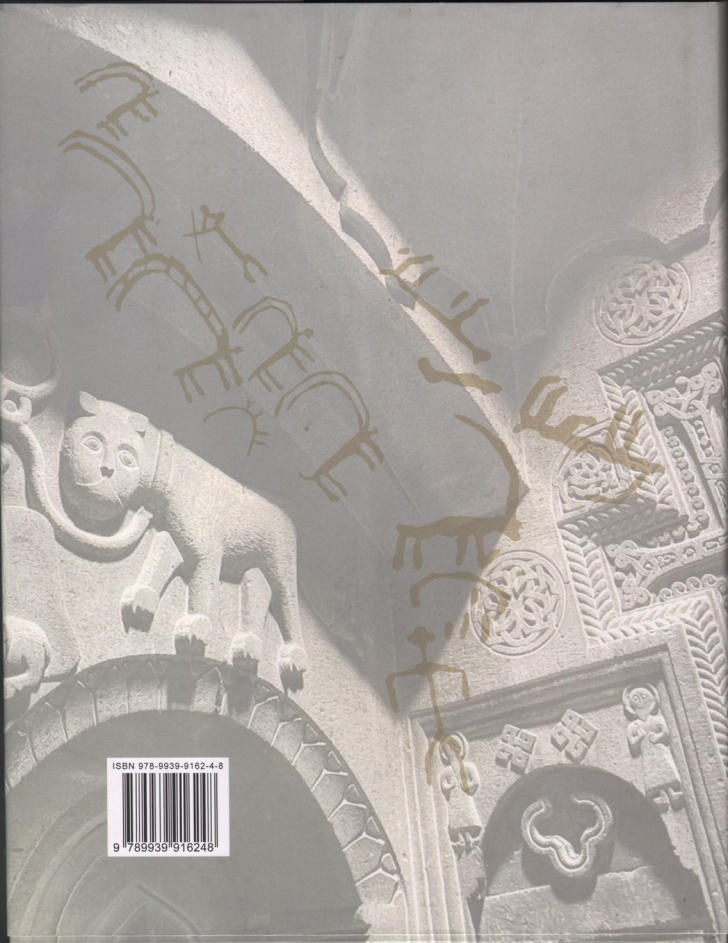
ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (ԱՇՈՏ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ)

Ծնած է Արմաիր, Հայաստան:

Ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի վաստակավոր գործիչ Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեանը հեղինակել է առելի քան 200 գիտական յօդուածներ եւ հրապարակումներ, որոնք տպագրուել են ինչպէս Հայաստանի, այնպէս էլ արտերկրի գիտամասնագէտ հանդէսներում:

Աշոտ Հայկազուն Գրիգորեանի հեղինակութեամբ հրատարակուել են՝ «Խորհրդանշանային մտածողութիւնը հայ ճարտարապետութիւնում» (2005), «Տարուայ նախագիծ եւ կառոյց» (2008), «Մարդածին յօրինուածքներ» (2011), «Արարենք մէկտեղ-1» (2011), «Իմ տունը բնութեան մասնիկն է» (2011), «Արարենք մէկտեղ-2» (2014), «Ճարտարապետ Հայկ Ասատրեան» (2015), «Պանթեոնի խնկաբոյրը» (2015), «Հայոց ազգին պարտէզի գանձերը՝ Պալեաններ» (2017), «Ճարտարապետ Ռոմէո Զուլհալեան», (2021), «, «Վիլլա Արարատի նահապետը. Լեւոն Կուրեղեան» (2022), «İc ve Dis Mimaride Balyanlar Zengin Ermeni Mimari Bahcesinden Bir Demet», (2023) գրքերը:

«Հայ քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը եւ նախաքրիստոնէական մշակույթի ներգործութիւնը» մենագրութիւնը Ա. Հ. Գրիգորեանի հերթական ծաւալուն ուսումնասիրութիւնների արգասիքն է, որտեղ հեղինակը հանգամանալից ներկայացնում է մեր նախապապերի աշխարհի բնափիլիսոփաեական ընկալումների արդիւնքում ստեղծուած, խորհրդաբանական պատկերացումների ազդեցութեան խնդիրները հայկական ճարտարապետութեան վրայ:

ISBN 978-9939-9162-4-8

9 789939 916248